

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

KIRGIZ-MOĞOL İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYIL)

Doktora Tezi

Abdrasul İSAKOV

Ankara-2014

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

KIRGIZ-MOĞOL İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYIL)

Doktora Tezi

Abdrasul İSAKOV

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

KIRGIZ-MOĞOL İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYIL)

Doktora Tezi

Abdrasul İSAKOV

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Üçler BULDUK

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

KIRGIZ-MOĞOL İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYIL)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Üçler BULDUK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder

Prof. Dr. Errol Buharalı

Prof. Dr. Saadettin B. Gömeç

Prof. Dr. Üçler Bulduk

Prof. Dr. Konuralp Ercilesun

Tez Sınavı Tarihi... 25.03.2014

İmzası

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...25.../...03.../...2014...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

..Abdresul Tsakov.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

- İçindekiler.....	I
- Önsöz.....	VII
- Kısaltmalar.....	IX

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE YÖNTEM.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM KIRGIZ VE PROTO MOĞOL TARİHİ (BAŞLANGICINDAN VIII. YÜZYILA KADAR)

1. Eski Kırgızlar (Kadim Kırgızlar).....	8
1.1 Eski Kırgızlar (M.Ö. 201-M.S. VIII. Yüzyıl).....	8
1.2 Kırgızların Yurdu ve Menşei Meselesi.....	16
2. Erken Dönem Moğol Tarihi.....	20
2.1 Proto-Moğollar (M.Ö. 209-M.S. VIII. Yüzyıl).....	20
2.2 Juan-Juanlar.....	22
2.3 Kitanlar.....	24
2.4 Hsi/Hiler (Tatabılar).....	26
2.5 Tu-yü-hunlar.....	27
2.6 Tatarlar.....	29
2.7 Shih-weiler.....	30
3. Kırgız - Proto-Moğol İlişkileri.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

KIRGIZLAR VE MOĞOL KÖKENLİ HALKLARIN SİYASİ TARİHİ (IX.-XV. YÜZYIL)

1. Kırgızların Siyasi Tarihi (IX.-XV. Yüzyıl)	
1.1 IX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kırgız Devleti Sınırları ve Komşuları.....	34
1.2 Kırgızların Bozkıra Hakim Olması.....	37
1.3 Kırgızların Asya Bozkırına Çıkışının Tarihi Sonuçları.....	50
1.4 IX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Kırgız Devleti Sınırları (Bozkırdaki Bağımsız Kırgız Devleti Sınırları).....	51

1.5 “Büyük Kırgız Derjavası” Meselesi.....	54
1.5.1 Büyük Kırgız Derjavası ile İlgili Olumsuz Görüşler.....	54
1.5.2 Büyük Kırgız Derjavası ile İlgili Olumlu Düşünenler.....	56
1.6 Kırgızların Ötüken’den Yenisey’e Dönüşü.....	59
1.6.1 Kırgızlar Eski Yurtlarında.....	62
1.6.2 “Ajo” veya “İnal” Tabiri Hakkında.....	64
1.7 Kırgız Beylikleri veya Devletçikleri Devri.....	68
1.7.1 Orman Halkları.....	72
1.7.2. Kıştımlar.....	74
1.8 Cengiz ve Oğulları Devrinde Kırgızlar.....	76
1.8.1 Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi Kırgız Tarihi.....	76
1.8.2 Yuan Dönemi Kırgız Tarihi.....	78
1.8.3 Yuan Dönemi Kırgız Kıştımları.....	80
1.9 Hongoray Etnik-Politik İttifakı ve Kırgız-Oyrat İttifakı.....	82
1.9.1 Hongoray Etnik-Politik İttifakı.....	82
1.9.2 Kırgız-Oyrat Siyasi İttifakı.....	84
1.10 Kırgız Adının Menşei ve Kırgız-Hakas Meseleleri.....	86
1.10.1 “Kırgız” Adının Menşei.....	86
1.10.2 Kırgız-Hakas Meselesi.....	89
1.11 Kırgızların Türkistan’a Gelmeleri Meselesi.....	91
2. Moğol Kökenli Halkların Siyasi Tarihi.....	96
2.1 Kitanların Siyasi Tarihi.....	96
2.1.1 Liao Devleti (916-1125).....	96
2.1.2 Karahıtay Devleti (1124-1218).....	100
2.2 Tatarlar.....	105
2.2.1 Tatar İsminin Menşei.....	105
2.2.2 Tatarların Siyasi Tarih.....	107
2.3 Shih-weiler.....	111
2.4 Kon(g)uratlar.....	113
2.5 Kereitler.....	114
2.6 Merkitler.....	118
2.7 Naymanlar.....	121

2.8 Celayirler.....	125
2.9 Cengiz Han Soyunun Tarihi.....	129
2.9.1 Moğol Tabirinin Menşei.....	129
2.9.2 Cengiz Han'ın Ortaya Çıkmasından Önceki Moğolların Tarihi (IX.-XII.Yüzyıllar).....	131
2.9.3 Cengiz İmparatorluğu.....	137
2.9.3.1 Cengiz Han'ın Ortaya Çıkışı ve Moğol İmparatorluğu'nun Kurulması.....	137
2.9.3.2 Cengiz Han ve Onun Fethettiği Topraklar (1206-1227).....	139
2.9.3.3 Ögedey Han (1228-1241) ve Diğer Büyük Hanlar.....	141
2.9.3.4 Dört Ulus Tarihi.....	143
2.9.3.4.1 Yuan Hanedanlığı (1260-1368).....	144
2.9.3.4.2 Altın Orda (1227-1556).....	145
2.9.3.4.3 Çağataylılar (1227-1370).....	147
2.9.3.4.4 İlhanlılar (1256-1335).....	148
2.9.3.5 Yuan Hanedanlığı Sonrası Moğolistan (1370-1500).....	149
2.10 Baarinler.....	150
2.11 Bargutlar.....	152
2.12 Tumatlar.....	154
2.13 Oyratlar.....	156
2.13.1 Oyrat İsminin Menşei.....	156
2.13.2 Oyratların Siyasi Tarihi.....	158

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZ-MOĞOL İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYIL)

1. Kırgız-Kitan İlişkileri.....	166
1.1 Kırgız-Liao İlişkileri.....	167
1.2 Kırgız-Karahıtay İlişkileri.....	171
2. Kırgız-Tatar İlişkileri.....	178
3. Kırgız-Shih-wei İlişkileri.....	182
4. Kırgız-Kon(g)urat İlişkileri.....	186
5. Kırgız-Kereit İlişkileri.....	188

6. Kırgız-Merkit İlişkileri.....	191
7. Kırgız-Nayman İlişkileri.....	194
8. Kırgız-Moğol İlişkileri.....	198
8.1 Kırgız-Moğol İlişkileri (IX.-XII. Yüzyıllar).....	199
8.2 Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi Kırgız-Moğol İlişkileri.....	201
8.3 Yuan Dönemi Kırgız-Moğol İlişkileri.....	211
8.4 Moğollar Tarafından Kırgızların İmparatorluğun İçlerine Doğru Göç Ettirilmesi.....	215
8.5 Yuan Hanedanlığı Sonrası Kırgız-Moğol İlişkileri.....	218
8.6 Kırgız-Coçi Oğulları İlişkileri.....	220
9. Kırgız-Baarin İlişkileri.....	222
10. Kırgız-Bargut İlişkileri.....	224
11. Kırgız-Tumat İlişkileri.....	225
12. Kırgız-Oyrat İlişkileri.....	227
12.1 Kırgızların Diğer Orman Boyları İle İlişkileri.....	234
12.2 Burut Tabiri Hakkında.....	235

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZ ve MOĞOL SOSYO-EKONOMİK YAPISI VE İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYILLAR)

1.Kırgız ve Moğol İktisadiyatı.....	238
1.1 Hayvancılık.....	238
1.1.1 Kırgızlarda Hayvancılık.....	238
1.1.2 Moğollarda Hayvancılık.....	241
1.1.3 Kırgız ve Moğollarda Hayvancılık Alanındaki Farklılık ve Benzerlikler.....	244
1.2 At ve Atçılık.....	245
1.2.1 Kırgızlarda At.....	246
1.2.2 Moğollarda At.....	248
1.2.3 Kırgızlarda ve Moğollarda At İle İlgili Benzerlikler ve Farklılıklar	249

1.3. Avcılık.....	250
1.3.1 Kırgızlarda Avcılık.....	250
1.3.2 Moğollarda Avcılık.....	252
1.3.3 Kırgız ve Moğollarda Avcılıkla İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	254
1.4 Ziraat.....	255
1.4.1 Kırgızlarda Ziraat.....	255
1.4.2 Moğollarda Ziraat.....	258
1.5 Ticaret ve Ulaşım.....	260
1.5.1 Kırgızlarda Ticaret.....	260
1.5.2 Moğollarda Ticaret.....	265
1.5.3 Kırgızlarda Ulaşım.....	267
1.5.4 Moğollarda Ulaşım.....	269
1.6 Vergi.....	271
1.6.1 Kırgızlarda Vergi.....	271
1.6.2 Moğollarda Vergi.....	271
1.7. Sanayi ve Zenaat.....	273
1.7.1 Kırgızlarda Sanayi.....	273
1.7.2 Moğollarda Sanayi.....	274
2. Kırgız-Moğol Kültürel İlişkileri.....	278
2.1 Kırgız-Moğol İlişkilerini Yansıtan Rivayetler.....	278
Dil, Yazı ve Sanat.....	280
2.2 Dil.....	280
2.2.1 Kırgızlarda Dil.....	280
2.2.2 Moğollarda Dil.....	281
2.2.3 Kırgız ve Moğollarda Dil Meselesi İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	282
2.3. Yazı.....	283
2.3.1 Kırgızlarda Yazı.....	283
2.3.2 Moğollarda Yazı.....	286
2.4 Takvim.....	291
2.4.1 Kırgızlarda Takvim.....	291
2.4.2 Moğollarda Takvim.....	293

2.4.3 Kırgız ve Moğollarda Takvimle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	294
2.5 Sanat.....	301
2.5.1 Kırgızlarda Sanat.....	301
2.5.2 Moğollarda Sanat.....	302
3. Gündelik Hayat.....	303
3.1 Şehircilik.....	303
3.1.1 Kırgızlarda Şehir.....	303
3.1.2 Moğollarda Şehir.....	305
3.2 Çadır.....	308
3.2.1 Kırgızlarda Çadır.....	308
3.2.2 Moğollarda Çadır.....	309
3.2.3 Kırgız ve Moğollarda Çadır İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	311
3.3 Yemek Kültürü.....	312
3.3.1 Kırgızlarda Yemek Kültürü.....	312
3.3.2 Moğollarda Yemek Kültürü.....	314
3.3.3 Kırgızlar ve Moğollarda Ortak Yiyecek ve İçecekler.....	316
3.4 Giyim Kuşam.....	319
3.4.1 Kırgızlarda Giyim Kuşam.....	319
3.4.2 Moğollarda Giyim Kuşam.....	320
3.4.3 Kırgız ve Moğollarda Giyim Kuşamla İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	323
3.4.4 Kırgız ve Moğollarda Benzer Giyim Adları.....	323
4. Din, İnanış ve Ritüeller.....	327
4.1 Kırgız ve Moğollarda Din.....	327
4.1.1 Kırgız ve Moğollarda Din Meselesindeki Benzerlik ve Farklılıklar.....	339
4.2 Kırgız ve Moğollarda Bazı İnanış Örnekleri.....	339
4.2.1 Kırgız ve Moğollarda İnanışlar İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	350
4.3 Kurban.....	351
4.3.1 Kırgızlarda Kurban.....	351
4.3.2 Moğollarda Kurban.....	353

4.4 Ölüm ve Ölü Gömme Merasimi.....	354
4.4.1 Kırgızlarda Ölüm ve Ölü Gömme Merasimi.....	354
4.4.2 Moğollarda Ölüm ve Ölü Gömme Merasimi.....	359
4.4.3 Kırgız ve Moğollarda Ölü Gömme Merasimindeki Benzerlik ve Farklılıklar.....	364
4.4.4 Kırgızca ve Moğolca’da Ölümle İlgili Ortak Kelimeler	367
4.5 Cesedi Ağaca Asma Merasimi.....	367
4.5.1 Kırgızlarda Cesedi Ağaca Asma Geleneği.....	368
4.5.2 Moğollarda Cesedi Ağaca Asma Geleneği.....	369
4.5.3 Kırgız ve Moğollarda Cesedi Ağaca Asma İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar.....	374
SONUÇ.....	375
ÖZET.....	380
SUMMARY.....	381
KAYNAKÇA.....	382
EKLER	439

ÖNSÖZ

Yenisey Kırgızları tarih boyunca Türk kökenli halklar dışında Çinliler, Tibetliler, Sogdular ve Moğollar ile de ilişkiler kurmuşlardır. Tez konumuz, Kırgızların ilişkide bulundukları halklardan biri durumundaki Moğollarla olan, siyasi, sosyal ve kültürel temasları ve karşılıklı etkileşimleri incelemektir. Özellikle, Kırgız-Moğol ilişkilerinin fazla araştırılmamış IX.- XV. yüzyıllar arasındaki dönemi esas alındı.

Tez toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, başlangıcından IX. yüzyıla kadarki Proto-Moğol ve Eski Kırgızların siyasi tarihi üzerinde kısaca duruldu. M.Ö. 201 yılında Hunlara boyun eğmek zorunda kalan Kırgızların daha sonraki yüzyıllarda Yenisey bölgesine göçleri, Juan-Juanlar, Göktürkler ve Uygurlar ile mücadeleleri ele alındı. Yine M.Ö. 209 yılında Hunların egemenliğini tanıyan Tung-hular'dan itibaren Proto-Moğollar veya Moğol dilli boy birlikleri olarak bilinen Hsien-piler, Juan-Juanlar, Hiler, Shih-weiler, Kitanlar, Tü-yu-hunlar ve Tatarların IX. yüzyıla kadarki tarihleri hakkında bu bölümde kısaca bilgi verildi.

İkinci bölümde, IX.-XV. yüzyıl Kırgız ve Moğol halklarının siyasi tarihi ayrı ayrı ele alındı. Kırgızların Uygurları 840 yılında yenerek Ötüken bozkırına çıkıp doğuya ve batıya yaptıkları seferler, Tang Devleti ile ilişkileri ve Kırgızların tekrar Yenisey havzasına dönüşleri, Cengiz iktidarını tanımaları ve Oyratlar ile ittifakları kronolojik olarak yazıldı. Moğol dilli halkların siyasi tarihi Kitan Devleti tarihi ile başlayıp, ayrı ayrı olarak Tatarlar, Shih-weiler, Kon(g)uratlar, Kereitler, Merkitler, Naymanlar, Celayirliler ve Cengiz Moğollarının, kuzeydeki Baarin, Bargut, Oyrat ve Tumatların tarihi şeklinde kaleme alındı.

Üçüncü bölümde, Kırgızlar ile Moğol dilli halkların IX.-XV. yüzyıl siyasi ilişkileri ayrı ayrı ve kronolojik şekilde verildi. Kırgızların Kitanlar, Cengiz Moğolları ve Oyratlar ile kapsamlı ikili ilişkiler gerçekleştirdikleri görüldü.

Dördüncü bölümde, Kırgızlar ile Moğolların iktisadi, kültürel ve dini ilişkileri, günlük hayatı üzerinde duruldu. Konargöçerlerin temel ekonomisi olan avcılıktan hayvancılığa, ziraattan sanayiye ve ticarete kadar Kırgızlar ile Moğolların iktisadi ilişkilerini kıyaslama, benzer ve farklı yönlerini öne çıkarma fırsatı yakaladık. Kırgızlar ile Moğolların dilini, yazısını, kullandıkları takvimlerini ve sanatını kültür

başlığı altında karşılaştırdık. Kırgızlar ile Moğol dilli halkların günlük hayatındaki benzerlik ve farklılıklarını da ayrı ayrı inceledik. Gök Tanrı'ya inanan, Şamanî unsurları günümüze kadar yaşatan Kırgızlar ile Moğolların dinini, inanışlarını, kurban ve defin merasimlerini ayrı başlıklar altında topladık.

Doktora eğitimim yıllarında her türlü desteğini gördüğüm, gurbette bana babalık ve hocalık eden, tez danışmanım Prof. Dr. Üçler BULDUK'a öncelikle teşekkür ederim. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı hocalarıma da ayrı ayrı teşekkür ederim. Tez yazım sürecinde kesintisiz desteğini hissettiğim eşim Güldana MURZAKULOVA'ya da ayrıca teşekkürü borç bilirim. TÜBİTAK Bilim Destekleme Kurulu'na da maddi desteklerinden dolayı minnettarım.

Abdrasul İSAKOV

Ankara 2014

KISALTMALAR

A.g.e.: Adı geçen eser

A.g.m.: Adı geçen makale

A.g.t.: Adı geçen tez

A.Ü. DTCF: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

A.Ü. İFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Bkz: bakınız

Bur.: Buryatça

c.: cilt

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

DVO RAN : Dalnevostoçnoe Otdelenie Rossiyskoy Akademi Nauk (Rusya Bilimler Akademisi Uzakdoğu Şubesi)

Halh.: Halha Moğolcası

Haz.: Hazırlayan

İA: İslam Ansiklopedisi

İCANAS: International Congress of Asian and North African Studies

Kalm.: Kalmukça

KGNU.: Kırğızskiy Gosudarstvenniy Natsionalniy Universitet (Kırğız Milli Devlet Üniversitesi)

KGPU: Kırğızskiy Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy Universitet (Kırğız Devlet Pedagoji Üniversitesi)

Kirgizgosizdat- Kirgizskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo (Kırğız Devlet Basımevi)

KKTB: Kırğızdardın Cana Kırğızstandın Tarihıy Bulaktarı (Kırğızların ve Kırğızistan'ın Tarihi Kaynakları)

KSİİMK: Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kultury (Tarih Enstitüsü Maddi Kültür Bildirileri)

KTMÜ: Kırğız Türk Manas Üniversitesi

MAİKTsA: Mejdunarodnaya Assotsiatsiya Po İzuçeniyu Kul'tur Tsentral'noy Azii (Uluslararası Merkezi Asya Kültürlerini Araştırma Birliği)

MGT: Moğolların Gizli Tarihi

Moğ.: Moğolca

Parg.: Paragraf

s. : sayfa, sayfalar

SA: Sovetskaya Arheologiya (Sovyet Arkeolojisi)

SMAE: Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii (Antropoloji ve Etnografya Müzesi Mecmuası)

TDK: Türk Dil Kurumu

TKAEE: Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii (Kırgız Arkeolojik-Etnografik Saha Araştırmaları Eserleri)

TTK: Türk Tarih Kurumu

UZ TNİİYALİ: Uçeniye Zapiski Tuvinskogo Naučno-İssledovatel'skogo İnstituta Yazıka, Literaturı i İstorii (Tuva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü Mecmuası)

vd.: ve diğer

vs.: ve saire

VGO: Vsesoyuzniy Geografičeskij Obşestva (Tüm Sovyet Coğrafya Cemiyeti)

Vol.-Volume

Yay.: Yayını

ZİRGO: Zapiski Russkogo Geografičeskogo Obşestva Po Otdeleniyu Etnografii (Rus Coğrafya Cemiyeti Etnografya Şubesi Mecmuası)

ZSORGO: Zapadno-Sibirskiy Otdel Russkogo Geografičeskogo Obşestva (Rus Coğrafya Cemiyeti Batı Sibirya Şubesi)

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Kırgız-Moğol ilişkileri konusu- günümüzdeki durum dahil- üzerinde fazla çalışılmamış bir alandır. Sadece XVI.-XVIII. yüzyılları kapsayan Kırgız-Cungar ilişkileri hakkında ayrıntılı çalışmalar bulunmaktadır.¹ Tez konumuz olan IX.-XV. yüzyıl Kırgız-Moğol ilişkileri hakkında birkaç makale ve kitapta bölüm haricinde ayrıntılı çalışma yoktur. Burada öncelikle tez konumuzla ilgili ana kaynaklar hakkında bilgi vereceğiz ve devamında bu alanda yapılmış önemli araştırmalar üzerinde duracağız. Kaynaklar hakkında bilgi vermeden önce, konuyla ilgili önemli bir ayrıntıyı da belirtmeden geçemeyeceğim.

Bilindiği gibi Kırgızlar söz konusu dönemlerde ağırlıklı olarak daha kuzeyde Minusin bölgesinde yaşıyorlardı, Moğollar ise Kırgızlara kıyasla biraz güneyde idiler. Ayrıca, Kırgızların yıldızı IX. yüzyılda parlamışken, Moğollar XIII. yüzyılda eski dünyayı işgal ederek kendilerinden söz ettirdiler. Hem coğrafi, hem kronolojik, hem de yayılma alanları itibariyle Kırgızlar ile Moğollar arasındaki farklılıklar, zamanında onlar hakkında yazılıp çizilenler üzerinde de etkili olmuştur. Zaten yüzyıl olarak da tezimizi geniş tutmamızın (IX.-XV. yy) en önemli sebeplerinden biri kaynak sıkıntısı idi. Fakat, tez yazım sürecinde şahit olduk ki, her ne kadar XIII.-XIV. yüzyıl Moğol kültürü, günlük hayatı, ekonomisi vs. ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunsa da, aynı şeylerin yazılmamış olmasına rağmen Kırgızlarda da olduğunu, daha sonraki dönemlere ait kaynaklardan ve bazı uygulamaların günümüzde de yaşatılmasından yola çıkarak öğrendik. Tezimizde Kırgızlardan kastedilenin Yenisey Kırgızları ve Moğollardan kastedilenin Yenisey Kırgızları ile temasta bulunan Moğol kabile ve halkları olduğunu baştan belirtelim.

Türklerin ana kaynaklarından olan runik yazıtlar, IX.-X. yüzyıl Kırgız tarihinin de önde gelen kaynaklarından sayılmaktadır. Tezimizde Yenisey-Orhun yazıtlarından

¹ A. Abdıkalkov, *Yeniseyskiye Kırgızı v XVII Veke*, Frunze 1968; D. Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kırgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v*, Bişkek 1995; D. Saparaliyev, *Etnopolitičeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999.

Orkun,² Malov,³ Kormuşin⁴ ve Aydın'ın⁵ tercümelerinden istifade ettik. Moğol tarihi açısından ana kaynak mahiyetinde olan Moğolların Gizli Tarihi⁶ eserinden yararlandık. Aslında, hem Moğolların Gizli Tarihi'nde, hem Reşidüddin'de Türk ve Moğolların tarihlerinin birbirinden keskin hatlarla ayrılamayacağı vurgulanmıştır.⁷

Kırgız ve Moğol tarihi ile ilgili yabancı kaynakların başında Çin kaynakları gelmektedir. Kuzeydeki konargöçerlerden olan Kırgızlar ve Moğollar hakkında Çinliler ayrıntılı bilgiler yazıp bırakmışlar. Kırgızlar ile ilgili Çince metinlerden istifade ederken “Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı” çalışmasına başvuruldu.⁸ Ayrıca, Çince bilgilerden istifade edilirken Eberhard,⁹ Gökalp¹⁰ ve Taşağıl'ın¹¹ Türkçe, Biçurin,¹² Kyuner¹³ ve Suprunenko'nun¹⁴ Rusça tercümelerinden faydalandık.

XII.-XIV. yüzyıl Kırgız ve Moğol tarihi ile ilgili en kapsamlı bilgi veren kaynak tartışmasız İlhanlı veziri Reşidüddin'in “Camiüt-Tevarih” eseridir. Eserin üç

² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936.

³ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951; *Eniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952.

⁴ İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Teksti i Issledovaniya*, Moskova 1997; *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii; Grammatika, Tekstologiya*, Moskova 2008.

⁵ Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, *Turkish Studies*, Vol. 7/2 Spring, Ankara 2012, s. 161-168; “Suci Yazıtı'nın İlk Satırıyla İlgili Yeni Bir Öneri”, *Turkish Studies*, Vol. 7/4, Ankara 2012, s. 309-314.

⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 2010; Tercümenin sağlıklı çevrildiğini ve olayların daha iyi anlaşılmasını sağlamak, tercümanların düştüğü notlardan istifade etmek için eserin Rusça tercümelerine de bazen başvurduk (S. A. Kozin, *Sokrovennoye Skazaniye. Mongolskaya Hronika 1240 Goda*, Moskova-Leningrad 1941; *Sokrovennoye Skazaniye Mongolov-Anonimnaya Mongol'skaya Hronika 1240*, Elista 1990).

⁷ İsenbike Togan, “Çinggiz Han ve Moğollar”, *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 242.

⁸ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, c. 2, Bişkek 2003.

⁹ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996; *Çin Tarihi*, Ankara 2007.

¹⁰ Cevdet Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, Ankara 1973; *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1973.

¹¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre, Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

¹² N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnom Sostayanii*, SPb. 1829; *İstoričeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmikov s XV Stoletiya Do Naştayaşego Vremeni*, SPb. 1834; *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, c. I, Moskva- Leningrad 1950.

¹³ N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskova-Leningrad 1961.

¹⁴ G. P. Suprunenko, “Dokumentı Ob Otnoşeniyah Kitaya s Eniseyskimi Kırgızami v İstočnike IX Veka “Li Vey-Gun Hoyçan İpin Tszı”, *İzvestia Akademi Nauk Kirgizskoy SSR*, c. 5, Sayı: I, Frunze 1963, s. 67-81; “İz Drevnekırgızskoy Onomastiki”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 3, Bakü 1970, s. 78-81; “Nekotoriye İstočniki Po Drevney İstorii Kırgızov”, *İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskova 1974, s. 236-248; “İz İstorii Vzaimootnoşeniy Tanskoy İmperii s Eniseyskimi Kırgızami”, *Sibir, Tsentralnaya i Vostochnaya Aziya v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1975, s. 59-64;

ciltten oluşan Rusça çevirisinden istifade ettik.¹⁵ İlhanlı sarayındaki Moğol noyanlarından da istifade eden Reşidüddin, Kırgız ve özellikle Moğol boyları hakkında çok değerli bilgiler yazıp bırakmıştır. Bununla birlikte Ata Melik Alaaddin Cuveyni'nin “Tarih-i Cihan Güşa” eserinde de oldukça ilgi çekici malumatlar yer almaktadır.¹⁶

Doğu ile batının birbirini yakından tanınması ortaçağda seyyahlar aracılığıyla gerçekleşti. Çinli, Arap ve batılı seyyahlar Kırgızlar ve Moğollar ile ilgili değerli bilgiler veriyorlar. Örneğin, Arap seyyahlarından¹⁷ Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgiler öğrenirken, Çinli¹⁸ ve batılı seyyahlardan Moğollar hakkında kapsamlı malumatlar almaktayız. Özellikle Marco Polo,¹⁹ Carpini²⁰ ve Rubruk²¹ Moğolların sosyo-ekonomik durumu hakkında paha biçilmez ayrıntılı bilgiler verir.

Yazılı kaynak sıkıntısını kısmen de olsa arkeolojik ve folklorik bilgiler ile gidermeye çalıştık. Kırgızlar hakkında Evtyuhova,²² Kiselev,²³ Savinov,²⁴ Hudyakov'un²⁵ arkeolojik çalışmalarına başvurduk. Ulanbatoor şehrinde basılmakta olan *Arheologiyın Sudlaal* dergisinden de tezimize yararlı çalışmalar bulduk.

¹⁵ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, 1. cilt, Çev. L. A. Hetagurova, Moskova-Leningrad 1952; *Sbornik Letopisey*, 2. cilt, Çev. Yu. P. Verhovskiy, Moskova-Leningrad 1960; *Sbornik Letopisey*, 3. cilt, Çev. A. K. Arends, Moskova-Leningrad 1946.

¹⁶ Ata Melik Alaaddin Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. M. Öztürk, 3 cilt, Ankara 1988.

¹⁷ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı*, c. 1, Bişkek 2002; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001; Eşref Buharalı, *İslam Kaynaklarına Göre M.S. IX-XI. Yüzyıllardaki Orta Asya Türk Kavimleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1985, s. 82-113.

¹⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, Yay. Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012.

¹⁹ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, 2 cilt, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul: Tarihsiz; *Kniga Marko Polo*, Moskova 1955.

²⁰ *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957.

²¹ W. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, İstanbul 2001; *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı*, Moskova 1957.

²² L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskiye Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948.

²³ S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskova 1951.

²⁴ D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad 1984; “O Granitsah Gosudarstva Eniseyskih Kırgızov v IX-X Vekah”, *Problemy Etnogeneza Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka*, Novosibirsk 1973, s. 91-92; “Etničeskoye Okrujenıye Stranı Eniseyskih Kırgızov”, *Maliye Etničeskiye i Etnografičeskiye Gruppi, İstoričeskaya Etnografya*, Sayı: 3, Saint Petersburg 2008, s. 110-122.

²⁵ Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Tabate*, Novosibirsk 1982; “Kırgızı v Gornom Altae”, *Problemy İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 1990, s. 186-201; “Srednevekovıye Zahoroneniya Kırgızskih Kıştımov Kak Pamyatnik Etničeskoy İstorii”, *Pamyatniki Bıta i Hozyaystvennoe Osvoenie Sibiri*, Novosibirsk 1989, s. 29-42.

Kırgızlar ve Moğollar konargöçer hayat tarzı benimsemelerinden dolayı Kırgız-Moğol ilişkileri uzun yüzyıllar halk arasında nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaştı. Bu doğrultuda Manas Destanı'ndan azami düzeyde istifade etmeye çalıştık. Bu bağlamda iki ciltten oluşan Manas Ansiklopedisi²⁶ ve Manas araştırmaları uzmanı rahmetli Moldobayev'in²⁷ çalışmaları başvurduğumuz kaynaklardı. Sayf ad-din Aksikendi'nin Mecmuatü't Tevarih eseri de²⁸ Kırgız-Moğol ilişkilerini yansıtan güzel bir tarihi eser olduğu için istifade ettik. Türkolog Gülzura Cumakunova'nın Manas Destanı' hakkında yaptığı çalışmasından,²⁹ Kırgız ve Moğollar için ortak olan pek çok kelimenin açıklamasından faydalandık. Kırgız ve Moğollarda mevcut ortak efsane, rivayet ve masallar hakkında Bennigson'un kitabı bize yol gösterdi.³⁰ Kırgızların din ve inançlarını Moğollarınki ile kıyaslarken, Bayaliyeva'nın bu konu üzerine yaptığı çalışmasından yararlandık.³¹ Yine Roux'un çalışmaları da bu alanda bize rehberlik etti.³²

Butanayev ve Hudyakov'un "Yenisey Kırgız Tarihi" eseri³³ en çok başvurduğumuz çalışmaların başında gelmektedir. Çalışma Yenisey Kırgız tarihi ve onların diğer halklar ile ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan, tarihi bilgileri arkeolojik ve etnografik bilgiler ile zenginleştirmeyi başarmış bir eserdir. Butanayev ve Hudyakov'un diğer çeşitli makaleleri³⁴ de Kırgız-Moğol ilişkilerinin aydınlatılması için istifade ettiğimiz çalışmalardandı.

Kırgız-Moğol ilişkileri hakkında yapılmış ayrıntılı bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Bazı Kırgız, Rus ve Hakas tarihçileri çalışmalarında bu konu üzerinde durmuş, şimdiye kadar bilinen kaynak ve bulgulardaki bilgilerden yola çıkarak değerlendirmelerini yapmışlardır. Kırgız-Moğol ilişkileri hakkında Kırgız

²⁶ A. Karıpkulov, *Manas Entsiklopediyası*, 2 cilt, Bişkek 1995.

²⁷ İ. M. Moldobaev, *Manas İstoriko Kulturnıy Pamyatnik Kirgızov*, Bişkek 1995.

²⁸ Sayf Ad-Din Aksikenti, *Tarihtardın Jıynagı (Macmu Atut Tavorih)*, Bişkek 1996.

²⁹ Gülzura Cumakunova, *Manas Destanı Kirgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı*, Ankara 1995.

³⁰ A. P. Bennigsen, *Legendi i Skazki Tsentral'noy Azii*, Saint Peterburg: Yy., 1912.

³¹ T. D. Bayaliyeva, *Doislamskiye Verovaniya i İh Perejitki u Kirgızov*, Frunze 1972.

³² Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul 1994; *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999; *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008.

³³ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kirgızov*, Abakan 2000.

³⁴ Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı v Mongoliy", *Olon Ulsın Mongolç Erdemtdiyn IV İh Hural*, bot I, Ulaanbaatar 1985, s. 349-355; "Kırgızskie Voını v Voyskah Mongol'skoy İmperii", *Çingiz-Han i Sud'bu Narodov Evrazii*, Ulan-Ude 2003, s. 42-48; V. Ya. Butanaev, "Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 405-411.

tarihçisi Anvar Mokeev'in eserinde ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Mokeev kitabında Kırgız-Kitan, Kırgız-Moğol, Kırgız-Oyrat ve Kırgız-Ak Orda ilişkileri üzerinde ayrı ayrı değerlendirmeler yapmıştır.³⁵ Mokeev'in bu çalışması bize yol gösteren, istifade ettiğimiz çalışmalardan biri oldu.

Kırgız-Moğol ilişkileri üzerine kitaplarında yer veren bir diğer Kırgız tarihçisi İmel Moldobayev'dir. Moldobayev, özellikle Manas Destanı ve diğer Kırgız ve Moğol destanlarından, folklorik bilgilerden yola çıkarak Kırgız-Moğol ilişkilerini aydınlatmaya çalışmıştır.³⁶

Kırgız tarihçisi Oljobay Karataev'in çalışmalarında da Kırgız-Moğol ilişkilerinin işlendiğini görmekteyiz. Özellikle Kırgız ve Moğollardaki benzer boy ve uruğlar, benzer boy tamgaları, günümüz Moğol halkları arasındaki Kırgız boyları ve günümüz Kırgız halkı arasındaki Moğol uruğları hakkında yazarken Karataev'in çalışmalarından yararlandık.³⁷

Kırgız-Moğol ilişkileri, özellikle Kırgızlar üzerinde Moğolların etkileri konusunda Mustafa Kalkan'ın da birkaç makalesi bulunmaktadır. Kırgız-Moğol ırkı ilişkileri, Kırgızlar arasındaki Moğol unsurları konularında Kalkan'ın çalışmalarından istifade ettik.³⁸ K. Petrov'un çalışmalarında da Kırgızlara karışan Moğol boyları hakkında bilgiler verilmiştir.³⁹

³⁵ Anvarbek Mokeev, *Kırgızı Na Altaye i Na Tyan-Şane*, Bışkek 2010, s. 71-117.

³⁶ İ. M. Moldobaev, *Manas İstoriko Kulturnıy Pamyatnik Kırgızov*, Bışkek 1995, s. 111-127, 166-176; *Etnokul'turnıye Svyazi Kırgızov v Srednevekov'e*, Bışkek 2003, s. 47-61.

³⁷ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarihınan*, Bışkek 2003; *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003; "Kırgız Tektüü Hotondor Cana Alardın Kelip Çığışı. Mongoliyadağı 'Kırgız' Ençilüü Attarı", *Kırgız Kagandığı Türk Tsivilizatsiyasının Alkagında: Kırgıztaanuu Maseleleri*, Bışkek 2012, <http://www.akipress.org/kghistory/news:13415>

³⁸ Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006; "Kırgızların Diğer Orta Asya Kavimleri İle Etnik Temasları", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: XXV, Niğde 2009, s. 101-117; "Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri", *Bilig*, Sayı: 57, Ankara 2011, s. 83-114.

³⁹ K. İ. Petrov, *K İstorii Dvijenıya Kirgizov Na Tyan-Şan i İh Vzaimootnoşeniy s Oyratami v XIII-XV Vv.*, Frunze 1961; *Oçerk Feodal'nıh Otnoşeniy u Kirgizov v XV-XVIII Vekah*, Frunze 1963; *Oçerk Proishojdeniya Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1963.

Bunlar haricinde, Kırgız-Oyrat ilişkileri hakkında sinolog-tarihçi Beyşenaliyev'in⁴⁰ çalışmalarından, Kırgız-Kereit ilişkilerinde Rıbakov'un⁴¹ makalesinden ilginç bilgiler elde ettik.

Ana hatlarıyla Kırgız tarihini anlamada Barthold,⁴² Ögel,⁴³ Valihanov,⁴⁴ Abramzon⁴⁵ ve Karayev'in,⁴⁶ Moğol tarihini yazarken Bira,⁴⁷ Bilegt,⁴⁸ Dalay,⁴⁹ Togan,⁵⁰ Viktorova⁵¹ ve Vladimirtsov'un⁵² çalışmalarına baktık.

Kırgızlar ile Moğolların aynı coğrafyada, aynı şartlar altında, aynı siyasi oluşumların içinde benzer kaderi paylaşması, yaşam tarzlarının aynı olması ve tarih boyunca sürekli temas halinde olmalarına rağmen Kırgız-Moğol ilişkileri konusunda kapsamlı bir çalışmanın şimdiye kadar yapılmamış olması bu tezi hazırlamamıza gerekçe teşkil etmiştir. Bu durum tezimizin daha orijinal olmasını sağlaması açısından bir avantaj gibi görünse de, örnek teşkil edecek bütüncül bir çalışmanın eksikliği tezi oluşturmada – en azından muhteva ve yöntem bakımından- dezavantaj teşkil etmiştir. Bu nedenlerle, tezimizde mahdut bilgileri olduğunca değerlendirmeye çalıştığımız

⁴⁰ T. O. Beyşenaliyev, *Kırgız i Dcungarskoye Hanstvo (XVII-XVIII)*, Basılmamış doktora tezi, Leningrad 1989; “Kırgız Hanı Monke-Temirdin Ömrü”, *Ala-Too*, No. 11, Bıřkek 1991, s. 78-84; “Kitayskie i Mongolskie İstoričeskie Soçineniya o Potomkah Açıy-Tayçı”, *Epos “Manas” Kak İstoriko-Etnografičeskiy İstočnik. Tezisi Mejdunarodnogo Naučnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 1000-Letyu Eposa “Manas”*, Bıřkek 1995, s. 11-13.

⁴¹ N. İ. Rıbakov, “Dopolnitel'nie Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah”, *Drevnosti Sibiri i Tsentral'noy Azii*, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, s. 117-129.

⁴² V. V. Barthold, *Kırgız. İstoričeskiy Oçerk*, Frunze 1943; *Soçineniya*, c. II, 1. Kitap, Moskova 1963; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990; *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bışkek 1997; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006; *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Çev. Hasan Eren, Ankara 2006.

⁴³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I-VI, Ankara 1979, 1991, 2000; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003; *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara 2003.

⁴⁴ Çokan Valihanov, *İzbrannıye Proizvedeniya*, Yay. Haz. A. H. Margulan, Alma-Ata 1958; *Sobranie Soçineniy*, 5 cilt, Alma-Ata 1961, 1985.

⁴⁵ S. M. Abramzon, *Kırgız i İh Etnogenetičeskie i İstoriko-Kul'turnie Svyazi*, Frunze 1990; *Kırgız Cana Kırgızstan Boyunça Tandalma Emgekter*, Bışkek 1999.

⁴⁶ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul 2008; *Çağatayskiy Ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan*, Bışkek 1995.

⁴⁷ Şagdarın Bira, *Mongol'skaya İstoriografiya (XIII-XVII)*, Moskova 1978; “The Mongols and Their State in the Twelfth to the Thirteenth Century”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Paris 1998, s. 243-260.

⁴⁸ Luvsanvandan Bilegt, *Rannemongolskiye Plemena (Etnogenetičeskiye İziskaniya Na Osnove Ustnoy İstorii)*, Ulanbaatar 2007.

⁴⁹ Ç. Dalay, *Mongoliya v XIII-XIV Vekah*, Moskova 1983.

⁵⁰ A. Zeki Velidi Togan, *Çengiz Han (1155-1227)*, İstanbul 1970.

⁵¹ L. L. Viktorova, *Mongoli. Proishojdenie Naroda i İstoki Kul'turı*, Moskova 1980.

⁵² B. Y. Vladimirtsov, *Raboti Po İstorii i Etnografii Mongol'skih Narodov*, Moskova 2002; *Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi)*, Ankara 1995.

gibi, daha sonra yapılacak araştırmalara katkısı olması için, kaynaklarda geçen bilgileri bazen yorumlamadan vermeyi uygun gördük.

Tezimizin ana konusu; IX.-XV. yüzyıl Kırgız-Moğol ilişkilerinin ortaya konulmasıdır. Bunu ortaya koyabilmek için öncelikle Kırgız ve Moğolların siyasi tarihini ayrı bir bölümde ele aldık. “Kırgız ve Moğol Kökenli Halkların Siyasi Tarihi (IX.-XV. Yy)” bölümündeki bu siyasi olaylardan yola çıkarak ikili siyasi ilişkileri inceledik. Siyasi ilişkilerin iyi anlaşılabilmesi için Moğol kökenli kabile ve halkların Kırgızlar ile olan ilişkilerini ayrı ayrı başlıklar altında incelemeye tabii tuttuk.

Kırgız-Moğol ilişkileri yoğun olarak Kitanların tarih sahnesine çıkmasından sonra başladığı için dönem olarak da IX. yüzyıldan itibaren ikili ilişkileri ele almayı uygun bulduk. Ayrıca, IX. yüzyıl Kırgızların da Ötüken’de Uygurları yenerek bozkıra sahip olduğu yüzyıldır. Tez konumuzu XV. yüzyıl ile sınırlandırmamız veya XV. yüzyıla kadar uzatmamızın sebebi öncelikle ikili ilişkilerle ilgili kaynak sıkıntısı ve XV. yüzyıldan sonraki Kırgız-Moğol ilişkileri konusunda kaynak malzemelerinin de artması sebebiyle az çok araştırmaların yapılmış olmasıdır. Ayrıca, hem Kırgızlar, hem de Moğollar XV. yüzyıldan sonra eski şanlı günlerine hiçbir zaman dönemeyecek şekilde küçüldüler. Olay ve başlıklar kronolojiye uygun şekilde ele alındı.

İkili ilişkilerin daha iyi anlaşılması bakımından tezimizde Kırgız-Moğol sosyo-ekonomik ilişkilerini de inceledik. Bu bölümü hazırlarken, az çok bilinen konuları dahil etmeye çalıştık. Kaynak sıkıntısı olan konuları dahil etmedik.

Ekler kısmında IX.-XV. yüzyıllarda Kırgızlar ile Moğolların yaşadıkları yerleri gösteren haritalar, ikili ilişkileri yansıtan resimler ve arkeolojik kazı kalıntılarından örnekler verildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM KIRGIZ VE PROTO-MOĞOL TARİHİ

(BAŞLANGICINDAN VIII. YÜZYILA KADAR)

1. Eski Kırgızlar

1.1 Eski Kırgızlar (M.Ö. 201-M.S. VIII. Yüzyıl)

Kırgızlar, Türklerin cetlerinden sayılan Hunlar devrinde yaşamış, köklü bir halktır. Han Hanedanlığı tarihinde, “Daha sonra kuzeydeki Hun-yü, Ch’ü-she, Ting-ling, Ko-k’un (Kırgız) ve Hsin-li ülkeleri (Mo-tu’ya) tâbi olmuşlardı. Bu şekilde, Hsiung-nu soyluları ve devlet büyüklerinin hepsi Mo-tu’ya itaat etmişler, onu akıllı ve değerli (bir kişi) olarak kabul etmişlerdir”⁵³, şeklinde yazılıdır. Barthold’a da “Kırgızlar kaynaklarda adı geçen Orta Asya’daki en eski halktır” açıklaması yapma fırsatı veren bilgi işte budur.

M.Ö.ki dönemlere ait Kırgızlarla ilgili diğer bir bilgi Hun hükümdarı Chih-chih ile bağlantılıdır; “Chih-chih, Wu-sun ordusunun kalabalık olduğunu görmüş, elçisi de geri dönmeyince, askerlerini toparlayarak Wu-sunlara karşı saldırıya geçmiş (ve) onları yenmişti. Sonra da kuzeyde Wu-chieh’lere saldırmış ve Wu-chieh’ler teslim olmuştu. Askerlerini batıya yollayarak Chien-k’un’ları (Kırgızları) yenilgiye uğratmış, kuzeyde (de) Ting-ling’lere boyun eğdirmiş, (böylece bu) üç kavmin toprağını (kendisine) katmıştı. Birkaç defa Wu-sun’lar üzerine ordu yollayarak saldırmış ve her seferinde onları yenmişti. Chien-k’un’ların (bulunduğu yer) doğuda Ch’an-yü’nün merkezine 7000 li (- 2905 km), güneyde Chü-shih (Şehir Devleti’ne)

⁵³ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B. Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara 2004, s. 9.

5000 li (-2075 km) uzaklıktaydı. Chih-chih buraya yerleşerek (kendisine) başkent yapmıştı.”⁵⁴

Bilim adamları bu bilgilerden yola çıkarak Kırgızların ilk yurdunu tespit etmeye çalıştılar ve iki fikir öne çıktı. Barthold’un başını çektiği bir grup akademisyen Kırgızların eski yurtlarının Moğolistan’daki Kırgız Nor Gölü çevresi olabileceğini söylerken, Borovkova ve diğerleri günümüz Doğu Türkistan’daki Boro Horo dağ silsilesi üzerinde olduğunu ispatlamaya çalıştılar.

Barthold, Hunların ordasını Orhun ve Tula deryalarının bulunduğu bölgeye yerleştirir, o dönemde bir *li* 3/1 *verste*⁵⁵ eşit geldiğinden Kırgızların Yenisey bölgesinde değil Kırgız Nor Gölü’nün etrafında yaşıyor olmaları gerekir demektedir.⁵⁶ Kiselev de Barthold ile aynı fikirdedir.⁵⁷ Daha sonra Kızlasov da bu fikri desteklemiştir.⁵⁸ Kırgız tarihçilerinden Karayev de, Kırgızların en eski yurtlarının kuzeybatı Moğolistan’daki Kırgız Nor Gölü’nün çevresi olduğunu, Hunların baskısı sonucunda Minusin (Minusinsk) bölgesine göç ettiklerini ve Eski Yenisey Kırgızlarının ilk vatanlarına Tsigu’nun yönetimi altında yerleştiklerini belirtir.⁵⁹

Tarihte Hunların birkaç ordasının olduğu bilinmektedir. Daylin Ordası, İnşan Dağları’nın güneyinde, Day Sınır Eyaleti’nin karşısında bulunuyordu. Lunchen Ordası ise Huanhe Nehri’nin kenarındaydı.⁶⁰ Kızlasov, Lunchen’in Orhun Nehri’nin kenarında, Hedunchen şehrinin yakınlarında olduğunu savunur.⁶¹ Hudyakov ise, “Fakat Hedunchen şehrinin Gobi’nin güneyindeki Ezdin Göl vadisinde olduğu bilinen bir hadisedir. Bundan yola çıkarak Hunların üçüncü bir Ordası’nın da bu vadiye olduğunu söyleyebiliriz. Çeşi ise bilindiği gibi Turfan’daydı. Chih-chih’in katıldığı

⁵⁴ Ayşe Onat vd., *A.g.e.*, s. 58.

⁵⁵ 1.07 km uzunluğunda Rus ölçme birimi (K. K. Yudahin, *Oruşça-Kırgızça Sözdük*, Bişkek 2000, s. 71)

⁵⁶ V. V. Barthold, *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek 1997, s. 18; Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, İstanbul 2008, s. 75.

⁵⁷ S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, Moskova 1951, s. 315.

⁵⁸ L. R. Kızlasov, “Sibir: Na Granitse Proşlogo i Gryaduşim”, *Stranitsı İstorii i Sovremennost’*, Sayı: 1, Abakan-Moskova 1994, s. 17; V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 58.

⁵⁹ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 77.

⁶⁰ V. S. Taskin, *Materialı Po İstorii Syunnu*, 2. Baskı, Moskva 1973, s. 83.

⁶¹ L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskva 1984, s. 14.

olaylar, Kırgızların M.Ö. I. yüzyıl sonlarında Doğu Türkistan’da yaşadıklarını ispatlamaktadır” demektedir.⁶²

L. A. Borovkova, yukarıda belirttiğimiz görüşlere de dayanarak, M.Ö. I. asrın ortalarına doğru Kırgızların, Dzosotin-Elisun çölünün batı taraflarında, Karaşar-Manas şehri sınırları dahilinde ve diğer yerlerde, Boro Horo dağ silsilesi üzerinde yaşadıklarını ispatlamaya çalışmıştır.⁶³

Çin tarihçisi Ban Gu, Kırgız Devleti’ni “Go” (Padişahlık) terimi ile kaleme almıştır.⁶⁴ Dolayısıyla bu bilgi Kırgızların M.Ö. 56 yılında, Hunların zayıflamasından yararlanarak ilk bağımsız devletlerini kurmuş oldukları fikrini de akıllara getirmiştir.⁶⁵ Aslında, Mo-tu’nun Kırgızları itaat altına aldığını hesaba katacak olursak, bu devletin Kırgızların ilk bağımsız devleti olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bizce ilk bağımsız Kırgız Devleti Mo-tu’nun itaat altına aldığı devlettir. Hunların zayıflamasıyla birlikte (M.Ö. 56) Kırgızlar bir kez daha bağımsızlıklarına kavuşmuş olmalıdır.

Kuzeybatı Moğolistan veya Doğu Türkistan’da yaşayan Eski Kırgızlarla ilgili elimizde fazla bir bilgi yoktur. Abramzon, Gyan Gun (Kırgız) Devleti’nin önceleri kuzeydoğu Moğolistan’da, günümüz Kırgız Nor gölü çevresinde olduğunu, daha sonra Hunların sıkıştırmaları sonucunda Kırgızların kuzeye sürüldüklerini ve Minusin bölgesinde Ding-lingler ile karıştıklarını düşünür.⁶⁶ Sin Tang Shu’da, bu durum açık bir şekilde belirtilmiştir.⁶⁷

Bilim adamlarının çoğu, eski Kırgızların daha sonra Minusin bölgesine yerleştikleri hakkında hemfikirlerdir. Ancak Çin kaynaklarında da zikredilen Ding-lingler ile Kırgızların karışıp karışmadıkları, Ding-linglerin Yenisey Kırgızları üzerindeki etkisi konuları farklı fikirleri beraberinde getirmiştir. Konuyla ilgili toparlayıcı fikir Hudyakov’a aittir; “Güney Sibirya topraklarındaki etno-kültür kökeni

⁶² Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı v Vostochnom Turkestane*, Bışkek 1996, s. 185.

⁶³ L. A. Borovkova, *Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Naşey Eri (İstoriko-Geografiçeskiy Obzor Po Drevnekitayskim Istočnikam)*, Moskva 1989, s. 61- 62.

⁶⁴ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı (KKTB)*, c. II, Bışkek 2003, s. 16; O. C. Osmonov, “Eski Kırgızlar”, Çev. Vefa Kurban, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, Sayı: 3, İzmir 2013, s. 153.

⁶⁵ O. C. Osmonov, *A.g.m.*, s. 153.

⁶⁶ S. M. Abramzon, “Kırgızı”, *Narodı Sredney Azii i Kazahstana*, c. II, Moskova 1963, s. 159; Lev Gumilev, Ding-ling sözünün çok anlamlı, isim anlamıyla birlikte etnonim anlamının da olduğunu belirtmiştir (*Dinlinskaya Problema, İzv. VGO*, c. 91, No. 1, Moskova-Leningrad 1959, s. 19).

⁶⁷ *KKTB*, c. II, s. 48.

meselerini çözmede “Ding-ling-Gyan Gun Hipotezi” şimdilerde önemini yitirdi. Bu Kırgızların Doğu Tanrı Dağları yakınlarında ikameti meselesinde göz önünde tutulmalıdır” der.⁶⁸

Kırgızlar III. yüzyılda “He-ku/Kegu” adıyla Tele olarak anılan boy birliklerinin arasında görülür. Onların yaşadıkları yerler, “Batıda İu’dan kuzeyde Yansi (Karaşar), Bayşan tarafına kadar” ve “Yansi’den batıya Ak Dağlara kadar” verilir.⁶⁹ Tang Devleti kaynaklarında, “He-ku eski Gyan Gun Devleti’dir. Sınırları Hami’den batıya ve Karaşar’dan kuzeye doğru Pai-shan (Ak Dağ)’ın kuzey eteklerine kadar”⁷⁰ olarak geçer.

San Go Chi’nin 30. paragrafında, “Tszyankun (Kırgız) Devleti Kang-kü’nün (Kanglı) kuzeybatı tarafında bulunuyor. Seçilmiş 30 bin askeri vardır. Hayvancılıkla uğraşırlar. Bununla birlikte samur-susamuru çoktur. İyi cins atları bulunuyor. Ding-ling toprakları Kang-kü’nün kuzeyinde”⁷¹ deniliyor.

B. Soltonoyev, “Kırgızların en eski yerleşim sahaları; Yenisey nehri,⁷² Altay, Sayan, Tanrı Dağları, Pamir, Koton (Hotan) Dağları’nın aralarında yer alan alanlar ve nehir çevreleridir”⁷³ şeklinde açıklamaktadır.

Kuzey Çin’de teşekkül etmeye başlayan Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Kırgızlar daha sonra onların hakimiyetine girdiler. Hatta IV. yüzyılda Tabgaç Hanedanlığı’nın kuruluşunda yer aldıkları da söylenmektedir.⁷⁴

⁶⁸ Yu. S. Hudyakov, “Problemy İstorii Drevnih Kırgızov (Pervonaçalnoye Rasseleniye)”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 5, Moskova 2001, s. 75-83; Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 57-65).

⁶⁹ G. P. Suprunenko, “Nekotorie İstoçniki Po Drevney İstorii Kırgızov”, *İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskva 1974, s. 239.

⁷⁰ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, c. I, Moskva- Leningrad 1950, s. 350; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre, Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 74.

⁷¹ *KKTB*, c. II, s. 17.

⁷² Yenisey nehrinin yerel Türkçe lehçelerdeki adı Uluğ Kem, Hem Sug (Büyük nehir) idi. Yenisey isminin nehir anlamına gelen Evenkçe “ene” ve Ketçe “ses” kelimelerinin birleşmesi sonucu ortaya çıktığını belirtenler de var (E. M. Pospelov, *Geografiçeskie Nazvaniya Rossii. Toponomiçeskiy Slovar*, Moskova 2008, s. 183); E. Buharalı, İslam coğrafyacılarının “Minhaz” dedikleri nehrin Yenisey nehri olabileceğini yazar (*İslam Kaynaklarına Göre M.S. IX.-XI. Yüzyıllardaki Orta Asya Türk Kavimleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1985, s. 91).

⁷³ B. Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, c. I, Bışkek 1993, s. 5.

⁷⁴ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2006, s. 114.

Eski Kırgızlarla ilgili Çin kaynaklarında, “Juan-Juan hanı Gejogay Han Hulyuy, kuzeyde Hivey (Shih-weiler) ve Yegu (Kırgız) topraklarını hakimiyeti altına aldı, doğuda Piliçen bölgesinde oturanları bozguna uğrattı”⁷⁵ deniliyor. Malumata bakılırsa, Kırgızlar V. yüzyılda Juan-Juanların saldırısına uğramıştır. Belki de bundan dolayı Kırgızlar Minusin bölgesine göç etmişlerdir. Hudyakov’un fikrince, Doğu Türkistan’da yaşayan Kırgızlar Yenisey’e takriben V. yy.- VI. yy. ilk yarısında Juan-Juanlar ile Tele boyları arasındaki savaşlar esnasında göç etmiştir.⁷⁶

Efsaneye göre, Göktürklerin cetleri Hunların kuzeyinde yaşayan So ailesinden gelmektedir. “Onların lideri Apanbu adında biriydi ve bunlar 70 (bazı rivayetlerde 17) kardeştiler. En büyüğü dişi kurttan dünyaya gelen İçjini- Nişidu’ydu. Birinci hanımından dört oğlu vardı ve bunların dördüncüsü olan Tsigu (Ch’i-ku), Afu ve Gyan nehirleri arasında yaşıyordu. Göktürklerin cetlerinden Nodulu Şad Tsigu’nun amcasıydı.”⁷⁷ Aristov, ilk olarak efsanede adı geçen Afu nehrinin Abakan, Gyan’ın da Kem⁷⁸ nehirleri ve Kırgızların o dönemki yurtlarının Minusin bölgesi olduğunu söylemiştir. Evtyuhova da bu bilgileri kendi çalışmalarında ispatlamıştır.⁷⁹ Eğer efsanede gerçeğin payı varsa, bunlar V. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olabilirler. Arkeolojik bilgiler de Kırgızların V. yüzyılda Minusin bölgesinde yaşadıklarını ve Kırgızlar ile Göktürklerin akraba olduklarını kanıtlamaktadır.⁸⁰

Yenisey Kırgızları VI. yüzyıl ortalarında Göktürk Kağanlığı’na boyun eğmişlerdir. Biçurin’in tercümesinde, “Mukan Kağan (553-572) kuzeyde Tsigu’yu hakimiyeti altına alarak, toprakları dışında kalan bölgelerin beylerinin tamamını korkudan titretmiştir”⁸¹ deniliyor. Yenisey Kırgızları, Göktürk Kağanlığı içinde yer

⁷⁵ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy....*, c. I, Moskva- Leningrad 1950, s. 188.

⁷⁶ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 65.

⁷⁷ N. Ya. Biçurin, *A.g.e.*, s. 221-222; Taşağıl efsaneyi şöyle çevirmiştir, “Gök-Türklerin atalarından Ni-shish-tou’nun oğullarından birisi değişip, ördek olmuştur. Unvanları Ch’i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) Suyu arasında yaşıyorlardı” (*A.g.e.*, s. 76).

⁷⁸ Tuva dilinde “xem” sözü, su, ırmak anlamındadır (*Tıva-Orus Slovar’*, Moskova 1955, s. 455).

⁷⁹ N. A. Aristov, “Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniy Ob İh Čislennosti”, *Jivaya Starina*, Sayı: IV, SPb. 1897, s. 6; L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskiye Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948, s. 4.

⁸⁰ D. G. Savinov, “Vladieniye Tsigu Drevnetyurkskih Genealogičeskih Predaniy i Taştıkskaya Kul’tura”, *İstoriko-Kul’turnıye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*, Abakan 1988, s. 64-74; A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 76.

⁸¹ N. Ya. Biçurin, *A.g.e.*, s. 229.

alıp bir dönemden itibaren siyasî özerkliklerini koruyarak, vergi vermeye ve seferler için asker hazırlamaya mecbur tutulmuştur.⁸²

Kırgız adının batı kaynaklarında zikredilmesine sebep olan olay da bu dönemde gerçekleşmiştir. İstemi Yabgu 569 yılında Bizans elçisi Zemarkhos'a Herhis (Kırgız) halkından bir esir kızı hediye etmiştir.⁸³ Elçi, İstemi Yabgu'nun otağının bulunduğu Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Aktağ'a gitmiştir.⁸⁴

Göktürk Kağanlığı'nın ikiye bölünmesiyle beraber Kırgızlar da bağımsızlıklarına kavuşurlar. Fakat bu bağımsızlık çok fazla sürmez; VII. yüzyılın ikinci yarısında Sir Tarduşlar bölgedeki Kırgızları da diğer konargöçer boylarla birlikte hakimiyeti altına alırlar. Kırgızlar Sir Tarduşlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından idare ediliyordu. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-po-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti.⁸⁵

VII. yüzyılın kırklı yıllarında Göktürk Kağanı Çäbiş (Şibi) Kırgızları boyun eğdirdi; "Batıda Karluklar vardı, kuzeyde Kırgızlar bulunuyordu; (Çäbiş) hepsini kendisine tâbi kıldı."⁸⁶ Fakat 647 yılında Şibi Çinlilere esir düşer ve emrindeki topraklar da böylece parçalanır.⁸⁷ Fırsattan faydalanan Kırgız yöneticisi Çin ile diplomatik ilişkiler kurar. Çin'e resmi ziyaret gerçekleştiren Kırgız yöneticisi iyi kabul edilir. Sağ Kanat Kolları Asker Birliği Şeref Generali ve Tutuk unvanıyla bölgesini yönetme yetkisi kazanır.⁸⁸

⁸² Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 82.

⁸³ V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 66; S. E. Yahontov, Yunan kaynaklarında Kırgız adının "Cherkis" şeklinde geçtiğini belirtmiştir ("Drevneyşie Upominaniya Nazvaniya "Kirgiz", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 2, Moskova-Leningrad 1970, s. 110).

⁸⁴ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 76.

⁸⁵ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 77.

⁸⁶ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara 2006, s. 205.

⁸⁷ V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 67; Lev Gumilev, Çäbiş Kağan'ın 630 yılında Kırgızları yönetimi altına aldığı yazar (*Drevniye Tyurki*, Moskova 2003, s. 229).

⁸⁸ V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 67.

İlerleyen senelerde Kırgız Devleti'nin başına Barsbek adında birinin geçtiğini, Kül Tigin Yazıtı'ndan öğreniyoruz. "... Bars bey idi. Hakan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşimi prenses (20) olarak verdik."⁸⁹

Kırgızların Göktürk Kağanlığı'na karşı müttefik bulma amacıyla Tibet'e elçi gönderdiğini tasdik eden Uluğ Eren Yazıtı'nda, Barsbek Kağan'ın tahta geçtiğindeki sıfatının İnançu Alp veya İnançu Alp Bilge olduğu bildiriliyor. Kırgız liderleri olan Barsbek ve Eren Uluğ kendilerine atfedilen yazıtlara göre Bulsar boyundandı.⁹⁰ Klyaştorıy'ın bu görüşüne karşı çıkan Gömeç, İnançu Alp Bilge'nin Barsbek'in sıfatı olduğuna kuşkuyla bakmamız gerektiğini bildirir.

"Yukarıda (şimalde) Baz hakan, Dokuz oguz kavmi düşman imiş. Kırgız, Otuz Tatar, Kitan, Tatabılar hep düşman imiş. Amcam hakan ile ileride (şarkta) Yeşil ırmağa, Şantun ovasına kadar sefer ettik. Geriye (garbe) Demir Kapıya kadar sefer ettik. Gökmeni aşarak Kırgız yerine kadar (sefer ettik) Cem'an yirmi beş sefer ettik. On üç (defa) harp ettik. Elleri elsiz kıldık; hakanları hakansız kıldık, dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik."⁹¹ Metinden de anlaşıldığı gibi Kırgızların güçlü kağanının istediği gerçekleşmez ve 710-711 yılının kış aylarında Sayan dağlarını aşan Göktürk askerleri Kırgızları mağlup ederler. Barsbek Kağan savaşta ölür. Kül Tigin Yazıtı'nda askerî seferin bütün ayrıntıları yazılıdır.⁹²

Göktürkler Kırgızları tamamen yok etmediler. Barsbek'in oğlu ve Bilge Kağan'ın yeğeni Kırgızların yöneticisi olarak tahta geçti. Kırgızların Çin ile 720-750 yılları arasında gerçekleştirdiği diplomatik ve ticari ilişkileri, onların Göktürlere tamamen bağlı olmadığının göstergesidir. Buna rağmen 731 yılında gerçekleşen Kül Tigin'in defin merasimine Kırgızları temsilen Tarduş İnançu Çor katılmıştır.⁹³

Göktürk Kağanlığını 745 yılında ortadan kaldırarak hakimiyeti ellerine geçiren Uygurlar bölgedeki iktidarlarını pekiştirmek için Kırgızlara da boyun eğdirirler. Siyasi olayların hep içinde yer alan Kırgızlar 751 yılında Çikler, Oğuzlar ve Karluklarla

⁸⁹ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. I, İstanbul 1936, s. 39.

⁹⁰ S. G. Klyaştorıy, "Stelı Zolotogo Ozera (K Datirovke Eniseyskih Runičeskih Pamyatnikov)", *Turcologica (K Semidesyatiletıyu Akademika A. N. Kononova)*, Leningrad 1976, s. 262, 266.

⁹¹ H. N. Orkun, *A.g.e.*, s. 35-37.

⁹² H. N. Orkun, *A.g.e.*, s. 35-39.

⁹³ V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 69.

birlikte Uygur Kağanlığı'na karşı isyan başlatırlar. Bu mücadele Kırgızların 50 bin kişilik⁹⁴ askerinin 758 yılında Uygurlardan ağır bir yenilgi almalarına kadar devam etmiştir. Ayrıca Uygur Kağanı Kırgız yöneticisine “Pits'se-Tunge Gin” unvanını verir.⁹⁵

Uygur döneminde, “Hagaslar (Kırgızlar); Daşiler (Araplar), Tufanlılar (Tibetliler) ve Guelolularla (Karluklarla) her zaman dostane ilişkiler kurmuşlardır. Ancak Tufanlılar, Hagaslarla olan bağlantılarda Hoyhulardan (Uygur) gelebilecek yağmalamalardan endişelenmişler ve bu yüzden ticaret kervanlarının korunması için Karluklardan muhafızlar almışlardır.”⁹⁶ Buradan Kırgızların bölgeye hakim olma iddialarını kaybetmediklerini ve denge politikası izlemeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Hatta Kırgız Devleti'nde aynı bey, iktidarına Uygur yenilgisinden sonra da devam etmiştir.⁹⁷ Kırgız toprakları Uygur Devleti'ne katılmamıştır.⁹⁸

795 yılında Uygur Devleti'nde Yağlakar boyunun hakimiyeti sona erer. Bundan sonra devletin işleri hiç de iyi gitmez. Pozdneev'in tespit ettiği gibi, Yağlakar boyunun iktidarından sonra hiçbir kağan 3-4 yıldan fazla süre devleti idare edemedi⁹⁹. Kırgızlar 795 yılında yine ayaklanırlar ama başarılı olamazlar. Kırgızların VI. yüzyıldan itibaren verdikleri mücadelelerde genellikle başarısız olmalarını Hudyakov, onların sürekli iki cephede mücadele etmek durumunda kalmalarına bağlar. Çünkü Kırgızlar, “Güneyde, Juan-juanlar, Göktürkler ve Uygurlarla savaşırken, kuzeyde sürekli Bomalarla (Alacaatlılar) çatışıyorlardı.”¹⁰⁰

Boma- Kırgız ilişkileriyle ilgili Çin tarihçisi Du Yu şunları yazar; “Boma ile Chie-ku (Kırgız) birbirleriyle çok savaşır. Onların yüz şekilleri birbirlerine benziyor, ama birbirlerinin dillerinden anlamazlar.”¹⁰¹

⁹⁴ Michael R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 399.

⁹⁵ V. V. Barthold, “Kirgizi”, *Soçineniya*, c. II, Moskva 1963, s. 487; D. G. Savinov, Kırgızların Uygur Devleti'ne 758 yılından sonra kısa süreliğine boyun eğdiğini bildiriyor (*Gosudarstva i Kul'turogenez Na Territorii Yujnoy Sibirii Epohu Rannego Srednevekov'ya*, Kemerova 1994, s. 36.)

⁹⁶ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy* ..., c. I, Moskva- Leningrad 1950, s. 363.

⁹⁷ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Sredniye Veka*, Moskva 1969, s. 58.

⁹⁸ A. Kamalov, “Uygur İmparatorluğu (744-840)”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 230.

⁹⁹ D. M. Pozdneev, *İstoriçeskiy Oçerk Uygurov (Po Kitayskim İstoçnikam)*, SPb. 1899, s. 95.

¹⁰⁰ V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 73.

¹⁰¹ *KKTB*, c. II, s. 20.

Yenisey Kırgızlarının oluşumunda VIII. yüzyılın ortalarından itibaren o bölgeye yapılan göçler de etkili olmuştur. Arkeolojik malzemeleri inceleyen İlyuşin, o dönemlerde Orta Asya ve Yedisu bölgesinden Minusin'e göçlerin yapıldığını söyler. Yenisey Kırgızlarının oluşumunda Bomaların etkisi arkeolojik malzemelerin gün ışığına çıkmasıyla kanıtlanmıştır. Kırgız ve Boma boylarının kültürel yönden benzer tarafları çoktur. Ve son olarak Krasnoyar bölgesindeki yerli halkların Kırgızlarla karışmalarının da Yenisey-Kırgız kültürünün yükselmesinde önemli yeri vardır. Böylece farklı diller konuşan boylar Minusin bölgesinde Kırgızların dilini, kültürünü, örf ve adetlerini benimsediler, Yenisey Kırgızlarının oluşumuna katkı sağladılar.¹⁰²

Kırgız etnografi ve tarihçisi Attokurov, "Eski Yenisey Kırgızları VI. asırdan X. asra kadar tarihlenebilirler. Bu eski etnosun (etnik isimlendirme) çeşitli boylardan bir araya geldiğine bakılmadan umumi bir coğrafyada (Yenisey'den Baykal'a ve Yedisu'ya kadar) yerleştiği dili, yazısı, dini, takvimi, bayramları ve devlet damgasına (υ / ψ) sahip olduğu görülür" demektedir.¹⁰³

1.2 Kırgızların Yurdu ve Menşei Meselesi

Türk tarihi alanında "Kırgızların menşei" meselesi öteden beri bilim adamlarının nihai bir fikir birliğine varamadığı konudur. Kırgızların Güney Sibirya, Moğolistan, Çin ve Türkistan gibi geniş coğrafyada yayılarak yaşamaları da sorunun çözümünü zorlaştıran sebeplerden biridir. Bundan dolayı bu bölümümüzde Güney Sibirya, Sayan Dağları, Moğolistan ve Türkistan topraklarında yaşayan konargöçer bir halkın menşeiini açıklamaya çalışacağız.

Kırgız halkının menşei ile ilgili bilim adamlarının görüşlerini genel olarak ikiye ayırabiliriz. Birinci görüşe göre, Kırgızlar Tanrı Dağları'nın yerli halkıdır. İkinci görüşe göre ise, Kırgızlar günümüz Kırgızistan topraklarına Sibirya'dan göç ederek gelmişlerdir. İki teori de kendi içinde çeşitli hipotezleri barındırır. Mokeev'in sınıflandırmasına göre, birinci görüş kendi içinde ikiye, ikinci görüş de altıya ayrılabilir.¹⁰⁴

¹⁰² C. Baktıgulov, "Formirovanie Kırgızskogo Naroda", *Kırgızı: Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protssesi v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, Bışkek 1996, s. 117.

¹⁰³ S. Attokurov, *Kırgız Etnografiyası*, Bışkek 1997, s. 20.

¹⁰⁴ A. Mokeev, *Kırgızı Na Altaye i Na Tyan-Şane*, Bışkek 2010, s. 10-15.

Kırgızların yerli halk olduğunu savunanların başında etnograf Aristov gelir. Orta Asya ve Sibirya’da yaşayan Türk dilli halkların bütün boy birliklerini inceleyen Aristov, Kırgızların Wu-sunların torunları olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵ Tabii ki, Kırgız tarihini inceleme alanındaki gelişmeler bunun böyle olmadığını gösterdi.

Sinolog Biçurin de, Çin tarihi kaynaklarına dayanarak Tanrı Dağları’nda yaşayan Kırgız- Burutların cetlerinin Tang devrindeki Kuen Lun Dağları’nda yaşayan Çinlilerin Bolu adını verdikleri halk olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁶ Burut tabiri¹⁰⁷ ekzoetnonimdir yani başka halklar tarafından verilmiş bir tanımlamadır ve Valihanov’un deyişiyle, “Kırgızlar Çinlilerin dediği gibi “Burut” adını hiç bilmezler, bu sözü hiç duymamışlar; “Burut” adında uruğ ismine de Kırgız içinde rastlanmaz.”¹⁰⁸ Alman sinolog W. Shott da “Gerçek Kırgızlar Hakkında” adlı çalışmasında benzer yanlışlığa düşmüştür.¹⁰⁹

İkinci görüşe gelince; Kırgızların günümüz Kırgız Cumhuriyeti topraklarına tarihin çeşitli dönemlerinde göç ederek geldiğini savunanların birinci grubuna Fransız oryantalisti Klaproth, Rus bilim adamları Levşin, Miller ve Fişer giriyor. Aynı dönemde yaşayan ve Sibirya üzerine çalışmalar yapan bu bilim adamları, Yenisey Kırgızlarının 1703 yılında Cungar Hanlığı tarafından zorla hanlığın iç bölgelerine göç ettirilmesi olayında, Kırgızların Tanrı Dağları bölgesine göç etmiş olabileceğini düşünmüşlerdir.¹¹⁰ Bu fikir doğruyu yansıtmamasına rağmen, Kırgızların menşei konusunun bilim adamları tarafından daha hararetli şekilde tartışılmasına sebep olmuştur.

Ünlü bilim adamı Radloff, Kırgızlar hakkında toplanan bilgilerden ve Sibirya ve Türkistan’da yaptığı incelemelerden sonra, Kırgızların Minusin bölgesinden Tanrı

¹⁰⁵ N. A. Aristov, *Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Čislennosti*, SPb.: 1897; N. A. Aristov, *Usuni i Kirgızı İli Kara Kirgızı*, Bişkek 2001.

¹⁰⁶ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostočnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnom Sostayanii*, SPb. 1829, s. XXVII-XXVIII.

¹⁰⁷ İlgili bölümde “Burut” tabirinin ayrıntılı açıklaması yapılacaktır.

¹⁰⁸ Ç. Valihanov, *İzbrannıye Proizvedeniya*, Alma-Ata 1958, s. 324.

¹⁰⁹ A. Mokeev, A.g.e., s. 15; W. Shott, *Über die achten Kirgisen*, Berlin 1965, s. 129-174.

¹¹⁰ A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kaysatskih İli Kirgiz-Kazaç’ih Ord i Stepey*, Almata 1996, s. 140; G. F. Miller, *İstoriya Sibirii*, c. I-II, Moskova-Leningrad 1937-1941; İ. E. Fişer, *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, SPb. 1774.

Dağları bölgesine IX.-X. yüzyıllarda veya XIII. yüzyıldaki Moğol istilası devrinde gelmiş olabileceğini bildirmiştir.¹¹¹

Kırgız tarihi hakkında ilk kapsamlı bilimsel çalışmaya imza atan Barthold, Kırgızların birkaç dönemde Tanrı Dağları bölgesine göç ettiklerini iddia eder. IX. yüzyılda Doğu Türkistan'a kaçan Uygurları takip eden Kırgızların buralara göç eden ilk Kırgızlar olduğunu bildiren tarihçi, ikinci göç dalgasının da Kitan ve Moğolların batıya hareketiyle olduğunu, Kırgızların toplu halde göçlerinin de XV. yüzyıldan sonra gerçekleştiğini söylemektedir.¹¹² Barthold, konuyla ilgili, "Tumanski Yazması, Kaşgar şehrini "Kırgız", "Karluk" ve "Dokuz Oğuz" ülkelerinin hududunda gösteriyor. Tumanski Yazması'nın Kırgızlar hakkındaki bu haberi çok dikkate değer. Bundan Kırgızların güneye yâni şimdi işgâl edip oturdukları yerlere göçlerinin M.S. X. yüzyıldan sonra olmadığına hükmetmek mümkün olurdu. Fakat buna ait ne Gerdizi'de, ne Kaşgarlı Mahmud'da ve ne de diğer kaynaklarda hiçbir bilgi kaydedilmemektedir"¹¹³ diyor.

Bernştam'ın başını çektiği bazı bilim adamları Kırgızların batıya göçlerinin sürekli olduğunu düşünmüşler.¹¹⁴ İlk göçlerin Hun devrinde başladığını, IX. yüzyılda göçlerin arttığını, Moğol devrinde de göçlerin azaldığını ve Mogulistan Devleti'nin XVI. yüzyılda varlığını yitirmesinden sonra bu göçlerin durduğunu söyleyen Bernştam, konuyla ilgili şu tespiti de eklemiştir; "Kırgızlar, günümüz Kırgız halkının bir kısmının da içinde bulunduğu, daha önce Tanrı Dağları'nda yaşayan bütün insanların kültürel başarılarının mirasçıları ve devam ettiricileridir."¹¹⁵

Saadettin Gömeç de, Kırgızların Chi-Chi döneminde günümüz Kırgızistan topraklarına geldiğini bildirir, "M.Ö. 50'li yıllarda Hunlar arasındaki bağlar zayıflamağa başladığında, ilk ayrılıklar ortaya çıkmış (M.Ö. 55), bu sırada kardeşine karşı gelen Çiçi Yabgu ordusunu Kırgızlarla güçlendirerek, Minusin havzasındaki

¹¹¹ V. V. Radloff, "Observations sur les kirghis", *Journal Asiatique*, Ser. 6, T. II, Paris 1863; Bkz.: A., Mokeev, A.g.e., s. 11.

¹¹² V. V. Barthold, "Kirgizi", *Soçineniya*, c. II, Moskva 1963, s. 513-514.

¹¹³ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 61.

¹¹⁴ A. N. Bernştam, "K Voprosu o Proishojdenii Kirgizskogo Naroda", *Studia Türkologica*, c. VI, Voronej 2007, s. 57-70; E. K. Maanaev, "K Voprosu o Pereselenii Kirgizov Na Pamir", *Materiali Po İstorii i Ekonomiki Kirgizii*, Frunze 1963.

¹¹⁵ A. Mokeev, A.g.e., s. 13; A. N. Bernştam, "Slojeniye Tyurkoyazışnogo Naseleniye Sredney Azii i Proishojdeniye Kirgizskogo Naroda", *TKAEE*, c. III, Frunze 1959.

Tölös boylarını hakimiyeti altına almıştı. Böylece Çiçi ile birlikte ilk defa olarak bugünkü yurtlarına doğru geldiler. Tanrı Dağı ve Issık Köl bölgesindeki Tölösler de Çiçi Yabgu'nun idaresine girmişlerdi.”¹¹⁶

Ö. Karaev, Yu. Hudyakov ve T. Çorotegin'in nazariyelerinde, Kırgızların Yenisey'den Tanrı Dağları'na göçü IX. yüzyılın ortalarında, “Büyük Kırgız Devleti” devrinde gerçekleşmiştir.¹¹⁷ Bu bilim adamlarının fikirlerine göre, tarihin eski dönemlerinde Yenisey'de oluşan Kırgız halkı, IX. yüzyılda Merkezi Asya'nın tamamında hakimiyet kurdu ve Kağanlık'ın kurulmasından az sonra, nedeni bilinmeyen sebeplerle Yenisey Kırgızlarının bir kısmı Tanrı Dağlarına göç ettiler ve halen burada yaşıyorlar. Bu hipoteze göre, Yenisey ve Tanrı Dağları Kırgızları aynıdır.

Arkeolog Savinov, önemli Kırgız boylarının Sayan Altay bölgesinden Tyan Şan'a (Tanrı Dağları) göçlerinin XIII. yüzyılda başladığını düşünmektedir. Bununla birlikte, ona göre Tyan Şan'a asıl Yenisey Kırgız boyları gelmeyip, bunlar zaman içinde Altay ve Cungarya topraklarındaki boylarla karışarak, yeni bir kültürün taşıyıcıları sıfatıyla günümüz Kırgız topraklarına geldiler.¹¹⁸

Bu görüşlerin dışında, iki görüşü birleştirmeye çalışan, bilim dünyasına Valihanov tarafından ileri sürülen bir görüş de mevcuttur. Buna göre, Kırgız boyları şartlar gereği, Sayan Altay ve Tanrı Dağları arasında göç ederek yaşıyorlardı. Başka bir deyişle Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgız boyları yazın hayvanlarını otlatmak için Sayan Altay bölgelerine kadar gidip geliyorlardı. Mokeev'in fikrinde, aslında bu görüş “Kırgızlar Tanrı Dağlarının yerli halkı idi” hipotezini içinde barındıran bir görüştür.¹¹⁹

Valihanov'un görüşlerini destekleyen diğer Kazak bilim adamı A. Margulan ve Kırgız tarihçisi A. Hasanov, Manas Destanı'ndan örnekler vererek Kırgızların her sene İrtiş'in ötesine, Altaylar'a kadar göç ettikleri hipotezlerini güçlendirmeye

¹¹⁶ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011.

¹¹⁷ Ö. Karayev, A.g.e., s. 105-108; Yu. S. Hudyakov, “Kırgızı v Vostočnom Turkestane”, *Kırgızı: Etnogenetiçeskiye i Etnokultur'nyye Protseccı v Drevnosti i Srednevekov'e v Tsentral'noy Azii. Materialı Naučnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 1000-Letyu Eposa “Manas” 22-24 Sentyabrya 1994 Goda*, Bışkek 1996, s. 180-185.

¹¹⁸ D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad 1984, s. 89-103.

¹¹⁹ A. Mokeev, A.g.e., s. 15-16.

çalışmışlardır.¹²⁰ Fakat, durum o kadar da basit değildir. Mokeev'in dikkat çektiği gibi; "Kırgızlar Kazaklardan farklı olarak klasik konargöçerlerden sayılmazlar, bunlar "ot ve su arayışı" içinde her sene uzun mesafelere göç etmezler. Kırgızlar mevsimine göre dikey göçler yaparlar, zorda kalmadıkça yurtlarını değiştirmezler, siyasi nedenlerden ötürü, güçlü komşularının baskıları sonucunda veya Kırgızların kendilerinin askeri seferleri sonrasında yurtlarından göç ederler."¹²¹

Kırgız tarihinde gelinen nokta, günümüz Kırgız halkının eskiden geniş coğrafyada ikamet eden ve içinde bir çok etnokomponenti barındıran, uzun ve zorlu süreç sonrasında ortaya çıkan bir halk olduğunu göstermektedir. Kırgızların tarih boyunca ikamet ettikleri yerlere göz attığımızda bunu açık bir şekilde görebiliriz.

2. Erken Dönem Moğol Tarihi

2.1 Proto-Moğollar (M.Ö. 209-M.S. VIII. Yüzyıl)

Moğol asıllı halkların cetleri olarak görülen Tung-hular M.Ö. 209 yılında Hun hükümdarı Mo-tu (Mete) tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra ikiye ayrılıp, Wu-huan ve Hsien-pi dağlarına kaçıp yerleştikleri bilinmektedir. "Tung-hular... Hsiung-nu (Hun)larla işbirliği yapıp gelişip güçlendiler. Yay geren asker sayısı 200 binden fazlaydı. Adetleri, gelenekleri ve devlet idaresindeki unvanları Hsiung-nu (Hun)lar ile esasen aynıdır. Ch'in devrinin sonlarına doğru Hsiung-nular tarafından mağlup edildiler. Dağılıp Hsien-pei dağına sığındılar."¹²²

Çin kaynaklarından yola çıkarak pek çok Rus bilim adamı Wu-huan boy birliğinin Moğol dilli boylardan oluştuğunu ve "Kiremit mezar kültürü"nün onlara ait olduğunu varsayarlar.¹²³

¹²⁰ A. Margulan, "Vıstupleniya Na Nauçnoy Sessii Po Etnogenezu Kirgizskogo Naroda", *TKAEE*, c. III, Frunze 1959, s. 195-197.

¹²¹ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 16.

¹²² Kürşat Yıldırım, "Erken Tabgaç (T'o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)", *Turkish Studies*, Vol. 7/3, Ankara 2012, s. 2714.

¹²³ V. S. Taskin, "Kitayskie İstoçniki o Drevnih Tyurkskih i Mongol'skih Plemenah", *P. İ. Kafarov i Ego Vklad v Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Moskova 1979, 35; L. L. Viktorova, *Mongol. Proishojdenie Naroda i İstoki Kul'turı*, Moskova 1980, s. 119-121; E. A. Novgorodova, "Ranniy Etap Etnogeneza Narodov Mongolii (M.Ö. III. Bin sonu- M.Ö. I. Bin yıllık)", *Etničeskie Problemy İstorii Tsentral'noy Azii*, Moskova 1981, s. 207-215.

M.S. I. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş güçlenmeye başlayan Hsien-pi kavimlerinin¹²⁴ içindeki büyük aileler şunlardır: Mu-Jung, To-Pa, Tuan, Yü Wen, T'u Pa ve C'i Fu. Bunlar, Ch'ien Yen, Hou Yen, His Yen, Nan Yen, Hsi Ch'in ve Nan Liang adları altında devletler kurdular. Bunlardan To-palar Kuzey Çin'de önce Tai ve sonra Wei adlarını taşıyan iki ayrı devletin kurucularıydı.¹²⁵

Hsien-piler, Hunlar¹²⁶ gibi doğu, batı ve merkeze ayrılarak yönetiliyor, "onluk" sistemi kullanıyor, kendi yazısı, ideolojisi "şamanizm", gelenekleri ve göçebe hayat tarzı benimseyen konargöçer bir uygarlıktı.¹²⁷ Hunlar çökmeye başladığında Hsien-piler güçlenmeye başlamış, onların yetenekli liderleri Tanshihaye, M.S. 91 yılında Hunları mağlup ederek 155-181 yılları arasında günümüz Moğolistan topraklarına hakim olmuştu, ama onun ölümünden sonra Hsien-piler de çökmeye başladılar.¹²⁸ Bunlar da M.S. 235 yılından itibaren Wu-Huan, Mu-huan, Mu-yun, Toba, Yun-wei, Tu-yü-hun, Tuang gibi kabilelere parçalandılar.¹²⁹

Hsien-pi kabileleri, Tunguz kültürü batısında, bugünkü bir Çin eyaleti olan Shansi ve İç Moğolistan'daki Jehol eyaleti civarında bulunurdu. Bu insanlar eskiden avcı idiler, fakat sonra çoban-göçebe olmuşlardı ve en mühim hayvanları sığır idi. Bu kültürü taşıyanlar, sonraki Moğol kabileleri, yani Proto-Moğollardı. Antropolojik bakımdan, Tunguzlar gibi, Moğol ırkına mensupturlar.¹³⁰

¹²⁴ Çoğu bilim adamları Hsienpileri Moğol dilli hakların cetleri olarak görüyorlar (V. S. Taskin, *Materialy Po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppy Dun-Hu*, Moskova 1984, s. 64; P. B. Kononov, *Etničeskie Aspektı İstorii Tsentral'noy Azii (Drevnost i Srednevekov'e)*, Ulan Ude 1999, s. 103; G. Suhebaatar, "K Voprosu Ob Etničeskoy Svyazi Mejdu Hunnu i Syanbi", *Sibir, Tsentral'naya i Vostočnaya Aziya v Srednie Veka. İstoriya i Kul'tura Vostoka Azii*, c. III, Novosibirsk 1975, s. 14; L. Gumilev, *Konets i Vnov Naçalo*, Moskova 2008, s.115).

¹²⁵ Ayşe Onat, *V. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s. XVIII.

¹²⁶ Moğolistler arasında Hunları Moğolların cetleri olarak gösterme eğilimi güçlü ve günümüz Moğolistan Cumhuriyeti ders müfredatlarında da konu bu şekilde işleniyor. Ayrıntılı bilgi için bkz: (G. Suhaatar, "K Voprosu Ob Etničeskoy Svyazi Mejdu Hunnu i Syanbi", *Sibir, Tsentral'naya i Vostočnaya Aziya v Srednie Veka*, Novosibirsk 1975, s. 15). Fakat tanınmış Rusyalı Moğol araştırmacısı L. L. Viktorova diğer meslektaşlarından farklı düşünerek Hunların Türklerin cetleri olduğunu söylüyor (*Mongoli. Proishozhdenie Naroda i İstoki Kul'turi*, Moskova 1980, s. 5, 121-123).

¹²⁷ B. Enhtuvşin, "Traditsii Gosudarstvennosti i İstoriya Koçevnikov", *Mongol'skaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan Ude 2008, s. 230.

¹²⁸ L. Gumilev, *Konets i Vnov..*, s.115.

¹²⁹ Enkhbat Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllar)*, Ankara 2011, s. VII.

¹³⁰ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 2007, s. 17.

Tarihçiler arasında Moğolların ilk ana vatanlarının Amur bölgesi, Sayan Altay havzası ve günümüz Moğolistan'ın kuzeybatısındaki Hubsugul Gölü çevresi¹³¹ olduğu görüşleri mevcuttur.

Göktürk döneminde Moğolların en önemli boyları; Ch'i-tan (Kitan), Shih-wei, Hsi and K'u-mo-hsi idi.¹³² Göktürkler, Moğol asıllı Kitan, Tatabı ve Otuz Tatar (Shih-wei) boylarını itaat ettirdiler. VIII. yüzyıla gelindiğinde Moğol boyunun cetleri Onon çevresinde Otuz Tatarlar arasında yaşıyorlardı.¹³³ Moğol asıllı boylar Göktürk ve Uygur dönemlerinde günümüzdeki Moğolistan'ın doğusu, Güney Sibirya, Kuzeybatı Mançurya ve Köke Nor bölgelerinde yerleşik bir şekilde yaşıyorlardı.¹³⁴

Asıl Moğollar, en eski Moğol kabileleri (20 kabile), Ak Tatarlar (15 kabile), Kara Tatarlar (9 kabile) ve vahşi Tatarlar olmak üzere dört kısma ayrılmaktaydı.¹³⁵ Proto-Moğol boy ve uruğları arasına, Taşağıl Çin kaynaklarda zikredilen K'u-mo-hsi, Meng-wu, Chu, Wa-chie-tse, Wu-liang-hsia boy ve uruğlarını da ekler.¹³⁶

Bu bölümde, başlangıcından IX. yüzyıla kadar tarihi kaynaklarda kendinden söz ettirmiş belli başlı Proto-Moğol boy birliklerinden kısaca bahsedeceğiz.

2.2 Juan-Juanlar

Eski Tung-huların soyundan gelen Juan-juanlar IV.-VI. yüzyıllar arasında Merkezi Asya'da bazı göçebe kavimleri birleştirerek bir devlet kurmuşlardır. Juan-Juan Devleti göçebelikten vazgeçerek Çinlileşen Tobalar (Wei) ile sürekli mücadele ettiğinden, Juan-juanlar'ın tarihine ait belgelerin büyük bölümü Wei Devleti'nin resmi

¹³¹ Ç. Dalay, *Hamag Mongol Uls (1101-1206)*, Ulaanbaatar 1996, s. 7; A. Amar, *Mongolın Tovç Tuuh*, Ulaanbaatar 1989.

¹³² A. Taşağıl, "Turkish-Mongolian Relation İn The Early Period", *Kırğız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 13, Bişkek 2005, s. 69.

¹³³ L. L. Viktorova, *A.g.e.*, s. 156.

¹³⁴ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. IV.

¹³⁵ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 259; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009, s. 189. Meng Ta pei lu'da Tatarların Ak, Kara ve Barbar olarak üçe ayrılması söz konusudur (*Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, Yay. Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012, s. 39); W. Eberhard, Moğol kökenli boyların adlarını sayarken, bunların çeşitli dönemlere ait olmak şartıyla 118'i bulduğunu yazar (*Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 180-183).

¹³⁶ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 70.

tarihi olan Wei-shu’da kayıtlıdır. Juan-juanlar, Çin kaynaklarında “Jui-jui” veya “Ju-ju” ya da “Jou-jan” olarak geçer.¹³⁷

Kaynaklarda geçen rivayetlere göre, Juan-Juan Devleti’ni önceleri köle olan Mu-ku-lü kurdu.¹³⁸ Juan-juanlar hakkında Çin kaynaklarında, “Juan-juanlar kuşlar gibi birden bire toplanırlar, tehlikeyi sezdikleri zaman ise aniden vahşi hayvanlar gibi süratle gözden kaybolurlar. Büyük ordularla onları takip edip yakalamak imkansızdır. Az bir kuvvetle arkalarından gitsek bile, onlarla başa çıkmamız imkansızdır.”¹³⁹ denilmektedir.

Juan-juanların güçlenmesi IV. yüzyılda gerçekleşmiştir. Mu-ku-lü’nün altıncı nesilden torunu olan She-lun, güçlü bir devlet kurar ve kendini kağan ilan eder.¹⁴⁰ Juan-juanlar, “4. yüzyılın sonlarında Kuzey Cungarya’ya göç ederek, Selenge Irmağına kadar bütün Batı Moğolistan’a yayıldılar. Adlarının manasının ne olduğu konusunda bile kesinlik olmayan Juan-juanların, dili ve etnik yapısı da tam anlamıyla açığa kavuşmamıştır. Türk kitabelerinde de Juan-juan ismi hiç geçmez.”¹⁴¹

Çin kaynaklarına göre, 458 de Çinlilerle Juan-juanlar arasında harb patlamıştır. Yüz bin atlı ve yüz elli bin arabanın katıldığı ve bizzat Çin İmparatoru’nun idare ettiği Çin ordusu çölden geçerek bin li ilerlemiş ve Juan-juanları fena bozguna uğratmıştır. Bu bozgunundan sonra Juan-juanlar kuzeye doğru çekilmiş ve eski yurtlarına dönmeye cesaret edememişlerdir. Juan-juan kağanlarından Chou-nu (508-520), devletin güçlenmesi için elinden geleni yaptı. Juan-juan prenslerini Ak Hunlara vererek onlarla anlaştı. 520 yılında tahta geçen Anaguey, 521 yılında Tölöslerden bir darbe yedi, Tabgaçlardan yardım istemek zorunda kaldılar. 523 yılında tabii felaket yaşandı. Anaguey canını kurtarmak için Tabgaçlara sığındı.¹⁴²

VI. yüzyılın ortaları, Juan-juanların iyice çökmeye başladığı bir dönemdir. 552 yılının başında, Göktürk lideri Tu-men Juan-juanlara yok edici bir darbe indirdi. Juan-

¹³⁷ E. Avirmed, “Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: ¼, Erzurum 2012, s. 240-241.

¹³⁸ K. Yıldırım, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 22, İstanbul 2012, s. 177-178.

¹³⁹ A. Onat, *5. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Ankara 1977, s. 123.

¹⁴⁰ E. H. Parker, *Tısyacı Let İstorii Tatar*, Kazan 2003, s. 108.

¹⁴¹ S. Gömeç, “Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi”, *Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi*, Türkistan 2011, s. 480.

¹⁴² S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2009, s. 32-33.

juan lideri Anaguey de intihar etti. Anaguey'in büyük oğlu Amarjin, kuzeni Teng-chu, onun büyük oğlu Godoi, Juan-juan halkının bir kısmı ile Doğu Wei Devleti'nin yerini alarak 550'de kurulmuş olan Kuzey Ch'ı Devleti'ne kaçtılar. Böylece Juan-Juan Devleti ikiye ayrıldı.¹⁴³

Devletin ikiye ayrılmasından sonraki hayatı da uzun olmadı. E. Avirmed'e göre; "555 yılında, ilk önce Kuzey Ch'ı ordusu Juan-Juan Devleti'ne hücum etti, daha sonra Kök Türk Devleti'nin hükümdarı Mo-kan Kagan da saldırıya geçince Juan-Juan Devleti tamamen yıkıldı... Devletin yıkılış sebeplerinin başlıcaları; iç kavga, Kök Türk ve Kuzey Ts'i devletlerinin saldırıları idi... Juan-juan halkının çoğunun Kök Türklere tabi olduğunu, onların Orkun kitabelerinde Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde zikredildiğini düşünüyoruz. Shi-wei topraklarına kaçıp orada yerleşen halkın Meng-wu Shi-weileri olduğunu sanıyoruz."¹⁴⁴

Bilim dünyasında eskiden Juan-juanlar ile Avarların aynı, başka bir deyişle Juan-juanların Türk olduğu tezi kabul görse de,¹⁴⁵ günümüzde bunun öyle olmadığı ortaya çıkmıştır.¹⁴⁶

2.3 Kitanlar

Kitanlar, tarihte kendinden söz ettirmiş, Çin'de hanedanlık kurmuş, kökenlerinin Tunguz ve Moğol olduğu tartışması yaşanan, Türkler ile de koyu ilişkileri mevcut bir kavimdir. Eberhard, Kitanların ortaya çıkışı ve ilk yurtları hakkında şunları bildirir; "*En eski kayıtlar Chin-shu'dadır. Burada bir kere Gav-li'lerle, başka bir kez de Ku-mo-hilerle birlikte zikredilirler. 400 yıllarına doğru Mu-yunlar tarafından mağlup edildiler...Miladi dördüncü yüzyılın ikinci yarısında cenubi garbi Mançurya ve şarkı Moğolistan'da görünürler...Şiratori da bunları Dung-hulara bağlar ve Moğol ve Tunguzların karışmasından çıkma olarak alır.*"¹⁴⁷ Bilim

¹⁴³ E. Avirmed, A.g.m., s. 243.

¹⁴⁴ E. Avirmed, A.g.m., s. 244.

¹⁴⁵ L. L. Viktorova, A.g.e., s. 131; "Cucan Uls", *Mongolin Tüüxiyn Baga Nevterxiy Tol*, c. I, Ulaanbaatar 1998, s. 193; L. Ligeti, Juan-juanların menşeinin bulanık olduğunu belirtir (*Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1998, s. 33).

¹⁴⁶ S. Gömeç, A.g.m., s. 479-486; E. Avirmed, A.g.m., s. 240-245.

¹⁴⁷ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 57, 55-56; Doğu Türkistanlı Kırgız tarihçisi Anvar Baytur'a göre, Kitanlar, Çince tarihi kaynaklarda Hunların torunları olarak gösterilmektedir (A. Baytur, H. Sıdık, *Şincangdiki Milletlarning Tarihi*, Pekin 1999, s. 721).

adamlarının çoğu Kitanların Tung-hu, Sienpi ve Moğollarla akraba olduğunu düşünüyorlar.¹⁴⁸

Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhun kitabelerinde “doğudaki Türk düşmanı kavim” şeklinde tanıtılan Moğol asıllı Hıtayların (Kıtaylar- K’i-tan) anavatanları Mançurya’nın güneyidir.¹⁴⁹ XII. yüzyıl Çinli seyyahları ise, Kitan Devleti’ni “Büyük Adamın Devleti” olarak adlandırır.¹⁵⁰

IV. yüzyıl sonlarında (386-395) Kuzey Wei (386-534) Devleti Kitanları ağır yenilgiye uğrattı. Dağılan Kitan boyları bundan sonra iki boy birliği şeklinde doğuda *Kitanlar*, batıda *Siler* olarak varlıklarını sürdürdüler. Silerin anavatanı İntsinhe nehri vadisi, Kitanların anayurtları Şara Muren nehri ve Laotsyahe nehrinin kuzey kıyılarıydı.¹⁵¹

V.-VI. yüzyıllarda Kitan boy birliği 8 boydan, daha sonraları 10 boydan oluşuyordu. Her boy kendi yolunda göç edip, ayrı av avlasa da, sefere çıkılacağı zaman kararı aksakallar keneşi alıyordu.¹⁵²

Kaynaklarda Göktürk Kağanı Mukan Kağan’ın, “doğuda Kitan’ların peşine düşerek hepsini topraklarından sürdüğünden” bahsedilir. Bu sırada Kitanların bulunduğu bölge Batı Liao Nehri ile Gobi Çölü arasındaydı... Kitanlar Göktürlere boyun eğmekle birlikte Çin’e de kaçarak Çinliler tarafından himaye ediliyordu.¹⁵³

VII. yüzyıl sonlarında Kitanlar güçlendiler ama Kapgan Kağan’ın saldırısı sonucu yenilgiye uğratıldılar. Göktürkler tarafından Kitanların mağlubiyete

¹⁴⁸ L. L. Viktorova, *A.g.e.*, Moskova 1980; V. S. Starikov, “Kidani”, *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, c. VII, Moskova 1965, s. 200-201.

¹⁴⁹ A. Taşağıl, “Karahıtaylar”, *İA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 415; Sergey Malov, runik yazıtlardaki Kitan kelimesini “Kıtai” veya “Kitai” şeklinde okumuştur (*Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova Leningrad 1959, s. 22, 23).

¹⁵⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında..*, s. 49.

¹⁵¹ L. İ. Duman, “K İstorii Gosudarstva Toba Vey i Lyao i İh Svyazey s Kitayem”, *Uçenie Zapiski İnstituta Vostokovedeniya*, c. XI, Moskova 1955, s. 15.

¹⁵² N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy..*, c. I, s. 362; c. II, s. 76; H. Perlee, bu oluşumun VII. yüzyılda ortaya çıktığını düşünüyor, “VII. yüzyılın ilk yarılarında (618’den sonra) Kitanların 8 Ta-he ve 8 de İoni olmak üzere 16 kabileye ulaşmışlardı. Böylece Kitan boylarının sayısı artmakla birlikte 8 Kitan kabilesinin adı tarihi kaynaklarda sık sık geçmeye başlar” (*Hyatan Nar. Tednii Mongolçuudtai Holbogdson Ni*, c. I, Ulaanbaatar 1959, s. 30).

¹⁵³ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 34, 39.

uğratılması Kitan hakimiyetini üç yüz yıl geciktirmiştir.¹⁵⁴ Ancak, Kitanlar, Türkler ve Çinliler tarafından birkaç defa ağır yenilgilere uğramasına rağmen ayakta kalabildiler. Bu da onların dirençli ve sağlam bir yapıya sahip olduklarını gösterir. Böylece Kitanlar da yavaş yavaş tarih sahnesinde sivrildiler.¹⁵⁵

754 senesinde Kitanlar kendi istekleriyle Uygur hakimiyetine geçtiler ve onlarla müttefik oldular. 840 yılından önce Uygurların hakimiyeti altında kaldılar.¹⁵⁶ Ötüken'deki Uygur hakimiyeti sona erdiğinde Tang İmparatorluğu'nun kuvveti de azalmıştı. Çin'de merkezi kontrol yıkılınca Kitanlar hemen fırsattan istifade ederek ülkelerini Çin topraklarına doğru genişlettiler.¹⁵⁷ Kitanlar bu tarihlerden sonra adım adım imparatorluk için yürüyorlardı.

2.4 Hsi/Hiler (Tatabılar)

Hsi'ler Wu-huan Dağlarında yaşıyorlardı, Tang Döneminde Hsi ve Wei (385-549) döneminde K'u-mo-hsi olarak adlandırılmaktaydılar.¹⁵⁸ Hiler, Göktürk dönemi runik yazıtlarda Tatabı şeklinde geçer. Sui Hanedanlığı (589-618) döneminden başlayarak kısaca "Hi" şeklinde adlandırılır. Ku-mo-hi adı da "Ku-mo" ile "Hi" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Hilerin isminin değişmesi, Çin tarihçilerinin yaptığı kısaltma yüzündendir.¹⁵⁹ Eberhard, Ming devrinde onların "Vulyang-ha" adıyla zikredildiğini bildirir.¹⁶⁰

M.Ö. III. yüzyılda, Hunlar tarafından mağlup edilen Tatabılar, kaynaklarda ayrıca Wu-huan, Ch'e-chen-his adlarıyla da tanınırlar.¹⁶¹

Hiler, dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Güneybatı Mançurya ve Moğolistan'ın doğusunda görünürler.¹⁶² Bugün, bazen Proto-Moğol diye adlandırılan bu halk, Liao Irmağı'nın üst tarafları ve Liu-ch'eng şehrinin kuzeybatısındaki yerlerde

¹⁵⁴ R. Grousset, *İmpariya Stepey. Attila, Çingizhan, Tamerlan*, c. I, Almatı 2005, s. 134.

¹⁵⁵ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 61.

¹⁵⁶ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara 1986, s. 62.

¹⁵⁷ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 116.

¹⁵⁸ A. Taşağıl, "Turkish-Mongolian Relation.....", s. 69-70.

¹⁵⁹ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 7.

¹⁶⁰ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 55.

¹⁶¹ İ. Togan, G. Kara, C. Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler...*, s. 171.

¹⁶² W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 57.

yaşarlardı.¹⁶³ “Hsien-pi’lerin eski yerlerinde oturdular. Burası Çin başkentinin kuzeydoğusunda olup 400 li uzaklıktadır. Arazilerinin güneydoğusu Kitanlarla sınırdadır. Batılarında Kök Türkler, güneylerinde ise Pai-lang (Ak Kurt) nehri vardır.”¹⁶⁴

Bu kabilenin Tung-hu’larla aynı soydan geldiği, geleneklerinin ve yaşam tarzlarının ise Göktürkler ile aynı olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁵ Hiler ile ilgili dönemin bütün bilgilerinde, onlar Kitanlarla beraber zikredilir. Bumın Kağan’ın 552 senesinde gerçekleşen vefatı ve cenaze merasimine Hiler de katılmışlar. Hiler bu cenaze merasimine gelen ülkelerle aynı derecede olup, kendi adını Göktürk kitabesinde yazdırabilecek kadar önemli bir kavimdi. Başlangıçta Göktürklerin itaati altına girmişlerdi, ama daha sonra yavaş yavaş güçlendiler. Beş boya ayrıldılar: 1. Ju-ho-yü, 2. Mo-ho-fu, 3. K’i-ko, 4. Mu-k’un ve 5. Şi-te.... Hiler, Göktürlere Kitanlardan daha fazla, yani daha uzun süre sadık kaldılar. Bu savaşçı ulus, Çin, Göktürk ve Kitanlar yani üç büyük rakibin arasında önemli roller oynadılar.¹⁶⁶

VIII. yüzyıla gelindiğinde Hilerin bağımsızlık için isyan girişiminde bulunduğuna şahit oluyoruz; “Tatabılar, Kitanlardan ayrılarak (734) Kök Türklerle isyan ettiler. Bunun üzerine Tönkes Tag’da meydana gelen harpte Tatabıların 30.000’den fazla askeri öldürüldü.”¹⁶⁷

Hi kabileleri Uygur Devleti’nin kuruluşu sırasında, ikiye ayrılmış idiler. Bir kısmı Türk asıllı komutan An Lu-shan’ın hakimiyeti altındaydı. Diğer kısmı ise Kitanlarla birlikte bağımsız bir şekilde yaşamışlardır.

2.5 Tu-yü-hunlar

Tu-yü-hunların ilk kabilesinin adı İ-lo-han idi. Onların hükümdarları Hsien-pilere mensup olup, kendileri Tobalarla yakın akrabaydılar.¹⁶⁸ Çin’in Köke Nor bölgesinde 400 yıllık bir devlet kurdular.¹⁶⁹ Eberhard, bu olayı şu şekilde anlatır;

¹⁶³ İ. Togan, vd., *A.g.e.*, s. 171.

¹⁶⁴ C. Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Ankara 1973, s. 41.

¹⁶⁵ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 69-70.

¹⁶⁶ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 62, 77.

¹⁶⁷ S. Gömeç, *A.g.e.*, s. 168.

¹⁶⁸ İ. Togan, vd., *A.g.e.*, s. 77.

“Münferit Hsien-pi kabileleri yüksek Tibet dağlarına kadar göç etmiş ve hükümdar tabakası olarak orada yaşayan iptidai kabilelere hakim olmuşlardı. Bu karışmadan orada T’u-yü-hun¹⁷⁰ (okunuşu: Tu-yü-hun) adında Moğol ve Tibetlilerden müteşekkil yeni bir kavim meydana geldi.... Dünya tarihi ve sosyolojisi bakımından bu devlet, Türkistan’daki şehir devletleri gibi, yalnız bir “Ticaret devleti”dir. Devletin temeli geçit ticareti idi. Bu yüzden çok zengindi.”¹⁷¹

Tu-yü-hun, Mu-yung kabilesi reisi She-kui’nin büyük oğluydu. She-kui hayattayken oğluna 1700 aile ile beraber bir kısım hayvanlar verdi. Böylece Tu-yü-hun halkı ortaya çıktı. Tu-yü-hun 317 yılında 72 yaşında öldü.¹⁷² E. H. Parker, Tu-yü-hun’un Tungus olduğunu düşünüyor.¹⁷³

V. yüzyıl ortalarında Tu-yü-hunlar kuzeye sefer düzenlediler, Hotan şehrini ele geçirip yağmaladılar, Çin ile savaşlar yaptılar. VI.-VII. yüzyıllarda Tu-yü-hunların başında “kağan” bulunuyordu.¹⁷⁴

Tu-yü-hun Devleti en parlak devrini 490-540 yılları arasında yaşadı. Köke Nor bölgesine Tu-yü-hunlar IV. asırdan 663 yılında Tibetliler işgal edene kadar hakim oldular. VII. yüzyıla gelindiğinde Tu-yü-hun Kağanlığı çökmeye başladı. Tu-yü-hun halkı ikiye parçalandı; bir kısmı hükümdarlarıyla birlikte Çin’e sığındı, diğer kısmı Tibetlilerin itaatı altına girdiler.¹⁷⁵ Tibetlilerden kaçan Tu-yü-hunlar Ordos tarafına çekilmişlerdir.¹⁷⁶

IX. yüzyıla gelindiğinde, “Tu-yü-hunların T’ang hükümetinin kontrolü altında hala yarı bağımsız şekilde yaşadıklarını ve onların biraz kalabalık birkaç tane kabileden ibaret olduklarını öğreniyoruz... Çinlilerin onları kendi dış politikalarında kullandıklarını da söyleyebiliriz.. Kanaatimizce Tu-yü-hunlar Tibetliler ve Çinlilerin

¹⁶⁹ E. H. Parker, Tu-yü-hunların 310 yılında devletlerini kurduklarını varsayarak, devletin 350 yıl yaşadığı ve 663 yılında Tibetliler tarafından ortadan kaldırıldığını yazar (*Tısyäça Let İstorii Tatar*, Kazan 2003, s. 106).

¹⁷⁰ Rusça kaynaklarda bunlar Biçurin’den itibaren “Togon” şeklinde geçer. Tibet kaynaklarında ise bunlara “A-sha” demişlerdir (V. V. Viktorova, *A.g.e.*, s. 135, 137).

¹⁷¹ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 152.

¹⁷² E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 15, 17.

¹⁷³ E. H. Parker, *A.g.e.*, s. 83.

¹⁷⁴ V. V. Viktorova, *A.g.e.*, s. 136.

¹⁷⁵ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 20, 102.

¹⁷⁶ İ. Togan, vd., *A.g.e.*, s. 77.

içinde bir süre yaşamış ve onların arasında tamamen erimişlerdir.”¹⁷⁷ Bazı bilim adamlarına göre ise, Ordos’a göç ettirilen Tu-yü-hunlar, X. yüzyılda kurulan Tangut Devleti içinde eridiler.¹⁷⁸

2.6 Tatarlar

Çin kaynaklarına göre Tatarlar, Mançurya’nın batısında yaşayan Proto-Moğol Mo-ho kabilelerinden asil bir soya sahiptiler. Hsi (Kay) ve Kitanlar karşısında yenilgiye uğradıklarında parçalanarak etrafa yayılmışlar ve bir kısmı Kitanlara, bir kısmı Kore’nin batısındaki Po-hai’a tabi olmuşlar, az bir kısmı da güneydeki Yin-Şan’a Şato Türklerinin ülkelerine gitmişlerdir. “Tatar” adını taşıyan esas kabilelerin bunlar olduğu sanılmaktadır.¹⁷⁹

Tatar boy birliği Kültegin, Bilge Kağan yazıtlarında “Otuz Tatar”, Bilge Kağan Yazıtı’nda “Dokuz Tatar” şeklinde geçerken,¹⁸⁰ VIII. yüzyıla ait Tuva’da bulunan Yenisey Herbis Baarı Yazıtı’nda da Tatarlar “Dokuz Tatar” olarak adlandırılır.¹⁸¹ Muhtemelen VI. yüzyılda Otuz, VII. yüzyılda da Tokuz Tatar oldular. Türk bodunu içerisinde yaşadılar. Devlet güçlü olduğu sürece bağlı kaldılar, .zayıfladığında bağımsızlıklarını ilan yoluna gittiler.¹⁸²

IX. yüzyıla kadarki Tatarların oturdukları coğrafya ile ilgili kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Runik yazıtlardaki halkların sıralamasına göre, Otuz Tatarların Baykal Gölü’nün güneyi, yani Sarı Su Irmağı’nın başlangıcı, Kingan sıradağının güney tarafındaki yerler olduğunu tahmin edebiliriz.¹⁸³ Kerulen Nehrinin güney kıyısında, Buir-nor’a doğru ve Kadırgan’a kadar Tatarlar göçebe hayat yaşıyorlardı. Dokuz ve Otuz Tatar şeklinde bir konfederasyon teşkil eden Tatarlar, VIII. asırda belki aşağı Kerulen bölgesindeydiler.¹⁸⁴

¹⁷⁷ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 132, 134.

¹⁷⁸ V. A. Bogoslovskiy, *Oçerk İstorii Tibetskogo Naroda*, Moskova 1962, s. 42; V. V. Viktorova, *A.g.e.*, s. 136.

¹⁷⁹ B. Ögel, “Tatar”, *İA*, c. XII/I, İstanbul 1979, s. 54.

¹⁸⁰ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, s. 31.

¹⁸¹ S. G. Klyashorniy, “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingizova Epoha)”, *Mongolica (K 750 Letyu “Sokrovennogo Skazaniya”)*, Moskova 1993, s. 141-142; E. Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, Vol. 6/1, Ankara 2011, s. 395-402.

¹⁸² E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 111.

¹⁸³ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 145-146.

¹⁸⁴ R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s. 189.

Uygur Kağanlığı döneminde Tatarlar vasal boy birliklerinden biriydi. Çinli Van Ming Zi'nin XII. yüzyılda yazdığı gibi, “Tatarlar Uygurların ineklerine çobanlık yapıyordu.”¹⁸⁵

2.7 Shih-weiler

Shih-weiler, bugünkü Moğolistan'ın doğu kısmında, daha doğrusu Amur Nehrinin güney ovalarında yaşamışlardır. Shih-weilerin coğrafyası alçak olduğundan rutubetlidir. Yazın çok sıcak ve yağmurludur. Kışın ise her tarafta şiddetli soğuklar hüküm sürer ve bu mevsimde kesif karanlıklar oluşur.¹⁸⁶ Tang dönemi yıllıklarında; “Çin başkentine kuzeydoğudan uzaklığı 700 li kadardır. Onların doğusunda Mo-holar (Tunguz kökenli), batısında Kök Türkler bulunur. Kitanlar bunların güney sınırındadırlar. Kuzeyde ise denize erişilir” denmektedir.¹⁸⁷ Taskin, Shih-weilerin sadece Güney Bargı'nın bozkırları ve Mancurya düzlüğündeki Sisikara çevresi değil Büyük ve Küçük Kingan dağlarında da yaşadıklarını belirtmektedir.¹⁸⁸

Cengiz Han öncesi dönemlerde biz, ancak Proto-Moğollardan söz edebiliriz. Orhun yazıtlarında, bazı Proto-Moğol boylarından Şığvey (Shih-wei) şeklinde söz edilir.¹⁸⁹ C. Gökalp'e göre, Shi-wei adı, “sırma, şerit; kösele” manalarına gelmektedir. Bu iki hecenin ihtiva ettiği manaları yanyana getirince “kaybedilmiş şerit, kösele”, “ev-şerit” anlamına gelir. Birinciye göre bir manası var ise de, ikinci şekilde bir mana taşımamaktadır.¹⁹⁰ Hei-ch'e-tze Shih-we'ler (Kara Arabalı Shih-wei'ler) olarak da adlandırılırlar.¹⁹¹ Tung-huların bir grubudur. Ding-linglerin takipçisidirler.¹⁹² Kyuner, Çin kaynaklarına atıf yaparak, Shih-weilerin Kitanların özel bir boyu olduğunu ve kuzey sınırlarındaki Tung-hular tarafında yaşadıklarını bildirir.¹⁹³

¹⁸⁵ S. G. Klyashorniy, “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doğingizova Epoha)”, *Mongolica (K 750 Letyu “Sokrovennogo Skazaniya”)*, Moskova 1993, s. 142; E. İ. Kışanov, “Mongolı v VI-Pervoy Polovine VII Veka”, *Dalny Vostok i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1980, s. 143.

¹⁸⁶ C. Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri*, Ankara 1973, s. 91; Cihat Cihan, “Türkler ile Moğolların İrkî Münasebetleri”, *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 297.

¹⁸⁷ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 144.

¹⁸⁸ V. S. Taskin, *Materialı Po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppi Dunhu*, Moskova 1984, s. 361.

¹⁸⁹ İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar...”, s. 242.

¹⁹⁰ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 62.

¹⁹¹ A. Taşağıl, “Turkish-Mongolian Relation.....”, s. 70

¹⁹² W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 59.

¹⁹³ N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskova-Leningrad 1961, s. 63.

Shih-wei'ler tarih sahnesinde Sien-pi'lerin devamı olarak yer aldılar. Genel olarak toprağı işleyen bir millettirler, topraklarında buğday ve yabancı tahıllar yetiştirmişlerdir. Yazın köylerde kalırlar, kışın ise göç ederler. Dilleri Kitanlarınki ile benzerdir.¹⁹⁴

Göktürk çağında Çin kaynaklarında Shi-weiler diye zikredilen kabilelerin çoğunun Moğol asıllı, yani Tung-hu, Liao Hsi Hsien-pi neslinden geldiklerini söyleyebiliriz... Onlar Kitanların kuzeyinde yaşıyorlardı ve bunlar Shi-wei, Kuzey Shi-wei, Po Shi-wei, Şen-mo-ta Shi-wei ve Büyük Shi-wei adlarını taşıyıp bir birlik oluşturmuyordu. Bir bağbuğları yoktu, adamları da fakir ve güçsüzdü. Göktürkler onları üç T'u-t'un (tudun) aracılığıyla yönetiyordu.¹⁹⁵

Göktürk Kağanlığı'nın çöküşü esnasında Shi-weiler oldukça güçlü bir durumdadır. Bu yüzden doğudaki kavimleri temsil ederek Çin kaynaklarında yer almıştır. Ayrıca büyük ihtimalle yeni kurulan Uygur Kağanlığı onlara ulaşmadan önce, kısa bir süreliğine bağımsızlıklarını kazanmış da olabilirler.¹⁹⁶ 795 yılında Tatabi ve Shi-weilere Tang İmparatorluğu kalabalık bir ordu gönderip onları mağlup etti. Bu yenilgi, Shi-weilerin Uygurlara bağlanmasına sebep oldu.¹⁹⁷

Togan'a göre, "Çengiz'in ecdadı Kabul Han'ı Şiveyler (Shih-wei) öldürmüşlerdi. Asıl Şiveyler, günümüz Moğollarının atalarıdır."¹⁹⁸ Shih-wei kültürü, X. yüzyıldan itibaren Moğol kültürünün bir temeli olarak görülmelidir.¹⁹⁹

3. Kırgız - Proto-Moğol İlişkileri

Kırgız - Proto-Moğol ilişkileri Hun devrinden itibaren başlamıştır. Kırgız ve Proto-Moğol boylarının aynı coğrafyayı paylaşması, bunların çeşitli dönemlerde birbirleriyle temas içinde olduğunu tahmin etmemize olanak sağlamaktadır. Hun Devleti'nin Kırgızları egemenliği altına alması ve daha sonraki süreci Kalkan şöyle yorumluyor; "Hunlar, Kırgızları parça parçaya ayırarak onların Moğol kabileleri

¹⁹⁴ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 70

¹⁹⁵ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 13-14, 78.

¹⁹⁶ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 93.

¹⁹⁷ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 126.

¹⁹⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Çengiz Han (1155-1227)*, İstanbul 1970, s. 27, 37.

¹⁹⁹ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 71.

arasında erimesine olanak sağlamıştır.”²⁰⁰ Kalkan’ın belirttiği gibi, Kırgız boylarının Moğollar içerisinde tam olarak eridiğini iddia etmenin, Kırgızların daha sonra da varlıklarını sürdürdüğü gerçeği göz önünde tutulacak olursa, doğru olmadığı görülür. Lakin, bu görüş Kırgızlarla Moğolların aynı coğrafyada yakın ilişki içerisinde olduklarının da bir işareti sayılmalıdır. Nitekim Barthold’un dediği gibi, eğer Kırgızlar Hun devrinde Kuzeybatı Moğolistan’dan Yenisey’e göç ettilerse, o zaman mutlaka Moğolların cetleriyle karşılaşmıştır. Manas Destanı’nda Moğol dilli halklar olarak Shih-wei (Şıbee), Solon, Kitan (Kıtay), Turgot (Tırgoot) vd. gösterilir.²⁰¹

Kırgız ve Moğolların ortaya çıkış rivayetlerinde de bazı benzerlikler var. Örneğin, Çin kaynaklarında Kırgızların ineekten türediği efsanesi mevcut. IX. yüzyıla ait Yuang Sza Szu’da; “ak yüzlü, sarı saçlı Kırgızların “börü” boyundan olmadıkları, onların atalarının doğduğu mağaranın, Tsyuman (Sayan) dağının kuzey tarafında bulunduğu ve geçmiş zamanlarda, o mağarada (Kırgız neslinin) Tanrı’nın kudreti ile “sığır”dan türediği” beyan edilir.²⁰² Bennigsen de, Moğolistan’a gelen öküz Pelin ve Be Be (siyah) kadından Moğolların ortaya çıktığını yazar.²⁰³

Kırgız - Proto-Moğol ilişkilerinin yaşandığı bir başka devir Ding-linglerin tarih sahnesine çıktıkları dönemdir. Eberhard, Kırgızlar ile Ding-linglerin Hunların batısında karışık olarak yaşadıklarını yazar.²⁰⁴ Barthold, Ding-lingler ile Hsien-pilerin mücadelesiyle ilgili Çin kaynaklarındaki bilgileri, Kırgızlarla Hsien-piler arasında gerçekleşen çarpışmalar olsa gerek diyor.²⁰⁵ Kızlasov ise, Ding-ling Kırgız Boy Birliği’nin Hsien-piler ile Merkezi Asya’da savaştığını ve Hsien-pilere Minusin bölgesini işgal ettirmediklerini yazar.²⁰⁶ Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda da bu

²⁰⁰ M. Kalkan, “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilig*, Sayı: 57, Ankara 2011, s. 89.

²⁰¹ İ. B. Moldobaev, *Etnokul’turnie Svyazi Kirgizov v Srednevekov’e*, Bışkek 2003, s. 12.

²⁰² M. Kocobekov, “Kırgızların Menşei İle İlgili Bilgiler Hakkında Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı-I, c. XXIX, Ankara 2009, s. 182.

²⁰³ A. P. Bennigsen, *Legendi i Skazki Tsentral’noy Azii*, Saint Peterburg 1912, s. 14.

²⁰⁴ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 67.

²⁰⁵ V. V. Barthold, “Kirgizi”, *Soçineniya*, c. II, Moskova 1963, s. 478.

²⁰⁶ L. R. Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusinoi Kotlovini*, Moskova 1960, s. 193-194.

bilgiyi reddedecek buluntu elde edilmemiştir. Büyük ihtimalle Hsien-pilerin güçlü olduğu dönemlerde etkisi Minusin bölgesine kadar yayılmış olabilir.²⁰⁷

Erken dönem Kırgız-Proto-Moğol ilişkileriyle ilgili bir başka bilgiyi Juan-juan döneminde görüyoruz. Güçlenen Juan-Juan Devleti, Kırgızları ve Ho-weileri itaat altına alır.²⁰⁸ Çin kaynaklarında Juan-juan hanı Gejogay Han'ın Yegu (Kırgız) topraklarını hakimiyeti altına aldığından bahsedilir.²⁰⁹ Malumata bakılırsa, Kırgızlar V. yüzyılda Juan-juanların saldırısına uğramıştır. Belki de bundan dolayı Kırgızlar Minusin bölgesine göç etmişlerdir. Hudyakov'un fikrine, Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızlar Yenisey'e takriben V. yüzyıl- VI. yüzyılın ilk yarısında Juan-juanlar ile Tele Boyları arasındaki savaşlar esnasında göç etmiştir.²¹⁰ Juan-juanların Kırgızlara saldırdığı bilgisi dışında Kırgız-Juan-juan ilişkilerini aydınlatacak başka bilgiler şimdilik bilinmiyor.

Göktürk hakimiyetini tanıyan Kırgızlar Kitan, Tatabı, Tatar ve Shih-weiler ile birlikte Göktürk kağanlarının cenazelerine katıldılar. Göktürk egemenliğine karşı birlikte savaşmak için ittifaklar kurdular; “Basmıl, Kırgız, Kitan ve Çinlilerin ittifakları üzerine (719), İmparator Hsüan-tsung, Kitan ve Tatabıları çağırarak; 720 senesinin sonbaharında, bugünkü Sui-yüan eyaletindeki Kera Nehri kıyısında bulunan, Bilge Kağan'ın otağına aniden baskın yapmalarını teklif etti.”²¹¹

Moğolistan ve Doğu Türkistan topraklarından Minusin havzasına göç eden Kırgız boyları, Hun Hanedanlığı devrinden Uygur Devleti'nin yıkılmasına kadarki zaman aralığında Tatar, Shih-wei vd. Moğol asıllı boylarla komşu olarak yaşamışlardır. Proto-Moğol boyların anayurtlarından olarak görülen Baykal çevresi, Hupsugul Gölü bölgeleri eski Kırgız yurtlarına yakın yerlerdi. Bu zaman zarfında bozkırda kurulan devletlerde de Kırgızlarla çeşitli Moğol asıllı boylar bazen dost, bazen de düşman olarak karşı karşıya gelmişlerdir.

²⁰⁷ Yu. S. Hudyakov, S. V. Alkin, Su-Hua, Yuy, “Syanbi i Yujnaya Sibir”, *Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)*, Sayı: 4, Gorno Altaysk 1999, s. 174.

²⁰⁸ L. Gumilev, *Eski Türkler*, İstanbul 2003, s. 25.

²⁰⁹ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy....*, c. I, s. 188.

²¹⁰ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 65.

²¹¹ S. Gömeç, *A.g.e.*, s. 157.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRGIZLAR VE MOĞOL KÖKENLİ HALKLARIN SİYASİ TARİHİ

(IX.-XV. YÜZYIL)

1. Kırgızların Siyasi Tarihi (IX.-XV. Yüzyıl)

1.1 IX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kırgız Devleti Sınırları ve Komşuları

IX. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar daha aktif bir siyaset yürütmeye başlamışlardı. Bir taraftan Merkezi Ötüken’de bulunan Uygur Devleti’ne karşı mücadelesini sürdürürken, diğer taraftan Tibet ve Karluk ili ile de diplomasi görüşmeleri yapıyorlardı. Bundan dolayı güçlenen Yenisey Kırgızlarının IX. yüzyıl başlarındaki devlet sınırları ve temasta bulundukları komşularının netleştirilmesi önemlidir. Çünkü, 840 yılından sonra Kırgızların bozkıra hakim olması ve X. yüzyılda tekrar eski yurtlarına çekilmeleri Kırgız Devlet sınırlarının değişmesine neden olmuştu.

Butanaev ve Hudyakov’a göre, IX. yüzyılın 20’li yıllarında Kırgız Devleti’nin sınırları doğuda Kan nehri vadisi, kuzeyde Açın-Marin orman-düzlüğü ve Yenisey vadisi, Aşağı Angara’ya kadardı. Batı ve kuzeybatısı Altay’ın kuzeyi, Tom çevresi ve Ob’un orman-düzlüklerine kadardı.²¹²

IX. yüzyıl başlarında, Gumilev ve Savinov’un da belirttikleri gibi,²¹³ Kırgız ülkesinin sınırları iç ve dış olmak suretiyle iki hattan oluşuyordu. İç sınır hattında Kırgızların kendileri yaşarken, dış sınır hattı dahilinde Kırgızlara itaat eden boylar ve

²¹² V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 74.

²¹³ D. G. Savinov, “Etničeskoye Okrujenie Stranı Eniseyskih Kırgızov”, *Maliye Etničeskiye i Etnografičeskiye Gruppi, İstoričeskaya Etnografya*, Sayı; 3, Saint Petersburg 2008, s. 110-111; L. Gumilev, *Drevniye Tyurkii*, Moskova-Leningrad 1967.

etnik topluluklar, Kırgızlar ile anlaşma yapan müttefik etnik gruplar yaşıyorlardı. Bu dönemdeki Kırgız topraklarını Güney Sibirya ve çevresi olarak özetleyebiliriz.

Kırgızların iç ve dış sınır hattında yer alan etnik topluluklar hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse;

Kırgızların kuzeyinde Bomalar yaşıyorlardı. Çin kaynaklarında, Bomalar ile Kırgızların birbirleriyle çok savaştıkları, yüz şekillerinin birbirlerine benzediği ama birbirlerinin dillerinden anlamadıklarından bahsedilir.²¹⁴ Samoyed dili konuşan Boma boylarının Yukarı ve Orta Ob bölgelerinde yaşadıkları, kaynaklarda onlara “Alat” da denildiği biliniyor. Barthold, Bomaların günümüz Krasnoyarsk çevresinde yaşadıklarını yazmıştır ki, daha sonra yapılan çalışmalar bu fikri doğrulamakla kalmayıp oradaki kültürün Kırgız kültürü ile benzerliklerini de ortaya çıkarmıştır.²¹⁵

Gumilev’in fikrinde, Kırgızların güney sınırları Doğu Sayan’ın etekleri ve Oka ve Angara nehirlerinin ayrıldığı bölgeydi. Bu iki yer arasında Dubo, Milige ve Eçci boyları yaşıyorlardı.²¹⁶ Dubolar, Tölöslerin büyük boylarındandır. Çin kaynaklarında, “Dubolar kuzeyde Küçük Deniz (Kosogol gölü), batıda Hagaslarla (Kırgız) bitişik, güneyde Hoyhu (Uygur) toprakları arasında ottan alaçıklarda yaşıyorlardı” deniliyor.²¹⁷ Aynı kaynakta, Kırgızların onları yakalayıp çalıştırdıkları belirtiliyor.²¹⁸

Araştırmacı L’vov’un çalışmalarına göre, Melegelerin (Milige) en yakın komşuları Kırgız topraklarının sakinleriydi.²¹⁹ Arkeolojik belgelere göre, Çulım çevresi Kırgız toprakları içine dahil edilmiş, X.-XIII. yüzyıllar ile tarihlendirilen, Çulım bölgesinde Yenisey Kırgızlarına ait, mezarlar tespit edilmiştir.²²⁰

Oka ve Angara nehirlerinin ayrıldığı bölgede bulunan Kırgızlara komşu diğer bir boy da Eççiler idi. Butanaev, Eççilerin günümüz Hakas halkı arasındaki Kaçınler

²¹⁴ KKTB, c. II, s. 20.

²¹⁵ D. G. Savinov, *A.g.m.*, s. 117; Günümüz Kırgız Saruu boyu içinde “Alakçın” uruğu mevcut olup, bunların VII-VIII. yüzyıllarda Yenisey Kırgızlarına Boma veya Alatlardan geçtiği düşünülüyor (O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003, s. 19-20).

²¹⁶ L. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskova 2003, s. 264.

²¹⁷ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy...* c. I, s. 348.

²¹⁸ N. Ya. Biçurin, *A.g.e.*, s. 354.

²¹⁹ V. P. Alekseeva, *Tyurki Taejnogo Priçulımya. Populyatsiya i Etnos*, Tomsk 1991, s. 7.

²²⁰ D. G. Savinov, *A.g.m.*, s. 115; O. B. Belikova, *Srednee Priçulım’e v X-XIII Vekah*, Tomsk 1996.

(Geeçci) olabileceğini ve o dönemler Dubo boyu yakınında Doğu Sayan çevresinde yaşadıklarını bildiriyor.²²¹

Kırgızların güneydeki iç sınırlarının Batı Sayanlardan Güney Altay ve Kosogol'a kadarki bölge olarak söyleyebiliriz. Günümüz Tuva topraklarında o dönemler Az ve Çik boyları yaşıyorlardı. Tarihi kaynaklarda Az, Çik ve Karluk boyları Kırgızların müttefikleri olarak belirtilir. Runik yazıtlardan da bunu görebiliriz.²²²

Kırgızlar batı yönünde Dağlık Altay bölgesine kadar yayılmışlardır. Üst Kan reyonuna bağlı Möngür Sokkon kışlağında (köy) tanınan, şöhretli Kırgız'a armağan edilen aşağıdaki runik yazı bunun bir delilidir; “*Tarpak isimli (adam) der ki; tanınan erdir, bilinen adı var, benim büyük ağabeyim Erke Anıg adlı yiğit ve ünlü Kırgız. Onun kaderi ölüm.*”²²³ Orhun-Yenisey Türk kitabelerinde bu şekilde bir isimle genellikle ordu komutanları ve kağanın danışmanları adlandırılır. Bu isimlerle adlandırılan Erke Anıg'ın Yenisey Kırgızlarının IX. asırda Dağlık Altay'a düzenlediği seferde ölen ordu komutanı olması mümkündür.²²⁴ Savinov'un tespitlerine göre, Batı Altay'da bulunan Karboliha mezarlığındaki yakılmış cesetler de Kırgız savaşçılarına aittir.²²⁵ Kırgızların batı yönündeki göçleri ilerleyen yüzyıllarda da artarak devam edecek ve batıdaki topraklar Kırgız boylarının yeni yurtları olacaktır.

Kırgızların doğu tarafında Kurıkanlar yaşıyordu.²²⁶ Okladnikov, Kurıkanlar ile Kırgızların yazılarının birbirine benzediğini ilk defa tespit etmiştir. Çin kaynaklarında Kurıkan atlarının Kırgız atlarına benzediği de yazılıdır.²²⁷ Hudud al-Alam'da, “Furi-halk ismi, bunlar da Hırhıslardandır. Hırhısların doğusunda yaşıyor ve diğer

²²¹ V. Ya. Butanaev, *Proishojdeniye Hakasskih Rodov i Familiy*, Abakan 1994, s. 3-4.

²²² Az ve Çik boylarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Saadettin Gömeç'in makalelerine bkz: “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları Üzerine”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 10, İzmir 1995, s. 219-222; “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavimler Üzerine: Çikler”, *Türk Kültürü*, 32/370, Ankara 1994, s. 47-48; “Türk Tarihinde Sek El-Çik-Çigil Meselesi”, *DTCF. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi*, 18/2, Ankara 2011, s. 1-4; Karluklar hakkında bkz: V. V. Barthold, “Karluki”, *Sobranie Soçineniy*, c. II, 1. Kitap, Moskova 1963, s. 35-40; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, s. 78.

²²³ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 99-100; N. A. Baskakov, “Tri Runičeskiye Nadpisi iz s Mendür-Sokkon Gorno Altayskoy Oblasti”, *SE*, Sayı: 6, Moskova 1966, s. 80.

²²⁴ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 100.

²²⁵ D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuju Epohu*, Leningrad 1984, s. 93.

²²⁶ Kitabelerde Kurıkanlar Kırgızlardan sonra zikredilir (H. N. Orkun, *A.g.e.*, s. 31, 35).

²²⁷ Yu. A. Zuev, “Tamgi Loşadey İz Vassalnıh Knyajest”, *Noviye Materialı Po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kazahstana*, c. VIII, Alma Ata 1960, s. 87.

Hırhıslarla birleşmiyorlar. İnsan yer ve acımak ne bilmezler. Onların dilini diğer Hırhıslar anlamıyorlar. Onlar yaban canavarlara benziyor. Onlardan fazla uzak olmayan yerde Kemijket adında şehir var. Orada Hırhıs kağanı oturuyor” deniliyor.²²⁸ Hudud al-Alam’da Furi (Kuri) olarak bahsedilen Kurıkanlar, Kırgızların dilini bilmemelerine rağmen, Kırgız kültüründen etkilenmiş olabilirler.

Böylece Kırgızların IX. yüzyılın başlarındaki sınırlarının Güney Sibiry ve çevresi olduğunu, Kırgızların komşuları arasında onların Kıştımları durumunda olan Samoyed dilli yerli halklar, Türk ve Moğol boyların olduğunu söyleyebiliriz.

1.2 Kırgızların Bozkıra Hakim Olması

IX. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar, daha Göktürk döneminden itibaren arzusunu çektikleri bozkıra hakim olma amaçlarına çok yakın idiler. Uygur Devleti’nde yaşanan iç buhranlar da Kırgızların elini güçlendirmişti. Kırgızlar kırklı yıllarda kutsal topraklar sayılan Ötüken’i alarak, kısa zamanda Hun, Juan-juan, Göktürk ve Uygurlardan sonra bozkıra hükmetme fırsatı yakaladılar.

IX. yüzyıla girilirken, Kırgızların Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kağan, Kırgızların üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Bol demir cevherine sahip olan Kırgızlar, Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuzeye giden bu ticaret yolları Kırgızların elinde idi. Kırgızlar mağlup olunca bu ticaret yolu Uygurların kontrolü altına girmiş oldu.²²⁹ Bu savaşın VIII. yüzyıl sonlarında, Uygur-Tibet savaşı arifesinde veya savaş sırasında yapıldığı ve muhtemelen bu nedenle Uygurların Tibetlileri yenmesine engel olduğu biliniyor.²³⁰ Elimizde bulunan bilgilerin kısıtlı olmasından dolayı, tam olarak tarihlendiremesek de, şimdilik sadece bu savaşın Kutluğ Bilge Kağan zamanında yapıldığını söyleyebiliriz.

Bu sırada Kırgız ordusunun sayısının 400.000 olduğunu ve bizzat Kırgız il-teberinin, Uygur Kağanı Kutlug’un (795-805) okuyla öldürüldüğünü kaynaklardan

²²⁸ KKTB, c. I, s. 64.

²²⁹ G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İ. Ü. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi)*, İstanbul 1972, s. 126.

²³⁰ A. Kamalov, “Uygur İmparatorluğu (744-840)”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 230.

öğreniyoruz.²³¹ Sonrasında 20 yıllık bir sükunet dönemi vardır. Bilim adamlarının çoğu da bu fikirdedirler. T. Almas ise 810 yılında Kırgızlarla Uygurların yeniden savaştığından bahseder; “Ay Tengri Han, 810 yılında Yenisey nehrinin yukarı kesiminde yaşayan Kırgızlara askerî sefer düzenlemiştir. Kırgızlar önceleri bu hakimiyeti kabullenmişler de sonradan tabiiyeti kabul etmemiş ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır”.²³²

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygur sarayında türlü entrikalar, suikastlar birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurların siyasi kudretleri süratle zayıflamaya başlar. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan Uygur Kağanlığı’nın iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret gösterir.²³³ Lakin Alp Küçlüg Bilge Kağan’ın çabaları batmakta olan güneşi engelleyemez.

Bir Kırgız yöneticisi Uygur Devleti’nin zayıflamasından faydalanarak kağanlığını ilan eder ve böylece 20 yıl sürecek Uygur-Kırgız savaşları başlamış olur.²³⁴ Kırgız yöneticisinin kendini kağan ilan etmesi müttefiklerinin de çıkarlarına idi; Kırgız kağanının annesi Türgeş hanımefendisi, hatunu Tibet komutanının kızıydı.²³⁵

821 yılında Tibet ordusu Orhun vadisine saldırır. Az kalsın Uygur Devleti ortadan kalkacaktı. Tibet askerbaşısı Shan-Shatszan’ın seferiyle ilgili yazılanlara bakılırsa Uygur Devleti hayatının son baharını yaşıyordu; “Uyguristan aslında küçük bir ülke. Bir keresinde ben onlarla savaşa tutuştum ve az daha başkentlerine ulaşmıştık ki, hükümdarın ani ölümü benim geri dönmemi gerektirdi. Askeri bakımdan bunlar

²³¹ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 59.

²³² T. Almas, “Uygurlar”, *Kırgızdar*, c. III, Bışkek 1995, s. 246- 247.

²³³ G. Çandarlıoğlu, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 204; Ö. İzgi, kağan ismini Alp Külük Hu T’ele Kağan olarak verir (*Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 27).

²³⁴ Lev Gumilev, Kırgız Kağanı’nın 818 yılında bağımsızlığını ilan ettiğini düşünüyor (*Drevniye Tyurki*, Moskova 1967, s. 429); Anvar Baytur ise Kırgız Kağanı Yağlakar’ın 836 yılında Uygur Devleti’ni tanımadığını yazar (*Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, c. I, Bışkek 1992, s. 90-91).

²³⁵ A. D. Graç, Bateni köyü yakınlarında bulunan “Sunak grubu”nu delil göstererek, o dönemde Kırgız-Tibet ilişkilerinin kurulduğunu söylemiştir (“Drevnekirgizskie Kurganı u Severnoy Granitsy Kotlovini Bol’shih Ozer i Nahodka Tibetskikh Nadpisey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, Sayı; XXII, Moskova 1980, s. 121).

bizim dengimiz değildir.”²³⁶ Uygurlar haricinde komşularıyla iyi ilişkiler kuran Kırgızlar, belki de Tibet ile anlaşarak bu saldırıları düzenliyorlardı. Kırgız kağanının Tibetli komutanın kızıyla evli olması da burada bir etkidir.

Kırgız Devleti topraklarında bulunan ve Kırgızlara ait olduğunu düşündüğümüz Altın Köl II. (E 29) Yazıtı’nda Kırgız-Tibet ilişkileriyle ilgili ifade şu şekilde geçer; “Ärdäm üçün Tüpüt kanka yalabaç bardım kälüptüm, “Erdem için Tibet hanına elçi olarak gittim, Ben getirdim (ganimet).”²³⁷ Bazin, bu elçiliğin 840-848 yılları gerçekleşmiş olabileceğini düşünüyor.²³⁸ O dönemler Kırgız-Tibet ilişkilerinin sağlam olması, Uygur Devleti’nin yıkılmasında da önemli rol oynamış olabilir.

Kırgızlarla Uygurlar Sayan dağlarını aşarak birbirlerine sefer düzenliyorlardı. Bununla ilgili Yenisey’deki Sayan kanyonunda bulunan Mugur-Sargola runik yazıtında şöyle bilgiler var; “Binlerce kahramanı An (nehrinde) biz becerdik (yok ettik). Kem nehri. Yazan Kulun”.²³⁹ Bilim adamları Vaynşteyn ve Kızlasov, saha çalışmaları sonucunda günümüz Tuva topraklarında ortaya çıkan yerleşme zincirinin Uygurlara ait olduğunu ve bunların Kırgızlarla mücadele ederken kurulup kullanılmış olduğunu düşünüyorlar.²⁴⁰ “Bunlar kağanlığın kuzey sınırlarını koruyan, sınır karakolları zinciriydi. Bu sınır karakolları uzun duvarla birbirlerine bağlanırdı. Bu kavisli duvar kuzeye doğru bakıyordu. Burada 17 sınır karakolu mevcuttu”.²⁴¹ Uygurlara ait olduğu düşünülen bu sınır karakolları bile güçlenmekte olan Kırgızları durduramaz.

Uygur Devleti’nin çökmesinden önce (yaklaşık olarak 840) yapılan mücadele 20 yıl sürdüğüne göre, Kırgızların Uygurlara tam olarak boyun eğmeleri için hemen

²³⁶ G. E. Grumm-Grjimaýlo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, c. III, Leningrad 1926, s. 347.

²³⁷ S. E. Malov, *Eniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952, s. 57-58.

²³⁸ L. Bazin, *Les Systemes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien*, Budapest 1991, s. 96.

²³⁹ İ. L. Kızlasov, *Drevnyaya Tuva (Ot Paleolita Do IX Veka)*, Moskova 1979, s. 280.

²⁴⁰ S. İ. Vaynşteyn, “Nekotoriye İtogi Rabot Arheologičeskoy Ekspeditsii Tuvinskogo NIİYaLI v 1956-1957 Godah”, *UZ TNİİYaLI*, Sayı; VI, Kızıl 1958, s. 227-228; L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı v Sredniye Veka*, Moskova 1969, s. 59-63.

²⁴¹ L. R. Kızlasov, “Kul’tura Drevnih Uygur (VIII-IX)”, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya. Arheologiya SSSR*, Moskova 1981, s. 53.

hiç vakit kalmaz.²⁴² Kırgızlar belki de uluslararası arenada formalite olarak Uygurların vasalı olarak gözükiyordu.

Savaşların lehine dönmeye başladığını anlayan Kırgız kağanı,²⁴³ Uygur kağanına haber gönderir; “Senin hayatın artık sona erdi. Yakında altın ordanı alıp onun altına atımı bağlayacak ve tuğumu (sancak) dikeceğim. Eğer benimle güç sınamak istiyorsan çabuk gel, yok gücün yetmiyorsa çabuk buraları terk et.”²⁴⁴ Bu bir meydan okumaydı.

Uygur kağanlığının ordası Selenga vadisinde bulunuyordu. Daha sonra bu ordayı Orhun deryasının baş tarafına, Hangay aймаğına taşıdılar. Uygur kağanının Kırgızlara karşı gönderdiği komutanlardan, Ediz boyu yöneticisi Küllüg Baga Kırgızlar tarafına geçerek, Uygur kağanının başkenti Ordu Balık’ı 840²⁴⁵ yılında bastırtır. Yenilen Uygur kağanı Ho-sa öldürölür. Kağan’ın ordası yakılır, Çinli prenses Tai-ho esir alınır. Kırgızlar Uygur başkentini yakıp yıkarken, bölgede sağlam bir değirmen taşı bile bırakmamışlardı.²⁴⁶ Erdeni Tszu Manastırı’nın 15 km kuzey tarafında, Orhun nehrinin yukarı mecrasında yapılan arkeolojik kazıda, Ordu Balık şehrinin gerçekten yağmalanarak yakıldığı anlaşılmıştır. Kırgızlar, böylece Uygur başkentini bir daha tekrar canlanmamak üzere tarih sayfaları arasına gömdüler. Yaklaşık 100 yıl süren (748-840) hakimiyet mücadelesini kazanan Kırgızlar, 840 yılından sonra da Uygurların peşini bırakmadılar.

²⁴² W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, s. 10; M. Kalkan, Uygurların Kırgızlara 748, 750, 751, 752-753, 758, 760, 765, 790, 792, 795, 800, 805, 808, 810, 815, 816, 818, 820, 821, 839 ve 840 yıllarında sefer düzenlediklerini, Kırgız boylarının diğer boylarla askeri ittifak oluşturmalarını engellemek için de onları her seferinde daha da uzağa sürdüklerini yazar (“Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilig*, Sayı; 57, Ankara 2011, s. 91).

²⁴³ Anvar Baytur, Kırgız kağanının adını Yağlakar olarak verir (*Kırgız Tarihinin Leksikaları*, c. I, Bışkek 1992, s. 90-91). Fakat bu konu daha ayrıntılı incelenmesi gereken bir konudur.

²⁴⁴ N. Ya. Bıçurin, *Sobranie Svedeniy*., c. I, s. 356.

²⁴⁵ G. P. Suprunenko, bazı Çin kaynaklarında bunun 838 yılında gerçekleştiği bilgisini verse de, genel kanat olayların 840 yılında gerçekleştiği yönündedir (“İz İstorii Vzaimootnoşeniy Tanskoy İmperii s Eniseyskimi Kırgızami”, *Sibir, Tsentralnaya i Vostochnaya Aziya v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1975, 62); Gömeç, olayın 839 yılı sonlarında olduğunu bildirir (*Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 60); Yuan sülalesi tarihinde 843 yılı verilir (E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, *KKTB*, c. II, s. 270).

²⁴⁶ S. V. Kiselev, “Drevniye Goroda Mongolii”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 2, Moskova-Leningrad 1957, s. 95; Moğol bilim adamları tarafından 1949 yılında Uygur başkentinde yapılan kazılarda, tarihi belgelerde anlatıldığı gibi şehrin ateş ve kılıçla yok edildiği bir kez daha teyit edilmiştir (L. A. Evtuyhova, “O Plemenah Tsentralnoy Mongolii v IX. Veka (Po Materialam Raskopok Kurganov)”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 2, Moskova 1957, s. 222).

Çandarlıoğlu, Kırgızların Uygurları basması ile ilgili olarak, Kürebir'in ordada kağan değiştirdiğine şehir dışında olan Küllüğ Bağa'nın çok kızdığını ve bunun için Kırgızları 100.000 askeriyle Uygur başkentine getirterek Uygurları bastırdığını, tarihin en büyük katliamlarından biri olan bu baskınla Uygurların küçüklü büyüklü, kadınlı erkekli kılıçtan geçirildiklerini, bu suretle Kırgızlar Moyeñçor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış olduklarını bildirir.²⁴⁷

Saadettin Gömeç, Kırgızların Uygur Kağanlığı'nda daha 780'lerden itibaren etkili olduğunu bildirir; "Kırgızlardan da yardım gören Tonga (Tun) Baga Tarkan, Böğü'yü tahttan indirir (779). Bu tarihten sonra Uygur Kağanlığında Kırgızların üstünlüğü görülmeye başlar" der²⁴⁸ Demek ki, Küllüğ Bağa vakası öncesinde de Kırgızların Uygur Devleti'nin içinde adamları vardı ve devletin durumunu yakından izliyorlardı.

Uygur başkentini yerle bir eden Kırgız kağanı kendi merkezini Uygur başkentinden 15 günlük mesafe uzaklığında olan Lao Dağı'nın güneyine kurdu. Şehrin yerini, Batı Moğolistan'da Ulu Göller bölgesindeki Kırgız mezarları açıkça ispatlamaktadır.²⁴⁹ Derinlemesine düşünecek olursak, Kırgızların Uygur başkentinde oturmak istememesi, onların Moğolistan topraklarında neden fazla tutunamadığını da açıklayabilir.

Kırgızların Minusin ovasından çıkarak Merkezi Asya'da hakimiyet kurması, onlara Tanrı Dağları yolunu açmakla birlikte, Moğol dilli konargöçer halkların da dünya tarihinde yer almasını sağlamıştır.²⁵⁰ Bu dönem Kırgız tarihinin gerçekten "Parlak zamanı" olup, Kırgız silahlarının ün saldıgı, Kırgız kültürünün Asya bozkırına yayıldığı bir dönemdi.²⁵¹ İlk defa Orta Yenisey bölgesinde yüksek kültür oluşturan bir kuzeyli halk, bozkıra inerek orada önemli kararlar verme etkisine sahip olmuştur.

²⁴⁷ G. Çandarlıoğlu, *A.g.m.*, s. 206.

²⁴⁸ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 59.

²⁴⁹ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 93.

²⁵⁰ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 74.

²⁵¹ Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı v Tsentralnoy Azii", *Voprosy Etnicheskoy İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze; 1989, s. 35.

840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li genişliğindeki bir alana yayılan kütleden Çin halkı korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı. Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında Kağanlığını ilan ederek ordugahını Ts'o-tzu-shan'da kurdu.²⁵² Üge'nin ilan ettiği kağanlık aslında küçük bir devlet teşkilatından ibaretti. Reşat Genç, Çin sınırına doğru kaçan Uygur boylarının sayısının 13 olduğunu, bunların eskiden hükümet merkezi yakınlarında yaşadıklarını, Çinliler ve Kırgızların ardı kesilmeyen saldırıları sonucu bahsi geçen 13 boyun bir kısmının Çin hakimiyetini tanıdığını, diğer kısmını da Kırgızların tutsak aldığını yazar.²⁵³ İlerleyen sayfalarda bu konuyla ilgili ayrıntılı duracağız.

Bozkıra hakim olan Kırgızlar, eskiden olduğu gibi, öncelikle diplomasiye önem verdiler. Diplomasi deyince de o zamanlar öncelikle akla Çin ile ilişki kurmak geliyordu. Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek adı geçen prensesi ele geçirdi.²⁵⁴ Suprunenko, bu elçiliğin başında Duluy Shihe (Tülüş Alp)'ın ve on tarhanın olduğunu söyler.²⁵⁵ Prenses T'ai-ho, büyük ihtimalle Üge'nin de baskılarıyla Tang hükümdarına mektup yazarak, Üge'nin tahta geçtiğini ve geleneklere göre unvan istediğini (Tang Devleti tarafından tanınmasını) belirtir. Saray ise Uygurlara yardım etmeme kararı alır.²⁵⁶ Tang Devleti, eski Uygur Devleti'nden iz kalmadığını ve bozkırdaki siyasi durumun değiştiğini ve Uygurların bundan sonra bozkıra hakim olamayacağını görmüştü.

Çin'e gönderdiği elçilerinden haber alamayan Kırgız kağanı, 842 yılında güneydeki komşusuna tekrar elçi gönderir. Elçi başı olarak gönderilen T'a-pu-he-tse (Tapu Alp Sol) Kasım ayında Çin'e ulaşır ve Çinlilere şunları söyler; “Daha önce

²⁵² A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre, Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 78.

²⁵³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s. 34.

²⁵⁴ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 78.

²⁵⁵ G. P. Suprunenko, “İz Drevnekırgızskoy Onomastiki”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 3, Bakü 1970, s. 80. Bu ve bundan sonraki Kırgız elçilerinin Çince adlarının parantez içindeki Kırgızca okunuşları Suprunenko'nun okuduklarına göre verildi.

²⁵⁶ G. P. Suprunenko, “İz İstorii Vzaimootnoşeniy Tanskoy İmperii s Eniseyskimi Kırgızami”, *Sibir, Tsentralnaya i Vostochnaya Aziya v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1975, s. 62.

T'ai-he prensesi size teslim etmek için Tu-lü-shih-he ve diğerlerini göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç haber gelmedi. Onlar sarayınıza kadar varabildi mi? Yoksa kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Şimdi biz ordularımızı göndererek aramaya çalışıyoruz. İster göğ e çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız. Bundan başka Kara Irmak (He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca onların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık, Ta-tan gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz".²⁵⁷ T'a-pu-he-tse (Tapu Alp Sol) bağımsız Kırgız Devleti'ni temsilen Çin'e ulaşan ilk elçi olması sıfatıyla önemlidir. Kırgız elçisi Çin'e güçlü mesajlar verir. Uygurları ortadan kaldırma konusunda kararlı olduklarını ve askeri seferlerinin batıda Doğu Türkistan'a kadar uzandığını dile getirir.

Uygurları takip eden Kırgızlar Doğu Türkistan'a kadar geldiler. Çin yetkililerine elçilik esnasında bildirildiği gibi, Doğu Türkistan'daki Beş Balık ve Kuca şehirlerini 841-842 yılında, Ansi ve Beytin'i 843 yılında zaptettiler.²⁵⁸ Kırgızların Doğu Türkistan düzlüklerine kadar indiklerini teyit eden belge, Kum Tur (Tör) öreninde bulunan "Efsanevi sahne" fragmanıdır. Bu sahnede, zırhlı Kırgız askeri beyaz elbiseli şehirli birisine evinde saldırıyor. Şehirli büyük ihtimalle Uygur olsa gerektir.²⁵⁹ Tarihi yazılı kaynaklar haricinde, sanat eserlerinde de Kırgızların IX. yüzyılda Doğu Türkistan'a kadar gittiklerini tasdik eden belgelerin bulunması, Kırgız araştırmaları açısından sevindirici bir durumdur.

T'a-pu-he-tse'nin Çin'e verdiği bilgilerde, "Kırgızlar (Syatszyası) Uygur Kağanı'ndan nefret ediyor. Kraliçeyi aramakla birlikte mutlaka büyük savaş hazırlıklarını yapıyorlar. Çeşitli vahşi kabileleri birleştirerek, güneye doğru sınır karakollarına kadar sefer yapacaklar" deniliyor.²⁶⁰ Bu arada, Çinliler sınırda kendilerini sürekli rahatsız eden Üge Kağan'a, Shato ve Chipi boylarıyla birlikte saldırırlar. Savaş esnasında yaralanan Üge, herşeyini bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara

²⁵⁷ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 78-79.

²⁵⁸ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Sredniye Veka*, Moskova 1969, s. 94-95; R. Genç, *A.g.e.*, s. 34.

²⁵⁹ Yu. S. Hudyakov, "Legendarnaya Stsen" İz Kum Tura", *Sibir v Drevnosti*, Novosibirsk 1979, s. 105-109; Resim için bkz; Ekler, resim 1.

²⁶⁰ *KKTB*, c. II, s. 36.

Arabalı Oğulları) kabilesine sığınır. Çinliler de Uygurları talan eder, T'ai-ho prensesi yanlarına alarak geri dönerler.

Tarihçi Karaev, Kırgız müfrezelerinin 841 yılında Üge'yi kovalayarak yenilgiye uğrattıklarını düşünüyor; "Tang sarayının başbakanının 841-847 yıllarında yazdığı (Li Deyuy'un) eserde, T'a-pu-he-tse'nin (Tapu Alp Sol) söylediklerine göre, Kırgızların Uygur ülkesinin eski topraklarında göç edip durdukları bildirilmektedir. Bu gerçek XI. asırdaki yazar Sema Guan'ın kitabında da tekrarlanmaktadır. Helo nehri, Tiyanşan dağlarının doğu tarafındaki Edzin Göl suyu ile benzeştirilmektedir. Onun orta akımı bugüne kadar Heyhe-Kara Müren olarak adlandırılır. Demek ki, Yenisey Kırgız müfrezelerinin 841 yılında Edzin Göl nehrinde Utsze (Üge) Tegin'i kovalayarak yenilgiye uğrattığını söylersek yanılmayız"²⁶¹ demektedir. Fakat, Karaev'in görüşünü destekleyen belge ve bilgilere vakıf değiliz. Büyük ihtimalle, Kırgızlar Üge'yi bir çatışmada yenmiş veya kaldıkları yurtlarından kovmuş olabilir.

843 yılının Mart ayında Kırgız Kağanı'nın gönderdiği Chu-wu-he-suo (Çugu Alp Sol) başkanlığında bir elçilik heyeti Tang Devleti'ne ulaşarak yeni kurdukları devletin tanınmasını ister. İmparator Kırgızlarla ilgili ayrıntılı rapor hazırlattıktan sonra bu elçi vasıtasıyla Kırgız kağanına mektup gönderir. Taşağıl, eserinde Çin kaynaklarında geçen Çugu'nun aynı zamanda boy adı olduğunu yazar.²⁶²

Aynı yılın Haziran ayında Wen-wu-ho (Urgu Alp) adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelir ve imparatorundan, eğer Uygurlar ile Hei-che-tzu'lara saldırırlarsa Kağanlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap alırlar.²⁶³ İki halk arasında bu tür ilişkiler, yakınlaşmayı teşvik etse de, Çinliler Kırgız kağanının Tengri Kağan (uzun süredir Uygurlarla bütünleşen bir unvan) unvanını alma isteğini reddetmiş ve bunun yerine eski bir terim olan Chien-k'un'u diriltmeye çalışmıştır.²⁶⁴

844 yılının Mart ayında Kırgız elçisi Ti-te i-ssu-nan-chu (Tutuk İnançu) iki beyaz at ve mektup ile Tang sarayına gelmiştir. Elçiye son derece hürmetle muamele

²⁶¹ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 98.

²⁶² A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 79.

²⁶³ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 79-80.

²⁶⁴ Michael R. Drompp, "Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 400.

edilmiş, şerefine eğlenceler düzenlenmiştir. Sonbaharda Uygurlar ve Hei-che-tzu kabilelerine birlikte saldırmak için anlaşmışlardı.²⁶⁵ Ziyaretlerin sık sık yapıldığı o dönemlerde, Kırgızlar ve Çinliler mümkün olduğu kadar birbirlerinden istifade etmeye, birbirlerini kullanmaya çalışıyorlardı. Parker, bununla ilgili şunları yazar; “Onlar (Kırgız elçileri) 841-846 yılları arasında saraya geldiklerinde, onlara adeta saldırdılar, çok ilginç insanlar olduğu için onlardan alabildikleri her bilgiyi not etmişlerdi.”²⁶⁶

Çin imparatoru da Kırgız Kağanı’na elçiler vasıtasıyla mektuplar gönderiyor, Uygurların kökünü kazımak için Kırgızları kullanmak istiyordu. 844 yılından sonra yazdığı mektuplarından bunu görüyoruz.²⁶⁷ Çin İmparatoru’nun kışkırtıcı mektupları belli bir seviyede maksadına da ulaşır.

Kırgız Kağanı A-je²⁶⁸ sonbaharda atların güçlenmesini fırsat bilerek Uygurlar ve Hei-ch’e-tzu kabilelerine saldıracağını, bunun için Çin İmparatoru’ndan sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız Kağanı’na “Tsong-ying hsiung-wu ch’ieng-ming Kağan” unvanını vermek üzere bir elçiye göndereceği sırada Çin imparatoru Wu-tsung öldü. 845 yılının Nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırды. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetinde idi. Elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin’le baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni imparatorun vazgeçmesini sağladı.²⁶⁹

Çin tarih boyunca kuzeyden gelen saldırılardan çok çektiği için, bozkırda kim güçlü ise onlarla temas kurmak zorundaydı. Öte yandan, ağırlıklı olarak hayvancılıkla geçinen bozkırın efendisi de, yerleşik yaşam tarzı benimseyen Çin’e muhtaç idi. Kırgızlar da bu bağlamda Çin ile ilişki kurmaya, bozkırdaki konumunu pekiştirmeye çalıştılar. Tarihçi Azbelev, Hun devrinden IX. yüzyıla kadarki Kırgız-Çin ilişkilerini, Çin yıllıklarındaki Kırgızlarla ilgili bilgileri ve karşılıklı teati edilen elçilikleri

²⁶⁵ A. Taşağıl, A.g.e., s. 80. Hoca, elçinin ismini Tirek İnanç şeklinde okumuştur.

²⁶⁶ E. H. Parker, *Tısyacı Let İstorii Tatar*, Kazan 2003, s. 172.

²⁶⁷ G. P. Suprunenko, “Nekotoriye İstočniki Po Drevney İstorii Kırgızov”, *İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskova 1974, s. 245.

²⁶⁸ A-je kelimesinin açıklaması için “Ajo” veya “İnal” Tabiri Hakkında bölümüne bkz.

²⁶⁹ A. Taşağıl, A.g.e., s. 80.

değerlendirerek, Hun devrinde yaşayan ve Çin kaynaklarında zikredilen Kırgızların daha batıda yaşadıklarını ve Yenisey Kırgızlarından farklı olduklarını, Çinlilerin ise bunu bilmelerine rağmen Göktürk ve Uygur döneminde, daha doğrusu bozkırda kargaşa yaşandığı zamanlarda, kuzeyde yaşayan Yenisey Kırgızlarını bozkır yöneticilerine karşı kullanmak için uyduruk şecere ve efsaneler tertipleyip kendilerine akraba yapmaya kalkıştıklarını (Li Lin efsanesi), diplomatik elçilikler düzenleyerek Kırgızları bozkır yöneticilerine karşı kullandıklarını, işlerine gelmedikleri takdirde de Kırgızlardan uzaklaştıklarını bildirir ki,²⁷⁰ tarihçinin görüşlerine katılmamak mümkün değildir. Azbelev'in Çinlilerin yazıp bıraktıkları Kırgız şecerelele ilgili dikkat çektiği diğler bir nokta, en eski Kırgız yurdunun tespiti konusu bağlamında da önemlidir.

Kırgız-Çin ilişkilerinin o dönemler geliştiğini sadece elçilik bilgilerinden öğrenmiyoruz. Arkeolojik bilgiler de bu elçilik seferlerini teyit etmekle beraber Çin mallarının, dolayısıyla kültürünün Kırgız topraklarına kadar ulaştığını göstermektedir. 841-846 yıllarına ait, o dönemin en fazla Çin madeni parası (tam 237 adet) Kırgız topraklarında arkeolojik kazılar sonucu elde edilmiştir. Uygurlara karşı Kırgızların kışkırtıldığı bu beş yıl aralığına ait maden paraları, o dönem için bir rekordur.²⁷¹ Benzer şeyleri Yenisey bölgesinde bulunan Tang devri aynaları için de söyleyebiliriz. Tang Devleti sınırları dışında en çok Yenisey bölgesinde Tang devrine ait aynalar bulunmuştur.²⁷²

Kırgızların Çin ile kurduğu diplomatik ilişkilerinden, Tang Devleti'nin Kırgız Kağanı'na "Van" unvanını vererek,²⁷³ onları kendi etkisi altındaki bir devlet haline sokmaya çalıştığını görebiliriz. Ama diplomatik ilişkiler o derece samimiyete ulaşmamış, veya Kırgızlar Tang'ın vasalı durumuna düşmemişlerdir. Taşağıl ise, 847 yılında Li Ye başkanlığında bir elçilik heyetinin Kırgızların yanına giderek

²⁷⁰ P. P. Azbelev, "Kırgızı i Kitay; O Predelah Doveriya k Letopisyam", *Prirodnie Usloviya, İstoriya i Kul'tura Zapadnoy Mongolii i Sopredel'nih Regionov, (Materialı VIII Mejdunarodnoy Konferentsii g. Gorno-Altaysk, 19-23 Sentyabr 2007 Goda)*, c. I, Gorno-Altaysk 2007, s. 7-10.

²⁷¹ S. V. Kiselev, "İz İstorii Torgovli Yeniseyskih Kırgız", *KSİİMK*, Sayı; XVI, Moskova-Leningrad 1947, s. 95.

²⁷² E. İ. Lubo-Lesniçenko, *Privozniye Zerkala Minusinoy Kotlovini. K Voprosu o Vneşnih Svyazah Drevnego Naseleniya Yujnoy Sibiri*, Moskova 1975, s. 22.

²⁷³ G. P. Suprunenko, *A.g.m.*, s. 245.

Kağanlarına “Ying-wu ch’eng ming Kağan” unvanını tevcih ettiklerini yazmıştır.²⁷⁴ Drompp ise, 847 yılında Kırgız-Çin ilişkilerinin bozulduğunu, üstelik aynı yıl Kırgız Kağanı’nın yanındaki kimseler tarafından öldürüldüğünü, buna rağmen Kırgızların Moğol yaylasındaki son Uygur mültecilerini toplamak amacıyla 50 bin askeri Uygurlara doğru gönderdiğini ve Çin’in “Ying-wu ch’eng ming” unvanını öldürülen Kağanın halefine verdiğini yazmıştır.²⁷⁵

Kırgızlar IX. yüzyılın ikinci yarısında sadece güney ve batı yönlerinde değil, doğu cihetinde de sınırlarını genişlettiler. Kırgızlar 847-848 yıllarında Baykal çevresine sefer düzenlediler ve Shih-wei kabilelerini itaat altına aldılar. Kırgız askerlerinin başında Apa vardı ve bu sefere 70 bin asker katılmıştı.²⁷⁶ Shih-wei kabileleri arasında bazı kaçak Uygur aileleri de vardı.²⁷⁷ Bu Uygur aileleri Kırgızlar tarafından alınıp Gobi Çölü’nün²⁷⁸ kuzey taraflarına götürüldüler. Fakat birkaç aile orman arasında gizlenip kaldı.²⁷⁹ Bu seferden sonra Tuva ve Moğolistan toprakları Kırgız Devleti’nin bir parçası oldu. Kırgız askeri birlikleri doğuda Amur nehrinin yukarı kısımlarına, batıda Tanrı Dağlarının doğu yamaçlarına kadar ulaştılar.²⁸⁰ Kırgız Devleti’nin tohumlarının atıldığı Minusin bölgesi devletin kuzey ucunda kaldı.

Moğolistan’ın Doğu Gobi bölgesindeki Barun Biçig yerleşiminde atlı askerlerin taşla nakşedilmiş resimleri bulunmuştur. Eyerlerinin yapılış şekli, atın koşumları Yenisey Kırgızlarının taş kitabelerindeki resimlerle büyük benzerlikler gösterir. Belki de Barun Biçig’deki taşla nakşedilen atlı askerler, Apa’nın yönetimi altındaki Kırgız birliklerinin Gobi Çölü’nü geçerek gidişlerini tasvir etmektedir. Yenisey Kırgızlarının hakimiyet alanları kuzeydoğuda Gobi Çölü’ne kadar

²⁷⁴ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 80-81.

²⁷⁵ Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 400.

²⁷⁶ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 81.

²⁷⁷ A. G. Malyavkin, bunların sayısının 2-3 bin olduğunu ve 7 Shih-wei boyunun bunları kendi aralarında paylaştıklarını, Kırgızların da buna kızarak Shih-weilere saldırdıklarını bildirir (“Uygur i Kitay v 840-848 Godah”, *Sibir, Tsentralnaya i Vostochnaya Aziya v Srednie Veka*, Novosibirsk 1975, s. 69).

²⁷⁸ Manas destanında Gobi Çölü “Gubiy Şamu” olarak geçer (*Manas Entsiklopediya*, c. I, Bişkek 1995, s. 173)

²⁷⁹ *KKTB*, c. II, s. 47.

²⁸⁰ D. G. Savinov, “O Granitsah Gosudarstva Eniseyskih Kırgızov v IX-X Vekah”, *Problemy Etnogeneza Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka*, Novosibirsk 1973, s. 91-92.

genişlemiştir.²⁸¹ Arkeolog Volkov, Gobi'deki bu resimleri, Kırgızların 840 yılında Uygurlar ile yapmış oldukları savaşla bağlantılı görmektedir.²⁸² Günümüz Moğolistan topraklarında bulunan ve IX. yüzyıla ait olduğu düşünülen Kırgız eserleri bununla da sınırlı değildir.

Erhan Aydın, Moğolistan'da bulunan ancak daha sonra kaybolan meşhur Suci Yazıtı'nın birinci satırını şu şekilde okuyor; "Uygur ülkesindeki Yağlakar hanını sürerek gelen (2) Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?). (Ben) Buyla Kutlug Yargan(ım)."²⁸³ Buradan Kırgızların Buyla Kutlug Yargan'ının Moğolistan'da yazıt yazdırdığını, bunun Kırgızların Uygurları boyun eğdirdikten sonra IX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini çıkarabiliriz. Bu eserler, Kırgızların IX. yüzyılın ikinci yarısında günümüz Moğolistan topraklarına hakim olduğunu, sınırlarını bu yönde de genişlettiklerini ispatlamaya destek olacaktır.

Savinov, Kırgızların IX. yüzyılın ikinci yarısında Uygurları doğu cihetinde takip ederken, Kurıkanlar ile çatışmış olabileceğini düşünüyor. Kurıkan topraklarında Kırgızlara ait (veya Kırgız kültürüne çok yakın) eserler bulunmuştur.²⁸⁴

Çin kaynaklarında verilen bilgiler, birçok kavmin yerleşim bölgelerinin arkeolojik buluntular vs. ile karşılaştırılarak tespitinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle Kırgızların, Çin'e yakın olması ve Kırgız Ak Söökleri'nin (yöneticilerinin) önemli sülalelerin kızları ile evlenerek akrabalık bağı tesis etmek için sık sık Çin sarayına gidip gelmeleri sebebiyle vak'anüvistler, bu teşrifat törenlerinden bahsederken Kırgızlar hakkında da bilgi vermişlerdir.²⁸⁵

Çin ile kurulmak istenen diplomatik ilişkilere yönelik bir diğer örnek, kaynakta şöyle geçer; 863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanc) adlı bir devlet adamlarını göndererek dediler ki; "Bize klasik kitaplar hediye etmenizi

²⁸¹ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 99.

²⁸² V. V. Volkov, "Gobiyskiy Vsadnik", *Novoe v Sovyetskoy Arheologii*, Moskova 1965, s. 287.

²⁸³ E. Aydın, "Suci Yazıtı'nın İlk Satırıyla İlgili Yeni Bir Öneri", *Turkish Studies*, Volume 7/4, Ankara 2012, s. 311; Saadettin Gömeç, bunun Uygur Devleti döneminde olduğu kanaatinde (*Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 50; S. Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Turkish Studies*, Volume ½ Fall 2006, s. 6).

²⁸⁴ D. G. Savinov, "Etničeskoye Okrujenie Stranı Eniseyskih Kırgızov", *Malye Etničeskiye i Etnografičeskiye Gruppi, İstoričeskaya Etnografya*, Sayı: 3, Saint Petersburg 2008, s. 116.

²⁸⁵ KKTB, c. II, s. 21- 36.

istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin’i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hakimiyetine döndürmek için Uygurlara taarruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz”. Fakat, imparator bunu kabul etmedi.²⁸⁶

860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin’e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, tam olarak Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu tarihten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurları bir daha yazmadılar.²⁸⁷ Azbelev, bu durumu şöyle açıklıyor, “Çinliler, Kırgızların Uygurları tamamen yok edemeyeceğini anlayınca, Kırgızlara olan ilgileri kayboldu”.²⁸⁸ Köklü Çin diplomasisi burada bir daha devreye girmiş, çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamıştı.

Kırgızların bozkıra hakim olması ve Kırgız-Çin ilişkileri konusunu değerlendiren Gömeç, “Maalesef Kırgızlar da tıpkı Uygurlar gibi, Çin adına başka kavimlerle savaştılar. 890’larda Çin’in Shen-si eyaletinde çıkan bir isyanı asker göndererek bastırdılar. Kırgızların T’ang sülalesiyle olan iyi ilişkileri, onların 907 yılında yıkılmalarına kadar sürdü” demektedir.²⁸⁹ Kırgızların 890’larda Çin’in Shen-si eyaletinde çıkan bir isyanı asker göndererek bastırdıklarına dair bilginin ayrıntılı şekilde incelenmesi ve yeni bulgularla desteklenmesi gerekmektedir.

Ünlü Uygur araştırmacısı Malyavkin, Kırgızların Uygur Devleti’ni yıkmakla sınırlı kaldıklarını, Uygurları tamamen ortadan kaldırmak, sınırlarını “sürekli” genişletmek gibi bir düşüncelerinin olmadığını bildirmiştir.²⁹⁰ Malyavkin’in görüşüne kısmen katılmak mümkündür. Kırgızlar Uygur devletini ortadan kaldırmışlardır ve Uygur boylarını tamamen ortadan kaldırmak gibi bir düşünceleri de olmamıştır. Üstelik Kırgızların sürekli bir sınırlarını genişletme düşüncesinin olup olmadığını bilememekle birlikte bunu tam olarak gerçekleştirmediğini söyleyebiliriz.

²⁸⁶ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 81.

²⁸⁷ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 81.

²⁸⁸ P. P. Azbelev, “Ob İnnovatsiyah IX Veka v Yujnosibirskih Kul’turah”, *İzuçenie İstoriko-Kul’turnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri*, Sayı: 6, Gorno-Altaysk 2007, s. 108.

²⁸⁹ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 61.

²⁹⁰ A. G. Malyavkin, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII Vekah*, Novosibirsk 1983, s. 24.

1.3 Kırgızların Asya Bozkırına Çıkışının Tarihi Sonuçları

Kırgızların Uygurları yenerek bozkıra hakim olmaları pek çok önemli sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu sonuçlar bilim adamları arasında da epeyce tartışılmış, hala tartışılmaya devam etmektedir. Kırgızların bozkıra hakim olmasının en önemli sonuçlarından olarak, ilerleyen yüzyıllarda Kırgız boylarının batıya göç etmesi ve Moğol boylarının tarih sahnesine çıkmalarını gösterebiliriz. Kırgızların Asya bozkırına çıkmasının tarihi sonuçlarını aşağıdaki birkaç paragraf ile özetleyebiliriz.

Kırgızlar Asya'nın geniş bozkırlarını emirleri altına almışlar, Asya topraklarında yaşayan birçok halk üzerinde iz bırakmışlar ve böylelikle çoğu tarihçinin dikkatini üzerine çekmişlerdir. Kırgızların aktif şekilde rol aldığı IX.-X. yüzyıllarda Merkezi Asya'da gerçekleşen olaylar, bölgedeki geleneksel etnik dağılımın seyrini değiştirmiş, Uygurlar Doğu Kazakistan'dan Hangaylar'a kadar yayılmış, Kimek-Kıpçak birliğinin pekişmesine neden olmuş, Kırgızların Tanrı dağlarına gitme yolu açılmış, dünya tarih sahnesine Moğol dili konuşan konargöçerlerin çıkmasına sebep olmuştur.²⁹¹ Hudyakov'un dediklerini Kızlasov, Klyastornıy ve Savinov'un haritaları da desteklemektedir.²⁹²

Kırgızlar, Uygurların yalnızca Tarım havzası ve çevresine göç etmesine yol açmakla kalmayıp, Uygurları uzaklaştırarak İç Asya'da hem Kitan hem de Karluk gücünün yükselmesini sağlamışlardır. Böylece Avrasya bozkırının siyasi odağı Moğolistan yaylasından doğuya (Mançurya Kitanları) ve batıya (Yedisu Karlukları) doğru kaymıştır. Kırgızların yalnızca Uygur Bozkır İmparatorluğu'nu devirmesi önemli olmakla kalmayıp, İç Asya'daki güç yapısının değişimi de son derece önemli olmuştur.²⁹³

²⁹¹ Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Tabate*, Novosibirsk 1982, s. 62-63.

²⁹² Bknz; Harita 1-2.

²⁹³ Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 402- 403.

X. yüzyıldan sonra Kırgızlar hakkında Çin kaynaklarında “Kırgız” başlıklı özel bölümler yazılmaya başlamıştır. Yue Shi’nin “Taypin Huanyuy Tszi” adlı eserinin 199. paragrafında, “Kırgızlar Hakkında Bilgiler” ve Ouyan Syu’nun “Sin Tang Shu” eserinin 217. paragrafında, “Kırgızlar Hakkında Bilgiler” adlı çalışmalar bunun bariz örneklerindendir²⁹⁴. Çinlilerin tarih boyunca muhatap oldukları, dikkat ettikleri, tehlikeli gördükleri devlet ve halkları izledikleri ve onlarla ilgili bilgileri topladıkları bilinen bir gerçektir. Kırgızların Merkezi Asya topraklarına hakim olması, ilerleyen dönemde de tartışılacak, üzerinde durulacak önemli bir meseledir.

1.4 IX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Kırgız Devleti Sınırları (Bozkırdaki Bağımsız Kırgız Devleti Sınırları)

Ötüken vadisine hakim olan Kırgızlar, Uygurları etkisiz hale getirmek amacıyla, güneye, batıya ve doğuya seferler düzenleyerek devlet sınırlarını genişlettiler. 840 yılı sonrasındaki Kırgız devlet sınırları hakkında bilim adamları arasında mutabık bir fikir yok. Bilim adamlarının bu konuda mutabık oldukları tek konu, Kırgız Devleti sınırlarının genişlemiş olmasıdır.

840 yılındaki Uygur zaferinden sonra Kırgız toprakları doğal olarak hızla genişlemiştir. Çin kaynağı Tang Shu’da genişleyen Kırgız toprakları KKTB’deki çeviriye göre şu şekilde verilir; “Hyagas (Kırgız) güçlü bir devlet. Toprakları Türklerinki (Birinci Göktürk Kağanlığı) kadar büyüktü... Doğuda Kurıkanlara (Baykal ötesi), güneyde Tibet, güneybatıda Gelolu’ya (Karluk) kadar uzardı.”²⁹⁵ Savinov, bu metindeki toprak kıyaslamasının Birinci değil, İkinci Göktürk Devleti ile yapıldığını, güneybatı sınırlarının da Altay’a kadar uzandığı yani Karlukların Yedisu²⁹⁶ bölgesine göç etmeden evvelki dönemine ait olduğunu ileri sürüyor.²⁹⁷ Burada söz konusu olan I. Göktürk Devleti sınırları olsa gerek. Mehmet Saray da Kırgızların sahip oldukları sınırları şu şekilde verir; “Kırgızlar daha sonra Doğuda Baykal, Güneydoğuda Çin ve Kansu bölgesine, güneybatıda bugünkü Doğu

²⁹⁴ KKTB, c. II, s. 40-44, 51-54, 67-69.

²⁹⁵ KKTB, c. II, s. 51.

²⁹⁶ Yedisu, Balhaş Gölü’nden güneydoğuya doğru, göle dökülen; İli, Karatal, Bien, Aksu, Lepsa, Baksan (Barskon) ve Sarkand sularını içine alan bölgeye verilen isim. Bkz; (*Kratkaya Geografiçeskaya Entsiklopediya*, Tom III, Moskva 1961, s. 474).

²⁹⁷ D. G. Savinov, “Etničeskoye Okrujenije Stranı .., s. 110.

Türkistan'a ve Tanrı Dağları'na, kuzeybatıda İrtiş ve Tom ırmaklarının aktığı vadilere ve Altay Dağları istikametinde..." topraklarını genişletmeye başlamışlardır.²⁹⁸

Azbelev, Karlukların Cungarya ve Yedisu bölgesi, Doğu Kazakistan ve belki Moğolistan Altay'ı bölgelerinde yaşadığını, IX.-X. yüzyıllarda Kırgızlarla Karlukların arasında Kimek ve Kıpçak topraklarının bulunduğunu, günümüzdeki sınırlar gibi sınırların söz konusu olamayacağını, burada bazı seferlerin yapılmasının (Karluk topraklarına) söz konusu olabileceğini bildiriyor.²⁹⁹

Hudud al-Alam'da, Kırgız topraklarının batıda Doğu Türkistan'a kadar genişlediği şöyle belirtilir. "Kaşgar, Çin bölgesi dahilinde ama orası Yağmaların, Tibet'in, Kırgızların ve Çin'in arasında bulunuyor. Kaşgar yöneticileri eskiden Karluklardan veya Yağmalardan olurdu."³⁰⁰ Hudud al-Alam'ın 982-983 yıllarında kaleme alındığını hesaba katarsak, Tang Shu'daki bilgilerin de aynı döneme ait olduğunu düşünebiliriz.

IX. yüzyılın ikinci yarısındaki Kırgız Devleti sınırlarıyla ilgili Müslüman kaynaklarında da Çin kaynaklarına benzer bir bilgi söz konusudur. Yine Hudud al-Alam'da, "doğusunda Çin ve deniz - Doğu Okyanusu-, güneyinde Dokuzguzların sınır bölgeleri ve biraz Halluh (Karluk) bölgesi, batısında Kimeklerin toprakları ve kuzeyinde kuzeyin meskun olmayan arazisi yer alır. Bu bölge kuzeyin kimsesiz arazisidir. Burada soğğun fazla olması yüzünden insanlar yaşayamaz"³⁰¹ denir. İstahri, Kırgızların yaşadıkları yer olarak şunları belirtir; "Hırhızlara gelecek olursak, onlar Dokuzguzlar (Uygur), Kimeklerin yerleri, okyanus ve Hazlajların (Halaç?) yerleri ile sınırdış topraklarda yaşıyorlar. Tibet Hırhızlar ile Çin ülkesi arasındadır."³⁰² İdrisi'nin haritasına atıf yapan Buharalı ise, Kırgız yurdunun kuzeyinde Bahrul Şarkiyu'l-muzlim (kuzey kutbu), güneyinde Dokuz-oğuz, doğusunda Çin, batısında Kimek ve güneybatısında Karluk ülkelerinin yer aldığını belirtir.³⁰³

²⁹⁸ M. Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, Ankara 2004, s. 24.

²⁹⁹ P. P. Azbelev, "Ob İnnovatsiyah IX Veka v Yujnosibirskih Kul'turah", *İzuçenie İstoriko-Kul'turnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri*, Sayı; 6, Gorno-Altaysk 2007, s. 109.

³⁰⁰ KKTB, c. I, s.63.

³⁰¹ R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 64; KKTB, c. I, s. 63.

³⁰² KKTB, c. I, s. 40.

³⁰³ E. Buharalı, *A.g.t.*, s. 86.

İrtiş havzası, Altay dağ silsilesinin batı ve kuzey tarafları Kazakistan bozkırına kadar ve Batı Sibirya'nın güney bölgelerinde yaşayan Kimek boylarının Kırgızlar ile sınırları Dağlık Altay'ın batı ve kuzey taraflarından Kuznetsk Aladağı'na kadarki bölgelerdi.³⁰⁴ Arkeolojik çalışmalar sonucunda bu sınır bölgelerden hem Kırgızlara, hem de Kimeklere ait mezarlıklar bulunmuştur. Kimeklere ait bazı eşyaların Yenisey'de ve Kırgızlara ait bazı eşyaların da İrtiş'ta bulunması,³⁰⁵ bu iki halkın o dönemler kendi aralarında iyice kaynaştığını göstermektedir.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Kırgız boyları günümüz Tuva topraklarına yerleştiler. Öncelikle Sayan Dağlarının Tuva yönündeki geçit bölgelere, Sayan kanyonunun güneydeki sonlarına, Kuzey Tuva ve Yenisey'in sağ kıyılarına göç ettiler. Buralarda bulunan kurganlar Kırgız Derjavası'nın³⁰⁶ son dönemlerine ait olarak tanımlanmıştır. Kırgızlar büyük ihtimalle buralardan Batı Sayanları geçerek güneydeki Moğol bozkırına ve güneybatıdaki Mongun Tayga bölgelerine yayılmışlardır. Akademik Graç, Sağın bölgesinde bulunan kurgandaki yakılan ölü kalıntılarını Kırgızların Sayan'ı mekan tuttıkları dönemlere, yani Kırgızlara ait olduğunu tespit etmiştir.³⁰⁷ Aynı dönemde Kırgızlar merkezî Tuva'ya da yerleştiler.

Kırgızlar, kuzeybatı yönünde Tomsk, Novosibirsk ve Kemerova sınırlarına kadar ulaştıklarını mezarlarda bulunan kalıntılara bakarak söyleyebiliriz. Biysk yanındaki Srostki'deki, Batı Altay'daki Aley ırmağı boyundaki, Kemerova, Tomsk eyaletlerindeki mezarlarda yakılarak defnedilmiş cesetler buna delil olarak gösterilebilir.³⁰⁸ Maalesef, Kemerova eyaletindeki farklı bölgelerde bulunan “Kırgız vazoları” kazılarak mezarlardan alınmıştır.³⁰⁹

³⁰⁴ D. G. Savinov, “Etničeskoye Okrujenije Stranı ..., s. 111.

³⁰⁵ D. G. Savinov, “Kimaki Na Enisee i Kırgızı Na İrtişe”, *Arheologiya Yujnoy Sibiri; İdei, Metodi, Otkritiya (Sbornik Dokladov Mejdunarodny Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 100 Letyu So Dnya Rojdeniya S. V. Kiselev'a)*, Krasnoyarsk 2005, s. 136-140.

³⁰⁶ “Derjava” tabiri Kırgız literatürüne Rusça'dan geçme olup, Eski Rusça'da “iktidar”, “iktidar sembolü” anlamlarına gelir. Büyük, güçlü devletler için kullanılmıştır. Kırgız Derjavası hakkında “Büyük Kırgız Derjavası” Meselesi Bölümüne bkz.

³⁰⁷ A. D. Graç, “Drevnekırgızskiye Kurganı u Severnoy Granitsı Kotlovını Bol'sih Ozer i Nahotki Tibetskikh Nadpisey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, Sayı; XXII, Moskova 1980, s. 103-123.

³⁰⁸ D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad 1984, s. 110-112;

³⁰⁹ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 99.

O dönemler Kırgızların yayılması, Reşidüddin'in bahsettiği Kırgız şehri Kikas'ın³¹⁰ bulunduğu Angara ile Yenisey nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanmıştı. Bu bilgilere bakarak Kırgız Devleti sınırlarının kuzeyde Krasnoyarsk-Kansk bölgesi olduğunu düşünebiliriz.³¹¹ Baytur, Kırgız kağanlığının topraklarını genişlettiği dönemde nüfusunun 700 binden 1 milyona kadar ulaştığını varsaymıştır.³¹²

Yenisey Kırgızlarının bu yayılmaları sayesinde X. yüzyıldan itibaren Sibir halklarının Türkleşmesi sürecinde büyük rol üstlendiler. Kimeklerle kaynaştılar. Kırgız kültürü unsurlarını geniş coğrafyaya yaydılar. Avrasya coğrafyasında “Kırgız” adıyla bilinen yer, su, dağ, boy, uruğ, mezar vs. adların o devirden itibaren geniş bir alana yayıldığını söyleyebiliriz. 840 yılı sonrasında Kırgız Devleti sınırlarının Avrasya’da nerelere kadar yayıldığını kesin olarak belirlemek şimdilik mümkün değildir. Bu sorunun çözümü için öncelikle “Büyük Kırgız Derjavası” meselesinin çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

1.5 “Büyük Kırgız Derjavası” Meselesi

840 yılından sonra Kırgızların Merkezi Asya topraklarında büyük bir devlet kurup kuramadıkları bilim dünyasında araştırmacıları ikiye bölen bir konudur. Bazı tarihçiler böyle bir devletin kurulmadığından bahsederken, tarihçilerin bir kısmı Göktürk Devleti kadar büyük bir devletin IX.-X. yüzyılda Kırgızlar tarafından kurulduğunu söylüyorlar. Biz de belli başlı bilim adamlarının görüşlerine yer vererek bu meseleyi elimizden geldiği kadar açıklamaya çalışacağız. Konuyla ilgili olumsuz görüşler elbette, Kırgızların Hunlar, Göktürkler gibi “imparatorluk” kuramadıkları eleştirisi veya kıyaslamalarıyla başlar.

1.5.1 Büyük Kırgız Derjavası ile İlgili Olumsuz Görüşler

Kırgızların IX. yüzyılda “Büyük Devlet” kuramadıklarını düşünen bilim adamlarının sayısı az değildir. Barfield, Roux, Drompp, Gumilev ve Azbelev bunların başında gelir.

³¹⁰ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, c. I, Moskova-Leningrad 1952, s. 102.

³¹¹ D. G. Savinov, “Krasnoyarsko-Kanskiy Variant Kul'turı Eniseyskih Kırgızov”, *Problemy İzuçeniya Sibiri v Naučno-İssledovatel'skoy Rabote Muzeev*, Krasnoyarsk 1989, s. 146-147.

³¹² A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, c. I, Bişkek 1992, s. 120-121.

Barfield, “Kırgızlar konfedere bir bozkır imparatorluğu kuramayacak kadar “vahşi” ve “cahil”dir”³¹³ diyerek, Kırgızların “imparatorluk” kurabileceğine imkan tanımamıştır. Fransız Roux da, Kırgızların imparatorluk kurmayı başaramadığını düşünüyor.³¹⁴ “Eğer Çin tarihçileri Yenisey Kırgızları hakkında yazmayı durdurmuşlarsa, demek o dönemde “Büyük Derjava” filan yok demektir ve adı geçen halkın önemi bazı araştırmacıların yazdıkları kadar değildir.”³¹⁵ diyen Azbelev de, sürekli bu konuda olumsuz görüş bildirmektedir.

Gumilev, Uygurları yendikten sonra Kırgızların bozkırın efendisi olmaya aday olmadıklarını, Minusin’e döndüklerini ve orada ziraatla uğraştıklarını yazmıştır ve doğal olarak “Büyük Kırgız Derjavası” tabirini kullanmamıştır.³¹⁶ Drompp ise, Kırgızların karma ekonomiye sahip olduklarını ve bundan dolayı imparatorluk kurmadıklarını düşünmüştür; “Karma tarım/hayvancılık ve ticarete dayalı bu tür bir ekonomi, Kırgızlar için yaşamlarını Güney Sibiry’a’nın Yenisey havzasından kalkıp Moğolistan yaylasındaki Orhun Nehri vadisinde kurmalarını arzu edilmez kılmuştur.”³¹⁷ Saha tarihçisi Uşnitskiy, Kırgızların Sibiry’a bölgesinde ilk devleti kurduklarına dikkat çekerek, buna rağmen IX. yüzyıldaki Kırgız Devleti’ne “imparatorluk” denilemeyeceğini bildirir.³¹⁸

Türkiye’deki genel kanaati de Kafesoğlu’nun dediği özetliyor. “Türk Hakanlar Yurdu” bir daha geri gelmemek üzere, Moğolların hâkimiyetine girmiştir.³¹⁹ İsenbike Togan, Asya tarihinde büyük imparatorluklar ve ara dönemlerin olduğundan bahsederek, Cengiz öncesi dönemde iki büyük imparatorluğun kurulduğunu, M.Ö. 200 - M.S. 200’lere kadar süren kuzeyde Hunların, güneyde Han sülalesinin, yine kuzeyde Göktürklerle Uygurların, güneyde Sui sülalesiyle Tang sülalesinin imparatorluklar kurduğunu bunun dışında ara dönemlerin yaşandığını, son ara dönemin de 840 yılında

³¹³ Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier; Nomadic Empires and China (221 BC to AD 1757)*, Cambridge, Mass, and Oxford 1992, s. 164-165; Eserin Rusça’sı, Tomas Dj. Barfild, *Opasnaya Granitsa. Koçevie İmperii i Kitay (221 G. Do N. E. - 1757 G. N. E.)*, SPb. 2009, s. 134.

³¹⁴ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 166.

³¹⁵ P. P. Azbelev, “Ob İnnovatsiyah IX Veka v Yujnosibirskih Kul’turah”, *İzuçenie İstoriko-Kul’turnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri*, Sayı: 6, Gorno-Altaysk 2007, s. 107.

³¹⁶ L. N. Gumilev, *Poiski Vimişlennogo Tsarstva. Legenda o “Gosudarstve Presvitera İonna”*, Moskova 1970, s. 66.

³¹⁷ Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 400- 401.

³¹⁸ Vasiliy Uşnitskiy, “Drevnehakasskoe Gosudarstvo”, *Nauçnoe Obozrenie Sayano Altaya*, No. 1(3), Abakan 2012, s. 52-55.

³¹⁹ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2000, s. 140.

başladığını, Cengiz Han idaresinde kurulan yapının da bu ara dönemlere son verdiğini yazar.³²⁰

Azbelev, Yu. A. Zadneprovskiy ile 1995 yılında yaptığı bir sohbette, kendisine “Büyük Kırgız Derjavası”nın kökünün IX. yüzyıldan değil, XX. yüzyılın 20’li yıllarında aranması gerektiğini söylediğini, çünkü Barthold’un Sovyetlerin siparişi üzerine Kırgızların tarihini yazdığını,³²¹ tarih yazarken de Kırgız tarihinde kahramanlık olaylarını içeren sayfaların olması gerekliliğini hissettiğini ve IX. yüzyıl olaylarının bunun için büyütüldüğünü, yoksa Barthold’un Kırgızların Uygurları yenmesini ve Kırgızların Tanrı dağlarına göçlerini “Büyük Kırgız Derjavası” ile ilişkilendirmediğini, zamanında Barthold’un daha sonra gelen araştırmacılar tarafından bunun bu kadar büyütüleceğini göremediğini söyler.³²²

Barthold’un Kırgız aydınlarının ricası üzerine Kırgız tarihi ile ilgili ilk kapsamlı çalışmayı yaptığı doğrudur. Kırgız aydınlarından Kasım Tınıstanov’un Barthold’dan bu konuda ricada bulunduğu ve daha sonra da Barthold ile yazıştıkları biliniyor.³²³ Fakat, sadece bu görüşme ve devamında yapılanlar IX. yüzyılda Kırgızların Ötüken’de devlet kurduklarını karşı arguman olarak gösterilemez.

1.5.2 Büyük Kırgız Derjavası ile İlgili Olumlu Düşünenler

Bilim adamları arasında, Kırgızların “Büyük Derjava” kurduklarını düşünmeyenler kadar, düşünenler de çoktur. Tarihçi Barthold, Arkeolog Savinov, Hudyakov, Etnograf Butanaev ve Vasyutin bunların önde gelenlerinden bazılarıdır.

Drompp’a göre Kırgızlar 840’ta kendi devletlerini kurduktan sonra Çin ile diplomatik ilişkileri geliştirmek istemişlerdir. Çin’in de yardımıyla hakimiyetlerini Tarım Havzası’na kadar genişletmeyi istiyorlardı. Ancak gerekli işbirliği yapılmadı,

³²⁰ İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar”, *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 243.

³²¹ V. V. Barthold, *Kırgızı. İstoriçeskiy Oçerk*, Frunze 1927.

³²² P. P. Azbelev, “Ob İnnovatsiyah IX Veka v Yujnosibirskih Kul’turah”, *İzuçenie İstoriko-Kul’turnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri*, Sayı; 6, Gorno-Altaysk 2007, s. 109.

³²³ Kasım Bakü’deyken, tarihçi V. Barthold’dan Kırgızların tarihini yazma ricasında bulunur. Barthold, Kasım’ın teklifini kabul eder ve Pişpek’e (Bişkek) geldiğinde yapacağı çalışmanın kitap olarak basılmasını rica eder. Barthold, halkla tanışıp dolaşarak Kırgızlar hakkında birçok kıymetli çalışmalar yazar. Sonraları Kasım, sözünü tutarak Barthold’un bu yazdıklarını kitap olarak bastırır ve bu kitabın 10 nüshasını Kuseyin Karasayev vasıtasıyla Leningrad’a (Barthold’a) gönderir. (Simbat Maksutova, *Kırgızdı Kırgız Kılğandardın Biri-Kasım*, Erkin Too, 27 Ocak 2012. №-1698 (222).

çünkü T'ang Hanedanı bu türlü bir genişlemeye dahil olacak kadar güçlü değildi. Kırgızlar kendi başlarına imparatorluk hayalleri peşinde koşmak zorunda kalmışlardı³²⁴.

Arkeolog Savinov, Kırgızların büyük devlet kurduklarını kabul etse de, kurulan bu 'Büyük Kırgız Derjavası'nın kısa ömürlü olduğunu belirtir. Çünkü ona göre Kırgızlar tarım ile uğraştıkları için Merkezi Asya bozkırlarında tutunamamışlardır³²⁵. Bu tür gerekçelerin temeli yoktur. Çünkü tarihi kaynaklarda Kırgızların Uygurları 840 yılında yendiğinde, Ordu Balık ve çevresini yerle bir ettiği ve bölgedeki ziraatı da yok ettiği biliniyor.

Barthold, Kitanların 924 yılında Moğolistan'a sefer düzenlediğini, Orhun'da bulunan eski Uygur payitahtının harabelerini gördüğünü ve onların (günümüze ulaşmayan) yeni bir abide diktiğini, kaynaklarda geçmemesine rağmen muhtemelen bu sefer sırasında Kırgızlarla mücadeleye tutuşmuş olabileceklerini söyler.³²⁶ Barthold'a göre, bu tarihlere kadar "Büyük Kırgız Derjavası" Moğolistan'da varlığını sürdürüyordu.

Klaprot, Kırgızların X. yüzyılın ikinci yarısında da Moğolistan'da olduğunu düşünerek, 970 yılında Kırgız Kağanı'nın payitahtını Moğolistan'dan Tuva'ya taşıdığını bildirmiştir.³²⁷ Klaprot, Kırgız Devleti'nin X. yüzyıl sonlarında da varlığını devam ettirdiğini yazmaktadır.

IX.-XII. yüzyıllarda Çin ile Tangut devletleri arasında ayrıca güçlü bir devlet olarak "Hor" Devleti bulunuyordu.³²⁸ "Hor" veya "Hori" ile kastedilen olsa olsa Türklerdir; Moğol olamaz, hatta bunlar Kırgızlar olmalıdır. Etnonim Türkçe "Kor"-halk yığını anlamına gelir.³²⁹ Emel Esin'in, Kırgız Hakanlığı ve Beyliklerinin 840

³²⁴ Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 400.

³²⁵ D. G. Savinov, "O Dlitel'nosti Prebivaniya Eniseyskih Kirgizov v Tsentral'noy Azii", *Vestnik LGU*, c. 3, Sayı; 14, Leningrad 1978, s. 39

³²⁶ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. 5, Moskova 1968, s. 498.

³²⁷ V. V. Barthold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgektek*, Bışkek 1997, s. 35.

³²⁸ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 47; Ts. Damdinsuren, *İstoriçeskiye Kornı Geseriadi*, Moskova 1957, s. 125.

³²⁹ K. K. Yudahin, *Kırgızça-Orucça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 405.

yılından 1220 yılına kadar devam ettiğini belirtmesi³³⁰, zaman ve mekan olarak da fikrimizi desteklemektedir.

Bozkırdaki konargöçerlerin yönetim sistemlerini inceleyip sınıflandıran Vasyutin, Kırgız Kağanlığı'nın Juan-Juan, Göktürk ve Uygur Kağanlıklarının devamı niteliğindeki “karışık yönetime sahip, geleneksel konargöçer imparatorluk” olduğu kanaatine varmıştır.³³¹

Kalkan, Ötüken'in herkes tarafından istenilen bir yer olduğunu ve Kırgızların da burası uğruna mücadele ederek nesillerini kaybedeceklerine, eski yurtları olan Yenisey'e dönmelerinin daha mantıklı olacağına kanaat getirdiklerini iddia eder; “Bütün kavimlerin burayı (Ötüken, Ordos) ele geçirmek için adeta her şeylerini ortaya koydukları düşünüldüğünde, Kırgızların diğer büyük kavimlere daha ne kadar dayanabilecekleri sorusunu sormak gerekir. Yüzyıllardır devam eden askeri hareketler, savaşı kazanmış olsalar da Kırgızları demografik olarak yeterince tüketmiştir, artık bu topraklar için kayıp vermenin bir anlam ifade etmediğine kanaat getirerek eski topraklarına geri döndükleri anlaşılabacaktır”.³³² Arkeolojik kanıtlara bakarak V. M. Ploskih ve bazı ilim adamları, Yenisey Kırgızlarından altı Subetnos (yeni halkların)'un ortaya çıktığı görüşündedir. Kırgız terimi, sadece etnonim olmaktan çıkmış, etnopolitonim görevini de üstlenmişti. Yani Kırgız Derjavası emrinde olup kökü Kırgız olmayan boylar da kendilerini Kırgız sayıyorlardı.³³³

Kırgızların, Hunlar ve Göktürkler gibi büyük bir “imparatorluk” kurmasalar da, Ötüken'i alıp kendi hususiyetlerine uygun büyük bir “devlet” kurduklarını söyleyebiliriz. Avrasya'nın çeşitli yerlerine Kırgız boy ve kültürünün dağılması da, aslında Kırgızların “Büyük Devlet” kurduklarının ispatıdır. “Kırgız” tabirinin o devirden sonra etnopolitonim olarak kullanılmaya başlaması da, “Büyük Devlet”in bir işaretidir.

³³⁰ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi. İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara 1985, s. 21.

³³¹ S. A. Vasyutin, “Vlastnie Sistemy Rannesrednevekovykh Kochevnikov Evrazii v Svete Teorii Mnogolineynosti”, *Mongol'skaya Imperiya i Kochevoy Mir*, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, s. 120-123.

³³² M. Kalkan, “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilig*, Sayı; 57, Ankara 2011, s. 92.

³³³ C. Baktıgülov, “Formirovanie Kirgizskogo Naroda”, *Kirgizi; Etnogeneticheskie i Etnokulturnie Protssy v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1996, s. 112.

1.6 Kırgızların Ötüken'den Yenisey'e Dönüşü

Kırgızların günümüz Moğolistan topraklarına gelmeleri kadar, onların tekrar Yenisey havzasına dönüşü de, Kırgız tarihinin tartışılan konularındandır. Kesin olan, Kırgızların etap etap dönüş yaptıkları ve bir kısmının Avrasya'nın çeşitli yerlerine, özellikle de günümüz Kırgızistan toprakları tarafına yani batıya göç ettikleridir.

X. yüzyılda, günümüz Moğolistan topraklarına Kitanların gelmesiyle daha önceleri bir bütün olan Kırgız halkı ikiye ayrılmak zorunda kaldı. Kırgızların bir kısmı Kışım boylarına hükmederek Sayan Altay bölgesinde kalırken, diğer kısmı Doğu Türkistan'da Doğu Tyanşan Dağlarının kuzey tarafında yaşamaya başladılar.³³⁴ Karahıtaylar tam olarak hakimiyeti tesis edip sınırlarını genişleterek öncelikli olarak 16 daha sonra da 55 aймаğı (bölgeyi) hakimiyetleri altına almışlardır; X. asrın başlarında Karahıtayların hakimiyeti iyice pekişmiş, bunun neticesinde de Kırgızların bazı grupları Moğolistan'dan ayrılmıştır.³³⁵ Kırgızların günümüz Moğolistan topraklarını terk etmelerinin pek çok nedeni olmakla birlikte, siyasi olarak Kitanların bölgeye hareketi Kırgızların eski yurtlarına dönmelerinde önemli bir nedendi.

Bilim adamları arasında Kırgızların günümüz Moğolistan topraklarını ne zaman terk ettikleriyle ilgili görüş birliği yoktur. Araştırmacılar ağırlıklı olarak Kırgızların X. yüzyıl başlarında ve aynı yüzyılın sonlarında bölgeyi terk ettiklerini düşünüyorlar. Potapov, Kırgızların dönüşünün X. yüzyılın başlarında olduğunu söylüyor.³³⁶ Taşağıl da, Kırgızların daha X. yüzyıl başlarında Yenisey'e dönmek zorunda kaldıklarını belirtiyor.³³⁷ Taşağıl, başka bir yerde de Kırgızların geri dönüşü olayı ile ilgili "960'lardan sonra doğudan gelen Öngütlerin baskısıyla eski yurtlarına geri döndüler"³³⁸ demektedir. Kırgızların X. yüzyıl başında dönüş yaptıklarını düşünenlerden biri de Serdobov'dır ve ona göre, 917 yılında Kırgızlar Tuva ve

³³⁴ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 5.

³³⁵ M. Kalkan, "Kırgız Boylarının Yenisey'den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları", *Erdem*, c. 14, Sayı; 42, Ankara 2005, s. 89; Yu. Hudyakov, "Enisey Kırgızdarının Tarihi", *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 217.

³³⁶ L. P. Potapov, *Oçerki Po İstorii Altaytsev*, Moskova-Leningrad 1953, s. 99.

³³⁷ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 4.

³³⁸ *Orta Asya Türk Tarihi*, Eskişehir 2011, s. 46.

Minusin bölgelerine hakim idiler.³³⁹ Açıkçası, bu fikirlere katılmıyoruz ve Kırgızların Moğolistan'dan çekilmelerinin ağırlıklı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında olduğunu düşünüyoruz.

Barthold'un başını çektiği bazı bilim adamları, Kırgızların Orta Yenisey bölgesine dönüşünü X. yüzyılın sonlarında siyasi nedenlerden dolayı gerçekleştiğini iddia eder³⁴⁰. Çorotegin ise, Kitanların 924 yılında batı yönünde sefere çıktıklarında, karşılarında Moğol dilli değil Türk dilli halkların çıktığına dikkat çekerek, bu halklar arasında Kırgızların da olabileceğini söylüyor.³⁴¹ Hudyakov, meselenin demografik olduğunu, Kırgızların sayısının az olmasının onların Yenisey'e geri dönmelerinde önemli rol oynadığını yazıyor.³⁴² Özetleyecek olursak, Kırgızlar için X. yüzyılın ikinci yarısında geri dönüşler hız kazanmıştır.

Geri dönüş uzun sürmüştür ve bazı Kırgız boyları Tuva'ya yerleşmiştir. Kırgızların Tuva'da da tutunamayıp eski vatanlarına göç etmelerinin dış sebeplerinden biri Kitan, Kay, Kun ve Nayman boylarının onlara yaptıkları baskılardır. Baskılara dayanamayan Kırgızlar X. yüzyıl başlarında ordalarını Tuva'nın güneyinden Merkezi Tuva'ya taşıdılar. Arkeolojik bilgilere göre, Kırgızların başkentlerinin X. yüzyılın ilk çeyreğinde Elegest (Eleğes) nehri vadisinde, Şançig, Çinge ve Elegest mezarları yakınlarında olduğunu söyleyebiliriz.³⁴³

Aynı yüzyılın ikinci yarısında Merkezi Tuva'da demir işletmeciliğinde yeni teknolojilerin kullanıldığı, yeni kalıp ve şekilde eşyaların üretilmeye başlandığı gözlenmektedir. Bu değişim, Kırgızlardaki yönetim değişimi ile de ilgili olabilir. Kaynaklarda Bagır veya Kara Yaş adlı kimselerin yönetimde olduğuyla ilgili bilgiler vardır.³⁴⁴

³³⁹ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarihınan*, Bışkek 2003, s. 34; N. A. Serdobov, *İstoriya Formirovaniya Tuvinskoy Natsii*, Kızıl 1971, s. 92-98.

³⁴⁰ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. V, Moskova 1968, s. 103.

³⁴¹ Tıntıkbek Çorotegin, *Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral'noy Azii Domongol'skogo Vremeni*, Bışkek 1995, s. 92.

³⁴² Yu. S. Hudyakov, *Vorujeniye Eniseyskih Kırgızov*, Novosibirsk 1980, s. 162.

³⁴³ A. D. Graç, D. G. Savinov, G. V. Dlujnevskaya, *Eniseyskiye Kırgızı v Tsentre Tuvı (Eylig Hem III Kak İstočnik Po Srednevekovoy İstorii Tuvı*, Moskova 1998, s. 67-68.

³⁴⁴ A. D. Graç, vd., *A.g.e.*, s. 65-66.

X. yüzyıl ortalarında Kırgız Kağanı çevresindekilerle birlikte Minusin bölgesine döner. Büyük ihtimalle onun yerine geçen halefi de Samagaltay dağ geçidi üzerinden Çaa Hol nehrinin aşağı kesimine göç etmiş, büyük olasılıkla yönetim de başka bir aileye geçmiştir. Çünkü bölgedeki tamgalarda değişiklik olduğu göze çarpmaktadır.³⁴⁵ Yukarıda belirtildiği gibi aile ve ailenin kullandığı damganın değişmesi Tuva'daki eşyaların üstüne de yansımıştır.

Reşidüddin'de zikri geçen “Onlar (Naymanlar) Kırgız boyunu dağıttığı zaman”³⁴⁶ ifadesinden yola çıkarak, Kırgızların Naymanların baskısı sonucu bozkırı terk etmiş olabileceğini varsayanlar da vardır. Fakat, Naymanlarla ilgili arkeolojik bulgular şimdilik pek fazla bulunmamakta³⁴⁷ ve bu da onların komşularıyla, özellikle Kırgızlarla nasıl bir ilişki düzeyinde olduğunu öğrenmemizi zorlaştırmaktadır. Hudyakov'un fikrine, IX.-X. yüzyıllarda Naymanlar İrtiş ve Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşayan Kırgızları bozguna uğratmıştır. Reşidüddin'in sözünü ettiği “Kırgız bölgesi”ni Dağlık Altay'da değil Cungarya'dan aramalıyız. Mirza Haydar'ın “Mogulistan Arslanları” dediği “Kırgız orman boyları” İrtiş ve İli nehirleri arasında ikamet ediyorlardı.³⁴⁸

X. yüzyıl Kırgız-Kıpçak ilişkileri ve Kırgızların bölgedeki konumuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan Kıldıroğlu, aynı yüzyılda Kırgızların Kimeklerin devletinin yok olmasında rol aldıklarını ve onları yönettiklerini yazar, “X. asrın başında Kuzey Çin'de Kitan Devleti'nin kurulması ve doğudan Kuzeydoğu Kazakistan'a gelen Türk uruğlarının akınları karşısında Kimek uruğ birliği zayıflamış, bunun neticesinde de parçalanmıştır. Bu durumdan yararlanan Yenisey Kırgızları da hakimiyetlerini Altay, İrtiş ve Obi civarlarına yaymışlar ve aynı zamanda da bu yayılış Kimek Devleti'ne vurulan bir darbe ve onun sonu olmuştur.”³⁴⁹ Daşkovskiy, Altay bölgesinde keşfedilen runik abideleri inceleyerek, yerli Türk boylarının Uygurlara karşı Kırgızların müttefiki olduklarını, X. yüzyılda Kırgızların Altay'da yerli boylara

³⁴⁵ A. D. Graç, vd., *A.g.e.*, s. 67-68.

³⁴⁶ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, c. I, s. 135.

³⁴⁷ D. G. Savinov, *Kul'tura Naseleniya Yujnoy Sibiri Predmongol'skogo Vremeni*, Leningrad 1974, s. 18.

³⁴⁸ Ö. Karayev, İ. Moldobayev, *Voprosı Etničeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989, s. 4.

³⁴⁹ M. Kıldıroğlu, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı; 30, Erzurum 2006, s. 144-145.

egemen olduklarını, yerli boyların da ekonomik olarak güçlü oldukları tespitini yapar.³⁵⁰

Kırgızlar, Uygur boyları ile yapmış oldukları mücadeleleri kazanmış olsalar bile nüfus yönüyle büyük kayıplara uğradıkları için Moğollara karşı koyacak güç bulamamış ve Türk devletlerinin yapmış olduğu stratejik hata sonucu uzun süre Merkezi Asya, Moğol hakimiyetinde kalmıştır.³⁵¹

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Kırgızların X. yüzyılın ikinci yarısında siyasi olarak Kitan, Nayman gibi boyların olası baskısı sonucunda eski yurtlarına döndüklerini, geri dönüşün uzun olduğunu ve günümüz Tuva topraklarında Kırgız payitahtının kurulduğunu, Kırgızların o dönemde Kimeklerin ortadan kalkmasında da önemli rol oynadıklarını, Kırgızların bozkıra adapte olma sorunu yaşadıklarından dolayı da eski yurtlarına dönmüş olabileceğini özetleyebiliriz.

1.6.1 Kırgızlar Eski Yurtlarında

XI. yüzyılda Kırgızların Kitanlarla çarpışması, Yenisey havzasına tamamen çekilmesi ve Moğolistan'a Moğol dilli halkların yerleşmesi söz konusudur.

X. yüzyıl sonu XI. yüzyıl başlarında Moğol ve Moğol dili konuşan boyların günümüz Moğolistan topraklarına yerleşme süreci başlamıştır ve bu süreç Türk dili konuşan boyların sıkıştırılması ve göçleri ile doğrudan bağlantılıdır.³⁵² Kitanların güçlenmesi ile birlikte ortaya çıkan bu durum ve sonrasında Kitanların batıya doğru hareket etmesi onların Türk kökenli halklar ve dolayısıyla Kırgızlar ile ilişki kurmasını zorunlu kılmıştır.

Topraklarına yaklaşan silahlı atlıları Kırgızlar tabii ki ekmek tuzla karşılamadılar. “Bunlara (Karahıtay) Yenisey nehrinin yukarı kısımlarında Kırgızlar hücum ettiler ise de Kıtaylar biraz daha güneybatı tarafına giderek bu hücumdan yakalarını kurtarabildiler ve XI. yüzyılda Yabakularla Karahanlılar arasında savaş

³⁵⁰ P. K. Daşkovskiy, “İtogi i Perspektivi İzuçeniya Kul'turı Eniseyskih Kırgızov Na Altaye i Sopredel'nih Territoriy”, *İzuçenie İstoriko-Kulturnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri*, Sayı: 5, Gorno-Altaysk 2007, s. 138.

³⁵¹ M. Kalkan, “Kırgız Boylarının Yenisey'den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, *Erdem*, c. 14, Sayı: 42, Ankara 2005, s. 88.

³⁵² E. İ. Kıçanov, “Mongoli v VI- Pervoy Polovine XII Vekah”, *Dalniy Vostok i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka. İstoriya i Kul'tura Vostoka Azii*, Novosibirsk 1980, s. 143.

meydanı olan şimdiki Çugucak civarında Emil adında bir şehir kurdular.. Bundan sonra buradan doğuya seferler yaparak eskiden doğudan gelerek fethedemedikleri Kaşgar Hanlığı'nı kendilerine bağladılar ve kendilerinin eski düşmanları olan Kırgızları cezalandırmak için de kuzeydoğu tarafına asker gönderdiler. Uygurlar da bunların idaresinde kaldı.”³⁵³ XI. yüzyılda Kırgızların Kitanlarla birkaç defa karşılaştıkları biliniyor.

Bu yüzyılda Kırgızların ana grubu artık eski yurtlarına yani Yenisey havzasına göç etmişlerdi. Arkeolojik bilgilere göre, galiba XI. yüzyılda doğudaki bölgelerden Güney Sibiry'a kimlikleri tam olarak bilinmeyen bir etnik grup yerleşti. Bunlar Tuva'daki Kırgız gruplarıyla karşılaştılar ve bu ilk karşılaşılın yerlerde Kırgızlara has unsurların muhafaza edildiği karışık bir kültür ortaya çıktı. Daha sonra bütün Sayan Altay bölgesinde Kırgız kültüründen farklı, yeni bir kültürün ortaya çıktığını görüyoruz. O dönemde Kırgızların büyük bir kısmının Moğolistan ve Tuva'yı terk ederek daha kuzeye göç ettiğini de belirtmeliyiz.³⁵⁴ Burada Kırgız Kağanı'nın X. yüzyılda Tuva'dan Minusin'e taşınması da önemli rol oynamış olabilir.³⁵⁵ Bu yeni karışık kültür bölgeye gelen (Moğol dilli) boylar, yerli Türk dilli (Töles) boyları kalıntıları ve Kırgız boylarının karışımı sonucu ortaya çıkmış olabilir.³⁵⁶ Yapılan araştırmalar sonucunda, bu yüzyıldan itibaren Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde Kırgız adı veya Kırgız kültürüne has unsurlar ortaya çıkmaya başladı. Doğal olarak da Kırgızlar diğer etnik gruplarla kaynaşmaya, çift yönlü etkileşim yaşamaya başladılar.

1.6.2 “Ajo” veya “İnal” Tabiri Hakkında

³⁵³ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 101.

³⁵⁴ Kırgızların bu yüzyılda artık Minusin bölgesine çekildiklerini aşağıdaki verilerden de görebiliriz. Kırgız kültürüne ait Tuva'da bulunan 450 meskenin 410'u IX.-X. yüzyıllara aitken, sadece 40 tanesi XI.-XII. yüzyıllara aittir (İ. L. Kızlasov, *Askizskaya Kul'tura Yujnoy Sibiri (X-XIV Vekah)*. Svod *Arheologičeskih Istočnikov*, Moskova 1983, s. 17).

³⁵⁵ *İstoriya Tuvı*, c. I, Novosibirsk 2001, s. 135.

³⁵⁶ D. G. Savinov, “Ob İzmenenii Etničeskogo Sostava Naseleniya Yujnoy Sibiri Po Dannım Arheologičeskih Pamyatnikov Predmongolskogo Vremeni”, *Etničeskaya İstoriya Narodov Azii*, Moskova 1972, s. 263.

Kırgız ve Rus literatüründe “Aco” tabiri, Yenisey Kırgızlarının yöneticisine verilen unvan ve Yenisey yöneticisinin ismi şeklinde sık sık kullanılıyor. Biçurin’in Kırgızlar hakkında Çin kaynaklarından tercüme ettiği “Yöneticisine Ajo denir, bundan dolayı o boya da Ajo denir”³⁵⁷ bilgisi, yanlış bir tabirin literatürümüze kazandırılmasına sebep olmuştur. Baba oğul Kızlasovlar ise, bunun Samoyed kökenli (ačče) bir kelime olduğunu, “yurdun babası” ve “baba” anlamı taşıdığını iddia etmiştir.³⁵⁸ Aslında bunun yanlış bir tabir olduğu bilim adamları tarafından ispatlanmışsa da, günümüz Kırgız literatüründe “Aco” tabiri devlet yöneticisi anlamında yerini almış durumdadır.

Çin kaynakları Tang Shu ve Tai Ping Huan Yu Ji’de zikri geçen tabirin “A-je” şeklinde okunması gerektiği bilim adamlarının tercüme metinlerinden görünüyor.³⁵⁹ Taşağıl, “A-je”den bahseden Çince metni şu şekilde çevirmiştir; “Onların reislerinin unvanı A-je idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı. Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takar. Ucu sivri süslü altı tarafı bükülmüştür. A-je, Yeşil Dağ (Ch’ing-shan)’da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçelerin birleştirilmiş suretiyle yapılan Mi-t’e Ch’ih-t’o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar.”³⁶⁰

Tarihçi Saadettin Gömeç ise, “A-je”nin Türkçe “Öge” unvanı olduğunu belirtir; “Reislerinin (Kırgızlar) unvanı Öge (A-je) Çor idi.”³⁶¹ Köjeelig-Hovu (E-45/1) Yazıtı’nda, “Bahadır ismim Şubuş Inal, öz ismim Kümyul Ögö, beş yaşında babasız, on iki yaşında anasız kaldım, otuz yaşa dolduğumda aklım doldu, devlette öge oldum. Kırk yaşında tutukluk yapmakla birlikte, halkı yönettim, dış düşmanlarla

³⁵⁷ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy ...*, s. 352.

³⁵⁸ L. R. Kızlasov, “K Voprosu Ob Etnogeneze Hakasov”, *UZ HNİİYaLİ*, Sayı; VII, Abakan 1959, s. 81; İ. L. Kızlasov, “Ob Etnonimah Hakas i Tatar i Slove Hooray (Otvét Opponentam)”, *Etnografičeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 70.

³⁵⁹ N. Kyuner, *Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, 1961 Moskova; S. E. Yahontov, “Drevneyšiy Upominaniya Nazvaniya “Kirgiz”, *Sovetskaya Etnografiya*, No. 2, Moskova 1970, s. 120; E. H. Parker, “Ajir” veya “Ayet” şeklinde okumuştur (*Tısyäça Let İstorii Tatar*, Kazan 2003, s. 171).

³⁶⁰ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 84.

³⁶¹ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 61.

savaştım, yendim..”³⁶² Kaşgarlı’nın sözlüğünde, “Öge” unvanının “tekin”den bir derece aşağı olup, yaşlı ve akıllı kimselere verilen lakap olduğu belirtilir. Kaşgarlı sözlüğünün başka bir yerinde de “Öge tegit” tabirinden bahseder ve bunun küçük yaştaki şehzadeler için kullanıldığını yazar.³⁶³ Kormuşin ise yukarıda zikredilen “Çor” tabirinin, ilerde yüksek makamlara gelmesi düşünülen genç prenslere verildiğini belirtir.³⁶⁴ Runik yazırlardaki bilgilerden, gelecek vaat eden prenslere Kırgızların “İnal”, “Öge” unvanlarını verdiklerini, Kırgızlarda kullanılan “İnal” ve “Öge” tabirlerinin aynı olmadığını görebiliyoruz.

Yenisey Kırgızlarının yöneticisinin ismi veya o yöneticinin unvanı olarak “A-je”nin ne zaman kullanıldığı da netliğe kavuşturulmamış bir konu olmakla beraber,³⁶⁵ bilim adamlarının çoğu bunun IX. yüzyıl Yenisey Kırgızlarına ait olduğu görüşündeler. Bununla ilgili Drompp şu görüşü bildirir; “Kırgızların Uygur hakimiyeti altında oldukları dönemin en azından bir bölümü için, Çin kaynakları Kırgız liderlerinin artık kağan olarak değil Çince’den alınan ve orijinal şekli bilinmeyen a-je ismiyle anılmakta olduğunu belirtir. Çin kaynaklarına göre, Uygurlar a-je unvanını Bilge Ton Irkin’e vermişlerdir. Bu unvanın tüm a-je’ler tarafından mı yoksa yalnızca biri tarafından mı kullanıldığı belirsizdir. Ancak Karabalgasun Yazıtı erken dokuzuncu yüzyılda asi Kırgızların bir kağan tarafından yönetildiğini yazar. Kaynaklar birbiriyle çelişkili olduğundan ve Çinliler A-je’nin Kırgız liderinin aile ismi olduğunu belirttiğinden, kaynakların karmaşık olduğu ve A-je’nin unvandan çok özel isim olduğu söylenebilir.”³⁶⁶ Yukarıda zikredilen, Drompp’un fikrine göre, “A-je” bir şahıs ismidir. Klyastorniy’a göre ise, “Ajo” Kırgız hanlarından birinin adıdır.³⁶⁷

Radloff ve Kozmin’e atıf yapan Butanaev, Aco tabirini runik yazıtlarda adı geçen Az halkıyla açıklamaya çalışmıştır. “Ben Az-Kırgız ülkesini kurdum. Lakin

³⁶² S. E., Malov, *Eniseyskaya Pismennost’ Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952, s. 81-82.

³⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi*, c. I, Ankara 1992, s. 90, 355; Ögedey Han’ın isminin de bu tabirle ilgisinin olduğunu yazarlar da var (Peter Golden, “Tuşi: The Turkic Name of Joçi”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 55 (1-3), Budapest 2002, s. 143).

³⁶⁴ İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Tekstü i İssledovaniya*, Moskova 1997, s. 107.

³⁶⁵ S. E. Yahontov, Çinlilerin “Aj-e” sözünü VII. yüzyılda öğrenmiş olabileceklerini, VIII. yüzyılda Kırgız-Çin irtibatının kesildiğini ve IX. yüzyılda Kırgızların “Kağan” unvanını kullandıklarını bildirir (*A.g.m.*, s. 120).

³⁶⁶ Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 399.

³⁶⁷ S. G. Klyastorniy, “İstoriko-Kul’turnoye Znaçeniye Sudjinskogo Nadpisi”, *Problemy Vostokovedeniya*, No. 5, Ufa 1959, s. 164.

bizim en büyük düşmanımız Kırgızların güçlü kağanı idi”³⁶⁸ ibaresine bakarak Butanaev, Çin kaynaklarında zikredilen “A-je”nin runik yazıtlarda adı geçen “Az” veya “Aç” adında Kırgızları yöneten boyun adı olduğunu düşünüyor.³⁶⁹ Fakat bu sonuçlar yeterince tatmin edici değildir.

Rısbek Alimov, “Aco” tabirinin Kırgızca’da hayalet bir kelime olduğunu kaleme aldığı makalesinde ortaya koymuştur. “Yudahin’in sözlüğünde bu kelime yoktur. Bu durum aynı zamanda söz konusu kelimenin sözlüğün ortaya çıktığı tarihten çok sonra kullanılmaya başlandığına ve Kırgızca’nın asıl sözvarlığında bulunmadığına da işaret etmektedir.”³⁷⁰ Aco kelimesi Kırgızca sözlüklerde ilk olarak 1969’da yayımlanan “Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü”nde geçmektedir. Ancak bu leksikografik çalışmada kelime “Aca” biçimiyle yer almaktadır; “ACA isim, tarihi hükümdar. Ne “dur” diyen bir aca, ne de “yapma” diyen bir hoca var (deyim).”³⁷¹

Yine Alimov’a göre, “Kırgızca’daki aca(a) Eski Türk runik metinlerinde “ağabey, amca” anlamında geçen *äçi* (IÇ) kelimesinden başkası değildir. Aca kelimesi Tuvaca, Hakasça ve Altayca’da Eski Türkçe’deki anlamını korurken, Kazakça ve Kırgızca’da anlam kaymasına uğramıştır. Bu durum aynı zamanda *aca* kelimesinin “hükümdar” anlamı taşıyan tarihî bir terim olmadığını da kesinlikle ortaya koymaktadır.”³⁷²

Rus sinologları Yahontov ve Suprunenko, söz konusu terimin Kırgızlardaki “inal” tabiri olduğunu bildirmişlerdi.³⁷³ Alimov’un hazırladığı tabloda³⁷⁴ bu daha açık bir şekilde görünmektedir;

³⁶⁸ N. N. Kozmin, *Hakası. İstoriko-Etnografiçeskiy i Hozyaystvenniy Oçerk Minusinskogo Kraya*, İrkutsk 1925, s. 8.

³⁶⁹ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 72.

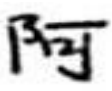
³⁷⁰ Rysbek Alimov, “Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime; Aco”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, c. I, Ankara 2010, s. 45.

³⁷¹ E. Abdullayev, D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*, Frunze 1969, s. 12.

³⁷² R. Alimov, *A.g.m.*, s. 45.

³⁷³ S. E. Yahontov, *A.g.m.*, s. 120; G. P. Suprunenko, “İz Drevnekırgızskoy Onomastiki”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 3, Bakü 1970, s. 79-81.

³⁷⁴ R. Alimov, *A.g.m.*, s. 47.

		
Sinograf	(A)	(Ce)
Anlamı	A (harfi)	sıcak
Bugünkü Çince telaffuza	ā	rè/jè
Karlgren'e göre karakterlerin Tang dönemi (VII.-X. yy.) Çincesine göre muhtemel telaffuzu	'ā	ńziāt/ńiāt
Yahontov'a göre karakterlerin karşıladığı Türkçe kelime	a/ā ünlü	ñar/ñār ñal/ñāl
Suprunenko'ya göre karakterlerin karşıladığı Türkçe kelime	a a	ñat/ñar/ñal yat/yar/yal

Çin kaynaklarında bahsi geçen tabirin “inal” olduğuyla ilgili runik yazıtlarda da kanıtlar mevcuttur. Güney Sibiry'a'daki Bay-Bulun II (E-49/3), Çaa Hol XI (E-23/2), Köjeelig-Hovu (E-45/1), Ottuk-Daş III (E- 54/1), Kara-Bulun I (E-65/2) ve Bay-Bulun I (E-42/1) yazıtlarında “inal” unvanı geçmektedir.³⁷⁵ Bu unvan *qan* “han” ile birlikte bu bölge yazıtlarında en fazla kullanılan unvandır. Aynı unvan Talas yazıtlarından T-10'da da karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁶ Erhan Aydın da, Bay Bulun I Yazıtı'ndaki “inal” tabirine dikkat çekerek, bunun bir unvan olduğu sonucuna varmıştır; “Bay-Bulun I (E 42) Yazıtı'nın 7. satırında Inal Han adı geçmektedir; *erdem için inal <ka>nta n² üntüm e esiz e e? ökünçüg erdemim başı için e öldürdüm* “Kahramanlık için Inal Han'ın (huzuruna) çıktım, ne yazık! Pişmanlığımı kahramanlığımın başı için öldürdüm.” Buradaki *Inal* sözcüğü kişi adı değil büyük olasılıkla unvandır.”³⁷⁷

Reşidüddin, Yenisey Kırgız yöneticileri hakkında bahsederken, “Ulus yöneticisi kendi ismiyle birlikte “İnal” unvanını da beraber kullanırlardı... Bu ulusun yöneticisine “Urus İnal” denilirdi” demektedir.³⁷⁸ Ebül Gazi Bahadır Han da, “Kırgızlar yöneticilerine “İnal” diyorlar, bu Moğolların kaan, Taciklerin padişahı

³⁷⁵ İ. Kormuşın, *Tyurskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i İssledovaniya*, Moskva 1997.

³⁷⁶ R. Alimov, *A.g.m.*, s. 47; Ç. Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii II*, Frunze 1982.

³⁷⁷ E. Aydın, “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihendirilebilir?”, *Turkish Studies*, Volum 7/2 Spring, Ankara 2012, s. 165.

³⁷⁸ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 150; A. Baytur, *Kırgız Tarihi Leksikalleri*, Bişkek 1992, s. 34.

gibidir” der.³⁷⁹ Çin kaynaklarına atıf yapan Kıçanov da, “Aje”nin hem unvan, hem de yönetici ailenin klan ismi (sin) olduğunu bildirir.³⁸⁰ İnal tabirinin o dönemlerde Kırgızlar haricinde de kullanıldığına şahit oluyoruz. Yuan devrinde Uygur Yutuz İnal’dan bahsedilir.³⁸¹ Karahanlı Devleti’ndeki unvan hiyerarşisini Kaşgarlı’nın bilgilerine dayanarak sıralayan Genç, Hakan’ın başını çektiği sırada “İnal” tabirini beşinci sırada gösterir.³⁸²

Mahmud Kaşgari, meşhur sözlüğünde “İnal” kelimesini şöyle açıklar; “Anası Hatun (kökten), babası ortalık adamlarından bulunan bütün gençlere verilen ad. Bu, değişmez.”³⁸³ Bu bilgileri yorumlayan Karataev, Yenisey Kırgızlarında o dönemler anaerki devrin izlerinin olduğuna dikkat çeker.³⁸⁴

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Yenisey Kırgız Devleti yöneticileri için kullanılan ve Çin kaynaklarında geçen “A-je” tabirinin, Reşidüddin ve Ebül Gazi’de zikredilen Kırgızların “İnal” tabirinin Çincesi’nden ibaret olduğunu, anne tarafından soylu, genç ülke yöneticileri için kullanıldığını ve muhtemelen belirli bir dönemde Kırgız yönetici boyunun ismi da olabileceğini belirtmeliyiz.

1.7 Kırgız Beylikleri veya Devletçikleri Devri

Kırgızların XII. yüzyıl siyasi tarihiyle ilgili çok az bilgilere sahibiz. Bu yüzyılda Kırgızlar Yenisey’de yani Minusin bölgesinde yaşıyorlardı ve Kitan, Nayman boy birlikleri ile bazı temasları olmuştu. Kırgızların bazı gruplarının bu yüzyılda Minusin haricinde de yaşadıkları ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızların birbirine bağlı iki ayrı bölgede yaşadıklarını görüyoruz. Bu Hun döneminden beri bilinen doğu, batı devlet sistemini de anımsatmaktadır. “Kırgız ve Kem Kemjut birbirine sınır iki bölgedir; bu ikisi birlikte bir memleket (il/devlet). Kem Kemjut büyük bir nehir, bir tarafından Moğol (Mogulistan) topraklarıyla sınırdış ve diğer sınırı Tayciutların yaşadığı Selenga nehri. Bölgenin bir tarafı Angara Müren, İbir Sibir bölgesine kadar uzar. Kem Kemjut’un bir

³⁷⁹ Rodoslovnoe Derevo Tyurkov. Soçinenie Abul’gazi, Hivinskogo Hana, Kazan 1906, s. 39.

³⁸⁰ E. İ. Kıçanov, *Koçevie Gosudarstva Ot Gunnov Do Mañçurov*, Moskova 1997, s. 123, 129.

³⁸¹ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 91.

³⁸² R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s. 240, 241. Genç, R. Arat’ın İnal’a “beyzade” dediğini de belirtir.

³⁸³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi*, c. I, Ankara 1992, s. 122.

³⁸⁴ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 79.

tarafındaki dağlık ve ovalık bölgelerde Nayman boyları yaşamaktaydı.”³⁸⁵ Reşidüddin, Kırgız topraklarını tarif etmeyi şu şekilde devam ettirir; “Kırgız ülkesinin bir tarafı Angara Müren’e kadar uzanırdı..... Bu ırmak (Angara) Kikas denen şehrin kenarından geçer ve Kem nehriyle birleşir. Bu şehir Kırgız toprakları içerisinde yer almaktadır.”³⁸⁶ Reşidüddin’in Kırgızların iki bölgesinden bahsetmesinden (Kırgız ve Kem Kemjut) yola çıkarak XII. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızlarda Tuva ve Minusin kültürünün oluştuğunu söyleyebiliriz.

Kem Kemjut bölgesi adını Kem (Yukarı Yenisey) ve Kemjut ırmaklarının adından almakta ve bu bölge coğrafi bakımdan şimdiki Tuva’da yer tutmaktadır. Burası Naymanların bulunduğu Moğol-Altay, Tumat, Bargut, Bayaut boylarının yerleştiği Doğu Sayanlar (Bargujin Tokum) ve Selenga ırmağının yukarı kesimine kadar uzanmaktaydı. Bu bölgenin doğusunda Kori (Kurikan) boyları yaşamaktaydı.³⁸⁷

Kızlasov’a göre, İnallar tarafından yönetilen bu ülkeler daha geniş Kırgız hanlıkları federasyonunun kalıntıları idi.³⁸⁸ Bu yüzyılda merkezi otoritenin de zayıfladığını, bu zayıflama sonrası askeri operasyonların maksat ve hedeflerinin de değiştiği görülür. İnallar arasında saldırı, küçük çaplı kavgalar artmıştır.³⁸⁹ Mokeev, bu dönemde İnallar ile birlikte “Tekinler”in de Kırgızları yönettiğine dikkat çeker.³⁹⁰

Moğol bilim adamı Bayar, 2001 yılında Kırgız Nor Gölü³⁹¹ yakınlarında yaptığı kazı çalışmasında, XI.-XII. yüzyıla ait Kırgız askerinin iyi korunmuş bir pusatını bulmuştur. Pusatın demir plakalarının arasına altın kaplama serpiştirilmiş; güneşte parlıyordu. Orada bulunan bir tarafı keskin kılıçta Arapça yazı da mevcuttu.³⁹² Bu bilgi Kırgızların bir kısmının veya Kırgız askerlerinin XII. yüzyılda Moğolistan’ın kuzeyinde bulunduğunu ve oradaki halklarla irtibat içinde olduklarını söylememize

³⁸⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 150.

³⁸⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 150, 102.

³⁸⁷ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *A.g.e.*, s. 131, 132.

³⁸⁸ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Srednie Veka*, s. 124-125.

³⁸⁹ *İstoriya Tuvi*, c. I, Novosibirsk 2001, s. 146-147.

³⁹⁰ A. Mokeev, *Kırgızı Na Altae i Na Tyan Şane*, Bışkek 2010, s. 83.

³⁹¹ Gölün neden “Kırgız Gölü” adını aldığıyla ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. V. V. Barthold da, gölün ne zaman ve nasıl bu adı aldığıyla ilgili bilgisinin olmadığını yazıyor (*Soçinenie*, c. II, Moskova 1963, s. 477).

³⁹² D. Bayar, Yu. S. Hudyakov, “Kırgızskiy Pansir İz Zapadnoy Mongolii”, *İnformatsionnyy Byulleten MAİTTSA*, Sayı; 15, Moskova 1988, s. 110; V. A. Voropaeva, “Problemy Koçevoy Tsivilizatsii v İstoriçeskom Nasledii Yuriya Reriha”, *Jivaya Etika i Nauka. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Obşestvennoy Konferentsii*, Moskova 2008, s. 578-591.

imkan tanıyor. Bu bulgunun Kırgız-Nayman ilişkileriyle ilgili olduğu kanısında olan bilim adamları da mevcuttur.³⁹³

Altay bölgesinde kazılar yapan arkeologlar, uzun yıllar süren çalışmalar sonucunda Kırgızların XI.-XII. yüzyıllarda Altay bölgesinde yaşamaya devam ettiğini, orada diğer Türk halklarıyla kaynaştığını ve böylelikle yeni kültürlerin ortaya çıktığını ispatladılar.³⁹⁴ Kırgız tarihçisi Mokeev de, IX. yüzyıldan sonra Yenisey Kırgızları için Altay bölgesinin önemli bir mesken olduğunu, Yenisey Kırgızlarının Altay bölgesinde diğer boylarla kaynaşıp, XV. yüzyılda Tanrı Dağları bölgesine yoğun ve nihai olarak göçtüklerini yazar.³⁹⁵

Bazı bilim adamları 1120-1130 yıllarında Kırgızlarla Kitanların çarpıştıklarını söylerler. Gumilev, “Juveyni’nin yazdıklarından Kara Kıtayların güçlenmesinin Emil’de Kırgızlarla çarpıştıktan sonra yani 1121 ile 1124 yılları arasında gerçekleştiği çıkarılabilir”³⁹⁶ diyerek, 1120’lerde bir savaşın cereyan ettiğini söylüyor ama ayrıntılı bilgi vermiyor. Drompp ise, “1130 civarında Kırgızlar ve Karahıtaylılar arasında bir çatışma yaşandı, Kırgızlar yenilmedi; ancak bir süre de olsa Karahıtayların yönetimi altına girdikleri konusunda spekülasyonlar vardır” diyor.³⁹⁷ Elimizde bu savaşın gerçekleşip gerçekleşmediğiyle ilgili fazla bilgimiz yok. Aslında Gumilev, Barthold’un, yukarıda zikrettiğimiz “Kitanlar 924 yılında Moğolistan’a sefer düzenledi, Orhun’da bulunan eski Uygur payitahtının harabelerini gördüm ve (günümüze ulaşmayan) yeni bir abide dikili, kaynaklarda geçmemesine rağmen muhtemelen bu sefer sırasında Kırgızlarla mücadeleye tutuşmuş olabilirler”³⁹⁸ bilgisini bu şekilde yorumlamaktadır.

Bu yüzyıldaki Kırgızların başka bir siyasi vakası, Naymanlarla ilgilidir. Başka bir deyişle Kırgızların Nayman egemenliğini kabul ettikleri iddiası bulunmaktadır. Kırgızların güneyinde yaşayan Naymanlar, XII. yüzyılda, Sayan Altay dağları çevresinde siyasi açıdan etkin olmaya başlarlar. Nayman toprakları Moğol Altay’ı

³⁹³ A. D. Graç vd., *A.g.e.*, s. 76.

³⁹⁴ A. N. Tolkatkiy, “İstoriografiya Kırgızskoy Kul’turı Altaya”, *Drevnie Kul’turı Mongolii i Baykal’skoy Sibiri*, c. II, Sayı: 3, Ulan-Bator 2012, s. 454-457.

³⁹⁵ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 25-116.

³⁹⁶ L. V. Gumilev, *Poiski Vımışlennogo Tsarstva ..*, s. 66; İ. M. Moldobayev, *Etnokul’turnıye Svyazi Kırgızov v Srednevekov’e*, Bışkek 2003, s. 17.

³⁹⁷ Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 402.

³⁹⁸ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. 5, Moskova 1968, s. 498.

bölgesi, yukarı İrtiş'ten Orhun'un üst taraflarına kadardır. Güneyinde Uygurlar, kuzeyinde Kırgızlar ve doğusunda Kereitlerle sınırdış idiler.³⁹⁹ Reşidüddin, Nayman ülkesi dahilinde İrtiş nehri ve nehir çevresindeki dağlar ve Kırgızların ülkesi olduğunu yazar.⁴⁰⁰ Hudyakov, Kırgızların bir kısmının bu yüzyılda Dağlık Altay bölgesinde de yaşamaya devam ettiğini ispat etmiştir.⁴⁰¹ Kızlasov, Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Kırgızların hanlığını XII. yüzyılın ortasında Naymanların yıktığını ve bu vakadan sonra Kırgızlarla Naymanların arasındaki sınırın Tannu-Ola dağ silsilesi olduğunu bildirir.⁴⁰² Kırgızların Nayman egemenliğine girmesi meselesi, netleştirmeye tabii tutulması gereken bir konudur. Bunun XII. yüzyılın hangi yıllarında olduğu da net değildir. Reşidüddin, Nayman Hanı Buyruk'un 1199 yılında Moğollar tarafından yenilgiye uğradıktan sonra Kırgızların ülkesine, Kem Kemjut bölgesine kaçtığını bildiriyor.⁴⁰³ Aynı eserde, Naymanların Narkış Tayan ve Eniyat (İnayat) Han döneminde Kırgızları bozguna uğrattıklarından bahsedilir.⁴⁰⁴ Kesin olan XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl başlarında Kırgızlarla Naymanların komşu olarak yaşadıkları ve onların arasında bazı savaşların yaşandığıdır.

Aynı yüzyılda Kırgızların Moğollar veya Cengiz'in cetleri ile de temasları olduğu, aynı bölgede yaşadıkları hakkında da bilgiler mevcuttur. Zeki Velidi Togan, Moğolların bu devirde Kırgızlarla birlikte Yenisey'de yaşadığını belirtir; "Orhun nehrinde iki ağacın arasında bir dağ zuhur edip, bu 9 ay 10 gün içerisinde şişerek nihayet içinden 5 prensin doğduğu anlatılmıştır. Bunların en küçüğü olan Buku Han umumi hükümdar olmuş, kardeşlerinden Sungur Tekin'i 100.000 askerle Moğollar ve Kırgızlar tarafına göndermiştir. Korm yahut Kutur Tekin, Sungur Tekin'i batıya Moğollara karşı gönderirken bu Moğollar Kırgızlarla beraber, yani Yenisey havzasında yaşamışlar."⁴⁰⁵ Bu konu daha derin incelenmesi gereken bir meseledir.

³⁹⁹ A. D. Graç vd., *A.g.e.*, s. 75.

⁴⁰⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 136-137.

⁴⁰¹ Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı v Gornom Altae", *Problemy İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 1990, s. 186-201; A. N. Tolkatskiy, "İstoriografiya Kırgızskoy Kul'turı Altaya", *Drevnie Kul'turı Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Sayı; 3, Ulan-Bator 2012, s. 454.

⁴⁰² L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 131.

⁴⁰³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 112.

⁴⁰⁴ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 135; D. G. Savinov, bu bilgiden yola çıkarak Kırgızların Naymanların baskısı sonucu Merkezi Asya'yı terk etmiş olabileceğini varsayar (*Kul'tura Naseleniya Yujnoy Sibiri Predmongol'skogo Vremeni*, Leningrad 1974, s. 17). Fakat bunu destekleyecek bilgiler şimdilik yoktur.

⁴⁰⁵ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 20.

XII. yüzyıla gelindiğinde Merkezi Asya’da yavaş yavaş hareketliliğin Kitanlar ve Naymanlar tarafından başlatıldığını, Güney Sibirya’nın köklü halkı olan ve iki ayrı bölgede varlığını sürdüren Kırgızların bunlarla egemenlik mücadelesine girdiklerini söyleyebiliriz.

1.7.1 Orman Halkları

“Orman halkları” tabirini literatüre sokan kişi Reşidüddin’dir ve eserinde, Oyirat, Buriyat, Barhun, Ursut, Habhanas Hanghas, Tuba ve Kırgızları “orman halkları”ndan olarak gösterir ve Cengiz Han’ın cetlerinden bazılarının da “Orman boyları”na dahil olduğunu yazar.⁴⁰⁶ Rummyantsev, burada söz konusu edilenin adı zikredilen halkların yaşam tarzı olmayıp, yaşadığı coğrafya olduğuna, başka bir deyişle Reşidüddin’de “orman halkları” olarak zikredilen boyların tamamının avcı ve balıkçı olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁰⁷ Seleznev ise, “Orman halkları”nın birleştirici unsuru olarak at ile demir işletmeciliğini gösterir ve bunun kökenlerini bronz çağına kadar götürür.⁴⁰⁸

Bazı bilim adamları “Orman halkları”nın sınıflandırılmasının zor olduğuna dikkat çekmiştir. Örneğin Yadrinsev şöyle demektedir; “Çok farklılar, şimdilik onları çoban, avcı veya vahşi hayvan avcısı olarak sınıflandırmak zor... Biz bu göçebeler arasında aynı zamanda hem hayvancılık, hem avcılık, balık avcılığı ve ziraat ile uğraşanların olduğunu görüyoruz. Üstelik onlarda el sanatları yaptıklarının izleri de mevcut.”⁴⁰⁹ Cengiz devrinden Oyirat devrine kadar Sibirya halkları için “Orman halkları” tabiri kullanılıyordu ve bu halkları sınıflandırmak gerçekten zordur. Onların bazılarının bozkır ile ormanın kesiştiği topraklarda, bazılarının taygada yaşamaları sınıflandırma yapılmasını zorlaştıran nedenlerden biridir.

⁴⁰⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 123; *MGT*, s. 160; S. A. Kozin, *Sokrovennoye Skazaniye..*, s. 174, 175.

⁴⁰⁷ G. N. Rummyantsev, “Nekotore problemı İstorii Kul’turı Mongolov XII-XVII Vekov”, *Materialı Po İstorii i Filologii Tsentral’noy Azii*, Sayı; 3, Ulan-Ude 1968, s. 150.

⁴⁰⁸ A. G. Seleznev, “Kon’ i Metall; Ekologičeskie Aspektı Formirovaniya Lesnıh i Taejnıh Kul’tur Yuga Sibiri”, *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, c. 3, Sayı; 4, Barnaul 2009, s. 192-194.

⁴⁰⁹ N. M. Yadrinsev, *Sibirskie İnorodtsı, İh Bit i Sovremennoe Polojenie*, SPb. 1891, s. 112.

“Orman halkları”nı yerli halkların tabirleriyle “Ağaç eri”, “Urman kat” ve “Noyin Uryanha” olarak zikreden Seleznev, “Orman halkları”nın toplu şekilde sistemli düzgün hayat yaşayan steplilere karşı direndiklerini belirtir.⁴¹⁰

Reşidüddin, eserinin başka bir yerinde “Orman boyları”ndan da bahseder; “Bazı Moğol boylarına, çadırları orman bölgesinde olanlara “xoyin irgen” (orman boyu) diyorlardı”⁴¹¹ der. Mirza Muhammed Duğlat’ın “Mogulistan Arslanları” dediği “Kırgız orman boyları” İrtiş ve İli nehirleri arasında ikamet ediyorlardı.⁴¹² Mirza Muhammed Duğlat’ın “Kırgız orman boyları”ndan bahsetmesi, Reşidüddin’de Moğol “orman boyları”nın olması, bunların ortak bir kültür alanında yaşadıklarının ispatı olabilir.

Cengiz Han, imparatorluk kurarken, devlet sisteminde de eski Türklere ait olan “onluk” sistemi tercih eder. Artık Cengiz’e tabii olan ulus ve milletler “onluk” sisteme göre idare edilecek ve asker çıkaracaktı. Tatar, Cacirat, Merkit, Nayman gibi eski kabileler dağılır. Pozdnev, bu yeni sistemden “orman halkları”nın en az zarar gördüğünün altını çizmiştir; “Cengiz hanın bu yeni “binlik” teşkilatından en az müteessir olanlar, Oyratlar başta gelmek üzere, bazı “orman” kabileleri idi.⁴¹³ Oyratların daha sonraları tarih sahnesine çıkarak, Büyük Moğol İmparatorluğu’nu yeniden kurma iddiasında bulunacak kadar güçlü olmalarının temelinde de bu durum söz konusu olabilir.

Orman halkları Arik Buka’nın emri altındayken Oyratlar bölgedeki öncü konumunu sürdürürler ve daha sonraları “Orman halkları”nın diğer boylarına da Oyratlar denilmeye başlar.⁴¹⁴ Buryat bilim adamı Zoriktuev, günümüz Buryat tabirinin başlangıçta “Burat” şeklinde olup, “Orman halkları” anlamı taşıdığını bildirir.⁴¹⁵ Bir

⁴¹⁰ A. G. Seleznev, *A.g.m.*, s. 191.

⁴¹¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, 85, 175.

⁴¹² Mirza Muhammed Haydar, *Tarihi Raşidi*, Taşkent 1996, s. 225, 330, v. 105b, 162a.

⁴¹³ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 165.

⁴¹⁴ Djigaçiday Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov (XV-XVII Vv.)”, *Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii*, Sayı; 3, Ulan Ude 2012, s. 186.

⁴¹⁵ B. R. Zoriktuev, “O Samonazvanii Buryat i Naçalnom Etape Etničeskoy İstorii Buryatskogo Naroda”, *Etničeskaya İstoriya Baykalskogo Perekrestya; Nauçnyy Diskurs*, Ulan Ude.

başka Buryat bilim adamı olan Banzarov ise, Oyrat tabirinin daha Cengiz döneminde “orman halkları” anlamı taşıdığını yazar.⁴¹⁶

Burada bizim konumuz açısından önemli olan nokta, Moğol devrinden veya Moğol dilli boyların bölgede sahneye çıkmasından sonra Kırgızların Moğol kökenli boylarla aynı kaderi paylaşıp, “Orman halkları” idari çatısı altında yaşamlarına devam etmeleridir. Reşidüddin, Kori, Bargu, Tumat ve Bayautların Moğol kökenli olduklarını belirtmiştir.⁴¹⁷ Bu boylar, Yenisey Kırgız toprakları çevre ve dahilindeki Kırgızlarla sürekli temas halinde olan önemli boy birlikleridir. “Orman halkları” daha sonraları Oyrat boy birliği altında birleşirken, Kırgızlar da bu birliğin içerisindeydiler.

1.7.2. Kıştımlar

Yenisey Kırgız tarihinde Kıştımların özel bir yeri vardır. Ağırlıklı olarak yerli halklardan olup, Kırgız Devleti sınırları dahilinde Kırgızlara boyun eğip yaşayan boylara “Kıştımlar” denilmiştir. Daha sonraki dönemlerde bazı boylar kendilerinin boy isimlerini de Kıştım olarak belirlemişlerdir ve bunlar günümüze kadar Sibirya halkları arasında yaşamlarını sürdürmektedir.

Hakas halk etimolojisine göre, “Kıştım” veya “Kıctım” tabiri “kis” (samur) ve “tım” (deri) sözlerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştı ve samurla toplanan vergi, yasak anlamındaydı.⁴¹⁸ Potapov, buradan yola çıkaran Kıştımların “kis” yani samur avcıları olduğunu yazmıştır.⁴¹⁹ “Kıştım” tabiri çok eski bir tabirdir. Tabir, Yenisey runik yazıtlarında da geçmektedir. VIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen Kemçik Kaya Bacı Yazıtında, “Ben İnançu Çigşi.. altı bağ Keşdim halkından” ifadesi geçer.⁴²⁰ “Kıştım” tabiri IX. yüzyıl Tibet belgelerinde de “Geshdum” şeklinde yazılmıştır.⁴²¹ Hakas etnografı Butanaev, “kıştım” tabirinin Sibirya’nın eski halklarından olan

⁴¹⁶ Dorji Banzarov, *Sobranie Soçineniy*, Moskova 1955, s. 184.

⁴¹⁷ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 112.

⁴¹⁸ V. Ya. Butanaev, “Zametki o Dvuh Hakasskih Etonimah”, *Uçenie Zapiski Hakasskogo İnstituta Yazıka, Literaturı, İstorii*, Sayı; XVI, Abakan 1970, s. 180; Literatürde “Kıştım” tabirinin keşdem, keşidyan, kesdem, kestım, kesdiin, geşdum, kesutami, kuştemi, kiştim, kistım, iskitim, skedem şeklinde de yazılış ve okunuşları var (V. Ya. Butanaev, “Kırgızdardaki Kıştımcılık İnstitutunun Tarihi (Kırgız Mamlekettüülüğünün Payda Boluu Cana Önüğü Maselesine Karata)”, *Türk Tsivilizatsiyası Cana Mamlekettüülük Saltı*, Bışkek 2004, s. 254).

⁴¹⁹ L. P. Potapov, *Etničeskiy Sostav i Proishojdenie Altaytsev*, Leningrad 1969, s. 170.

⁴²⁰ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s. 44-45.

⁴²¹ L. P. Potapov, *Etničeskiy Sostav..* s. 169.

Samoyedlerden geçmiş olabileceğini düşünüyor. Samoyedlerin Selkup dilinde “keç” kelimesi hizmetçi, işçi, vassal anlamındadır. Samoyedçe “teb”, Selkupça “tamde” ve Enetsçe “ten” kelimeleri erkek, boy, halk anlamlarındadır. Böylece keç+tem keştem>kıştım>kistım kelimesi vassal boy, köle kişi anlamında kullanılmıştır.⁴²² “Kıştım” tabiri XVII. yüzyıla kadar Sibirya’da kullanıldı.⁴²³

Kıştımlar kısmen Kırgız Kağanlığı döneminde ortaya çıkmıştır. Bağlı boylar ve yüksek konumda olan Kırgızlar tarafından sosyo-etnik baskılara maruz kalanlar Kıştımları oluşturmuşlardır.⁴²⁴ Potapov, runik abidelerde Kırgızlarla birlikte ağıt yakmaya gelen halklardan Bekliyeri, IX. yüzyıldan sonraki dönemlerde güneyden göç edip gelerek Kırgızların kıştımları haline geldiğini, XVII. yüzyıl Rus arşiv kaynaklarına dayanarak ispatlamaya çalışmıştır.⁴²⁵ Butanayev’e göre, Kırgızlardaki “Kıştım” Göktürk dönemindeki “Budun” tabiriyle eş anlamlı olabilir⁴²⁶ Ancak bu benzetme tartışılabilir. Kıştım sözü daha çok “Kara Budun” veya “Kün” tabirlerine yakın görünmektedir.

Kırgız Kıştımlarının kökenleri ve dilleri farklıydı. Örneğin, Boma Kıştımları ile Kırgızlar birbirlerinin dillerinden anlamıyorlardı.⁴²⁷ Hudud Al-Alam’de ise zikri geçen “Kesimler” veya Kıştımlar Türk dilli bir halktı olarak gösterilmektedir.

982-983 yıllarında kaleme alınan “Hudud Al-Alam” eserinde, Kırgızlardan bir halk olan “Kesimler”den bahsedilir. Avcılıkla geçimini sağlayan, dilleri Karluklara, giyim kuşamları Kimeklere benzeyen bu halkı bilim adamları “Kıştımlar” olarak görüyorlar.⁴²⁸

IX.-X. yüzyıllara ait mezarlarda Kırgızlarla Kıştımların aynı yerlerde gömüldüğü görülmüştür. Erkek Kıştım mezarlarında ağırlıklı olarak ok ile yay, at

⁴²² V. Ya. Butonayev, *A.g.m.*, s. 182.

⁴²³ Yu. S. Hudyakov, “Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinoi Kotlovine”, *İstoriçeskaya Etnografiya; Traditsii i Sovremennost’*. *Problemy Arheologii i Etnografii*, Sayı; 2, Leningrad 1983, s. 144.

⁴²⁴ V. Ya. Butanayev, V., İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, İstanbul 2007, s. 154-155.

⁴²⁵ L. P. Potapov, “O Narode Bekliyskoy Stepi”, *Tyurkologičeskie İssledovaniya*, Moskova Leningrad 1963, s. 282-291.

⁴²⁶ V. Ya. Butanayev, “Kırgızdardagi Kıştımçılık ...”, s. 252.

⁴²⁷ *KKTB*, c. II, s. 20.

⁴²⁸ *KKTB*, c. I, s. 64.

koşumu ve sıradan insanların yediği et ve süt ürünleri bulunmuştur. Hudyakov, bu verilerden yola çıkarak Kıştımların hafif askeri birlikler halinde Kırgızlara karışmaya başladığını belirtmiştir.⁴²⁹ Uygurlara karşı orduya ihtiyacı olan Kırgız yöneticileri, Kıştımlardan oluşturdukları askerleriyle eşit ilişki kurmak zorunda kalmış olabilirler. Başka bir deyiş ile Kırgızların bozkıra hakim olmasından sonra, Kırgız Devleti içerisinde de Kırgızların, tebaaları olan Kıştım boylarıyla olan ilişkileri yeni bir boyutta yürütülmüştür.

XI.-XII. yüzyılda Kıştımların bir kısmının Kırgızlarla birlikte bozkıra çıktıklarını görmekteyiz. Kıştımlar ölümlerini bozkırda tek ve toplu şekilde dağ yamaçları ve bellere defnediyorlardı. Bunların bazıları Kırgız mezarlarına benzese de, iç düzeni farklıydı.⁴³⁰ Kırgızlarla Kıştımlar arasındaki bu farklılıklar zamanla ortadan kalkmıştır.

1.8 Cengiz ve Oğulları Devrinde Kırgızlar

1.8.1 Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi Kırgız Tarihi

XIII.-XV. yüzyıllar arası Kırgız tarihi, daha önceki dönemlere kıyasla tarihi kaynakların daha fazla olduğu, ama siyasi olarak Yenisey Kırgızlarının egemenliğini yitirdiği bir dönemdir. XIII. yüzyıl Kırgız tarihi açısından en önemli noktanın, Cengiz Han'ın ilk yurtdışı seferini Kırgızlara karşı yapması ve ilerleyen yıllarda Kırgızların Cengiz ve oğullarının hakimiyetine karşı bağımsızlık mücadelelerini sürdürmesidir, diyebiliriz.

Kırgızlar, XIII. yüzyılda İnallar tarafından yönetiliyordu.⁴³¹ Reşidüddin, Kırgız yöneticilerinin kendi ismiyle birlikte “İnal” unvanını da beraber kullandıklarını, bölgelerdeki itibar sahibi boy yöneticilerinin “idi” unvanıyla anıldıklarını, Kırgızların

⁴²⁹ Yu. S. Hudyakov, “Srednevekovie Zahoroneniya Kırgızskih Kıştımov Kak Pamyatnik Etničeskoy İstorii”, *Pamyatniki Bıta i Hozyaystvennoe Osvoenie Sibiri*, Novosibirsk 1989, s. 31.

⁴³⁰ Yu. S. Hudyakov, “Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinoj Kotlovine”, *İstoričeskaya Etnografiya; Traditsii i Sovremennost'.* *Problemy Arheologii i Etnografii*, Sayı; 2, Leningrad 1983, s. 145.

⁴³¹ V. Ya. Butanayev, Yu, S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 94.

ikinci ulusuna “Yedi Orun” denildiğini ve ulus yöneticisine de “Urus İnal” dediklerini yazar.⁴³² Kırgızlar eski Türk devletlerine mahsus sağ ve sol kanat sistemini yaşıyorlardı. Bunların merkezinde ise asıl yönetici bulunurdu.

Barthold, Türk halklarından ilk olarak Kırgızların Cengiz’e boyun eğdiğine dikkat çekmiştir.⁴³³ Reşidüddin, Cengiz Han’ın Kırgız yöneticilerine itaat etmeleri için elçi gönderdiğini yazar.⁴³⁴ Daha sonra Coçi Kırgızları itaat altına alır.⁴³⁵ Çok geçmeden Kırgız ülkesi Moğollar tarafından altı bag⁴³⁶’a ayrılır. Bunu Haya (Kaya) Bajı Yazıtından da görebiliyoruz.⁴³⁷ Buradan Kırgız Kağanlığı döneminden itibaren bilinen Kıştımların varlığını devam ettirdiklerini ve Kıştım idari yapısının da korunduğunun görebiliyoruz. Kırgızlar başlangıçta iç işlerinde serbest karar alabiliyorlarsa da, Moğolların fetihler için sürekli asker toplaması, Kırgızların çok geçmeden Moğollara karşı ayaklanmasına neden oldu.

Moğollar emirleri altındaki halklardan imparatorluk topraklarının genişletilmesi için sürekli asker toplarlardı. Kırgızların Moğollara karşı 1218 yılında baş kaldırmalarının temelinde de bu neden yatmış olabilir.⁴³⁸ Buradan Moğolların Kırgızların üzerinde mutlak hakimiyetinin söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Belki de bağımsızlık için isyan etmek Kırgızların kanında dolaşan bir alışkanlıktır.

Kırgızların isyan etmesi, Cengiz açısından önemli bir vaka idi ve Cengiz isyanın bastırılması için, daha önce oralara gidip başarılı olan oğlu Coçi’yi gönderir. Coçi bir ay zarfında “orman halkları”nı yeniden itaat ettirir.⁴³⁹

Moğollara karşı ayaklanan Kırgız lideri Kurlun büyük ihtimalle Noko başkanlığındaki öncü birliği ülkenin iç bölgesine çekerek yok etmek istemiş olabilir.

⁴³² Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, Birinci Kitap, Moskova-Leningrad 1952, s. 150.

⁴³³ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 128; İ. M. Moldobayev, *Etnokul’turnıye Svyazi Kırgızov v Srednevekov’e*, Bişkek 2003, s. 50.

⁴³⁴ Raşid-ad-din, A.g.e., s. 150-151, 253; Yu. S. Hudyakov, Cengiz Han’ın elçilerini Kırgızlara aynı yıl (1207) gönderdiğini düşünüyor (“Kırgızskie Voinı v Voyskah Mongol’skoy İmperii”, *Çingiz-Han i Sud’bı Narodov Evrazii*, Ulan-Ude 2003, s. 43).

⁴³⁵ MGT, s. 160; S. A. Kozin, A.g.e., s. 174, 175.

⁴³⁶ Bag kelimesinin Orhun kitabelerinde geçen “altı bag budun” ile aynı anlamda kullanıldığını düşünüyoruz. Kırgızlara ait Haya (Kaya) Bajı Yazıtı’nda “altı bag Kıştım”dan bahsedilir (S. E. Malov, A.g.e., s. 44-45).

⁴³⁷ *İstoriya Tuvi*, c. I, Novosibirsk 2001, s. 136;

⁴³⁸ Raşid-ad-din, A.g.e., s. 122.

⁴³⁹ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, İstanbul 2007, s. 135.

Fakat bunda başarılı olamaz. Coçi'nin seferinden sonra Kırgız boyları bölgenin daha da derinlerine göç ederler.

1226 yılında Coçi Han vefat eder ve bu bölgeler Toluy Han'ın emri altına verilir. 1229 yılında Ögedey tahta çıkar. Bu dönemde Kırgızların yönetimi Toluy Han'ın hanımı Sorgaktani-begi'nin emrindeydi.⁴⁴⁰ Sorgaktani-begi hatunun ölümünden sonra Kırgız toprakları oğlu Arık Buka'nın emrine geçer.⁴⁴¹

XIII. yüzyılda Kırgız askerlerinin Moğol ordusunun içinde bulunduğunu görmekteyiz. Örneğin, Karakorum'da muhafızlık hizmetini üstlendiler.⁴⁴²

1.8.2 Yuan Dönemi Kırgız Tarihi

Kırgızların bu dönemdeki durumu ile ilgili bilgiler yine Yuan dönemi Çin yıllıklarından Yuan Shi'de bulunmaktadır. Bu kaynağa göre, Kırgızlar bu dönemde de Minusin bölgesinde yaşıyorlardı.⁴⁴³ Minusin havzası Yuan Devleti'nin 12 ilinden biri olan Linbey'e bağlanmıştı.⁴⁴⁴ Yuan döneminde Guannin ili Van'ı tarafından burası Boluguday'a verildi. 1268 yılında halkının az olmasından dolayı Tzunguanfu şark merkezine bağlandı.⁴⁴⁵ Kırgızları yönetmekle görevlendirilen "Boluguday" hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Yuan Hanedanlığı tarihinde transkribi Türkçe okunabilen bir isim olduğuna göre, bölgeye yabancı olmayan biri olabilir.

Kırgızlar Yuan Devleti'ne karşı 1273 yılında isyan ettiler. İsyan hakkında ayrıntılı bilgi bilmiyoruz ama Yuan valisi Hao Li, valiliği esnasında Kırgızlara iyi davrandığı için öldürülmez, salıverilir.⁴⁴⁶ Kırgız toprakları 1277 yılında yeniden

⁴⁴⁰ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 149; E. İ. Kıçanov, "Yuan Sulalesi Tarihi" *Kırgızdar Cönündö*, KKTB, c. II, s. 272.

⁴⁴¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 201.

⁴⁴² Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı v Mongoliy", *Olon Ulsın Mongolç Erdemtdiyn IV İh Hural*, bot I, Ulaanbaatar 1985, s. 353.

⁴⁴³ E. İ. Kıçanov, "Svedeniya v "Yuan-Şi" o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka", *İzvestiya AN Kirg. SSR. Seriya Obşestvennih Nauk*, c. V, Sayı; 1, Frunze 1965, s. 59.

⁴⁴⁴ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *Privozme Zerkala Minusinoi Kotlovini*, Moskova 1975, s. 29.

⁴⁴⁵ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59-60.

⁴⁴⁶ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 150.

yapılandırılır.⁴⁴⁷ Mançurya valisi Nayan 1287 yılında ayaklanınca, ona karşı aralarında Kırgızların da bulunduğu bir ordu gönderilir.⁴⁴⁸

XIII. yüzyıl sonlarında Kırgızlar, çıkan taht mücadeleleri, bastırılan isyanlar ve imparatorluğun içine yapılan göçlerden dolayı sürekli güç kaybetmektedir. Hal böyleyken yıkıcı son darbe de geçikmez. Kıpçak Tutuk 1291 (92) yılında Kırgızları yeniden boyun eğdirir.⁴⁴⁹ Kaydu'nun Kırgızlara yardım etmesi için gönderdiği askerler de Kıpçaklar tarafından bozguna uğratılır.⁴⁵⁰ Kırgızların XIII. yüzyıl sonlarındaki bağımsızlık mücadelelerinin Kıpçak eliyle Moğollar tarafından bastırıldığını söyleyebiliriz. Timur Han (1295-1307) döneminde Kırgız toprakları Kamal valinin yönetimi altındaydı.⁴⁵¹ Maalesef, Kamal vali hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

Yuan döneminde Kırgızlar, imparatorluktan faydadan çok zarar gördüyse de, başka Türk boyları mensuplarının sarayda etkili olduğunu gözlemek mümkündür. “Yuan döneminde Türklerin sarayda etkisi artmaya başlar. Kubilay Han 1286 yılında Kıpçaklardan bir birlik oluşturulması kararı verir. Daha sonra Kanglılardan da bir birlik oluşturulur. Karluklardan oluşturulan binlik hakkında da bilgiler mevcuttur. Türkler Kubilay Han'ın taht mücadelelerinde ve Sun Devleti'nin itaat altına alınmasında önemli roller oynadılar. Kıpçak Yantemir'in Haysan'ı ve onun oğlu Tuğtimur'u tahta geçirmesiyle başlayan süreç ve 1328-1333 yılları Türklerin Yuan Devleti'ndeki “Altın çağı” idi.”⁴⁵²

⁴⁴⁷ E. İ. Kıpçanov, *A.g.m.*, s. 61-62.

⁴⁴⁸ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 151.

⁴⁴⁹ E. İ. Kıpçanov, *A.g.m.*, s. 64.

⁴⁵⁰ İ. L. Kızlasov, “Kıpçaki I Vosstaniya Eniseyskih Plemen v XIII Veka”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 2, Moskova 1980, s. 89.

⁴⁵¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 205.

⁴⁵² A. Ş. Kadirbaev, *Kazakhstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov*, Almata 1992, s. 29.

1.8.3. Yuan Devri Kıştımaları

Moğolların Minusin bölgesini ele geçirmesinden sonra, Kıştımların konumlarında da değişimler olmuştur. Kışızların Moğollara karşı sürekli isyan çıkarmaları, Moğolların yerel yönetimde bazı değişikliklere gitmesine neden olmuştur. Moğollar Kıştımların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, Kıştımlardan yönetici seçmeye başlamıştır. Belki de bu döneme ait zengin Kıştım mezarları ve bölgedeki demografik durumun Kıştımların lehine değişmesi bu durumla açıklanabilecektir.⁴⁵³

Reşidüddin kendi eserinde, “Kuştemiler”den bahseder.⁴⁵⁴ Kuştemiler “Kıştımlar” olsa gerektir. Lubsan Danzan ise bunlara “Kesdem” der.⁴⁵⁵ Orman halklarından olan Kıştımlar, Reşidüddin’e göre, Kışızların öbür tarafında, bir aylık mesafede yaşıyorlardı.⁴⁵⁶

Butanaev, Rus kaynaklarında “Az Kıştım” (Aç Keştem, Aç İskitim)’lerden bahsettiğini belirtip, bunların tarihi “Az Kışız budun”, “Aç budun” ile ilgili olduğunu yazar.⁴⁵⁷

Rubruk kendi seyahatnamesinde, “Orada hayvan yetiştirerek geçinen fakir Kışız kavmi yaşar. Daha uzakta ayrıca Orengaylar oturur. Bunlar ayaklarının altına düz ve cilalanmış kemikler bağlarlar ve donmuş kar veya buz üstünde, kuşları veya vahşi hayvanları yakalayabilecek kadar hızlı hareket edebilirler” bilgisini verir.⁴⁵⁸ Bilgide zikredilen Orengaylar, XVII. asırda “Urganhay” şeklinde Güney Sibirya boyları için, XIX. yüzyılda ise “Uryanhay” şeklinde Tuva toprağı için kaynaklarda kullanılmıştır.⁴⁵⁹ Butanaev’in aynı sayfadaki açıklamasında, Moğollar tarafından “Kıştım” kelimesine eş anlamlı olarak “Uranhay” tabirinin de daha sonraki dönemlerde Güney Sibirya’da kullanılmaya başlandığını göstermektedir; “Uryanhay” denen Moğol-Mançu terimi, Kışızlardaki “kıştım”, vasal boylar, vergi ödeyiciler

⁴⁵³ Yu. S. Hudyakov, *A.g.m.*, s. 147.

⁴⁵⁴ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 123.

⁴⁵⁵ Lubsan Danzan, *Altan Tobçi (Zolotoe Skazanie)*, Moskova 1973, s. 184; *MGT*’de “Kesdiyin” şeklinde geçer (parg. 239, s. 160).

⁴⁵⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 123.

⁴⁵⁷ V. Ya. Butanayev, “Kışızdardaki Kıştımçılık ..”, s. 253.

⁴⁵⁸ W. von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, İstanbul 2001, s. 99-100.

⁴⁵⁹ V. Ya. Butanayev, V., İ. Butanayeva, *A.g.e.*, s. 156-157; S. İ. Nikolayev, “Uryanhay”ın Moğol dilinde “kuzeyliler”, “bizim dili anlamayanlar” anlamı taşıdığını yazmıştır (O. Karataev, *Kışızdardın Etnomadaniy.....*, s. 51).

anlamında kullanılmıştır. Buna Yerenak Bey'in Moğolca yazılmış mektubundaki “Uryanhay” sözünün Rus diline “Vergi ödeyiciler” şeklinde çevrilmesi iyi bir örnektir.”

Yuan devri Kırgız Kıştımları hakkında Yuan Shi’de ayrıntılı bilgiler bulunuyor.⁴⁶⁰ Yuan devri Kırgız Kıştımlarının belli başlıları şunlardır;

Angarahılar, isimlerini Angara nehrinden alıyor ve Kırgızların vasalı durumunda idiler. Yurtları “Büyük başkent”ten 25 bin li uzaklıktaydı. Dilleri Kırgızların dillerinden çok farklıydı.

Uslar, Kırgızların doğusunda Us nehri kıyılarında yaşıyorlar. Her senenin 6. ayının ilk on gününde beyaz at, beyaz öküz ve beyaz koyun kesip, kımız saçarak cetlerinin geldiğine inandığı nehir sahibine hürmeten suda yıkanıp, vadiye tapan kurban geleneği mevcut.

Hanheneler, giriş kısmı küçük, içerisi büyük bir yerde yaşadıkları için bu adı aldılar. Usların doğusunda yaşıyorlar. Onların topraklarına sadece iki dağ geçidinden geçerek gidilebilir. Yaban hayvanları çok ve evcil hayvanları çok az. Kayın kabuğundan ev yaparlar. Geyiklerle göç ederler. Kışın ağaç atlarla ava çıkarlar.

Kıştımlar Kırgızlara devamlı borçlu sayılmıştır. Açlık olduğu zamanlarda onlar Kırgız topraklarına gelip giysi, hayvan ve ev eşyaları alıyorlardı. Kıştımlar ödeyeceğini aynı şekilde ve tekrar ödemeye mecburdular. Yabani hayvan derileri ve kürklerle ödeme yaparlardı. Tarla töresine göre, Kıştımlardan beş kürk ve onun karşılığında vergi alınmıştır. Bazen vergi, demir süslemeleri, aletler, giysiler ve yiyecek olarak alınırdı. Vergi toplarken “emanet” sisteminden yararlanmışlardır. Kıştımlar vergi ödeyemezlerse onun karşılığında rehin olarak onların kadınları ve çocukları alınırdı. Kıştımlar vergi ödemediği için isyan ettiğinde beyler başka ulus beylerinden askeri yardım istemişlerdi.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ E. İ. Kışanov, *A.g.m.*, s. 59-65.

⁴⁶¹ V. Ya. Butanayev, V. İ. Butanayeva, *A.g.e.*, s. 155.

Yuan sülalesi yıkıldıktan sonra, Kırgız “Kıştım Yerleri”nin içine Tom, Mrassu, Kondom ırmakları vadisindeki Kuznetsk Aladağı’nın ormanlık ve dağlık vadileri, Kuzey Altay’dan Telets gölüne kadarki bölgeler girmiştir.⁴⁶²

XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren “Kıştım” sınıfı, daha sonraki yüzyıllarda ortadan kalkmış ama, bazı Kıştım halkları, boy isimlerinde “Kıştım” adını günümüze kadar yaşatmışlardır. Altaylılar arasında Aç-Kıştım, Hakaslar arasında Kistım boy adları vardır. Moğolların Hoton boyunda “Heştem” uruğu mevcut.⁴⁶³ Günümüze ulaşan Kıştım kalıntıları, hem Samoyed, hem Türk, hem de Moğol kökenli bölge halklarının ortak mirasıdır.

1.9 Hongoray Etnik-Politik İttifakı ve Kırgız-Oyrat İttifakı

1.9.1 Hongoray Etnik-Politik İttifakı

Yuan Devleti’nin yıkılmasından sonra dağılan Yenisey Kırgızları, yavaş yavaş toparlanma yoluna girdiler. Hakas tarihçisi Butanayev, yeniden oluşturulan etnik-politik ittifakın “Hongoray” adıyla bilindiğini belirtir. Kırgızlar ayrıca bu dönemde Oyratlar ile de siyasi ittifak oluşturdular.

Minusin bölgesinin Moğol İmparatorluğu’nun köşesinde kalması, Kırgızların Moğol kültüründen fazla etkilenmesini engellemiştir. Fakat Kırgızların savaşlar için asker olarak gönderilmesi ve sürgünler Kırgızların Yenisey’deki konumunu zayıflatmış ve havzada yabancı boyların sayıca artmasına imkan sağlamıştır.⁴⁶⁴

XIV. yüzyılda Yuan İmparatorluğu iç ayaklanmalar nedeniyle yıkılır. Kırgızlar bağımsızlığına kavuşurlar. Kırgızlar, komşuları olan ve Doğu Moğollarıyla sürekli kavga eden Oyratlarla ittifak kurarlar. “Oyrat Federasyonundaki Kırgız tümeninin başında bulunan Ugeçi Kaşka, 1399’da kendi hakimiyetine resmi yeni bir ad vermeye çalışmıştır. XV.-XVI. yüzyıllar arasında Orta Yenisey’de Moğolların beyiyle yaşayan boylar (Tumat, Urdu, Kereyler vs.) Kırgızları yöneten “Hongor” ve “Hongoray” Etnik-politik İttifakında olmalıydılar... Güney Sibiry halklarının zengin folklorundan

⁴⁶² V. Ya. Butanayev, V., İ. Butanayeva, *A.g.e.*, s. 144.

⁴⁶³ V. Ya. Butanayev, *A.g.m.*, s. 181.

⁴⁶⁴ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 113-114.

yararlanarak Hakas-Minusin bölgesinin eski adının “Hongoray” olduğunu görüyoruz.”⁴⁶⁵ Yenisey Kırgızları XV. yüzyıla gelindiğinde kendi etnik-politik ittifaklarını oluşturmuş bulunmaktaydı.

İdari taksimata bakılırsa Hongoray dört prenslikten ve prensliklere bağlı olan Keşdim (Kıştım) topraklarından ibaretti. “Kırgız yeri”nin kuzeyinde Ak ve Kara İyuslar ve “Tanrı Gölleri” (Tegir köl) deresinde Altısar beyliği bulunmaktaydı.⁴⁶⁶ Müslüman kaynaklarından Muhammed El-Hasani’nin Zinat al-Macalisi’nde, o devre ait Kırgız topraklarından bahsedilirken, yaşayan yerlerinin dört vadi olduğu zikredilir; “Hırhızlar ülkesi. Uzun ve geniş aymaktır. Onun sınırı Çin’e kadardır. Hırhızlar (yaşayan yerin) özelliği dört vadidir. Her vadide çok büyük nehirler var; ve bunlar birleşerek dağlar ve göllerle karanlık dağ boğazına akar.”⁴⁶⁷ Muhammed El-Hasani’nin Zinat al-Macalisi eserinde, Kırgızların dört vadide yaşadıklarının zikredilmesi, Hongoray’ın dört prenslikten oluştuğunun Müslüman kaynaklarındaki yansıması olsa gerek.

Yuan hanedanlığı tarafından Kırgız ülkesine planlı yapılan göçler, Moğol kökenli boyların bölgedeki nüfusunun artması, Kırgız yöneticilerinin de kimliklerini korumak için çeşitli hamleler yapmasına neden olmuştur. Öncelikle, “Moğol fethi sonrası “Kırgız yeri”nin politik odağı, Abakan nehri yatağından kuzeye geçti. Kara ve Ak İyus nehirleri arasında en çok soylu prenslerin konakları bulunuyordu.”⁴⁶⁸ Kırgızlar, dışardan gelecek tehlikelere karşı korunabilmek için daha kuzeye göç etmiş oldular.

O dönem Kırgız yöneticilerine “Kaşka” veya “Haşha” denildiğini görmekteyiz. “Kaşka” tabiri eski Türk döneminden günümüze kadar varlığını sürdüren ve beyaz renk anlamı taşıyan ortak Türk sözüdür.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları* ..., s. 140.

⁴⁶⁶ V. Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde ..”, s. 407.

⁴⁶⁷ *KKTB*, c. I, s. 250.

⁴⁶⁸ V. Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde...”, s. 407.

⁴⁶⁹ *Drevnyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 431; K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bişkek 1999, s. 363; Tabıldı Akerov, “Kaşka” tabirinin eski şeklinin “Karkar” olabileceğini varsayıyor (“Ob Etnonimah “Hyagas”, “Hasha” i “Kırgız”, *Vestnik Mejdunarodnogo Universiteta Kirgizstana*, No. 1, Bişkek 2009, s. 10-19); Tsin devrinde Kırgızların “kaşka” unvanı Çinliler tarafından “hoca” manasında biliniyordu (O. Karataev, “Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni”, *The Journal Of Siberian Studies*, c. 1, Sayı: 3, Konya 2013, s. 12). Türkçe’de alınının ortasında beyaz benek olan ata “kaşka at” denilir.

XIV. asrın sonunda Yuan İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla Sayan-Alтай Bölgesi'ndeki idari ve askeri köyler mevcudiyetini muhafaza edemez duruma gelmiştir. Kendi yöneticileri bulunan Kırgız toprakları artık Oyratların boyunduruğu altında kalır ve bu bölge Oyrat ve Halhas (Moğol) hanlarının hakimiyet mücadelesine sahne olur.⁴⁷⁰ Butanaev ayrıca, Yenisey Kırgızlarının iç işlerinde bağımsız hareket ettiğinden yola çıkarak Hongoray'ın özel bir devlet olduğunu iddia edebileceğimizi söylüyor.⁴⁷¹

1.9.2 Kırgız- Oyrat Siyasi İttifakı

Bu başlık aslında konuyu derinden bilmeyenler için biraz garip gelebilir. Fakat, o döneme ait Çin kaynaklarındaki bilgileri analiz eden bazı sinolog ve tarihçiler, Oyrat Federasyonu'nun kurulmasında Kırgızların önemli rol aldıklarını, hatta federasyonu yönettiklerini ispat etmeye çalıştılar. Bu birliktelik tarihteki Türk-Moğol kaynaşmasının da bariz örneklerinden biri idi.

Kırgız-Oyrat ilişkileri üzerine doktora tezi hazırlayan Kırgız sinolog-tarihçi Beyşenaliyev, Kırgızların Oyrat federasyonunun kurulmasında önemli yeri olduğunu kanıtlamıştır; “Cengiz döneminde Kırgızlar Oyratlar, diğer orman halklarıyla birlikte Dört Tümen Oyrat Birliği oluşturuyorlardı. Kırgızlar Oyrat Birliği'nin bağımsız bir parçasıydı. Oyratlar Sekizmuren bölgesine yerleştikten sonra Kırgızlar onlarla sıkı işbirliğine girdiler.”⁴⁷² XV. yüzyılın başlarında Kırgız hükümdarları Ugeçu Kaşka ve onun oğlu Esehu Han döneminde Kırgızlar Oyrat İttifakı'nın bir parçası idiler. Oyrat ülkesi ve Moğolistan'ı 1399-1425 yılları arasında Kırgızlar yönettiler.⁴⁷³

Gömeç, olayı şu şekilde anlatır; “XIV. yüzyılın sonlarına doğru (1399), doğuda Kırgız beylerinden biri olduğu sanılan Öge-içi, Kubilay neslinden İl-bek'e baş kaldırarak, onu mağlup etti ve öldürdü. Pekçok aşireti kendine bağladı. Çin'in Ming sülalesi de onunla derhal irtibata geçti. Fakat ona karşı da ayaklanmalar vukua geldi.

⁴⁷⁰ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları ...*, s. 139.

⁴⁷¹ V. Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde...s. 401.

⁴⁷² T. O. Beyşenaliyev, *Kırgızı i Dcungarskoye Hanstvo (XVII-XVIII)*, Basılmamış doktora tezi, Leningrad 1989, s. 7.

⁴⁷³ T. O. Beyşenaliyev, *A.g.t.*, s. 9; Beyşenaliyev, Ugeçu Kaşka'nın Menke Temur, Guyliçi adları ile de bilindiğini yazar (“Kitayskie i Mongolskie İstoriçeskie Soçineniya o Potomkah Açay-Tayççi”, *Epos “Manas” Kak İstoriko-Etnografiçeskiy İstoçnik. Tezisi Mejdunarodnogo Nauçnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 1000-Letyu Eposa “Manas”*, Bışkek 1995, s. 11.

Özellikle Oyratlar hem Öge-içi, hem de İl-bek'in oğlu Olcay Temür karşısında başarı kazandılar. Görüldüğü üzere bu yıllar tam bir keşmekeştir.⁴⁷⁴ Bu keşmekeş yıllarında Kırgızların Oyratların elit kademesinde yer aldıkları görülmektedir.

Oyratlar başlangıçta Yenisey'in kaynakları çevresinde yaşıyorlardı, o bakımdan Kırgızların yakın komşuları sayılırlardı; onların Moğolistan'a karşı giriştikleri savaşlar 1420'li yıllarda başlamış ve Kalmukların Moğolistan'ı boşaltarak kendi ülkelerine döndükleri 1470'li yıllarda sona ermişti. Bu harekete katılan Kırgızların bu sırada Moğolistan'ın güney bölümüne, Tiyan-şan dağlarına yerleştikleri düşünülebilir.⁴⁷⁵ Oyrat Devleti'nin başına daha sonraları da Kırgızlarla bağlantısını koparmayan, Ugeçi Kaşka'nın neslinden olan kimseler geçtiler.

Ügeçi Kaşka'nın 1430'da vefat eden oğlu Açay Tayşı'nın üç oğlu vardı; Tokto Buka, Akbar-al Din ve Mandukul. Oğullarının en büyüğü olan Tokto Buka 1439 yılında tahta geçti. Tokto Buka'nın ölümünden sonra Mandukul da Cungarya'ya kaçtı. Mandukul Kara Kırgız, Doğu Türkistan'daki Kırgız bölgesine sığınır ve daha sonra kayınbabası Bek Arslan'ın da yardımıyla Oyratlara han olur. Mandukul kendisinin oğlu olmadığı için daha sonra tahtını Akbar-al Din'in torunu, Karaküçük'ün oğlu olan Bayan Munke'ye verir.⁴⁷⁶

Bu devirde Oyrat Devleti içerisinde yaşayan Kırgız boylarının önemli kısmının Doğu Türkistan topraklarında yaşadıklarına şahit olmaktayız. Petrov da, özellikle bu dönemde Kırgızların Tanrı Dağları bölgesine göç ettiklerini ve XV. yüzyılın sonlarında Tanrı Dağlarının her tarafına yayıldıklarını belirtir.⁴⁷⁷ Petrov ayrıca, buralara göç eden Kırgızların başında Amaşanji Tayşı'nın bulunduğunu belirtir. "Kırgız hanları soyundan Oyrat yöneticisi Amasanji Tayşı, XV. yüzyılda Merkezi Tanrı Dağları bölgesini kendine yurt edindi. Onunla birlikte gelen Kırgızlar, bölgedeki en kalabalık halktı ve Mogol adıyla bilinen yerli Türk-Moğol boylarını asimile ederek günümüz Kırgız halkının ortaya çıkmasını sağladılar. Böylece Tanrı Dağları

⁴⁷⁴ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 88.

⁴⁷⁵ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 25.

⁴⁷⁶ T. O. Beyşenaliyev, *A.g.m.*, s. 12-13.

⁴⁷⁷ K. İ. Petrov, *K İstorii Dviveniya Kirgizov Na Tyan-Şan i İh Vzaimootnoşeniy s Oyratami v XIII-XV Vv.*, Frunze 1961, s. 149-174.

bölgesinde Kırgız-Moğol Devleti (Ulus) ortaya çıktı.”⁴⁷⁸ Buradan da görüldüğü gibi, Kırgız-Oyrat ittifakı daha Güney Sibirya coğrafyasında oluşmuştu ve bu ittifak Tanrı Dağları bölgesinde de bozulmadı.

1.10 Kırgız Adının Menşei ve Kırgız-Hakas Meseleleri

1.10.1 “Kırgız” Adının Menşei

Kırgız tarihi meseleleri arasında, bilim adamlarının uzlaşamadığı konuların en başında, Yenisey Kırgızlarına verilen Hakas adı ve Kırgız adının menşei meseleleri gelmektedir. Ortaçağ Kırgız tarihi için Yenisey Kırgızlarının ne kadar önemli olduğunu göz önünde bulundurursak, Sovyet idaresiyle birlikte Minusin bölgesindeki eski Kırgız boylarına verilen yapmacık “Hakas” adına karşı itirazımızı da belirtmeden geçemeyiz. Kırgız adının menşei meselesi de, hala çeşitli hipotezlerin ortaya atılmasına açık bir konudur. Bu sorunları burada ele almamızın en önemli nedeni de, sorunların köklerinin incelemekte olduğumuz yüzyıllar (IX.-XV.) arasına kadar uzanmasıdır.

Kırgız adı ilk kez, Orhun-Yenisey kitabelerinde VI.-VIII. yüzyıllarda görülür.⁴⁷⁹ Fakat Çince kitaplarda bu etnonim (ad), daha önce farklı şekillerde hiyeroglif (damga) yazı olarak tespit edilebilmektedir. Etnonim, hiyeroglif transkripsiyonuna göre; “gegun, hyagas, syatszyası, heges, tsetseyası, hehe, hyahya, gyangun, tsilitsisi, helitszi, tsiergayı ve kiertszie” şekillerinde yazılmaktadır.⁴⁸⁰ Yahontov, kendi makalesinde bunların tamamının Orhun-Yenisey yazıtlarındaki qırqız (qırqz) adının farklı dönemlerdeki Çince okunuşları olduğunu tespit etmiştir.⁴⁸¹

Kırgızların menşeiini yansıtan efsane ve şecerelerde bilimsel yönden incelemeye mahsus iki yol görürüz. Onlardan biri, Kırgızların etnogenezi ile ilgili olan geleneksel şecere bilgileri, ikincisi de, Kırgız boyunun mekân tuttuğu yere göre, efsane söylentilerinin meydana çıkışı ve değişim özellikleridir. Kırgızların kökeni hakkında söylenen halk şecerelerini etnik ve tarihî yönden incelersek, iki önemli ana

⁴⁷⁸ K. İ. Petrov, *A.g.e.* s. 169-170.

⁴⁷⁹ İ. L. Kızlasov’un hesapladığına göre, Kültegin, Bilge Kağan, Tonyukuk ve Moyun Çor kitabelerinde “Kırgız” adı 14 yerde geçiyor (“Ob Etnonimah Hakas i Tatar i Slove Hooray (Otvét Opponentam)”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 72).

⁴⁸⁰ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 66; W. Eberhard’a göre, Han döneminde Kırgız adının okunuşu “çye-çya-sı” ve “çye-gu, cu-vu” şeklindedir (*Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 67).

⁴⁸¹ S. E. Yahontov, “Drevneyşie Upominaniya Nazvaniya “Kirgiz”, *Sovetskaya Etnografiya*, No. 2, Moskova-Leningrad 1970, s. 110-120.

fikir görebiliriz; bunlar “eski atalarımız Türk veya Oğuz Han’ın neslinden gelen ‘Kırgız’ ” ve “ ‘Kırgız’, kırk kızdan türedi” gibi şecere söylentileridir.⁴⁸²

Yazılı kaynaklarda görüldüğü üzere, Moğollar zamanına kadarki Kırgızların etnik menşei, “40 rakamı” ile ilişkili olmamıştır. Moğol devrinden itibaren “Kırgız” sözünün etimolojisi, “kırk bozkır kıızı”, “Hanlı kırk kıızı”, “kırk Moğol kıızı”, “kırk er”, “kırk Guz” şeklinde açıklanarak şecere sınıfının içerisine oturtulmuştur.⁴⁸³ Buraya “Kırk üylüü Kırgız” (Kırk haneli Kırgız)’ı da ekleyebiliriz. İncelediğimiz tez konumuz bakımından, Kırgız etimolojisinin “kırk” sayısı ile birlikte Moğol devrinden itibaren anılmaya başlaması önemli bir noktadır.

Bilimdeki “kırk kıızı” kavramının, Müslümanlarda “kutsal”, Şamanlarda ise “kayın rehberi” şeklinde ifade edildiği biliniyor.⁴⁸⁴

Yuan-shi (Yuan sülâlesinin tarihi 1271-1368) adlı Çin kaynağında, Kırgızların kendi aralarından yazılıp ele alınan bilgilere göre Ki-li-kitseler (Kırgızlar), kendi menşei “Han yerinden gelen kırk kıızı” ile “Us”lu erkeklerin evlenmelerinden itibaren başlatılır; buna göre topraklarını böyle (Kırgız diye) adlandırmışlardır.⁴⁸⁵

Diğer bir rivayete göre, Selçuklu sultanı Sencer (1086-1157) Guzları büyük bir bozguna uğrattığı sırada buradan 40 Guz kaçıp kurtulmuşlardır. Bununla ilgili olarak, Farsça’da onlara “çehel guz (kırk guz)”, Türkçe’de de “kırk gız (kırk guz)” denilmiştir. Kırk Guz kaçarak, Hocend Dağlarına gelmiştir ve burasını sığınak yaparak burada yaşamlarını devam ettirmişlerdir. “Kırk Gızan (Kırgız)” ise, o Kırk Guzlardan meydana geldiler denilir.⁴⁸⁶

İlim dünyasında “Kırgız” teriminin etimolojisi hakkında ilk fikrini açıklayan Dorji Banzarov, Bargujin Tokum bölgesinde yaşayan “Orman kabileleri”nin adlarının sayılarla (Mesela; Sekiz Nayman) belirtildiğini ileri sürüp, “Kırgız” ve “Kargut”

⁴⁸² M. Kocobekov, “Kırgızların Menşei İle İlgili Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı-I, c. XXIX, Ankara Temmuz 2009, s. 174; Ebülğazi Bahadır Han, Kırgız Oğuz Han’ın kumadan olan altı oğlunun birinin oğlu, yani Oğuz’un torunu olduğunu yazar (*Türklerin Soy Kütüğü*, İstanbul Tarihsiz, s. 45).

⁴⁸³ M. Kocobekov, *A.g.m.*, s. 186.

⁴⁸⁴ M. Kocobekov, *A.g.m.*, s. 192.

⁴⁸⁵ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya v “Yuan-şi” o Preseleniyeh Kırgızov v XIII Veke (publikatsiyaistočnikov)”, *Kırgız SSSR İlimler Akademisi, SON*, No. V, Frunze 1963, s. 59; Aynı bilgiyi Y. A. Zuyev böyle tercüme etmiştir. “Eskiden kırk kadın Han ülkesinden gelip, Usu (Ursut) kabilesinin erkekleri ile evlenmişlerdir. Bu kavram ise onların adı olarak kabul edilmiştir”. bkz; (Yu. A. Zuev, “Tamgi Loşadey iz Vasiliyih Knuyajsev”, *Noviye Materialy Po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kazahstana*, Alma Ata 1960, s.104).

⁴⁸⁶ Sayf ad-Din Aksikenti, *Tarihtardın Jıynagı (Macmu Atut Tavorih)*, Bişkek 1996, s. 30-31.

etnonimlerinin Türkçe “kırk” sayısından ve onun çokluk bildiren “ız” ekinden meydana geldiğini, bir başka deyişle zikredilen isminin kırk boydan oluşan halk manasında olduğunu bildirmektedir.⁴⁸⁷

Runik yazılardaki Kırgızların adını “Kırkız” (qurguz) biçiminde okuyan Thomsen ve Radloff’dan sonra Malov, Kononov gibi bilim adamları bunun “kırk” sayısı ve çokluk eki “z”nın birleşmesinden meydana geldiğini ve “kırk boy Kırgız” manasını verdiğini belirtmişlerdir.⁴⁸⁸ Cumakunova ise, buradaki “ız” morfeminin çokluk eki olmanın ötesinde özel bir anlamının olduğunu, akrabalık, doğum, birlik manaları taşıyıp, “kırk+ız” kırk eşit, kardeş parçadan (boydan veya kavimden) oluşan” anlamına geldiğini belirtir.⁴⁸⁹

Kırgızların en eski kırk boyunun hangi boylar olduğu hakkında Camgerginov, Hasanov fikirlerini belirttiler.⁴⁹⁰ Bu konuda son ciddi çalışmayı Karataev yaptı ve ona göre adı geçen kırk boy şunlardır; *Sağ Kanat* - Bugu, Sarı Bağış, Solto, Sayak, Çekir Sayak, Cediger, Azık, Çerik, Monoldor, Munguş, Baarın, Suu Murun, Bağış, Konurat, Bargı, Börü, Coru, Kara Bağış, Sartlar (20 kabile); *Sol Kanat* -Çon Bağış, Saruu, Basız, Munduz, Kuşçu, Kıtay, Cetigen, Töböylör (8 kabile); İçkilikler - Nayman, Kesek, Teyit, Cookesek, Döölös, Kandı, Boston, Avat, Orgu, Kıpçak, Çapkıldıklar ve Noygutlar (12 kabile).⁴⁹¹

Kırgızların önemli tarihçilerinden Osmonalı Sıdıkov, Oğuz Han’ın 24 torunundan biri olan Kırgızı, “kır kez”, “kır adamı”, “bozkır adamı” şeklinde açıklar.⁴⁹² Margulan’ın fikrine göre de, Hun dönemindeki Gegun’un Türk biçimi Kırkun sonraları Kırgız şekline dönüşmüştür, onların “kır” kökü step, kun-gız eki

⁴⁸⁷ D. Banzarov, *Çernaya Vera*, SPb. 1891, s. 86; Ö. Karayev, “Kırgızların Ortaya Çıkışı”, *KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Bişkek 2001, s. 201.

⁴⁸⁸ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s. 417; A. N. Kononov, *Grammatika Yazıkı Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VI-IX Vekah*, Leningrad 1980, s. 145.

⁴⁸⁹ Gulzura Cumakunova, “Kırgız” Etnoniminin Kökeni Üzerine”, *Bübiyna Oruzbayeva Armağanı*, Ankara 2013, s. 47-59.

⁴⁹⁰ B. Camgerçinov, “İz Genologii Kirgizov”, *Belek Malovu*, Frunze 1946; A. Hasanov, “Nekotoriye Svedeniya Ob Obrazovanii Kirgizskoy Narodnosti”, *Trudı Kirgizskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Seriya İstoričeskikh Nauk, Sayı: 10, Frunze 1967.

⁴⁹¹ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003.

⁴⁹² Osmonalı Sıdıkov, *Muhtasar Tarih Kırgızıya, Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1992, s. 55.

adam, kişi manasında bir başka ifadeyle “kırgız” ismi “kır adamları” anlamını vermektedir.⁴⁹³

Ahmet Taşağıl, Çin kaynaklarındaki bilgilere dayanarak, “Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı Chia-chia-ssu şeklinde değişti. Anlamı sarı-kızıl yüzlü demek idi” diyor.⁴⁹⁴ N. Osmonov ise, Kırgız’ın “Kırgu+az” “Kırmızı Azlar” olduğunu iddia etmiştir. Kırgız adının renkle açıklanacağını düşünen başka bir bilim adamı Aytmuratov’dur ve onun fikrine, Kırgız adı “kara saçlılar”, “siyah tutam saçlılar” olarak açıklanır.⁴⁹⁵

Hakas bilim adamı Butanayev’e atıf yapan Karataev, “Hırgıs” tabirinin Moğolca’da “hiddetli”, “öfkeli” anlamı taşıdığını bildirir.⁴⁹⁶ Maalesef, bununla ilgili fazla bilgiye sahip değiliz. “Hırhıs” kelimesinin Moğolca’da her hangi bir karşılığının olmadığını, Butanayev’in Moğolca’daki kötülük, bozukluk, çirkinlik, kabalık, vahşilik, azgın, zorba, zalim ve gerici anlamına gelen “hargis” kelimesiyle karıştırmış olabileceğini, hargis kelimesinin “Hırgıs” kelimesi ile hiçbir bağının olmadığını düşünüyoruz.⁴⁹⁷

Kırgız teriminin anlamıyla ilgili öne çıkan görüşler arasından “Kırk boy Kırgız” görüşü, ağır basan bir görüştür ve bilim adamlarının çoğu da bu fikri desteklediklerini görmekteyiz.

1.10.2 Kırgız-Hakas Meselesi

Kırgız kelimesiyle ilgili başka bir mesele, Kızlasovlar’ın iddia ettiği, Kırgız-Hakas⁴⁹⁸ ayırımı meselesidir. Onların fikrine, Kırgızlar eskiden Kırgız Devleti’nin idareci boyu idi ve sayıları azdı, halkın tamamına da Çin kaynaklarında geçtiği gibi

⁴⁹³ Alkey Margulan, “İz Vıstupleniya”, *TKAEE*, c. III, Moskova 1959, s. 178,179; Ö. Karayev, *A.g.e.*, İstanbul 2008, s. 70.

⁴⁹⁴ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 77.

⁴⁹⁵ Daulen Aytmuratov, *Tyurkskiye Etnonimi; Karakalpak, Çerniye Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Tyurk, Peçeneg, Sak, Massaget, Skif*, Nukus 1986, s. 76-92.

⁴⁹⁶ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy.....*, s. 32; V. Ya. Butanayev, “İstoriçeskaya Sudba Eniseyskih Kirgizov Po Dannım Fol’klora Narodov Yujnoy Sibiri”, *Voprosı Etniçeskoı İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989, s. 66-77.

⁴⁹⁷ Hargis kelimesi için bkz: Ferdinand, F. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, c. II, Ankara 2003, s. 1445.

⁴⁹⁸ “Hakas” terimini ilk defa Kaz’min kullanmış ve aynı adla bir çalışma neşretmiştir (N. N. Kaz’min, *Hakası*, İrkutsk 1925). “Hakas” terimini siyasi anlamda 1917-1918 yıllarında kullanan Kaz’min’in talebesi, etnograf S. D. Moynagaşev’dir (V. Ya. Butanaev, “Vopros o Samonazvanii Hakasov”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 63-64).

Hakas deniliyordu. Bundan dolayı Yenisey'deki Kırgız Devleti'ne de Hakas Devleti denilmeliydi.⁴⁹⁹ Kyuner de, Moğol devrinde bir halkın iki başka grubuna "Hakas" ve "Kırgız" tabirlerinin kullanıldığını iddia etmiştir.⁵⁰⁰ Bu gerçeklerden uzak görüşe zamanında konuya hakim bilim adamlarının çoğu gerekli yanıtı vermiştir.⁵⁰¹ Konuyla ilgili en güzel cevap da, "Hakas" bilim adamı Butanaev'e aittir; "Sovyetlerin 70 yıllık iktidarına rağmen, "İade edilen etnonim" halkın adı olamadı. Propaganda amaçlı yazılıp çizilenler, pasaport dayatması, edebi eserlerin yazılması vs. işlerine yaramadı. Sadece "Hakasya"nın Rus dilli halkı yerli halka hitap etmek için bu terimi kullandılar. Halk ise kendi içinde bu terimi kullanmıyor. Yaşlı kesim yabancı kökenli kelimeleri doğru dürüst telaffüz etmesini de bilmiyor, çünkü bu dilin fonetik yapısına uymuyor", "Hakas" dil bilgisi, folklor ve toponomisi Orta Yenisey bölgesinde "Kırgız" etnoniminin varlığından haber verirken, "Haka" ve "Tadar" terimleri hakkında bize hiçbir bilgi vermiyor".⁵⁰² "Tatar" tabiri bölgeyi işgal eden Ruslar tarafından aktif şekilde yerli halkların tamamına kullanılıyordu.

Klyaştorıy, konuyla ilgili kaleme aldığı yazısında Kırgızların "Tatar" terimini Yuan Devleti devrinden itibaren kullandıklarını yazar; "Tadar-Tatar" Kızlasov'un dediği gibi, Çarlık Rusya'nın eseri değildir. Bu kökü daha eskilere dayanan bir vakadır. Moğol istilasından sonra Kırgız toprakları Yuan Devleti'nin emri altındaydı. Yuan Devleti XIV. yüzyıl sonlarında yıkılınca Orta ve Yukarı Yenisey havzası Oyratların emrine girdi, ama 1399 yılında bu devleti Kırgız boyu yönetiyordu. Devlet başkanı Ugeçi Kaşka Yuan Devleti ismini kaldırıp Dadan halkı ve toprakları adını verdi."⁵⁰³ Rusların, Sibirya'yı işgalinden sonra yerli halka "Tatar" dedikleri, dolayısıyla Minusin'deki Kırgızlara da "Tatar" denildiği bilinen bir vakadır. Fakat,

⁴⁹⁹ L. R. Kızlasov, "Eşço Raz o Terminah 'Hakas' i 'Kırgız'", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 4, Moskova 1971; İ. L. Kızlasov, "O Samonazvanii Hakasov", *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 52-59.

⁵⁰⁰ N. V. Kyuner, "Vostoçnie Uryanhaytsı Po Kitayskim İstoçnikam", *Uçenie Zapiski Tuvinskogo NİİYaLİ*, Sayı: 6, Kızıl 1958, s. 203; L. P. Potapov da Kyuner'in fikrini desteklemiştir ("O Stat'e N. V. Kyunera "Vostoçnie Uryanhaytsı Po Kitayskim İstoçnikam", *Uçenie Zapiski Tuvinskogo NİİYaLİ*, Sayı: 6, Kızıl 1958, s. 198-201).

⁵⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz; S. E. Yahontov, "Drevneyšie Upominaniya Nazvaniya 'Kırgız'", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 4, Moskova 1971, 110-120; O. Karaev, "K Voprosu o Terminah "Kırgız" i "Hakas", *Narodı Azii i Afriki*, No. 4, 1970; Ö. Karaev, "Yeşçe Raz o Termine "Kırgız" i "Hakas", *Voprosı Kirgizskoy Terminologii*, Frunze 1972.

⁵⁰² V. Ya. Butanaev, "Vopros o Samonazvanii Hakasov", *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 64.

⁵⁰³ S. G. Klyaştorıy, "O Stat'e İ. L. Kızlasova "O Samonazvanii Hakasov", *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 58-61.

Klyaştorını ve diğer bilim adamlarının iddia ettikleri gibi Kırgızların tarihte “Tatar” adını kullandıkları meselesi ayrıntılı incelenmesi gereken bir konudur.

Kırgız ismi bir “etnoetnonim”, yani başka halkların onlara verdiği bir addır. Bundan dolayı Yenisey runik yazıtlarında bu tabir geçmiyor. Tabir sadece IX. yüzyılın ortasında Kırgızlar tarafından Moğolistan’ın zaptedilmesinden sonra orada “Ben Kırgız oğlu” şeklinde geçer.⁵⁰⁴

Yenisey nehrinden Ural’a kadar geniş bir arazide yaşamış olan Orta Çağ dönemi göçebelerinde “Kırgız” adının geniş bir şekilde yayılması onların bu adın “Türkî” adı gibi eskiden “cesur ve savaşı” insanlar anlamına geldiği üzerinde düşünmek gerekiyor. Bu yüzden göçebe aşiretlerin birçoğunun kendilerini “Kırgız” olarak adlandırmaları doğaldır. Bir zamanlar tüm Asya’da yaşamış olan göçebeler Kırgız olarak adlandırılmıştır.⁵⁰⁵

1.11 Kırgızların Türkistan’a Gelmeleri Meselesi

Kırgızların eski ana yurtları meselesi, günümüze kadar çözüme kavuşturulamamış bir sorundur. Tezimizin birinci bölümünde bu sorun üzerinde durduk. Bu bölümde, Kırgızların IX.-XV. yüzyıllarda doğudan batıya veya Güney Sibiryaya ile Moğolistan topraklarından Türkistan çevresine olan göçlerini incelemeye çalışacağız. Aslında, Kırgızların doğudan batıya yaptıkları göçlerin en yoğun olduğu dönem de bahsettiğimiz yüzyıllar arasındadır.

Kırgızların Türkistan bölgesine ilk ciddi göçleri, onların IX. yüzyılın ortasında Uygurları yenerek günümüz Moğolistan topraklarına gelmelerinden sonra başlar. Uygur gruplarını takip eden Kırgız askerleri Doğu Türkistan şehirlerine kadar gelirler. Kırgızların batıdaki ilk durağı Doğu Türkistan topraklarıydı.

Kırgızların batıya göç ettiklerini ilk olarak Radloff dile getirmiştir. O, Kırgızların daha X. yüzyılda bozkıra hakim olduklarında Tanrı Dağları bölgesine göç ettiklerini bildirir. Daha sonra, Radloff’u destekleyen diğer bilim adamları Yenisey

⁵⁰⁴ İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii; Grammatika, Tekstologiya*, Moskova 2008, s. 310-311.

⁵⁰⁵ O. C. Osmonov, “Eski Kırgızlar”, Çev. Vefa Kurban, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, Sayı: 3, İzmir 2013, s. 150.

Kırgızlarının Tanrı Dağları bölgesine Moğol istilası devrinde de gelmiş olabilecekleri tezini eklediler.⁵⁰⁶

V. V. Barthold, Çin yıllıklarına dayanarak “Kırgızların X. asırda Tanrı Dağları’nın batısına ve Doğu Türkistan’a geldiklerini bildirir. İlk olarak 840 yılında Doğu Türkistan’a kaçarak gelen Uygurlar arasında Kırgızların da bulunduğunu, ikinci kez de bu taraflara Kırgız askerlerinin sefer düzenledikten sonra kalarak yerleştiklerini yazmaktadır”.⁵⁰⁷ Hakas bilim adamı L. Kızlasov da, “X. yüzyılda Kırgızların bir bölümü Doğu Türkistan’da kaldılar. Onlar Uygur, Karluk ve Çigiller ile komşu idiler. Pençul (Üç Turfan şehrinin X. yüzyıldaki adı) şehri onların emrindeydi”⁵⁰⁸ diyerek Barthold’un fikirlerini desteklemektedir.

Kırgızların Doğu Türkistan’a geldikleriyle ilgili “Hudud al-‘Alam” eserinde; Pençul (Bencul), Karlukların hakimiyet kurduğu topraklardadır. Eskiden şehri Dokuz Oğuzlar (Toğuzguzlar) yönetirdi, şimdi ise Kırgızlar yönetiyorlar⁵⁰⁹ bilgisi verilmiştir. 843 senesinin baharında Kırgızlar (Yenisey Kırgızları) Doğu Türkistan’a ilk defa sefer düzenlerler ve Ansi ve Beytin şehirlerini ele geçirirler. Uygurlardan Panla Tegin 848’de Ansi’yi, Tele Kavimlerinden Buku Çina 866’da Beytin, Sichdjou ve Luntay’ı zapt ederler.⁵¹⁰ Bunun üzerine Kırgızlar Doğu Türkistan’a yeni sefer düzenlerler ve Pençul, Aksu şehirlerini ele geçirir, Kaşgar’a kadar ilerlerler.⁵¹¹

Kırgızların X. yüzyılda günümüz Moğolistan topraklarını terk ederek, Minusin bölgesine çekilmeleri, batıya ve güneye inen Kırgız boylarının o bölgelerde kalmalarına neden olmuştur. Kitanların da güçlenerek X. yüzyılın yirmili yıllarında Moğolistan topraklarına doğru ilerlemesi, Kırgız tarihi açısından bir kırılma noktasıdır. Bu devirden itibaren, Kırgızların bazı boyları daha batıya göç ederek, eski yurtları olan Yenisey havzasından uzaklaştılar.

Konuyla ilgili Hudyakov, “Merkezî Asya tayfalarının Karahıtaylar tarafından hakimiyet altına alınmasıyla Kırgızların etnik birliği ikiye bölünmüştür. Kırgızların bir

⁵⁰⁶ S. M., Abramzon, “Kırgızı”, *Narodı Sredney Azii i Kazahstana*, c. II, Moskova 1963, s. 158.

⁵⁰⁷ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, Moskova 1963, s. 501.

⁵⁰⁸ L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskva 1984, s. 75.

⁵⁰⁹ R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 66; *KKTB*, c. I, s. 66.

⁵¹⁰ A. G. Malyavkin, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv*, Novosibirsk 1983, s. 131, 197.

⁵¹¹ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, Moskva 1963, s. 492.

bölümü Sayan-Altay'da ve bir bölümü Doğu Türkistan'da kalmıştır. X. asrın sonlarında Doğu Türkistan Kırgızları, Turfan Uygurlarının yönetimi altında yaşamaya başlamışlardır” demektedir.⁵¹² Yenisey Kırgız Kağanlığı yıkıldıktan sonra, bu kağanlığa tabi olan çok sayıda Kırgız boyu, Yenisey'den ve Altay bölgesinden İli nehri, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan, Talas ve Issık Göl bölgesine göç ederek buradaki diğer akrabalarıyla bir araya gelmişlerdir.

“Kırgız boylarının Doğu Türkistan'a göç etmelerinin en önemli nedenlerinden olarak bölgenin elverişli iklimi ile zenginliklerini söyleyebiliriz. Boşuna Turfan'ın zenginlikleri için Uygur, Tang ve Tibet Devletleri kendi aralarında savaşmamışlardır.”⁵¹³ Yenisey Kırgız Devleti Doğu Türkistan üzerinden batı ile ticaret yaptığından, buralar onlara yabancı ülke değildi.

Kırgızların Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'a ne zaman göç ettikleri veya Kırgızların çoğunluk olarak ne zamandan itibaren Batı Türkistan veya günümüz Kırgızistan topraklarında yaşamaya başladıkları da çözüme kavuşmuş değildir. Bilim adamları bunun X.-XV. yüzyıllar arasında gerçekleştiğinde hem fikirler, ama tam olarak hangi yüzyılda Kırgızların bölgede çoğunluğu oluşturduğu konusunda fikir birliğine varmış değiller.

Hudyakov ve Butanaev, eski Kırgızların, Kırgız Derjavası döneminde Yenisey Kırgızları ve Doğu Türkistan Kırgızları olarak ikiye ayrıldığını, ikincilerin günümüz Kırgız Etnosu'nun kurulmasında çekirdek görevi üstlendiğini yazar.⁵¹⁴ Başka bir deyiş ile günümüz Kırgızlarının cetleri önce Doğu Türkistan'a yerleştiler, daha sonra Türkistan'ın batısına göç ettiler. Barthold, Kırgızların bir kısmının X. yüzyılda Türkistan'a geldiğini kabul etse de, ana kitlesinin Yedisu bölgesine yerleşmesinin daha sonraki dönemlerde olduğu kanaatindedir.⁵¹⁵

İslam kaynakları, Kırgızların mühim bir kısmının Yenisey'de kaldığını, diğer kısımların Orta Tiyenşan'a gelerek yerleştiğini bildirir. Böylece Kırgızlar, İrtiş havzasındaki Kimeklere, batıda Orta Tiyenşan'daki Yağma ve Karluklara komşu

⁵¹² Yu. Hudyakov, “Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda” *Kırgızdar*, c. III, Bışkek 1995, s. 184.

⁵¹³ S. U. Düyşenbiev, “K Voprosu Rasseleniya Kırgızskih Plemen Po “Hudud al-Alam” (IX-XII)”, *Voprosı Vostokovedeniya i Vostokovodnogo Obrazovaniya*, Vıp. I, Bışkek 2002, s. 34.

⁵¹⁴ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 135.

⁵¹⁵ V. V. Barthold, *Oçerk İstorii Semireçya*, 2. Baskı, Frunze 1943, s. 24-25.

olmuş, güneyde Kuça, Erk ve Pençul şehirlerine yerleşmiş, bir kısmı Kaşgar, diğer kısmı da Issık Göl ve Çüy (Çu) taraflarındaki dağlarda yaşamaya başlamıştır.⁵¹⁶

Mokeyev, Minusin Kırgızlarının X.-XII. yüzyıllarda Altay, İrtiş ötesi bölgelerinde Kimekler, Toguz-Oğuzlar, Karluklar ile karışarak yeni bir milleti ortaya çıkardıklarını, yeni bir oluşum olan “Altay Kırgızları”nın Moğol İmparatorluğu devrinde bir takım siyasi ve ekonomik nedenler dolayısıyla Yedisu bölgesine göç ettiklerini ve bölgedeki Mogulistan Devleti’nin yıkılmasından sonra XV. yüzyıl sonu, XVI. yüzyıl başlarında Tanrı Dağları bölgesini tamamen ele geçirdiklerini, kısa zaman zarfında orada yaşayan Moğol ve Kırgız boyları arasındaki kaynaşmanın arttığını ve günümüz Kırgızistan topraklarında yaşayan bütün boyların kendilerine “Kırgız” demeye başladıklarını yazar.⁵¹⁷

“Kırgızların Güney Sibirya’da Yenisey, Min-Su (Minusin) bölgesi, Sayan-Alтай dağ silsileleri, İrtiş boyları ve Orta Asya’nın doğu bölümü, Issık Göl, Tanrı Dağları ve Pamir-Alay dağ silsilelerinde yaşadıkları günümüze kadar bilinmektedir.”⁵¹⁸ Bu bölgelerle ilgili olarak birçok bilim adamı farklı tezler ileri sürmüştür. İleri sürülen tezlerde ağırlık, Karahıtaylar ve Moğollar döneminde Kırgızların bu bölgelere geldikleridir.

V. V. Bartold, L. N. Bernştam, L. Kızlasov, Ö. Karayev, Yu. Hudyakov, Hu Çjen Hua, “Kırgızların yaşadıkları coğrafyayı ‘Ak Dağları’nın (Kun-lun) kuzeyinden Baykal’a kadar olan yerler olarak açıklamaktadırlar. Fakat Orta Asya’da Kırgızlar, Hazar (Kaspiy) denizine kadar yayılmışlardır.”⁵¹⁹

Manas Destanı üzerine ciddi çalışmalar yapan Moldobayev, destan üzerine yaptığı tahliller sonucunda, Yenisey Kırgızlarının etnik bütünlüğü bozulduktan sonra Kırgızların Tanrı Dağları bölgesine göç ettiklerini, bunun kronolojik olarak da IX.-XII. yüzyıllara denk geldiğini, destanda da asıl olarak bunların anlatıldığını yazar.⁵²⁰

⁵¹⁶ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 143; S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 66.

⁵¹⁷ A. Mokeyev, *A.g.e.*, s. 116.

⁵¹⁸ C. M. Malabayev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bışkek 1999, s. 39.

⁵¹⁹ K. Matikeyev, “Şincandagı Kırgızdar”, *Kırgızdar*, c. III, Bışkek 1995, s. 205.

⁵²⁰ İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturıny...*, s. 110-111.

Kırgızların Tanrı Dağları mintikasını yurt tutmalarının kesin tarihi, Moğol istilasını sonrasına konulabilir.⁵²¹ Arkeolog Savinov, önemli Kırgız boylarının Sayan Altay bölgesinden Tyan Şan’a göçlerinin XIII. yüzyılda başladığını düşünmektedir.⁵²² Tarihçi Çoroyev, günümüz Kırgızistan’ına üç önemli göç olduğunu, XIII. yüzyılda Türk-Moğollar ile beraber gerçekleşen üçüncü göçte “Kırgız” adını benimseyen grupların, Tanrı Dağları’nda Kırgız Etnosu’nun kurulmasında etkili olduklarını bildirir.⁵²³

Bu dönemden itibaren “Tiyanşan Kırgızları” diye isimlendirilen etnik grup sayı itibariyle zamanla çoğalmaya başlamıştır. Karahıtay darbesinin, Kırgız boylarını batıya sürmesiyle beraber önceden gelen (Kırgız kökenli) boylar diğer boylar (yerli unsurlar) ile kaynaşmış ve güçlü bir birlik tesis edilmiştir.⁵²⁴ Yavaş yavaş Kırgız adı, bölgedeki diğer Asyenik kökenli kavimleri de içine alarak etno-politonim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Çoroyev’in başını çektiği tarihçiler, IX.-XV. yüzyılda yaşayan Kırgız boylarının Avrasya topraklarına dağılımını göz önünde tutarak bunlara “Merkezi Asya Kırgızları” adıyla hitap etmeyi teklif etmiştir.⁵²⁵

Bugünkü Moğolistan’ın batısında bulunan Hangay dağlarında Kırgızlar yaşıyor. Bu topraklarda Kırgızların adını taşıyan “Kırgız Köl” mevcuttur. Bunun için Kırgızlar çeşitli sebeplerle XIV. yüzyıldan itibaren Hangay dağlarından Pamir ve Tanrı dağlarına göç etmeye başladılar.⁵²⁶

1420-1470 yılları arasında Oyratların Moğolistan’a karşı giriştikleri savaflara katılan Kırgızların bu sırada Moğolistan’ın güney bölümüne, Tanrı Dağlarına yerleştikleri düşünülebilir.⁵²⁷ Kırgız hanları soyundan Oyrat yöneticisi Amasanji

⁵²¹ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 66.

⁵²² D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad 1984, s. 89-103.

⁵²³ T. K. Çoroev, “Tengir Too (Prityanşane) Kak Region Etnogeneza Kırgızskogo Naroda”, *Etnogenetiçeskiye i Etnokulturnie Protsessi v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, Bışkek 1996, s. 109.

⁵²⁴ L. P. Potapov, *Oçerki Po İstorii Altaytsev*, Moskva-Leningrad 1953, s. 99- 101; Kırgız tarihinde, XIII. yüzyıldan sonra Sayan-Altay bölgesinde yaşayan Kırgızlar “Sibir Kırgızları”, Doğu Türkistan ve Kırgızistan topraklarında yaşayanlar ise “Tiyanşan Kırgızları” ismi ile anılmaktadır.

⁵²⁵ Urstanbekov, B. U., T. K. Çoroyev, *Kırgız Tarihi*, Frunze 1990, s. 106.

⁵²⁶ Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, *Kırgızdar*, c. II, Bışkek 1991, s. 80.

⁵²⁷ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 25.

Tayşi, XV. yüzyılda Merkezi Tanrı Dağları bölgesine yerleşti. Onunla birlikte gelen Kırgızlar, bölgedeki en kalabalık halktı ve Mogol adıyla bilinen yerli Türk-Moğol boylarını asimile ederek günümüz Kırgız halkının ortaya çıkmasını sağladılar.⁵²⁸

Kırgızların doğudan batıya göçü, daha uzun yıllar tarihçilerin üzerinde duracağı bir konudur. Şimdilik, yukarıda verilen bilgilere dayanarak Kırgızların IX. yüzyıldan itibaren başta Doğu Türkistan olmak üzere Tanrı Dağları bölgesine dönem dönem göç ettiklerini, Büyük Kırgız Devleti (IX.-X. yy.), Kitanlar (X.-XIII. yy.), Moğollar (XIII.-XIV. yy.) ve Oyratlar (XV. yy.) dönemlerinde kitlesel olarak göçlerin yaşandığını söyleyebiliriz.

2. Moğol Kökenli Halkların Siyasi Tarihi

2.1 Kitanların Siyasi Tarihi

2.1.1 Liao Devleti (916-1125)

Göktürk ve Uygur egemenliğini tanıyan Kitanlar, X. yüzyıla gelindiğinde kendi bağımsız devletlerini kurdular. Kitan Devleti tarihini iki farklı döneme ayırabiliriz; 1. Liao devri (907/916-1125), 2. Batı (Si) Liao devri (Karahıtaylar) (1125-1218).⁵²⁹ Kitanlar böylelikle X.-XIII. yüzyıllar aralığında Merkezi Asya’da önemli bir devlet kurmaları, Birinci Liao devrinde Çin’i yönetmeleri ve Moğol dilli boylar için batının kapısını açmaları ile isimlerini tarih sayfalarına yazdırdılar.

IX. yüzyılda bozkırda oluşan “iktidar boşluğu” ve 907 yılında Tang sülalesinin yıkılmasını fırsat bilen Kitanlar kendi devletlerini kurdular.⁵³⁰ A-pao-chi aynı yıl Kitan boy birliğinin başına geçti.

A-pao-chi, 916 yılında Tyan-huan-van unvanını aldı ve yönetim sisteminde de ciddi değişiklikler yaptı. Bundan böyle imparator devletteki her işin başlatıcısı oluyordu. O dönemdeki uluslararası durum da Kitanların devletlerini güçlendirmesi ve

⁵²⁸ K. İ. Petrov, *Oçerk Feodal’nyh Otnoşeniy u Kirgizov v XV-XVIII Vekah*, Frunze 1961, s. 149-172.

⁵²⁹ G. G. Pikov, “Kitan’skoe Gosudarstvo Lyao Kak Koçevaya İmperiya”, *Koçevaya Al’ternativa Sotsial’noy Evolyutsii*, Moskova 2002, s. 139.

⁵³⁰ Yu. İ. Drobışev, “Politika Kidaney v Tsentral’noy Azii”, *Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae; XL Nauçnaya Konferentsiya*, Sayı; 2, Moskova 2010, s. 108.

genişlemesi için elverişli idi.⁵³¹ A-pao-chi tahta çıktıktan bir ay sonra oğlu Tu-yuy'u halefi ilan ederek, imparatorluk konumunu pekiştirdi. Uluslararası durumu lehine kullanan A-pao-chi, "otuz altı yabancı milleti birleştirdi."⁵³²

A-pao-chi, 908 yılında Shih-wei, 910-911 yılında Hi ve 912 yılında Chu-pu-kuları, 915 yılında Ugu veya Ungiratları, 916 yılında Gobi Çölü'nün güneyinde yaşayan halkları itaat ettirerek Merkezi Asya'nın işgalini de başlatmış oldu. Kitanlar 924 yılında Cungarya'ya kadar gelseler de, 926 yılında A-pao-chi'nin ölümünden sonra daha çok güney bölgeleriyle ilgilenmek zorunda kaldılar ve Merkezi Asya topraklarının tamamen işgal edilmesi tamamlanmadı.⁵³³

Bohayların liderleri 926 yılının ikinci ayında A-pao-chi'nin iktidarını tanıdıklarını bildirmek için gelir.⁵³⁴ Bohay bölgesinin ismi Dundan (Doğu Kitan) olarak değiştirilir ve A-pao-chi'nin oğlu Tuyuy, henüz babası ölmeden "Van" unvanı alıp bölge yöneticisi olarak tayin edilir. Ancak A-pao-chi'nin ölümünden sonra eşinin olaya el atması sonucu, ikinci oğlu Yeh-lü Deguan (926-947) tahta geçer.⁵³⁵ Yeh-lü Deguan, 947 yılında Çin seferi dönüşünde vefat etti ve yerine Shi Tszun (947-951) tahta çıktı.

Kitanlar Çin'de istedikleri kimseyi tahta geçiriyor ve bu nedenle tahta geçen kimse Kitan İmparatoru'nu babası sayıyor, onlara vergi ödüyordu. Ayrıca 16 Çin eyaleti de Kitanlara verilmişti. Bu durum, Çin ile konargöçerler arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktasıydı.⁵³⁶

X. yüzyıl ortalarında "uyuyan imparatorlar" adıyla da bilinen İmparator Mu-Tszun (951-968) ve İmparator Tszin Tszun (968-982) dönemlerinde Kitan Devleti ilk iç siyasi kriz yaşadı. Ancak komşu devletlerin o dönemler güçsüz olması Kitan

⁵³¹ G. G. Pikov, *A.g.m.*, s. 140.

⁵³² E. İ. Kışanov, "Çjurçjeni v XI v. Materialı Dlya Etnografiçeskogo İssledovaniya", *Materialı Po İstorii Sibiri. Drevnyaya Sibir. Sibirskiy Arheologičeskiy Sbornik*, Sayı; 2, Novosibirsk 1966, s. 272.

⁵³³ Yu. İ. Drobışev, *A.g.m.*, s. 110-111,

⁵³⁴ E. V. Şavkunov, *Gosudarstvo Bohay i Pamyatniki Ego Kul'turı v Primor'e*, Leningrad 1968, s. 59-62.

⁵³⁵ E Lun-Li, *İstoriya Gosudarstva Kitaney (Tsidan Go Chci)*, Moskova 1979, s. 54-55.

⁵³⁶ E Lun-Li, *A.g.e.*, s. 15.

Devleti'nin ayakta kalmasında büyük rol oynadı.⁵³⁷ Ayrıca bu dönemde Cürçenlerin Liao Devleti'ne ilk saldırıları gerçekleşti.⁵³⁸

İmparatoriçe Siao ve İmparator Shen-Tszun (982-1031) devlet içinde bir takım reformlar yaparak ülkeyi güçlendirdiler. Konargöçerlerin Çinlileşmesini önleyecek adımlar atıldı. Da Liao olan devlet ismi Da Tsidan-Go (Büyük Kitan Devleti) olarak değiştirildi.⁵³⁹

Kitanlar komşuları olan Sung Devleti ile de inişli çıkışlı ilişkilere sahipti. 986 yılında Sung Devleti'nin Liao Devleti'ne saldırmasıyla başlayan savaşlar 1004 yılında iki devlet arasında imzalanan Shan Yuan Barış Anlaşması ile son buldu ve Sung Devleti Liao Devleti'ne yıllık 200 bin parça ipek ve 100 bin gümüş akçe ödeme yapmayı kabul etti.⁵⁴⁰

Liao Devleti ile ilişki içinde olan bir başka devlet Tangut Devleti idi. Tangut Devleti yöneticisi Li Tszi-tsia-nia da 986 yılında Liao Devleti tarafından tanındı. İlerleyen yıllarda Liao kağanı Li Tszi-Tsia-Nia ile dünür oldu ve 990 yılında da ona "Van" unvanı verdi. 991 yılında Tangut lideri çıkarları doğrultusunda Sung Devleti vasalı olmayı kabul etse de, Liao Devleti de onunla irtibatı kesmedi. Kitanlar ona 997 yılında "Si-pin Van" unvanı verdi. İki devlet arasında iyi oyun çıkaran Li Tszi-tsia-nia sonunda devletini bağımsız yapmayı başardı.⁵⁴¹

1005 yılında Kitanlar Sung sülalesi ile anlaşma sağladıysa da Liao Devleti artık çöküş evresine girmiş bulunmaktaydı. 1029-1030 yılında Kitanların yeni vergi toplama girişimlerine karşı Bohayların büyük ayaklanması başladı. 1044 yılında Tangut boyları, 1047 yılında Bohaylar, 1049 yılında Punuli boylarının ayaklanmaları oldu. Kitan Devleti Kore ve Tangut devletleri ile yaptıkları savaşlarda da eski güçlerinde olmadıklarını gösterdiler. 1074-1075 yıllarında yapılan görüşmeler

⁵³⁷ N. N. Kradin, A. L. İvliev, S. A. Vasyutin, "Kitan'skie Goroda Kontsa X - Naçala XI Veka v Tsentral'noy Mongolii i Sotsial'ne Protsessi Na Periferii İmperii Lyao", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Sayı; 2 (22), Tomsk 2013, s. 53.

⁵³⁸ K. A. Wittfogel, Feng Chia-Sheng, *History of Chinese Society. Liao (907-1125)*, Philadelphia 1949, s. 581.

⁵³⁹ E Lun-Li, *A.g.e.*, s. 121.

⁵⁴⁰ E Lun-Li, *A.g.e.*, s. 121-122, 126-129.

⁵⁴¹ E. İ. Kışanov, *Oçerk İstorii Tangutskogo Gosudarstva*, Moskova 1968, s. 30-32, 35.

sonucunda Sung sülalesinden aldıkları 350 km toprak parçası Liao Devleti'nin son elde ettiği toprak parçası oldu.⁵⁴²

Kitan prenslerinden Yeh-lü Ta-şi batıda kendi devletini kurma peşindeyken, Kitan İmparatoru Yeh-lü Yen-hi akraba ve oğullarıyla güneye giderek Shansi'deki bir şehre yerleşti. Cürcen generali sonunda onları buldu. Bunun üzerine Yeh-lü Yen-hi Tangutlardan sığınma istedi. Tangutlar korkarak ona sığınma vermeyince, Kağan, Tibet'in bilinmeyen bir boyundan sığınma izni aldı. Cürcen generali Kağanı yolda kaçarken yakalayıp, Mançurya'ya götürdü ve ona "sahil prensi" unvanı verildi. İlk dönem Kitan Devleti böylece ortadan kalkmış oluyordu.⁵⁴³

Kitan Devleti'nin halkının tamamı 3 milyon 800 bin idi; Bunların içinde Kitanlar 750 bin, yerli Çinliler 2 milyon 400 bin, Bohaylar 450 bin, hayvancılık ve avcılıkla uğraşan Kitan olmayan halklar 200 bin kişi idi.⁵⁴⁴

Cürcen Devleti sınırları dahilinde kalan Kitanlar asimile olmadılar. Kitan dili ve yazısı Cürcen dili ile eşit seviyede kullanılıyordu. Yeh-lü soyundan olan bazı kişiler, devlette önemli görevlerde bulundular. Bunlar daha sonraları İç Moğolistan halklarının oluşmasında önemli rol oynadılar.⁵⁴⁵

İmparatorluktaki Çin-Kitan veya göçebe-yerli mücadelesine dikkat çeken Pikov, Kitanların Çin'e karşı "soğuk savaşı" kaybettiğini, bundan dolayı imparatorluğun yıkıldığını yazıyor.⁵⁴⁶ Burada ayrıca, Kitanların günümüz Moğolistan topraklarındaki konargöçer halklar ile genel olarak iyi geçindiğini, hatta karşılıklı destek ve etkileşimin de söz konusu olduğunu, Kitanların Türkistan'da başarılı olmasında da bu boyların öneminin büyük olduğunu belirtmeliyiz.⁵⁴⁷

⁵⁴² L. İ. Duman, "Otnoşeniya Kitaya s Kitanyami v X-XI Vv.", *Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae*, c. I, Moskova 1976, s. 126.

⁵⁴³ E. G. Parker, *Tısyacı Let İstorii Tatar*, Kazan 2003, s. 239.

⁵⁴⁴ K. K. Kradin, "Urbanizatsionnie Protsessi v Koçevih İmperiyah", *Mongol'skaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan Ude 2008, s. 334; K. A. Wittfogel, Feng Chia-Sheng, *A.g.e.*, s. 58.

⁵⁴⁵ L. L. Viktorova, *Mongoli...*, s. 154.

⁵⁴⁶ G. G. Pikov, *A.g.m.*, s. 146.

⁵⁴⁷ Liao Devleti'nin Merkezi Asya siyaseti ve konargöçer boylarla ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; (Yu. İ. Drobişev, *A.g.m.*, s. 108-122).

2.1.2 Karahıtay Devleti (Batı (Si) Liao devri) (1124-1218)

Merkezi Asya bozkırında oluşan boşluk ve Karahanlıların zayıflamasından istifade ederek, Türkistan topraklarında devlet kurma fırsatına sahip olan Kitanlar, yaklaşık yüz yıl bu topraklarda tutunmayı başardılar. Yerli halka dayatma yapmama politikası onların tebaasını idare etmesini kolaylaştırmak ile birlikte, kalıcı olmasını da zorlaştırmıştır. Kaynaklarda Karahıtay Devleti olarak geçen Yeh-lü Ta-şi'nin bu devleti, Müslüman-Türk bölge halkının tarihinde de kendi yerini aldı.

Bazı bilim adamları Kitanların daha XI. yüzyılda Türkistan topraklarına geldiğini düşünüyorlar; “Hitaylar 1009’da batıya yöneldiler ve Uygurlarla Karahanlıları tehdit etmeye başladılar. Fakat Karahanlılar tarafından Balasagun yakınlarında bozguna uğratılarak (1006) batıya ilerleyişleri bir yüzyıl geciktirildi.”⁵⁴⁸ “1010 yılında Kitan ordusu Gansu Uygurlarını yendi. 1014 yılında ise Yedisu’nun kuzeybatı tarafına saldırdılar ama Buhara hükümdarının ordusu tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kitan askerleri 1017 yılında da Balasagun şehri çevresinde göründüler. Onlara karşı Karahanlı hükümdarı Togan Han büyük bir orduyla savaştı ve üç ay süren takipten sonra Kitan ordusu tamamen yok edildi. Böylelikle Kitanların Orta Asya’ya girmesi engellendi.”⁵⁴⁹ Barthold bunların Naymanlar olabileceğini yazıyor.⁵⁵⁰

Kitanların batıya hareketleri X. yüzyılda başladı. XI. yüzyıla gelindiğinde Kitanlar günümüz Moğolistan topraklarını kontrolü altına almış, bozkıra egemen olma mücadelesini Moğol dilli boylar kazanarak bu coğrafyadaki Türk dilli halkları daha batıya sürmüştür. Moğolistan’ın merkezi bölgeleri XI. yüzyılda Moğol kökenli boyların yurtları haline gelmişti.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ A. Taşağıl, “Karahıtaylar”, *İA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 415.

⁵⁴⁹ B. E. Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov IX-XI Vekah Po Arabskim Istochnikam*, Alma-Ata 1972, s. 122-123; S. G. Agadjanov, *Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII Vekah*, Aşhabad 1969, s. 154-158.

⁵⁵⁰ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. V, Moskva 1968, s. 103-104.

⁵⁵¹ T. Çorotegin, *Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral’noy Azii Domongol’skogo Vremeni*, Bışkek 1995, s. 102; Kitanlar günümüz Moğolistan düzlüklerini devlet koruma alanı olarak kullanıyordu. Liao Devleti çökmeye başlamışken, günümüz Moğolistan topraklarında bir kaç yüz bin

Liao hanedanının yıkılışından sonra Kitanların büyük bir kısmı Tungus kavmine mensup olan Curcenlerin hakimiyetini kabul ederken Liao İmparatorluğu'nun kurucusu A-pao-chi'nin sekizinci göbekten torunu olan Prens Yeh-lü Ta-şi,⁵⁵² yönetimi altındaki küçük bir grup, batı Moğolistan'daki bir çok kavmin desteğini sağladıktan sonra Türkistan'a doğru ileri harekate geçti.⁵⁵³ Liao Shi'de, yedi aymak ve on sekiz taifenin katılımıyla kurultay yapıldığı ve Yeh-lü Ta-şi'nin onlara seslenerek desteklerini aldığı, kurultay sonrasında on binden fazla askere sahip olduğu bildirilir.⁵⁵⁴

Yeh-lü Ta-şi, 1124 yılında Batı Moğolistan'a gelerek kendini imparator ilan etti. Prens, pek çok araştırmacının belirttiği gibi Tangutlara değil, Moğol boylarına gelerek Si Liao (Batı Liao) Devleti'ni kurdu.⁵⁵⁵ Özbek bilim adamı Duturaeva, Yeh-lü Ta-şi'nin Çin'de ve Mançurya'da kendine müttefik bulamadığı için batıya yöneldiğine dikkat çeker.⁵⁵⁶

Duturaeva ayrıca, Müslüman kaynaklarına atıf yaparak Kitanların bir kısmının Karahıtay Devleti kurulmadan önce Türkistan bölgesine, özellikle Balasagun şehri civarına gelip yerleştiklerini yazar.⁵⁵⁷ Bu durum, Karahıtayların bölgeye egemen olup hanlık kurmalarında önemli rol oynamış olabilir.

Batıya giden yolculukta Kitanların hakimiyetini ilk olarak Turfan'da bulunan Uyğurlar kabul ederler. Turfan İdikutu, Kitan askerlerini kendisi karşılayıp, onlara 600

imparatorluk at sürüleri mevcuttu ve ayaklanan Cürcenler bunlara ulaşamadılar. Prens Yeh-lü Ta-şi, batıya doğru hareket ederken bu at sürülerini kullandı (K. A. Wittfogel, Feng Chia-Sheng, *A.g.e.*, s. 128).

⁵⁵² Yeh-lü Ta-şi, Baygu'nun oğlu olarak 1087 yılında doğdu. Kaynaklarda onun son Liao hükümdarı Tyantszo (1102-1125) ile akraba olduğu belirtilmez. "Liao Shi"de onun Çince bildiği, iyi okçu olduğu belirtilir. 1143 yılında 20 yıl hükümdarlık sürüp vefat eder. Yeh-lü Ta-şi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; (KKTB, c. II, s. 82-83; Dilnoza Duturaeva, *Tsentral'naya Aziya v Period Pravleniya Karakitaev (Vtoroya Çetvert XII-Naçalo XIII Vv.)*, Basılmamış Doktora Tezi, Taşkent 2010, s. 16-17).

⁵⁵³ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 415.

⁵⁵⁴ KKTB, c. II, s. 83.

⁵⁵⁵ G. G. Pikov, *Zapadnie Kitani v İstorii Sredney Azii i Kazahstana (1125-1218)*, Doktora Tezi, Novosibirsk 1986, s. 8-9; Liao Shi'de, Yeh-lü Ta-şi'nin kendini "Van" ilan ettiğini yazılır (KKTB, c. II, s. 83).

⁵⁵⁶ D. Duturaeva, *A.g.t.*, s. 18-19.

⁵⁵⁷ D. Duturaeva, *A.g.t.*, s. 15; Daha önce buna Barthold dikkat çekmişti (*Soçineniya*, c. II, 1. Kitap, s. 49).

at, 100 deve, 3000 koyun ve çocuklarını rehin vererek Kitan egemenliğini tanıdığını bildirir.⁵⁵⁸

Karahıtay ordusu 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kaşgar bölgesine ilk girdiğinde Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlup edildi.⁵⁵⁹ buna rağmen Kitanlar batıda devlet kurmak için kararlıydılar. Bölgede onları destekleyen boylar da mevcuttu. Örneğin “Kitanlar batıya göç ettiğinde Nayman noyanları onların ihtiyaçlarını karşılamaları için hayvan sürüsü getirirler.”⁵⁶⁰

1130 baharında Yenisey boyundaki Kırgız topraklarını geçtikten sonra tekrar güneybatıya yönelerek Tarbagatay’da İmil şehrini kuran Yeh-lü Ta-şi, Karluklarla Kanglı boyları tarafından sıkıştırılan Karahanlı hükümdarının yardım istemesi üzerine her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan Balasagun’a kadar geldi ve bu fırsattan yararlanarak Kaşgar, Beşbalık ve Hotan’ı da kendine tabi kıлып başşehir Balasagun olan Karahıtay Devleti’ni kurdu.⁵⁶¹

Gürhan⁵⁶² unvanıyla anılan Yeh-lü Ta-şi, 1137 yılında Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmud b. Muhammed’i ve 9 Eylül 1141 tarihinde gerçekleşen Katvan Savaşı’nda Sultan Sencer’i bozguna uğrattı. Böylece karşılarında rakip kalmayan Karahıtaylar, Ceyhun ırmağının sağ kıyısına kadar bütün Maveräünnehr’i ele geçirdiler, Buhara, Semerkand’a kendi adamlarını tayin edip, Harezmşahları yıllık 30000 dinar vergiye bağladılar.⁵⁶³

Yeh-lü Ta-şi’nin ölümünden sonra sırasıyla Karahıtay tahtına eşi Siao Tabuyan (1144-1150), oğlu Yeh-lü İle (1151-1163) ve kızı Yeh-lü Pusuvan (1163-1178) çıktı.

⁵⁵⁸ KKTB, c. II, s. 84.

⁵⁵⁹ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 415.

⁵⁶⁰ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 46-47; K. A. Wittogel, *A.g.e.*, s. 101-102.

⁵⁶¹ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 415. Çin kaynakları bu devleti Hsi Liao (Batı Liao), Müslüman kaynakları büyük ihtimalle Hita (Hata) dedikleri Kuzey Çin’deki Liao İmparatorluğu’ndan ayırt etmek için bu devlete Karahıtay adını vermişlerdir. Müslüman kaynaklarında devletin kuruluş yılı olarak 1128 yılı gösterilse de, doğrusu 1130 yılıdır (T. Çorotegin, *A.g.e.*, s. 103-105; G. G. Pikov, *A.g.t.*, s. 9).

⁵⁶² Cuveyni, bunun “Hanlar hanı” (*A.g.e.*, c. II, s. 70), Reşidüddin, “Büyük hükümdar” (*A.g.e.*, s. 79), İbn Al-Asr, “Hanların en büyüğü” (*Al-Kamil Fi-t Tarih*, Taşkent 2005, s. 247) anlamı taşıdığını, Rubruk, “Gur” kelimesinin şahıs ismi olduğunu (*Puteşestvie...*, s. 115), Barthold, “Gur” isminin Yeh-lü Ta-şi’den geldiğini (*Soçineniya*, c. II, s. 544), Herbert Franke, “Evrensel han” (“The Forest Peoples of Manchuria; Kitans and Jurchen”, *The Cambridge of Early Inner Asia*, Cambridge 1990, s. 410), Duturaeva ise “Gurhan”ın Kitan dilindeki “g.ur;en ga” veya “qa.ha, qa.ha;an” Türkçe söyleniş şekli olduğunu ve “gur”un da devlet anlamı verdiğini, Karahıtayların bununla birlikte “kagan” unvanı kullandıklarını bildirir (*A.g.t.*, s. 22).

⁵⁶³ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 415.

Bu dönem aralığında Karahıtay yönetimi ülke dahilindeki konargöçer boylarla zaman zaman çarpışırken, devletin kuzeydoğu cihetindeki konumu zayıfladı ve ayrıca Harezmşahlar da bağımsız olma için bazı teşebbüslerde bulundular.⁵⁶⁴

Karahıtay Devleti'nin sınırları, en geniş olduğu dönemde, doğuda Çin'in batısındaki Hsi-hsia'ya, kuzeyde Altay dağlarındaki Nayman ülkesine, batıda Ceyhun ırmağına, güneyde ise Belh, Tirmiz ve Hoten'e kadar dayanıyordu.⁵⁶⁵ Cuveyni'de ülke sınırları Kem Kemçik'ten Barikan'a (Barshan), Taraz'dan Tamgaç'a kadar olarak verilir.⁵⁶⁶

Kitanların adı geçen topraklara yayılması, Moğol dilli boyların batıya açılmasına olanak sağladı. Tarihçi Namsrayn Nyam Osor, Kitanlar sayesinde Moğol dilli etnosların Merkezi Asya ile Türkistan arasındaki toprakları keşfettiklerini yazar.⁵⁶⁷

Yeh-lü İle'nin oğlu Chilugu (1178-1211) döneminde Karahıtay Devleti çökmeye başladı. Saraydaki taht mücadeleleri Nayman Küçlük'ün 1211 yılında tahta geçmesi ile sonuçlandı. Cuveyni, Karahıtay Devleti'nin yıkılma sürecini veya Küçlük'ün tahta geçmesini şu şekilde anlatır; “Gur Han'ın emirleri Doğu bölgelerinde başkaldırmaya başladılar. Onun emrinde bulunan Küçlög, uzun zamandır aklından geçirdiği onu devirmek fikrinin gerçekleşmesi için uygun bir ortamın doğduğunu anladı.... Gur Han'a kırıgın olan Sultan Osman bu davete (Gur Han'ın) uymadığı gibi, Sultan Muhammed'e elçi göndererek ondan yardım istedi. Semerkand'da adına sikke bastırıp hutbe okuttu. Kendisine karşı düşmanca tavır alması üzerine Gur Han, onun üzerine 30 bin kişilik bir ordu gönderdi. Gur Han'ın ordusu Semerkand'ı yeniden ele geçirdi.. O sırada bir yerden cesaret alan Küçlög, Gur Han'ın topraklarına saldırdı.. Sultan ile Semerkand Sultanı aralarında anlaşıp Gur Han'ın üzerine yürüdüler... Taraz civarında Tayangu, Sultan'ın askerleri tarafından esir alındı. Hitay ordusu geri çekilirken kendi şehirlerini ve köylerini yakıp yıkmaya başladı. Balasakun'a vardıkları

⁵⁶⁴ D. Duturaeva, *A.g.t.*, s. 20; Michal Biran, Karahıtay Devleti'nde kadınların tam yetkili olarak devleti yönettiklerine dikkat çeker (*The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, New York 2005, s. 49, 54). Karahıtayların 6 gurhanının 2'si kadın idi.

⁵⁶⁵ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 416.

⁵⁶⁶ A. Mokeev, *Kırgızı Na Altae i Na Tyan Şane*, Bışkek 2010, s. 76.

⁵⁶⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Namsrayn Nyam Osor, *Mongolskoye Gosudarstvo i Gosudarstvennost v XIII-XIV Vekah*, Basılmamış Post Doktora Tezi, Ulan Ude 2003)

zaman ora halkı Sultan’a güvenerek kale kapılarını kapayıp Hitay ordusunu içeri almayınca şehir halkı ile Hitay ordusu zorlu savaşa tutuştu... Hitay ordusu Sultan’ın ordusundan ele geçirdikleri fiilleri kapılara sürerek, 3 gün 3 gece adam öldürmekle meşgul oldular... Öldürülenlerin sayısı 47 bin kadardı ve şehirde hiçbir canlıyı sağ bırakmadılar... Gur Han’ın hazinesi hemen hemen boşalmıştı... Mahmut Tay, askerlerin yağmadan elde ettiklerinin alınıp hazineye konmasını teklif etti... Emirler bunu kabul etmeyerek her yerde isyan hareketlerine başladılar...Küçlüg, fırsatı ganimet bilerek bir defa daha buluttan fırlayan bir şimşek gibi Gur Han’ın üzerine yürüyüp onu gafil avladı.”⁵⁶⁸

Bilim adamları arasında Karahıtay Devleti’nin yıkılış tarihi hakkında iki görüş mevcut. Bazıları, Küçlüg’ün tahta geçtiği 1211 yılını devletin yıkılış tarihi olarak görürken,⁵⁶⁹ diğerleri Küçlüg’ün sarayda inkılap yaparak 1218 yılına kadar Karahıtay Devleti’nin başında kaldığını yazarlar.⁵⁷⁰ Bize göre, Karahıtay Devleti’nin yıkılış tarihi, hanedan ailesinin değişmesine rağmen 1218 yılıdır.

Karahıtaylardan günümüze kalan en önemli miras, bölge halklarının o dönemden sonra Çin’e “Kıtay” demeye başlamasıdır. “Ming hanedanlığı döneminde Hanların Kitanlara “Qita” (Kita), “Qitayi” (Kitayi) dediklerini görüyoruz. Bu terim Müslüman yazarları tarafından “Hitai” ya da “Hatai” şeklinde, Avrupalı yazarlar tarafından ise “Catai”, “Cata” veya “Cathay” şeklinde kaydedilmiştir. Bugün de Ruslar Çin’e “Kıtay” demektedir, Orta Asya Türkleri Çin’e ve Çinlilere “Kıtay” veya “Hitay” demektedirler. Yani aslında bir kabile adı olan “Kıtan” kelimesi tıpkı “Qin/Çin” adı gibi bütün Çin’i ifade eden bir coğrafi isme dönüşmüştür.”⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Cuveyni, *A.g.e*, c. II, s. 73-74.

⁵⁶⁹ Herbert Franke, “The Forest Peoples of Manchuria; Kitans and Jurchen”, *The Cambridge of Early Inner Asia*, Cambridge 1990, s. 401; A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 415.

⁵⁷⁰ V. V. Barthold, *Sobranie Soçineniy*, c. II, 1. Kitap, Moskova 1963, s. 56; D. Duturaeva, *A.g.t.*, s. 27; Denis Sinor, “Western Information on the Kitans and Some Related Questions”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 115, No. 2 (Apr.-Jun.) Michigan 1995, s. 262; Abraham Constantin d’Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 181-182.

⁵⁷¹ Alimcan İnayet, “Divanü Lûgat-İt-Türk’te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 2/4, Ankara 2007, s. 1179.

2.2 Tatarlar

2.2.1 Tatar İsminin Menşei

“Tatar” isminin Juan-juan hükümdarı Da-tan’dan geldiği ve Göktürklerin Juan-Juanlara “Tatar” dedikleriyle ilgili görüşler mevcut.⁵⁷² Çinliler, kuzeydoğudaki boyları, Türk veya Moğol olarak ayırmadan, toptan Tatar (Ta-ta) diye adlandırmışlar.⁵⁷³

Kürşat Yıldırım, Çin kaynaklarında Tatar adının ilk kez V. ve VI. yüzyıllarda Ta-t’an ve T’an-t’an şeklinde görüldüğünü, “ormancı”, “ağaç eri”, “yiş kişi” manaları verebileceğini ileri sürmüştür.⁵⁷⁴ Tatar kelimesinin Çince “Ta-ta” şekline tereddütle yaklaşmayı teklif eden Gömeç, bu terimin runik yazılarda zikredildiğine dikkat çeker; “Kök Türkçe yazılı kitabelerde Tatarlar karşımıza Otuz-Tatar, Tokuz-Tatar ve Sekiz-Tatar biçimlerinde çıkmaktadır. Çin kaynaklarında adları Ta-tan şeklinde yazıldığı söylenen (ki buna da tereddütle bakmak lazım) bu kavmin ismini, Pelliot’un Tun-huang’da bulduğu metinlerde Tattara şeklinde görüyoruz.”⁵⁷⁵

Liao ve Chin devirlerinde Tatar adına pek rastlanmaz. Bunun yerine daha çok Tsu-pu veya Tsu-p’u geçmektedir.⁵⁷⁶ Tsu-pu veya Tsu-p’u Tatar isminin Çince versiyonundan başka birşey olmasa gerektir.

Moğolların Gizli Tarihi’nde, Tatar kelimesi “Buyür Gölü ve Halka civarında oturan maruf halk” olarak açıklanır.⁵⁷⁷ Reşidüddin, Çin, Hint, Sind ve Çin-Maçinlerin bulunduğu alanlar, Kırgız yurdu, Keller ve Başkurtlar, Deş-i Kıpçak’ın kuzeyi, Arap

⁵⁷² E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 21-23; G. Suh-bator, *Syanbi*, Ulan-bator 1971. s. 64; Duck-Chan Woo, *Juan-Juanlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 46-52.

⁵⁷³ A. Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 257.

⁵⁷⁴ Kürşat Yıldırım, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 22, İstanbul 2012, s. 186; Pelliot ise 842 yılında ilk defa Çin kaynaklarında Ta-ta şeklinde geçtiğini yazar (C. Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz’in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan’da Kabileler*, Ankara 1973, s. 85).

⁵⁷⁵ S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2009, s. 148; L. L. Viktorova, Otuz Tatarların Shih-wei, dokuz Tatarların Güney Shih-weiler olduğunu yazar (*Mongol...*, s. 156).

⁵⁷⁶ C. Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan ..*, s. 85; Bahaeddin Ögel, bu devirde bazen Uygurlara da Çinliler tarafından “Tatar” denildiğini yazar (“Tatar”, *İA*, c. XII/I, İstanbul 1979, s. 53).

⁵⁷⁷ *MGT*, s. 272.

boylarından bazıları, Suriye, Mısır ve Mağrib bölgesinde, bütün Türk boylarına Tatar dediklerini yazar.⁵⁷⁸

Cengiz Han ve oğulları, başka ülkelere seferler düzenledikleri sırada, her yerde Tatarları ön cepheye sürmüşler, böylece her yerde “Tatarlar geliyor” diye bağırarak için Tatarların adları dört bir yana yayılmıştır. Cengiz Han ve oğulları Avrupa’da “Cehennem Zebanileri” anlamına gelen “Tartar” yani Tartar (Cehennem)dan gelenler adıyla anılmışlardır.⁵⁷⁹ Çin kaynağı “Men-da Bey-lu”ya atıf yapan Halikov, İmparatorluk bünyesinde ne kadar “İh Mongol Uls” (Büyük Moğol İmparatorluğu) sözü kullanılsa da, Muhali’nin ve onun emrindeki noyanların Çin’deyken “Biz Tatarlar” dediklerini yazar.⁵⁸⁰ Buradan anlaşılacağı gibi, Cengiz’in Tatarlara soykırım yapmasından sonraki dönemde “Tatar” olarak bilinenler aslında çeşitli Türk boyları idi.

Zeki Velidi Togan, Tatarlar kelimesinin “tüccar” anlamında da kullanıldığını yazar.⁵⁸¹ İslam dünyasında ise “Tatar” kelimesinin ilk kez “Moğol” anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁵⁸² XIV. yüzyıldan itibaren “Tatar” kelimesi kavmi, etnik, soyla ilgili bir söz değil; raiyeti, teb’aiyyeti ifade eden bir deyim haline gelmiştir.⁵⁸³

“İ. N. Berezin “Tatar” adının ilk kez “Tartır” olarak görüldüğünü ve “çeken” veya “uzatan” demek olduğunu; R. Ahmetyanov “Tatar” adının ilk kez yine “Tartır” olarak görüldüğünü fakat manasının “hükümdarlar hükümdarı” olduğunu; N. M. Karamzin “Tatar” adının bir Yakut ongunundan geldiğini; A. H. Halikov Evenkilerde “dyada” ve Yakutlarda “sata” denilen ve yağmur yağdırıp hastalık gideren taşın adıyla Tatar adının bir alakası olabileceğini; L. Z. Budakov “Tatar” sözünün İran’da ve Türkiye’de “haberci”, “ulak” için kullanılan kelimeden türediğini; N. A. Baskakov adın Kalmıkça “tatr” ve Çuvaşça “tudar” olarak geçen “kekeme”den geldiğini; A. A. Suharev “Tatar” adının, “tau” yani “dağ” ve “tar” yani “yaşamak” kelimelerinden terkip edildiğini; D. Yeremeyev adın “tat+ar” şeklinde şekillendiğini, “tat” ile ilk

⁵⁷⁸ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, Moskova-Leningrad 1952, s.103.

⁵⁷⁹ Cemile Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 17; Mirfatih Zekiye, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul 2006, s. 239-241.

⁵⁸⁰ A. H. Halikov, *Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, Kazan 1994, s. 15.

⁵⁸¹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, c. I, İstanbul 1981, s. 31-32.

⁵⁸² Mehmet Maksudoğlu, “TATARLAR; Moğol mu, Türk mü?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı; 11-12, İstanbul 1993-1994, s. 210.

⁵⁸³ M. Maksudoğlu, *A.g.m.*, s. 207.

başlarda Farslar ve sonraları tüm yabancı olanların kastedildiği ve böylece “Tatar” adının “yabancı”yı işaret ettiğini öne sürmüştür.”⁵⁸⁴

Yukarıda görüldüğü gibi, “Tatar” adının menşei ile ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Günümüzde de Asya ve Avrupa’nın çeşitli yerlerinde Tatar adıyla muhtelif halk ve boyların yaşadıklarını hesaba katarsak, “Tatar” tabirinin menşei konusunda yeni görüşlerin ileride de dile getirileceğini söyleyebiliriz. Konumuzu ilgilendiren IX.-XV. yüzyıl aralarında, özetle “Tatar” tabirinin Türk ve Moğol boyları için, Cengiz Han ve oğullarının işgallerinden sonra “Tatar” tabirinin bütün Cengiz’in ordu ve halkları veya konargöçerler için kullanıldığını söyleyebiliriz.

2.2.2 Tatarların Siyasi Tarih

IX. yüzyıla gelindiğinde Tatar boylarının bozkırdaki önemi artmaya başlar. Tarihi kaynaklarda Tatarların yurtları aşağıdaki şekilde verilir; “Tatarların oturdukları, doğup büyüdükları yerler ziraata elverişli olmayan yerlerdir. Onların ülkesinin uzunluğu ve eni yedi sekiz aylık bir yoldan fazladır. Doğusunda Hitay, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selengay, güneyinde ise Tangut ve Tibet bulunur.”⁵⁸⁵ “Tatarların dış memleketlere yayılmalarından önceki ilk yurtları malûm bir vadi idi(?) Yani dünyanın şimali şarkındaki büyük ova idi. Bunun boyu ve eni 8 aylık seyahatti. Memleketleri şark tarafından Uygur Türklerinin memleketine, kuzey tarafından Salapgay (Seber, Sibirya) denilen memlekete, güneyden Hindistan’a kadar uzanıyordu.”⁵⁸⁶ “Aslında Tatarlar daha kuzeyde yaşarlarmış. Yani Mançurya bölgesinde. Burası büyük bir düzlükmüş.”⁵⁸⁷ “Onun adı eskiden de bu dönemde de meşhurdur. Eskiden yetmiş bin haneydiler, boyları çoktu. Her biri “filan halkız” derlerdi. Her halk başka yerde oturmuştu, ama iyileri ve çoğu Çin’e yakın Bivernaver denen yerde otururlar ve Çin padişahlarına itaat ve hizmet ederlerdi. Zaman zaman Çin’e düşman olurlardı ve Çin padişahı asker gönderip kendisine itaat ettirirdi. Halkın çoğu Aykara ırmağı denen suyun yakasında otururdu.”⁵⁸⁸ Moğollarla akraba olan

⁵⁸⁴ Kürşat Yıldırım, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 22, Güz 2012, s. 172-173; Cihat Cihan, *Sosyal ve İdari Açısından Türk ve Moğol Kültürlerinin Etkileşimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2000, s. 32-34.

⁵⁸⁵ Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, c. I, Ankara 1988, s. 93.

⁵⁸⁶ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Ankara 1987, s. 476.

⁵⁸⁷ Marko Polo *Seyehatnamesi*, c. I, s. 66.

⁵⁸⁸ Zühal Ölmez, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, İstanbul 2003, s. 72.

Tatarlar X.-XIII. yüzyıllarda Alaşan, Yin-shan, Orkun ve Kerulen bölgelerine yayılmış bulunuyorlardı.⁵⁸⁹

Asıl Moğollar, en eski Moğol kabileleri (20 kabile), Ak Tatarlar (15 kabile),⁵⁹⁰ Kara Tatarlar (9 kabile) ve vahşi Tatarlar olmak üzere dört kısma ayrılmaktaydı.⁵⁹¹ Gökalp, X.-XIII. yüzyıl Tatarlarını dört gruba ayırır; Alaşan Tatarları, Orkun ve Kuzey Tatarları, Yin-shan Tatarları (Öngütler), Kara Tatarlar ve bir de mahiyeti belli olmayan Tatarlar.⁵⁹²

Kaynaklarda “Vahşi Tatarlar” olarak geçen kabileler, Baykal gölü civarında, Yenisey ırmağının yukarı mecrasında ve İrtiş boylarında yaşıyorlardı.⁵⁹³

Mevcut bilgilere göre, kuzeyde, Orta Asya’da yer alan diğer Tatar gruplarının başında Orhun Tatarları, Buyır-Nor Tatarları ve Alaşan Tatarları gelmektedir. Bunlardan Orhun Tatarları ve Buyır-Nor Tatarlarının Türk kökenli oldukları veya Türkleştikleri ile ilgili tezler mevcuttur.⁵⁹⁴

X.-XII. yüzyıllarda çeşitli Tatar devletleri ve boy birlikleri, Güney ve Doğu Moğolistan, Kuzey Çin topraklarında yaşıyorlardı. Müslüman kaynaklarında bu topraklara “Deşti Tatar” ismi veriliyor ve Moğolistan bozkırında yaşayan gayri Müslim ahaliye “Tatar” diyorlardı.⁵⁹⁵ Klyaştorıny, Reşidüddin’de zikredilen “altı Tatar ülkesi” ifadesinden yola çıkarak, bunlardan birinin IX.-XII. yüzyıllar arasında Kansu ve Doğu Türkistan topraklarında kurulduğunu varsayar.⁵⁹⁶

⁵⁸⁹ C. Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan ...*, s. 85.

⁵⁹⁰ Ak Tatar boyları genel olarak Türklerden oluşmaktadır ve bizim konumuz dışındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; (B. Ögel, “Tatar”, *İA*, c. XII/I, İstanbul 1979, s. 54-55; C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 113; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009, s. 189-190).

⁵⁹¹ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 2007, s. 259; İ. Kamalov, *A.g.e.*, s. 189. Meng Ta pei lu’da Tatarların Ak, Kara ve Barbar olarak üçe ayrılması söz konusudur (*Cengiz İmparatorluğu Hakkında..* s. 39); Raşid-ad-din, Tatarları altıya ayırır (*A.g.e.*, c. I, s. 103).

⁵⁹² C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 85-86.

⁵⁹³ B. Ya. Vladimirsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi)*, Ankara 1995, s. 57.

⁵⁹⁴ C. Şahin, *A.g.t.*, s. 27-28; B. Ögel, *A.g.m.*, s. 55-56; Akdes Nimet Kurat, Tatarların Moğollaştığını düşünüyor (IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992, s. 119).

⁵⁹⁵ D. M. İshakov, İ. L. İzmailov, *Etnopolitişeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV V.*, Kazan 2000, s. 26; A. H. Halikov, “Otuz Tatarlar”ın Kuzeydoğu Moğolistan’da, “Dokuz Tatarlar”ın ise Uygur Devleti’nde yaşadıklarını yazar (*Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, Kazan 1994, s. 11).

⁵⁹⁶ S. G. Klyaştorıny, “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingizova Epoha)”, *Mongolica (K 750 Letyu “Sokrovennogo Skazaniya”)*, Moskova 1993, s. 139-147.

X. asrın sonunda, güneydeki Alaşan bozkırlarında ise, Dokuz-Tatarların yeniden ortaya çıktıklarını görüyoruz.⁵⁹⁷ Alaşan Tatarları ile ilgili en eski belge 924 yılına ait bulunmaktadır. 949 ve 958 yıllarına ait Çin belgelerinde Alaşan Tatarları'nın devletlerinin olduğu zikredilir ve onlar Çin'e elçiler göndermişlerdir. Alaşan Tatar Devleti'nin başlıca 9 kabile tarafından teşkil olunduğu anlaşılmaktadır. Devlet 981 yılında Tsu-pular (Tatarlar) tarafından istilaya uğramıştır. Aynı yıldan itibaren Alaşan Tatarı Kitanların himayesi altına girmişlerdir.⁵⁹⁸

Alaşan Tatarları ile Kitanların münasebetleri 1013 ve 1049 yıllarında bozulmuştur. 1124 yılında ise Tatarların Çinlere karşı Liaolar ile askeri bir ittifak halinde oldukları anlaşılmaktadır. Fakat ittifaktan umduğunu bulamayan Tatarlar, bozulan ilişkileri düzeltmek maksadıyla olsa gerek, 1127 yılında Çin'e koyun hediye etmişler, ayrıca elçi göndermişlerdir.⁵⁹⁹

Orkun Tatarlarının 1119 yılına kadar Liao Devleti'ne karşı bir çok defa isyan ettikleri görülmektedir. 1038-1069 yılları arasında Orhun Tatarlarının daha sakin bir hayat yaşadıklarına şahit oluyoruz. 1089 yılında Mo-ku-ssu bütün kabilelerin reisi seçilir. Mo-ku-ssu 1102 yılında idam edilir.⁶⁰⁰

Batıdaki Tatarlar 1130 yılında Uygurlarla birlikte Karahıtay Devleti'ni tanıdılar.⁶⁰¹ Cuveyni bununla ilgili şöyle der; “Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önce Tatarların belli bir reisi veya yöneticisi yoktu. Muhtelif kabilelere ayrılmışlardı ve bu kabileler daima kendi aralarında savaş halindeydiler. Onlar zorbalığı, hırsızlığı, kötülüğü ve hileyi mertlik ve yiğitlik sayarlardı. Hitay Hanı'na bağlı idiler ve ona haraç verirdiler.”⁶⁰² Cuveyni'nin bahsettiği Tatarlar ile Klyaştorıy'ın “IX.-XII. yüzyıllar arasında Kansu ve Doğu Türkistan topraklarında devlet kurdular”⁶⁰³ dedikleri Tatarlar arasında bağlantı olabilir.

⁵⁹⁷ B. Ögel, *A.g.m.*, s. 51.

⁵⁹⁸ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 86-87; Müellif, runik yazıtlarda geçen “Dokuz Tatarlar” ile Alaşan Tatar Devleti'ni kuran dokuz kabile arasında bir bağın olup olmadığının araştırılması gerektiğine de vurgu yapar (*A.g.e.*, s. 99).

⁵⁹⁹ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 88-89.

⁶⁰⁰ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 100-103.

⁶⁰¹ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 25-46.

⁶⁰² Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. I, Ankara 1988, s. 93.

⁶⁰³ S. G. Klyaştorıy, *A.g.m.*, s. 139-147.

Kara Tatarların Moğollarla çok sıkı münasebette oldukları dikkate alınırsa bunların Moğolların doğusunda oturdukları anlaşılır. “Gizli Tarih”in Tatar ülkesi olarak gösterdiği bu yer Kara Tatarların ancak bir kısmını ihtiva eder. Kara Tatarlar bütünü ile Orkun Tatarlarının doğusunu, Gobi’nin kuzeydoğusunu, Kerulen’in güneyini ve Buyur Gölü havzasını konuşlamakta idiler.⁶⁰⁴ Kara Tatarların kendi devletleri yoktu. 1161 yılında Kara Tatarlar Chin Kırallığı aleyhine Sung Kırallığı ile faal siyasi münasebetlere giriştiler. 1167 yılında Tatar-Chin münasebetleri bozuldu. 1197 yılında Tatarlar isyan ederek Pekin kapılarına dayandılar.⁶⁰⁵

Reşidüddin, Cengiz öncesi dönemde Tatarların altı gruba ayrıldıklarını, her grubun kendi başkanı ve ordusunun olduğunu, Moğollar ile husümetlerinin Kabul Han zamanına dayandığını bildirir.⁶⁰⁶ Tatarlar Cengiz Han’ın en güçlü düşmanlarından idi.

1201 senesinde Tatarlar Tayciutlar ve Naymanlarla birlikte bir kurultay düzenleyip, “Gurhan” unvanıyla Camuha’yı hanlık makamına çıkarmaya yemin ettiler. Cengiz Han’ın düşmanları arasında olan Tatarlar, böylelikle onun üstesinden gelmek istiyorlardı.

Reşidüddin, Cengiz Han’ın Tatarları ortadan kaldırmadan önce onların müttefiklerini ortadan kaldırdığını şöyle anlatır; “Ne zaman Tengri’nin gerçeği Cengiz Han’ı güçlü yaptığında, O düşmanları olan Katakin, Saljuıt, Tayjiut ve Durban boylarını, Kereit Hanı Ong Hanı, Nayman Hanı Tayan Hanı, Merkit Hanı Kuşluk Hanı, Tokta-Beki ve diğer düşmanlarını yendi, Tatarlar ise her zaman onların yardımına gidiyor ve o kabileleri destekliyorlardı, zayıfladılar; onlar Cengiz Han ve cetlerinin düşmanı ve katilleri olduğundan, o Tatarların tamamını ortadan kaldırma emri verdi.”⁶⁰⁷

Çin kaynaklarında, “Tai-ho saltanat devresinin (1201) ikinci yılının (1202) sonbaharında Meng-ku dört çeşit Tatarı ortadan kaldırdı, yoketti”⁶⁰⁸ denmektedir. Moğollar iki senede bir olmak üzere üç kere Tatarlara saldırdılar. Moğolların Gizli Tarihi’nde Tatarların ortadan kaldırılması ve dört çeşit boy şu şekilde açıklanır;

⁶⁰⁴ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 119.

⁶⁰⁵ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 121.

⁶⁰⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 103.

⁶⁰⁷ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 106.

⁶⁰⁸ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 134.

“Tatar’ların ileri gelen (kabilelerinden) Çahan-tatar, Alçi-tatar, Duta’ut-tatar ve Aluhai-tatar’ları orada yok ettiler... Dedelerimizin ve babalarımızın intikamını alarak, boyları dingilbaş çivisine müsavi (olanlarını), tamamıyla imha edelim.”⁶⁰⁹ İstişarede alınan karar yerine getirilir ve esir düşen Tatarlar katliama uğrarlar.

Tatarların Cengiz İmparatorluğu dönemindeki durumu hakkında Reşidüddin’e atfı yapan Vladimirsov, “Bu İran müverrihi Tatar kavminin büyük bir kısmının Cengiz tarafından imha edildiğini söylüyor. Ve tesadüf eseri olarak diri kalanlarının, muhtelif namdar aileler arasında taksim edildiğini kaydediyor. Bu Tatarlardan ‘gerek Cengiz han zamanında, gerek ondan sonra, karargah reisi vazifesini yapan, fakat aynı zamanda irsi bir kölelikten kurtulmayan, büyük ve muhterem beyler çıkmıştı’”⁶¹⁰ demektedir.

2.3 Shih-weiler

Göktürk ve Uygur devirlerinde Kitanlar ile birlikte kaynaklarda sık sık bahsedilen Shih-weiler, IX. yüzyıldan sonra dağıldılar veya çeşitli Moğol kökenli boyların arasında eridiler. Onların Kitan, Tatar ve Moğol boyları arasına katıldıkları söylenebilir.

IX. yüzyılın ortalarında Shih-weiler Baykal çevresinde yaşıyorlardı ve yedi boydan ibarettiler. Kırgızlar 847-848 yıllarında Baykal çevresine sefer düzenlediler ve Shih-wei kabilelerini itaat altına aldılar.⁶¹¹ Kırgız askerleri burada yedi boydan oluşan Shih-weileri bozguna uğrattılar. Shih-wei kabileleri arasında bazı kaçak Uygur aileleri vardı.⁶¹² Anlaşılan Shih-weiler, eskiden itaat ettikleri Uygurlar ile iyi ilişkiler içinde idiler.

Viktorova, Çin’in batı bölgelerine göçen Uygurlar arasında bazı Shih-wei boylarının olduğunu, ama bütün Shih-weilerin Uygurların arkasından gitmediklerini,

⁶⁰⁹ MGT, par. 153-154, s. 82-83.

⁶¹⁰ B. Ya. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı ...*, s. 149.

⁶¹¹ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 81.

⁶¹² A. G. Malyavkin, “Uygurı i Kitay v 840-848 Godah”, *İstoriya i Kul’tura Vostoka Azii*, c. III, Novosibirsk 1975, s. 78.

bir kısmının eski yurtlarında kaldıklarını, X.-XI. yüzyıla ait Kitan kaynaklarında bunlardan bahsedildiğini yazar.⁶¹³

Bu hadiselerden sonra Shi-weilerin bir kaç yıl daha Tang sarayına elçi gönderip bağlantı kurduklarını görüyoruz. IX. yüzyılın kırklı yıllarında Shi-wei elçileri bir kaç defa Çin başkentine geldiler, ama burada bekledikleri ilgiyi göremediler.⁶¹⁴ Sung sülalesi tarihçilerinden Oian Siu (1007-1072) Shih-weiler hakkında; “Shih-weiler sessiz yabancılar idi, daha sonraki dönemdeki tarihçiler onlar hakkında yazmadılar” demiştir.⁶¹⁵

XII.-XVI. yüzyıllar arasındaki olayları yansıtan “Mecmuatü’t Tevarih” eserde de Solon ve Shih-weiler hakkında bilgi mevcuttur.⁶¹⁶ “Mecmuatü’t Tevarih” eserinde konu olduğuna göre, Kitanların emrinde olan Shih-wei ve Solon boylarının bir kısmının XII. yüzyılda Kitanlarla birlikte Orta Asya’ya gelmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Shih-weiler “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde Şibir şeklinde geçmiş de olabilir; “Şibir, Kesdiyin, Bayit, Tuhas, Tenlek, To’eles Tas ve Bacigid’lerin bu tarafında oturan orman halklarını tabi kıldıktan sonra....”⁶¹⁷ Shih-weiler’in bir kısmı ile MGT’deki Şibirlerin yaşadıkları coğrafyalar aynı olsa da, bunun ispatı için konunun daha ayrıntılı incelenmesi gerekiyor. Çünkü, Togan onların XIII. yüzyılda Amur civarında da yaşadıklarından bahseder; “Shih-weiler Amur nehri dolaylarına hakimdirler. Gerçi Shih-weiler hayli cesurdurlar ve Çengiz sonradan onlardan da istifade etmiştir.”⁶¹⁸

Shih-wei adı Cengiz dönemine kadar varlığını sürdürse de, bunlar eski Shih-wei boy birliğinin kalıntıları niteliğindeki küçük gruplardı ve bölüm başında zikrettiğimiz gibi Shih-weiler Moğol halkları arasında eriyip gittiler.

⁶¹³ L. L. Viktorova, *Mongoli...*, s. 158.

⁶¹⁴ C. Gökalp, *A.g.t.*, s. 21, 26.

⁶¹⁵ V. S. Taskin, *Materialy Po İstorii Drevnih Kočevih Narodov Gruppy Dun-Hu*, Moskova 1984, s. 141.

⁶¹⁶ İ. M. Moldobayev, *Etnokul’turnye Svyazi Kırgızov v Srednevekov’e*, Bişkek 2003, s. 14; Eserin Kırgızca tercüme edilmiş baskısında “Sulunşibe” şeklinde birlikte yazılmıştır (Sayf ad-Din Aksikendi, *A.g.e.*, s. 62).

⁶¹⁷ MGT, s. 160; Eserin Buryatça tercümesinde “Şeber” (*Sokrovennoye Skazaniye Mongolov-Anonimnaya Mongol’skaya Hronika 1240*, Elista 1990), “Altan Tobçi”de ise “Şiber” şeklinde çevrilmiştir. (Lubsan Danzan, *Altan Tobçi*, Moskova 1973, s. 184).

⁶¹⁸ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 27.

2.4 Kon(g)uratlar

En köklü Moğol boylarından olan Konuratlar, hanlara verdikleri güzel kızlarıyla anıldılar. Konuratlar hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Diğer Moğol boyları gibi Konuratlar da Türk Moğol boyları arasında eriyip gittiler.

Konur-Kongar kelimesinin anlamı üzerinde duran araştırmacılar bu kelimenin “renk (konur+at “t” harfinin Moğol dilinde çokluk eki olduğu) veya Moğol dilindeki (hondur, çinkur), çukur, kazılmış, derinletilmiş yer anlamına gelebileceği üzerinde durmaktadırlar.”⁶¹⁹

“Konuratların kökeni Ergenekon’dan ayrılan iki şahısa kadar gider... Diğer Moğol boyları, Konuratların Ergenekon’dan önce ayrıldıklarından dolayı onları sevmezler... Daha sonra Konuratlardan pek çok boy türedi.. Onların anayurtları İnkiras ve Kuralas boyları ile birlikte Karaun Cidun tarafındadır.. Konguratlar Moğolistan ile Hıtay (Çin) arasında Çin seddine kadarki Utayci adlı bölgede yaşıyorlar. Konuratlar Curluk Mergen’in nesilleridir.”⁶²⁰

“Cengiz Han, Camuha’nın emri altında olan Konuratları, Naymanları bozguna uğrattıktan sonra, Cadaran, Hatagin, Salciut, Dörben ve Tayciut boylarıyla birlikte kendine kattı.”⁶²¹ Vladimirtsov, Camuha’nın yanında Cengiz Han’ın akrabalarının, Konurat (onggirat) kabilesinin mümessillerinin olduğuna dikkat çekmiştir.⁶²²

Cengiz Han’ın boyu ile Konuratlar dünür idiler ve pek çok çapraz evlilikler mevcuttu. Bir defasında Cengiz Han Konuratlardan Darke Gurgen’in oğlu Şinku’ya diğer Konurat boylarından dört bin er bağışladı, kızı Tumulun’u verdi ve Tumat

⁶¹⁹ M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006, s. 205; O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 125-126.

⁶²⁰ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 160-161.

⁶²¹ MGT, parag. 196, s. 123.

⁶²² B. Ya. Vladimirtsov, A.g.e., s. 129.

ülkesine gönderdi.⁶²³ Kiyatlar ile Konuratlar arasındaki bu evlilik ilişkilerinin Harezm’de XX. yüzyıl başlarına kadar devam ettiği biliniyor.⁶²⁴

Konurat boyu kendi içinde Olkunut (Cengiz Han’ın annesi bu boydan idi), İnkiyas, Karanut, Kunkiut ve Elcigin uruğlarına ayrılırdı. Kuralaslar ile İnkiyaslar sürekli birbirleriyle çatışma halindeydiler.⁶²⁵ Daha sonraki dönemde bu uruğ adları unutuldu ama Konurat ismi bu uruğlar tarafından yaşatıldı.

Konurat boyundan Turukajar Bahadır ve Sartak Bahadırlar Mangut boyu ile anda (kardeş) olmuşlardı ve Bargut boyuna boyun eğdirmeye de bunlar gitmişti.⁶²⁶ Bahsi geçen iki Konurat bahadırı Cengiz Han’a sadık şekilde hizmet ettiler.

Konuratlar, XIII. yüzyılda Moğolların batıya doğru yapmış oldukları askeri hareketlere aktif olarak katılmışlardır. Deşt-i Kıpçak sahasında (özellikle Ak Orda içinde) Timur ve Timuriler döneminde önemli roller üstlenmiş, 1360 yılında Konurat Hüseyin, Harezm’i ele geçirmiş ve Kuzeydoğu Harezm bölgesi Konuratların hakimiyeti altında kalmıştır. Konuratlar 12 kola ayrılmaktadır. Altı ata Köktün-ulu, altı ata ise Köktönçü olarak bilinir. Konuratların Altın Orda’ya olan bağlılıkları çok iyi bilinmektedir.⁶²⁷

2.5 Kereitler

Kereitler bozkırda Nestüriliği yaşatan, yüksek kültürlü, kendilerine ait devletleri olan konargöçer büyük boy birliği olarak biliniyor. Cengiz Han öncesinde bozkırın en kudretlileri Kereitler idi. Diğer güçlü boy ve devletler gibi Kereitler de Cengiz tarafından ortadan kaldırılıp, çeşitli coğrafyalara dağıtıldı.

Çin kaynaklarında, “Onlar önceleri İrtiş ve Ob nehirleri kıyılarında yaşıyorlarken, Naymanlar tarafından sürüldüler” deniliyor.⁶²⁸ Kereitler X. yüzyılda Liao Devleti’ne boyun eğdiler.

⁶²³ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 162.

⁶²⁴ Balkis Karmışeva, *Oçerk Etničeskoj İstorii Yujnıh Rayonov Tadjikistana I Uzbekistana (Po Etnografičeskim Dannım)*, Moskova 1976.

⁶²⁵ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 164-166.

⁶²⁶ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 166.

⁶²⁷ M. Kalkan, A.g.e., s. 207.

⁶²⁸ E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, *KKTB*, c. II, Bişkek 2002, s. 270

Reşidüddin'den anlaşıldığına göre, Kereitlerle ilgili ilk bilgiler XI. yüzyılın son çeyreğine ait ve Kereitlerin Hristiyanlığı kabul etmesiyle ilgilidir.⁶²⁹ Fakat, Zeki Velidi, Kereitlerle ilgili bilgileri daha önceki dönemlere kadar götürür; “Göktürkler ve Uygurlar devrinde Kereitler güney ve güneybatıda, Afganistan, Pamir ve Tibet taraflarında yaşamışlardır. Hristiyanlık bunlara X. asırda girdi ve mutaasıp Hristiyan oldular.”⁶³⁰ Viktorova ise, Kereitlerin 1007 yılında Hristiyanlığın Nestüri mezhebini kabul ettiklerini bildirir.⁶³¹

Haçlılar İslam ülkelerine saldırırlarken, bu Hristiyan Kereitlerden büyük yardım ümit etmişlerdi. Ancak Kereitler pek öyle kudretli bir kavim değildi. Lakin oturdukları yerlerin coğrafi ve stratejik önemi büyüktü ki, kuvvetleri asıl bundan geliyordu.⁶³²

Kaynakların ışığında Kereitlerin Türk boylarına mensup olduğu öne sürülür.⁶³³ Shi Tsz'i'de Kereitlerin Kanglılarla akrabalığı şu şekilde veriliyor; “Kereitler Kanglıların cetleriydi. Batıdakiler Kanglı, doğudakiler Kereit olarak adlandırıldılar”⁶³⁴ Özellikle Nayman ve Kereitlerde Türkçe kökenli antroponimler (şahıs adları) oldukça fazladır.⁶³⁵ Tabii, bu konu üzerinde daha ayrıntılı incelemelerin yapılması lazım.

XII. yüzyıla gelindiğinde Kereitler, Tol nehri vadisi, Orhon nehrinin ortaları ve Ongin nehri çevrelerinde yaşıyorlardı. Güneyinde Uygurlar ve Tangut Devleti vardı.⁶³⁶ “XII. yüzyılda en güçlü olanlar kuşkusuz Kereitlerdi. Kereitlerin başkanlarının unvanı “kral” sözünün Çince'si vang ve Türkçe “imparator” anlamına gelen han'ın birleşmesinden oluşmuş vanghan'ın bozulmuş biçimi olan ong han'dı... Sayıları iki yüz bin kişi kadardı.”⁶³⁷

⁶²⁹ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, 1. kitap, s. 136.

⁶³⁰ A. Zeki Velidi Togan, A.g.e., s. 29.

⁶³¹ L. L. Viktorova, *Mongol...*, s. 168.

⁶³² A. Zeki Velidi Togan, A.g.e., s. 29.

⁶³³ M. Rossabi, *Khubilai Khan. His Life and Times*, California 1988, s. 4; A. Zeki Velidi Togan, A.g.e., s. 29; Raşid-ad-din de, Kereitlerin Moğol olmadığını, sonradan kendilerine Moğol dediklerini yazar (A.g.e., c. I, 1. kitap, s. 126-135).

⁶³⁴ A. Ş. Kadirbaev, A.g.e., s. 59.

⁶³⁵ V. İ. Rassadin, “Tyurkskie Elementy v Yazıke “Sokrovennogo Skazaniya Mongolov”, “*Taynaya İstoriya Mongolov*”: *İstočnikovedenie, İstoriya, Filologiya*, Novosibirsk 1995, s. 109-111.

⁶³⁶ MGT, s. 276; A. Ş. Kadirbaev, A.g.e., s. 47.

⁶³⁷ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 170.

Viktorova, Liao Devleti'ne karşı üç sene mücadele eden ve Çin kaynaklarında Mo-ku-sı şeklinde zikredilen Tsubu boy birliğinin liderinin Kereit Markus olduğunu yazar.⁶³⁸ Mo-ku-sı'nın başlattığı isyan 1087 yılında bastırılır ve tutuklanan Mo-kusu Liao başkentinde ölüm cezasına çarptırılır. Belki de bu tarihten itibaren Kereitler Kitanların egemenliği altına girmişlerdir.

Kereit hükümdarı Markus Buyruk Han'ın ordası, Yeh-lü Ta-şi'nin Moğolistan'daki karargahı olarak hizmet etti. Yeh-lü Ta-şi burada kendini hükümdar ilan etti ve Cürcen ve Sung sülalesine karşı mücadelesini sürdürdü. Kitanlar Türkistan'a gittikten sonra da Kitan-Kereit ilişkileri devam etti.⁶³⁹ Kereitlerin batıya ilk göçleri bu devirde gerçekleşmiş olabilir.

Reşidüddin, Kereitlerin Onon ve Kerulen civarında yaşadıklarını, kışın Utekin Muren, Oron Kurkin, Toş, Barau, Şire, Kulusun, Otku Kulan ve Celaur Kulan'da oturduklarını, yurtlarının Çin seddine yakın olduğunu, özellikle Naymanlar ile çok çatıştıklarını, Ong Han'ın emri altında; Cirkin, Sakaut, Tumaut, Albat boylarının da olduğunu yazar.⁶⁴⁰

Kereit Devleti'nde Ong Han tahta geçtikten sonra, taht mücadeleleri bir türlü bitmedi. Yesugey Bahadır ve Temuçin, Kereit Hanı Ong Han'ın üç defa düşmanlarından devletini geri alması için yardım etti.⁶⁴¹ Ong Han ile Yesugey Bahadır, daha sonra Cengiz Han arasında "andalık" (kardeşlik) durumu söz konusu idi. Kereit boyunun kızları da pek güzel idiler. Moğolların pek çok prensi Kereit kızları ile evlenmiş, ilerleyen yıllarda bu Kereit hatunları arasında oğluna naibe olarak imparatorluğu yöneten kimseler çıkmıştır.⁶⁴²

1199 yılında Moğollarla Kereitler, İnanç Bilge Han'ın ölümünden sonra Naymanlar arasında çıkan taht mücadelesinden yararlanarak Buyruk Han'a saldırırlar. Buyruk Han Altay'da bozguna uğratılır. Dayan Han'ın Cengiz Han'a karşı gönderdiği

⁶³⁸ L. L. Viktorova, *Mongol...*, s. 168. Reşidüddin, Markus'un Buyruk Han olduğunu bildirir (*A.g.e.*, c. I, s. 129).

⁶³⁹ L. L. Viktorova, *Mongol...*, s. 169.

⁶⁴⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 127-128.

⁶⁴¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 131-132.

⁶⁴² D. M. Dunlop, "The Karaites of Eastern Asia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 11, No. 2, London 1944, s. 276-289.

ordusu da Moğollar ve Kereitler tarafından yenilgiye uğratılır.⁶⁴³ Kereitler ile Moğollar başlangıçta güçlerini birleştirerek düşmanlarını tek tek mağlup etmeyi başardılar.

Tooril (Ong Han) ile Temuçin arasında yapılan baba-oğul ittifakı, dedikodu ve ihanet yüzünden sık sık kesilmiştir. Camuha bile onu kendi tarafına kazanmaya muvaffak olmuştur. Sonunda Ong Han oğlu Sanggum ile birlikte Cengiz'e yenilerek kaçmış ve sefalet içerisinde öldürülmüştür.⁶⁴⁴ Sanggum ise Tibet'ten sığınma bulamayıp, oradan Doğu Türkistan'a geçer ve Kuça yöneticisi Kılıç Kara onu Çahar Kaha adlı yerde öldürür, eşiyle oğlunu Cengiz Han'a gönderir.⁶⁴⁵

Kereitlerin dağıtılması Moğolların Gizli Tarihi'nde şöyle ifade edilir; “(Çinggis-hahan) Kereit halkını itaatı altına aldıktan sonra yağma ederek her tarafa dağıttı.. Kereit halkını hiç kimseye eksik gelmiyecek şekilde taksim etti.”⁶⁴⁶ Vladimirtsov, bununla ilgili biraz detay da verir; “Kereit halkını yenerek Cengiz mesai arkadaşlarına dağıttı. Kendisine hizmete bulunan Sulduday kabilesinden Tahaybaatura Cengiz, Çjirgin'den 100 aile verdi.... Batay ve Kişlih'e Kereit kabilesinden Van-hoçjin ailesini verdi... Bir Kereit bahadırını yüzbaşı yaparak Huildar'ın dul karısının kölesi ve nedimi olmak için ebedi olarak verdi.”⁶⁴⁷ Bazı Kereit urukları devletleri dağıldıktan sonra batıya göç ettiler. Fakat, Cengiz Han onlara da huzur vermedi. “Cengiz'in batıya yönelmesinden sonra günümüz Kazakistan topraklarına sürgün edilen Kereit boyları yeniden ağır bir darbe aldılar.”⁶⁴⁸

Çin seyyahı Chan Chun 1220-1221 yıllarında Kereitleri ziyaretinde, onların yünden elbiseler giydiklerini, süt ürünleri tükettiklerini ve çadırda yaşadıklarını, binlerce arabalı çadırlarının olduğunu belirtir. Seyyah, Kereit yurtlarında sinek

⁶⁴³ S. A. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, parğ. 158-164, s. 125-127.

⁶⁴⁴ MGT, s. 277; Reşidüddin, onun ölümünü şöyle anlatır; Nekun Usun adlı yerde Ong Hanı Dayan Han'ın emirlerinden Kori Subeçi ve Tin Shal tutukladılar ve ona karşı eski bir kinleri bulunduğundan onu öldürüp kafatasını Dayan Han'a götürdüler. Dayan Han, onların bu yaptıklarını doğru bulmayıp, emirlerini cezalandırdı. Ong Han'ın kafatasını ise gümüş ile kaplama yaptırdı (A.g.e., c. I, s. 132).

⁶⁴⁵ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 133.

⁶⁴⁶ MGT, parğ. 186-187, s. 109, 110.

⁶⁴⁷ B. Ya. Vladimirtsov, A.g.e., s. 148.

⁶⁴⁸ A. Ş. Kadirbaev, *Kazakhstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov*, Almata 1992, s. 21

olmadığını, çok pahalı bir mal olan unu batı ülkelerinden getirdiklerini, ticarete para kullanmayıp, mal değiş-tokuşu usulünü kullandıklarını yazar.⁶⁴⁹

Moğol tarihçisi Çuluun Dalay, Kereitler ile Oyratlar arasındaki yakın ilişkilere dikkat çekerek, Kereitlerin arasında Oyratların olduğunu, bunların destanlarının da benzerlik gösterdiğini yazar.⁶⁵⁰ Büyük ihtimalle Kereitlerin bir kısmı daha sonra Oyratların arasına karışmıştır.

2.6 Merkitler

Merkitler kaynaklarda daha çok Cengiz Han ile savaştıkları ve onun düşmanları arasında sayıldıkları için ünlenmiştir. Liderleri Tokta Beki, kaynaklarda Kırgızları itaat ettirdiğine dair bilgilerin olmasından dolayı önemlidir. Merkitlerin kızlarıyla evlenmek o dönemde pek meşhurdu ve Moğollar pek çok Merkit kızıyla evlendiler. Cengiz Han, Merkitleri Tatarlar gibi katliama tabii tuttu.

Merkitlerin Uygurlardan geldiği veya onların Türk kökenli olduğu hakkında görüşler mevcuttur.⁶⁵¹ Bu konu üzerinde daha çalışılması gerekmektedir.

Liao Shi’de, Kitanların 1093, 1102 yıllarında Merkitlere seferler düzenleyip onları perişan ettikleri, 1094 yılında Merkit lideri Huluba’nın Liao başkentine hediyeler götürerek işgal ettikleri eski topraklarını geri istediği ama bundan bir sonuç çıkmadığı hakkında bilgiler var.⁶⁵² Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi, Merkitler Liao Devleti tarafından saldırılara uğrayıp, onların egemenliğini tanımışlardır.

Selenge nehrinin orta ve aşağı kısımlarında yaşayan Merkitler⁶⁵³ Tang Shu’nun ifadesine göre kayın ağacı kabuklarıyla örülmüş izbe yerlerde yaşarlardı ve çok sayıda güzel atlara sahiplerdi. Yine kaynağın ifadesine göre buzda “ağaç atlar” ile

⁶⁴⁹ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 8.

⁶⁵⁰ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Ankara 2008, s. 2-3.

⁶⁵¹ A. V. Tivanenko, *Gibel Plemeni Merkitov*, Slyudyanko 1998, s. 11-12; Yazar, bilim adamı N. V. İmenohoev’in bir sempozyumda Baykal Gölü’nün batısındaki defin merasimlerinde eskiden Türklere has eşyaların bulunduğunu, daha sonraki dönemlerde de Moğollara has eşyaların artmaya başladığını sunumunda belirttiğini, aynı coğrafyada yaşayan Merkitler için de bu durumun geçerli olması gerektiğini yazar (*A.g.e.*, s. 97).

⁶⁵² E. İ. Kışanov, “Mongoli v VI-Pervoy Polovine XII Veka”, *Dalmy Vostok i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1980, s. 143.

⁶⁵³ *MGT*, s. 276.

gezdiklerinden söz edilmekteydi⁶⁵⁴ ki bu ağaç atların bir nevi kızak olduğunu söyleyebiliriz.

Reşidüddin Merkitler ile ilgili şunları yazar; “Onlara Uduit kabilesi de diyorlar, Moğolların bir kısmı onlara Merkit der, ikisinin anlamı aynıdır.. Uduit-Merkit kabilesi dörde ayrılır; Uykur, Mudan, Tudaklin ve Ciyun. Bu kabile çok kalabalık, cesur ve güçlü orduya sahipti.”⁶⁵⁵ Yukarıdaki bilgilerden Merkitlerin veya onlardan bir kısmının “Orman boyu” olduğunu çıkarabiliriz.

Merkitler ile Moğolların ilişkileri başlangıçtan itibaren iyi değildi. “Yesugai, Merkit asillerinden Yeke-çiledü’nün elinden karısı Ho’elun’u kaçırmış ve bu kadın sonra Temucin’in anası olmuştur. Buna karşılık onlar Temucin’e saldırarak karısı Borte’yi kaçırmışlar. Merkitlerin bir kısmı Camuha’nın emri altında Çinggis-han’a karşı savaşmıştır.”⁶⁵⁶

Merkitlerin başında Tokta Beki vardı.⁶⁵⁷ Merkitlerin önde gelenleri Cengiz Han ve Ong Han ile yaptıkları savaşlarda öldürüldüler. Merkitler Temuçin’i esir alıp, daha sonra onun yurdunu basıp eşi Börte’yi götürdükleri için, Cengiz Han onları hiç sevmezdi. Bu nedenle fırsat buldukça onlara karşı savaştı⁶⁵⁸ ve “1204’te Haradal-huca’ur savaşında Çinggis-han Merkitleri yenerek imha etmiştir. Reisleri Tohto’a-beki kabilesinin arta kalanları ile Naymanlara kaçmış ve bunlarla birlikte Erdiş membai civarında yenilerek öldürülmüştür.”⁶⁵⁹

Reşidüddin, Tokta Beki dışında Tayir Usun adında bir Merkit liderinin daha olduğunu, önceleri Tayir Usun’un Cengiz hakimiyetini tanıdığını, fakat daha sonra ayaklandığını, ayaklandığı için de Cengiz Han’ın Merkitleri imha etme emri verdiğini, Moğollardan pek çok kimsenin Merkit hatunları ile evli olduğunu yazar.⁶⁶⁰

Cengiz Han’dan kaçan Merkitlerin Uygur Devleti’nden de sığınak bulamadığını, Uygur Beyi Barçuk’un Cengiz Han’a gönderdiği elçilerden

⁶⁵⁴ E. Ya. Yamayeveva, *Altayskiye Tamgi*, Gorno-Altaysk 2004, s. 16.

⁶⁵⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 114.

⁶⁵⁶ *MGT*, s. 276.

⁶⁵⁷ Tokta Beki ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (A. V. Tivanenko, *A.g.e.*, s. 24).

⁶⁵⁸ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 115-116.

⁶⁵⁹ *MGT*, s. 276.

⁶⁶⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 116-117.

öğreniyoruz.⁶⁶¹ Cengiz Han Merkitlere dünyayı dar etmişti. Nitekim “Kıpçak memleketine kaçan oğulları, 1205’te Sube’etai tarafından takip ve yok edilmiştir.”⁶⁶²

Cengiz Han 1206 yılında tahta geçtikten sonra noyanları arasında görev ve arazi paylaşımı yaparken Sorhan Şıra’nın isteği üzerine Merkit ülkesini ona verir. Moğolların Gizli Tarihi’nde bu şöyle anlatılır; “Merkitlerin Selenge boyundaki arazisini istediğiniz gibi kullanınız ve neslinizin devamı müddetince okluk taşımak ve benimle sofrada arkadaşlığı yapmak hakkına malik olunuz!”⁶⁶³

Moğol-Merkit düşmanlığı bununla da bitmemiştir. D’ohsson, Cengiz Han’ın 1216’da Çin’den Moğolistan’a döndükten sonra Altay Dağlarında toplanan Merkitleri kılıçtan geçirdiğini yazar.⁶⁶⁴

Moğollara düşman olan boy veya boy birliklerinin akibeti belliydi. Moğollar onları dağıtıyordu. Vladimirtsov, bu boyların akıbetini şu şekilde açıklıyor; “binliklere” tevzi ve taksim eski büyük Moğol kavimlerden bir çoğunun tamamıyla toz gibi olup dağılacağına bir alametti, ve hakikatten Tatar, Merkit, Cacirat, Nayman, Kereit gibi büyük kabilelerin bakiyeleri muhtelif ulus ve tımar-binliklerin dahilinde dağılmış bir vaziyette görünmektedirler.”⁶⁶⁵

Daha sonraki yüzyıllarda Merkitlerin bir parçası, Türkistan’da kurulan Timur Devleti’nde de kendilerinden söz ettirmeyi başardılar. “Emir Timur’un askerleri arasında Merkitler de mevcuttu ve dağda yürümeye usta oldukları için sefer sırasında onları dağ yollarını bulmaları için görevlendirirlerdi.”⁶⁶⁶ Merkitlerin asker olarak Yarkent Hanı Sultan Seyit Han’ın ordusunda da olduğu biliniyor.⁶⁶⁷

Merkitler, diğer Moğol boyları gibi yeni oluşacak Türk-Moğol milletlerinin bünyesine katıldılar. Yeni coğrafya, yeni kültür çevresine adapte oldular. Eski Merkitlerden tek yadigar olarak onların adları kaldı.

⁶⁶¹ A. C. d’Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 59.

⁶⁶² *MGT*, s. 276.

⁶⁶³ *MGT*, parç. 219, s. 147.

⁶⁶⁴ A. C. d’Ohsson, *A.g.e.*, s. 77.

⁶⁶⁵ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Ankara 1995, s. 165.

⁶⁶⁶ T. İ. Sultanov, *Koçevie Plemena Priaral’e v XV-XVII Vv.*, Moskova 1982, s. 13.

⁶⁶⁷ Ö. Karaev, *Çağatayskiy Ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan*, Bişkek 1995, s. 131.

2.7 Naymanlar

Naymanlar ortaçağ tarihinde önemli yeri olan boy birliği veya devlettir. Naymanlar XI. yüzyıldan itibaren etrafındaki bazı boyları kendilerine katarak güçlendiler. Devletleşme yolunda hızla ilerlediler. Naymanların kökeni hala tartışılan bir konudur. Biz Naymanların Moğollaşmış Türk boyu olduğunu düşünüyoruz. Diğer boyların akıbetinde görüldüğü gibi, Naymanlar da Cengiz sonrasında parçalanıp bozkırın çeşitli köşesine dağıldılar.

Naymanların menşesine dair oldukça farklı fikirler ileri sürülmektedir. Örneğin Kadırbayev'e göre, Nayman boy birliği VIII. yüzyıl ortalarında Yukarı İrtiş ve Orhun arasında Sekiz Oguz adıyla ortaya çıktı. Sekiz Oğuz boy birliği Hangay'ın batısından Tarbagatay'a kadarki topraklarda, yani daha sonra Naymanların yaşadıkları topraklarda yaşıyorlardı. Kitan devrine ait Liao-Shu sayfalarında "Nayman" adı geçiyor ve belki de onlar Tszu-Bu adıyla anılan boyların batı grubuna aittir. Liao devrinde Sekiz Oğuz boy birliği varlığını sürdürüyordu ama Moğol dilli Kitanlar bunlara "sekiz boy birliği" anlamına gelen Moğolca "Nayman" ismini verdiler.⁶⁶⁸ Gumilev, Naymanların Kitanların torunları olduğunu iddia etmiştir.⁶⁶⁹ Barthold, Vladimirsov ve Petruşevskiy gibi bilim adamları isminden dolayı Naymanları batı Moğolları olarak görüyorlar.⁶⁷⁰

Aristov, Grum-Grjimaylo, Grousset, Golden, Rossabi, Togan, Viktorova, Valihanov vd. Naymanların Türk olduğunu düşünüyor.⁶⁷¹ Aristov, "Nayman"

⁶⁶⁸ A. Ş. Kadırbayev, *A.g.e.*, s. 46.

⁶⁶⁹ Asya'da etnosların sayıyla belirtilen diğer bir adları mevcuttu. Uygur-dokuz oğuz, Karluk-üç oğuz, Tangut-yedi boy, Kitan- sekiz boy. Naymanlar batıya göç eden Yeh-lü Ta-şi'nin torunları olabilir (L. Gumilev, *Poiski Vımışlennogo Tsarstva*, Moskova 2002, s. 142).

⁶⁷⁰ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, Moskova 1963; İ. P. Petruşevskiy, "Raşid-ad-din i Ego İstoriçeskiy Trud", *Sbornik Letopisey*, c. I, Moskova-Leningrad 1952.

⁶⁷¹ N. A. Aristov, "Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Çislennosti", *Jivaya Starina*, Sayı: III-IV, 1896-1898; M. Rossabi, *Khubilai Khan. His Life and Times*, California 1988, s. 4; A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 30; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara 2002, s. 236; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s. 187; R. H. Keraytov, "Naymanskiy Komponent v Etnogeneze Nogaytsev i Ego Paralleli u Drugih Narodov", *Yazıki, Duhovnaya Kul'tura i İstoriya Tyurkov: Traditsii i Sovremennost*, Moskova 1993, s. 23-24; V. V. Viktorova, Nayman hanlarının isimlerinin eski Türkçe olduğuna dikkat çeker ("K Voprosu o Naymanskoy Teorii Proishojdeniya Mongol'skogo Yazıka i Pismennosti XII-XIII V.v.", *Uçenie Zapiski LGU*, No. 305, Sayı: 12, Leningrad 1961, s. 149); Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy*, c. I, Alma-Ata

kelimesinin kökünün Naymanların ilk yurtları olan Katun ırmağının kolu olan Nayma nehrinden geldiğini düşünmüştür.⁶⁷² Nayman etnonimini, Naymanlarda bulunan şahıs isimlerini, rütbeleri ve bazı tarihi bilgileri inceleyen Japon bilim adamı Musayma, bunların Türk dilli bir halk olduğunu yazmıştır.⁶⁷³ Petrov, VI.-XI. yüzyıllarda Naymanların Uygurlarla birlikte Tokuz Oguz Devleti'ni oluşturduklarını belirtir.⁶⁷⁴

Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Naymanlara ait şahıs isimleri ve tabirleri inceleyen Rybatzki, "Nayman" isminin Naymanların gerçek adı olmadığını, bunun isim sonu "nam" ile biten Türk kökenli boya Moğollar tarafından verilmiş isim olabileceğini yazar.⁶⁷⁵ Bilim adamları, "Kimek" tabirinin kullanımdan kalkmasından sonra "Nayman" tabirinin kullanılmaya başlamasına dikkat çekerler⁶⁷⁶. Belki de Rybatzki'nin tespit ettiği "nam" ile Kimek kelimesindeki "mak" arasında bir bağlantı olabilir. Reşidüddin'in Nayman toprakları olarak "Büyük Altay, Karakorum,.. Eluy Sirak ve Kor İrtiş dağları, İrtiş nehri, Kırgız toprakları ve ırmağın öbür tarafındaki dağlar.., çöle kadar, Uygur ülkesi"⁶⁷⁷ diye gösterdiği coğrafi sınırları bilim adamları, doğudan batıya doğru Selenga ve Orhon nehirlerinin üst kısmından Tarbagatay'a, kuzeyden güneydoğuya doğru Tannu Ola'dan Altay Dağları'nın doğu kollarına doğru....⁶⁷⁸ şeklinde izah ederler. Kimek ve Nayman halklarının aynı coğrafyada yaşaması, kaynaklarda Naymanların buralara göç ettiklerinin zikredilmemesi,

1961, s. 638; K. İ. Petrov, Naymanların bir kısmının Kimaklardan geldiğini ve Nayman Devleti'nin Türk-Moğol boylarından oluştuğunu yazar ("Kirgizsko-Kıpçakskie Otnoşeniya", *İzvestiya AN Kirg. SSR*, c. III, Sayı: 2, Frunze 1961, s. 85).

⁶⁷² N. A. Aristov, *A.g.m.*, 1896, s. 361.

⁶⁷³ V. V. Viktorova., *a.g.m.*, s.149; ayrıca bkz.: A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 58; S. Musayma, "Über de Nestorianischen in der Inner Mongolei und Sudchina", *L'Oriente Nella Storia Della Civiltà*, Roma 1961, s. 77-80; M. S. Mukanov, Naymanların Türk dilli olduğunu kendi teorisiyle ortaya koymaktadır. Teori ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (*Etničeskiy Sostav i Rasselenie Kazahov Srednego Cuza*, Alma-Ata 1974, s. 43).

⁶⁷⁴ K. İ. Petrov, *Oçerk Feodal'nih Otnoşeniy u Kirgizov v XV-XVIII Vekah*, Frunze 1963, s. 7.

⁶⁷⁵ Volker Rybatzki, "Personel Names and Titles of the Naiman in the Secret History of the Mongols", *The Black Master (Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday)*, Wiesbaden 2005, s. 103-114.

⁶⁷⁶ K. İ. Petrov, *A.g.m.*, s. 85

⁶⁷⁷ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 118, 136-137.

⁶⁷⁸ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 47.

Kimeklerin Nayman adını aldıklarını, başka bir deyişle Moğollaştıklarını göstermektedir.⁶⁷⁹

Reşidüddin’de bulunan “eskiden onlar bu ismi kabul etmiyordu” ifadesi⁶⁸⁰, Naymanların Moğollaşmış Türk boyu olma ihtimalini güçlendiriyor. Belki de Kadırbekov’un dediği gibi, “Liao devrinde sekiz oğuz boy birliği varlığını sürdürüyordu ama Moğol dilli Kitanlar bunlara “sekiz boy birliği” anlamına gelen Moğolca “Nayman” ismini verdiler.”⁶⁸¹ Karahıtay Devleti kurulduğu zaman Naymanlar bu devletin bünyesi içerisinde bulundular.

XI. yüzyılda Naymanların batı taraflarında Kanglılar, kuzeyinde Kırgızlar, doğusunda Kereit ve Merkitler yaşıyorlardı.⁶⁸² Batılı seyyahlar, Naymanların göç ettikleri yerleri, “Hangay ile Altın-Nur arası, Kara İrtiş ile Zaysan Nor Gölü arası” olarak verirler.⁶⁸³ Çoğu kaynağa göre, Naymanlar XI. yüzyılda Orhun’dan Tarım havzasına, oradan Kara İrtiş’a kadarki bölgede yaşıyorlardı.⁶⁸⁴

Reşidüddin, “Bu boylar (Naymanlar) konargöçer idi. Bazıları yüksek dağlık bölgelerde, bazıları ise düzlük bölgelerde yaşıyorlardı. Onların oturduğu yerler Büyük Altay, Karakorum, Ögedey Han’ın büyük saray kurduğu yerler, Elüy Siras ve Kök İrtiş dağları idi” demektedir.⁶⁸⁵ Moğolların Gizli Tarihi’nde, “Memleketleri Hanghai ve Altai dağları arasında idi” bilgisi verilir.⁶⁸⁶

Naymanların kendi devletleri vardı. Devlet olması için gerekli simgeler de mevcuttu. Uygur alfabesiyle oluşturulan yazıları bulunmaktaydı⁶⁸⁷. XII. yüzyılda Nayman ulusunda yazışmalar Uygur yazısıyla yazılır, yazılan belgeler hanın altın mührüyle tasdik edilirdi.⁶⁸⁸ Şecere-i Türk’te Naymanlar şöyle tanıtılır; “Kendi hükümdarları vardı, bilinenlerinden biri Kara Kış idi. Onun ölümünden sonra kardeşi

⁶⁷⁹ K. İ. Petrov, *Oçerk Proishojdeniya Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1963, s. 87; Petrov ayrıca, Uygurların “sekiz oğuz” uruşunun zamanla “Nayman” olarak adlandırılmış olabileceğini de belirtir (A.g.e., s. 71, 85).

⁶⁸⁰ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 102.

⁶⁸¹ A. Ş. Kadırbayev, A.g.e., s. 46.

⁶⁸² A. Ş. Kadırbayev, A.g.e., s. 47.

⁶⁸³ *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 196.

⁶⁸⁴ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 143.

⁶⁸⁵ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, s. 136-137.

⁶⁸⁶ MGT, s. 277.

⁶⁸⁷ V. V. Barthold, *Soçinenie*, c. V, Moskova 1968, s. 108.

⁶⁸⁸ A. Ş. Kadırbayev, *Kazahstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov*, Almata 1992, s. 9.

İnat hükümdar oldu. Cengiz döneminde de kendi hükümdarları vardı ve Tayan Han diyorlardı, Küçlük onun oğlu idi. Onların oturdukları yerler Moğolistan'ın Karakorum adlı tarafındaydı.”⁶⁸⁹

Naymanlar bozkırda yaşayan yüksek kültürlü milletlerden idi. “Hristiyan kaynaklar değil, Müslüman kaynakları da Batı Moğolistan'da bulunan Naymanları ve Doğu Moğolistan'da bulunan Kereitleri Hristiyan olarak yazdılar.”⁶⁹⁰ Onlar Hristiyanlığın Nestüri mezhebini benimsemişlerdi. Moğolların Gizli Tarihi'nde bu durum şu şekilde aktarılır; “Aralarında Nestoryan mezhebinden birçok Hristiyan da bulunuyordu.”⁶⁹¹

Temuçin, Tatarları bertaraf ettikten sonra Naymanlara dönmüştü. Naymanlar bu sırada Hangay ve Altay dağları arasında oturuyorlardı. Wo-erh-han ırmağı kıyısında 1204'de Nayman hanı Tayan Han yenilmiş, böylece Nayman tehlikesi de ortadan kaldırılmıştı.⁶⁹² Reşidüddin, Nayman Devleti'nin ortadan kalkmasını şu şekilde anlatır; “Tayan Han, Cengiz Han'a karşı Ongutların kendilerine katılmasını istedi. Ongut yöneticisi Alakuş Tegin, bunu Cengiz Han'a bildirdi. Tayan Han, Merkit, Tatar, Kereit, Oyrat, Cacirat boylarından emirlerle Cengiz Han'a karşı savaşmak için yürüdü. Camuha Seçen savaş öncesi onlardan ayrıldı. Kasar'ın Cengiz ordusunun ana gücünü toparlaması sayesinde Naymanları yendiler. Tayan Han savaş esnasında öldürüldü... Ondan sonra Cengiz Han, Tayan Han'ın kardeşi Buyruk Han'ı da av sırasında ansızın baskın yaparak ortadan kaldırdı. Onların kardeşi olan Küçlük Karahıtay ülkesine kaçtı.”⁶⁹³ Moğolların Gizli Tarihi'nde, Ong Han ile Cengiz Han'ın 1202 yılında Buyruk Han'a sefer düzenleyip, kaçan Buyruk Han'ı takip ederek Kızılbaş Gölü civarında yendikleri, 1204 yılında da Altay Dağları önünde Cengiz Han tarafından katî surette itaat altına alındıkları anlatılır.⁶⁹⁴ Özetle Cengiz Han, 1204 yılında Naymanları etkisiz hale getirmeyi başarmıştı.

Barthold da Küçlük'ün batıya kaçmasını şöyle anlatır; “1208'de Çingiz Han, Küçlük'ün kumandasındaki Naymanların kalıntılarını ve Tukta Biki (Tokta Beki)

⁶⁸⁹ Abul-Gazi, *Rodoslovnoe Drevo Tyurkov. Soçinenie Abul-Gazi, Hivinskogo Hana*, Kazan 1914, s. 42.

⁶⁹⁰ V. V. Barthold, *Soçinenie*, c. V, Moskova 1968, s. 108.

⁶⁹¹ *MGT*, s. 277.

⁶⁹² C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 122.

⁶⁹³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 137-138.

⁶⁹⁴ *MGT*, parç. 158, 196, s. 85, 123, 277.

emrindeki Merkitleri İrtiş ırmağı sahilinde büyük bir hezimete uğratmıştı. Küçlük Kara-Hitayların memleketine kaçtı.”⁶⁹⁵ Bu tarihten sonra Naymanlar Devlet olarak varlıklarını yitirdiler. Naymanların bir kısmı batıya sürüldü. Barthold ve Aristov, Küçlük ile birlikte olan Naymanların XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han’ın sıkıştırması sonucunda Fergana, Yedisu ve Kaşgar’a göç ettiklerini yazar.⁶⁹⁶ Moğolların batıya yönelmesinden sonra buralara sürgün edilen Nayman boyları yeniden darbe aldılar.⁶⁹⁷

Bazı bilim adamları Küçlük’ün ortadan kaldırıldığı 1218 yılını Naymanların ortadan kaldırıldığı yıl olarak göstermek isterler.⁶⁹⁸ Fakat, 1218 yılı Karahıtay Devleti’nin ortadan kaldırıldığı yıldır ve resmi olarak Naymanların Cengiz Han tarafından 1208 yılında son ağır yenilgilerini aldıklarını söyleyebiliriz.

Cengiz sonrasında Naymanlar diğer boylar gibi parçalanmak zorunda kaldılar. Fakat, buna rağmen tarihteki kendi yerlerini almayı başardılar. Valihanov’un yazdığı gibi; “Eski Türk dilli boylardan biri olan Naymanlar, XI.-XV. yüzyıl tarihinde aktif rol oynadılar”.⁶⁹⁹ Bu tarihlerde Naymanlar, Türkistan’daki günümüz Türk halklarının oluşmasında rol aldılar.

2.8 Celayirler

Büyük konargöçer kabilelerden biri olan Celayirliler, nüfus olarak kalabalık olmalarına rağmen, bozkırda büyük başarılar imza atamadılar ve XIII. yüzyıldan sonra Cengiz oğullarının başarısı için çalıştılar. Fakat, XIV. yüzyılın ortalarında İran’ın batısı ve Kuzey Irak’ta bağımsız devlet kurmaya da muvaffak oldular. Belki de, eski büyük kabilelerden olmasından dolayı, Avrasya’daki pek çok milletin oluşmasında pay sahibi idiler.

⁶⁹⁵ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 384.

⁶⁹⁶ N. A. Aristov, “Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Čislennosti”, *Jivaya Starina*, Sayı: III-IV, SPb. 1894, s. 432-433; V. V. Barthold, *Soçinenie*, c. I, Moskova 1963, s. 141.

⁶⁹⁷ A. Ş. Kadirbaev, *Kazahstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov*, Almata 1992, s. 21

⁶⁹⁸ R. H. Kereytov, “Naymanskiy Komponent v Etnogeneze Nogaytsev i Ego Paralleli u Drugih Narodov”, *Yaziki, Duhovnaya Kul’tura i İstoriya Tyurkov: Traditsii i Sovremennost*, Moskova 1993, s. 23-24.

⁶⁹⁹ Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy*, c. I, Alma-Ata 1961, s. 638.

Celayir büyük bir Moğol kabilesidir. Bu kabile Moğolistan'ın doğusunda Onon ırmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın merkezi Karakurum civarında göçebe olarak yaşıyordu. X. yüzyılda Kitanların saldırılarına uğrayan Celayirliler zayıfladılar.⁷⁰⁰

Reşidüddin, eserinin Celayirler ile ilgili bölümünde, onların eskiden kalabalık bir millet olduğunu, onlardan bir kısmının Onon çevresinde yaşadıklarını, diğerlerinin de Kerulen'in Kuma adlı yerinde ikamet ettiklerini, Gurhan'ın erkek develerine yağ (yemek olarak) verdikleri için onlara “Be-la-ge” de dediklerini; Cat, Tukaraun,⁷⁰¹ Kuntsaut, Kumsaut, Uyat, Nilkan, Kurkin, Tulangit, Turi ve Şangut adlarında on büyük boydan oluştuklarını; tip ve dillerinin Moğollara benzediğini, Cengiz döneminde en meşhurlarının Cat boyundan Mukali Goyon (Noyan) olup, Cengiz ordusunun sol kolundan (kanat) sorumlu olduğunu, Celayir emirlerinin Cengiz ve oğullarının kurdukları devletlerde önemli görevler üstlendiklerini anlatır.⁷⁰²

Reşidüddin, eserinin başka bir yerinde Celayirlilerin Cengiz'in cetlerine katıldığını, “Dürliginlerden olan Celayirler, Kerulen çevresinde yaşıyorlardı. Kerulen, Çin'e yakın olduğu için, Celayirler diğer Moğol boylarıyla birlikte, Çinliler ile sürekli çatışarlardı. Bir defasında düşmanlar Celayirlerin tamamını, yetmiş köyden (küren) oluşan grubu haricinde, öldürölüp talan etti. Yetmiş köyden oluşan Celayirler Munulun'un yurduna kaçtılar. Açlıktan ot köklerini kazdıkları için çukurlar oluştu ve bu durumu eleştiren Munulun'u da öldürdüler. Munulun'un akrabaları Celayirlerden sekizini öldürdüler ve diğerlerini Munulun'un oğlu Kaydu'ya köle olarak verdiler. Celayirler böylelikle Cengizlilerin sadık adamları oldu. Aralarından meşhur emirler çıktı.”⁷⁰³ şeklinde anlatır. Vladimirtsov, Celayirlilerin bu kölelik durumunu şu şekilde açıklar; “Eski Moğol unagan-bogol'ı hakiki ve tam manasiyle “köle” değillerdi: Bunlar mülklerini muhafaza ederler, muayyen bir derecede şahsi hürriyetlerinden faydalanırlar, kazançlarının hepsi beylerine gitmezdi. Unagan-bogollar bir şahsa değil, bütün kabileye yahut kabilenin bir şubesine tabi vaziyette idiler. Bundan başka unagan-bogollar kendi aralarında kabile bağlarını kaybetmez ve sahipleri gibi kabile hayatı yaşarlardı. Bunların başlıca vazifeleri tabi oldukları kabileye hizmet

⁷⁰⁰ Müzaffer Ürekli, “Celayirliler”, *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 264.

⁷⁰¹ B. Ya. Vladimirtsov, bu soyun Cengiz Han'ın mensup olduğu kabilenin unagan-bogolu olduğunu yazar (*A.g.e.*, s. 102).

⁷⁰² Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 92-98.

⁷⁰³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 2. Kitap, s. 18-19.

etmekti.”⁷⁰⁴ L. Bilegt, Celayirlerin Cengiz’in cetlerine katılmasının XI. yüzyılda gerçekleştiğini yazar.⁷⁰⁵ Kısaca Celayirliler baştan beri Cengiz Han’ın müttefikleri arasındaydı.

Celayirliler, Cengiz Han’ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılıp onun cephelerde galip gelmelerine yardımcı olmuşlardır. Moğol kumandanı Mukalı Noyan, Celayirlilerin Cat kabilesi reislerindendi. Bunun oğulları da sonraları yine devlet hizmetinde önemli mevkilerde bulunmuşlardır.⁷⁰⁶

Celayirlilerin ana kısmı Tuluy’un emri altına verilmişti. “Cengiz Han ölmeden önce topraklarını paylaştırırken, Mangut ve Celayir tümenleri ile Altay, Baykal ve Yenisey çevresi Tuluy’un emrine verilir. Tuluy’un ölümünden sonra buralar oğlu Arik Buka’ya kalır.”⁷⁰⁷

Yuan Shi’de, Celayirlerin bir kısmının Moğol Celayirlileri olduğu, diğerlerinin sadece Celayir olarak adlandırıldığından bahsedilir.⁷⁰⁸ Bu da akıllara “Acaba diğer Celayirliler Türk müydü?” sorusunu getirir. Celayirlerin Türklerden olduğuna dair ciddi görüşler mevcuttur. Celayirlilerin boy isimlerini inceleyen Aristov, Celayirlerin çok eski boy birliği olduğunu ve Türk-Moğol kökenli olduklarını yazar.⁷⁰⁹ Kadirbaev, Celayirlilerin Moğolistan bozkırında yaşayan Uygurların torunları olduğunu iddia etmektedir⁷¹⁰. Kitan tarihini anlatan Liao Shi’de, Yeh-lü Ta-şi, batıya yönelmeden önce Uygur beyi Bi-le-ge’ye mektup yazar. Bi-le-ge, Yeh-lü Ta-şi’yi bizzat karşılayıp ona yardım eder.⁷¹¹ Acaba Liao Shi’de bahsi geçen “Bi-le-ge” ile Reşidüddin’de bahsedilen “Be-la-ge” arasında bir bağ olabilir mi?

Kazak bilim adamı Tınışpayev, Cengiz ve onun oğulları devrinde Celayirlerin dört gruba ayrıldığını; birinci grubun Moğolistan ve Çin’de kaldığını, ikinci grubun

⁷⁰⁴ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 100-101.

⁷⁰⁵ L. Bilegt, *Rannemongolskiye Plemena (Etnogenetiçeskiye İzskaniya Na Osnove Ustnoy İstorii)*, Ulanbaatar 2007, s. 210.

⁷⁰⁶ M. Ürekli, *A.g.m.*, s. 264.

⁷⁰⁷ Djigaçiday Buyandelger, “Etniçeskaya İstoriya Bargutov (XV-XVII Vv.)”, *Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 186.

⁷⁰⁸ A. Ş. Kadirbaev, *Kazahstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov*, Almata 1992, s. 60.

⁷⁰⁹ N. A. Aristov, *Trudi Po İstorii i Etniçeskomu Sostavu Tyurkskih Plemen*, Bişkek 2003

⁷¹⁰ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 60.

⁷¹¹ A. G. Malyavkin, *Materiali Po İstorii Uygurov v IX-XII Vv.*, Novosibirsk 1974, s. 73.

Coçi ile birlikte gittiğini, üçüncü grubun Çırçık ve Angren bölgelerinde daha sonraları Celayir ordasını kurduklarını, son grubun ise İlhanlı topraklarına gittiğini yazar.⁷¹²

Tınışpayev'in sınıflandırmasındaki Celayirlerin birinci grubuna dahil olabileceklerin tespitini yapan Vladimirsov, bölgedeki Celayirlerin akıbeti ile ilgili şunları belirtir; “Kadim Moğol kabilelerinden bir çoğu, yeni teşekkül eden kabile gruplarına girseler dahi kendilerini muhafaza etmişlerdir. Şöyle ki, Calayir kabilesi cenubi-şarkı Moğollara iltihak ederek Xalxa adını alan yeni bir kabile birliğine girmişti.”⁷¹³

Batıya giden Celayirliler de kendilerinden söz ettirmeyi başarmışlardır. Celayirlilerin daha erken dönemlerde Maverünnahr bölgesinde yaşamış olabileceğiyle ilgili bazı bilgiler mevcut. “Mecmuatü't Tevarih” eserine göre, XII. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Hocent yöneticisi olarak Bahram Celayir adında birinin, Kitanlara karşı savaşmak için asker topladığından bahsedilir.⁷¹⁴ İbn Arapşah'a atıf yapan Sultanov, Celayirlerin Çağatay ulusundaki etkili dört boydan biri olduğunu yazar. Ayrıca, Emir Timur Celayirlileri etkisiz hale getirmek için 1376 yılında onları dağıtır.⁷¹⁵ Fakat, Celayirliler Timur sonrasında da etkinliğini sürdürdüler. Örneğin, Sultan Hüseyin devrinde Celayir boyundan Hasan Ali Bek Kuşbeği idi ve ülkede ondan daha etkin kimse yoktu.⁷¹⁶

Çağatay ve Timur'un kumandanlarıyla İlhanlıların devlet idaresinde önemli mevkilerde bulunan Celayirlilerin sayısı bir hayli kabarıktır. İlhanlı Devleti'ne hizmet eden Celayirlilerin en meşhurlarından Emir Hüseyin'in oğlu Hasan, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgalarından istifade ederek 1340 yılında İran'ın batısı ve Kuzey Irak'ta Celayirliler adıyla bağımsız bir devlet kurdu. Hasan'ın oğlu Şeyh Üveys 1358'de Tebriz'i, 1364'de Musul ve Diyarbekir'i ele geçirerek devlet sınırlarını genişletti. Emir Timur, 1393 yılından itibaren Celayirlilerin topraklarını işgal edince, Ahmed Celayiri Memlük Sultanı'na sığındı. Ahmed, Memluk Sultanı'nın yardımıyla Bağdad'ı geri alsa da, 1400 yılında tekrar Mısır'a,

⁷¹² O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 67; Bkz: M. Tınışpaev, *Materialı Po İstorii Kirgiz-Kazaxskogo Naroda*, Taşkent 1925, s. 6.

⁷¹³ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 191.

⁷¹⁴ *Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Moskova 1973, s. 203-206.

⁷¹⁵ T. İ. Sultanov, *Koçevie Plemena Priaral'e v XV-XVII Vv.*, Moskova 1982, s. 11.

⁷¹⁶ T. İ. Sultanov, *A.g.e.*, s. 12.

1402 yılında Sultan Bayezid'e sığındı. Celayirliler Timur'un ölümünden sonra topraklarına dönebilseler de, 1431 yılında Karakoyunlulara yenilerek devletlerini kaybettiler.⁷¹⁷

Köklü bir bozkır boyu olan Celayirler, Moğolistan'dan Arap ülkelerine kadarki geniş bir coğrafyada ortaya çıkan milletlerin içinde günümüzde de isimlerini yaşatmaktadır.

2.9 Cengiz Han Soyunun Tarihi

2.9.1 Moğol Tabirinin Menşei

Moğol tarihinin iyi anlaşılabilmesi açısından öncelikle “Moğol” tabirinin açıklanması icab etmektedir. Bilim dünyasında “Moğol” tabirinin kökeni Shih-weiler ve Juan-juanlara kadar götürülür.

Birçok bilim adamları Shih-weilerin içindeki Meng-wu kavim adını Moğol adının ilk ortaya çıkışı diye görmektedir. Tabir ilk olarak Chu Tang-shu'da “Meng-u” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sonra Hsin Tang-shu'da ise “Meng-wa” şeklinde zikredilmektedir. G. Suhbaatar, Moğol adını Juan-juanların kurucusu Mu-ku-lu'nun ismiyle ilişki kurarak aynı kelime olduğunu ispatlamaktadır. P. Delgerjargal ise, Çin kaynaklarında işaret edilen şekli ve telaffuz benzerliklerinden dolayı “Meng-u” ve “Moğol” adları aynıdır görüşünü ortaya koymaktadır.⁷¹⁸

Zoriktuev, Juan-juanların devletlerini kaybettikten sonra kendilerini Ergenekon'da Shih-weiler arasında bulduklarını ve Amurlu halkı tarafından onlara “Mangu nehri civarında yaşayan halk” anlamında “Mangu” veya “Moğol” dediklerini yazar.⁷¹⁹ Moğolların ikinci kültür merkezinin Kukunor'da oluştuğunu savunan Daşibalov da, Moğolların kökeninin Amur nehri ile ilgili açıklanabileceğini bildiriyor.⁷²⁰ Moğol tarihçisi Perlee de, “Moğol”un “Mong” köküne “ol” ekinin eklenmesi sonucunda oluştuğunu ve Ergenekon'a kaçan boyun adı olduğunu yazar.⁷²¹

“Moğol” tabiri Moğolların Gizli Tarihi'nde ilk defa 52. paragrafta “Manghol”

⁷¹⁷ M. Ürekli, *A.g.m.*, s. 264-265.

⁷¹⁸ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 13; A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 18, 21.

⁷¹⁹ B. R. Zoriktuev, “O Semntike Terminov Kiyan i Kiyat”, *Munkuevskie Çteniya* 2, Ulan Ude 2004, s. 17-22.

⁷²⁰ B. B. Daşibalov, *Na Mongolo-Tyurkskom Pograniche (Etnokul'turnie Protsessi v Yugo-Vostochnoy Sibiri v Srednie Veka)*, Ulan Ude 2005, s. 47-50.

⁷²¹ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 55.

(Monggol) şeklinde geçer ve “Bütün Mangholları Habul hahan idare ediyor” denir.⁷²²

Buryat bilim adamı Banzarov, Moğol boy isimlerinin çoğunun yaşadıkları yer- su adlarıyla açıklandığını, “Moğol” isminin de Mon ırmağı ile ilgili açıklanacağını, günümüzde Mon ırmağı adında nehrin olmadığını ama Sarı Nehrin kuzey kıyıları, Ordos’un karşısındaki Güney Moğolistan’da Mon Dağı’nın olduğunu, tabirin de bununla açıklanabileceğini yazar.⁷²³

“Moğol” kelimesinin anlamı ile ilgili de çeşitli görüşler mevcut; Bilim adamlarının çoğu, Reşidüddin’den bu yana “Moğol” kelimesinin saf, temiz, mehriban, zayıf anlamı taşıdığını söylerler.⁷²⁴ Bunun dışında XVI. yüzyılda eserini kaleme alan Sagan Seçen başta olmak üzere pek çok Moğol tarihiyle ilgili tarihi eserlerde, “Moğol” tabirinin “Mong”-ızdıraplı “Gol”-orda/merkez kelimelerinin birleşmesi sonucu ortaya çıktığını ve bu adın Cengiz Han tarafından halkına verildiğini yazarlar.⁷²⁵ Dugarov, “Moğol”un Uygurca 1) güçlü, sağlam, cesur, 2) kahraman, savaşçı, 3) sinirli anlamları taşıdığını ve Moğolların Kırgızlara kaybeden Uygurlardan türediğini bildirir.⁷²⁶ Zoriktuev’e göre ise, “Moğol” tabirinin Mançu-Tungus dillerindeki “Mangmu”, “Manggu” kelimesinden türediğini ve güçlü, sağlam, çetin ve esnek anlamları taşıdığını, ayrıca yerel halkın Amur nehrine “Manggu” dediklerini bildirir.⁷²⁷ Moğol tarihçisi Bilegt, “Moğol”un Tungus-Mançu dillerindeki “Mon” “Man” “Mu” (Güçlü, ağır, su) kelimelerine “Gol” (ülke, toprak) eklenmesi sonucu “Güçlü, ağır sulu yerlerin sakinleri” anlamında olduğunu, Kiyat kelimesinin anlamının da bunu desteklediğini yazar.⁷²⁸

Moğol kelimesinin ortaya çıkışı ve sade, açık şekilde anlamı Oğuz Kağan Destanı’nda verilir. Destan’da anlatıldığına göre, Moğollar Oğuz Kağan’ın amca oğullarıdır ve Oğuz Kağan onlarla sürekli savaşmaktadır. Onlar Oğuz Kağan’dan yenilmelerine rağmen, “Tanrı’ya inanmadıkları ve onun bir olduğunu kabul etmedikleri için Karakorum’a kadar sürülür, fakirlik, yoksulluk, acz ve kırıklıktan her

⁷²² MGT, parag. 52, s. 15.

⁷²³ D. Banzarov, *Sobranie Soçineniy*, Moskova 1955, s. 169-171.

⁷²⁴ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 154; D’Ohsson da benzer şekilde, “Moğol, zayıf ve temiz yürekli demektir” der (A. C. d’Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 38); Moğol adı, “mong-ol” sözünden gelir. Anlamı ise, “süzülmüş, saf” demektir (S. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2006, s. 195-198).

⁷²⁵ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 53-54.

⁷²⁶ D. S. Dugarov, “K Probleme Proishojdeniya Mongolov”, *Problemy İstorii i Kul’turı Koçevih Tsivilizatsiy Tsentral’noy Azii*, c. I, Ulan Ude 2000, s. 203-207.

⁷²⁷ B. R. Zoriktuev, *A.g.m.*, s. 17-22.

⁷²⁸ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 57-61.

vakit üzüntülü ve gamlı oldukları için Oğuz Kağan onlara aynı anlamları taşıyan “Muval” adını verir.⁷²⁹

Moğol efsanelerinde bahsedilen ve Kutula-Kagan zamanında ortadan kalkan Moğol soy adını Cengiz Han yeniden diriltmiştir. Cengiz, kabilesi için Moğol tabirini kabul ederken kendisini Kutula Kağan’ın halefi ilân etmiş onun ile akraba olduğunu da ileri sürmüştür. Moğol kelimesi Cengiz Han devrinde resmi bir tabirden ibaret olup milletin kendisi tarafından kullanılmıyordu. Bununla beraber Yuan sülalesinin resmî yazılarında Moğollara ve onlarla birleşmiş kavimlere Çin’de Moğol, Moğolistan’da Tata (Tatar) denilmektedir⁷³⁰.

“Moğol” adı, Cengiz Han döneminden itibaren aynı ırka, ortak bir dile ve kültüre mensup olan kabilelerin hepsini kapsayan, ortak bir ad olmuştur. Bu sebeple, Cengiz Han’dan önceki Moğollar, Proto-Moğol olarak adlandırılmışlardır.⁷³¹

Görüldüğü gibi “Moğol” tabirinin kökü Juan-juanlara kadar götürülebilmektedir ve saf, temiz anlamı taşımaktadır. Tabirin Amur çevresinde ortaya çıktığı varsayılabilir. Cengiz Han’dan sonra “Moğol” kelimesi bütün Moğolları bünyesinde bulunduran siyasi ve etnik bir tabir haline geldi ve günümüze kadar kullanılmaktadır.

2.9.2 Cengiz Han’ın Ortaya Çıkmasından Önceki Moğolların Tarihi (IX.-XII. Yüzyıllar)

Moğolların asıl toprakları Türk ana yurdundan binlerce kilometre şarkta Mançurya ile Baykal gölü etrafındadır.⁷³² Arkeolojik ve etnografik bilgileri de inceleyen Kızlasov ve Kıçanovlar, Moğolların ana yurtlarının Amur nehrinin orta ve üst kısmından Kingan Dağlarına kadar olduğunu düşünüyorlar.⁷³³ Reşidüddin ve MGT’ndeki Moğolların cetlerine ait efsaneleri inceleyen Moğol tarihçisi Bilegt, Kızlasov ve Kıçanov’un “Proto-Moğollar Amur’dan geldi” tezlerini eleştirerek, Proto-Moğolların IV. yüzyıldan itibaren Onon ve Kerulen nehirlerinin başlangıç

⁷²⁹ Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982, s. 19-20.

⁷³⁰ V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına ...*, s. 406.

⁷³¹ Cihat Cihan, “Türkler ve Moğolların İrkî Münasebetleri”, *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 283.

⁷³² B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 30.

⁷³³ L. R. Kızlasov, “Rannie Mongoli”, *Sibir, Tsentral’naya i Vostochnaya Aziya v Srednie Veka*, Novosibirsk 1975, s. 170-177; E. İ. Kıçanov, “Mongoli v VI Pervoy Polovine XII Veka”, *Dal’niy Vostok i Sosednie Territorii v Srednie Veka*, Novosibirsk 1980, s. 136-148.

kisimlarında “Türk”, “Tatar” kucaklayıcı adları altında yaşadıklarını, VIII. yüzyıl sonları- IX. yüzyıl başlarında Moğol-Dürligin Boy Birliğini kurduklarını belirtir.⁷³⁴

Tarih boyunca genelde göç veya hareketler güneşin takip ettiği yol üzerinde doğudan batıya doğru olmuştur. Bozkırda Göktürk Devleti’nin yıkılıp yeniden kurulmasından sonra Moğol dilli halklarda da kıpırdamalar oluşmaya başladı. Bunlardan Hsien-pilerin Merkezi Asya halkları tarihindeki rolü büyüktür. Moğol asıllı halkların oluşmasında (XII.-XIII. yüzyıla kadar), şu veya bu şekilde Hsien-pi grupları ön plana çıkarak akraba toplulukları kendilerine kattılar ve daha sonra bütün Merkezi Asya’da etkinliğini sürdürdüler.⁷³⁵ Kıçanov’a göre, “Moğol boylarının harekete geçme dönemi VIII. yüzyılın ikinci yarısıdır.”⁷³⁶ Bu hareketlilikle birlikte Moğol boyları arasında sivrilmeler de olmaya başladı. Bizim burada ele almaya çalıştığımız boylar da Cengiz’in cetleridir.

Börte Çine uruğunun liderliğindeki Moğol boylarının cetleri on iki kuşaktır (IX. yüzyıl sonu-X. yüzyıl başlarından) Onon çevresinden Amur’a kadarki topraklarda yaşıyorlardı.⁷³⁷ Moğolların ana yurdu Onon ve Kerulen nehirlerinin yukarı havzası yani Burhan Haldun dağları bölgesidir.⁷³⁸ Gökalp’ın bilgileri ile Bilegt’in tespitleri birbirleriyle örtüşüyor. X. yüzyıldan sonra Onon ve Kerulen çevresi Moğolların anayurtları haline geldiğini görmekteyiz.

Moğollar boylar halinde yaşıyorlardı. Diğer bozkır halklarında ve hanedanlıklarında olduğu gibi, Moğollarda da iki önemli boy mevcuttu; Nirun ve Dürliginler.⁷³⁹ Moğollar tarihlerini bu iki önemli sülaleden başlatırlar.

X.-XII. yüzyıllarda çoğunluğun bir soydan olduğu boy birlikleri veya devletçiklere Moğollar “aymak” tabirini kullanıyorlardı ve bu yüzyıllarda Kereit,

⁷³⁴ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 211.

⁷³⁵ L. L. Viktorova, *Mongol. Proishojdenie Naroda i İstoki Kul’turı*, Moskova 1980, s. 129.

⁷³⁶ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 139.

⁷³⁷ L. L. Viktorova, *Mongol...*, s. 162; Moğolların cetlerinin Tungus kökenli olduğunu yazan Bıçurin, Moğolların cetlerinin Moğolistan topraklarına 806-820 yıllarında geldiğini varsayar (L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 178).

⁷³⁸ C. Gökalp, *A.g.e.*, s. 119.

⁷³⁹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 2. Kitap, s. 10-11; Nirun ve Dürliginler hakkında bkz: S. Gömeç, “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, *Turkish Studies*, Vol. 2/1, Ankara 2007, s. 10-16; Luvsanvandan Bilegt, *Rannemongolskiye Plemena (Etnogenetiçeskiye İziskaniya Na Osnove Ustnoy İstorii)*, Ulanbaatar 2007.

Nayman, Merkit, Tatar gibi aymaklar vardı. Ayrıca, bu asırlarda Moğolistan topraklarında yaşayan boylar iki dilli idiler.⁷⁴⁰

Bahaeddin Ögel, “Otuz-Tatarların, bugünkü Moğolistan’daki Moğollarla aynı olmaları büyük bir ihtimal dâhilindedir”⁷⁴¹ demektedir. Göktürk döneminden itibaren kaynaklara yansımaya başlayan “Otuz Tatarlar” günümüz Halha Moğollarının cetleriye, onların köklerini de Göktürk dönemine kadar götürebiliriz. Türklerde olduğu gibi Moğollarda da “Ergenekon” efsanesi mevcut ve Moğollar da cetlerinin Ergenekon’dan geldiklerine inanırlar.⁷⁴² Ana konumuz “Ergenekon”un kime ait olduğunu tespit etmek olmadığı için, burada esfanenin Türklere ait olduğuna dair ciddi görüşlerin olduğunu belirtmek ile yetineceğiz.⁷⁴³ Şahsimce, “Ergenekon” bozkıra hakim olmak, kendine köklü bir dayanak bulmak isteyen konargöçer herkesin sahip olmak istediği bir efsaneydi.

Asıl Moğollar, en eski Moğol kabileleri (20 kabile), Ak Tatarlar (15 kabile), Kara Tatarlar (9 kabile) ve vahşi Tatarlar olmak üzere dört kısma ayrılmaktaydı.⁷⁴⁴ Gobi Çölü’nün kuzeyinde, Onon ve Kerulen ırmakları havzasında bulunan Kara Tatarlar; Cengiz Han’ın ataları olup, oldukça iptidai bir hayat yaşıyorlardı. IX. ve X. yüzyıllarda Çin kaynaklarında, Çin’e çok uzak oldukları için bunlar hakkında çok az bilgi verilmektedir.⁷⁴⁵ Cuveyni, onların Cengiz öncesinde Kitanlara bağlı olduğunu bildirir; “Cengiz Han’ın ortaya çıkışından önce Tatarların belli bir reisi veya yöneticisi yoktu. Muhtelif kabilelere ayrılmışlardı ve bu kabileler daima kendi aralarında savaş halindeydiler.. Hitay Hanı’na bağlı idiler ve ona haraç verirlerdi.”⁷⁴⁶

Taskin ise Moğolların cetlerinin Liao Devleti’nin vasalları olmadığını yazar. “Liao sülalesi devrinde, Kitanlar ile Moğolların cetlerinin sınırları Kerulen nehri idi ve

⁷⁴⁰ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 90-94, 176.

⁷⁴¹ B. Ögel, “Tatar”, *İA*, c. XII/I, İstanbul 1979, s. 51.

⁷⁴² Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 153-155; L. Bilegt, Moğolların IV. yüzyılın ilk yarısında Ergenekon’a kaçtıklarını ve 400-450 yıl sonra oradan çıktıklarını, Börte Çine’nin de Ergenekon’dan çıkanlar arasında olabileceğini yazar (*A.g.e.*, s. 42, 34).

⁷⁴³ Ergenekon hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara 2003, s. 18-71; Dursun Yıldırım, “Ergenekon Destanı”, *Türkler*, c. III, Ankara 2002, s. 527-543; İsa Özkan, “Ergenekon Destanı Hakkında”, *Türk Yurdu*, c. 29, Sayı: 265, Ankara 2009, s. 43-47; Üçler Bulduk, “Ergenekon ve Ötekileştirme”, *Türk Yurdu*, c. 29, Sayı: 265, Ankara 2009, s. 47-49; S. Gömeç, “Ergenekun”, *Orkun Dergisi*, Sayı: 79, İstanbul 2004, s. 1-5.

⁷⁴⁴ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 2007, s. 259; İ. Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009, s. 189.

⁷⁴⁵ B. Ögel, “Tatar”, *İA*, c. XII/I, İstanbul 1979, s. 56; C. Şahin, *A.g.t.*, s. 27.

⁷⁴⁶ Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşâ*, c. I, Ankara 1988, s. 93.

onlar Kitanlar ile barış içinde yaşıyorlardı, lakin onlar Liao Devleti'nin vasalları değildi.”⁷⁴⁷ Kitanların kuzeybatısında yaşayan kabilelere Çin kaynaklarında genel olarak “Tszubu” deniliyor.⁷⁴⁸

XI. asırdan itibaren “ormanlı” Moğol kabileleri Baykal gölü civarında, Yenisey ırmağının yukarı mecrasında ve İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Bozkır çobanları ise Kulun-Buir gölünden başlayarak Altay dağlarının güney yamaçlarına kadar uzanan geniş bozkırlarda ve yaylalarda göç ediyorlardı. Göçebe Moğolların bir kısmı daha güneyde Gobi Çölü'nün öbür tarafında, Çin Seddi yakınındaki yerleri işgal etmişlerdi.⁷⁴⁹ Savinov ise, XI. yüzyıl Moğol boylarının yerleşim yerlerini şu şekilde verir; “Moğollar ilk önceleri Kerulen, Onon ve Tol vadilerinde oturuyorlardı ve güneye doğru yayılmaları söz konusuydu. Doğu Moğolistan'da (Buir Nur Gölü'nden itibaren) Tatarlar yaşıyorlardı. En batıdaki Moğol boyu Kereitlerdi ve Orhon'un yukarı kısmında Naymanlar ile komşu idiler. Reşidüddin'in sınıflandırdığı Baykal ötesindeki halklar o dönemler Moğol olarak adlandırılmıyorlardı ve oturdukları yerler ayrıca Bargujin Tokum bölgesi olarak biliniyordu.⁷⁵⁰ Bargujin Tokum bölgesi balık ve yaban hayvan avcılığı ile uğraşan boyların konargöçer hayat tarzına geçmeleri ve yaşam tarzlarını çeşitlendirmeleri açısından önem arz ediyordu.⁷⁵¹

Bu dönemde Baykal çevresindeki etnik grupların Sayan-Altay bölgesine gelmeleri söz konusudur. Bazı etnik grupların (Oyratlar, Telengütler, Urasutlar ve Kuştemler) Bargujin Tokum'dan Sayan Altay bölgesine göçleri tarihi kaynaklarda zikredilir.⁷⁵² Bu tespit, Moğol dilli halkların Kırgızlar ile olan ilişkileri açısından önemlidir.

1084 yılında Moğolların elçisi Kitan Devleti'ne iki kere hediyeler götürdü.⁷⁵³ Liao Devleti ile diplomatik ilişki kurma fikri Moğol liderlerinden Tumbinai-Seçen'e aitti. Büyük ihtimalle elçiliğin başında da Tumbinai-Seçen olsa gerektir. Liao Devleti

⁷⁴⁷ V. S. Taskin, *E lun-Li...*, Moskova 1979, s. 305.

⁷⁴⁸ L. L. Viktorova, *Mongoli...*, s. 163-164.

⁷⁴⁹ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 57.

⁷⁵⁰ D. G. Savinov, *Kul'tura Naseleniya Yujnoy Sibiri Predmongol'skogo Vremeni*, Leningrad 1974, s. 19

⁷⁵¹ A. V. Tivanenko, *A.g.e.*, s. 65.

⁷⁵² D. G. Savinov, *A.g.e.*, s. 20.

⁷⁵³ G. Suhbaatar, “K Voprosu o Raspostraneniі Buddizma Sredi Drevnih Kočevnikov Mongolii”, *Arheologiyın Sudlal Dergisi*, c. VII, Ulaanbaatar 1979, s. 129; K. A. Wittfogel, *Fend chia-sheng, A.g.e.*, s. 361.

bozkır heyetlerini kabul ederken, görüşmeye boy veya boy birliği liderlerini çağırıyorlardı.⁷⁵⁴ Bu diplomatik ilişkilerden sonra Moğol beyleri Kitan boylarından, özellikle de Ungirat (Konurat) ve Olhonutlardan kız almaya başladılar. Tumbinai-Seçen'in Ungirat hatunundan olan oğlu Habul "han" unvanını alır.⁷⁵⁵

Kızlasov, bu dönem zarfında Moğollarda olan değişimi şu şekilde yazar; "200 yıl içinde (Argun bölgesinde yaşayan Reşidüddin'e göre Cengiz Han'ın cetlerinden Cengiz'e kadar 8 nesil), başka bir deyişle kısa zaman zarfında, Moğollar gezgin hayattan; orman balıkçılığı, avcılık ve at bakıcılığından hayvancı konargöçer oldular ve Türk dili konuşan bozkır boylarını batıya sürdüler"⁷⁵⁶ Moğollar ormanlık alanlardan Moğolistan bozkırına IX.-X. yüzyılda çıkmaya başladılar ve bozkırda lazım olacak şeyleri Türklerden öğrendiler.⁷⁵⁷ Moğol hanları kendi iktidarlarını meşrulaştırmak ve boylarını asilleştirmek için Buda efsanelerini şecerelerinde kullandılar.⁷⁵⁸ İ.Togan, XII. yüzyıl Türk ve Moğol boyları arasındaki farkı şöyle açıklar; "Türkçe konuşanların çoğunlukta olduğu beylik ve boylarda sülale usulü örgütlenme daha sık görülürken, Moğolca konuşan ve dağınık olarak bugünkü Moğolistan'ın doğu taraflarında ve eski Mançurya bölgesinde yaşayan boylar, sülale usulüne karşı oldukları gibi, kimi zaman bir boyu, bir değil de birkaç kişinin birden idare etmesini ve böylece katılımın daha yaygın olmasını yeğliyorlardı."⁷⁵⁹

XII. yüzyılda Moğol boyları arasında birleşme arttı. Onon, Kerulen ve Tul nehirleri etrafında Moğol boyları Hamag Moğol Boy Birliği'ni kurdular.⁷⁶⁰ Bilegt, Hamag Moğol Boy Birliği'nin çekirdeğini Dürlogin Moğollarının oluşturduğunu yazar.⁷⁶¹ Hamag Moğol Boy Birliği kendileri de farkında olmadan yavaş yavaş imparatorluğun temellerini atıyordu. Birbirleriyle akraba olmayan türlü obog ve irgenlere mensup fertlerin bir araya getirilmesiyle yeni tümenler de kurulmuştur. Bu

⁷⁵⁴ L. L. Viktorova, *Mongol...*, s. 166; *MGT*'de de Tumbinai-seçen, Cengiz Han'ın cetlerinden olarak gösterilir (parg. 47, 48, s. 14-15).

⁷⁵⁵ *MGT*, par. 48, s. 15.

⁷⁵⁶ L. R. Kızlasov, "Rannie Mongol", *Sibir, Tsentral'naya i Vostochnaya Aziya v Srednie Veka*, Novosibirsk 1975, s. 173.

⁷⁵⁷ L. R. Kızlasov, *A.g.m.*, s. 170-177; E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 136-148.

⁷⁵⁸ G. Suhbaatar, *A.g.m.*, s. 130.

⁷⁵⁹ İ. Togan, "Çingiz Han ve Moğollar...", s. 243.

⁷⁶⁰ *İstoriya Mongol'skoy Narodnoy Respubliki*, Moskova 1967, s. 109; Ş. Sandag, "Obrazovanie Edinogo Mongol'skogo Gosudarstva i Çingiz Han", *Tataro-Mongol v Azii i Evrope*, Moskova 1977, s. 25.

⁷⁶¹ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 211.

gibi yeni birlikler, ya boyların birinin, veya başlarına getirilen noyanların adı ile anılmışlardır. Bu durum, eski boy teşkilatının bozulmasında esas rolü oynayan sebeplerden biri olmuştur. Böylece minghan (binlik) yavaş yavaş obogların yerini almıştır.⁷⁶²

İmparatorluk öncesinde bozkırda yaşayan halkın sayısı da önemliydi. Bilim adamlarına göre, o asırda bozkırda halkın sayısı o kadar da kalabalık değildi. Çeşitli kaynak ve araştırmalarda konargöçerlerin sayısının bir milyon civarında olduğu belirtilir; XII. yüzyıl Moğol bozkırında halkın sayısı azdı. Yaklaşık bir milyon kişi denilebilir.⁷⁶³

Esas Moğollar, Kadırgan Dağlarının kuzey bölgelerinde, batıya ve doğuya doğru yayılmışlardır. Moğolların güney bölümleri ise, aynı dağların güney uçlarından yayılarak, Çin'in kuzey sınırlarına kadar sokulmuşlardır.⁷⁶⁴

Jin Hanedanlığı kurulurken (1115) Meng-guların (Moğollar) ülkesi 27 gruptan oluşmaktaydı. Tatarların (Moğol) ülkesi doğuda Lin huan, batıda Tangutların Xi Xia Devleti ile güneyde Qing zhou, kuzeyde Büyük Adamın Devleti (Kıtan) ile komşu idi.⁷⁶⁵

Cengiz Han'ın zuhurundan evvel bu Mengu isimli kavmin reisleri, XII. asrın ilk yarısında pek kuvvetlenmişler ve bunun neticesinde 1139 senesinde Cucenleri mağlup etmişlerdi. 1147 senesinde Cucenler Amur nehrinin kuzeyindeki 27 kabileyi bu Mengu kralına bırakmak mecburiyetinde kaldılar. Moğol rivayetlerinde Cucenlerle harbeden Moğollardan bahsedilmektedir.⁷⁶⁶

Barthold, Kuzey Çin'de hüküm süren Kin sülalesinin Mongku-tata yani Moğollara saldırdığını, 1147 yılında ise tarafların sulh yaptıklarını, Moğol efsanelerinde adı geçen Kutula Kagan'ın devletinin en az 1161 yılına kadar yaşadığını,

⁷⁶² A. Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1975, s. 921.

⁷⁶³ J. Fletcher, "Srednevekovie Mongoli: Ekologičeskie i Sotsial'nie Perspektivi", *Mongol'skaya İmperiya i Kočevoy Mir*, Ulan Ude 2004, s. 223; N. Ts. Munkuev, "Zametki o Drevnih Mongolah", *Tataro-Mongoli v Azii i Evrope*, 1977, s. 394-395; J. M. Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 18, Sayı: 3, 1975, s. 287.

⁷⁶⁴ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 2003, s. 551.

⁷⁶⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında..*, s. 49.

⁷⁶⁶ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 19.

bu dönemde de Çin'in bozkırda güçlenenlere karşı diğerlerini kışkırtıp zayıf düşürmeye devam ettiğini yazar.⁷⁶⁷

Gumilev, Moğolların tarih sahnesine çıkışını, kendi “passionerlik teorisi”⁷⁶⁸ ile açıklar. Ona göre, XII. yüzyıl başlarında sayıları artan Moğollara Onon vadisi küçük gelmeye başlamış, topraklarını batıya doğru Hilka ve Aşağı Selenge tarafına genişletmişlerdir. Moğolların özelliği o dönemde Onon ve Kerulen civarında görülen “passionerlik”, Merkitlerde yoktu. Moğolların o dönemler aşırı dürtülere (itki) karşı gücü ve yetenekleri mevcuttu.⁷⁶⁹

2.9.3 Cengiz İmparatorluğu

2.9.3.1 Cengiz Han'ın Ortaya Çıkışı ve Moğol İmparatorluğu'nun Kuruluşu (1155-1206)

Cengiz Han 1155 yılında dünyaya geldi.⁷⁷⁰ On üç yaşında babasını kaybedince, ailesi ile birlikte zorluklar çekerek büyüdü. Tayciutlara esir düştü. Merkitler baskın düzenleyip eşini kaçırdılar. Ong Han'ın yardımıyla eşini geri aldı.⁷⁷¹ Temuçin Kereit hanı Ong Han ile iyi ilişkiler kurduktan sonra güçlenmeye başladı.

Öncelikle etrafındaki boyları yanına topladı. Togan bununla ilgili; “Çengiz'in devletinin kuruluşu ve fütühata başlaması asıl 1206'dan sonra oldu. 1175-1206 arasında 31 sene Çengiz'in hayatı rakipleriyle mücadele ve dağınık kabileleri toplamakla geçti.”⁷⁷² demektedir. Bütün kabileleri emri altına alması için gerekli olan “iktidar meşruiyeti” de Temuçin'in mensup olduğu boyda vardı.⁷⁷³

⁷⁶⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 405-406.

⁷⁶⁸ Passionerlik; kültürde, doğuştan gelen genişleme, yaratma, kendini kopyalama dürtüsüdür. Passionerlik ideallik uğruna kendini feda etmeye olanak sağlayan, bireylerin aşırı biyokimyasal enerjisinin oluşturduğu etkidir (L. Gumilev, *Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri*, İstanbul 2004, s. 353-354).

⁷⁶⁹ L. G. Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Moskova 1989, s. 397-399.

⁷⁷⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. ; Sh. Bira, Temuçin'in 1162 at yılında doğduğunu yazıyor (“The Mongols and Their State in the Twelfth to the Thirteenth Century”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Paris 1998, s. 246).

⁷⁷¹ *MGT*, parç. 68-110, s. 22-49.

⁷⁷² A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 28.

⁷⁷³ Cengiz Han'ın cetleri için bkz: *MGT*, parç. 1-53, s. 1-16; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 2. Kitap, s. 9-59; Sh. Bira, *A.g.m.*, s. 248.

1198 yılında Cengiz Han, Van Han ve Curcenlerin de desteğiyle en önemli düşmanlarından olan Tatarları mağlup etti.⁷⁷⁴ Cengiz Han, Tatarlara yapılan sefer dönüşünde adı geçen sefere katılmayı reddeden Curkin kabilesine saldırdı ve yöneticilerini öldürdü.⁷⁷⁵

1199 yılında Moğollarla Kereitler, İnanç Bilge Han'ın ölümünden sonra Naymanlar arasında çıkan taht mücadelesinden yararlanarak Buyruk Han'a saldırdılar. Buyruk Han Altay'da bozguna uğratıldı. Dayan Han'ın Cengiz Han'a karşı gönderdiği ordusu da Moğollar ve Kereitler tarafından mağlup edildi.⁷⁷⁶

1201 tavuk yılında Cengiz Han'ın düşmanları olan Enkiras, Kurilas, Dörmen, Salciut, Tatar, Oyrat, Cacirat vd. boylar Camuha'yı han ilan ettiler⁷⁷⁷. 1202 yılında Cengiz Tatarların soylarını tüketti.⁷⁷⁸ Bu vakadan sonra Cengiz Han ile Ong Han karşı karşıya geldi ve Cengiz Han Dayan Han'ın yardımıyla Kereitleri yendi.⁷⁷⁹ Cengiz Han 2003 yılında Kereitleri yendikten sonra ilk düzenli orduya sahip oldu.⁷⁸⁰ Nayman askerleri Ong Han'ın kafasını keserek Hanlarına teslim ettiler. Cuveyni'nin Tarihi Cihan Güşa eserinde, Cengiz'in Ong Han'a yaklaşılarak yükselmesi, onun güvenini kazanması, fakat Ong Han'ın oğullarının bu durumdan rahatsız olup Temuçin ile Ong Han'ın arasının açılması ve sonuçta Ong Han'ın 1202 yılında öldürülerek Kereitlerin Temuçin'e katılmasından bahsedilir.⁷⁸¹

1204 yılında Dayan Han, etrafındaki kabileleri Cengiz Han'a karşı örgütlerken, Ongutlar Naymanların bu teklifini reddetmekle kalmayıp, bunu Cengiz Han'a iletirler. Aynı yıl 45 bin askeri bulunan Cengiz Han 50-55 bin neferi bulunan Dayan Han'ı savaşta yendi. Dayan Han savaşta aldığı yara sebebiyle ölürken, Naymanların bir kısmı Cengiz'e teslim oldular. Naymanların çoğu, Merkit, Kereit ve diğerleri Küçlük ile birlikte kaçtılar.⁷⁸²

⁷⁷⁴ S. A. Kozin, *Sokrovennoe Skazanie*, parag. 133, s. 113; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 249.

⁷⁷⁵ *MGT*, parag. 136, 139, s. 65-66, 68.

⁷⁷⁶ S. A. Kozin, *A.g.e.*, parag. 158-164, s. 125-127.

⁷⁷⁷ *MGT*, parag. 141, s. 69-70.

⁷⁷⁸ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 61.

⁷⁷⁹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 146-148; S. A. Kozin, *A.g.e.*, parag. 165-189, s. 127-142.

⁷⁸⁰ Sh. Bira, *A.g.m.*, s. 249.

⁷⁸¹ Cuveyni, *A.g.e.*, s. 103-105.

⁷⁸² S. A. Kozin, *A.g.e.*, parag. 189-196, s. 142-150.

Reşidüddin, o dönemdeki Cengiz'in zaferlerini şöyle sıralar; “Ne zaman ki Tengri'nin gerçeği Cengiz Han'ı güçlü kılar, o düşmanları olan Katakın, Saljuıt, Tayjiut ve Durban boylarını, Kereit Hanı Ong Hanı, Nayman Hanı Tayan Hanı, Merkit Hanı Kuşluk Hanı, Tokta Beki ve diğer düşmanlarını yendi, Tatarlar ise her zaman onların yardımına gidiyor ve o kabileleri destekliyorlardı, zayıfladılar; onlar Cengiz Han ve cetlerinin düşmanı ve katilleri olduğundan, o Tatarların tamamını ortadan kaldırma emri verdi.”⁷⁸³

Barthold, Temuçin'in Cengiz Han olmasını şöyle yazar; “1206'da hassa ordusu yeni bir teşkilata tabi tutuldu. O yıl içinde Temuçin Naymanları yendi, Camuha'yı idam etti ve bütün Moğolistan halkını hakimiyeti altında birleştirdi; “dokuz adet ak tuğlu bir sancak çıkarttı ve hükümdar olarak tahta çıktı. Aynı zamanda resmi kaynaklara göre Çingiz Han ünvanını aldı.”⁷⁸⁴ Moğolların Gizli Tarihi'nde bu durum, “O, keçe evlerde yaşayanları doğru yola yönlendirdikten sonra halk Onon nehri kıyısında on bayrak dikerek Cengiz'i Han ilan ettiler”⁷⁸⁵ şeklinde verilir.

2.9.3.2 Cengiz Han ve Onun Fethettiği Topraklar (1206-1227)

Cengiz Han adıyla tahta geçen Temuçin, mirasçıları olan dört oğluna şu görevleri vererek onların kendilerini geliştirmesini istedi; Coçi Moğollar tarafından şerefli bir iş sayılan av işlerini yönetecek, Çağatay yasaların uygulanıp uygulanmadığını denetleyecek, Ögedey ülkenin dahili işlerini çekip çevirecek ve Toluy da orduyu düzenleyecek, askerleri eğitecek ve onların ihtiyaçlarını karşıyacaktı.⁷⁸⁶ Artık, Cengiz Han'ı engelleyecek kimse kalmamış, Cengiz Han etrafındakiler ile birlikte dünya fethine başlamıştı.

Cengiz, kısa zaman içerisinde Nayman, Oyrat ve Kırgızları yenmiş (1206) ve kuzey Çin'deki Hıtaylar (Kitan) ile Tangutlara (Si-hia) karşı savaşarak (1211) baş şehirleri Pekin'i almış (1214), generallerden Muhali de Sarı ırmağın kuzeyindeki bölgeleri zaptetmiştir (1217). Doğu Türkistan'daki Uygurlar (1209), Yedisu bölgesindeki Karlukların hükümdarı Arslan Han (1211) ve Almalık (Kulca)

⁷⁸³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 106.

⁷⁸⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 408; A. Temir, Temuçin'in 1196 yılında “Çinggis” unvanıyla ilk defa “Han” seçildiğini yazar (“Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı...”, s. 258).

⁷⁸⁵ S. A. Kozin, *A.g.e.*, parç. 202, s. 158.

⁷⁸⁶ Cuveyni, *A.g.e.*, c. I, s. 107.

hükümdarı Bozar, Cengiz'in elçilerine müspet cevap vererek onun hükümdarlığını tanımışlar ve savaşı bu devlete katılmışlardır.⁷⁸⁷

Cengiz Han, Harezmşahları ortadan kaldırmadan önce Küçlük'ün işini bitirmek zorundaydı. Onun için Cebe Noyan'ı mühimce kuvvetle ona karşı gönderdi. Moğol kumandanı, büyük bir maharetle Küçlük'ün dini baskısından bıkan halkın desteğini alarak, ülkesini hemen hemen mukavemetsiz zaptetti.⁷⁸⁸ Hun hükümdarı Mete'nin "eli ok ve yay tutan"ları Hun birliğine katması gibi, Cengiz Han'ın da "Çadırda yaşayanlar birleşin" sloganını hayata geçirdiğini söyleyebiliriz.

Halikov, Moğolların işgal seferlerini ve Harezmşahların onlara boyun eğmesini şu şekilde özetler; "1205 yılından 1235 yılına kadar Moğollar, Asya ülkelerinin işgali ile meşgul oldular; 1205-1227 yılları arasında Çin sınırındaki güçlü Tangut Devleti'ne tamamen boyun eğdirildi. Aynı yıllarda Moğollar Kuzey Çin'deki Tsin ve Amur çevresindeki Cürçen Devleti'ne de seferler düzenlediler. Uygurlarla Karluklar daha 1209 yılında Cengiz Han'ın egemenliğini tanıdılar. 1218 yılında bütün Doğu Türkistan Moğolların eline geçti. Harezmşahların ülkesi olan Orta Asya, İran ve Afganistan 1219-1224 yılları arasında işgal edildi."⁷⁸⁹

1225 tavuk yılında Cengiz Han Moğolistan'a döndü ve Tangutların isyanı üzerine Tangut seferine çıktı. Tangutların Kamçud, Secud, Tacud ve Ürümi şehirlerini zaptetti. Ongut Talan mevkiine geldiğinde rahatsızlandı ve 1227 yılında Tangut ülkesi tamamen boyun eğdirilmemişken vefat etti. Moğol orduları Cengiz'in vasiyeti üzerine Tangut ülkesini yerle bir ettiler ve Cengiz Han'ın naaşını Moğolistan'a getirerek ağaçlık bir mevkiye gömdüler.⁷⁹⁰

⁷⁸⁷ A. Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı...", s. 259.

⁷⁸⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 425.

⁷⁸⁹ A. H. Halikov, *Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, Kazan 1994, s. 18; Moğolların dünyayı fethiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (*Tataro-Mongoli v Azii I Evrope (Makaleler Mecmuası)*, Yay. Haz. S. L. Tihvinskiy, Moskova 1977, s. 3-306).

⁷⁹⁰ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 80-81.

2.9.3.3 Ögedey Han (1228-1241) ve Diğer Büyük Hanlar

Ögedey Han (1228-1241)

Cengiz Han daha 1219 yılında Tangut ve batı seferlerini başlatmadan önce oğullarıyla danışarak Ögedey'in kendisinden sonra "büyük han" olmasını kararlaştırır.⁷⁹¹ "Sıçan yılında (1228) Çağatay ile Batu başlarında olduğu halde sağ cenahın prensleri, Otçigin Noyan, Yegu ve Yesungge'nin başlarında olduğu sol cenahın prensleri, Toluy başlarında olduğu halde merkez prensleri, damatlar, tümen komutanları ve binbaşılar hepsi bir araya gelerek, Kerulen nehrinde bulunan Kode'u adasında kurultay için toplandılar ve Cengiz Han'ın emri gereği Ögedey hahana "Han" intihap ettiler. Çağatay küçük kardeşi Ögedey'i kendisi tahta oturttu."⁷⁹²

Ögedey zamanında Kore ilhak olundu, Kuzey Çin tamamıyla imparatorluğa bağlandı ve 1237-1241 yıllarında cereyan eden Batı seferi ile İdil Bulgarları ve Rusya dahil Almanya'ya kadar bütün Doğu Avrupa istila edildi.⁷⁹³

Ögedey'in aşırı derecede içkiye düşkün olması ölümüne sebep olmuştur. Cuveyni'ye göre o, 11 Aralık 1241 tarihinde ölmüştür. Cesedi Yukarı İrtiş kıyılarına götürülüp İrtiş'e iki günlük mesafede karlarla kaplı yüksek Boldok-Kasır dağında toprağa verildi.⁷⁹⁴

Çağatay başta olmak üzere Moğol prenslerinin ortak kararı doğrultusunda Ögedey'in hatunu Töregene (1241-1246) yeni han seçilene kadar naibe olarak yönetimi eline aldı. Yapılacak kurultayı tertipledi.⁷⁹⁵

⁷⁹¹ MGT, parag. 254-256, s. 174-181; Cuveyni, Cengiz Han'ın Tangut seferinde ölmeden önce Ögedey'i halef seçtiğini yazar (A.g.e., c. I, s. 214).

⁷⁹² MGT, parag. 269, s. 190-191; Raşid-ad-din, A.g.e., c. II, s. 19.

⁷⁹³ A. Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı...", s. 259; Raşid-ad-din, A.g.e., c. II, s. 21-42.

⁷⁹⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 507; Cuveyni, A.g.e., c. I, s. 227; Raşid-ad-din, A.g.e., c. II, s. 42-43.

⁷⁹⁵ Cuveyni, A.g.e., c. I, s. 260; Raşid-ad-din, Töregene'nin iktidarı zorla ele geçirdiğini yazar (A.g.e., c. II, Moskova-Leningrad 1960, s. 114-115); Töregene ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (V. V. Uşnitskiy, "Merkitskie Printsessı Na Trone Mongol'skoy İmperii", *Novie İssledovaniya Tuvı*, Sayı: 1, Kızıl 2011, s. 239-249).

Güyük Han (1246-1248)

Uzun bir saltanat boşluğundan sonra tahta Güyük geçti. 1246 Kurultay'ı Ögedey'in Kurultayı'ndan daha muhteşem merasimlerle yapıldı.⁷⁹⁶

Güyük'ün yakınlarından, devlet büyüklerinden veya saray görevlilerinden hiçbirisi, onun görüşlerine karşı görüş bildirmeye, ondan birşey istemeye veya düşüncesini açıklamaya cesaret edemezdi. Güyük Han, cömertlik konusunda babasını geçmek için çok gayret sarf etti. Hazineyi halka dağıttı. Ülkenin hiçbir yerinde ondan nasibini almamış kimse kalmadı.⁷⁹⁷

1248 yılı ilkbaharında, tahta çıkmasından sonra büyük bir ordu ile kendi ailesinin ordasına doğru Moğolistan'dan hareket etti. Güyük bu seferinin sebebini Emil kıyılarının ikliminin sıhhatine çok iyi geldiği şeklinde açıklamıştır. Diğer taraftan Batu da bir orduyla onu karşılamak için yola çıkmıştı. Çarpışma olmadı, zira Güyük, Beşbalık'tan 7 günlük mesafede Emil'e giderken öldü.⁷⁹⁸

Ala Kamak'ta toplanan şehzadeler ve Batu, kurultay toplanıp yeni bir han seçilinceye kadar ülke yönetimini Oğul Gaymış ve oğulları Hoca ve Naku'nun ellerine bırakmaya karar verdiler ve Oğul Gaymış ile oğullarına elçiler göndererek, Cinkay'ın padişah seçilinceye kadar ülkenin yönetiminde onlara yardımcı olmasını ve ferman yazma görevini yürütmesini tavsiye ettiler. Oğul Gaymış ve oğulları naibliğin hakkını veremediler ve merkezi yönetim zayıfladı.⁷⁹⁹

Möngke Han (1251-1259)

Güyük Han'ın ölümü ile Möngke Han'ın başa geçişi arasındaki zaman zarfında yine Sorkotani Beki'nin sözü geçer oldu. O, Ulug Noyan'ın (Ögedey) ölümünden sonra yaptığı gibi her taraftan insanları yanına çekmek, akrabalarına, kabilelere, askerlere ve yabancılara sözünü geçirmek için onlara kıymetli hediyeler dağıtıp

⁷⁹⁶ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 511-512; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. II, s. 118-120; A. C. d'Ohsson, *A.g.e.*, s. 206-209.

⁷⁹⁷ Cuveyni, *A.g.e.*, c. I, s. 274; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. II, s. 120-122.

⁷⁹⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 516.

⁷⁹⁹ Cuveyni, *A.g.e.*, c. I, s. 277-278.

bağışlarda bulunarak, Möngke Han'ın tahta geçmesini sağladı.⁸⁰⁰ Möngke Han'ın tahta geçmesinde sülalenin en yaşlı üyesi olan Batu'nun da yeri büyüktü.⁸⁰¹

“Mengü Han, doğu, batı ülkelerine, Arap ve Acem diyarlarına askerler tayin etti. Doğu ülkelerinden Hitay Manzi, Solongay ve Tangut vilayetine akıl, zeka ve yetenek bakımından ün kazanmış olan Kubilay Ogul'u tayin ederek itibarlı noyanlarla o bölgelerde bulunan bütün emirleri onun hizmetine verdi. Batı ülkelerini de bilgelik, dayanıklılık, cömertlik ve iyilik bakımından emsallerinden üstün olan diğer kardeşi Hülagü Ogul'un idaresine vererek onun yanında askerler görevlendirdi.”⁸⁰²

Möngke Han, Çin'deyken 1259 yılında vefat etti ve cenazesi Burhan Haldun dağına getirtilerek gömüldü.⁸⁰³ Möngke'den sonra Arık Buka ile Kubilay arasında yaşanan taht mücadelesi ve mücadeleyi kazanan Kubilay'ın imparatorluk merkezini Pekin'e taşıması sonucunda Büyük Moğol İmparatorluğu parçalandı.

2.9.3.4 Dört Ulus Tarihi⁸⁰⁴

Eski geleneğe göre devlet sülalenin malı sayıldığından, Cengiz daha hayattayken türlü bölgeleri oğulları arasında taksim ederek bundan faydalanma hakkı tanımişti. Buna göre büyük oğlu Coçi kuzeybatı, yani Kıpçak ülkesini, Çağatay Türkistan'ı, Ögedey doğu bölgelerini almış, küçük oğlu Toluy da baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmıştı.⁸⁰⁵ Kubilay Han'ın merkezi Pekin'e taşınmasından sonra merkezi yönetim zayıflayıp, Moğollar dört ayrı bölgede bağımsız hanlıklarını devam ettirdiler. İsenbike Togan, bu ayrılmayı kendince şu şekilde izah eder; “1250-1260 arasında, Toluy Han'ın üç oğlu, imparatorluğun büyük bir kısmına hakim olmuştu... yani zamanla imparatorluk topraklarına en küçük oğul Toluy'un evladı ile, Toluy evladının başa geçmesine sebebiyet veren en büyük oğul Coçi'nin evladı hakim olmuşlardı... Dört ulus 1260 yılından sonra, kendilerinden ayrı ayrı adlarla söz ettiren

⁸⁰⁰ Cuveyni, *A.g.e.*, c. III, s. 9; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. II, s. 128-129; Sorkotani Beki ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Neslihan Durak, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, *Turkish Studies*, Vol. 3/1, Ankara Winter 2008, s. 251-258).

⁸⁰¹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 518.

⁸⁰² Cuveyni, *A.g.e.*, c. III, s. 47; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. II, s. 144-147.

⁸⁰³ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 533-534; Sh. Bira, *A.g.m.*, s. 258.

⁸⁰⁴ Ünlü Türk bilgini Mirza Ulug Bey tarafından 1425 yılında yazımı tamamlanan “Ulus-a Arba-i Çingiziy” veya “Dört Ulus Tarihi” eserinden sonra bilim dünyasında Cengiz oğullarının tarihine bu tabir kullanılmaya başlamıştır. Eser için bkz: (Mirzo Ulugbek, *Türt Ulus Tarihi*, Taşkent 1994).

⁸⁰⁵ A. Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı...”, s. 259.

ve aslında yerleşik ve konargöçer nüfusların ağırlıklı olduğu ikişer hanlıktan meydana gelen dört hanlık şeklinde dönüşür.”⁸⁰⁶

2.9.3.4.1 Yuan Hanedanlığı (1260-1368)

1260 yılında ilk defa iki Büyük Han’ın aynı zamanda tahta geçtiğini görüyoruz. Bu sefer taht mücadelesi Tuluy’un oğulları Kubilay (1260-1294) ile Arık Buka (1260-1266) arasında yaşandı.⁸⁰⁷ Rakip iki han yaz mevsimini münakaşa ile geçirdiler. Arık Buka birkaç defa Kubilay’a karşı savaşa da galip gelemedi.⁸⁰⁸ Kubilay Arık Buka’ya karşı savaşması için Algu’yu görevlendirdi. Payitaht olarak Kaypin’i seçti. 1264 yılında ise merkezi Pekin’i taşıdı. Kubilay Han’n 1271 yılında kurduğu sülaleye “Yuan” ismi verildi.⁸⁰⁹

Kubilay tarafından affedilen Arık Buka çok geçmeden 1266 yılında vefat etti. Bu arada Cengiz sülalesinin önde gelenlerinden Hulagu, Berke ve Algu da öldü. Kubilay bunun üzerine Moğolistan ve İran kumandanlığına Hulagu’nun oğlu Abaka’yı; Coçi kabilesine Batu’nun torunu Mengü Timur’u; Çağataylılara Kara Hulagu oğlu Mübarekşah’ı tayin etti.⁸¹⁰

Arık Buka’dan sonra Kubilay’ın en büyük düşmanı Ögedey soyundan Kaydu idi. Kubilay-Kaydu çatışmaları 1264 yılından Kubilay’ın ölümüne kadar devam etti. Timur Han zamanında Kaydu etkisiz hale getirildi.⁸¹¹

Kubilay, Sung Hanedanlığı’nı ortadan kaldırarak Çin’in tamamını boyun eğdirmiş oldu. Japonya’ya başarısız çıkarma yaptı. Bengal Krallığı’nı boyun eğdirerek, Moğol ordusuna filleri kazandırdı. Vietnam, Hind denizindeki büyük adaların kralları da davet ile itaat altına alındı.⁸¹²

Kubilay büyük han sıfatıyla devletin diğer kısımlarını da kendine tabi saymakta devam etmiş ve İran İlhanlıları uzun bir müddet bu metbuiyeti kabul

⁸⁰⁶ İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar...”, s. 245.

⁸⁰⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 534.

⁸⁰⁸ A. C. d’Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 219.

⁸⁰⁹ Çuluunı Dalay, *Mongoliya v XIII-XIV Vekah*, Moskova 1983, s. 43, 44. Yuan kelimesi Çince başlangıç, köken, köklü anlamları taşıyor (A.g.e., s. 45).

⁸¹⁰ A. C. d’Ohsson, A.g.e., s. 220.

⁸¹¹ Raşid-ad-din, A.g.e., c. II, s. 168-171, 212; Ç. Dalay, A.g.e., s. 47-50.

⁸¹² A. C. d’Ohsson, A.g.e., s. 221-223.

etmişlerdir. Fakat sülalenin gittikçe Çinlileşerek imparatorluğun başı olmaktan ziyade, Çin hükümdarı şekline girmesi, diğer mntıkalar üzerindeki tesirini azaltmış ve bir müddet sonra, devletin diğer kısımları ile olan nazari bağılılığı da sona ermiştir.⁸¹³

Yuan Hanedanlığı döneminde Çinliler 1277 yılından itibaren Moğollara karşı isyan etmeye başladılar. 1283, 1288, 1335, 1338, 1339, 1341-1348 yıllarında büyük ayaklanmalar oldu. Yuan yöneticileri arasında da sürekli taht mücadelesi cereyan ediyordu.⁸¹⁴ Bu bağlamda Banzarova şu tespitte bulunuyor; “Yuan Devleti’nde Kubilay ve Togon Temur dışında hiçbir imparator kendi eceliyle ölmemiştir. 1308-1333 arasında tahta sekiz kişi çıkmayı başarmış, bunlardan altısı sadece beş yıldan biraz fazla ülkeyi yönetebilmişlerdir.”⁸¹⁵

1340 yılından itibaren Çin’de milliyetçi görüşü savunan isyancılar çeşitli bölgelerde Moğollara karşı mücadelelerine hız verdiler. Bunların en güçlülerinden olan “Kırmızı sargılılar” 1368 yılının Ağustos ayında Yuan Han’ı Togon Temur’u ülkeden kovmayı başardılar. Böylece Çin’de kurulan Yuan Hanedanlığı sona erdi.⁸¹⁶

2.9.3.4.2 Altın Orda (1227-1556)

Altın Orda Devleti’nin kurulduğu günümüz Rusya topraklarının işgali kısa bir sürede gerçekleştirildi. Rusya’nın zaptedilmesi ile ilgili Kurat şu tespiti yapıyor; “1238 yılının yalnız Şubat ayında 14 Rus şehir ve kasabasının Moğollar tarafından zaptı, işgal hareketinin sürat ve şumulünü açıkça göstermektedir... 1237/1238 seferi, Kuzey Rusya’nın zaptı, Knezliklerin imhası, Rus kuvvetlerinin ortadan kaldırılması gibi büyük bir başarıyla sona erdirildi.”⁸¹⁷

Cengiz Han ölümünden önce toprakları paylaşırken İrtiş’in batısındaki yerler büyük oğlu Coçi’ye vermişti. Bu ülkeye “Coçi Ulusu” veya “Altın Orda” denildi. Devletin esas kurucusu, Doğu Avrupa’yı zaptederek geniş yerleri ele geçiren Batu

⁸¹³ A. Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı..., s. 260.

⁸¹⁴ Ç. Dalay, A.g.e., s. 125-129.

⁸¹⁵ B. Z. Banzarova, “Yuan’skaya Epoha v Letopisi “Mongol Bordjigid Obog-Un Teuke”, *İstoriya i Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii*, Ulan Ude 1993, s. 28-29.

⁸¹⁶ Ç. Dalay, A.g.e., s. 129-131.

⁸¹⁷ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 67, 68.

olmuştur.⁸¹⁸ Coçi'nin erken ölümü nedeniyle ona ayrılan topraklar Cengiz Han tarafından onun oğulları Batu-Sayın (1227-1256) ile Orda-İçen arasında paylaştırılır. Gök Orda adıyla bilinen Orda-İçen nesli Mübarek Hoca zamanına kadar Ak Orda hanlarına bağlı kaldılar.⁸¹⁹ Devletin başkenti Saray şehri idi. Berke Han (1256-1266) dönemine kadar Coçi oğulları Karakorum'da bulunan "Büyük Han"ın emirleri doğrultusunda hareket ettiler.⁸²⁰

Batu'dan sonra başa geçen kardeşi Berke, İslâmiyetî kabul eden ilk Altın Orda hanıdır ve devlet en parlak dönemini onunla yaşadı.⁸²¹ Özbek Han (1313-1340) zamanında ise Altın Orda Devleti tam bir Müslüman-Türk devleti oldu. Altın Orda Devleti, 1282-1287 ve 1360-1380 yılları arasında fetret devirleri yaşadı.⁸²² Birinci fetret devrinde tahta geçememesine rağmen Altın Orda Devleti'nde ipler Nogay'ın elinde idi.⁸²³

1369 yılından sonra Coçi'nin diğer oğulları; Toğay-Timur ve Şiban neslinden gelenler ön plana çıktılar. Toğay-Timur nesli, Altın Orda hanlık makamını ele geçirirken, Şiban neslinden gelenler de Batı Sibirya'da söz sahibi oldular.⁸²⁴ Altın Orda Devleti İlhanlılara karşı Mısır Memlükleri ile iyi ilişkiler kurdular. Fakat Emir Timur'a karşı Osman oğulları ile kurdukları ilişkiler pek başarılı olmadı.⁸²⁵ Böylece Toktamış Han zamanında (1379-1396) devlet Timur'un darbesi ile sarsıldı. Altın Orda Devleti Uluğ Muhammed Han ve Küçük Muhammed Han'ın arasındaki mücadeleler neticesinde parçalanmış ve Batı Deşt-i Kıpçak'ta Kazan (1437-1552), Kasım (1445-

⁸¹⁸ A. Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı...", s. 261; Batu ile ilgili bkz: (R. Yu. Poçekaev, *Batıy. Han, Kotoryy Ne Bıl Hanom*, Moskova 2006); Batu'nun Rusya ve Doğu Avrupa'yı fethi ile ilgili bkz: (Ya. V. Pilipçuk, "Zavoevanie Mongolami Vostočnoevropeyskih Stepey (1237-1242)", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, Sayı: 4, Kazan 2011, s. 187-207).

⁸¹⁹ M. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 58-59; Coçi oğullarının şeceresi için bkz: (C. M. Sabitov, "Tavarih-i Guzida-yi Nusrat-Nama Kak İstoçnik Po Genealogii Dcuçidov", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, Sayı: 2, Kazan 2009, s. 108-116).

⁸²⁰ E. P. Miskov, *Politiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (1236-1313 gg)*, Volgograd 2003, s. 162-163.

⁸²¹ Altın Orda Devleti'nin İslamiyeti kabulü ile ilgili bkz: (A. N. İvanov, "K Voprosu o Priçinah Prinyatiya İslama Zolotoordinskim Hanom Berke", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, Kazan 2009, s. 103-108; E. Kalan, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 33, Ankara 2012, s. 23-34).

⁸²² İ. Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009, s. 83-86, 95-100.

⁸²³ E. P. Miskov, *Politiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (1236-1313 gg)*, Volgograd 2003, s. 163-165.

⁸²⁴ Sibirya Hanlığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Damir İshakov, *Vvedenie v İstoriyu Sibirskogo Hanstva*, Kazan 2006).

⁸²⁵ İlyas Kamalov, İlknur Mirgaliyev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Akademik Bakış*, c. I, Sayı: 3, Ankara 2008, s. 189-190.

1552), Kırım (1441-1783) ve Hacı Tarhan (Astarhan) (1466-1556) hanlıkları meydana gelmişti. Böylelikle XV. yüzyılın ortalarında artık Ak Orda veya Altınorda mefhumları da tarihe karışmış oluyordu.⁸²⁶

2.9.3.4.3 Çağataylılar (1227-1370)

Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğlu Çağatay Han adına Beşbalık'dan Ceyhun'a uzanan topraklarda Çağatay Hanlığı vücut buldu. Çağatay Han'a tahsis edilen bu ülkede bütün şehirler Ürgençli Mahmut Yalavaç adında bir vali tarafından yönetiliyordu.⁸²⁷ "Büyük Han"ın değişmesi Çağatay ulusu yöneticisini de doğrudan etkiliyordu. Bunu Güyük Han, Möngke Han ve Kubilay Han devirlerinde açık görebiliyoruz.⁸²⁸ Örneğin, Çağatay Han 1242 yılında ölünce yerine torunu Kara Hülagü (1242-1246) geçti. Fakat Güyük "Büyük Han" olunca yönetimi Çağatay'ın oğlu Yisun Mungge'ye verdi.

Müslüman olan ilk Çağatay hanı Mübarek Şah (1251-1261) idi. Hanlık başkentinin Karşı şehrine nakledilmesinden sonra idarede İslâm tesiri iyice artmıştır.

Çağatay Hanlığı konargöçerler ile şehirlielerin bir arada yaşadığı bir ulustu. Çoğu zaman bunlar arasında anlaşmazlıklar söz konusu olurdu. Bu durum hanlığın daha sonra ikiye ayrılmasına neden oldu. Ögedey'in torunu olan Kaydu 1269 yılında Talas vadisinde kurultay düzenleyip kendini han ilan etti. Kurultaya Barak da katıldı ve Çağatay ulusu toprakları bu ikili arasında paylaşıldı.⁸²⁹ Mahmut Yalavaç yerleşiklerden topladığı vergilerini Kaydu için toplar oldu. Kaydu'nun 1301 yılındaki ölümünden sonra onun yerine geçen Çapar, Barak'ın oğlu Duva Han'ın (1277-1307) iktidarını tanımak zorunda kaldı.⁸³⁰

Çağatay Hanlığı'nın en parlak dönemi, otuz yıllık Duva Han dönemidir. Kebek (1319-1326) de kendi adına para bastırarak Çağatay Devleti'nin tam bağımsız olduğunu ispatladı. Tarmaşirin Han (1326-1335) Cenkşi ve Bozanoğulları tarafından

⁸²⁶ M. Kafalı, *A.g.e.*, s. 50.

⁸²⁷ M. Kafalı, "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 345.

⁸²⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 509-540; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. II, s. 88-93, 96-100.

⁸²⁹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 544-545; Kaydu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Ö. Karaev, *Çağatayskiy Ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan*, Bışkek 1995, s. 17-44).

⁸³⁰ A. C. d'Ohsson, *A.g.e.*, s. 241.

tahtından indirilip katledildikten sonra Çağatay Hanlığı çökmeye başladı. Kazan Timur'un ölümünden sonra (1345) emirler devleti yönetmeye başladılar. 1346-1348'lerde devlet ikiye ayrıldı ve doğudaki Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'ı içine alan bölümü "Mogulistan" olarak nitelendirildi. Tuğluk Timur Aksu'yu başkent yaptı.⁸³¹

Emir Timur Çağatay ulusuna pek çok sefer düzenleyip, hanlarını kukla gibi kullanmıştır.⁸³² Günümüzde, temelinde Hakaniye Türkçesi olan ve Sovyetlere kadar bölge halkının konuştuğu dil, bu devletin yadigarı olarak Çağatay Türkçesi adıyla anılır.⁸³³

2.9.3.4.4 İlhanlılar (1256-1335)

Toluy'un oğlu Mengü "Büyük Han" sıfatıyla, kardeşi Hülagü'yü 1253 yılında batıda yeni fethedilecek bölgelerin, itaat ettirilecek olan Anadolu ve İran'ın idaresiyle görevlendirdi. İlhanlı Devleti'nin temeli bu şekilde atıldı. 1256'da İran'a giren Hülagü (1256-1265), hiç bir direnişle karşılaşmadan ülkeyi ele geçirdi.⁸³⁴ Kendisine tek karşı koyan İsmailî lideri Rükneddin'i ünlü Alamut kalesinde ele geçirerek bütün taraftarlarını ortadan kaldırdı. 1258 yılında Bağdad'ı ele geçiren Hülagu, Halife Müstasım ve aile fertlerini öldürdü.⁸³⁵ Daha sonra Hülagü Suriye, Halep ve Diyarbakır çevrelerini işgal etti.⁸³⁶ Mengü Han'ın ölümü üzerine Hülagü çevre bölgelerin işgali meselesini komutanlarına bırakarak Moğolistan'a döndü. Moğol ordusu 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn Calut'ta Memlük Sultanı Kutuz tarafından mağlup edilerek ilk yenilgiyi tattılar.⁸³⁷ 1277 yılında Sultan Baybars'a yenilen Moğollar, başka da yenilgi almadılar.

⁸³¹ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 393- 394. Mogulların üst düzey yöneticilerinin günümüz Kırgızistan, Güney Kazakistan ve Fergana Vadisi'nin uç bölgelerini içine alan sahada kurduğu bu teşekkül günümüz Moğolistan'ı ile karıştırılmamalıdır.

⁸³² Ö. Karaev, *Çagatayskiy Ulus*. ..., s. 54-69.

⁸³³ Sabri Hizmetli, "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 358.

⁸³⁴ Cuveyni, *A.g.e.*, c. III, s. 56-85; V. P. Kostyukov, "İranskiy Pohod Hulagu: Predistoriya", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, Sayı: 2, Kazan 2009, s. 69-90.

⁸³⁵ Cuveyni, *A.g.e.*, c. III, s. 163-176; Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. III, s. 28-47; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Ankara 1987, s. 59- 63.

⁸³⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. III, s. 49-50.

⁸³⁷ Abdülkerim Özeydin, "Aynicalut Savaşı", *İA.*, c. IV, İstanbul 1991, s. 276.

Hülagü'nün ölümü üzerine oğlu Abaka Han (1265-1282) oldu ve babasının çizgisinde devleti yönetmeye devam etti.⁸³⁸ İlhanlılara karşı Memlûk, Altınorda ve Anadolu Selçukluları arasında bir ittifak oluşturulmaya çalışılmışsa da İlhanlıların Suriye, İran ve Anadolu hâkimiyeti önlenememiştir.⁸³⁹

İlhanlı hükümdarı Ahmet Teküdar (1282-1284), İslâmîyeti kabul etmiş, Gazan Han zamanında (1295-1304) ise İlhanlıların tamamı artık Müslüman olmuştur. İlhanlılar tarafından İslamiyetin devletin resmi dini olarak kabul edilmiş olması Türkleşme hadisesini çabuklaştırmıştır.⁸⁴⁰

Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) dönemindeki iç çekişmeler devleti yıpratmış ve ülkenin idaresi zamanla Azerbaycan'da Emir Çoban Oğulları ve Bağdad'da Şeyh Hasan Celayiri olmak üzere başlıca iki ailenin eline geçmiştir.

2.9.3.5 Yuan Hanedanlığı Sonrası Moğolistan (1370-1500)

Yuan sülalesinin son hanı olan Togon Timur 1368 yılında önce Shandun şehrine, daha sonra İnshan'a geldi. Moğollar imparatorluğun yıkıldığını kabullenmiş değillerdi. Togon Timur 1370 yılında öldü. Aynı yıl Çinliler ansızın İnshan'a saldırdılar. Togon Timur'un oğlu Aiushiridar (1370-1378) önderliğindeki Moğollar kaçarak Karakorum'a gelip, orasını devlet merkezi ilan ettiler.⁸⁴¹

Yuan Hanedanlığı yıkıldıktan sonra Moğolistan'a 60 000⁸⁴² Moğol dönmüştür. Ming Hanedanlığı da Moğolları tamamen etkisiz hale getirmek için Moğolistan'a sık sık askeri seferler düzenledi. Moğollar ile Çinliler arasındaki kanlı mücadeleler XV. yüzyıl sonlarına kadar devam etti.

1388 yılından sonra Moğolistan'da hanlar sık sık değiştiği için siyasi istikrar bir türlü sağlanamadı. Moğolistan'daki siyasi istikrarsızlıktan istifade eden Oyratlar

⁸³⁸ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. III, s. 66-97.

⁸³⁹ Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, Konya 2005, s. 295-310.

⁸⁴⁰ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlı Devleti", *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, s. 359.

⁸⁴¹ Ç. Dalay, *A.g.e.*, s. 132-134; A. C. d'Ohsson, *A.g.e.*, s. 249.

⁸⁴² Ç. Dalay, bu sayının biraz abartılı olabileceğini, Çin'den göç etmeyip oralarda kalanların sayısının da 30 binden fazla olduğunu yazar (*A.g.e.*, s. 133).

XIV. yüzyıl başlarında Moğolları bir çatı altında toplama hülyasına kapıldılar ve Batı Moğolları ile Doğu Moğolları arasında iktidar mücadelesi kızıştı.⁸⁴³

Togoon Tayşı 1434 yılında Arugtay Tayşı'yi öldürerek Doğu Moğolistan'ı itaat ettirdi ve Kubilay'ın neslinden Toktobuha'yı Büyük Kağan ilan etti. 1438 yılında Toktobuha ile Togoon Tayşı Ögedey'in neslinden olan Aday Han'ı öldürerek Moğolistan topraklarını Toktobuha bayrağı altında birleştirmiş oldular.⁸⁴⁴

Esen Tayşı 1453 yılında Moğol tahtına çıktı. Böylece Esen Tayşı, Merkezi Asya'daki geniş sahaya hakim olan Moğol-Oyrat Devleti'ni kurdu. Esen'den "tayşı" unvanı alamayan Halhalı noyanlar Esen'i zehirlediler.⁸⁴⁵ Bundan sonra Moğollar Cungar Hanlığı kurulana kadar birlik olamadılar.

XV. yüzyıla gelindiğinde, Moğol dilli halkların yeni kimlikleriyle ortaya çıktıklarını görmekteyiz. Bilegt bu olayı şöyle açıklar; "Cengiz Han'ın itaat ettirdiği halkını onluk sisteme göre taksimi; "Gol" merkez, "Cungar" sol kanat ve "Barungar" sağ kanat, zamanla Moğolların Halha, Oyrat ve Çahar şeklinde üçe ayrılmasına neden oldu."⁸⁴⁶

2.10 Baarinler

Baarinler en eski Moğol kabilelerindendir. Bu boy aynı zamanda Cengiz Han'ın kuzeydeki müttefiklerindendi. En meşhur komutanları Horçi ve Naya idi.

Baarin kabilesi Durban boyuna yakın ve onlardan türediler. Sukanut boyu da Baarin boyundan çıkmıştır.⁸⁴⁷ Vladimirtsov, Baarinlerin cetleri hakkında şunları yazar; "Efsanevi cediti ala Bodoncar'dan türeyen kabileler arasında en büyüğü Baarin kabilesi olup silsilesi Bodoncar'ın büyük oğlu Baaridai'a ulaşır. Bundan dolayıdır ki

⁸⁴³ L. Danzan, *Altan Tobçi*, Moskova 1973, s. 258-260; İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1983, s. 238;

⁸⁴⁴ Djigaçiday Buyandelger, "Etničeskaya İstoriya Bargutov (XV-XVII Vv.)", *Kul'turnoe Nasledie Narodov Tsentral'noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 187.

⁸⁴⁵ E. Kalan, *A.g.e.*, s. 9; ⁸⁴⁵ L. Danzan, *A.g.e.*, s. 269-270.

⁸⁴⁶ L. Bilegt, *A.g.e.*, s. 217.

⁸⁴⁷ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 187.

Cengiz Han'ın akrabası içinde, Bodoncar ahfadı olan Borjiginler oymağının en büyüğü ihtiyar Usun sayılırdı.”⁸⁴⁸

1206 yılında yapılan kurultayda, Yenisey-İrtiş arasındaki orman halkları Baarin boyundan binbaşı Horçı'nın emrine verir. Tahai, Aşih, Çinos, To'oles ve Telenggut'lardan tümen oluşturmaya karara bağlanır.⁸⁴⁹ Buradan anlaşılan Baarinlerin Cengiz Han'ın kuzeydeki müttefiki olduğudur.

Moğollar tarafından Baarin boyuna bir başka önemli görev daha verilmişti. Cengiz Han, askeri ve mülki idaresini tanzim ederken, “Biki” yani baş rahip (en yüksek dini makamı) olarak Baarin kabilesinin en yaşlı mensubunu tayin etti ve “Kır ata bin, beyaz elbiye giy, halk arasında baş tarafa otur, iyi yıl ve ayı sez, müzakerelere göre hükmet ve riayet etsinler” dedi.⁸⁵⁰ Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'ın bu sözleri Usun-ebugen için sarfettiği açık şekilde yazılıdır.⁸⁵¹ Vladimirtsov, XIII. asırda Moğollar arasında bu müessesenin unutulmaya başladığını bildirir.⁸⁵² “Biki” ile ilgili başka kaynaklarda bahsedilmemesinden yola çıkarak gerçekten de, Vladimirtsov'un tespitinin doğru bir tespit olduğunu söyleyebiliriz.

Baarinlerin en meşhur emirlerinden biri Naya (aka) Noyan idi ve Cengiz Han devrinde Mukali'nin bir alt basamağında bulunan sağ kanat emirlerindendi.⁸⁵³ Moğolların Gizli Tarihi'nde, Naya Noyan'ın Cengiz Han'ın Tatar hatunu olacak Hulan'ı sağ salim saraya getirmesi ve Cengiz Han'a olan sadakatı nedeniyle yüksek bir mevkiye terfi edildiği anlatılır.⁸⁵⁴ Reşidüddin'e atıf yapan Vladimirtsov, Cengiz Han'ın isteği doğrultusunda, Baarin boyundan olan askerlerin Naya'ya verildiğini, Naya'nın binbaşılarını kendisi seçtiğini ve Cengiz Han'ın bunları tasdik ettiğini yazar.⁸⁵⁵ Bu durum, Baarinlerin ve Naya Noyan'ın Cengiz Han'ın gözünde ne kadar değerli olduğunun kanıtıdır.

⁸⁴⁸ B. Ya. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, Ankara 1995, s. 79-80.

⁸⁴⁹ *MGT*, parag. 207, s. 139; S. A. Kozin, “Horçı orman halklarının Tümenine de nezaret etsin!” şeklinde çevirmiştir (*A.g.e.*, parag. 207, s. 161).

⁸⁵⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 416.

⁸⁵¹ *MGT*, parag. 216, s. 146.

⁸⁵² B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 81.

⁸⁵³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 187; Naya daha önce Tayçıut kabilesinin reislerinden Targutay-Kiriltuh'un “aile adamı” idi (B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 133).

⁸⁵⁴ *MGT*, parag. 197, s. 124.

⁸⁵⁵ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 162.

1217 yılında Cengiz Han'ın Baarinlere emanet ettiği “Orman halkları”nda isyan çıkar. İsyan, Cengiz Han'ın Çin'i istila ettiği dönemde başladı. İlk olarak Moğol dilli Tumatlar baş kaldırdı. Ardından Kırgızlar komşularını bastırmak için istenilen askeri gücü vermeyi reddetti. Galiba, Baarinler de bunların faaliyetini gizlice desteklediler. Onların yöneticisi, hastalığını bahane ederek isyancılara karşı sefere çıkmaktan kaçındı.⁸⁵⁶

Baarinlerin bir kısmı daha sonra Kırgız-Kıpçak boylarıyla birlikte Tanrı Dağları bölgesine göç ettiler.⁸⁵⁷ Karaev, Baarinlerin Türkleşmiş Moğol boyu olduğunu, Mogulistan Devleti'nin siyasi olaylarında aktif rol aldıklarını, tamgalarının da “bosogo” (evin girişi, kapı iskeleti, dörtgen) olduğunu belirtir.⁸⁵⁸

2.11 Bargutlar

Bargutlar hakkında çok az bilgilere sahibiz. Bargutların Göktürk döneminden itibaren bilinen Bayırkuların nesilleri olduğu ile ilgili görüşler mevcuttur. “Orman halkları”ndan olan Bargutlar, daha sonraki yüzyıllarda Oyratlar ve Halhalar arasında eridiler. Bargutlar, Cengiz Han'a olan sadakatı ile bilinirler.

Bazı bilim adamları, Bargutların cetlerinin Bayırkular olduğunu düşünüyorlar; “Bargutların cetleri Tsuy ve Tan kaynaklarında “Baegu” şeklinde zikredilen Bayırkulardır.”⁸⁵⁹ Eğer bu görüşü kabul edecek olursak, Bargutları Moğollaşmış Türk boyu olarak görebiliriz.⁸⁶⁰

Cengiz dönemi Bargutları ile ilgili ayrıntılı bilgiyi Reşidüddin'den öğreniyoruz. Reşidüddin, Bargutları Moğol boyları arasında gösterir ve aşağıdaki bilgileri verir, “Kem Kemjut'un bir tarafında Naymanlar, ilerisindeki Bargujin Tokum adlı yerde Kori, Bargu, Tumat, Bayaut boyları yaşıyor. Bunların bazıları Moğol

⁸⁵⁶ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 170.

⁸⁵⁷ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 167.

⁸⁵⁸ Ö. Karaev, *Çagatayskiy Ulus...*, s. 125.

⁸⁵⁹ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov ...”, s. 184; B. R. Zoriktuyev, “Zagadki İstorii Starih Bargutov Kitaya”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, No. 3, Kızıl 2013, s. 105; A. V. Tivanenko, *A.g.e.*, s. 65-69.

⁸⁶⁰ Bayırkular ile ilgili bkz: (S. Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 16, Sayı: 27, Ankara 1992, s. 1-3; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre...*, s. 51-53).

dilinde konuşuyor”⁸⁶¹ demektedir. Yahudi vezir, kitabının başka bir yerinde; “Bargut, Kori, Töölös, Tumat boyları akraba halklardır, onlar Selenga nehrinin öbür tarafında yaşadıkları için “Bargutlar”, yaşadıkları bölgeye de bundan dolayı “Bargujin Tokum” denir”⁸⁶² yazmaktadır. Bertagayev, “Bargujin Tokum”un Moğolca “Bargalcan” (Bargujin) “karanlık orman”, “yaban aymak” ve “Tokum” (Töhüm) “akrabalar”, “boydaşlar”, “törkün” (Kız tarafından akraba) kelimelerinin birleşmesinin sonucu “Ormanlık, dağlık bölgede yaşayan akraba boylar” anlamında olduğunu bildirir.⁸⁶³ Bargutlar ile Bargujin Tokum bağlantısına değinen Skrınnikova, akraba, aile anlamındaki “tokum” kelimesinin Farsça’dan geçmiş olabileceğini yazar.⁸⁶⁴

1201 yılında Temuçin, Bargutlara Konurat (Eljigin) boyundan Turukajar Bahadır ile Sartak Bahadırı elçi olarak gönderir. Bargut yöneticisi Kadan Ayin de elçilere Temuçin’in iktidarını tanıdığını bildirir, elçiler ile akraba olur.⁸⁶⁵ Bundan dolayı Reşidüddin kitabının başka bir yerinde onlarla ilgili şunları yazmaktadır; “Kongurat, Eljigin ve Bargut boyları birbirlerine yakın ve komşular; Onların tamgaları da aynı, birbirleriyle dünürler. Bu üç-dört boy Cengiz Han ile hiçbir zaman savaşmadılar ve düşman olmadılar. O da (Cengiz) onları hiçbir zaman ayırmadı, köle olarak birilerine vermedi. Cengiz adaletli davranıp onları yurtlarında bıraktı. Onlar Cida Noyon’un keşikteni (özel muhafız) olarak yaşadılar. Onların nesilleri şimdiye kadar keşikten olarak hizmet ediyor.”⁸⁶⁶ Bargutların Cengiz Han’ın cetlerinin dayıları olduğu, yani anne tarafından akrabalığın söz konusu olduğu ile ilgili de görüşler mevcuttur.⁸⁶⁷ Cengiz Han’ın Bargujin Tokum’da yaşayan boylardan sadece Bargutlara elçi gönderdiğini düşünürsek, onların bölgedeki önemli boy olduğunu çıkarabiliriz.⁸⁶⁸

⁸⁶¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 77, 150.

⁸⁶² Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 121.

⁸⁶³ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 39; T. A. Bertagayev, “Ob Etimologii Slov Bargudjin, Bargut i Tukum”, *Filosofiya I İstoriya Mongol’skih Narodov*, Moskova 1958, s. 174; B. R. Zoriktuyev, günümüz Çin topraklarında yaşayan Bargularda “Hatan ehe Bargujin, haan esege Bayguljin” (Ana çarıçemiz Barguzin, baba çarımız Baykal) diye Tanrıya yalvardıklarını, şaman ayinlerinin de bu şekilde başlattıklarını bildirir (*A.g.m.*, s. 96).

⁸⁶⁴ T. D. Skrınnikova, “Etnotoponim Batgudjin-Tokum”, *İstoriya i Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii*, Ulan Ude 1993, s. 46-48.

⁸⁶⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 166.

⁸⁶⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 117.

⁸⁶⁷ A. V. Tivanenko, *A.g.e.*, s. 66-67.

⁸⁶⁸ D. D. Nimayev, Bargutların sadece boy birliği adı olduğunu düşünmüştür (“O Srednevekovıh Hori I Bargutah”, *Etničeskaya İstoriya Narodov Yujnoy Sibiri I Tsentral’noy Azii*, Novosibirsk 1993, s. 144-165).

Moğolların Gizli Tarihi'nde Bargutlar “Barhun” şeklinde zikredilir; “Coçi, Oyirat, Buriyat, Barhun, Ursut [Ruslar], Habhanas Hanghas ve Tuba'ları tabi kıldı..”⁸⁶⁹ Bargut boy birliğinin bir kolu da Tulaslardır.⁸⁷⁰

Bargutlar komşuları olan Buryatlar, Hori Tumatlar ve Oyratlar Moğol dilli idiler. Bundan yola çıkarak Bargutları eski Türklerin etkisinde kalan Moğol dilli boy olduğunu tahmin edebiliriz... Bargutların yaşadığı yer Baykal gölünün sol tarafında, Barguzin nehri devamındaki Bargujin Tokum idi.⁸⁷¹ Cengiz Han ölmeden önce topraklarını paylaştırırken, Altay, Baykal ve Yenisey çevresi Tuluy'un emrine verilir. Tuluy'dan sonra buraları Arik Buka idare eder.⁸⁷²

Arik Buka Orman halklarını yönetirken ve daha sonraki dönemlerde orman halklarına Oyratlar, askerlerine de Oyrat askerleri denilmeye başlamıştır.⁸⁷³ Bargutlar bu devirden itibaren Oyrat federasyonu içinde Baatud tümeninin önderleri sıfatıyla bulunurlar.

Bargutların İran'a kadar gittikleriyle ilgili kaynaklarda bazı bilgiler var. Reşidüddin, “Bargut boyundan olan Curcagan ve onun neslinden gelenler İlhanlı Devleti'nde önemli görevler üstlendiler”⁸⁷⁴ demektedir.

XVI. yüzyıla gelindiğinde Bargutlar Halhalar ile karışırlar. Zoriktuyev, Bargutların bir kısmının günümüz Çin Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan Otonom Bölgesi'ne bağlı Hulun Buyir aймаğında yaşadıklarını yazmaktadır.⁸⁷⁵

2.12 Tumatlar

Tumatlar hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Onların kökenleri konusunda da çeşitli hipotezler mevcuttur. Tumatlar, Cengiz döneminde çıkardıkları isyanlarla tarihteki yerini aldılar. “Orman halkaları” arasında sayılırlar ve Kırgızlar ile

⁸⁶⁹ MGT, s. 160; S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 174, 175.

⁸⁷⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 122.

⁸⁷¹ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov ...”, s. 185.

⁸⁷² D. Buyandelger, *A.g.m.*, s. 186.

⁸⁷³ D. Buyandelger, *A.g.m.*, s. 186.

⁸⁷⁴ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 121.

⁸⁷⁵ Günümüz Çin topraklarında yaşayan Bargutların nesli ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (B. R. Zoriktuyev, “Zagadki İstorii Starih Bargutov Kitaya”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, No. 3, Kızıl 2013, s. 95-111).

komşu yaşadıkları, Moğollara karşı birlikte ayaklandıklarından dolayı önem arz ediyorlar.

Reşidüddin, Tumatların eskiden Sekiz Müren’de yaşadıkların belirtir.⁸⁷⁶ Adı geçen sekiz nehir günümüz Tuva, Hakas Cumhuriyetleri ve Moğolistan topraklarında bulunuyor. X.-XI. yüzyılda Oyratlar buradan Tumatların büyük kısmını sürerler.⁸⁷⁷ Reşidüddin, aynı eserin Tumatlara ait bölümünde onların Bargujin Tokum civarında yaşadıklarını yazar; “Bu boyun yaşadığı yer Bargujin Tokum yakınlarındaydı. Barguların bir kolu idiler.”⁸⁷⁸ Bu bilgileri değerlendiren Avlyayev, Tumatların bir kısmının Oyratlar ile karıştığını, diğer kısmının ise Hori boyu ile birleşerek Hori Tumat boyunu oluşturduğunu ve Proto-Moğol boyları ile müttefik olduğunu belirtir.⁸⁷⁹

Potapov, Prokofev, Grevnev gibi bilim adamları Tumatların, Samoyed kökenli Duboların neslinden geldiklerini ve daha sonra Türkler ve Moğollar tarafından asimileye uğradığını düşünüyorlar.⁸⁸⁰ Tsıbikdorjiev de onların Türkleştiğini varsayar; “Tumatların Oyratlar ile akrabalık ilişkileri mevcuttur veya onların kökleri aynı olabilir. Tumatlar Kitanlar veya Cengizliler döneminde Türkleşmiş olabilir.”⁸⁸¹ Bir başka görüşe göre de, Türk dilli Tumatlar, daha sonra Moğollaştılar. Arkeolog Nikolayev, Sayan Altay’dan Baykal çevresine XI. yüzyılda göç eden Türk dilli Tumatların XII.-XIV. yüzyıllarda Güney Angara çevresinde “Ust-Talkin” kültürünü oluşturduğunu, güneyden yeni boyların XV. yüzyılda bölgeye gelmeleriyle sıkışan Tumatların bir kısmının Lena ırmağının ortalarına göç ettiğini, Baykal çevresinde kalanların da Buryatlara katıldığını belirtir.⁸⁸²

Tumat kelimesinin “tayga” ve “kara orman” (orman kaplı dağlar) anlamında kullanıldığına ve dağlı insan anlamında Tuva’da “tıva kici”, Sahalarda “tıa kuhute”

⁸⁷⁶ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, Birinci Kitap, Moskova-Leningrad 1952, s. 118. Reşidüddin, bu sekiz nehir ismini şu şekilde sıralar: Kök Muren, On Müren, Kara Usun, Sanbi Tun, Ukri Müren, Akar Müren, Curçe Müren ve Çagan Muren.

⁸⁷⁷ V. V. Uşnitskiy, “Mifi i Svedeniya o Plemeni Tumatov: Hakasiya, Tuva, Pribaykal’e, Lenskiy Kray”, *Novie Issledovaniya Tuvi*, Sayı: 2-3, Kızıl 2011, s. 249.

⁸⁷⁸ Raşid-ad-din, A.g.e., c. I, 1. Kitap, s. 122.

⁸⁷⁹ G. O. Avlyayev, *Proishozhdenie Kalmutskogo Naroda*, Elista 2002, s. 195.

⁸⁸⁰ V. V. Uşnitskiy, A.g.m., s. 251-252.

⁸⁸¹ D. V. Tsıbikdorjiev, “Oyratı Do i Posle 1207 G.”, *Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 135-141.

⁸⁸² V. S. Nikolayev, *Pogrebal’nie Kompleksi Koçevnikov Yuga Sredney Sibiri v XII-XIV Vekah: Ust-Talkinskaya Kultura*, İrkutsk 2004, s. 158; Aynı müellif, “Koçevniki Yuga Sredney Sibiri v XII-XIV Vekah”, *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 4-2 (60) Barnaul 2008, s. 136-146.

ifadelerinin varlığına dikkat çeken Uşnitskiy, Tumat tabirinin bütün “Orman halkları” için kullanılmış olabileceğini, Yukarı Yenisey’den Angara Nehri ötesine göç eden Tumatların Moğollaşarak “Oyrat” adıyla eski yurtlarına dönmüş olabileceğini yazar.⁸⁸³

Harinskiy, Tumatların XI. yüzyılda Darhat Havzası’nda yaşadıklarını, XII. yüzyıl başlarında bunların bir kısmının Angara Nehri ötesine göç ettiğini belirtir.⁸⁸⁴

Tumatların siyasi tarihi ile ilgili kırıntı bilgileri, yine Reşidüddin’den öğreniyoruz; “Onların yöneticisi Taytula Sokar Cengiz Han’a giderek boyun eğdi..... Bu boyun emirleri arasından kimse bilinmiyor, ünlü ve saygın olan kimse yok. Hepsisi bu kadar.”⁸⁸⁵

1217 yılında Tumatlar isyan ederler. Cengiz Han, Boragul bahadırı onlara karşı gönderir ve Tumatlar kılıçtan geçirilir.⁸⁸⁶ Bu arada Boragul ölür ve Tumatlara karşı yeni bir ordu gönderilir. Moğol ordusu, ormandan ağaçları keserek ilerleyip Tumatları ansızın basarlar.⁸⁸⁷ Fakat, isyancı Tumatlar yeniden ayaklanırlar. Tumatların isyanları kanlı şekilde bastırılır.

Buryat bilim adamları, Tumatları Buryatların cetlerinden olarak kabul ederler. Fakat, Buryat boy birlikleri arasında Tumat adı taşıyan boy mevcut değildir. Buryat bilim adamları ayrıca Horilerin Tumatları asimile etmiş olabileceğini öne sürerler.⁸⁸⁸ “Hori Tumatlar, bir boy birliği idi ve birliğin öncülüğünü Türk Tumat ve Proto Moğol boylarından olan Horiler oluşturuyordu.”⁸⁸⁹

2.13 Oyratlar

2.13.1 Oyrat İsminin Menşei

Kaynaklarda Oyrat, Eleuth gibi değişik şekillerde geçen bu kelimenin etimolojisi hakkında çeşitli hipotezler mevcuttur. Bunlardan Çin kaynaklarında

⁸⁸³ V. V. Uşnitskiy, *A.g.m.*, s. 257.

⁸⁸⁴ A. B. Harinskiy, *Predbaykal’e v Kontse I Tıs. Do N.E.- Seredine II Tıs. N.E.: Genezis Kul’tur i İh Periodizatsiya (Po Materialam Pogrebal’nih Kompleksov)*, İrkutsk 2001, s. 41-42.

⁸⁸⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 122.

⁸⁸⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 122.

⁸⁸⁷ S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 240.

⁸⁸⁸ V. V. Uşnitskiy, *A.g.m.*, s. 252.

⁸⁸⁹ Ts. B. Tsidendambaev, *Buryatskie İstoriçeskie Hroniki i Rodoslovnie*, Ulan Ude 1972, s. 226.

zikredilen “Eleuth” şekli Oyrat’ın Çince okunuşundan başka birşey değildir.⁸⁹⁰ Tibet kaynakları Oyratlara “Sog po”, Doğu Moğollarına “Hor Po” diyorlardı. Daha sonraları Cungarya’da yaşayan boylar için “Stod po” da dediler.⁸⁹¹

Bilim adamlarından Biçurin, Abel-Remusat ve Jakob Schmidt Oyrat isminin “Oyr” kelimesinden geldiğini ve bunun yakın, müttefik anlamında olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁹² Vladimirsov da bu mantıktan yola çıkarak, Oyratlarda dört boydan oluşan boy birliğinin oluşmadığını, birbirine yakın, müttefik boy birliklerinin (oyirad) söz konusu olduğunu belirtir.⁸⁹³

“Oyrat” tabirinin yakın, müttefik, orman halkı anlamı taşıdığı görüşlerine katılmayan ve Cengiz şeceresinde Oyrat cetlerinin olmadığını, Oyratların geyik ve kurt efsanesini de bilmediğini belirten Ramstedt, tabiri “Oğuz” tabiriyle açıklamaya, “Oyrat”ın “Oğuz”un Moğolca şekli olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.⁸⁹⁴ Ancak Oğuz geleneğinde kurt efsanesi bulunmaktadır. Bu nedenle Ramstedt’in önermesi pek de güçlü değildir. Nitekim Kalmuk dilcisi N. N. Ubuşayev de, Oyrat etnoniminin totemik kökeni olduğunu ve “kurt” anlamı taşıdığını varsayar.⁸⁹⁵ Fakat, şimdiye kadar bu tezi destekleyip ileri taşıyan bilim adamı olmadı.

Tanınmış Moğolistler, Oyrat adını “Orman halkı” “oin irgen”, “oin ard” şeklinde açıklarlar.⁸⁹⁶ “Oin+İrgen” veya “Oin+Ard” şeklindeki açıklama en gerçekçi olanıdır. Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçı’de de “Oirad” diye yazılmıştır.⁸⁹⁷ Bize göre de, Oyrat ismi “Orman halkı” anlamında olsa gerek. Çünkü Orman halkları

⁸⁹⁰ Yuan döneminde “O-Lu-Te” şeklinde görülen Oyrat tabiri, Ming döneminde Vaila, Vayla, Veylate, Elute, Ulute şekillerinde geçer (A. İ. Çernişev, *Obşestvennoe i Gosudarstvennoe Razvitie Oyratov v XVIII V.*, Moskova 1990, s. 54).

⁸⁹¹ B. U. Kitinov, *Svyaşennyi Tibet i Voinstvennaya Step: Buddizm u Oyratov (XIII-XVII Vekah)*, Moskva 2004, s. 55, 56.

⁸⁹² N. Ya. Biçurin, *İstoričeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmukov s XV Stoletiya Do Naştoyaşego Vremeni*, SPb. 1834, s. 3; İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Djungarskogo Hanstva 1635-1758 Gg.*, Moskova 1983, s. 19.

⁸⁹³ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 226.

⁸⁹⁴ G. J. Ramstedt, “Etimologiya İmeni Oyrat”, *Sbornik v Čest Semidesyatiletia G. N. Potanina. Zapiski Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva Po Ptdeleniyu Etnografii*, c. XXXIV, SPb. 1909, s. 546-558.

⁸⁹⁵ N. N. Ubuşayev, *Kalmiki. Vıselenie i Vozvraşenie*, Elista 1991; V. İ. Terentev, “Oyratı: Etnokul’turnaya Sostavlyayuşaya Politonima i Konturi Sovremennoy Etnoistoričeskoy Obşnosti”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya*, No. 3 (23), Tomsk 2013, s. 203.

⁸⁹⁶ D. Banzarov, *Sobranie Soçineniy*, Moskova 1955, s. 182; U. E. Erdniev, *Kalmiki*, Elista 1985.

⁸⁹⁷ E. Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Ankara 2008, s. 2.

Arik Buka'nın emri altındayken Oyratlar bölgedeki öncü konumunu sürdürürler ve daha sonraları "Orman halkları"nın diğer boylarına da Oyratlar denilmeye başlar.⁸⁹⁸ Buryat bilim adamı olan Banzarov, Oyrat tabirinin daha Cengiz döneminde "Orman halkları" anlamı taşıdığını yazar.⁸⁹⁹

Erdneev ve Tsıbikdorjiev, ayrıca Oyrat tabirinin XIII.-XIV. yüzyıllarda ekzoetnonim olabileceğini belirtirler.⁹⁰⁰ Bununla birlikte, Cengiz döneminde Oyratların dört adet binlik şeklinde teşkilatlandırıldıktan sonra kendilerini hep "Dövrön Oyrat" diye adlandırmaya başladıkları da belirtilir.⁹⁰¹

Moğolistan'ın batısına yerleşen Moğollara Kalmuklar⁹⁰² da denilmektedir. Oyratlara XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren "Kalmuk" demeye başladılar. Başka bir deyişle Oyratlar Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Müslüman devletlerine saldırmaya başladıkları zamandan itibaren onlara "Kalmuk" denilmeye başlandı.⁹⁰³ Türkler ve Ruslar da Oyratlara Kalmuk dediler.

2.13.2 Oyratların Siyasi Tarihi

Moğolistan'ın üst tarafındaki Baykal Gölü'nün etrafında, özellikle gölün batı kısmından devamla Yenisey Nehri, Nayman Nehri'nin üst kısımları, Selenge Nehri'nin aşağı taraflarındaki ormanlık alan, Baykal Gölü'nün kuzeydoğu kısımları ile Hövsgöl Gölü'nün batı kıyılarında eskiden beri Oyrat, Barga, Buryad, Hori, Tümed,

⁸⁹⁸ D. Buyandelger, "Etničeskaya İstoriya Bargutov ..., s. 186.

⁸⁹⁹ D. Banzarov, *A.g.e.*, s. 184.

⁹⁰⁰ D. V. Tsıbikdorjiev, "Oyratı Do i Posle 1207 G.", *Kul'turnoe Nasledie Narodov Tsentral'noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 121.

⁹⁰¹ E. Kalan, *A.g.e.*, s. 3; V. A. Moiseev ise, "Dörbön Oyrat" isminin Oyratların geleneksel adı olduğunu, Cengiz'e katılmalarından sonra "Dörben Tümen Oyrat" olarak zikredilmeye başlandığını belirtir (*Djungarskoe Hanstvo I Kazahi (XVII-XVIII)*, Almatı 1991, s. 6).

⁹⁰² Kalmuk kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır: Uygur Kağanı Moyun Çor'un yazısında geçen "Kalmısı" kelimesinden- yerinde kalan (U. E. Erdniev, *Kalmuki*, Elista 1985); Tatarların Eleuthlara verdiği isim. "Mugami" (kal-mug)- Fergana'nın eski halkı (S. Abaşın, "Mindonsı v XVIII-XX vv. İstoriya Menyayuşegosya Samosoznaniya", *Rası i Narodı*, Sayı: XXVII, Moskva 2001); ileriye giden Moğollara verilen isim. XV. yüzyılda Çinliler Moğolları sürdüklerinde onların emrinde sadece Karakorum (Yurt) ile Kalmuk (Asli) kalmıştı, ondan dolayı bu ismi aldılar (V. V. Barthold, *Soçinenie*, c. V, Moskva 1968, s. 538- 540); Kalmuk adını Müslümanlar kullandığına göre İslam'a girmeyen Moğollar için denmiştir (V. L. Kotviç, "Ruskie Arhivnye Dokumentı Po Snoşeniyam S Oyratami v XVII-XVIII vv.", *İRAN*, No. 12-15, SPb. 1919).

⁹⁰³ V. P. Sançirov, "Kalmaki" v "İstorii" Turetskogo Avtora XVI. Veka Seyfi Çelebi", *Maloissledovannıe İçtoçniki Po İstorii Dorevolıyutsionnoy Kalmukii i Zadaçi İh İzuçeniya Na Sovremennom Etape*, Elista 1987, s. 12.

Uryanhay, İhires, Bulgad, Havgas, Bayad, Telengüüd, Tas, Tuhas gibi çeşitli kabileler çeşitli dönemlerde yaşamışlardır.⁹⁰⁴

Reşidüddin, Oyratların yaşadıkları topraklar ile ilgili, “Bu Oyrat boylarının yaşadıkları yerler Sekiz Müren çevresidir. Buradan sular geçer ve daha sonra onlar birleşerek Kem nehrini oluşturur; Kem Ankara Muren Nehri’ne karışır”⁹⁰⁵ demektedir. O dönemin Oyratları tam bir “Orman halkı” idi.⁹⁰⁶ Manas Destanı’nda Oyratların anayurtları olarak Altaylar gösterilir.⁹⁰⁷

Kalmuk ve Tatar dillerinde melez anlamına gelen “tuma”, çoğulu “tomut” kelimesinin varlığına dikkat çeken Uşnitskiy, Yukarı Yenisey’den Angara Nehri ötesine göç eden Tumatların Moğollaşarak “Oyrat” adıyla eski yurtlarına dönmüş olabileceğini yazar.⁹⁰⁸ Reşidüddin, Oyratların yurdundan bahsederken, eskiden orada Tumatların yaşadıklarını not eder.⁹⁰⁹ Kısaca, Oyratlar bünyesinde çeşitli orman boylarını barındıran Boy Birliği idi.

Oyratların erken tarihi ile ilgili ilk bilgiler IX. yüzyıla aittir. Oyrat boylarının kurucusu olarak Duva Sohor sayılır. O, IX. yüzyılda tahminen Burhan Haldun çevresinde yaşıyordu. Dobun Mergan’ın büyük kardeşi Duva Sohor’un dört oğlu vardı. Böylece yaşayıp giderlerken büyük kardeşleri Duva Sohor öldü. Duva Sohor’un ölümünden sonra dört oğlu, amcaları Duban Mergan’ı aşağı görerek akrabadan saymadılar ve ondan ayrılıp göç ettiler. Göç eden dört kabilede bu suretle dört oymak teşkil etti ve Dorben (dörben) halkı meydana geldi.⁹¹⁰ Bazı bilim adamları Oyratların menşei ile ilgili “dört boydan oluştu” efsanesini kabul etmez ve bunun Durben ve

⁹⁰⁴ E. Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Ankara 2008, s. 1-2.

⁹⁰⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, Moskova Leningrad 1952, s. 118.

⁹⁰⁶ D. Banzarov, *Sobranie Soçineniy*, Moskova 1955, s. 181. Müellif ayrıca, XIII. yüzyıla gelindiğinde Oyratlar ile Uygurların birleşmiş olabileceğine dikkat çeker (*A.g.e.*, s. 185-186).

⁹⁰⁷ E. Abdıldayev, “Altay”, *Manas Ensiklopediya*, c. I, Bişkek 1995, s. 86-87.

⁹⁰⁸ V. V. Uşnitskiy, “Mifi i Svedeniya o Plemeni Tumatov: Hakasiya, Tuva, Pribaykal’e, Lenskiy Kray”, *Novie Issledovaniya Tuvi*, Sayı: 2-3, Kızıl 2011, s. 257.

⁹⁰⁹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 118.

⁹¹⁰ *MGT*, s. 6; S. A. Kozin, *Yuan Çao Bi Shi*, c. I, Moskova Leningrad 1941, s. 79-80; B. Ya. Vladimirtsov, “Oyrat Birliği”nin hiçbir zaman olmadığını, bilim adamları arasında böyle bir fikrin ortaya çıkmasında Biçurin’in “Oyrat veya Kalmuklara Dair Tarihi İcmal” eserinin etkili olduğunu yazar (*A.g.e.*, s. 226-227).

Oyrat boy birliklerinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığını varsayarlar.⁹¹¹ O zamanki Oyratların içinde asimile olmuş Sayan Altay Türkleri de mevcuttu.⁹¹²

Oyratlar hanları Hutuga Beki⁹¹³ ile birlikte Camuha-Cengiz çekişmesinde Camuha'nın tarafını tuttular. 1207 yılında Coçi orman halklarına karşı sefere çıktığında Hutuga Beki on bin askeriyle Şihşit civarında Coçi'ye kendi ihtiyarıyla katılır. Orman halklarını itaat ettiren Coçi Hutuga Beki'yi de yanına alarak Cengiz Han'ın yanına döner. Cengiz Han, Hutuga Beki'yi yanına çağırır ve “on bin Oyrat ile hepsinden önce tabi olduğu için, onun oğlu İnalçı'ye Çeçeyigen'i verdi, İnalçı'nin büyük kardeşi Torelçi'ye de Coçi'nin kızı Holuihan'ı verdi.”⁹¹⁴ Böylece Oyratlarla *Altın Soy* dünür olur. Oyratlar Orman halklarının en itibarlısı konumuna yükseldiler. Oyrat “hükümdarları” Cengiz imparatorluğunda tıpkı Cebe, Horçi vs. gibi binbaşınayanlar olarak kalıyorlardı.⁹¹⁵

Oyratlar, Cengiz Han zamanında Baykal Gölü'nün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay Dağları'nın eteklerinde yaşamaktaydılar. XIII. yüzyılda Oyratların sayısı 200 bin civarındaydı.⁹¹⁶ Cengiz Han öldükten sonra Oyratlar Ögedey Han'ı desteklediler.

Daha sonra Oyratların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülagu ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım ettiler. Diğerleri ise önce Hülagu'nun kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine katıldılar ve Moğol Devleti'nin 1368 yılında yıkılıp bütün Moğolların ülkeden çıkarılmasından sonra da Moğolistan'a döndüler.⁹¹⁷

Orman halkları Arik Buka'nın emri altındayken Oyratlar bölgedeki öncü konumunu sürdürürler ve daha sonraları “Orman halkları”nın diğer boylarına da

⁹¹¹ D. V. Tsıbikdorjiev, “Oyratı Do i Posle 1207 G.”, *Kul'turnoe Nasledie Narodov Tsentral'noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 147-148.

⁹¹² Ş. B. Himtdorjiev, *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenije Mongolskogo Naroda v XVII-XVIII Vekah*, Ulan Ude, 2002, s. 168.

⁹¹³ MGT'de Hutuga'nın sihirbazlıkla yağmur yağdırma gücüne sahip olduğu belirtilir (parg. 143).

⁹¹⁴ MGT, parg. 239, s. 160.

⁹¹⁵ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 163.

⁹¹⁶ G. O. Avlyayev, V. P. Sançirov, “K Voprosu o Proishojdenii Torgoutov v Sostave Srednevekovih Oyratov Djungarii (K Probleme Etnogeneza Kalmikov)”, *Problemi Etnogeneza Kalmikov*, Elista 1984, s. 44.

⁹¹⁷ N. Ya. Biçurin, *İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov ...*, s. 42.

Oyratlar denilmeye başlar. Yuan Shi’de 1261 yılında Şumult Nor’da yapılan Arik Buka ile Kubilay arasındaki savaşta Arik Buka askerlerine Oyrat askerleri denilmiştir.⁹¹⁸

Hutuga Beki’nin neslinden Yavgan Mergen’in, Moğollar doğu ve batı olarak ayrışmaya başladığı devirde, Barga, Buryad, Hori ve Tumat gibi boylardan bir ittifak kurup yönettiği, Kaydu Han’a da destek verdiği biliniyor. Kaydu’nun mücadeleyi kaybetmesinden sonra Hoidlar, Bagatlar, Hori ve Tumatlar Baykal Gölü’nün batısından Hövsgöl Gölü, Hungui ve Zavhan Nehri civarındaki bölgelere göç edip yaşamaya başlamışlardır. Böylece Oyratların büyük çoğunluğu ormanlarda yaşayıp, avcılıkla geçinmek yerine bozkırda hayvancılıkla geçinmeye başlamışlardır. Bu dönemde Hoidlar hala en güçlü kabile idi. Hoid reisi Ügeçi Haşaga Noyan, Barga, Buryad, Tumat, Hoid, Bagad, Çoros gibi pek çok kabileyi birleştirmiş, böylece ikinci kez Oyrat birliğini kurmuş ve kendisini han ilan etmiştir.⁹¹⁹

XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başlarında Oyratların sayısı ciddi şekilde arttı. Ortadan kaldırılan Nayman Hanlığı’nın eski tebaları bunlara katılmış olabilir. O dönemde ilk defa onlara “dört tümen Oyrat” tabiri kullanılmaya başlandı.⁹²⁰ Çuluun Dalay’ın, “Oyratların ortaya çıkışları araştırılırken Kereit kabilesinin dönemi iyice incelenmelidir. Nitekim Kereit kabilesinin bünyesinde pek çok Oyrat bulunmakta idi. Bu yüzden özellikle Torguutlar üzerinde yapılacak çalışmalara Kereit tarihini incelemekle başlanmalıdır. Nitekim Kereit destanları da Oyrat destanlarıyla çok büyük bir benzerlik gösterir”⁹²¹ değerlendirmesine bakarak Kereitlerin bir kısmının da Oyratlara katıldığını varsayabiliriz. Üstelik Ramstedt de, Torguutlar arasında cetlerinin Kereit Ong Han olduğuna dair efsanelerin varlığından bahseder.⁹²²

Yuan Hanedanlığı yıkıldıktan sonra Moğolistan’a 60 000 Moğol dönmüştür. 1388 ve 1400 arası Moğolistan’da hanlar sık sık değiştiği ve siyasi birliğin bozulduğu

⁹¹⁸ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov”, s. 186.

⁹¹⁹ E. Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Ankara 2008, s. 6.

⁹²⁰ U. B. Oçirov, “Oyratı Zapadnoy Mongolii i Severo-Zapadnogo Kitaya: Voprosı Etničeskoy İstorii, Demografii i Geografii Rasseleniya Vo Ctoroy Polovine XVIII Veka”, *Vestnik Kalmutskogo İnstitutu Gumanitarnih İssledovaiy RAN*, No. 2, Elista 2010, s. 9.

⁹²¹ E. Kalan, *A.g.e.*, s. 2-3.

⁹²² G. J. Ramstedt, “Etimologiya İmeni Oyrat”, *Sbornik v Çest Semidesyatiletia G. N. Potanina. Zapiski İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva Po Ptdeleniyu Etnografii*, c. XXXIV, SPb. 1909, s. 556.

görülür. Bu durumdan yararlanan batı Moğolları güçlenmeye başlar. Yuan Askerbaşı Munke Temur kendini Oyratların yöneticisi olarak ilan eder. Onun ölümünden sonra Oyratlar üçe ayrılırlar ve üç kişi: Mahamu, Taypin ve Batu Bolot onları yönetirler. Bunlar “Min Shi”nin yazdığına göre, Moğollar arasında ilk defa Çin ile barış içinde yaşamaya istekli olan Moğollardı ve Pekin’e elçi göndermişlerdi.⁹²³

XIV. yüzyıl sonlarında Oyratlar, Moğolistan’daki karışık durumdan istifade ederek Büyük Kağan’a boy eğmeme kararı aldılar. Ming Hanedanlığı da, Doğu Moğollarına karşı kullanmak için Oyratlara imtiyazlar vererek onları yanlarına çekmek istiyordu.⁹²⁴ Oyratlar artık bölgede ağırlığı olan siyasi bir güce dönüşmüşlerdi.

“XIV. asrın nihayetiyle XV. asrın başlarında, biz Oyratları yeni yerlerinde buluyoruz; Moğol imparatorluğu devrinde onlar bu yerlerde değillerdi. İmparatorluğun inhilalinden sonra onlar kendi ormanlarından bozkırlara çıkıyor ve Altay ile ona bitişik düz veya dağlık arazi üzerinde göçetmeye başlıyorlar.”⁹²⁵ XV. yüzyıl başlarında Oyratların toprakları doğuda Hangay dağları, güneyde Gobi Çölü, batıda Moğolistan Devleti ve kuzeyde İrtiş ve Yenisey’e kadardı.⁹²⁶ Oyratlar, Yukarı Yenisey ve İrtiş bölgesi, Altay ve Hangay dağları ile doğudan çevrilmiş Doğu Türkistan’ın kuzey taraflarında yaşıyorlardı. Adı zikredilen dağ geçitleri Oyratların yerleşik halklarla ilişki kurmasını engelliyor, Oyratların sadece Çin ile ilişki içinde olmasını sağlıyordu. Ming hanedanlığı kaynağı olan “Ming Tarihi”nde, Çin için Doğu Moğollarına karşı Oyratların desteğini alma umudu doğdu deniliyor.⁹²⁷ Aynı yüzyıl başlarında Oyratların başında Mahamu Taypin ve Batu Bolot vardı. Oyrat boy birliğini de Çoroslar (Curas)⁹²⁸ idare ediyorlardı. Doğu Moğolların başında ise Arugtay Tayşi bulunuyordu ve Oyratlar Moğolları birleştirmek için Doğu Moğollarına saldırmaya

⁹²³ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1983, s. 238.

⁹²⁴ N. L. Jukovskaya, *Kalmiki*, Moskova 2010, s. 8.

⁹²⁵ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 216.

⁹²⁶ Ş. B. Himidtdorjiev, *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenije Mongolskogo Naroda v XVII-XVIII Vekah*, Ulan Ude, 2002, s. 169.

⁹²⁷ Ganbat N. Bayangol, “Rol Ho-Urlyuka v Migratsii Torgoutov Na Zapad”, *Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 149-150.

⁹²⁸ Çoros’un etimolojisi hakkında çeşitli rivayetler var; Avlyayev, Çoros (Çuras)’ın Kırgızlardaki Çoro (Bahadur, Asker)’dan geldiğini ileri sürmektedir (*Proishozhdenie Kalmuskogo Naroda (Seredina IX-Pervaya Çetvert XVIII vv.)*, Doktora Tezi, Moskva-Elista 1994); Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: N. V. Ekeev, *Çorosı- Oyrotskie Knyazya*, Materialı k 50-Letyu İnstituta Altaistiki im. S. S. Surakova (İnstituta Gumanitarnih İsledovaniy Respubliki Altay), No. 10, Gorno Altaysk 2003).

başladılar. 1410 yılında Ming Hanedanlığı ile Oyratlar Onon Nehri kıyısında Arugtay Tayşı'yi ağır yenilgiye uğratırlar.

1422 yılında Mahamu'nun oğlu Togoön (Togan) rakiplerini öldürerek Oyratların tek yöneticisi oldu ve “tayşı” unvanını aldı.

XV. yüzyıla gelindiğinde Oyratlarla Mogulistan hanları arasında savaşlar yapılmıştır. Örneğin, Sultan Veys Han Oyratlarla 61 kez savaşmasına rağmen sadece bir kere yenmeyi başarabilmiştir.⁹²⁹ Barthold, Mogulistan'a başarılı seferler düzenleyen Oyrat yöneticisinin Togan Han olduğunu vurgular; “Oyrat Hanlığı'nın kurucusu Togan Han'dır (1416-1439). 1416'da bütün Oyratları bir çatı altında toplayan Togan Han, önce Müslüman Çağatay Hanlığı'na saldırır ve Muhammed Veys Han'ı üst üste üç defa mağlup ederek topraklarının büyük bir kısmını ele geçirir.”⁹³⁰ Aynı yüzyıl sonlarında Oyratlar arasında iç mücadele baş gösterir.

1422'de Oyratlar Çin'e ilk saldırısını düzenler ve Hami bölgesini yağmalarlar. Fakat hemen Pekin'e elçi göndererek özür dilerler. Togan, 1434'te devamlı savaştığı Halhaların lideri Arugtay'ı öldürdüyse de onları itaat ettiremez.⁹³¹

XV. yüzyılda Oyratların etnik yapısı da değişti. Japon bilim adamı Okada'ya göre, Oyratlar sekiz etnik gruptan oluşuyordu; Eski Oyratlar (Hoid ve Batutlar), Kuzeydeki Moğollar (Bargutlar ve Buryatlar), Batı Moğolları (Cungar ve Dörbentler) ve Güney Moğolları olan Torgutlar ile Doğu Moğolları olan Hoşutlar.⁹³²

Togoön (Togan) Tayşı 1434 yılında Arugtay Tayşı'yi öldürerek Doğu Moğolistan'ı itaat ettirdi ve Kubilay'ın neslinden Toktobuha'yı Büyük Kağan ilan etti. 1438 yılında Toktobuha ile Togoön Tayşı Ögedey'in neslinden olan Aday Han'ı öldürerek Moğolistan topraklarını Toktobuha bayrağı altında birleştirmiş oldular. Fakat iktidar aslında Togoön ile oğlu Esen tayşilerin elindeydi.⁹³³

⁹²⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, İstanbul 2006, s. 230-231.

⁹³⁰ V. V. Barthold, *Soçinenie*, Moskva 1963, s. 183.

⁹³¹ N. Ya. Biçurin, *İstoričeskoe Obozrenie Oyratov*, s. 53.

⁹³² U. B. Oçırov, “Oyratı Zapadnoy Mongolii, s. 9; H. Okada, “Origin of the Dorben Oyirad”, *Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge*, Band 7, Wiesbaden 1987, s. 194.

⁹³³ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov .., s. 187.

Esen Tayşı döneminde Moğol Devleti, Ming Devleti ile siyasi anlamda aynı seviyedeydi ve Ming İmparatoru Togtobuh (Toktobuha) ve Esen Tayşı ile aynı düzeyde siyasi ilişkiler kuruyor ve iki tarafa da gönderdiği hediyelerin eşit olmasına özen gösteriyordu.⁹³⁴ Ming İmparatoru'nun Esen'in oğluna kızını vermek istememesi, Esen Tayşı'nın 1449 yılında Çin'e sefer düzenleyip İmparator İntszun'u esir almasıyla sonuçlanır.

Esen Tayşı, 1447'de batıya doğru seferler düzenlemeye başlar ve Özbek Hanı Ebulhayır'ı vergiye bağlar. 1451'de Doğu Moğolistan'a sefer düzenler ve diğer Moğol kabilelerini itaat altına alarak kendini bütün Moğolların Hanı ilan eder. Devlet sınırlarını Sinkiang ve Çin Seddi'nden Balkaş Gölü'ne kadar genişletmeyi başarır.⁹³⁵

O dönemler Oyratların etrafında Moğol kökenli Çonos (Çoros), Kereit, Merkit, Tayjuit, Turhaut, Abga, Abganer boyları ve Türk kökenli Sohad (Saha), Telengut, Tsaatan (Tıva), Taraçin (Uygur) boyları toplanmıştı.⁹³⁶

Esen Tayşı döneminde, Hoşut beylerinden Alak Temur Cinsang Batı Cungarya'yı, onun kardeşi Hatan (Erek) Temur Doğu Cungarya'yı yönettiler. Zlatkin, Moğol kaynaklarına dayanarak XIV. yüzyıl sonlarında Oyratlarda askeri tümen, binlik haricinde, ayırımın olmadığını ileri sürer.⁹³⁷

Esen Tayşı 1453 yılında Moğol tahtına çıkarak kendisini "Büyük Yuan Devleti'nin Tengerleg Bogd Haan"ı ilan etmiştir. Böylece Esen Tayşı, doğuda Amur Nehri'nden batıda Orta Asya'ya kadar uzanan geniş sahada hakim olan Moğol-Oyrat Devleti'ni kurmuştur. Altın Soy'dan gelen noyanlar Esen'in kağan olmasını kabullenemiyorlardı. Esen'den "tayşı" unvanı alamayan Alagtömör ve Halhalı noyanlar çok geçmeden Esen'i zehirleyip öldürmüşlerdir.⁹³⁸

Togoon Tayşı (1434-1438) ve Esen Tayşı (1439-1455) dönemlerinde Oyratlar aktif dış politika izlediler ve doğu ve batı Moğollarını bir çatı altında tutmaya çalıştılar. Esen Tayşı'nın ölümünden sonra, Cungar Oyratlarının şanlı birinci dönemi

⁹³⁴ E. Kalan, *A.g.e.*, s. 8.

⁹³⁵ İ. Ya. Zlatkin, *A.g.e.*, s. 140.

⁹³⁶ U. E. Erdniev, "Ob Etnonime "Kalmak", *İstoriçeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost*, Leningrad 1983, s. 62.

⁹³⁷ İ. Ya. Zlatkin, *A.g.e.*, s. 145.

⁹³⁸ E. Kalan, *A.g.e.*, s. 9.

kapandı. (O dönemden sonra) Oyratlar Doğu Moğollarıyla uğraşmayı yani birleşik bir Moğol Devleti kurma fikrini bıraktılar.⁹³⁹

1455 yılında Alag- Chci-Yun başkanlığındaki Oyratlar Binchcem Bolo ve Muu Nohay başkanlığındaki Doğu Moğolları tarafından yenilgiye uğratılır. Bir sene sonra Alag- Chci-Yun kendi topraklarında öldürülür.⁹⁴⁰

1469'da tahta geçen Dayan Han, iç savaşları durdurur ve ölümüne (1543) kadar, 74 sene Oyrat Hanlığı'nı ayakta tutmayı başarır. Kışın 1470-1471'de, Yunus Han önderliğinde Mogul Emirleri Oyratlar ile savaşır ve ağır bir yenilgi alarak Fergana Vadisi'ne göç etmek zorunda kalırlar.⁹⁴¹ “Kendilerine Temüğe Otçigin neslinden hanları önder edinmiş olan Oyratlar, doğuda Moğollar, batıda Türklerle uyuşamamamışlardır... Kalmuklar, belki de Moğol ve Türk halkları tarafından dikkatle izlenen meşruiyet prensiplerine karşı gelmiş sayıldıkları için, her iki taraftan da destek görmemişlerdir.”⁹⁴²

XV. yüzyılda iddialı bir şekilde ortaya çıkan Oyratların o devirdeki diğer hanlıklardan ayıran bir özellikleri vardı. Kitinov'un tespit ettiği gibi, Oyratlar hiçbir zaman din uğruna savaşmadılar; “Oyratlar ortaya çıktıkları günden itibaren çevresindeki halklarla siyasi (imparatorluk kurma), ekonomik (ticaret yollarının kontrolü, yerleşikler ile göçebeler arasındaki ticaret alışverişinin sağlanması) nedenlerinden dolayı savaştilar ama dini yayma uğrunda hiçbir zaman savaşmadılar.”⁹⁴³

⁹³⁹ N. Ya. Biçurin, *İstoričeskoe Obozrenie Oyratov ...*, s. 21-22.

⁹⁴⁰ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov ...”, s. 189.

⁹⁴¹ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, c. I, Frunze 1984, s. 405.

⁹⁴² İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar...”, s. 252

⁹⁴³ B. U. Kitinov, *Svyazennyy Tibet i Voinstvennaya Step: Buddizm u Oyratov (XIII-XVII Vekah)*, Moskva 2004, s. 149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZ-MOĞOL İLİŞKİLERİ (IX.-XV. YÜZYIL)

Kırgız halkının ansiklopedisi durumunda olan Manas Destanı'nda, Kırgızların Moğol dilli halklarla ilişkilerinin olduğu şu satırlardan anlaşılmaktadır; “Altayda Kara Manjudan, Kara Kalmak, Tırgootton, Şıbee menen Solondon, Kakançındın Beejinden, Kara Kıtay al jurtun, Kaynap catkan jerinen, Çınmaçından, Altaydan, Çın Beejin jurt Kangaydan” (Altay'da Kara Mañudan, Kara Kalmuk, Turgoottan, Shih-wei ile Solondan, Pekin'deki Çin hakanından, Karahıtay yurdundan, Kalabalık yerlerinden, Çin Maçın'den, Altay'dan, Pekin yurdu olan Kangay'dan)⁹⁴⁴. Kronolojik olarak buradaki bilgilerin Kitanların ortaya çıkmasından, Cungarların Turkistan'a saldırmasına kadarki zaman dilimini içine aldığını söyleyebiliriz. Bizim için burada önemli olan da, Kırgızların Moğol dilli halkların ortaya çıkmasından itibaren ikili ilişkilerin mevcut olduğudur.

1. Kırgız-Kitan İlişkileri

Erken dönem Kırgız-Kitan ilişkilerini Göktürk dönemine kadar götürebiliriz. Göktürk döneminde hem Kırgızlar, hem de Kitanlar Göktürklerin hakimiyetini tanıdılar. “Mukan Kagan, 555 yılında devletini hızla büyötmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı.”⁹⁴⁵ Bu ilk temaslardan sonra, aynı siyasi coğrafyayı paylaşan Kırgızlarla Kitanlar bölgede egemen güç olma yolunda çalışmalarına hız verdiler. Kırgızlar Uygurları yenerek bozkıra hakim olurken, daha doğuda bulunan Kitanlar da yeni devlet kurduklarını ilan ettiler. Uygurların ortadan kaldırılması, adı geçen iki milletin de önünü açtı.

⁹⁴⁴ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturnıy..*, s. 98.

⁹⁴⁵ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 76.

1.1 Kırgız-Liao İlişkileri

Kırgız-Kitan ilişkileri, Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından terk edilmesi ve Kitanlar tarafından buraların ilhakı döneminde doğrudan başladı. Roux, konuyla ilgili, “Kırgızların zayıflığı başkaldırmak için onlara (Kitan) bir fırsat yarattı” demektedir.⁹⁴⁶

Barthold, Kitanların 924 yılında Moğolistan'a sefer düzenlediğini, Orhun'da bulunan eski Uygur payitahtının harabelerini gördüğünü ve (günümüze ulaşmayan) yeni bir abide diktiğini, kaynaklarda geçmemesine rağmen muhtemelen bu sefer sırasında Kırgızlarla mücadeleye tutuşmuş olabileceğini söyler.⁹⁴⁷ Savinov, Kitanların Kırgızları silah gücüyle Moğolistan topraklarından sürmüş olabileceğini belirtir.⁹⁴⁸ Gumilev ise, Kırgız-Kitan savaşının o zaman cereyan etmediği görüşündedir.⁹⁴⁹ Drompp iki ülke arasında yaşanan savaş hakkında kanıtların olmamasına dikkat çeker; “Kitan lideri A-pao-chi Moğolistan yaylasındaki nüfuzunu 942'de arttırmıştır, ancak Kırgızlarla olan çekişmeye dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Kitan (Liao) kaynaklarından Kırgızlarla ilgili olarak edindiğimiz tek bilgi iki gücün diplomatik ilişkileri sürdürdüğüdür.”⁹⁵⁰ Bilim adamlarının yukarıdaki görüşlerinden de görüldüğü gibi, başlangıçta Kırgızlar ile Kitanların savaştığına dair kesin tarihi bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte yazılıp çizilenlere bakılırsa, bozkırın o dönemdeki iki gücü arasında bazı temasların olabileceği de ihtimaller arasındadır. Çin kaynakları, Kırgızlarla Kitanlar arasında diplomatik ilişkilerin olduğunu yazar. Yazımızın ilerleyen sayfalarında bunun üzerinde ayrıntılı duracağız. Görülen o ki, hem Kırgızlar, hem de Kitanlar, bölgede konumunu güçlendirmek için, savaş seçeneğinin yanı sıra diplomasi hamlelerini de aktif olarak kullanıyorlardı.

⁹⁴⁶ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 168.

⁹⁴⁷ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. 5, Moskova 1968, s. 498.

⁹⁴⁸ S. G. Klyastorniy, D. G. Savinov, *Stepnie İmperii Drevney Evrazii*, SPb. 2005, s. 264.

⁹⁴⁹ L. V. Gumilev, *Poiski Vimişlennogo Tsarstva (Legenda o “Gosudarstve Presvitera İoanna”)*, Moskova 1970, s. 66.

⁹⁵⁰ Michael R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, ss. 397- 404.

Günümüz Moğolistan topraklarına gelen Kitanlar, 924 yılından sonra Uygurlara elçi göndererek eski yurtlarına dönmeleri çağrısında bulundular.⁹⁵¹ Çorotegin, Kitanların bu hamlesini Kırgızlardan dolayı yapmış olabileceğini, Kitanların Uygurları batı sınırlarında tampon bölge olarak kullanmayı düşündüklerini, bu bölgede Kırgızlarla Kitanlar arasında ufak çapta da olsa çarpışmaların yaşanmış olabileceğini yazar.⁹⁵² Kırgızların günümüz Moğolistan topraklarına ısınamaması ve bir kısmının eski yurtlarına dönmeleri, eski devirlerden bu yana konargöçerlerin merkezi konumunda olan bölgede boşluğun ortaya çıkmasına neden oldu. Ve bu boşluğu yükselişe geçen Kitanların önderliğinde doğudaki Moğol dilli boylar doldurmaya başladılar.

“X. yüzyıl sonu XI. yüzyıl başlarında Moğol ve Moğol dili konuşan boyların günümüz Moğolistan topraklarına yerleşme süreci başlamıştır ve bu süreç Türk dili konuşan boyların sıkıştırılması ve göçleri ile doğrudan bağlantılıdır.”⁹⁵³ Moğol dilli boyların yeni bölgelere göçü, buranın sakinleri olan Türk dilli boyların bir kısmını daha batıya göç etmeye zorlamıştır. Tabii ki, bu süreç tek taraflı değildi. Moğol tarihçileri de günümüz Moğolistan topraklarında kuzey (Kerulen-Onon) Moğol boylarının güçlenmesinin bölgedeki Türk boylarının azalması, Türk boylarının çoğunun batıya göç etmesi sayesinde olduğunu kabul ediyor.⁹⁵⁴ Yani, sadece Moğol boylarının Türk boylarını bölgeden sürmesi söz konusu değildir.

O devirdeki yaşanan süreci değerlendiren Kızlasov, Türklerin bölgeyi tamamen terk etmediklerine dikkat çekmiştir. “Kitanların Moğolistan bozkırına açılması, bölgenin etnik yapısını altüst etti. Pek çok Türk kökenli boylar Çin sınırından batıya doğru sürüldüler. Boşalan topraklara Moğol dilli boylar yerleşmeye ve batıya doğru yönelmeye başladılar. Şunu da belirtmeliyiz ki, Batı Moğolistan ve Cungarya topraklarında Türk dilli halklar asırlar boyunca kimliğini korudular. Asimile

⁹⁵¹ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. V, Moskova 1968, s. 103; D. Sinor, 924 yılından sonra Kitanların eski Uygur İmparatorluğu topraklarını kontrol ettiklerini ve eski başkentlerini kullandıklarını yazar (“The Uygurs, The Kyrgyz and The Tangut (Eighth to The Thirteenth Century)”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Paris 1998, s. 200).

⁹⁵² T. Çorotegin, *Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral'noy Azii Domongol'skogo Vremeni*, Bışkek 1995, s. 92.

⁹⁵³ E. Kıçanov, “Mongolı v VI- Pervoy Polovine XII Vekah”, *Dalniy Vostok i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka. İstoriya i Kul'tura Vostoka Azii*, Novosibirsk 1980, s. 143.

⁹⁵⁴ Namsrayn Nyam Osor, *Mongolskoye Gosudarstvo i Gosudarstvennost v XIII-XIV Vekah*, Basılmamış Post Doktora Tezi, Ulan Ude 2003, (Sonuç kısmı).

cereyanı çok yavaş gelişti ve bazı yerlerde Türk grupları günümüze kadar kimliklerini koruyabildiler.”⁹⁵⁵

Moğol bilim adamı X. Perlee, Kitanların X. yüzyılın ikinci yarısında Batı Moğolistan’daki boyların tamamını itaat ettirme siyaseti izlediğini, bu boylar Kitan egemenliğini tanısa da, bu toprakların imparatorluk sınırları içine dahil edilmediğini yazar.⁹⁵⁶ Viktorova, Kitan Devleti sınırlarının bu yönde Kerulen nehri boyunca olduğunu bildirir.⁹⁵⁷

Kitan Devleti’nin kurulmasından sonra Kırgız-Kitan ikili ilişkileri de kurulmaya başlamıştır. Kaynaklarda Liao Devleti’nden Kırgız Devleti’ne elçi olarak gönderilen bürokrattan bahsedilir; “Devlete karşı komplo işine iştirak edenlere İmparator Shi-Tszun çeşitli cezalar uyguluyordu. İsyanlıların ele başı Tyan De asılmış, diğerleri dövülmüş veya sınır bölgelerine sürgün edilmişti; bir tanesi Yukarı Yenisey’de bulunan Kırgız Devleti’ne elçi olarak gönderilmişti.”⁹⁵⁸ Buna bir çeşit sürgün de denilebilir. Güneyin “kültürlü” halk ve devletleri için kuzeyliler her zaman endişe kaynağı olmuştur. Belki de bundan dolayı, Kitan İmparatoru, muhalif kimseleri oralara elçi olarak gönderiyordu. İki ülke başkentleri arasındaki uzaklık da burada önemli rol oynamış olabilir. Lakin, Kitanların Kerulen’e kadar ilerlemesi iki devleti komşu yapmakla kalmayıp ilerleyen yıllarda daha sıkı temaslar kurmalarına sebep olmuştur.

Liao Shi’de, “Kitanlar Kerulen nehri kıyısına kuzeybatı sınır karakolu olan Kodun’u kurduktan sonra aralarında çok sayıda Koreli ile sınır bölgelerde yaşayan

⁹⁵⁵ L. R. Kızlasov, “Rannie Mongoli (K Probleme İstokov Srednevekovoy Kul’turi)”, *Sibir, Tsentral’naya i Vostochnaya Aziya v Drevnosti*, c. III, Novosibirsk 1984, s. 170-171.

⁹⁵⁶ X. Perlee, “Kidani’skie Goroda i Poseleniya Na Territorii Mongol’skoy Narodnoy Respubliki (X-Načalo XI v.)”, *Mongol’skiy Arheologičeskiy Sbornik*, Moskova 1962, s. 55.

⁹⁵⁷ L. L. Viktorova, *Mongoli. Proishozhdenie Naroda i İstoki Kul’turi*, Moskova 1980, s. 163; Serdobov ve Karataev, Kırgızların 917 yılında Tuva’ya kadar çekildiklerini yazarlar (O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy.....*, s. 34; N. A. Serdobov, *İstoriya Formirovaniya Tuvinskoy Natsii*, Kızıl 1971, s. 92-98). Açıkçası, bu fikre katılmıyoruz ve Kırgızların Moğolistan’dan çekilmelerinin ağırlıklı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında olduğunu düşünüyoruz.

⁹⁵⁸ G. G. Pikov, “K Probleme Vliyaniya Kitayskogo Prava Na Ugolovnoye Zakonodatelstvo Kidaney”, *Severnaya Aziya i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1992, s. 88; Pikov, başka bir çalışmada 948 yılında Liuge ve Pendu kardeşlerin elçi olarak Yenisey Nehrinin üst tarafına sürüldüğünü bildirir (“Kidani i Sibir”, *İz Proşlogo Sibiri*, Sayı: 2, 1. Bölüm, Novosibirsk 1996, <http://zaimka.ru/kochevie/pikov1.shtml>).

Boha ve Curcenler olan 20 bin kişiyi orduyla birlikte bu karakola gönderir”⁹⁵⁹ denilerek Kitanların artık Ötüken topraklarına kadar geldiği bildirilir.

Çin seyyahı Hu Tsyao, 953 yılında İmparatorluğun sınırlarının batıda Syatszyaslara (Kırgız) kadar olduğunu bildirmiştir.⁹⁶⁰ Kırgızlar Kitanlarla komşu durumuna geldikten sonra, bir kaç defa diplomatik ilişki kurmuşlardı.⁹⁶¹ Kaynaklarda Kırgızların 930, 952 ve 977 yıllarında Liao Devleti’ne elçi gönderdikleri biliniyor.⁹⁶² Çin kaynaklarında ayrıca, “Kırgızlar X. yüzyılda eğitim almak için Liao ülkesine gelirlerdi”⁹⁶³ bilgisi de mevcuttur. Bu bilgilerden zayıf da olsa ikili ilişkilerin yaşandığını görebiliyoruz.

Bazı bilim adamları, Kırgız-Kitan diplomatik ilişkilerini; Kırgızların Kitanlara birkaç defa elçi gönderdiğini gerekçe göstererek, X. yüzyılda Kırgızların Kitan hakimiyetini tanıdığını düşünüyorlar. Kyuner, Kırgızların sürekli olarak elçi ve hediye gönderdiğini belirtir ve bu bilgilerden yola çıkarak Kitanların Kırgızları istila ettiğini ve Kırgızların belli bir müddet Kitan hakimiyetini tanıdığını varsayar.⁹⁶⁴ Taşağıl, Kırgızların Kitanlar tarafından kurulan Liao Hanedanı’na bağlandığını yazar.⁹⁶⁵ Bazı bilim adamları da bunun 931 yılında gerçekleştiği görüşünde.⁹⁶⁶ Fakat, elimizde mevcut bilgilerden yola çıkarak Kırgızların Liao Devleti’ni tanıdığını söyleyemeyiz. Bunun için yeterli delillere sahip değiliz. Drobışev, Kırgız Devleti ile Liao Devleti arasında sınır komşuluğunun söz konusu olmadığını, dolayısıyla Kırgızların Kitanlara

⁹⁵⁹ K. W. Wittfogel, Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, Philadelphia 1949, s. 67.

⁹⁶⁰ G. G. Pikov, “Kidani i Sibir”, *İz Proşlogo Sibiri*, Sayı: 2, 1. Bölüm, Novosibirsk 1996, <http://zaimka.ru/kochevie/pikov1.shtml> ; Yu. İ. Drobışev, Kırgızlar ile Kitanların hiçbir zaman komşu olmadıklarını ve diplomatik ilişkilerinin de olmadığını, sadece Kırgızların Kitan sarayına hediye götürdüklerini savunuyor (“Politika Kidaney v Tsentral’noy Azii”, *Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae: XL Nauçnaya Konferentsiya*, Sayı: 2, Moskova 2010, s. 111).

⁹⁶¹ K. W. Wittfogel, Feng Chia-sheng, *A.g.e.*, s. 320-321.

⁹⁶² L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı*, 1969, s. 96; G. G. Pikov, *A.g.m.*, <http://zaimka.ru/kochevie/pikov1.shtml>

⁹⁶³ N. V. Kyuner, “Noviye Kitayskiye Materialı Etnografii Kirgizov (Hakasov) VII-VIII Vekah”, *UZ HNİİYaLİ*, Sayı: 2, Abakan: 1951, s. 12; G. G. Pikov’a göre, bu olay 938 yılında cereyan etti (*A.g.m.*, <http://zaimka.ru/kochevie/pikov1.shtml>).

⁹⁶⁴ N. V. Kyuner, *A.g.m.*, s. 12; G. G. Pikov, Kırgızların sınırdaki Kitan askeri valileri tarafından kontrol edildiğini düşünüyor (*A.g.m.*, <http://zaimka.ru/kochevie/pikov1.shtml>).

⁹⁶⁵ A. Taşağıl, “Karahıtaylar”, *İA.*, c. 24, İstanbul 2001, s. 415.

⁹⁶⁶ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2006, s. 121; M. Kalkan, “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilgi*, Sayı: 57, Ankara 2011, s. 92.

boyun eğmesinin de söz konusu olamayacağını bildirir.⁹⁶⁷ Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak, Kırgızların Liao Devleti'ne bağlandığını söylemek güçtür. Lakin, Kırgızların bozkıra hakim olması kadar, Kitanların batıya doğru ilerlemesi de ilerleyen yüzyıllarda Kırgızların iki ayrı bölgede varlıklarını devam ettirmesini hızlandıran bir faktördü. “Günümüz Moğolistan topraklarına X. yüzyılda Kitanların gelmesiyle daha önceleri bir bütün olan Kırgız halkı ikiye bölünmek zorunda kaldı. Kırgızların bir kısmı Kışım boylarına hükmederek Sayan Altay bölgesinde kalırken, diğer kısmı Doğu Türkistan'da Doğu Tyanşan (Tanrı) Dağlarının kuzey tarafında yaşamaya başladılar.”⁹⁶⁸

Kırgız-Kitan ilişkileri bağlamında, Duman'ın yaptığı değerlendirme de dikkate değerdir; “VIII.-IX. yüzyıllarda Kitanlar geleneksel olarak Uygurlarla ilişki kuruyor ve onlara bağımlı haldeydi. Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Kitanlar Kırgızlarla irtibat kurmak yerine Tang Hanedanlığı ile ilişki kurmayı tercih ettiler.”⁹⁶⁹ Yukarıda zikrettiğimiz bilgilerden yola çıkarak Kırgızlar ile Liao Devleti arasında sıkı ilişkilerin olduğunu söyleyemeyiz. Fakat, Kitanların batıya ilerlemesi Kırgız-Kitan ilişkilerinin artmasına ve karşılıklı etkilişimin yaşanmasına neden oldu. Nitekim, “Kitan Devleti döneminde Kırgızların arasına sızmaya başlayan Moğol kökenli boylar, onların etnik yapısında yüzeysel de olsa iz bırakmıştır.”⁹⁷⁰

1.2 Kırgız-Karahıtay İlişkileri

Kırgız-Kitan ilişkileri Liao Devleti'nin yıkılması ve Karahıtay Devleti'nin kurulmasından sonra da devam etti.⁹⁷¹ Başka bir deyişle, Kitanların batıya göçleri Kırgızların hakim olduğu topraklardan geçeceği ve Kırgızların bazı boylarının Doğu Türkistan topraklarına kadar yayılmış olması nedeniyle Kırgız-Kitan temaslarının yaşanması kaçınılmazdı. Ayrıca, Cuveyni, Karahıtay Devleti'nin sınırlarını belirtirken, “Kem Kemçik'e kadar uzanan etraf bölgelere şahneler tayin etti”⁹⁷² diyerek, Kırgızlar ile Karahıtayların komşu kaldıklarını bildirir. Gömeç, 1124 yılında Cürcetlerden

⁹⁶⁷ Yu. İ. Drobişev, *A.g.m.*, s. 111.

⁹⁶⁸ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 5.

⁹⁶⁹ L. İ. Duman, “Problemı Vneşney Politiki Kidaney v VII-X Vv N.E.”, *Vostochnaya Aziya i Sosednie Territorii v Srednie Veka*, Novosibirsk 1986, s. 13-14.

⁹⁷⁰ M. Kalkan, *A.g.m.*, s. 92; V. V. Barthold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter*, Bışkek 1997, s. 38-40, 87-93.

⁹⁷¹ V. V. Barthold, *Kirgizi*, Frunze 1943, s. 43-44.

⁹⁷² Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. II, Ankara 1988, s. 70

büyük bir darbe yiyen Yeh-lü Ta-şi'in Yenisey Kırgızlarının arasına kaçtığını, daha sonra çok geçmeden bir kurultay toplayıp kendi hanlığını yeniden kurduğunu ve nankörlük yaparak tekrar Kırgızlara karşı saldırı düzenlediğini, Kırgızların da taarruzları başlangıçta savuşturdıklarını yazar.⁹⁷³

Cuveyni, Tarih-i Cihanguşa adlı eserinde, “Bir başka rivayete göre ise, oradan ayrıldıklarında çok kalabalık idiler. Hıtay'dan kalkıp Kırgız bölgesine vardıkları zaman orada yaşayan kabilelerle savaşa tutuştular. Oradan Emil'e yürüdüler. Orada bugün yalnız izleri kalmış olan bir şehir kurdular” bilgisini verir.⁹⁷⁴ Mokeev, Tarih-i Cihanguşa eserinin en eski nüshası olarak bilinen Fransa Milli Kütüphanesi'ndeki elyazmada, Kırgız-Kitan ilişkileri hakkında daha ayrıntılı bilgilerin olduğunu belirterek, metnin ilgili kısmının Rusçası'nı aktarır. Cihanguşa'nın Türkçe tercümesinde olmayan şu cümleler dikkatimizi çekmektedir; “Ne zaman onlar Kırgız bölgesine ulaştıklarında, bu bölgede yaşayan boyların mallarını talan etmeye başladılar. O zaman boylar (Kırgız) onlara (Kitanlar) gereken cevabı verdiler ve bundan dolayı onlar (Karahıtaylar) yollarına devam etmek zorunda kaldılar ve böylece Emil'e kadar vardılar.”⁹⁷⁵ Buradan Kitanların daha sonraki yıllarda Kırgızlara neden sefer düzenledikleri ve neden düşman olarak gördükleri de anlaşılmaktadır. Reşidüddin, Kırgız, Uygur ve Türkistan topraklarına giden Kitan emirinin isminin Tusi Tayfu olarak bildirir.⁹⁷⁶

Barthold, Kırgızlarla Kitanlar arasındaki ilk çatışmanın 1121 ile 1124 yılları arasında yaşanmış olabileceğini belirtir.⁹⁷⁷ Kitan araştırmacısı Pikov'a göre ise olaylar 1132 yılında Güney Altay'da gerçekleşmiştir.⁹⁷⁸ İbnü'l-Esir'e atıf yapan Mokeev, Kitanların bir kaç grup şeklinde batıya hareket etmiş olabileceğini ve Kırgızlarla Kitanlar arasındaki ilk çatışmanın 1128 yılından önce cereyan ettiğini yazar.⁹⁷⁹ Drompp ise, çatışmanın daha sonra olduğu görüşünde, “1130 civarında Kırgızlar ve

⁹⁷³ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 63-64.

⁹⁷⁴ Cuveyni, *A.g.e.*, s. 70; D. Duturaeva, Karahıtayların Emil haricinde hiçbir kurulu bina veya yerleşkesinin olmadığına dikkat çekerek (*Tsentral'naya Aziya v Period Pravleniya Karakitaev (Vtoroye Çetvert XII-Naçalo XIII Vv.)*, Basılmamış Doktora Tezi, Taşkent 2010, s. 21).

⁹⁷⁵ Anvar Mokeev, *Kırgızı Na Altae i Na Tyan'-Şane*, Bişkek 2010, s. 74.

⁹⁷⁶ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, c. I, İkinci Kitap, Moskova-Leningrad 1952, s. 78-79.

⁹⁷⁷ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. 2, 1. Kitap, Moskova 1963, s. 503.

⁹⁷⁸ G. G. Pikov, *Zapadnye Kidanii*, Novosibirsk 1989, s. 76.

⁹⁷⁹ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 76.

Karahıtaylılar arasında bir çatışma yaşandı, Kırgızlar yenilmedi; ancak bir süre de olsa Karahıtayların yönetimi altına girdikleri konusunda spekülasyonlar vardır.”⁹⁸⁰ demektedir. Mokeev, Liao Devleti’nin yıkılmaya yüz tuttuğu dönemde, yani XII. yüzyılın ilk çeyreğinde batıya doğru harekete geçen bazı Kitan gruplarının Altay Kırgızları ile ilk ciddi çarpışmalar yaptığını bildirir.⁹⁸¹ Gumilev, “Cuveyni’nin yazdıklarından Karahıtayların güçlenmesinin Emil’de Kırgızlarla çarpıştıktan sonra yani 1121 ile 1124 yılları arasında gerçekleştiği çıkarılabilir”⁹⁸² demektedir. Zaten Cuveyni de, Emil’de Gurhan’a pek çok Türk boyunun katıldığını ve zamanla sayılarının 40 bin aile olduğunu belirtir.⁹⁸³ Görüldüğü gibi, Kitanlar batıya hareket ederken yaşanan Kırgız-Kitan savaşı veya çatışmasının hangi tarihte yapıldığı konusunda bilim adamları arasında görüş birliği yok. Şimdilik bunun XII. yüzyılın ilk çeyreğinde olduğunu söyleyebiliriz ve büyük olasılıkla çatışmadan Kırgızlar galip ayrılmışlardır. Bilim adamlarının çoğu bu konuda hemfikirler.

Barthold, bu süreci şöyle yorumlar; “Bunlara (Karahıtay) Yenisey nehrinin yukarı kısımlarında Kırgızlar hücum ettiler ise de Kıtaylar biraz daha güneybatı tarafına giderek bu hücumdan yakalarını kurtarabildiler ve XI. yüzyılda Yabakularla Karahanlılar arasında savaş meydana olan şimdiki Çugucak civarında Emil adında bir şehir kurdular.”⁹⁸⁴ Karataev, Kırgızlarla Kitanların çarpışmasının günümüz Tuva topraklarının güneyinde olduğunu ve Kitanların bu çarpışmadan sonra Emil, Çugucak tarafına gittiklerini yazar.⁹⁸⁵

1130 baharında Yenisey boyundaki Kırgız topraklarını geçtikten sonra tekrar güneybatıya yönelerek Tarbagatay’da İmil şehrini kuran Yeh-lü Ta-şi, Karluklarla Kanglı boyları tarafından sıkıştırılan Karahanlı hükümdarının yardım istemesi üzerine her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan Balasagun’a kadar geldi ve bu fırsattan

⁹⁸⁰ M. R. Drompp, *A.g.m.*, s. 397- 404; Ortaçağ Kırgız askerlik sanatı üzerine çalışmaları bulunan L. A. Bobrov, Kitanların 1129 yılında Kırgız topraklarına girdiğini, buna karşılık Kırgızların da Kitanlara saldırdığını yazarak, iki halk arasında yapılan savaş hakkında “Kırgız-Kitan Savaşları” adlı bir resim de çizmiştir. Resim için bkz: Resim 2, (http://zaimka.ru/kochevie/kirg_pic12.shtml)

⁹⁸¹ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 74.

⁹⁸² L. V. Gumilev, *Poiski Vımışlennogo Tsarstva ..*, s. 66.

⁹⁸³ Cuveyni, *A.g.e.*, c. II, s. 70.

⁹⁸⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 101.

⁹⁸⁵ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy.....*, s. 34.

yararlanarak Kaşgar, Beşbalık ve Hotan'ı da kendine tabi kılıp başşehir Balasagun olan Karahıtay Devleti'ni kurdu.⁹⁸⁶

Kitanların Türkistan'da devlet kurup güçlendikten sonra tekrar doğuya veya Kırgızlara sefer düzenlemesinin nedenleri hakkında iki ana görüş mevcut. Onların birincisi, Kitanların Kırgızlardan öcünü almak istemesidir. Diğer de, Kitanların kaybettikleri eski topraklarını elde edip, Liao Devleti'ni yeniden kurmak istemeleridir. Cuveyni, konuyla ilgili; “Kanklılara boyun eğdirdi. Kaşgar ve Hoten bölgelerine asker göndererek oraları ülkesine kattı. Daha sonra kendisine karşı gösterilen düşmanlıkların öcünü almak için Kırgız bölgesine asker göndererek Beş Balık'ı aldı. Oradan da Fergana ve Maveräünnehr'e sefer düzenleyerek oraları ülkesine kattı”⁹⁸⁷ demektedir.

Barthold, Kitanların Kırgızlara yaptığı seferin 1136 yılında gerçekleştiği görüşünde.⁹⁸⁸ Pikov ise, Siao Valil önderliğindeki 70 bin kişilik ordunun 1134 yılında sefere çıktığını ama hiçbir düşmanla savaşmayıp geri döndüğünü, kalabalık Kitan ordusundan Kırgızların savaşmaktan çekinmiş olabileceğini ve seferin asıl amacının Liao Devleti'nin yeniden canlandırmak olduğunu, Kırgız meselesini de gitmişken çözmek istediklerini bildirir.⁹⁸⁹

Kitanların Kırgızları cezalamak için nereye gittiği hakkında üç ayrı görüş mevcut. Birinci görüşü savunan Karayev, Hudyakov ve Cusuev onların Doğu Türkistan'da olduğunu belirtirken,⁹⁹⁰ ikinci görüşü savunan Barthold seferin Batı Moğolistan'a yapıldığını yazar.⁹⁹¹ Kızlasov, Mokeev ve Pikovlar ise Kitanların Altay'a doğru sefere çıktıkları görüşündeler.⁹⁹² XII. yüzyılda Kırgızlar parça parça olarak hem Doğu Türkistan'da, hem Batı Moğolistan'da, hem de Altay bölgesinde yaşıyordu. Bunun için Kitanlar Kırgızlara karşı bahsi geçen üç bölgeye de sefer

⁹⁸⁶ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 415. Çin kaynakları bu devleti Hsi Liao (Batı Liao), Müslüman kaynakları büyük ihtimalle Hita (Hata) dedikleri Kuzey Çin'deki Liao İmparatorluğu'ndan ayırt etmek için bu devlete “Karahıtay” adını vermişlerdir. Müslüman kaynaklarında devletin kuruluş yılı olarak 1128 yılı gösterilse de, doğrusu 1130 yılıdır (T. Çorotegin, *A.g.e.*, s. 103-105; G. G. Pikov, *Zapadnie Kitani v İstorii Sredney Azii i Kazahstana (1125-1218)*, Doktora Tezi, Novosibirsk 1986, s. 9).

⁹⁸⁷ Cuveyni, *A.g.e.*, c. II, s. 71.

⁹⁸⁸ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. 2, 1. Kitap, Moskova 1963, s. 503.

⁹⁸⁹ G. G. Pikov, *Zapadnie Kidanii*, Novosibirsk 1989, s. 78.

⁹⁹⁰ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, İstanbul 2008, s. 174; T. Çorotegin, *A.g.e.*, s. 107-108; K. D. Djusayev, “O “Çernih Kitayah” i “Krivom” Gosudare”, *Dialog Tsivilizatsiy Na Velikom Şelkovom Puti*, Bişkek 2001, s. 17-18.

⁹⁹¹ V. V. Barthold, *Dvenadtsat' Leksiy Po..*, s. 104.

⁹⁹² L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı*, s. 131; A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 77.

düzenlemiş olabilir. Burada Kitanların Kırgızların eski yurtları olan Minusin havzasına sefer düzenlemediğini ve Doğu Türkistan, Batı Moğolistan veya Altay'daki Kırgız boylarıyla muhatap olduğunu belirtmeliyiz.

Kıçanov, Yuan Shi'de "Kitanlar Yedisu'da Kırgızlarla çatıştı" bilgisinin geçtiğini ve bunun büyük ihtimalle Kırgız adı ile bilinen başka büyük bir Türk grubu olabileceğini yazar.⁹⁹³ Kırgızların o dönemde Yedisu'da halkın çoğunluğunu oluşturduğunu söylememiz şimdilik imkansızdır. Bundan dolayı Kıçanov'un tespiti doğru olabilir.

Soltonoyev, Yunusaliyev, Moldobayev gibi Kırgız bilim adamları, Yeh-lü Ta-şi'nin Manas Destanı'ndaki Karahıtay Töresi "Coloy" olduğunda hemfikirlerdir.⁹⁹⁴ Destan'da Amur nehri başlarında yaşayan Karahıtay hanı olarak tarif edilen Coloy, sürekli Kırgızlarla çatışma içinde olur.⁹⁹⁵

Bazı bilim adamları, Kitanlar tarafından Hatun Balık ve Kırgızların Futuçin şehrinin zaptedildiğini de belirtirler.⁹⁹⁶ Elimizde Kırgızların bu şehri ile ilgili fazla bilgi yok. Futuçin şehrinin bazı eserlerde Doğu Türkistan sınırlarındaki günümüz Cimsar şehri olduğu yazılıyor.⁹⁹⁷ Belki de Doğu Türkistanda bulunan bu şehir o dönemde oralı Kırgızların emri altındaydı.

Kırgız-Kitan ilişkileri bağlamında değinmemiz gereken bir başka şehir, Karahıtayların Çüy vadisinde başkent yaptıkları Balasagun⁹⁹⁸ şehridir. Balasagun'a tarih boyunca "Kuz Ordo", "Kuz Balık", "Kuz Uluş" veya Tanrı dağlarının

⁹⁹³ E. İ. Kıçanov, "Yuan Sulalesi Tarihi" Kırgızdar Cönündö", *KKTB*, c. II, Bişkek 2002, s. 270.

⁹⁹⁴ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, Bişkek 1995, s. 75-78.

⁹⁹⁵ Bu durum Manas Destanı'nda şu şekilde geçer; "Amurdun başın caylagan, Şakarday kücü kaynak, Karduu Kıtay törösü, Altı batman buuday cep, Dan cıttangan Çon Coloy! Altımış alptı bir soyup, Kan cıttangan Çon Coloy" (Amur nehri başında yaşayan, Gücü fışkıran, Zalim Kitan yöneticisi, altı batman (36 okka) buuday yiyen, Buuday kökan Büyük Coloy, altmış eri öldürerek, Kan kokan Büyük Coloy) (*Manas*, 1. Bölüm, 2. Kitap, Frunze 1959, s. 73).

⁹⁹⁶ A. G. Malyavkin, *Materialy Po İstorii Uygurov v IX-XII Vekah*, s. 64-65; V. P. Vasilev, "Kitayskie Nadpisi Na Orhonskih Pamyatnikah v Koşo-Tsaydame i Karabalgasune, *Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii*, c. III, SPb. 1897, s. 28-29; E Lun-Li, *İstoriya Gosudarstva Kidaney (Tsidan Go Chci)*, Moskova 1979, s. 42.

⁹⁹⁷ *İstoriya i Razvitie Sintszyana (Belaya Kniga)*, <http://russian.china.org.cn/russian/72393.htm>

⁹⁹⁸ İslam kaynaklarında Balasagun, Balasakun, Velasagun şeklinde zikredilmiştir (Enver Konukçu, "Balasagun" *İA.*, c. V, İstanbul 1992, s. 4); V. V. Barthold, şehrin "Hosun Ordu" veya "Hoto" adıyla bilindiğini yazar (*Sobranie Soçineniy*, c. II, 1. Kitap, Moskova 1963, s. 51).

teskeyinde⁹⁹⁹ bulunan başkent şehir denilmiştir. “Balasagun’da basılmış, 1032-1055 yıllarına ait paralarda “Kuzordu” ismi kullanılmıştır.”¹⁰⁰⁰ Kuz Ordu Çin kaynaklarında “Husi Wuertduo” (Güçlü Orda)¹⁰⁰¹ şeklinde geçer ve günümüz Kırgız Cumhuriyeti’nin Çüy vadisinde kurulmuştu. Kaşgârlı Mahmud’un Divan-ü Lugat’t-Türk adlı eserine ilave ettiği ilk Türk Dünya Haritası’nda, Balasagun şehri haritanın ana merkez noktasını teşkil etmektedir. Haritada Balasagun şehrinin yerleşim yeri olarak günümüz Çüy vadisindeki Burana Harabesi gözükmektedir.¹⁰⁰² Günümüz Kalmuk dilinde ”Balgsn” kelimesi şehir, kasaba, yıkıntı manasını verir. Maglinov, Balasagun’un etimolojisini buna göre açıklar ve şehrin Karahıtaylar geldikten sonra bu adla anılmaya başladığını ileri sürer.¹⁰⁰³ Cuveyni de, eserinin Karahıtaylar tarihi kısmında Moğolların şehre “Kuz Balık” dediklerini yazar.¹⁰⁰⁴ Karahıtayların Gurhanı 1210’da Muhammed Harezmsah’a Talas vadisinde yenilir. Bunu öğrenen şehir halkı geri dönen askerlere kapılarını kapatırlar. Fakat Gurhan’ın bir şehri alabilecek kuvveti vardı. Ağustos- Eylül aylarında şehri kuşatan Karahıtaylar kısa sürede içeri girdiler. Hükümdarın verdiği emirle şehir üç gün yağma edildi ve katliama maruz kaldı. 47.000 kişi öldürüldü, sağ kalabilenler de şehri terk ettiler.¹⁰⁰⁵ Z. V. Togan şehrin önemini yitirmeye başlamasını Moğol hanlarının 1269 kurultayındaki karara bağlar. Ona göre, şehir halkı bölgeden sürülmüş yerine göçmenler gelmiştir.¹⁰⁰⁶ Görüldüğü gibi, günümüz Kırgızistan topraklarında bulunan Balasagun şehri Kitanlara başkentlik yapmış ve daha sonra Moğolların önemsememesi dolayısıyla ortadan kalkmıştır.

⁹⁹⁹ Teskey- Kırgızca bir kelimedir ve dağın güneş görmeyen tarafına denir. Mahmud Kaşgari ünlü sözlüğünde Kuz- kuz dağ - güneş görmeyen dağ, dağın kuz yeri olarak açıklamaktadır. Yani teskeyle kuz eş anlamdadır (*Divanü lugat- İt- Türk Tercümesi*, c. III, Ankara 1992, s. 124); B. U. Urstanbekov, T. K. Çoroev; A.g.e., s. 279; B. Ögel, konuyla ilgili, “Balasagun şehrinin Türk halkı ile Argu Türkleri büyük şehirler için “uluş” diyordu. Nitekim Karahanlı Devleti’nin kuzey başkenti olan Balasagun şehrinin Türkçe adı, Kuz-Uluş idi” demektedir (*Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt I, Ankara 2000, s. 204.); Reşat Genç, Kaşgarlı’ya atıf yaparak Karahanlıların devlet merkezine “ordu” dediklerini, Balasagun’a Kuz-ordu denildiğini yazar (*Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s. 142-143); E. G. Parker, şehir isminin “Oguz Ordo” olduğunu yazar (*Tıyaça Let İstorii Tatar*, Kazan 2003, s. 240).

¹⁰⁰⁰ Yunuscan Ali, “Balasagun Şehri Togrısida Kiskiçe Mulahize”, *Xinjiang Medeniyet Yadigarlıkları*, Sayı: I, Ürümçü 1992, s. 47; Varis Abdurrahman, “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, *Belleten*, c. LXVII, Sayı: 250, Ankara 2003, s. 774.

¹⁰⁰¹ D. Duturaeva, A.g.t., s. 20, 21. Müellif, “Kuzorda”nın Balasagun civarında olduğunu ve “Gurhan’ın ordası” olarak hizmet verdiğini düşünüyor.

¹⁰⁰² Mahmud Kaşgari, *Divanü Lügat- İt- Türk (Tercümesi)*, Ankara 1985, ek sayfa 28- 29; T. Ç. Kadırmambet Uulu, *Mahmud Kaşgari (Barsgani) cana Anın “Divanı Lugatı Türk” Söz Cıynagı (1072-1077)*, Bıшкеk 1997, s. 146- 147.

¹⁰⁰³ V. Maglinov, *Eluy Daşı- Prins- Voin- Diplomati*, Elista 2000, s. 142.

¹⁰⁰⁴ Cuveyni, A.g.e., c. II, s. 70.

¹⁰⁰⁵ E. Konukçu, A.g.m., s. 4.

¹⁰⁰⁶ Z. V. Togan, “Balasagun”, *İA.*, c. II, İstanbul 1961, s. 272.

Bazı tarihçiler Kırgız-Kitan ilişkilerindeki en önemli olayın, Kırgız-Kitan savaşları sonucunda Yenisey Kırgızları ile Tanrı Dağ, Doğu Türkistan ve İrtiş havzasında yaşayan Kırgızlar arasındaki irtibatın kesilmesi olduğunu belirtirler.¹⁰⁰⁷ Tarihçi Mokeev, aynı nedenlerle Altay Kırgızlarının Türkistan'dan ayrı kaldığına dikkat çekmiştir; “Kitanların batıya yönelmesi ve Yedisu bölgesinde XII. yüzyılın ilk yarısında Karahıtay Devleti'nin kurulması Altay Kırgızlarının Doğu Türkistan'dan kopmasına neden olmuştur.”¹⁰⁰⁸ Karahıtay hakimiyeti dönemi, Hun, Göktürk ve Uygur Devleti'nden sonra Kırgızlar için en kötü dönem olmuş, bir ölçüde Türk kağanlıklarının yıkılmasından sonra toparlanma şansı yakalayan Kırgız boyları bir daha Yenisey coğrafyasında yerleşememişlerdir.¹⁰⁰⁹

Kırgız-Karahıtay ilişkilerinin bir başka sonucu da, günümüz Kırgız boyları arasında isim olarak Karahıtaylarla bağlantısı olan boy ve uruğların varlığıdır. Günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında kökleri Karahıtaylara kadar uzanan “Kıtay”, “Kara Kıtay”, “Kıtay Kıpçak”, “Kıtaylar”, “Kıtat”, “Ming Kıtay”, “Sarı Kıtay”, “Nayman”, “Bulgaçı Nayman”, “Böö Nayman”, “Kara Nayman”, “Kökö Nayman”, “Naray Nayman”, “Utay Nayman” boy ve uruğları mevcut.¹⁰¹⁰ Kıtay adı ile bilinen boylar eskiden beri Evliya Ata, Talas Aladağları'nın kuzey taraflarında,¹⁰¹¹ XIV. yüzyıla gelindiğinde Çüy ve Talas bölgelerinde yaşıyorlardı.¹⁰¹² Günümüz Kalmuk halkı arasında da “Kittud”, “Kıtat” adlı boylar mevcuttur.¹⁰¹³ Türkistan'da kurulan Karahıtay Devleti'ne mensup Moğol kökenli halklar, zamanla yerli Türk boyları arasında eridiler. XII. yüzyılda kurulan bu devletin izlerini bölge halkları arasından boy adları örneğinde olduğu gibi, çeşitli yer adlarında da görmek mümkün.

¹⁰⁰⁷ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 130; V. V. Butanaev, İ. Butanaeva, *A.g.e.*, s. 182; Manas Destanı'nda Kırgızları çeşitli coğrafyaya dağıtanların Kıtaylar veya Karahıtaylar olduğundan bahsedilir (İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, Bışkek 1995, s. 79).

¹⁰⁰⁸ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁰⁹ M. Kalkan, “Kırgız Boylarının Yenisey'den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, *Erdem*, c. 14, Sayı: 42, Ankara 2005, s. 89.

¹⁰¹⁰ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003.

¹⁰¹¹ S. M. Abramzon, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Bışkek 1999, s. 708.

¹⁰¹² M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006, s. 204.

¹⁰¹³ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 77.

2. Kırgız-Tatar İlişkileri

Tatarlar hem Türk halkları, hem de Moğol halkları tarihi açısından önem arzeden bir halktır. Kırgızlar gibi Tatarların da en eski halklardan olması, onların isimlerinin Türk-Moğol halklarının şecerelerine yansımaya neden olmuştur. Ebu'l Gazi yazdığı şecere eserinde Tatar Hanı ile Kırgız Hanı'nın Moğol Hanı'na karşı birlikte sefere çıktığından bahseder;

“İl Han Moğolların Hanı idi. Tatarların dokuzuncu hanı Süyünç Han olduğunu daha önce söyledik. Çağdaş olan iki han arasında sürekli savaş, saldırı yaşanırdı. İl Han hep kazanırdı. Bundan dolayı Süyünç Han büyük hediyeler ile Kırgız Hanı'na elçi gönderdi ve daha çok hediye göndereceğine söz vererek onu müttefik olmaya ikna etti....Süyünç Han Kırgız Hanı ile dost olduktan sonra bütün Tatar yurtlarına elçi göndererek, Moğollardan öç almak için yardım talep edip belli bir gün belli bir yerde toplanmalarını istedi. Elçi gönderilen yerlerdeki bir yere toplanarak Moğollara karşı yürüdüler.”¹⁰¹⁴ Burada Tatarlardan kastedilen Moğollara karşı savaşan çeşitli boylar söz konusu olabilir. Yenisey Kırgızlarının Moğollara karşı direnişleri de bilinen bir gerçektir. Ebu'l Gazi'nin eserinde de bu tarihi olayların yansımaları yer almış olabilir. Ayrıca, tarihi kaynaklarda Kırgızlar ile Tatarların komşu oldukları hakkında bilgiler mevcuttur.

Kırgızlar ile Tatarlar komşu idiler. Kültegin runik yazıtında bunların peşpeşe “Kırgızlar, Üç Kurikanlar, Otuz Tatarlar” şeklinde¹⁰¹⁵ yazılması da Kırgızlar ile Tatarların komşu olduklarının göstergesidir. Kaşgarlı Mahmud da, Türk halklarını gruplara ayırırken, Tatarları Kırgızların yanına yerleştirir.¹⁰¹⁶

Tarihi kaynaklarda Kırgız-Tatar ilişkilerinin yansımaları Göktürk dönemine kadar gider. Göktürk döneminde Kırgızlar ile Tatarların siyasi görüşleri aynı çizgidedir ve bunlar müttefik durumundadır. Tatar boy birliği Kültegin, Bilge Kağan yazıtlarında “Otuz Tatar”, yine Bilge Kağan Yazıtı'nda “Dokuz Tatar” şeklinde

¹⁰¹⁴ Ebul Gazi, “Rodoslovnoe Drevo Tyurkov”, *Çingisiana*, Moskova 2009, s. 510-511.

¹⁰¹⁵ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, s. 31.

¹⁰¹⁶ Mahmud Kaşgarlı, *Divanu Lugat-it Türk*, c. I, Ankara 1992, s. 28.

geçer.¹⁰¹⁷ Kırgızlar ile Tatarlar Göktürklerle karşı Dokuz Oğuzları desteklemişlerdi.¹⁰¹⁸ Bununla ilgili Tatar bilim adamları İshakov ve İzmailov şunu belirtmektedir; “Merkezi Asya’daki siyasi olaylarda Dokuz Tatarlar Kırgızların müttefiki idiler ve Türklere (Göktürk) karşı onların (Kırgızlar) tarafını tuttular (723-724 yıllarındaki savaşlarda).”¹⁰¹⁹ Maalesef, bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgilere sahip değiliz.

Hsin Tang Shu’da, Kırgızlarda “müzik aleti olarak flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plaka ile ziller mevcuttu” demektedir.¹⁰²⁰ Kaynakta yazılana bakılacak olursa, Göktürk döneminde Kırgızlar “Tatar pipası”nı kullanıyorlardı.

VIII. yüzyıla ait Tuva’da bulunan Yenisey Herbis Baarı Yazıtı’nda da Tatarlar “Dokuz Tatar” olarak adlandırılır.¹⁰²¹ Herbis Baarı Yazıtı’nın kahramanı olan Külüg Yige, en büyük kahramanlığının Dokuz Tatarlara karşı savaşmaya gitmesi olarak açıklar; “Yirmi yedi yaşında, devletim için Dokuz Tatarlara gittim” der.¹⁰²² Bilindiği gibi Tatarlar VIII. yüzyılda Uygur Devleti’nin vasalları durumundaydı. Belki de bundan dolayı Göktürk döneminde müttefik olan Kırgızlar ile Tatarlar, Uygur döneminde karşı cephelerde yer almışlardı.

Kırgızların Uygurları 840 yılında yenmesinden sonra, Kırgızlar batıda Doğu Türkistan’a kadar ilerlediler. Doğu Türkistan’da Kırgızların Tatarları itaat altına aldıkları hakkında Çin kaynaklarında bilgi mevcuttur. Çin kaynağında 842 yılındaki olaylara ait Çinli memur Li De-yu-ya’nın mektubunda, “Tatarlar, Kırgızların düşmanı ve Uygurların son hükümdarının müttefiki idi” diye zikredilmektedir.¹⁰²³ Klyāstornıy konuyla ilgili şu ayrıntı ve yorumları yazar; “Li De-yu-ya, 842 yılında Kırgız elçisi General T’a-pu-he-tse (Tapu Alp Sol) ile Tyan De sınır kalesinde görüşür. Kırgız elçisi, Kuça, Beşbalık şehirlerini ve Dada (Tatarlar)ları itaat altına aldıklarını aktarır. Bu Kırgızlar ile Tatarların savaştığına dair ilk ve tek bilgidir. Kansu veya Doğu

¹⁰¹⁷ H. N. Orkun, *A.g.e.*, s. 31.

¹⁰¹⁸ S. G. Klyāstornıy, “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingizova Epoha)”, *Mongolica (K 750 Letyu “Sokrovennogo Skazaniya”)*, Moskova 1993, s. 141.

¹⁰¹⁹ D. M. İshakov, İ. L. İzmailov, *Etnopolitičeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV V.*, Kazan 2000, s. 25.

¹⁰²⁰ E. Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllar)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 109.

¹⁰²¹ S. G. Klyāstornıy, *A.g.m.*, s. 141-142; E. Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, Vol. 6/1, Ankara 2011, s. 395-402.

¹⁰²² S. G. Klyāstornıy, *A.g.m.*, s. 145.

¹⁰²³ E. Avirmed, *A.g.t.*, s. 22.

Türkistan'da cereyan eden olayda Tatarlar Kırgız egemenliğini tanımış, başka bir değişle onlara vergi ödemeyi kabul etmiştir.”¹⁰²⁴ Taşağıl, T'a-pu-he-tse'nin Kasım ayında Çin'e ulaştığını ve elçinin söylediklerini şöyle anlatır; “Kara Irmak (He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca onların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık, Ta-tan gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz”.¹⁰²⁵ Tatarların Kırgız egemenliğini kabul ettiğini belirten İshakov ve İzmailov, Tatarların akıbeti hakkında şunları yazar; “Uygur Kağanlığı 842 yılında Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra, Tatarlar onların topraklarına dahil edildiler (Tessırmağı vadisindeki yazıt). IX. yüzyılın ikinci yarısında, Kırgızların sürmesinden sonra Tatarlar Uygur İdikutluklarına (Turfan, Kansu) katıldılar.”¹⁰²⁶

Kırgız Kağanlığı devri Moğolistan topraklarındaki Tatar boyları hakkında çok az bilgilere sahibiz.¹⁰²⁷ Fakat Tatarların bir kısmı o devirlerde günümüz Moğolistan topraklarında yaşıyorlardı. Orhun Tatarlarının reisleri, eski Uygur merkezi olan Ordu-Balıg'da ve Göktürk Kağanı olan Bilge Kağan'ın otağının olduğu yerde bulunuyordu. 840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla bu bölge Kırgızların eline geçmiş ve Kırgızlar, düşmanları olan Uygurları korudukları gerekçesiyle, esas büyük Moğol kabilelerine karşı cephe almışlardır.¹⁰²⁸

Runik yazıtlarda Kırgızlar ile Tatarların günümüz Moğolistan topraklarında karşı karşıya geldiklerini anlatan bilgiler var. Hakasya'nın Uybat nehri kenarlarında bulunan ve bilim dünyasında 9. Uybat Yazıtı olarak bilinen Kırgızlara ait yazıda, Kırgız-Tatar ilişkileri hakkında bilgiler verilir.

Klyaştorıny yazıtın ilgili kısmını şöyle tercüme etmiş, “Tatar düşman halkı (kendi) huzuru için vergi veriyor. Biz ikimiz buna seviniyoruz”. Klyaştorıny,

¹⁰²⁴ S. G. Klyaştorıny, *A.g.m.*, s. 142.

¹⁰²⁵ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 78-79.

¹⁰²⁶ D. M. İshakov, İ. L. İzmailov, *A.g.e.*, s. 26.

¹⁰²⁷ L. Bilegt, *Rannemongolskiye Plemena ...*, s. 170.

¹⁰²⁸ C. Şahin, *XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 27-28.

Tatarların IX. yüzyıl başlarında Uygurların müttefiki olduğuna bakarak yazıtın IX.-X. yüzyıllara ait olabileceğini bildirir.¹⁰²⁹

Hudyakov ile Butanaev ise, yazıtı şu şekilde okur; “Ağlayan Tatar halkı, kendi kız kardeşlerini veriyorlar, bizim küçük kardeşlerimiz (kadın hediye aldıkları için) seviniyorlar”. Bu bilim adamlarına göre, 840 yılından sonra Kırgızlar Moğol dili konuşan Tatarlarla karşılaştılar. Büyük ihtimalle, Kırgızlar “Derjava” döneminde düşman Tatarları yendikten sonra kadınlarını kendileriyle birlikte götürdüler. Adet gereği, Tatar kadın köleler Kırgız erkeklerinin ganimeti oldu. Uybat Yazıtı büyük ihtimalle böyle bir başarıyı anlatıyor.¹⁰³⁰

Çoroev, Kaşgari’deki “Ötüken, Uygur ülkesine yakın Tatar bozkırlarının adıdır” bilgisinden yola çıkarak, Kırgızları Kitanlardan önce Tatar veya Naymanların bu bölgeden sürmüş olabileceğini varsayar.¹⁰³¹ Kitanların Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarmadıkları, Kırgızlar ile Kitanlar arasında çetin savaşların olmadığı biliniyor. Fakat Çoroev’in bu görüşü daha derinlemesine incelenmesi gereken bir faraziye dir.

Kırgızlar ile Tatarların komşuluğu ilerleyen yüzyıllarda da devam etti. Cuveyni, Kırgızların Tatarların kuzeyinde oturduğunu yazar.¹⁰³² Abul Farac da, Tatarların kuzey sınırlarının Sibirya’ya kadar olduğunu belirtir.¹⁰³³

XIII. yüzyıla gelindiğinde de Kırgızlarla Tatarlar komşu idiler. “Kırgızlarla Merkitlerin arasında Buyür Gölü civarında ise Cengiz Han’ın büyük düşmanı olan Tatarlar yaşıyordu.”¹⁰³⁴

Manas Destanı’nda, “Mangulga tuugan Tatar bar” (Moğola akraba Tatar var)¹⁰³⁵ sözü mevcuttur. Bu söz Kırgızlar daha Yenisey havzası ve Merkezi Asya bozkırlarında yaşarken ve Tatar-Moğol işgali dönemlerinde ortaya çıkmış olabilir.

¹⁰²⁹ S. G. Klyashorniy, “Devyataya Nadpis s Uyбата”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 1, Moskova 1987, s. 36.

¹⁰³⁰ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 125.

¹⁰³¹ T. Çorotegin, *Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral’noy Azii Domongol’skogo Vremeni*, Bışkek 1995, s. 92.

¹⁰³² Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. I, Ankara 1988, s. 93.

¹⁰³³ Gregory Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. II, Ankara 1987, s. 476.

¹⁰³⁴ C. Şahin, *A.g.t.*, s. 12.

Cengiz Han ne kadar Tatarları parçalatıp dağıttıysa da, Tatar uruğları ve Tatar adı yaşamaya devam etti. Şah Mahmut Çuras, Mogulistan Devleti tarihini anlatırken, Yarkent'ten kaçan Kırgızları takip eden askerler arasında Tatarların olduğunu da yazar.¹⁰³⁶

Kırgız-Tatar ilişkileri ile ilgili bir başka konu, Klyāstornıy'ın Yenisey Kırgızlarının “Tatar” adını Yuan Devleti devrinden itibaren kullandıkları ile ilgilidir. Konuyla ilgili görüşümüzü Kırgız-Hakas Meselesi Bölümü'nde açıkladık.

Kırgız-Tatar ilişkileri hakkında elimizde fazla bilgilerin olmamasına rağmen, Göktürk döneminden itibaren ikili ilişkilerin olduğunu, Kırgızlar ile Tatarların komşu olarak yaşadıklarını, bazen müttefik, bazen de düşman kesildiklerini söyleyebiliriz.

Günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında Munguş boyuna mensup Tatar uruğu mevcut. Karataev, bu uruğun XII.-XIII. yüzyıllarda Tatarlar Angara Muren nehri civarında Kırgızlarla komşu olarak yaşadıkları dönemde Kırgızların arasına katılmış olabileceğini yazar.¹⁰³⁷

3. Kırgız-Shih-wei İlişkileri

Kırgız-Shih-wei ilişkileri Kırgızların Ötüken bölgesini ele geçirmesinden sonra resmen başlamıştır. Kırgız ordusunun Uygurları gizleyen Shih-weilere sefer düzenlediği biliniyor. Daha sonra Shih-weilerin bir kısmı muhtemelen Kitanlar ile birlikte Türkistan bölgesine göç etmiştir. Manas Destanı'nda da Kırgız-Shih-wei ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgiler veriliyor.

Çin kaynaklarında, “Shih-weiler Kitanların bir koludur. Onlar Dunhuların kuzey tarafında yaşarlar ve muhtemelen Ding-linglerin soyundandır”¹⁰³⁸ bilgisi verilir. Ding-linglerin eski Kırgızlarla ilişkilerini göz önünde tutacak olursak Shih-wei-Kırgız ilişkilerinin ne kadar derinlere gideceğini görebiliriz.

Kıçanov, Yuan kaynaklarının Kırgızlarla ilgili bölümlerinde, Kırgızların kuzeybatı Mançurya'da yaşayan Shih-weilere birkaç kez sefer yaptığından

¹⁰³⁵ M. Kocobekov, “Tatar Maddesi”, *Manas Entsiklopediya*, c. II, Bışkek 1995, s. 271.

¹⁰³⁶ Şah Mahmud İbn Mirza Fazil Çuras, *Hronika*, Moskova 1976, s. 223.

¹⁰³⁷ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 169.

¹⁰³⁸ V. S. Taskin, *Materialy Po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppi Dunhu*, Moskova 1984, s. 139.

bahsedildiğini bildirir.¹⁰³⁹ Kırgızlar 847-848 yıllarında Baykal çevresine sefer düzenlediler ve Shih-wei kabilelerini itaat altına aldılar. Kırgız askerlerinin başında Apa vardı ve bu sefere 70 bin asker katılmıştı.¹⁰⁴⁰ Gumilev, Kırgızların bu sefere bir tümen askerle 847 yılında çıktığını yazar.¹⁰⁴¹ Kırgız askerleri burada Shih-weileri bozguna uğrattılar. Shih-wei kabileleri arasında bazı kaçak Uygur aileleri vardı.¹⁰⁴² Bu Uygur aileleri Kırgızlar tarafından alınıp Gobi Çölü'nün kuzey taraflarına götürüldüler. Fakat birkaç aile orman arasında gizlenip kaldılar.¹⁰⁴³ Bazı kaynaklarda Shih-weiler ile birlikte Solon boylarından da bahsedilir.

Solonlar o dönemde Büyük Hingan'ın (Kıngan) doğu yamaçlarında Shih-weilerle komşu olarak yaşıyorlardı. Romodin'in fikrinde Uygur, Shih-wei ve Solonlar Kırgızlara karşı birlikte savaşmış olabilirler.¹⁰⁴⁴ Kırgız tarihçisi Moldobayev de, Manas Destanı'ndaki Kırgız-Shih-wei, Kırgız-Solon ilişkilerinin IX. yüzyılda gerçekleşmiş olabileceğini tahmin ederek, gizlenen Uygur kalıntılarını ararken Kırgızların Baykal ötesinde de Shih-weiler ile karşılaşmış olabileceğini belirtir.¹⁰⁴⁵ "Mecmuatü't Tevarih" eserini inceleyen Romodin, eserdeki Kırgız-Shih-wei, Kırgız-Solon ilişkilerinin 840'lı yıllardaki olayları yansıtmış olabileceğini yazar.¹⁰⁴⁶ Bu seferden sonra Tuva ve Moğolistan toprakları Kırgız Devleti'nin bir parçası oldu. Kırgız askeri birlikleri doğuda Amur nehrinin yukarı kısımlarına, batıda Tanrı Dağlarının doğu yamaçlarına kadar ulaştılar.¹⁰⁴⁷

Shih-wei ve Solon halkları Manas Destanı'nda, Moldobayev'in Yeh-lü Ta-şi olarak gördüğü "Coloy Han"ın emri altında gösterilir.¹⁰⁴⁸ Bu tespit de, olayların IX.

¹⁰³⁹ E. İ. Kıçanov, "Yuan Sulalesi Tarihi" Kırgızdar Cönündö", *KKTB*, c. II, Bışkek 2002, s. 270.

¹⁰⁴⁰ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 81.

¹⁰⁴¹ L. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskova 1976, s. 431.

¹⁰⁴² A. G. Malyavkin, bunların sayısının 2-3 bin olduğunu ve 7 Shih-wei boyunun bunları kendi aralarında paylaştıklarını bildirir ("Uyguri i Kitay v 840-848 Godah", *İstoriya i Kul'tura Vostoka Azii*, c. III, Novosibirsk 1975, s. 78).

¹⁰⁴³ *KKTB*, c. II, s. 47; C. Gökalp, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları* (M.S. 552-999), Ankara 1973, s. 160.

¹⁰⁴⁴ İ. M. Moldobayev, *Etnokul'turniye Svyazi Kırgızov v Srednevekov'e*, Bışkek 2003, s. 15.

¹⁰⁴⁵ İ. M. Moldobayev, *A.g.e.*, s. 13, 15.

¹⁰⁴⁶ İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturniy...*, s. 103; Aynı müellif, eserinin başka bir yerinde, Tuvalıların Kırgız Kağanı'nın Tuva'daki payitahtına "Şivee" dediklerini aktarır (s. 131). Bu da Kırgız-Shih-wei ilişkileri açısından üzerinde araştırılma yapılması gereken önemli bir noktadır.

¹⁰⁴⁷ D. G. Savinov, "O Granitsah Gosudarstva Eniseyskih Kırgızov v IX-X Vekah", *Problemi Etnogeneza Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka*, Novosibirsk 1973, s. 91-92.

¹⁰⁴⁸ İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturniy...*, s. 105.

yüzyılda cereyan ettiğini göstermektedir. Tarihte de Shih-weilerin Kitanlar ile birlikte yaşadıkları, daha sonra onların arasında eridikleri biliniyor.

Shih-weiler Kırgız seferine maruz kaldıktan sonra bir kaç yıl daha Tang sarayına elçi gönderip onlarla ilişki kurmuşlardır. IX. yüzyılın kırklı yıllarında Shi-wei elçileri hediyelerle beraber bir kaç kez Çin başkentine geldiler, ama burada pek de iyi karşılanmadılar.¹⁰⁴⁹

XII.-XVI. yüzyıllar arasındaki olayları yansıtan “Mecmuatü’t Tevarih” eserinde de Solon ve Shih-weiler hakkında bilgi verilirken, Yeh-lü Ta-şi olduğunu düşündüğümüz Coloy Han ile Shih-weiler arasındaki ilişkiler şöyle anlatılır; “Kalmukların Coloy Hanı Manas’a savaşta kaybettikten sonra onu zehirlemek ister ve Casta halkından Tuvay adında birini Manas’a gönderir. Göndermeden önce Tuvay’a kızı Culunceve’yi verir. Kalmukların Solon-Shih-weilerine yönetici olarak tayin eder.”¹⁰⁵⁰ “Mecmuatü’t Tevarih” eserinde konu olduğuna göre, Kitanların emrinde olan Shih-wei ve Solon boylarının bir kısmının XI. yüzyılda Kitanlarla birlikte Orta Asya’ya gelmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Kırgız-Shih-wei ilişkilerinin zayıf da olsa Moğol İmparatorluğu döneminde de devam ettiği hakkında bilgiler mevcuttur. Togan, Shih-weilerin daha sonraki dönemleri hakkında şunları yazar; “Shih-weiler Amur nehri dolaylarına hakimdirler. Gerçi Shih-weiler hayli cesurdurlar ve Çengiz sonradan onlardan da istifade etmiştir. Çengiz’in ecdadı Kabul Han’ı Shih-weiler öldürmüşlerdi.”¹⁰⁵¹ Shih-weiler, “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde “Şibir” şeklinde geçmektedir; “Şibir, Kesdiyin, Bayit, Tuhas, Tenlek, To’eles Tas ve Bacigid’lerin bu tarafında oturan orman halklarını tabi kıldıktan sonra, Coçi Kirgisud’ların Tümen ve Binlik komutanlarını ve orman halklarının komutanlarını da yanına alarak geri döndü...”¹⁰⁵² Bu dönemde hem Shih-weiler, hem de Kırgızlar “Orman halkları” arasında yer aldılar ve Sibirya bölgesinde yaşıyorlardı.

¹⁰⁴⁹ C. Gökalp, *A.g.t.*, s. 21, 26.

¹⁰⁵⁰ Sayf ad-Din Aksikendi, *Tarihtardın Cıynagı (Macmu Atut-Tavorih)*, Bişkek 1996, s. 58-59. Eserde Shih-weiler “Sulunşibe” şeklinde birlikte yazılmıştır (*A.g.e.*, s. 62); İ. M. Moldobayev, *A.g.e.*, s. 14.

¹⁰⁵¹ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁵² *MGT*, s. 160; Eserin Buryatça tercümesinde “Şeber” (*Sokrovennoye Skazaniye Mongolov-Anonimnaya Mongol’skaya Hronika 1240*, Elista 1990), “Altan Tobçı”de ise “Şiber” şeklinde tercüme edilmiştir. (L. Danzan, *Altan Tobçı*, Moskova 1973, s. 184).

Manas Destanı'nda Moğol dili konuşan Shih-wei (Şibee), Solon, Kıtay, Tırgoot vs. halklar hakkında bilgiler bulunuyor.¹⁰⁵³ Şibeenler (Şibee), destanda Manas'ın düşmanları arasındaki halk olarak gösterilir.¹⁰⁵⁴ Manas Destanı'nın S. Karalayev varyantında Shih-wei (Şibee) ve Solonlar birlikte hareket eden boylardır. S. Orozbekov varyantında ise tersine Shih-wei (Şibeen) ve Solonlar ayrı ayrı anlatılır. Destanda Shih-weiler Kalmuk boylarından olarak gösterilir.¹⁰⁵⁵ Shih-weilerin Kalmuk boylarından olarak gösterilmesi daha sonraki dönemlerde gerçekleşen olayların etkisinden olsa gerektir. Ç. Valihanov 1856 yılında Kulca'da bulunduğu sırada bunlarla ilgili şunları kaydetmiştir; "Her Sibo ve Solon vatani görevini erlikten başlayarak yapmak zorundadır. Onların hepsi Kırgızca gayet iyi konuşurlar ve hatta Kırgız şarkılarını aynen Kırgızlar gibi söylerler."¹⁰⁵⁶

Bu konuyla ilgili Kocobekov şu fikrini bildirir; "Kırgızlaşmış Solon, Shih-wei boyları büyük ihtimalle, Ching Hanedanlığı tarafından sınırlara göç ettirilen boylar olsa gerek. Solon, Shih-wei boylarının bir kısmının hanedanlık tarafından XVIII. yüzyılın ikinci yarısında zorla sınır bölgelerine göç ettirildiğiyle ilgili tarihi kaynaklarda bilgiler mevcut."¹⁰⁵⁷

Yine Manas Destanı'nda Ching Hanedanlığı tarafından sınırlara zorla göç ettirilen Shih-weiler ile ilgili ayrıntılı şu bilgiler verilir; "Taş Köpürö cerdegen, Atahı Şibee el eken, Şibeenin kıyın balbanı, Çong Ilama deer eken, Şibee eldin ırımı, Canı katın törösö, Kindigin kesken kamıştan, Urugun Şibee dep koygon, Küügümgö kalsa kokustan, Karışkır talap cep koygon" (Taşköprü'de yaşayan, Shih-wei adlı halkmış, Shih-wei'in bahadırının ismi, Büyük Lamaymış, Shih-weilerini geleneğinde, Kadın yeni doğurduğunda, Göbeğini kamışla keserlermiş, Boy ismine Shih-wei dermiş, Geceleyin dışarda kalırsan, kurtlara yem oluyordu).¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵³ İ. M. Moldobayev, *A.g.e.*, s. 12.

¹⁰⁵⁴ M. Kocobekov, "Şibeen Maddesi", *Manas Entsiklopediya*, c. II, Bişkek 1995, s. 351.

¹⁰⁵⁵ İ. M. Moldobayev, *A.g.e.*, s. 13.

¹⁰⁵⁶ Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Almata 1985, s. 198. Yazar, Shih-weileri "Sibo" olarak kaydetmiştir; V. V. Radloff, bahsi geçen Shih-wei ile Solonların Tunguz kökenli olduklarını ve Çince konuştuklarını yazar (*İz Sibiri*, Moskova 1989, s. 528-531).

¹⁰⁵⁷ M. Kocobekov, *A.g.m.*, s. 351.

¹⁰⁵⁸ M. Kocobekov, *A.g.m.*, s. 351.

Şavkunov, Shih-wei etnoniminin Çince transkriptinin “Kadın gibi güçsüz, yumuşak” şeklinde açıklandığını belirtir.¹⁰⁵⁹ Kırgız dilinde de “Şıbee” kelimesi “Korkak, başını kaldırmayan” anlamında kullanılır.¹⁰⁶⁰

V. D. Rassadin, zaman içinde Moğolca’nın doğu ve batı olarak ayrıldığı, doğu Moğolcası’nın Kitan etnosu ile bağlantılı bir gelişim gösterdiği ve Kitan etnosunun ana dilinin Dagur dili olduğunu belirtmektedir. Batı Moğolcası’nı ise Merkezi Asya’nın iç bölgelerine giden Moğolların oluşturduğunu, onların dilinin bu topraklarda yaşayan Türk topluluklarından etkilendiği ve bu yüzden de Çin vakayinamelerinde “Şıvey” olarak adlandırıldığını belirtmektedir.¹⁰⁶¹

Yukarıdaki bilgileri göz önünde bulundurarak, Kırgız-Shih-wei ilişkilerinin doğrudan IX. yüzyıldan itibaren başladığını, Kitanlar, Moğollar ve Cungarlar döneminde de ilişkilerin devam ettiğini, Kırgız toprakları sınırlarında yaşayan bazı Shih-wei boylarının Kırgızlaştığını ve Shih-weilerle ilgili bilgilerin Manas Destanı’nda da yer aldığını söyleyebiliriz.

4. Kırgız-Kon(g)urat İlişkileri

Ele aldığımız dönemlere ait Kırgız-Kon(g)urat ilişkisinden bahseden kaynaklar mevcut değildir. Fakat, günümüz Kırgız halkını oluşturan boylar arasında büyük bir Konurat boyunun mevcut olması ve Kırgız şecerelerinde günümüz Kırgız halkının oluşumu anlatılırken, Konurat bey ve onun oluşturduğu boydan bahsedilmesi Kırgız-Konurat ilişkilerine eğilmemize sebep olmaktadır.

Konuratların erken dönemlerde Kırgızlar ile ilişki içinde oldukları veya komşu yaşadıkları ile ilgili bilgilere vakıf değiliz. Fakat, Moğolların dönürleri durumunda olan Konuratlar, Cengiz ve oğulları ile birlikte batıya doğru göç ettiler. “Konuratlar eski Moğol kabilesidir ve XIII.-XV. yüzyıllarda Türkleştiler, pek çok Orta Asya ve Kazakistan halkının oluşmasında rol aldılar, özellikle Özbeklerin”¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁹ İ. M. Moldobayev, *A.g.e.*, s. 12; E. B. Şavkunov, “Opıt Rekonstruksii Drevnih Etnonimov v İeroglifiçeskoy Zapisi”, *Noveşie Arheologičeskie İssledovaniya Na Dal’nom Vostoke SSSR*, Vladivostok 1976, s. 58.

¹⁰⁶⁰ K. Yudahin, *Kırgızça-Oruşça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 906.

¹⁰⁶¹ Muvaffak Duranlı, “Moğol Dillerinin Tarihi Gelişim Problemleri” Adlı Kongrenin Ardından”, *Turkish Studies*, Vol. 34, Summer 2008, s. 411.

¹⁰⁶² R. G. Kuzeev, *Proishojdenie Başkirskogo Naroda. Etničeskiy Sostav, İstoriya Rasseleniya*, Moskova 1974, s. 139.

Canıbek ve Kerey Han'ın Maveräünnehr-Deşt-i Kıpçak bölgesinden uzaklaşarak Batı Moğolistan'a muhacerat ettikleri dönemde bir kısım Konurat boyu onlarla birlikte hareket etmiştir. Bu şekilde Konuratlar, Kazakların ve Kırgızların etnik birliği içine zamanla girerek karışmış ve önemli olarak kabul edilen büyük boylar arasına girmiştir.¹⁰⁶³

Yenisey'den batıya göç eden veya göç etmek zorunda kalan Kırgız boyları da bu Türkleşmiş Konurat boyları ile Merkezi Asya bozkırlarında karşılaşmış olabilirler. Manas Destanı'nda Konuratlar bağımsız büyük bir boy ve Kırgızların komşusu olarak anlatılır.¹⁰⁶⁴ Mecmuatü't Tevarih eserinde, Kırgız ve Konurat 92 "İletiyalı" arasında sayılır.¹⁰⁶⁵ Kongurat şahıs ismi olarak Manas Destanı'nda da Manas'ın çobanı şeklinde zikredilir.¹⁰⁶⁶

Kırgız şecerelerinde Konurat dışardan esir olarak getirilen ama Tagay Biy tarafından evlatlık edinilip evlendirilen, ondan kendi evlatlık payını alıp kendi boyunu kuran birisi olarak anlatılır. Tagay Biy'in ünlü atı "Konurkula"nın düşmanda kalmasına nisbet olarak, esir edilip evlatlık alınan kişiye "Konurat" adı verilmiştir. Başka bir rivayete göre, Kırgız Hanı Otor ile 19 boydan oluşan Konurat Hanı Sarıbiy dünür olurlar. Sarıbiy'in erkek evladı olmadığından, kızı Raziya'nın Ürkör adlı oğlunu evlatlık edinir. Bu akrabalıktan sonra Kırgızlar ile Konuratlar birlikte İran'a sefer düzenlerler.¹⁰⁶⁷ Rivayetlerdeki ortak nokta, Kırgız-Konurat akrabalığının evlatlık edinme yolu ile gerçekleşmesidir.

Konuratlar, özellikle Sayan-Altay üzerinden gelerek Kırgız grupları arasına yerleşmiş olmalıdırlar. Konurat adının Kırgızlar ve Kazaklar arasında çokça yer alması, etnik kaynaşma olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁰⁶⁸ Bazı

¹⁰⁶³ M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006, s. 208; G. N. Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*, SPb. 1881, s. 49.

¹⁰⁶⁴ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturnıy..*, s. 147.

¹⁰⁶⁵ Sayf Ad-din Aksikendi, *A.g.e.*, s. 24.

¹⁰⁶⁶ "Kongurat Maddesi", *Manas Entsiklopediya*, c. I, Bişkek 1995, s. 321; Destanda ayrıca "Kongurbay", "Kongurbıy" ve "Kongurçaç" gibi şahıslar da mevcut (*A.g.e.*, s. 322-323).

¹⁰⁶⁷ Esenkul Törökan Uulu, *Kırgızdın Kıskaçça Sancırısı*, Bişkek 1995, s. 39-41.

¹⁰⁶⁸ M. Kalkan, *A.g.e.*, s. 210.

rivayetlere göre, Konuratlar Kırgızların Sağ Kanatı'nda, başka bir rivayete göre de Bulгааçı veya İçkilik Boy Birliği içindelerdir.¹⁰⁶⁹

Kalkan'ın, Kazak boyları hakkında bilgi verirken, “Konurat tayfası içindeki Kırgızeli adlı boyun köken itibariyle Kırgız olduğu şecerelerde tespit edilmiştir”¹⁰⁷⁰ bilgisini vermesi, Kırgız ile Konurat boylarının XIV. yüzyıldan sonra kaynaştıklarını göstermektedir. Günümüz Kırgız uruğ ve boyları arasında “Konurat”, “Kongur Uulu” boy ve uruğları mevcuttur.¹⁰⁷¹ Ayrıca, günümüz Moğolları arasında “Gungir” ve “Gunrat” boyları da varlıklarını devam ettiriyorlar.¹⁰⁷²

5. Kırgız-Kereit İlişkileri

Kereitler bozkırda yüksek kültürlü, kendi devletleri olan ve bu devletlerinin Kırgız Devleti'nin (IX.-X. yy) devamı olduğu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülen zamanının güçlü halklarından idi. Kereitlerin eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşamış olmaları da genelde Kırgız-Kereit ilişkilerini, özelde Kırgız-Kereit akrabalığı meselelerini ilginç kılan bir husustur.

Reşidüddin, Kereit emirlerinden Kuy Timur hakkında bahsederken, Ong Han'ın öldürülmesinden sonra onun eski dostu olan Cengiz Han'a hizmet etmek için geldiğini, çevresinde saygın kimse olduğundan ve eski günlerin hatırı için Cengiz Han'ın onu kabul ettiğini, o günlerde Ong Han'ın oğlu Sanggun'un Kırgız ülkesinde bulunduğu ve bölgede güçlendiği haberlerinin çıktığını, bunun üzerine Kuy Timur'un herşeyini (evi, çok sevdiği karısını) bırakarak Sanggun'a gittiğini ama onu bulamadığını yazar.¹⁰⁷³ Reşidüddin'den görüldüğü gibi, Kırgız ülkesi Cengiz'den kaçanlar için bir sığınak bölgesi idi. Yenisey Kırgız ülkesinin Cengiz muhalifleri için bir sığınak görevi üstlendiği Çin kaynaklarında da zikredilir. Yuan sülalesi kaynaklarında; “Söylenenlere göre, oralarda (Kırgız toprakları) eskiden Kereit hanı

¹⁰⁶⁹ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003, s. 110.

¹⁰⁷⁰ M. Kalkan, *A.g.e.*, s. 209.

¹⁰⁷¹ O. Karataev, *A.g.e.*, s. 110-112.

¹⁰⁷² E. P. Lebedeva, “K Voprosu o Rodovom Sostave Mongolov”, *Filologiya i İstoriya Mongol'skih Narodov*, Moskova 1959, s. 222-224.

¹⁰⁷³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 133.

Van Han yaşıyordu” deniliyor.¹⁰⁷⁴ Bu bilgi aynı zamanda Kereitlerin bir kısmının eski zamanlardan beri bu bölgede yaşamış olabileceğini de göstermektedir.

Kereitler Kırgızlar ile birlikte Abakan Nehri menbaı ve Ak İyust’ta yaşıyorlardı. “Sibir Haritası”nda Kereitler Yenisey Nehrinin sağ tarafında Yenisey ile Tuba Nehri arasında gözüktüyor.¹⁰⁷⁵ Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak, “Yenisey bölgesinde Kereitlerin iki yurtlarının olduğunu söyleyebiliriz; Kırgız, Tuba ve Altırların da yaşadıkları Tuba yurdu ve Kırgızlarla birlikte yaşadıkları Ak İyust yurdu.”¹⁰⁷⁶ Yenisey bölgesinde Kırgızlar ile Kereitler hem komşu, hem de kapı (yakın) komşu olarak yaşıyorlardı.

Kırgız Kereit ilişkiler hakkında Kıçanov’un söylediği şu görüşler önemlidir; “Cengiz Han dönemindeki iki büyük kağanlık olan Kereit ve Nayman Kağanlıklarının Kırgızlar ile ilişkisi hakkında Reşidüddin ve Cuveyni’de bilgiler mevcut. Bu bilgilere bakılırsa, Naymanlar ve Kereitler Kırgız etnosunun veya Kırgız Kağanlığı’nın bir parçası olabilir. Cengiz Han ile ilgili değerli araştırmaları olan Alman kökenli Rus araştırmacı P. Raçnevskiy de bu konu üzerinde yazmıştır. Gerçekten, Nayman ve Kereitler Kırgız Devleti (IX.-X. yy) dönemi Büyük Kırgız Ulusu’nun devamı olabilir.”¹⁰⁷⁷ Aristov da Kırgızlarla Kereitlerin köklerinin aynı olabileceğini yazmıştır.¹⁰⁷⁸ Raçnevskiy gibi bazı bilim adamlarının Nayman ve Kereitleri, Kırgızların içerisinde gibi göstermeleri, etnik aynılıktan ziyade daha çok siyasi açıdan Kırgız Devleti’nin bir parçası ve devamı olmaları anlamında yorumlanmalıdır. Özellikle XI.-XII. yüzyıl Merkezi Asya konargöçer halklarına ait ayrıntılı bilgilerin olmaması bu konu üzerinde daha açık görüş bildirmemizi engelliyor.

Elbette bu siyasi birliktelik ve paylaşılan coğrafya, zamanla Kereitlerin Kırgızlarla etnik anlamda da kaynaşmış olabileceklerine işaret eder. Nitekim, Karataev, Kereitlerin günümüz Kırgız halkı arasına en geç XII.-XIII. yüzyıllarda

¹⁰⁷⁴ E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, *KKTB*, c. II, Bişkek 2002, s. 272.

¹⁰⁷⁵ N. İ. Ribakov, “Dopolnitel’nie Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah”, *Drevnosti Sibiri i Tsentral’noy Azii*, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, s. 117.

¹⁰⁷⁶ S. V. Bahruşin, *İzbrannie Trudi Po İstorii Sibiri XVII-XVIII Vekah*, c. III, 2. Bölüm, Moskova 1955, s. 207.

¹⁰⁷⁷ E. Kıçanov, “Veliçiye i Padeniye Kirgizskogo Kaganata”, *Slova Kirgizstana*, (04 Kasım), Bişkek 2003, s. 11; E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, *KKTB*, c. II, Bişkek 2002, s. 270.

¹⁰⁷⁸ N. A. Aristov, “Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Čislennosti”, *Jivaya Starina*, Sayı: 4, SPb. 1897.

karışmış olabileceğini yazar.¹⁰⁷⁹ Çünkü Kereitlerin bir kısmının Cengiz ve oğulları devrinde de Yenisey’de yaşadıkları ve yerli halklar ile karıştıkları görülmektedir. Yenisey ve Abakan nehirlerinin uç kısmı ve Ogur Nehrine kadarki topraklarda yaşayan Hakasların İsar ulusunda Kereit (Kereyler) uruğu mevcuttur.¹⁰⁸⁰

Reşidüddin, Kereit uruğlarını sayarken Sahıyat uruğundan da bahseder. Yenisey’de de bu uruğ adına benzer Sagay boyu bulunmaktadır. Kereitlerin bir kısmı veya bahsi geçen boy, Van Han’ın Cengiz Han tarafından bozguna uğratılmasından sonra buralara gelmiş olabilir.¹⁰⁸¹ Yenisey havzasında Kereitlere ait haç-tamga resimlerinin kaya ve taşlara kazınmış olması da Kereitlerin eskiden beri buralarda yaşadıklarını kanıtlıyor. Özellikle Kara İyus Nehri Alban kolunda bulunan Tagar kurgan levhasında Kereit ve Kırgız haç işaretli tamgaları yan yana kazınmıştır.¹⁰⁸² Kırgız ve Kereitlere ait boy tamgalarının yan yana kazınması, ikili ilişki ve kaynaşmanın seviyesini de göstermektedir. Bir başka ilginç nokta da Moğollar haç işaretine “zagalmay” derken,¹⁰⁸³ Kırgızlar da haç işaretli tamgalarına “cagalmay tamga” demeleridir.¹⁰⁸⁴

Yuan Hanedanlığı döneminde sülalenin Yenisey bölgesine planlı göçleri söz konusudur. Sürekli isyan eden bölge halkını bastırmak ve bölgeden maksimum istifade etmek için yapılan bu sürgünlerde, bozkırdaki bazı Kereit boyları da Yenisey havzasına sürüldü; “Moğol iktidarı idaresiyle Orta Yenisey deresine göçürülmüş çeşitli urukların (Tumatlar, Urdutlar, Keraitler) Kırgız himayesi altına alınması”¹⁰⁸⁵ söz konusudur.

Bilindiği gibi Kereitler Hristiyan dininin Nestüri mezhebini kabul etmişlerdi. Kırgızların Manas Destanı’nda Nestürilere “Tarsa” derler ve bunlar ayrı bir millet olarak gösterilir. Ayrıca, bunların Kırgızlara dost bir millet olduğu aktarılır.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁷⁹ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 105.

¹⁰⁸⁰ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, İstanbul 2007, s. 143.

¹⁰⁸¹ N. İ. Rıbakov, “Dopolnitel’nie Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah”, *Drevnosti Sibiri i Tsentral’noy Azii*, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, s. 117.

¹⁰⁸² N. İ. Rıbakov, *A.g.m.*, s. 118; Kırgız boy tamgalarındaki haç işaretine benzeyen tamgalar aynı ad ile anılmıyorlar. Daha çok “cagalmay”, “kayçı” adlarıyla adlandırılıyorlar. Kırgız tamgaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy* ..., Bişkek 2003).

¹⁰⁸³ Yu. Agiymaa, Yu. Kruçkin, *Mongol-Oros Tol Biçig*, Moskova-Ulan-Bator 2009, s. 140.

¹⁰⁸⁴ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy*....., s. 30, 100-106, 117, 126-127, 211-214.

¹⁰⁸⁵ V. Ya. Butanaev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti....”, s. 405.

¹⁰⁸⁶ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny*..., s. 154.

Kırgızca’da “Tarsa” tabirinin eskiden Hristiyanlar için kullanıldığı biliniyor.¹⁰⁸⁷ Tez konumuz bağlamında Kırgızların Nestüri olan Naymanlar ve Kereitler ile az çok ilişkide oldukları biliniyor. Yine Kırgızların Naymanlarla çarpıştıklarıyla ilgili de bilgiler mevcuttur. Destanda zikredilen “Tarsalar” günümüz Kırgız boyları arasında da olan, Kereit boyu mensuplarıdır. Halen Kırgızlar arasında “Kereit” ve “Girey” adlı boylar bulunmaktadır.¹⁰⁸⁸ Ayrıca, günümüz Moğolları arasında da “Kirey” boyu mevcuttur.¹⁰⁸⁹ Türk ve Moğolların komşu olarak yaşadığı Altay bölgesinde yaşayan Kırgızların Kirey boyu,¹⁰⁹⁰ Kırgız-Kereit ilişkilerinin günümüze kadar uzanan en bariz örneğidir.

6. Kırgız-Merkit İlişkileri

Kırgız-Merkit ilişkilerinin kökleri Büyük Kırgız Devleti dönemine kadar gider ve Kırgızların Tanrı Dağları bölgesine göç etmesine kadarki zaman zarfında kesik kesik olsa da devam eder. Merkitlerin Selenga bölgesi ve Moğolistan’ın kuzey bölgelerinde yaşamaları onların Yenisey Kırgızları ile ilişkiler içinde olduğunu ispatlamaktadır.

Tang dönemi Çin kaynaklarında Milige olarak geçen Merkitler, Dubo ve Yüecilerle (Yüeh-chih) birlikte Kuzeybatı Moğolistan’daki Kosogol gölü civarında yaşıyorlardı. Gumilev, Tang sülalesi kaynaklarındaki “Kırgızlar Melige, Dubo ve Yüecilere baskınlar düzenliyor ve onları köle yapıyorlardı” bilgisindeki “Milige”lerin Merkitler olabileceğini yazar.¹⁰⁹¹ Bu görüşün daha netleştirilmesi gerekiyor. Şayet bu faraziye doğruysa, Kırgızlar ile Merkitlerin ikili ilişkilerinin erken dönemlere kadar gidebileceğini söyleyebiliriz. Cengiz döneminde hem Kırgızlar, hem de Merkitler karşı cephede yer aldılar.

¹⁰⁸⁷ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 708.

¹⁰⁸⁸ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 58, 105-106.

¹⁰⁸⁹ E. P. Lebedeva, *A.g.m.*, s. 224.

¹⁰⁹⁰ D. M. Dunlop, “The Karaits of Eastern Asia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 11, No. 2, London 1944, s. 289; Altay’daki Kırgızların Kirey boyu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Douglas Carruthers, *Unknown Mongolia*, Vol. II, London 1914, s. 351-374).

¹⁰⁹¹ L. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskova 2003, s. 264; Milige’nin günümüz Çulum Türklerin cetleri olan Melesler olduğunu düşünenler de var (*Tyurki Taejnogo Priçulım’ya. Populyatsiya i Etnos*, Tomsk 1991, s. 6.

Kırgız-Merkit ilişkileri hakkında bahsedilirken, Merkit yöneticisi Tokta Beki hakkında bahsetmemiz lazım. Yuan Shi'ye göre, Merkit yöneticisi Tokta Beki 1207 yılının baharında Kem nehrine kadar gelir ve üzeri buzla kapalı nehri geçerek Kırgız ülkesine kadar ilerleyip, beş boydan oluşan Kırgızları itaat ettirir.¹⁰⁹² Anvar Mokeev ise, Naymanlar ile ittifak kuran Tokta Beki'nin Cengiz Han'dan kaçarak Kırgızlara gittiğini ve Cengiz Han'ın bunu bahane ederek Kırgızları itaat ettirdiğini yazar.¹⁰⁹³ Buradan her halükarda Merkit liderinin Kırgız ülkesine gittiği anlaşılıyor. Cuveyni, Tokta Beki'yi "Tok Togan" olarak verir.

Cuveyni'de bu bilgi; "Küçlüg'ün (Cengiz'den) kaçısından sonra ondan ayrılmış olan Tok Togan, Kam-Kemcik'e gitmişti. Cengiz Han, Küçlüg'ün işini bitirdikten sonra büyük oğlu Tuşi'yi Tok Togan belasını ortadan kaldırmak için görevlendirdi. Tuşi, ondan eser bırakmadı"¹⁰⁹⁴ şeklinde verilir. Cuveyni'ye atıf yapan Barthold, nedense Merkit lideri Tok Togan'ın önce Küçlük ile savaştığını, sonra Kem Kemcik yani Kırgız memleketine gittiğini kaydeder. Coçi de ona karşı gönderilmişti.¹⁰⁹⁵

D'ohsson, Cengiz Han'ın 1216'da Çin'den Moğolistan'a döndükten sonra Altay Dağlarında toplanan Merkitleri kılıçtan geçirdikten sonra, isyan eden Kırgızları da bastırdığını yazar.¹⁰⁹⁶ Konuyla ilgili Barthold şu değerlendirmeyi yapar; "Cuveyni'nin rivayetinden, Merkitlerin imhasının, Coçi'nin Kırgızlara karşı seferi ile birleştirdiği neticesine varılabilir. Reşidüddin de bu seferden bahseder ve 1218 yılında gösterir. Fakat Merkitlerin Kırgızların ülkesine kaçtıklarını teyid edici başka bir bilgiye sahip değiliz."¹⁰⁹⁷ Cuveyni ve D'ohsson'un bilgilerinden, Cengiz Han'ın iki vakada da önce Merkitleri, daha sonra Kırgızları itaat ettirdiğini, Merkit liderlerinin de Cengiz'den kaçarken Kırgız ülkesine sığındığını görmekteyiz.

¹⁰⁹² T. K. Arzıbaev, "İstoriya Kırgızov v Pismennih Istočnikah XIV-XV Vekah", *Kultura Nomadov Tsentralnoy Azii (Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii. Samarkand 22-24 Noyabrya 2007 G.)*, Samarkand 2008, s. 42; Mehmet Kıldıroğlu, metindeki beş boydan "beş ülke"nin anlaşılması gerektiğini, ama XIII. yüzyıl başlarında Kırgızların beş ülkesinin olmadığına dikkat çeker ("IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Erzurum 2006, s. 155).

¹⁰⁹³ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 84-86.

¹⁰⁹⁴ Cuveyni, *A.g.e.*, c. I, s. 126.

¹⁰⁹⁵ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 394.

¹⁰⁹⁶ A. C. d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 77.

¹⁰⁹⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 395.

Cengiz ve oğulları döneminde Merkitler tıpkı Kırgızlar gibi fırsat buldukça Moğollara karşı isyan eden kabilelerden idi. Ögedey Han “büyük han” olduktan sonra isyancı boyları yatıştırmak için Merkit ve Kırgızların soylu ailelerinden kızlarla evlendi, böylelikle ikili ilişkilerini güçlendirmek istedi. Ögedey’in dördüncü hanımı Coçin “Tzilitisi-huteni” Kırgız kızı idi.¹⁰⁹⁸ Böylelikle bir Kırgız kızı Moğol İmparatoru sarayında ikamet etmeye başladı. Merkit kızlarının Moğol İmparatorluğu’nu yönettikleri, kendi oğullarını “büyük han” yaptıkları zaten biliniyor.¹⁰⁹⁹

Hem Kırgız, hem de Merkit boyları Yuan sülalesi döneminde de ufak çapta olsa bile Moğollara başkaldırmaya devam ettiler. Moğollar arasındaki özellikle Arık Buka-Kubilay iktidar kavgası da buna uygun zemin hazırlıyordu. Yuan Hanedanlığı Yenisey Kırgızlarının bir kısmını devletin iç bölgelerine sürerken, Kırgızlardan boşalan yerlere kaynaklarda Urduit veya Urdut olarak verilen Merkitler başta olmak üzere Tumat, Kereit boylarını ve Çinlileri yerleştirdi.¹¹⁰⁰

Kırgız-Merkit ilişkileriyle ilgili bir başka bilgi Oyrat devrine aittir. Oyrat Devleti’ni yöneten Ügeçi Kaşka’nın neslinden Mandukul Kara Kırgız, Merkit Bek Arslan’ın kızıyla evlenmişti. Mandukul’un ağabeyi Tokta Buka, Esen Tayşi tarafından tahttan indirildiğinde, Mandukul, Doğu Türkistan’daki Kırgız bölgesinde sığınma buldu. Mandukul, kayınbabası Merkit Bek Arslan’ın da yardımıyla 1463 yılında Oyratlara han oldu.¹¹⁰¹ Yukarıdaki bilgilerden görüldüğü gibi, Kırgız ve Merkit yöneticilerinin dönürlüğü söz konusudur ve bu şahıs ilerleyen yıllarda Oyrat Devleti’ni de yönetmiştir.

Karaev, XIV.-XV. yüzyıllarda Tanrı Dağları bölgesinde yaşayan Kırgızların ordusu arasında Merkitlerin da olduğunu belirtir.¹¹⁰² Günümüz Kırgızları içindeki Döölös boyunda “Merkit” uruğu mevcut ve bu uruğun Kırgızların Döölös boyuna Güney Sibiry coğrafyasında katıldığı tahmin edilmektedir.¹¹⁰³ Ayrıca, günümüz

¹⁰⁹⁸ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, A.g.e., s. 148-149.

¹⁰⁹⁹ Moğol sarayındaki Merkit kızları hakkında bkz: (V. V. Uşnitskiy, “Merkitские Printsessy Na Trone Mongol’skoy İmperii”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, Sayı: 1, Kızıl 2011, s. 239-252).

¹¹⁰⁰ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, A.g.e., s. 152.

¹¹⁰¹ T. O. Beyşenaliyev, “Kitayskie i Mongolskie İstoricheskie Soçineniya o Potomkah Açay-Tayçci”, *Epos “Manas” Kak İstoriko-Etnografiçeskiy İstoçnik. Tezisi Mejdunarodnogo Nauçnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 1000-Letyu Eposa “Manas”*, Bişkek 1995, s. 12-13.

¹¹⁰² Ö. Karaev, *Çagatayskiy Ulus.* ..., s. 131.

¹¹⁰³ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 137-138.

Kalmukları arasında da “Ho Merkit” boyu bulunmakta ve Kalmuklar arasında Tokta Beki ile ilgili de pek çok rivayetler dolaşmaktadır.¹¹⁰⁴

7. Kırgız-Nayman İlişkileri

Kırgız-Nayman ilişkileri kökü eski dönemlere kadar uzanan bir ilişkidir. Kırgızlar ile Naymanların komşu olarak yaşamaları, aralarında bazı çatışmaların yaşanması, folklor kaynaklarında ise dost ülke olarak gösterilmesi ilişkilerin yoğun olarak yaşandığının haberçisidir. Nayman boylarının günümüz Kırgız halkının oluşumunda önemli rol oynaması da Kırgız-Nayman ilişkilerinin derinliğini gösteren bir noktadır.

Mustafa Kalkan, Kırgız-Nayman ilişkilerini VIII. yüzyıla kadar götürür; “Mogilyan’ın (Bile Han-Tarduş Şad) seferleri sırasında, Naymanlar hanlarının yönetiminde Kırgız topraklarına giderek yerleşmişlerdir. Onlar VIII. asırda İrtiş ve Orhun nehri arasında yerleşmişlerdi.”¹¹⁰⁵ Hudyakov’un fikrine, IX.-X. yüzyıllarda Naymanlar İrtiş ve Tanrı Dağları’nın doğusunda yaşayan Kırgızları bozguna uğratmıştır. Reşidüddin’in sözünü ettiği “Kırgız bölgesi”ni, Dağlık Altay’da değil Cungarya’da aramalıyız. Naymanların Kırgız topraklarına VIII. yüzyılda giderek yerleştiğini ve IX.-X. yüzyıllarda Naymanların Kırgızları bozguna uğrattığını ispatlayacak yeni bilgilere ihtiyacımız olacak. Kırgız-Nayman ilişkileri hakkında daha çok XI. yüzyıldan sonrasına ait bilgilere vakıfız.

Naymanlar tarih sahnesinde görünmeye, bölgesinde önemli güç haline gelmeye başladıkları dönemden itibaren Kırgızlar ile sınırdaş yaşamaya başlamışlardı. XI. yüzyılda Naymanların toprakları doğudan batıya doğru Selenga ve Orhon nehirlerinin üst kısmından Tarbagatay’a, kuzeyden güneydoğuya doğru Tannu Ola’dan Altay Dağları’nın doğu kollarına doğru uzanıyordu. Batı taraflarında Kangeliler, kuzeyinde Kırgızlar, doğusunda Kereit ve Merkitler yaşıyorlardı.¹¹⁰⁶ Başka bir deyişle Kırgızlarla Naymanlar komşuydu. Yuan Shi’de Kırgız toprakları tarif edilirken, önceden buralarda Naymanların yaşadıklarından bahseder.¹¹⁰⁷ Çinli tarihçi Han Ju-lin,

¹¹⁰⁴ A. V. Tivanenko, *Gibel Plemeni Merkitov*, Slyudyanko 1998, s. 72.

¹¹⁰⁵ M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006, s. 210-211.

¹¹⁰⁶ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 47.

¹¹⁰⁷ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya v “Yuan-Şi” ...”, s. 59.

Naymanlar hakkında, “Tang sülalesi yıkıldıktan sonra güneye göç eden Kırgızların bir parçasıdır” demiştir.¹¹⁰⁸ Çin kaynaklarındaki bilgilerden anladığımız kadarıyla Naymanlar ile Kırgızlar sadece komşu değildiler.

XII. yüzyıl Kırgız-Nayman ilişkileri denildiği zaman, öncelikle Reşidüddin’deki bölük pörçük bilgiler akla gelir. Tabii bilgilerin böyle olmasından Reşidüddin’i sorumlu tutamayız. Sonuçta Reşidüddin, Kırgız-Nayman ilişkilerini kaleme almıyordu.

Yahudi vezirin yazdıklarına göre; “Cengiz devri öncesinde Naymanların yöneticileri Narkış Tayan ve Eniyat Kaanlar idi. Onlar Kırgızları bozguna uğrattıklarında, Eniyat Kaan ağabeyi Narkış Tayan’ın huzuruna gitmedi ve hediyeler götürmedi.”¹¹⁰⁹ Reşidüddin eserinin bir başka yerinde, “Nayman Hanı Tayan’ın kardeşi olan Buyruk Han’a karşı Cengiz ile Ong Han 1198-1199 yılında sefer düzenlediler. Altay’ın Kızıl Baş adlı yerinde bulunan Buyruk Han’ın boyunu basıp talan ettiler. Buyruk Han Kırgız toprakları içinde bulunan Kem Kemjut’e kaçtı”¹¹¹⁰ der. Reşidüddin’den Kırgızlarla Naymanlar arasında çatışma yaşandığını ve daha sonra da Cengiz Han’dan kaçan Nayman yöneticilerinin Kırgız topraklarına sığındıklarını görebiliyoruz.

1190-1200 yılları aralığında Moğolistan’da kızıışan mücadele Yenisey-İrtiş havzasında yaşayan Kırgız-Kıpçak boylarını doğrudan etkilemese de, Moğolistan’dan buralara Nayman gruplarının, Moğolca konuşan Tayciut, Merkit, Kereit vb. göç etmelerine sebep olmuştur. Bunların bazıları tekrar Moğolistan’a dönerken, bazıları burada kalarak Oyrat ve Kırgız-Kıpçak boylarıyla karışmıştır.¹¹¹¹

Kırgız-Nayman ilişkileriyle ilgili bir başka iddia Kızlasov tarafından ortaya atılmıştır. Kızlasov’un iddiasına göre, Naymanlar Kırgızların kuzeybatıdaki hanlıklarını yıktılar; “Kuzeybatı Moğolistan’da yaşayan en güneydeki Kırgız Hanlığı XII. asrın ortasında Naymanlar tarafından yıkılmıştır ve ondan sonra Kırgızlarla

¹¹⁰⁸ E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, *KKTB*, c. II, Bişkek 2002, s. 270.

¹¹⁰⁹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 135-136.

¹¹¹⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 112; *MGT*’de bu seferin 1202 yılında yapıldığı anlatılır (parg. 158, s. 85).

¹¹¹¹ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 166.

Naymanlar arasındaki sınır Tannu-Ola sıradağı olmuştur.”¹¹¹² Kırgızlar ile Naymanlar arasındaki sınırın değiştiği hakkında Moğol bilim adamları da yazmaktadır; “Batıya göç eden Naymanlar, Büyük Göller havzası, Moğol Altay’ı, Hangaylar ve Tannu-Ola arasında Kırgızlarla mücadele ettiler. Bununla ilgili Moğol destanlarında bilgiler mevcut.. Orhun nehri civarında yaşayan Mangut Hanı Naçine hakkında bahsedilirken, “Naçine’nin komşu devleti Kergis Devleti idi” bilgisi verilir.”¹¹¹³

Naymanlarla ilgili arkeolojik bulgular şimdilik pek fazla yok¹¹¹⁴ ve bu da onların komşularıyla, özellikle Kırgızlarla nasıl bir ilişki düzeyinde olduğunu öğrenmemizi zorlaştırıyor. Fakat, bazı arkeolojik bilgiler de, Kızlasov’un iddiasını pekiştirir mahiyettedir. Moğol bilim adamı Bayar, 2001 yılında Kırgız Nor Gölü yakınlarında yaptığı kazı çalışmasında, iyi korunmuş, XI.-XII. yüzyıla ait Kırgız askerinin pusatını bulmuştur. “Bu pusatın demir plakalarının arasına altın kaplama serpiştirilmişti.. Orada bulunan bir tarafı keskin kılıçta Arapça yazı da mevcuttu.”¹¹¹⁵ Bu bilgi Kırgızların bir kısmının veya Kırgız askerlerinin XII. yüzyılda Moğolistan’ın kuzeyinde bulunduğunu ve oradaki halklarla irtibat içinde olduklarını söylememize imkan tanıyor. Rus arkeologları Graç, Savinov ve Dlujnevskaya, bu bulguların Kırgız-Nayman ilişkilerine ışık tutacağını iddia etmektedirler.¹¹¹⁶

Mokeev, bu yüzyılda Altay Kırgızlarının Merkezi Asya’da önemli rol oynadığını, Moğol Altay’ı üzerinden Doğu Türkistan ve Tibet ile ticari ilişkiler kurduklarını ve XII. yüzyılın ikinci yarısında Naymanlar tarafından tamamen bölgeden sürüldüklerini, Reşidüddin’in “Onlar Kırgızları bozguna uğrattıklarında” bilgisine dayanarak bildirir.¹¹¹⁷

¹¹¹² L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Srednie Veka*, s. 131.

¹¹¹³ Ts. Damdinsuren, *İstoriçeskie Kornı Geseriadi*, Moskova 1957, s. 62, 70.

¹¹¹⁴ D. G. Savinov, *Kul’tura Naseleniya Yujnoy Sibiri Predmongol’skogo Vremeni*, Leningrad 1974, s. 18.

¹¹¹⁵ D. Bayar, Yu. S. Hudyakov, “Kırgızskiy Pansir İz Zapadnoy Mongolii”, *İnformatsionny Byulleten MAİTTSA*, Sayı; 15, Moskova 1988, s. 110; V. A. Voropaeva, “Problemi Koçevoy Tsivilizatsii v İstoriçeskom Nasledii Yuriya Reriha”, *Jivaya Etika i Nauka. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Obşestvennoy Konferentsii*, Moskova 2008, s. 578-591.

¹¹¹⁶ A. D. Graç, D. G. Savinov, G. V. Dlujnevskaya, *Eniseyskie Kırgızı v Tsentre Tuvi (Eylig-Hem III Kak İstoçnik Po Srednevekovoy İstorii Tuvi)*, Moskova 1998, s. 76.

¹¹¹⁷ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 115.

Naymanlar, Cengiz öncesi dönemde Türk boylarından Kırgızlar, Uygurlar, Kanglılar ve Kıpçaklarla ilişki kurmuş, bazen savaşmış, bazen de birlikte yaşamışlardır.¹¹¹⁸ Bunun böyle olduğunu yukarıdaki bilgilerden görmekteyiz.

Naymanların Kırgız Devleti (IX.-X. yy) dönemi Büyük Kırgız Uluğu'nun devamı olabileceği iddiasının Kıçanov tarafından ortaya atıldığını Kırgız-Kereit İlişkileri Bölümü'nde aktardık.¹¹¹⁹ Kızlasov ve Kıçanov'un iddialarını bir arada değerlendirdiğimiz zaman, Naymanlar ile Kırgızların XII.-XIII. yüzyıllardaki ilişkilerinin sıradan olmadığını tahmin edebiliriz. Tabii ki, bu iddiaların kanıtlanması için yeni bulgu ve belgelere ihtiyacımız olacaktır.

Manas Destanı'nda Naymanlar Kırgızların komşusu ve müttefiki, Kırgızlarla birlikte düşmanlara karşı savaşan bir halk olarak anlatılır ve yaşadıkları yere de "Naaman" denilir.¹¹²⁰ "Nayman" ve "Karahıtay" tabirlerinin sinonim olduğunu varsayan Mokeev'e göre, destandaki Nayman tabiri Altay çevresindeki boylar için kullanılmıştır. Güney Altay'da Kırgızlarda olduğu gibi, Kara Nayman, Kökö Nayman uruğları mevcut. Manas Destanı'ndaki Kırgız-Karahıtay vakaları Mokeev'e göre, X.-XII. yüzyıl Kırgız-Nayman ilişkilerinin yansımalarıdır.¹¹²¹

Reşidüddin, eserinin Naymanlar ile ilgili kısmında, Naymanlar ile yakın yaşayan Tikin boyunun bulunduğunu, yöneticilerinin de Kadir Buyruk olduğunu, Moğolların ona Kacir Han dediklerini, zamanında Kadir Buyruk Han ve cetlerinin devletlerinin Ong Han, Tayan Han vd. Kereit ve Nayman hanlarının devletlerinden daha kudretli olduğunu, şimdilerde ise Ong Han ve Tayan Han'ın daha güçlü olduğunu, Cengiz Han'ın Tikin boyunu Ongutlar ile birleştirdiğini, kızlarının güzelliğinin dillere destan olduğunu yazar.¹¹²² Anvar Mokeev, "tikin" (tegit) kelimesinin "tegin" kelimesinin çoğul şekli olduğunu, Kırgız dilinde aynı anlamda mevcut olan "teyit" tabiri ve aynı adı taşıyan günümüz Kırgız boylarından "Teyit" boyunun köklerinin Reşidüddin'in bahsettiği "Tikin" boyu ile bağlantılı olabileceğini

¹¹¹⁸ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 56-57.

¹¹¹⁹ E. Kıçanov, "Veliçiye i Padeniye Kirgizskogo Kaganata", *Slova Kirgizstana*, (04 Kasım), Bışkek 2003, s. 11; E. İ. Kıçanov, "Yuan Sulalesi Tarihi" Kırgızdar Cönündö", *KKTB*, c. II, Bışkek 2002, s. 270.

¹¹²⁰ "Nayman Maddesi", *Manas Entsiklopediya*, c. II, Bışkek 1995, s. 121.

¹¹²¹ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 79.

¹¹²² Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 139-140.

ileri sürer.¹¹²³ Mokeev ayrıca, Türk kökenli “Tikinler” (Teyit) ve bir kısım Naymanların en geç XIII. yüzyıl başlarında Altay Kırgızlarına karıştığını ve günümüz Kırgızlarının Bulgaçı (İçkilik) boy birliği içinde kendi yerlerini aldıklarını bildirir.¹¹²⁴ Naymanların günümüz Kırgız halkına Çağatay Hanlığı devrinde, Tanrı Dağları bölgesinde karışmaya başladığını da varsayabiliriz. “Kırgız Naymanları asıl unsurlardan biri olarak Moğollar tarafından bugünkü Kırgızistan topraklarına yerleştirilmiş ve Mogulistan’ın yıkılacağı döneme kadar bölgedeki boylarla bir arada yaşamışlardır. Daha sonra Kırgız boyları arasında eridiler. Fakat kökenlerini unutmadılar. Bugün Kırgız halkı arasında Nayman Ana ile ilgili efsaneler yaşatılmaktadır.”¹¹²⁵

Günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında Nayman adıyla bilinen “Nayman”, “Bulgaçı Nayman”, “Böö Nayman”, “Kara Nayman”, “Kiyik” (Kiyik Nayman), “Kökö Nayman”, “Kön Nayman”, “Naray Nayman”, “Utay Nayman” boy ve uruğları mevcuttur.¹¹²⁶ M. Kalkan, bunlara “Hoca Nayman”, “Kun Nayman”, “Kuran Nayman”, “Mirza Nayman” ve “Cuanbut Nayman” uruğlarını ekler.¹¹²⁷ Tarbagatay Kırgızları arasında da “Ak Nayman” boyu mevcut.¹¹²⁸ Günümüz Moğol ve Buryat halkları arasında da “Nayman” boyu bulunmaktadır.¹¹²⁹

8. Kırgız-Moğol İlişkileri

Asya’nın en doğusunda yaşayan Türk kökenli halklardan olan Kırgız boyları daha Dung-hu devrinden itibaren Moğol dilli halklarla komşu olarak yaşıyorlardı. Daha sonraları Hsien-piler ve Kitanlarla ikili ilişkileri olan Kırgız Devleti, XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar ile de temas kurmak, onlara boyun eğmek zorunda

¹¹²³ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 114-115.

¹¹²⁴ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 116.

¹¹²⁵ M. Kalkan, *A.g.e.*, s. 215.

¹¹²⁶ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003.

¹¹²⁷ M. Kalkan, *A.g.e.*, s. 214.

¹¹²⁸ O. Karataev, “Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni”, *The Journal Of Siberian Studies*, c. 1, Sayı: 3, Konya 2013, s. 6.

¹¹²⁹ E. P. Lebedeva, “K Voprosu o Rodovom Sostave Mongolov”, *Filologiya i İstoriya Mongol’skih Narodov*, Moskova 1959, s. 224.

kalmıştır. Sayan-Altay ve Minusin havzası da Kırgızların Moğol egemenliğine karşı isyanların patlak verdiği bölge olmuştur.

8.1 Cengiz Öncesi Kırgız-Moğol İlişkileri

Cengiz Han'ın cetleri olan boylar ile Kırgızların IX.-XII. yüzyıllarda nasıl bir ilişki içinde oldukları ile ilgili fazla bilgilere sahip değiliz. Fakat, Cengiz'in cetlerinin Selenga ve Yenisey havzasında yaşamaları, başka bir deyişle Kırgızlar ile komşu oldukları, iki halk arasında ilişkilerin olmuş olabileceğini de ima etmektedir. Burada biraz bu konu üzerinde duracağız.

Zeki Velidi Togan, Moğolların cetleri sayılan Mengülerden bahsederken; “Çengiz'in cetleri olan Qabul Han ve Qutula Han'lar Cucenlerle harp etmiş iseler de, onlar Amur nehri kıyılarında yaşayan Mengü, Manguların reisleri değil, Orhun, Selenga ve Yenisey havzasında yaşayan Tayciyut ve Kırgızların reisleri olmuşlardır. Yani onlar da Cucenlerle harp etmişler ve Cucenler Boyurnor taraflarında yaşayan Tatarlarla araları açıldığı vakit, bu batı Mengularına dayanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Mengular, hem Amur nehrindeki Doğu Mengularıyla, hem de Selenga-Yenisey havzasındaki Mengularla temasta bulunmuşlar ve kendilerine itatsızlık gösteren, gerçekte ise Cucenlerin askeri olan Tatarları takip ederken onların yardımlarından istifade etmişler... Vasilief, Uzakdoğu ve Amur havzasındaki kavimlerin tarihine dair 1858'de neşrettiği eserinde, Manguları ikiye ayırarak Çengiz'i ve cedlerini bunların, Yenisey havzasındaki Moğolların reisleri sıfatıyla gösterirken isabet etmiştir. Buna delil, Cuveyni'de zikrolunan Selenga ve bir haberdur.”¹¹³⁰ Togan burada Moğolların cetleri olan Menguların bir kısmının Yenisey bölgesinde yaşadıklarını iddia etmekle kalmayıp, onların Kırgızların reisleri olduğunu da iddia etmiştir. Moğol kökenli halkların cetlerinin Selenga nehrinin üst kısmı, Baykal Gölü çevresi, Bargujin Tokum'da yaşadıkları hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Lakin, onların Kırgızları yönettikleri hakkında bilgilere şimdilik sahip değiliz. Kırgızlar ile Moğolların cetlerinin komşu olduğu hakkında D'Ohsson da bir rivayet nakleder.

¹¹³⁰ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 19-20.

Uygurların bozkıra hakim olmasıyla ilgili bir rivayette, Kırgızlarla Moğolların ülkesi aynı veya en azından komşu olarak gösterilir; “Buku Han ordularını topladı. Kardeşi Sungur Tegin idaresinde üç yüz bin askeri Moğol ve Kırgız illerine; Kutur Tegin idaresinde yüz bin adamı Tangut diyarına; Buku Tegin idaresinde yüz bin adamı Hıtay iline gönderdi. Bütün ordular galip döndü.”¹¹³¹ Bu rivayet, büyük ihtimalle VIII. yüzyıl civarında cereyan eden olayları anlatıyor olsa gerek. Togan’ın yazdıklarından da görüldüğü gibi, o devirlerde Moğolların bir kısmı Yenisey, Selenga civarlarında yaşıyorlardı ve Kırgızlar ile komşu idiler. Uygur Hanı’nın diğer illere yüz bin, Kırgız ve Moğol illerine de üç yüz bin asker göndermesinin sebebi de, Kırgızların yavaş yavaş güçlenmekte olduğundan olsa gerektir.

Belki de kuzey bölgeler gözden uzak kalınca oralarda yaşayan Kırgızlar ve Moğol boyları birlikte zikredilir olmuştur. Tıpkı Rubruk’un yazdığı gibi; “Moğolların asıl yurdu olan ve Cengiz Han’ın da ordugahının kurulduğu Onon-Kerulen doğruya doğru tam olarak on günlük mesafededir. Zikredilen doğudaki ülkelere doğru yolda hiçbir kent yoktur. Bununla birlikte orada Su-Moğol adı verilen kabileler yaşar. Balık avcılığı veya diğer avcılıkla geçinirler ve büyük-küçük baş bir çok sürüleri vardır. Kuzeye doğru da şehir bulunmaz. Orada hayvan yetiştirerek geçinen fakir Kırgız kavmi yaşar.”¹¹³²

Kırgız-Moğol ilişkileri çok yönlü olmuştur. Kalkan, Kırgızların yüz şekillerindeki değişimin de bu dönemlerde Moğollar sayesinde olduğunu belirtir; “Bu dönemin devamında (840-924) Moğol kökenli boylar, Kırgızlar arasına girerek fizyonomilerinde fark edilebilecek şekilde mongoloid elementlerin artmasına sebebiyet verir. Bu şekilde Kırgız antropolojisinde üçüncü dönem başlamıştır. İkinci dönemi kalıcı izler ile pekiştiren diğer bir etki de, Kıtanların hemen arkasından Moğol istilasının gelmesidir.”¹¹³³ O dönemde kimin Türk kökenli, kimin Moğol kökenli olduğunu çıkarmak güçtür. Reşidüddin’den bunu açıkça görmek mümkün; “XII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Kırgızların yaşadığı Kırgız, Kem Kemjut, Alakçin, Bargujin Tokum ve Karkara beyliklerinde Kırgızlar haricinde Tölös, Telengut, Tas,

¹¹³¹ A. C. d’Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 61.

¹¹³² W. von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 99.

¹¹³³ M. Kalkan, “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilig*, Sayı: 57, Ankara 2011, s. 105.

Baycigit, Kabkanas, Kankas, Tumat, Bulagaçın,¹¹³⁴ Keremuçın, Urasut, Kemtim, Kori, Bargu, Bayaut vs. boy ve boy birlikleri yaşıyordu.”¹¹³⁵ Reşidüddin, bunlardan Kori, Bargu, Tumat ve Bayautların Moğol kökenli, Urasut, Telengut ve Keştimlerin ise Moğol gibi olduğunu yazar.¹¹³⁶ Ayrıca Reşidüddin’de Kırgızlar, Türklerden olup bugün kendilerine Moğol denilen, ama aslında Moğol olmayanlar arasında zikredilir.¹¹³⁷

8.2 Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi Kırgız-Moğol İlişkileri

XIII. yüzyıla gelindiğinde bölgede siyaset sahnesinin kızıştığına şahit oluyoruz. Cengiz Han dünya imparatorluğu yürüyüşüne başlamış bulunmaktaydı. Cengiz Han rakiplerini birer birer etkisiz hale getirirken, rakiplerinden bazıları kuzey ve kuzeydoğudaki topraklara kaçıyorlardı. “Kırgız topraklarının en doğudaki ili olan Bargut iline Cengiz Han’ın pek çok rakibi sığınmış, bu da Kırgızlarla Cengizlilerin ilişkilerini olumsuz etkileyen bir durumdu.”¹¹³⁸ Böylece, Cengizliler ile Kırgızların ilk temaslarının olumsuz olduğunu söyleyebiliriz.

Temuçin, bozkırdaki konumunu iyice pekiştirene kadar rakiplerine kucak açan Kırgızlara karşı sesini çıkarmıyordu. Büyük ihtimalle, Temuçin Kırgızlara karşı sefer yapmak için uygun zamanın gelmesini bekliyordu. Temuçin, “Cengiz Han” unvanını alıp Moğol boylarını bir bayrak altında birleştirmeyi başardıktan hemen sonra Kırgızlara sefer düzenlemeyi planladı. Nayman Küçlük ile birlikte Cengiz Han’a karşı mücadele eden Merkit Tokta Beki’nin Kem Kemjut bölgesine kaçması, Cengiz Han’ın Kırgızlara sefer düzenlemesine gerekçe teşkil etti.¹¹³⁹

Barthold, Türk halklarından ilk olarak Kırgızların Cengiz’e boyun eğdiğini yazar; “Cengiz Han’ın Merkit ve Naymanlarla olan savaşı esnasında, 1207 yılında

¹¹³⁴ K. İ. Petrov, Kırgızların büyük bir boy birliği olan Bulgaçların (İçkilik), Reşidüddin’in zikrettiği Bulagaçınlerden gelmiş olabileceğini belirtmiştir (*K İstorii Dvijeniya Kirgizov Na Tyan-Şan i İh Vzaimootnoşeniy s Oyratami v XIII-XV Vv.*, Frunze 1961, s. 181-182). Fakat başta Barthold olmak üzere, Abramzon, Karaev, Mokeev gibi pek çok Kırgız tarihi uzmanları bunun yanlış bir görüş olduğunu belirtmişlerdir (A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 108-112).

¹¹³⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 121-124.

¹¹³⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 122.

¹¹³⁷ İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar...”, s. 242.

¹¹³⁸ A. Mokeev, *Kırgızı Na Altaye Na Tyan-Şane*, Bişkek 2010, s. 84.

¹¹³⁹ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 85.

Cengiz'e bağılı olan ilk Türk kavmi olmak üzere Yenisey nehri havalisindeki Kırgızlar baş eğdiler.”¹¹⁴⁰ Bu aynı zamanda Cengizlilerin Moğolistan haricine yaptıkları ilk sefer olması bakımından da önemliydi. Yani Cengiz Han'ın dünyayı fethi kuzeydeki Kırgızları boyun eğdirmekle başlıyordu.

Kırgızlar, XIII. yüzyılda İnallar tarafından yönetiliyordu.¹¹⁴¹ Kırgızlar eski Türk devletlerine mahsus sağ ve sol kanat sistemini yaşıyorlardı. Bunların merkezinde ise asıl yönetici bulunurdu.

Kıçanov, Çin kaynaklarında “Nayman ulusu yıkıldıktan sonra, İnallar “Size boyun eğmek istiyoruz” diye Cengiz Han'a elçi gönderdiler”¹¹⁴² bilgisini verir. 1206 yılında Nayman Hanı Buyruk, Cengiz Han tarafından öldürölür ve Naymanlarla birlikte Cengiz Han'a karşı mücadele eden Merkit Tokta Beki Kem Kemjut'e kaçar.¹¹⁴³ Bunun dışında kaynaklarda İnalların Nayman ulusunun yıkılışından sonra Cengiz'e boyun eğme isteğı ile elçi gönderdiği hakkında bilgiler yok. Bu sadece kronolojik olarak doğru denilebilir. Aslında Cengiz Han, Kırgızlara elçi göndermişti.

Reşidüddin, Cengiz Han'ın iki Kırgız yöneticisine Altan ve Buka [Bukra]'yı göndererek itaat etmesini istediğini, onların da davete icabeten iki emirini (Elik Timur ve Atkirat) hediyelerle gönderdiklerini yazar.¹¹⁴⁴ Bölgedeki siyasi durumu iyi bilen Kırgızlar, güçlenmekte olan Cengiz Han'a boyun eğmek zorundaydılar. Moğollar Kırgızlardan sadece vergi topluyor, iç işlerine karışmıyorlardı.

Cengiz Han, 1206 yılında yapılan kurultayda, Kırgızları diğier orman halkları ile birlikte Baarin boyundan Horçi'nin emrine verir.¹¹⁴⁵ Buraları yönetmekle mükellef olan Horçi, Coçi'nin emri altındaydı.

¹¹⁴⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 128; İ. M. Moldobayev, *Etnokul'turniye Svyazi Kirgizov v Srednevekov'e*, Bişkek 2003, s. 50.

¹¹⁴¹ V. Ya. Butanayev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 94.

¹¹⁴² E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” *Kırgızdar Cönündö*, KKTB, c. II, Bişkek 2002, s. 271.

¹¹⁴³ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 86.

¹¹⁴⁴ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 151, 253; Yu. S. Hudyakov, Cengiz Han'ın elçilerini Kırgızlara aynı yıl (1207) gönderdiğini düşünüyor (“Kırgızskie Voini v Voyskah Mongol'skoy İmperii”, *Çingiz-Han i Sud'bi Narodov Evrazii*, Ulan-Ude 2003, s. 43).

¹¹⁴⁵ MGT, parğ. 207, s. 139; S. A. Kozin, “Horçi orman halklarının Tümenine de nezaret etsin!” şeklinde çevirmiştir (*A.g.e.*, parğ. 207, s. 161).

Coçi'nin orman halklarına veya Kırgızlara yaptığı sefer, Moğolistan Cumhuriyeti ders müfredatlarına girmemiş ve ülkede yeterince incelenmemiş durumdadır.¹¹⁴⁶ Oysa, Cengiz'in Kırgızlara yaptığı sefer, Moğol tarihi açısından da önemli bir vakadır.

Buryat bilim adamları Coçi'nin 1207 yılındaki kuzeye yaptığı seferin Baykal bölgesine yapıldığını iddia etseler de,¹¹⁴⁷ bu fikre katılmamız imkansızdır. Çünkü kaynaklarda bu fikri destekleyen bilgiler mevcut değildir. Cengiz Han'ın rakiplerinin Bargut ülkesine sığınmış olması tek başına böyle düşünmemize imkan vermiyor.

Gizli Tarih'te Coçi'nin Kırgızlara yaptığı sefer şu şekilde anlatılır; “Tavşan yılında [1207], Coçi sağ cenah ordusu ile orman halklarına karşı gönderildi. Buha kılavuzluk ederek (önde) gidiyordu. Coçi, Oyirat, Buriyat,¹¹⁴⁸ Barhun, Ursut [Ruslar], Habhanas Hanghas ve Tuba'ları tabi kıldıktan sonra, on bin Kirgis'in bulunduğu yere gitti. Kirgis komutanlarından Yedi, İnal, Aldi'er ve Orebekdigin kendi arzularıyla Coçi'nin huzuruna geldiler ve ak doğan, ak beygir ve kara samuru hediye olarak takdim ettiler.”¹¹⁴⁹ Yukarıdaki metinden seferin asıl amacının Kırgızları itaat ettirmek olduğunu çıkarmamız mümkün. Çünkü daha Göktürk döneminden itibaren Ötüken bölgesindeki siyasi güçlerin rakipleri arasında kuzeydeki Kırgızlar hep sayılıyordu. XIII. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar eski güçlerinde olmasalar da devlet sistemi mevcut, iki ayrı bölgede varlığını sürdüren, emirleri altında çeşitli Kışım boyları bulunan bir halktı.

Coçi'nin 1207 yılında Kırgızlara yaptığı sefer üzerinde duran Buryat tarihçisi Zoriktuev, seferin oluşmakta olan Moğol İmparatorluğu'nun ilk yurtdışı seferi olduğuna, seferin planlı ve sadece Kırgızlara yönelik olup, Baykal çevresine seferin düzenlenmediğine vurgu yapar.¹¹⁵⁰ Hakas tarihçisi Kızlasov da, Moğol istilasına ilk

¹¹⁴⁶ *Mongol Ulsın Tüüh. Ded Bot (XII-XIV Zuunı Dund üe)*, Ulaanbaatar 2003, s. 267.

¹¹⁴⁷ Ts. B. Tsıdendambaev, *Buryatskie İstoriçeskie Hroniki i Rodoslovnie*, Ulan-Ude 1972, s. 227-228; N. P. Egunov, *Pribaykal'e v Drevnosti i Problema Proishojdeniya Buryatskogo Naroda*, 1. Bölüm, Ulan Ude 1984, s. 254-259.

¹¹⁴⁸ Coçi askerleri Şihşit nehri bölgesi, günümüz Tıva toprakları üzerinden geçerek Orta Yenisey'e ulaşmışlardır. Kaynakta zikredilen “Buriyat” kelimesi, B. R. Zoriktuev'in de belirttiği gibi bir coğrafi isim olabilir. Çünkü o dönemlerde adı zikredilen yerlerde Buryatlar veya onların cetleri yaşamıyorlardı. (“O Maloizvestnom Pohode Mongolov Na Enisey v 1207 G.”, *Novie İssledovanie Tıvı*, No. 2, Kızıl 2013, s. 85-86).

¹¹⁴⁹ MGT, parğ. 239, s. 160; S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 174, 175.

¹¹⁵⁰ B. R. Zoriktuev, *A.g.m.*, s. 85.

olarak Güney Sibiryâ halklarının maruz kaldığına dikkat çeker.¹¹⁵¹ Ötemiş Hacı da, eserinde Temuçin'in "Cengiz Han" lakabıyla tahta geçmesini anlattıktan sonra, Cengiz Han'ın Tangut ülkesine boyun eğdirdiğini ve Kırgız hükümdarına haber göndererek kendisine tabi olmasını bildirdiğini yazar.¹¹⁵² Bilim dünyasında ilk olarak bölgedeki Türklerin Moğol İmparatorluğu'na boyun eğdirildiği bilinse de, Cengiz Han'ın ilk planlı yurtdışı seferinin Güney Sibiryâ'ya, Kırgız Devleti'ne karşı yapıldığı üzerinde fazla durulmuyor. Oysa, Cengiz Han aşağıdaki metinde oğlu Coçi'yi yaptıklarından dolayı överken, onun "yabancı memleketlerde" başarılı olduğunu söylüyor.

"Şibir, Kesdiyin, Bayıt, Tuhas, Tenlek, To'eles Tas ve Bacigid'lerin bu tarafında oturan orman halklarını tabi kıldıktan sonra, Coçi Kirgisud'ların (Kırgızların) Tümen ve Binlik komutanlarını ve orman halklarının komutanlarını da yanına alarak geri döndü, onları ak doğanlariyle, ak beygir ve kara samurlariyle birlikte Çinggis-hahan'a sundu. Çinggis-hahan, Oyirat'lı Huduha-beki'yi yanına çağırttı ve on bin Oyirad ile hepsinden önce tabi olduğu için, onun oğlu İnalçi'ye [kendi kızı?] Çeçeyigen'i verdi, İnalçi'nin büyük kardeşi Torelçi'ye de Coçi'nin kızı Holuihan'ı verdi. Alaha-beki'yi de Onggut [halkına] verdi. Sonra Çinggis-hahan Coçi'yi şu sözlerle övdü; "Oğullarımın en büyüğü olan sen, evden daha ilk defa ayrılmış olmana rağmen iyi yoldan gittin, yabancı memleketlerde ne insan ve ne de hayvan kaybı vermeden, orman halklarını kendimize tabi kılarak muvaffakiyetle geri döndün. Bu halkı sana hediye ediyorum!"¹¹⁵³ Böylece, Sayan Altay bölgesi ve kuzeyindeki topraklar Coçi'nin ölümüne kadar onun ulus ve yurdu olarak kalır.

Anvar Mokeev, Reşidüddin ve Şerefeddin Yezdi'nin eserlerine atıf yaparak Cengiz Han'ın Kırgız seferine bizzat katılmış olabileceğini düşünüyor; "1207 yılında Moğol ordusu Cengiz Han'ın önderliğinde önce Tangut ülkesini boyun eğdirdiler ve oradan doğrudan Kırgız ülkesine yöneldiler."¹¹⁵⁴ D'Ohsson, bu konuyla ilgili; "Cengiz Han 603 (1207) baharında, Tangut üzerine ikinci bir hücum yaptı, aradığı kabileyi bulamadı. Fakat bu eyaletin bir kısmını daha zaptetti. Buradan dönüşünde Kırgızlara

¹¹⁵¹ L. R. Kızlasov, "Bor'ba Narodov Yujnoy Sibiri Protiv İnozemnıh Zavoevateley", *Kulikovskaya Bitva v İstorii i Kul'ture Naşey Rodin*, Moskova 1983, s. 89.

¹¹⁵² M. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 77.

¹¹⁵³ MGT, s. 160.

¹¹⁵⁴ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 87.

“Bana tabi olacaksınız” dedi” demektedir.¹¹⁵⁵ Buradan Cengiz Han’ın 1207 yılında Tangut-Kırgız seferine çıktığını tahmin edebiliriz.

Cengiz Han’ın Kırgızlara sefer yapması için bahane ettiği Merkit Tokta Beki 1208 yılında İrtiş nehri civarında Moğol askerlerine karşı savaşırken öldürülür.¹¹⁵⁶ Merkit Tokta Beki’nin etkisiz hale getirilmesi, tabii ki bahaneydi. Aslında, Kırgız ülkesine Cengiz’den kaçan pek çok kimse sığınmıştı. Belki de Cengiz Han’ın ilk olarak Kırgız ülkesini itaat ettirmesine bu cihetten de bakmalıyız.

Yukarı Yenisey’in işgalinden sonra, buralar altı bag’a ayrıldı. Haya (Kaya) Bajı Yazıtı’nda “Ben yüce altı bağlı Keştim halkından” deniliyor. Eski Türk yazıtlarındaki tamgaların dağılımının analizi sayesinde, bu bağların tahmini yerlerini çıkarmak mümkündür.¹¹⁵⁷ Bölgedeki Kıştımlar da eskisi gibi Kırgız yöneticilerin emri altındaydı.

Coçi’nin emrinde bulunan Kırgızlar sessiz sakin yaşamlarına devam ettirdiler. Başlangıçta Kırgızların Coçi’nin hakimiyetini geçici olarak benimsediklerini folklorik bilgilerden de tahmin edebiliyoruz.

Kırgızlarda Ket Buka adlı folklorik eser mevcuttur. Bir şair ozan olan Ket Buka Coçi’nin ölümünü Cengiz Han’a kopuz yardımıyla anlatır.¹¹⁵⁸ Bu eserin temelinde 1207-1218 yılları arasında gerçekleşen Kırgız-Moğol ilişkileri yatmaktadır. 1207 ve 1218 yıllarında Moğolların Kırgızlara yaptığı askeri seferlerinde Coçi ve onun noyanlarından Buka bulunuyorlardı. Yenisey’in yukarı tarafında başka bir deyişle günümüz Tuva topraklarında cereyan eden olaylar, büyük ihtimalle böyle bir eserin yaratılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hülagü Han’ın da Ket Buka adlı noyanı mevcuttu ve o Coçi’nin ölümünden 23 sene sonra vefat etmiştir.¹¹⁵⁹ Kırgızlarda “Ket Buka’nın Küyü” adlı bir küy de mevcuttur.

¹¹⁵⁵ A. C. d’Ohsson, *A.g.e.*, s. 56.

¹¹⁵⁶ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 85.

¹¹⁵⁷ *İstoriya Tuvi*, c. I, Novosibirsk 2001, s. 136;

¹¹⁵⁸ Ket Buka’nın metni için bkz: (Mayramgül Dıykanbayeva, “Kırgız Türklerinde Ölüm”, *Millî Folklor*, Yıl: 21, Say: 82, Ankara 2009, s. 91-92.); Cengiz-Coçi ilişkileri hakkında pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Cengiz-Coçi ilişkisiyle ilgili bkz: (E. Kalan, “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII, Sayı: I, İzmir 2012, s. 119-130).

¹¹⁵⁹ İ. M. Moldobayev, *Etnokul’turnıye Svyazi Kırgızov v Srednevekov’e*, Bişkek 2003, s. 50-51.

Radloff'un duyduğu bir efsaneye göre, eskiden Kırgızların kendi hanı yokmuş ve bundan ötürü onlar büyük handan (Cengiz) oğlu Coçi'yi kendilerine han olarak göndermesini istemişler. Coçi o zamanlar küçükmüş ve yolda gelirken kulan sürüsüne kapılır ve kulan sürüsü Coçi'yi kendileriyle götürürler.¹¹⁶⁰ Cengiz, Coçi'nin vefatını öğrendiğinde, "Yavrusundan ayrılmış kulan gibi, ben de kendi oğlumdan ayrıldım, çeşitli yönlerde dağılan ördek sürüsü gibi, ben kendi kahraman oğlumdan ayrıldım" demesinin izleri Kırgızların bu efsanesinde yer bulmuş olabilir.¹¹⁶¹

Ugdujekov, Kırgız-Moğol ilişkilerinin bozulmaya başlamasını şöyle açıklar; "Moğol aristokrasisi kuzeyde büyük direnişle karşılaşacaklarını beklemiyorlardı. Horçi kendi emrinde olan üç bin askeri ve Tahay ile Aşiha'nın birlikleriyle yola çıkar. Tümen için gerekli diğer beş bin askeri orman halklarından oluşturacaktı. Bölgenin yeni hamisi olan Horçi bu kadar askeriyle hedefine ulaşamazdı. Sonuçta, Kıştım boylarından biri olan Tumatlar, Horçi ve ona yardıma gönderilen Huduhu Bek'i (Orman boylarını çok iyi bilen) rehin alır ve Cengiz Han'ın yakın dostu olan Boragul'un askerlerini bozguna uğratırlar."¹¹⁶²

Moğollar itaat altına aldıkları halklardan savaş ve toprakların genişletilmesi için sürekli asker alırlardı. Kırgızların Moğollara karşı baş kaldırmalarının temelinde de bu neden yatmış olabilir. 1217 yılında Kırgızların komşusu olan Tumatlar isyan ederler. "[Moğollar] güçlü bir orduyla Tumatlara saldırıp onları hakimiyeti altına alır. Bu savaşta Boragul bahadır hayatını kaybeder."¹¹⁶³ Boragul'un ölümü üzerine Tumatlara karşı yeni bir ordu gönderilir..¹¹⁶⁴ Fakat, Tumatlar yine isyan ederler.

Bir yıl sonra, yani 1218 yılı, "Pars yılında Bargujin Tokum ile Bayluktaki Tumatların bir boyu baş kaldırdığında Moğollar isyanı bastırmak için Tumatlara

¹¹⁶⁰ V. V. Barthold, "Kırgız. İstoriçeskiy Oçerk", *Soçineniya*, c. II, 1. Bölüm, Moskova 1963, s. 506-507; S. Gömeç, bu rivayete tepkisini şu şekilde veriyor: "Tabi ki bu nereden bakarsanız bakın, Kırgızlar gibi köklü ve yüzlerce yıl kendi hanları tarafından yönetilen bir Türk boyu için hiç de övünülecek bir şey değildir (*Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 65).

¹¹⁶¹ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. V, Moskova 1968, s. 126-127; Zeki Velidi Togan, Uluğbey'in "Dört Ulusun Tarihi" eserinde Cengiz Han'ın bu olayı Türkçe şiir tarzında "cırcı" ile söylediğini aktarır. Bkz: (*A.g.e.*, s. 32-34).

¹¹⁶² S. A. Ugdujekov, "K Otenke Politiçeskoy Situatsii v Yujnoy Sibiri Naçala XIII Veka", *İzvestiya Laboratorii Arheologii*, Sayı: 1, Gorno Altaysk 1995, s. 123.

¹¹⁶³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 122.

¹¹⁶⁴ S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 240.

komşu olan Kırgızlardan asker isterler. Bunun üzerine Kırgızlar da isyan ederler.”¹¹⁶⁵ Buradan Moğolların Kırgızların üzerinde mutlak hakimiyetinin söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Kırgızların bu olaylara kayıtsız kalması da düşünülemezdi. Diğer taraftan eğer Moğolların bölgede ve Kırgızların üzerinde mutlak hakimiyeti söz konusu idiyse, Kırgızlar isyan etmezdi.

İsyan, Cengiz Han Çin’e sefer düzenlediği sırada başlar. Önce Moğollara kızlarını vermek istemeyen Tumatlar isyan ederler. Ardından Kırgızlar komşularını bastırmak için asker vermeyi reddederler.¹¹⁶⁶ Anvar Baytur, Kırgızların Ormonkutlar ile birlikte isyan ettiğini bildirir.¹¹⁶⁷ Gömeç, Kırgızların bu tavrını şöyle açıklar; “Onların (Kırgız) tarihleri boyunca, her yeni siyasi oluşuma bu şekilde bir tepki gösterdikleri aşikardır.”¹¹⁶⁸ Belki de bağımsızlık için isyan etmek Kırgızların kanında dolaşan bir şeydi.

Reşidüddin, isyanın devamında gelişen olayları şöyle anlatır; “Cengiz Han bu isyanlara karşı Coçi’nin komutasında bir ordu sevk eder. Kırgızların lideri Kurlun idi. Moğol emiri Noko, öncü birlikle onların üzerine yürüdü; Kırgızları kaçmak zorunda bıraktı ve sekizinci nehirden geri döndü. Coçi geldiğinde Kem Kemjut nehri buz tutmaya başlamıştı. Buz üzerinden geçen [Coçi], Kırgızları itaat ettirerek geri döndü.”¹¹⁶⁹ Coçi, “Tumat ve Oyratların topraklarından batıya doğru Yenisey Nehrinin başı olan Us Vadisi’ne doğru yol aldı. Yenisey’e ulaşan Moğollar nehir kıyısıyla aşağı inip Kırgızları güçle boyun eğdirdiler.”¹¹⁷⁰ Coçi, orman halklarının tamamını, Kışım boylarını da tekrardan boyun eğdirdi. Moğol askerlerinin Tuva, Minusin ve Altay’ı geçerek “orman halklarını” egemenliği altına alması onların bir ayına mal olmuştur.¹¹⁷¹

Kurlun büyük ihtimalle Noko başkanlığındaki öncü birliği ülkenin iç bölgesine çekerek yok etmek istemiş olabilir. Fakat bunda başarılı olamaz. Coçi’nin seferinden sonra Kırgız boyları bölgenin daha da derinlerine göç ederler. Belikova, Kırgız

¹¹⁶⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 151.

¹¹⁶⁶ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 170.

¹¹⁶⁷ A. Baytur, *Kırgız Tarihi Leksiyaları*, Bışkek 1992, s.206-209.

¹¹⁶⁸ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 65.

¹¹⁶⁹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 151, 123.

¹¹⁷⁰ E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” *Kırgızdar Cönündö*, *KKTB*, c. II, Bışkek 2002, s. 271.

¹¹⁷¹ V. Butanayeva, İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları* .., s. 135.

kültürüne ait envanterlerin Çulım çevresine kadar ulaştığını ve bunların Moğol dönemine ait olduğunu tespit etmiştir.¹¹⁷² Kurlun'un başında bulunduğu Kırgızlar, Moğolların Sayan-Altay'daki hakimiyetine karşı en tehlikeli güçtü. Dolayısıyla Kırgızlara karşı Moğolların en güçlü ordusu gönderildi.¹¹⁷³

Kem Kemjut Kırgızlarının yöneticisi Edi İnal'ın yerine geçen Kurlun hakkında elimizde fazla bilgi mevcut değil. Reşidüddin'de zikri geçen Kurlun'un selefi gibi "İnal" unvanını kullanmaması dikkat çekiyor. Anvar Mokeev, Zafer-name'ye atıf yaparak Kırgızların yöneticisi olan Urus'un da "İnal" tabiri olmadan zikredildiğini ve Moğollar Kırgızları boyun eğdirdikten sonra, maksatlı olarak "İnal" ve "Tekin" tabirlerini kullanmalarını yasakladıklarını, böylelikle köklü Kırgız Kağanlığı'nın yönetim enstitüsünü ortadan kaldırmayı amaçladıklarını yazar.¹¹⁷⁴

Sibirya'daki isyanlar batıda da yankı bulmuş olacak ki, 1218 yılında Naymanlar, Merkitler isyan ederler. Coçi, isyanı bastırmaya yardımcı olmak için Yenisey'den direk batıya, Subedey ordusuna doğru yola çıkmıştır.¹¹⁷⁵

Mokeev, Cengiz Han'ın Harezmsahlara sefer düzenlemeden önce, kendilerine katılmak istemeyen Urus İnal önderliğinde Altay'da yaşayan Kırgızlara sefer düzenlediğini, Coçi önderliğindeki askerlerin Kırgızları ormanda yakalayıp öldürdüklerini, Cengiz Han'ın batı seferiyle ilgili kaynaklarda Kırgız askerbaşlarının isimlerinin zikredilmemesinin de bununla açıklanabileceğini bildirir.¹¹⁷⁶ Kırgızların Moğollara karşı isyanlarının genelde orduya asker alma yüzünden patlak verdiğini söyleyebiliriz.

Fayzrahmanov, XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğolların Kırgızlara yaptığı seferlerin yıkıcı olduğunu ve Moğol saldırılarından dolayı Kırgızların bundan sonra devlet olarak toparlanamadıklarını ve devletlerini kaybettiklerini düşünüyor.¹¹⁷⁷ Kırgızlar devlet geleneklerini kaybetmediler, ama bozkıra egemen olma iddialarını tamamen kaybettiler diyebiliriz.

¹¹⁷² O. B. Belikova, *Srednee Priçulim'e v X-XIII Vekah*, Tomsk 1996, s. 142.

¹¹⁷³ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *A.g.e.*, s. 134.

¹¹⁷⁴ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 89.

¹¹⁷⁵ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 179, 189-190.

¹¹⁷⁶ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 89-91.

¹¹⁷⁷ G. L. Fayzrahmanov, *Drevniye Tyurki v Sibiri i Tsentral'noy Azii*, Kazan 2000, s. 173.

1226 yılında Coçi Han vefat eder ve bu bölgeler Toluy Han'ın emri altına verilir. Cengiz Han'ın oğlu Coçi'ye hediye ettiği orman halkları,¹¹⁷⁸ sürekli isyan çıkararak Coçi ve oğullarının batıdaki toprakları fethetmesini ertelediler.

1229 yılında Ögedey tahta çıktıktan sonra, emrindeki halkları daha iyi yönetebilmek için onların kızlarıyla evlenir. Ögedey'in dördüncü hanımı Coçin "Tzilitisi-huteni" Kırgız kızı idi. Kırgızların yönetimi Toluy Han'ın hanımı Sorgaktani-begi'nin emrindeydi.¹¹⁷⁹

Kırgız askerleri XIII. yüzyılda Moğol ordusunun içinde bulundular. Karakorum'da güvenlik görevlisi hizmeti yaptılar. Daha sonra bir eyalet başkentinin güvenliğinden sorumlu oldular.¹¹⁸⁰ Kırgız askerlerinin buralarda aynı yüzyılda bulunduğunu, 1948-1955 yıllarında ülkenin Merkez ve Bayanhongor bölgelerinde yapılan kazılarda elde edilen, Moğolistan Merkez Devlet Müzesi'ndeki Kırgız Devleti dönemine ait bölümde sergilenen zırh parçaları da ispatlamaktadır.¹¹⁸¹ Karakorum çevresinde yakılarak gömülen mezar kalıntıları da Kırgız askerlerine ait olabilir.¹¹⁸² "1239 yılı Guysı günü Curcenler meşhur askerbaşları başta olmak üzere Huay bölgesini kuşattılar. İsmail (Hısımaylı-Moğol tebaası bir Müslüman) kendi askerlerinin ve Kırgızların başında çetin savaşta onları püskürttü."¹¹⁸³ Bu bilgidен Kırgızların Moğol ordusuna asker olarak alındığını çıkarabiliriz.

1251 yılında tahta Mönke Kağan geçer ve Kırgızların muhtemel ayaklanmalarını önlemek için Buha Noyan'ı iki tümen askerle Kırgızlara gönderir. Mönke'nin kuşkullanması yersiz değildi. Ögedey ile Çağatay uluslarının noyanları Mönke'nin kağanlığını tanımayıp, ona karşı gizlice ihtilal yapmak istiyorlardı. Yenisey-İrtiş havzasında yaşayan Kırgız-Kıpçak boyları da bu noyanları

¹¹⁷⁸ MGT, s. 160.

¹¹⁷⁹ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, A.g.e., s. 149; E. İ. Kıçanov, A.g.m., s. 272.

¹¹⁸⁰ Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı v Mongoliy", *Olon Ulsın Mongolç Erdemdiyn IV İh Hural*, bot I, Ulaanbaatar 1985, s. 353.

¹¹⁸¹ Yu. S. Hudyakov, "Nabor Pantsirnih Plastin İz Sobraniya Tsentralnogo Gosudarstvennogo Muzeya MNR", *Arheologiyın Sudlal Dergisi*, c. XIII, Ulaanbaatar 1992, s. 62-68.

¹¹⁸² V. E. Voytov, "Mogilniki Karakoruma (Po Materialam Rabot 1976 – 1981 Godah)", *Arheologičeskiye, Etnografičeskiye i Antropologičeskiye İssledovaniya v Mongolii*, Novosibirsk 1990, s. 141.

¹¹⁸³ A. Ş. Kadirbaev, *Kazahstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov*, Almata 1992, s. 118.

destekliyorlardı.¹¹⁸⁴ Mönke, Çağatay ve Ögedey'in kendisine düşman olan uluslarını mahvetmek ve ülkesinin sınırlarını Coçi ulusunun topraklarına kadar genişletmek istiyordu.¹¹⁸⁵

Sorgaktani-begi hatunun ölümünden sonra Kırgız toprakları oğlu Arık Buka'nın emrine geçer. Reşideddün'de, "Onun yaylası Altay, kışlası Teke ve Kırgızdaydı. Bunlar arasındaki mesafe üç günlüktür" bilgisi verilir.¹¹⁸⁶ Arık Buka, Kırgızları Karakurum'un yiyecek ihtiyaçlarının teminine mecbur tuttu.¹¹⁸⁷

Mönke'nin 1260 yılındaki ölümünden sonra Arık Buka, Karakurum'da büyük kağan seçilir. Fakat, Çin'de bulunan Kubilay bunu kabul etmez ve yapılan savaşı Arık Buka kaybeder. Arık Buka'nın 1262 yılına kadarki topraklarının ve askeri mücadelelerinin merkezi Altay ve Yenisey Kırgızlarının yurtlarıydı.¹¹⁸⁸ Kubilay'a kaybeden Arık Buka Kırgız topraklarına kaçır. Toparlanarak askerlerini yeniden gönderir ama ordusu Kubilay'a karşı başarılı olamaz. Arık Buka yeniden kaçır gelen aç ve yorgun ordusuyla Kem-Kemjut sınırına konuşlanır. Kendi güvenini kaybeden Arık Buka sonunda Kubilay'dan aff dilemek için haberci gönderir.¹¹⁸⁹

Haberci göndermeden önce, Arık Buka şansını batıda da denemiştir. 1262 yılında Tanrı Dağlarının doğusuna göç eden Arık Buka, burada Çağataylılardan Algu ile karşılaşır. Arık Buka önce Algu'ya kaybeder, bir sene sonra ise savaşarak onu yener. Fakat, Arık Buka'nın yerlilere yaptığı zulüm, halkın ondan desteğini çekmesine sebep olur. Arık Buka'nın Altay ve Yenisey'deki çeşitli boylardan oluşturarak getirdiği askerleri geri dönmezler ve liderlerinden ayrılarak Tanrı Dağlarının doğusuna dağılırlar.¹¹⁹⁰

Kırgız topraklarının taht mücadelelerine sahne olması, ülkenin sosyo-ekonomik durumuna darbe vurmuştur. Arık Buka sonrasında, Kırgız toprakları Yuan Hanedanlığı topraklarına dahil edilir.

¹¹⁸⁴ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 175.

¹¹⁸⁵ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 519.

¹¹⁸⁶ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 201.

¹¹⁸⁷ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 70.

¹¹⁸⁸ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 176.

¹¹⁸⁹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 161.

¹¹⁹⁰ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 176.

8.3 Yuan Dönemi Kırgız-Moğol İlişkileri

Yuan dönemindeki Kırgızların durumu ve o dönemdeki Kırgız-Moğol ilişkileriyle ilgili ayrıntılı bilgiler yine Çin kaynaklarında bulunmaktadır; “Yuan döneminde Kırgızların yaşadığı toprakların uzunluğu 1400 li, eni de bunun yarısı kadardı. Kem nehri (Tsyhanhe) topraklarının tam ortasından kuzeybatıya doğru akıyor. Ülkenin güneybatısında Apu (Abakan), kuzeydoğusunda Yusuy var. Bütün bu nehirlerin sayısız kolları mevcut. Bunların tamamı Kem’e akar ve Angara (Ankela) nehriyle birleşir, kuzeyde denize dökülür.”¹¹⁹¹

Minusin havzası Yuan Devleti’nin 12 ilinden biri olan ve merkezi eski Yuan başkenti Karakorum olan Linbey’e bağlanmıştı.¹¹⁹² “Tsin Hanedanlığı (1115-1234) döneminde burası Guanninfu olarak adlandırılırdı. Yuan Hanedanı döneminde Guannin İl Van’ı tarafından burası Boluguday’a verildi. Önceleri burasını yönetmek için Guannin’e bağlı askeri-valilik (sinşuayfu) kuruldu. Daha sonra, burasının uzak kalmasından dolayı yönetim Linhuan’a taşındı ve Tszunguanfu oluşturuldu. 1268 yılında halkının az olmasından dolayı Tszunguanfu şark merkezine bağlandı.”¹¹⁹³

Hakas folklorunda, “Hırgısting togıs mung tolı Hooray çonı” (Kırgız’ın dokuz binlik Hooray birliği” sözü mevcut.¹¹⁹⁴ Yine Hakasların “Tolı Hooray” efsanesinde, on bin kişilik Hooray (Kırgızlar) birliğinin dokuz tane Kırgız kardeşten türediği rivayet edilir.¹¹⁹⁵ Yuan Shi’de, “Yuan Devleti iktidara geldikten sonra Kırgızları bölerek dokuz bin haneye ayırdılar” bilgisi verilir.¹¹⁹⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak XIII. yüzyıl Kırgız halkının bir tümen (9 bin asker) çıkardığını düşünebiliriz.¹¹⁹⁷

¹¹⁹¹ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya v “Yuan-Şi” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, ” *İzvestiya AN Kirg. SSR. Seriya Obşestvennih Nauk*, c. V, Sayı: 1, Frunze 1965, s. 59.

¹¹⁹² E. İ. Lubo-Lesniçenko, *Privoznie Zerkala Minusinskoy Kotlovini*, Moskova 1975, s. 29.

¹¹⁹³ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59-60.

¹¹⁹⁴ V. Ya. Butanaev, “Roditsya Li v Spore İstina?”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, No. 2, Moskova 1992, s. 66.

¹¹⁹⁵ V. Ya. Butanayev, “Etnokul’turniye Svyazi Hakasov s Naseleniyem Pribaykal’ya v Epohu Pozdnego Srednevekov’ya”, *Etnokul’turniye Protsessi v Yugo-Vostoçnoy Sibiri v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1989, s. 124.

¹¹⁹⁶ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59.

¹¹⁹⁷ V. Ya. Butanaev, “Roditsya Li v Spore İstina?” .., s. 66.

Başka bir değiş ile bir ailenin o devirlerde ortalama beş kişiden oluştuğunu hesaba katarsak, söz konusu kırk beş bin kişidir.

Yuan Shi’de Kırgızların o dönemdeki yaşamlarıyla ilgili, Çinli bakışıyla da olsa yoruma açık bilgiler verilir; “1269 yılında Kırgızlara yönetici olarak Lü Hao-Li atandı. Onun döneminde oralarda ambarlar ve hazinehaneler kuruldu. Ulaşım sağlandı ve postaneler kuruldu. Eskiden ev aletleri akşaptan yapılmış. Kovayı da ağacı oyarak yapıyorlarmış. Tarla işletmede kullanılacak araç-gereçleri yapmak için demir eritmeyi bilmiyorlardı. Bütün güzel şeyleri Yuan İmparatorluğu yöneticilerinden öğrendiler. Madenleri işletmek için ustalar gönderildi. Onlar demir eritmeyi, kayık yapmayı öğrettiler. Bütün bunlar yerli halka yardımcı oldu.”¹¹⁹⁸ Başka bir değiş ile Yuan Devleti verimli Minusin bölgesine Kuzey Çin ve Moğolistan’dan askeri karargah ve idari yerleşim yerlerin inşaa etmek için ustalar ve köylüler göç ettirdi.”¹¹⁹⁹ Kırgız ülkesinin demografik yapısı ile oynandı. Yuan Shi’deki bu bilgiler aslında propaganda kokuyor. Yoksa, çeşitli dönemlerde Kırgızların maden işlettikleri, Kırgız ülkesinde maden ocaklarının olduğu aynı Çin kaynaklarında zikredilir.¹²⁰⁰

1269 yılında gerçekteşen bir diğer önemli vaka, Talas vadisinde yapılan kurultay ve kurultay’da Kaydu’nun Kağan ilan edilmesiydi. Kubilay’ın Mubarek şah’a karşı gönderdiği Borak Han, Kaydu’ya karşı çıkmak ister ama Kaydu ile daha savaşmadan ölür. Çağatay noyanları, “şimdiye kadar bizim yöneticimiz Borak aka idi, şimdi bizim yöneticimiz Kaydu aka, o nasıl buyurursa, o şekilde hizmet ederiz” derler,¹²⁰¹ ve böylece Kaydu’nun eli güçlenir.

Kaydu tarafını tutan Kırgızlar Yuan Devleti’ne karşı 1273 yılında isyan ederler. İsyen hakkında ayrıntılı bilgi bilmiyoruz ama Yuan Valisi Hao Li, valilik esnasında Kırgızlara iyi davrandığı için öldürölmez, salıverilir.¹²⁰²

¹¹⁹⁸ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 60-62.

¹¹⁹⁹ P. İ. Kafarov, “Opisanie Puteřestviya Daossskogo Monaha Čan Čunya Na Zapad”, *Trudi Členov Rossiyskogo Duhovnoy Missii v Pekine*, SPb. 1866, s. 259-434.

¹²⁰⁰ *KKTB*, c. I, s. 41; W. Eberhard, *Čin’in řimal Komřuları*, s. 68; N. Ya. Biçurin, *Sobranii Svedeniy...*, s. 352; N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral’noy Azii i Dal’nego Vostoka*, Moskova 1961, s. 59.

¹²⁰¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 100.

¹²⁰² V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 150.

1276 yılında Kaydu ordusu Moğolistan’a büyük bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin de etkisi olmuş ki, 1277 yılında burası (Kırgız toprakları) yeniden yapılandırılır. Bölge iki il ve bir aymaktan oluşturulur.¹²⁰³ Çin kaynaklarında yeni yapılanmadan sonra da valinin Hao Li olduğu görülmektedir. Burada Yuan Devleti kaynaklarının Kırgızlarla ilgili kısmında Vali Hao Li isminin sık sık zikredildiğini belirtmeliyiz.

1279 yılında Kaydu tarafını tutan tümenbaşı, Hao Li’yi hileyle yakalamak için ülke içine davet eder. Bundan kuşkulanan vali de gitmez, karargahını değiştirerek, merkezden gelecek takviyeyi bekler. Askeri yardım gelmeyince tümenbaşı karargahı basar. Altay Dağlarını aşarak kaçmaya başlayan vali, yeniden kuşatılmışken, tümenbaşının bir binbaşısını değerli giyimiyle satın alır ve bin kişisiyle Çin’e ulaşır.¹²⁰⁴ Kırgızlar Elegest suyunun solundaki Moğol merkezini 1280 yılına kadar kuşatma altında tutmuştur.¹²⁰⁵

Kubilay’a destek veren Turfan İdikutluğu, 1280’li yıllarda Kaydu tarafından yıkıldı ve onun emrindeki Kırgızlar, Kaydu Devleti’ni tanıdılar.¹²⁰⁶ 1346-1348’lerde devlet ikiye ayrıldı ve doğudaki Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan’ı içine alan bölümü Mogulistan olarak adlandırıldı. Togluk Timur Aksu’yu başkent yaptı.¹²⁰⁷ Doğal olarak Kırgızlar da iki ayrı siyasi yapının içinde kaldılar.

1287 yılında Mançurya valisi Nayan, Kubilay’a karşı ayaklanır. Ona karşı aralarında Kırgızların da bulunduğu ordu gönderilir.¹²⁰⁸ Bu dönemlerde Kırgız askerleri hem Yuan Devleti’nde, hem de ona karşı isyan edenlerin taraflarında savaşıyorlardı; “1289 yılında Helin (Karakorum)’de yaşayan Kırgız aileleri kontrol edildi ve fakir ailelere yardım edildi.... Helin (Karakorum)’den oraya yerleştirilen

¹²⁰³ E. İ. Kışanov, *A.g.m.*, s. 61-62.

¹²⁰⁴ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 150-151.

¹²⁰⁵ Aydın İdil, *Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi*, Bışkek 2007, s. 30-31.

¹²⁰⁶ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, c. I, Frunze 1984, s. 384-390.

¹²⁰⁷ *A.g.e.*, s. 393- 394.

¹²⁰⁸ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 151; İ. Moldobaev, Manas Destanı’nda bahsi geçen “Çayan” ile Nayan arasında bir bağın olabileceğine dikkat çekmiştir. Destanda Çayan Mançurya hanıdır ve Manas’ın babası Cakıp’ın ikinci eşi olan Bakdöölöt’un babasıdır (*Manas İstoriko Kulturny...*, s. 79).

Kırgız askerleri gönderildi.”¹²⁰⁹ Bu askerlere Kaydu-Nayan ittifakına karşı çıkan Kıpçak Hanı Tutuk başkumandanlık ediyordu.

Kaydu ilerleyen yaşına rağmen, 1289-90 yılında Moğolistan’a sefer düzenler. Oyrat, Kırgız, Kıpçak ve Kanglı boylarının desteklediği Kaydu ordusu Kubilay’ın torunu başında bulunan orduyu kuşatır ama savaşı kazanamaz. Kaydu Moğolistan’ı terk etmek zorunda kalır. İsyanı katılan yerli boy yöneticileri topraklarını kaybederler.¹²¹⁰

Kıpçak Tutuk 1290 yılında Altay Dağları bölgesini talan eder ve Kaydu’nun emrinde bulunan 3 bin aileyi tutsak alır. Dönüş yolunda Karakorum’a uğrar. Burada Kırgızları boyun eğdirme emri alır. 1291 (92) yılı yazında ordu Kem nehri kıyısına ulaşır, buz üzerinde bir kaç gün yol aldıktan sonra onların yurtlarına ulaşırlar. (Tutuk ordusu) onların bütün halkını, beş boyunu boyun eğdirdi ve (Moğollar) onları korumak için askerleri oralara yerleştirdi (başka bir deyişle istila ettiler). Tutuk emeklerinden dolayı Lunhu Vey Şan-Tszyatsyun rütbesine yükseltilir.¹²¹¹ Bu olay, Manas Destanı’nda da yansımaları bulmuştur. Destanda, Manas Kıyan oğlu Toktuk (Tutuk) tarafından yay ile kafasına vurularak öldürülür ve Bayandı Talaa düzlüğüne defnedilir. Bayan-Talaa günümüz Tuva sınırları Yukarı Yenisey’de bulunuyor¹²¹² ve Toktuk (Tutuk)’un Kırgızlara yaptığı sefer de bilinen bir hadise. Büyük ihtimalle Tutuk’a karşı bir Kırgız liderinin öldürülüp defnedilmesi destanda kendine yer bulmuş gözüküyor.

Kaydu, Kırgızların basıldığını öğrenince, onları kurtarmak için Yenisey’e asker gönderir. Tutuk onları yine yener ve Kaydu’nun askerbaşısı Boloça’yı esir alır. Böylece Moğollar Kıpçakların eliyle Kırgızları yenerek onların siyasi egemenlik iddiasına son verirler.¹²¹³

¹²⁰⁹ E. İ. Kıpçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, *KKTB*, c. II, Bışkek 2002, s. 273; İ. M. Moldobayev, *Etnokul’turniye Svyazi Kırgızov v Srednevekov’e*, Bışkek 2003, s. 53.

¹²¹⁰ *İstoriya Kırgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 179.

¹²¹¹ E. İ. Kıpçanov, *A.g.m.*, s. 64.

¹²¹² İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 80.

¹²¹³ İ. L. Kızlasov, “Kıpçaki i Vosstaniya Eniseyskih Plemen v XIII Veka”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 2, Moskova 1980, s. 89.

Temur Han (1295-1307) döneminde Kırgız toprakları Kamal vali tarafından idare ediliyordu; “Karakorum, Onon, Kerulen, Bayalık, Kırgız sınırlarına ve Burhan Haldun olarak bilinen Cengiz Han’ın koruma ormanına kadarki bütün toprakları o yönetiyor.”¹²¹⁴ Yuan döneminde Yenisey Kırgızları valiler tarafından yönetilmeye çalışıldı.

8.4 Moğollar Tarafından Kırgızların İmparatorluğun İçlerine Doğru Göç Ettirilmesi

Yuan Devleti dönemi Kırgız-Moğol ilişkilerinde göze batan bir başka husus, Kırgızların Yuan Devleti tarafından devletin iç bölgelerine sürgün edilmesidir. Yuan Devleti, sürekli isyan eden Kırgız boylarını bu şekilde sindireceğini planlamış olabilir ve bunda başarılı da olur.

Manas Destanı’nda geçen şu meşhur mısralar, Kırgızların Yuan Devleti tarafından sürgün edilmesini açıklıyor gibiydi; “Biröo ketti Altayga, Biröo ketti Kangayga, Biröo ketti Erenge, Biröo tüşüp ketti terenge” (Biri gitti Altay’a, Diğeri gitti Hangay’a, Üçüncüsü gitti İran’a, Başkasının gittiği yer meçhul..)

O dönemde gönüllü olarak tabi olanlara il denirdi; kendiliklerinden tabi olmayanlar bulğa yani asi sayılırlardı.¹²¹⁵ Kırgızlar ö dönemler ikinci kategoriye dahildiler. Çin kaynaklarında “Yuan Devleti devrinde bu halkı (Kırgızlar) böldüler ve dokuz bin hane oluşturdular”¹²¹⁶ bilgisi mevcuttur.

Kırgızlar, Minusin bölgesi ve Tuva’dan Mançurya’ya göç ettirilmiştir, daha sonra Kubilay Han’ın emriyle Chaochou şehrine yerleştirilmiştir. Çin kaynaklarında bununla ilgili; “1275-1276 yılında Kırgızlar isyan ettiler; isyan bastırıldıktan sonra Kırgızların bir kısmı Mançurya’ya göç ettirildi” deniliyor. Bunun dışında Shan-

¹²¹⁴ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 205.

¹²¹⁵ İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar...”, s. 246.

¹²¹⁶ Alman sinoloğu Schott, bütün Yenisey Kırgızların 9 000 aile olduğunu düşünmüştür (E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59; W. Schott, “Über die Achten Kirgisen”, *APAW*, Berlin, 1865, s. 432); Tarihçi Petrov, bu dokuz bin ailenin Kırgızların ana kısmından bölünen veya bölünmek zorunda kalan bir grup olabileceğini söylemiş, bu tarihten itibaren konuyla ilgili yorumlar bu istikamette yapılmıştır (K. İ. Petrov, “Etnogenez Kirgizov i İh Dvijenije Na Tyan-Şan v XIII-XV Vekah”, *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, c. II, Sayı: 3, Frunze 1965, s. 65-67.)

Dung'a boylar şeklinde gönderilen Kırgızlar çok sayıdadır.¹²¹⁷ 1283 yılında Tule Tu'daki zengin kimselerin, Kırgızlar arasındaki fakirlere 600 büyük baş hayvan vermeleri emredilir.¹²¹⁸ Bu son bilgiye bakarak Kırgızların sürüldükleri yerlerde hayatlarının çetin şartlarda geçtiğini tahmin edebiliriz.

Yuan Shi'de, "29 yılının (1292) güzünde Tzinşan dağına sefer düzenleyip orada Kaydu'nun 3000 çadırdan fazla olan halkını göç ettirerek, Helin'e (Karakorum) getirmişlerdir. Daha sonra Tsilitszisiler (Kırgızlar) üzerine hareket emri verilir"¹²¹⁹ bilgisi mevcuttur. Moldobaev, bu olayın Kırgızlarla ilgili kısmını şöyle anlatır; "1293 yılında Kubilay Hesıhe topraklarına askeri sürgün olarak 700 aile Czirhehusotaylı Kırgızı yerleştirdi."¹²²⁰

Yuan sülalesi döneminde Kubilay ve Timur tarafından, "1293-1295 yıllarında Kırgızlar, Sungua (Sungari) nehri bölgesindeki Cancavcu (bugünkü Cavyuan sahası) şehrine ve Cısan'daki (bugünkü Beyçin-Yançın bölgesi) Şandung'a (Shan-Dung) göç ettirilmiştir."¹²²¹ Kıçanov, bunun 1295 yılında olduğunu bildirir ve ayrıntı da verir; "1295 yılında Tsin-Şan (Altay) dağlarında yaşayan Kırgızları Şandung'a yerleştirdiler ve onlara toprak, öküzler ve tohumlar verdiler."¹²²² Mançurya'ya yapılan bir başka göç hikayesini de Kubilay'ın Halabadulu'ya hitaben söylediklerinden öğreniyoruz;

"Nayyanya'nın eski topraklarına Abalahu denir ve balık üretirler. Ben şimdi oralara şehir kurdum ve oraya üç boyu yerleştirdim; Yuansuhan, Hanası ve Tszilitszisi (Kırgızlar). Şehre Chaochou ismi verildi. Sen oraya git ve Syuan Vey Shi görevini yürüt." Halabadulu oraya gider gitmez şehri ve yerleşim yerlerini belirledi. Halka huzurlu yaşam imkanı sağladı. Bir keresinde o ağırlığı bin tszin¹²²³ olan dokuz balık avladı ve onları (saraya) hediye olarak gönderdi."¹²²⁴

¹²¹⁷ M. Kalkan, "Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri", *Bilig*, Sayı: 57, Ankara 2011, s. 94.

¹²¹⁸ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 151.

¹²¹⁹ M. Kalkan, *A.g.m.*, s. 94.

¹²²⁰ İ. M. Moldobayev, *Etnokul'turnıye Syazi Kırgızov v Srednevekov'e*, Bışkek 2003, s. 53.

¹²²¹ M. Kalkan, *A.g.m.*, s. 95.

¹²²² E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59-65; S. Gömeç, nehir isminin Sungur ve burasının Amur'a döküldüğü bölge olduğunu yazar (*Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 72).

¹²²³ 1 tszin- 596 gram.

¹²²⁴ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59-65; Butanaev-Hudyakov, Halabadulu'yu Hara Batar (Kara bahadır) olarak okumuşlar (*A.g.e.*, s. 152).

Kırgızların göç ettirilmesi, Kubilay-Kaydu çekişmesinde, Kubilay'ın bölgeye gönderdiği askerbaşı Tutuk ile de doğrudan ilgilidir. Kıpçak Hanı olan Tutuk, emri altına alamadığı bölgelerdeki Kırgız-Kıpçak boylarını zorla imparatorluğun iç bölgelerine göç ettiriyordu.¹²²⁵ Tarihçi Petrov da, Kırgızların Yenisey-İrtiş bölgesinden sürgün edilmesinin, Kubilay tarafından yapılan maksatlı iş olduğunu ve taht mücadelesi veren Kaydu'ya karşı yapıldığını düşünüyor.¹²²⁶

Baba-oğul Kızlasovlar, Yenisey'den güneye doğru yapılan bu zorunlu göçler sebebiyle 1293 yılında Eski Kırgız Devleti'nin ortadan kalktığını söylüyorlar.¹²²⁷

Bazı Kırgız boyları Kuzeybatı Moğolistan'daki Moğolların içinde eridiler. Boy adlarındaki Kırgız komponentleri bunun delilidir.¹²²⁸ Ayrıca, Yenisey'de Kırgızların sürgün edilmesi sonrasında boş alan yerlere Kereit, Tumat ve Merkit (Urdut) boyları ve Çinliler yerleştirildi.¹²²⁹ Arkeolojik bilgilerden yola çıkarak, Savinov bu Kırgız topraklarına göç eden veya ettirilen boyların çıkış yerinin Baykal ötesi olduğunu yazar.¹²³⁰

Eskiden Kırgız ülkesi olarak bilinen Bargujin Tokum'da, Moğolların sürgün politikası sonucunda Kırgızlar azınlık durumuna düştüler ve zamanla Moğol boyları arasında eridiler.¹²³¹ Günümüz Buryat halkı arasındaki Kırgız unsurlarının kökünü o dönemlere kadar götürebiliriz.

Moğol İmparatorluğu döneminde, Kırgızları sürme politikası Yuan Devleti ile de sınırlı değildi. Batıda da Kırgızlara karşı aynı politikanın uygulandığını görüyoruz; “Cuci'nin büyük oğlu Orda (Ordu) döneminde, Yenisey-İrtiş nehri arasında yaşayan Kırgızların Kıpçak boyunun, İli ile İrtiş nehirleri arasındaki bölgeye göç ettirildiği görülmektedir.” Yine aynı şekilde “1262-1263 yıllarında Arık Boğa'ya bağlı olanlar, İli nehrine göç etmiştir. 1264 yılındaki savaşta yenildikten sonra kaçacak gelip

¹²²⁵ E. İ. Kıçanov, *A.g.m.*, s. 59-65.

¹²²⁶ İ. K. Petrov, “Etnogenez Kirgizov i İh Dvijenie Na Tyan-Şan v XIII-XV Vekah”, *İzvestia Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, c. II, Sayı: 3, Frunze 1960, s. 65-67.

¹²²⁷ L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka*, Moskova 1984, s. 97; İ. L. Kızlasov, *Askizskaya Kul'tura Yujnoy Sibiri X-XIV Vekah. Svod Arheologičeskikh Istočnikov*, Sayı: E3-18, Moskova 1983, s. 67-68.

¹²²⁸ İ. M. Moldobayev, *A.g.e.*, s. 53.

¹²²⁹ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 152.

¹²³⁰ D. G. Savinov, “Arheologičeskie Pamyatniki Zaverşayuşego Etapa Kul'turı Eniseyskih Kirgizov”, *Pamyatniki Kirgizskoy Kul'turı v Severnoy i Tsentral'noy Azii*, Novosibirsk 1990, s. 124.

¹²³¹ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 92-93.

Kubilay’a bağlanmıştır. O, İrtiş ve Yenisey nehirleri bölgesine sürüp getirdiği Kırgızları, komşu Tiyanşan bölgelerine göndermiştir”¹²³²

XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar güçlenerek imparatorluk kurarken, Kırgızlar da Moğollara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu zorunlu boyun eğme bütün yüzyıl boyunca ikili ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Kırgızlar her fırsatta bağımsız olmak için isyan ederken, Moğol prensleri de Kırgız topraklarını taht mücadelesi alanlarının birine getirmiştir. Kırgız boyları da bu mücadeleler sonucunda bölünmek zorunda kalmışlardır. Aslında bu taht mücadelelerine bölgedeki Kırgız, Kıpçak, Kaglı, Oyrat boy ve boy birliklerinin aktif olarak katılması, sadece batıda değil, Moğol İmparatorluğu’nun merkezi ve onun hemen yanı başında da Türk boylarının dolayısıyla Kırgızların ne kadar etkili olduğunun da bir göstergesidir. Bu dönemde Kırgız askerleri ayrıca, Karakorum başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde asker olarak hizmet etmişlerdir. Moğol kağanlarının Kırgızları sürgün etme politikaları sonucunda, eski ve köklü Yenisey Kırgız Devleti bir daha kurulmamak üzere Sibiry ormanları arasına sinmiştir.

9.5 Yuan Hanedanlığı Sonrası Kırgız-Moğol İlişkileri (XIV.-XV. Yüzyıllar)

Kırgız-Moğol ilişkileri Moğolların imparatorluk iddialarını kaybedip çeşitli hanlıklara parçalanmalarından sonra da devam etmiştir. Yenisey Kırgızları Minusin bölgesine çekilmişken, Halha Moğolları da günümüz Moğolistan topraklarında yaşıyorlardı. Bu devirden sonra Batı Moğolları olarak bilinen Oyratların güçlendiğini görmekteyiz. Kırgız-Oyrat ilişkilerini ilgili bölümde inceleyeceğimizden dolayı, burada sadece Kırgızlar ile Doğu Moğolları arasındaki ilişkilere bakacağız. Açıkçası, Yenisey Kırgızları ile Halha Moğolları arasındaki ilişkiler hakkında fazla bilgilere sahip değiliz. Bu dönemde Kırgız-Halha Moğolları ilişkilerinin Oyratlar üzerinden olduğunu görmekteyiz. Ayrıca, Moğolların Kırgızları sürgüne gönderip, topraklarına el koymalarının izleri hala unutulmamıştı.

Ebu’l Gazi bununla ilgili şöyle demektedir; “Oğuz Han’ın Kırgız adlı torunu vardır. Ondan Kırgız nesli çoğalmıştır. Fakat zamanımızda onun neslinden insanlar

¹²³² M. Kalkan, *A.g.m.*, s. 94.

çok azdır. Moğollar ve başka kabileler Kırgızların bir çoğunu yok edip topraklarına saldırıp onların yerinde yaşayarak Kırgızların adını aldılar. Fakat onlar kendilerinin hangi boydan olduklarını bilirlir."¹²³³ Moğol İmparatorluğu tarafından Kırgızlara yapılan onca şeye rağmen, Yuan İmparatorluğu içine sürülenler haricinde kalan Kırgızlar varlıklarını korudular.

Kırgız hükümdarları Ugeçu Kaşka ve onun oğlu Esehu Han XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarında Elut, Bahatut, Hoyt ve Kırgız boylarının yaşadığı Oyrat yurdu ve Moğolistan'ı 1399-1425 yılları arasında yönettiler.¹²³⁴ Ugeçu Kaşka Moğol Hanı Elbek'in halefini öldürdükten sonra, Moğolları bağımsız hükümdar gibi Karakorum şehrinden yönetmeye başladı.¹²³⁵ Muhammed Sadık İsfahani'ye atıf yapan Mokeev, ikiye ayrılan Kırgızların bir kısmının başkentleri olan Karakorum çevresinde yaşadıklarını yazar.¹²³⁶ Fakat, Kırgızların bu saltanatı çok uzun sürmedi. Kırgızlar sayı olarak da Oyrat Devleti'nde az idiler. İki ayrı coğrafyada yaşamlarına devam ettiren Kırgızlardan Yenisey Kırgızları Minusin bölgesinde bazen Moğol prensleri ile çatışmaya girdikleri oluyordu.

XV. yüzyıla gelindiğinde Moğol prenslerinin vergi toplamak ve onların itaat ettiklerinden emin olmak için Minusin bölgesine seferler düzenlediklerini, Moğol saldırılarına karşı bölgede yapılan küçük kaleciklerden (sve) anlıyoruz. Kırgız toprakları Moğol prenslerinin mücadele alanları arasına girdikten sonra, Kırgızlar Moğol saldırılarından korunmak için küçük kale şehirler inşa etmişlerdir. Arkeolog Gotlib ve tarihçi-etnograf Butanaev'in folklorik bilgileri arkeolojik bilgilerle karşılaştırarak tespit ettikleri bu küçük kalelerin arasına Kiçik Taarpig dağındaki Kırgız Taarbek'in svesini, Hızıl (Kızıl) Has dağındaki Tarça Hıs (Kız)'ın inşa ettiği sveyi, Hızıl Haya (Kızıl Kaya) veya Kara Tah dağındaki Kırgız Tahsa Matır'ın

¹²³³ Ebul Gazi, *Rodoslovnnoye Drevo Türkov. Soçineniye Abu-l Gazi Hivinskovo Hana*, Yay. Haz. G. S. Sablukova, Kazan 1914.

¹²³⁴ T. O. Beyşenaliyev, *Kirgizı i Dcungarskoye Hanstvo (XVII-XVIII)*, Basılmamış doktora tezi, Leningrad 1989, s. 9.

¹²³⁵ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 94; L. Hambis, *Documents sur l'histoire des Mongols a l'epoque des Ming*, Paris 1969, s. 185.

¹²³⁶ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 95.

svesini, Çalpak dağındaki veya Bele Gölü'ndeki Kırgız Tas Abışa'nın svesini katabiliriz.¹²³⁷

Bunların arasından Hızıl (Kızıl) Has dağındaki Tarça Hıs (Kız) Moğollara karşı mücadele etmek için kurulmuştur. Huyulug Dağında bulunan sve ise Kırgız Tolçubay Bahadır tarafından kurulur ve Moğollar Kırgız ülkesini itaat ettirdiğinde bu sveyi da alırlar. Tolçubay Moğollarla yapılan savaşta ölür. İrgit boyunun cetlerinden sayılan Sıgda ve Sıbyı kardeşler de Moğol askerlerine karşı savaşmak için sve kurarlar. Sıgda ve Sıbyı kardeşlerin kurduğu sveler büyük ihtimalle Kolergit ve Huyas dağlarında bulunan sveler olabilir. Küçük ve Orta Sıra nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Hatan (Hatun) Alp svesi de Moğollara karşı savaşmak için inşaa edilmiştir. Hızıl Haya (Kızıl Kaya) veya Kara Tah dağındaki Kırgız Tahsa Matır'ın svesini ise buralarda kışı geçirmek zorunda kalan Moğol hanının kurduğu rivayet edilir.¹²³⁸

Moğollar döneminde Kırgız boyları değişikliklere uğrayıp bu bölgedeki Türklerin fiziki yapılarına pek çok Moğol unsuru girmiştir. Mesela, Kereyler, Urdut (Merkit) ve Tumatlar Yenisey'de Cengiz Han'ın XIII. asırda kendisine karşı çıkan Orta Asya'nın Moğolca konuşan boylarını parçaladıktan sonra ortaya çıkmıştır. Onlar kendilerine, Hongoray Etnik-politik İttifakı olduktan sonra “Kırgızlardanız” demeye başlamışlardır.¹²³⁹

9.6 Kırgız-Coçi Oğulları İlişkileri

Kırgızların Coçi Han ile olan ilişkilerini Kırgız-Moğol İlişkileri Bölümü'nde anlattığımız için burada onun üzerinde durmayacağız. Burada Coçi neslinden gelen daha çok Ak Orda hanları ile Kırgızlar arasındaki bazı ilişkiler hakkında bahsetmeye çalışacağız.

Cengiz döneminde olduğu gibi, daha sonraki dönemlerde de Kırgızlar Han soyundan olan kimselerin arasındaki taht mücadelelerinde yenilenlere sığınma vermeye devam etmişlerdir. Arık Buka'dan sonra Coçi soyundan bazı prensler de

¹²³⁷ A. İ. Gotlib, V. Ya. Butanaev, “İstoričeskaya Osnova Hakasskogo Fol'klora o Krepostnih Sorujeniyah-Sve”, *Pamyatniki Kirgizskoy Kul'turı v Severnoy i Tsentral'noy Azii*, Novosibirsk 1990, s. 132-135.

¹²³⁸ A. İ. Gotlib, V. Ya. Butanaev, *A.g.m.*, s. 134-145.

¹²³⁹ V. Ya. Butanayev, V., İ. Butanayeva, *Yenisey Kirgizlari ..*, s. 150-151.

Kırgızlara sığınmışlardır. Örneğin, 1337/38-1340/1 yıllarında Altın Orda'ya bağlı Ak Orda Hanlığı'nın yöneticiliğini yapan Mübarek Hoca Han, bağımsız hareket etmek isteyince Altın Orda Hanı Özbek oğlu Tınibek'i orduyla Sıgnak'a gönderir. Özbek Han'ın askerleri yaklaşmışken Mübarek Kırgızlara ve Altay'a kaçar.¹²⁴⁰ Mübarek Hoca Han Kırgızlar arasında iki sene altı ay kalır.¹²⁴¹ Anlaşılan Ak Orda ile Kırgızlar komşu idiler. Kırgızların Ak Orda Hanlığı ile komşu oldukları aşağıdaki bilgiler ile de doğrulanmaktadır.

Mahmut İbn Vali “Bahır Al-Asrar” eserinde Kırgızların Ak Orda ile bazı münasebetlerinin olduğu hakkında bilgiler vardır. Altın Orda'yı Pulat Han (1407-1410) yönetirken, Timur-Toktamış savaşında yurtlarından kaçan Altın Orda prensleri eski yurtlarına dönmeye başlarlar. Şibaniler de Kırgız ülkesi sınırlarından eski yurtlarına hareket ederek İtil nehri kıyılarına yerleşirler. Pulat Han da ülke sınırlarına saldırılar yapmakta olan Kırgızları cezalandırmak ister. Fakat Şibaniler daha önce Kırgızların yardımını gördükleri için bu sefere katılmayı reddederler. Eserde, buna rağmen Pulat Han'ın Kırgızlara sefer düzenleyip Ak Orda çevresinden onları uzaklaştırdığı, Kırgızların Ak Orda ile komşu oldukları anlatılır.¹²⁴² “Mecmuatü't Tevarih” eserinde de Manas ile Polot Han (Pulat Han) arasında savaş yapıldığından ve tarafların yenilemediğinden bahsedilir.¹²⁴³ “Bahır Al-Asrar”daki Kırgızlar hakkındaki bilgiler ile “Mecmuatü't Tevarih” eserindeki ilgili bilgiler birbiriyle örtüşmektedir.

Mahmut İbn Vali eserinin başka bir yerinde, Ak Orda hanlarından Çekire Han'ın 1417 yılında ülke sınırlarını rahatsız eden Kırgızlara karşı sefer düzenlediğini yazar.¹²⁴⁴ Çekire, Edigü Bek tarafından Kebek Han'ın yerine tahta geçirilen ve üç yıl hanlık yapıp Edigü ile bozuşunca öldürülen Şiban neslinden bir prensti.¹²⁴⁵ Mokeev, burada sözü edilen Kırgızların İrtiş'in yukarı kısmı, Altay çevresinde yaşayan Kırgız boyları olduğunu, burada yaşayanlara genel olarak “Altay-Mogol” denildiğini bildirir.¹²⁴⁶ Mirza Muhammed Haydar, “Tarih-i Reşidi” eserinde XV. yüzyıl sonları-

¹²⁴⁰ Kanat Uskenbay, *Vostochny Daşt-i Kıpçak v Sostave Ulusa Djuçi v XIII- Pervoy Treti XV Veka. Aspektı Politiceskoy İstorii Ak-Ordi*, Basılmamış Doktora Tezi, Almatı 2003, s. 18.

¹²⁴¹ V. V. Barthold, *Soçinenie*, c. II, Moskova 1963, s. 509.

¹²⁴² Anvar Mokeev, *Kırgızı Na Altae i Na Tyan Şane*, Bişkek 2010, s. 101.

¹²⁴³ Sayf ad-Din Aksikenti, *A.g.e.*, s. 50-51.

¹²⁴⁴ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 102.

¹²⁴⁵ M. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 96.

¹²⁴⁶ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 102.

XVI. yüzyıl başlarındaki Mogulistan'ın siyasi olaylarını anlatırken, sık sık Kırgızlardan bahsedir ve onlara birkaç kere “Mogulistan ormanlarının arslanları” sıfatını takar.¹²⁴⁷ Anlaşılan Kırgızlar bu devirlerde Coçi soyundan gelen hanlar ile bazen siyasi mücadeleye tutuşmuş, bazen de müttefik olmuşlardır.

“Mecmuatü't Tevarih” eserinde Toktamış Han (1379-1396) ile Manas Han arasındaki ilişkilerden bahsedilir. Eserde Toktamış ile Manas müttefik olarak gösterilir.¹²⁴⁸ “Mecmuatü't Tevarih”te anlatılan Toktamış-Manas ittifakı Kırgız liderleri ile Coçi oğullarının ilişkilerinin bir yansıması olsa gerek.

Kırgızların Cengiz soyundan gelen hanlar ile ilişkileri en çok destanlarda, şecerelerde, halk rivayet ve söylentilerinde, masallarda ve şarkılarda kendine yer bulmuştur. Bunlarla ilgili aşağıda birkaç örnek vereceğiz.

Kırgızların Manas, Canıl Mirza ve Sarıncı Bököy destanlarında 1539 yılında Astrahan tahtına çıkan ve 1554 yılına kadar hanlığı yöneten, Altın Orda hanlarından Murtaza Han'ın torunu ve Berdibek'in oğlu olan Yağmurca Han (Camgırçı Kan) hakkında çeşitli bilgiler vardır ve destandaki bu bilgiler gerçek tarihi bilgiler ile de örtüşmektedir.¹²⁴⁹ “Mecmuatü't Tevarih” eserinde Yamgırçı Pulat Han ile birlikte Manasiya şehrine sefer düzenlediğinden bahsedilir.¹²⁵⁰ Kırgız folklorunda ayrıca Canıbek Han (1342-1357) hakkında da bilgiler mevcuttur.¹²⁵¹

9. Kırgız-Baarin İlişkileri

Kırgız-Baarin ilişkileri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Baarin kelimesi, günümüz Kırgız dilinde alaca doğan ile balaban kuşunun çiftleşmesinden ortaya çıkan kuş için kullanılmaktadır.¹²⁵²

Kırgız-Baarin ilişkileri Cengiz'in Horçı idaresine orman halkları ve aймаğını vermesiyle başlar. Cengiz Han, 1206 yılında yapılan kurultayda, yakınlarına boy ve

¹²⁴⁷ Mirza Muhammed Haydar, *Tarihi Raşidi*, Taşkent 1996, s. 225, 330, v. 105b, 162a.

¹²⁴⁸ Sayf ad-Din Aksikenti, *A.g.e.*, s. 49-58.

¹²⁴⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Şakire Balıkcı Çelik, “Camgırçı Han Örneğinden Hareketle Kırgız Destanlarında Tarihi Şahsiyetler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 5, Issue 3, Lorient 2012, s. 43-50).

¹²⁵⁰ Sayf ad-Din Aksikenti, *A.g.e.*, s. 50-52.

¹²⁵¹ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturnıy..*, s. 173-175.

¹²⁵² K. Yudahin, *Kırgızça Orusça Sözdük*, Bişkek 1999, s. 90.

aymakları bölüştürürken, Yenisey-İrtiş arasındaki orman halklarını binbaşısı Baarin boyundan Horçı'ye verir; "Horçı, emrindeki üç bin Ba'arin'den başka, Tahai ve Aşih ile birlikte Adarkin'lerden Çinos, To'oles ve Telenggut'ları da idaresine alsın ve bunları Tümen şeklinde teşkil etsin; meralarını Erdiş nehri boyunda oturan halkların mıntakasına kadar serbestçe seçerek, orman halklarına karşı hudut muhafızı şeklinde Tümen komutanı olsun. Horçı'nin müsaadesi alınmadan, orman halkı ne öyle, ne böyle hiçbir türlü harekette bulunamayacaktır. Onlardan kendi arzularına göre hareket etmek isteyenlere karşı kesin muamele yapılacaktır."¹²⁵³ Tabii ki, bu bilgidен Kırgızların Baarinlere boyun eğdiğini çıkarmamalıyız. Baarinler, Kırgızlar gibi bölgenin kalabalık boylarından idi. Cengiz Han'ı elbette, bölgenin sorumluluğunu, güvendiği, akrabalık bağları olan birilerine verecekti. Aslında buralar Horçı dahil Coçi'nin emri altındaydı.

Kırgız-Baarin ilişkileri ile ilgili bir başka bilgi, Kırgızlar ve Tumatlar 1218 yılında Cengiz Han'a karşı ayaklanırken, bölgedeki Cengiz Han'ın müttefiki olan Baarinlerin isyancılara karşı sefere katılmaktan kaçınmasıdır. Kırgız tarihi eserlerinde, "Galiba, Baarinler de bunların (isyancılar) faaliyetini gizlice desteklediler. Onların yöneticisi, hastalığını bahane ederek isyancılara karşı sefere çıkmaktan kaçındı"¹²⁵⁴ denilmektedir. Yukarıda zikredilen Cengiz-Baarin ilişkilerini göz önünde bulundurarak Kırgız tarihçilerin bu değerlendirmesine biraz şüpheyile yaklaşmalıyız.

Mogulistan Devleti'nde Baarin boyu, Kuşçu, Duulat, Çerik boylarıyla birlikte zikredilir. Büyük ihtimalle Baarinler o dönemde yoğun olarak günümüz Kırgız halkı içine karışmış olabilirler.¹²⁵⁵ Baarinlerin bir kısmı Cengiz sonrası dönemde Kırgız-Kıpçak boylarıyla birlikte Tanrı Dağları bölgesine gelmiştir.¹²⁵⁶ Günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında Ana Baarin, Baarin, Bala Baarin, Kara Baarin, Sarı Baarin boy ve uruğ adları,¹²⁵⁷ Tarbagatay Kırgızları arasında da "Baarin" boyu mevcut.¹²⁵⁸

¹²⁵³ MGT, parag. 207, s. 139.

¹²⁵⁴ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 170.

¹²⁵⁵ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 28-29.

¹²⁵⁶ *İstoriya Kirgizii*, c. I, Frunze 1963, s. 167.

¹²⁵⁷ O. Karataev, *A.g.e.*, Bışkek 2003.

¹²⁵⁸ O. Karataev, "Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni", *The Journal Of Siberian Studies*, c. 1, Sayı: 3, Konya 2013, s. 6.

10. Kırgız-Bargut İlişkileri

Kırgız-Bargut ilişkileri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bargutların cetlerinin Bayırkular olduğunu düşünürsek, Kırgızlar ile Bayırkuların Göktürk döneminden itibaren aynı coğrafyayı paylaştıklarını, Göktürk egemenliğine karşı isyan ettiklerini söyleyebiliriz.¹²⁵⁹

XIII. yüzyıla gelindiğinde, Bargutlar Baykal gölünün sol tarafında, Barguzin nehri devamındaki Bargujin Tokum'da yaşıyorlardı.¹²⁶⁰ Bargujin Tokum o döneme ait kaynaklarda Moğol dilli boyların toprakları olarak zikredilir ve Yenisey Kırgızlarının da sınırlarındadır. Yenisey Kırgızları ile Bargutların ortak noktası ikisinin de “Orman halkları” arasında sayılmalarıdır. Reşidüddin de eserinde bunların komşu halklar olduğundan bahseder.¹²⁶¹ Moğolların Çizli Tarihi'nde de, Coçi'nin Bargutları vd. halkları boyun eğdirdikten sonra Kırgızlara geldiği bildirilir; “Coçi, Oyirat, Buriyat, Barhun (Bargut)... tabi kıldıktan sonra, on bin Kirgis'in bulunduğu yere gitti.”¹²⁶² Kırgızlar ile Bargutların bir de farklı yönleri vardı. Kırgızlar Cengizlilere karşı hep isyan ederken, Bargutlar Cengiz oğullarının sadık müttefikleri idiler. Reşidüddin, Bargutların Cengiz'e sadık kimseler olduğunu eserinde zikreder.¹²⁶³

Reşidüddin'de zikri geçen ve Yenisey Kırgız topraklarında yaşayan bu boylar, günümüz Kırgız boyları arasında da mevcuttur. Karataev, Bargutların yöneticilerine “inal” dediklerini ve dolayısıyla Kırgız olduklarını veya Kırgızlaştıklarını yazar.¹²⁶⁴ Bu bilgi daha fazla incelenmesi gereken bir bilgidir.

Cungar devrinden itibaren Kırgızlara bazı milletler “Burutlar” demişlerdir. Bu bir takma addır ve Kırgızlar hiçbir zaman kendilerine “Burut” dememişlerdir.¹²⁶⁵ Bazı bilim adamları “Burut” tabirini açıklarken, bunu Bargutlar ile ilişkili açıklamaya

¹²⁵⁹ S. Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 16, Sayı: 27, Ankara 1992, s. 1-3; A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 51-53.

¹²⁶⁰ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov ...”, s. 185.

¹²⁶¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 150.

¹²⁶² *MGT*, s. 160; S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 174, 175.

¹²⁶³ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 117.

¹²⁶⁴ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 39.

¹²⁶⁵ İlgili “Burut Tabiri Hakkında” bölümüne bkz.

çalışmışlardır. Örneğin, Grumm Grjimaýlo, Bargu-Burutlar ile Kırgız “Burutlar”ın ilişkisi olduğunu ve günümüz Kırgız halkının oluşumunda da bunların yani Bargutların payı olduğunu yazmıştır.¹²⁶⁶ Bu da üzerinde araştırılması gereken bir fikirdir.

Günümüz Kırgız boyları arasında Bargı, Barkı, Kara Bargı, Sarı Bargı, Taz Bargı, Üç Bargı boy ve uruğ isimleri mevcuttur.¹²⁶⁷ Muhakkak ki, bu uruğ ve boy isimleri, Kırgızlar Yenisey’de yaşarken onlara katılan Bargutlar ile bağlantılıdır.

11. Kırgız-Tumat İlişkileri

Kırgız ile Tumatlar, Güney Sibirya bölgesinde Cengiz Han’a en çok muhalif olan iki halktır. Kırgız-Tumat ilişkileri hakkında, onların 1218 yılında Cengiz Han’a karşı ayaklandıklarını, daha sonra onun gazabına uğradıklarını, Kırgızlar arasında “Tumatlar” ile ilgili efsane ve bazı boy ve uruğ adlarının mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Reşidüddin’in yazdığına göre, Tumatlar Kırgız ülkesi çevresinde yaşıyorlardı ve çok savaşçı boy idi.¹²⁶⁸ Tumatların bu özellikleri çok geçmeden ortaya çıkmıştır. 1217 yılında Kırgızların komşusu olan Tumatlar isyan ederler. Gömeç, isyanın Cengiz askerlerinin Tumat kızlarına sarkıntılık etmesi sonucu 2018 yılında çıktığını yazar.¹²⁶⁹ Reşidüddin, isyanın bastırılmasını şöyle yazar; “Cengiz Han Baarin boyundan Naya’nın Tumatların üzerine gönderilmesini emreder. Onun hastalandığını söylediler. Bunun üzerine o, Boragul bahadırı gönderdi. [Moğollar] güçlü bir orduyla Tumatlara saldırıp onları hakimiyeti altına alır. Bu savaşta Boragul bahadır hayatını kaybeder. Tumatlar aşırı kinci ve kötü niyetli halk olduklarından Moğollar onların pek çoğunu kılıçtan geçirir.”¹²⁷⁰ Boragul’un ölümü üzerine Tumatlara karşı yeni bir ordu gönderilir. Ordu, ormandan ağaçları keserek ilerleyip Tumatları ansızın basarlar.¹²⁷¹

¹²⁶⁶ Grumm-Grjimaýlo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, c. II-III, Leningrad 1926, s. 536, 188.

¹²⁶⁷ O. Karataev, *A.g.e.*, Bışkek 2003.

¹²⁶⁸ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, Birinci Kitap, s. 122.

¹²⁶⁹ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 66-67.

¹²⁷⁰ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 122.

¹²⁷¹ S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 240.

Fakat, Tumatlar yıl geçmeden yine isyan ederler. 2018 yılında Moğolların Tumatlara karşı Kırgızlardan asker istemesi üzerine Kırgızlar da isyan bayrağını açarlar.¹²⁷²

Yukarıdaki bilgilere bakarak Kırgız-Tumat ilişkilerini şu şekilde yorumlayabiliriz; Öncelikle Kırgızlarla Tumatlar komşu idiler. Kırgızlar güçlü olduğu zamanlarda Tumatlardan vergi alıyor ve onlara Kıştım muamelesi yapıyordu. XIII. yüzyıla gelindiğinde Tumatların güçlendiğini ve tek başlarına kararlar aldığını, Cengiz Han’a karşı da tek başlarına isyan ettiklerini söyleyebiliriz.

Kırgız tarihi kitaplarında bu vaka şöyle yorumlanarak açıklanır; Galiba isyan, Cengiz Han’ın Çin’i istila ettiği dönemde başladı. İlk olarak Moğol dilli Tumatlar baş kaldırdı. Ardından Kırgızlar komşularını bastırmak için asker vermeyi reddettiler. Galiba, Baarinler de bunların faaliyetini gizlice desteklediler. Onların yöneticisi, hastalığını bahane ederek isyancılara karşı sefere çıkmaktan kaçındı.¹²⁷³

Coçi bir aylık zaman zarfında, orman halklarının tamamına, Kıştım boylarını yeniden boyun eğdirdi.¹²⁷⁴ Moğollar dünyayı istila etme peşindeyken, Coçi’nin bir ay zamanını çalan Kırgızlar ile Tumatların da bir hayli güçlü ordulara sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Yenisey Kırgızların devamı olan Hakaslarda Tumatlarla ilgili efsaneler mevcuttur. Kırgız-Tumat ilişkileri açısından bu efsaneler önemlidir. Efsaneye göre, Tumatların bir kızı Haraköl’ün yakınında yaşayan “Hasharlık” adlı bir şamanla evlenmiş. Hasharlık Tumatların hayvanlarını güden ruhu canavar zannederek öldürür. Ruhun anası “Tumatlar hiç mutlu olmasınlar!” diye lanetlemiş. Hayvanları telef olmaya başlayan Tumatlar şaman Hasharlık’ı vurarak yaralarlar. Hasharlık, “Benim göğsümü atın keskin kaburgasıyla yararak kalbimi söktüğünüzde ölürüm. Sonra kalbimi kıyıdaki kayalıklardan Haraköl’e “Kurban kestik” diye bırakın. O zaman size mutluluk tekrar gelir. Nesliniz, hayvanlarınız çoğalır” demiş. Tumatlar şamanın dediğini aynen uygularlar. Göle düşen şaman kalbi mavi ördeğe dönüşmüş ve halka “Bundan sonra Tumatlara yaşamak haramdır, onların nihayeti gelmiştir” demiş ve uçup gitmiş. O zamandan itibaren Tumatların kökü kurumaya başlamış. Mavi ördeğin

¹²⁷² Raşid-ad-din, A.g.e., s. 151.

¹²⁷³ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Frunze 1985, s. 170.

¹²⁷⁴ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları* ..., s. 135.

sesi duyulur duyulmaz onlar deliye dönmüşler ve çoğu intihar etmiş. Tumatlar, mavi ördeğin lanetiyle yok olan boydur. Bir çok boydan yalnız Baydölev'in nesli sağ kalmış ve Hakaslarla karışmışlar.¹²⁷⁵ Efsane bir bakıma Tumatların sonunun ne olduğunu da açıklıyor. Cengiz oğullarına karşı çıkan Tumatlar ile Kırgızlar o devirden sonra iyilik yüzü göremeden, biri devletini, öbürü milletini kaybetti. Tumatlar Sibiry'a dan Türkistan'a kadarki coğrafyada yaşayan çeşitli halkların arasında dağılıp gittiler.

Hakasların Kızıl boyu arasında Tumat uruğu mevcut ve bunlar Hooray halkının kalıntıları olarak bilinirler. Onların yaşadığı yerlere hala "Tumat çazısı" yani Tumat kır (yazısı) derler. Onların avlandıkları yerler Ak İyus Nehri'nin üst kısımlarındaydı ve "Tumat sazi" Tumat bataklığı adını taşıyordu.¹²⁷⁶

Moğol iktidarı idaresiyle Orta Yenisey deresine göç ettirilmiş çeşitli urukların (Tumatlar, Urdutlar, Keraitler) Kırgız himayesi altına alınması ve Kırgızlar tarafından Hongor ya da Hongoray adında etnik-politik birliğine bağlanması XV.-XVI. yüzyıllar boyunca devam etmiştir.¹²⁷⁷ Günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında eski Tumatlarla ilgisi olan "Tama", "Tubay", "Tuuma Kaşka", "Tuuma Tukum", "Çolok Tuuma", "Kara Tuuma" boy ve uruğları vardır.¹²⁷⁸

12. Kırgız-Oyrat İlişkileri

Barthold, Kırgız-Oyrat ilişkileri ile ilgili ilginç bir noktaya değinmiştir. "Kalmuklar, Kırgız ulusunun her iki kolu, Yenisey ve Tiyan-şan kolu ile aynı zamanda ilişki kuran biricik ulustur."¹²⁷⁹ Bu bölümde Oyratların Yenisey Kırgızları ile olan ilişkilerini inceleyeceğiz.

Yukarı Yenisey'in güneydoğu bölgelerinden Baykal'a kadarki bölgede Oyrat Moğollar, Yenisey ile Ob arasındaki merkez bölgelerde Kırgız boyları yaşıyordu.¹²⁸⁰ Yukarı Yenisey ve Baykal ötesinde yaşayan Oyratlar, XIII. yüzyılın ilk yarısında Batı Moğolistan'ın Altay-Hangay dağlık bölgesine göç ederler ve oraya Altay'dan gelen

¹²⁷⁵ V. Butanayev, İ. Butanayeva, A.g.e., s. 34-35.

¹²⁷⁶ V. Ya. Butonayev, "Proishozhdenie Hakasov Po Dannim Etnonimiki", *İstoriçeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost*, Sayı: 2, Leningrad 1983, s. 72.

¹²⁷⁷ V. Ya. Butanayev, "Moğol-Cungar Hakimiyeti....", s. 405.

¹²⁷⁸ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003.

¹²⁷⁹ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 27.

¹²⁸⁰ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Frunze 1985, s. 166.

Kereit, Merkit, Nayman vd. boyların kalıntılarıyla karışırlar. Burada “Dorben Oyrat” (Dört Oyrat veya dört boy Oyrat) denilen Torgout, Hoşout, Cungar ve derbet boy federasyonunun temeli atılır. Semetey Destanı’nda bununla ilgili “Dorbenderdin tört ayı” (Dört alametli Dörbenler) tabiri geçer¹²⁸¹ ve bu 500 sene süren Kırgız-Oyrat ilişkilerinin başlangıç dönemine ışık tutmaktadır. Manas Destanı’nda da, Oyratların XIII. yüzyılın ilk yarısında Kırgızların doğu tarafına göç ederek onlarla komşu haline geldikleri anlatılır.¹²⁸²

Oyratların Sekiz Muren bölgesine Kırgızları sıkıştırarak göç etmesinden sonra günümüz Moğolistan toprakları Moğol dilli halkların yurtlarına dönüşür ve günümüze kadar süregelen Moğol dilli halklarla Türk dilli hakların sınırları oluşur.

XIII. yüzyıla gelindiğinde Kırgız-Oyrat ilişkileri artmaya başlar. Kıldıroğlu, Kırgız-Oyrat ilişkilerinde Kırgız-Kıpçak boylarının da önemli yeri olduğuna parmak basar; “Moğolların Naymanları bozguna uğratmasından sonra Tayciut, Merkit, Kereit gibi kavimlerin kalıntıları Kırgız-Kıpçak topraklarına geldiler. Buradan zaman zaman Moğolistan’a dönerek Moğollara karşı mücadele ediyorlardı. Bu grubun bir kısmı ise Oyrat-Kırgız-Kıpçak kavimlerine katılıyorlardı. Bu grup daha sonra Kırgız-Kıpçakların içinde temelli kalmıştır.”¹²⁸³

Coçi Han’ın 1207 yılındaki orman halklarına yaptığı seferin temelinde, kuzeybatı Moğolistan’da yaşayan ve Camuha’nın müttefiklerinden olan Oyratları ve Güney Sibirya’da yaşayan Kırgızları kontrolleri altına almak yatıyordu.¹²⁸⁴ Bunlar bölgede kendilerine rakip olabilecek iki halktı. Cengiz Han, bu iki halkı itaat ettirdi ama ilerleyen yüzyılda bunların birleşerek bozkıra egemen olma iddiasıyla ortaya çıkacağını göremezdi o zamanlar.

Cengizliler döneminde Kırgızlar, Oyratlar, diğer orman halklarıyla birlikte Dört Tümen Oyrat Birliği oluşturuyorlardı. Kırgızlar Oyrat Birliği’nin bağımsız bir

¹²⁸¹ K. A. Aydarkulov, “Etničeskiye Svyazi Kirgizov s Narodami Tsentral’noy Azii”, *İstoriko-Kul’turnıye Svyazi Narodov Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude 1983, s. 86

¹²⁸² E. Abdıldayev, “Altay”, *Manas Entsiklopediya*, c. I, Bışkek 1995, s. 86-87.

¹²⁸³ Mehmet Kıldıroğlu, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Erzurum 2006, s. 157.

¹²⁸⁴ B. R. Zoriktuev, “O Maloizvestnom Pohode Mongolov Na Enisey v 1207 G.”, *Novie İssledovanie Tuvi*, No. 2, Kızıl 2013, s. 87.

parçasıydı. Oyratlar Sekiz Muren bölgesine yerleştikten sonra Kırgızlar onlarla sıkı işbirliğine girdiler.¹²⁸⁵

Cengiz Han, bozkıra hakim olduktan sonra “onluk” sistemi uygulamaya koydu. Bu uygulama sonucunda bozkırdaki pek çok boylar yeniden yapılandılar. Vladimirsov, bu yeniden yapılanmadan sonra; “Kergüd yani “Kırgızlar”, onlar Oyrat ve Halhaslara dahildirler” demektedir.¹²⁸⁶ Bu tespit, Kırgız-Oyrat ve Kırgız-Moğol (Halha) ilişkileri açısından önemlidir. Nitekim, Kubilay döneminde Kırgızların bir bölümü Oyratlara katılır. “Zikredilen dönemde (Kubilay dönemi) Kırgızların bir bölümü Oyratlara katılmıştır. Yenisey-İrtiş nehirleri arasındaki bölgeden Doğu Tanrı dağlarındaki Altay-Hangay dağ silsilelerini takip ederek göç etmiş olmaları ihtimali de vardır.”¹²⁸⁷ Oyratlar ile bir çatı altında birleşen Kırgızların başında Erhe adında birisinin olduğu Çin kaynaklarında yazılıdır.¹²⁸⁸

Buryat bilim adamı Banzarov, “Dörbön Oyrat” (dört Oyrat) ifadesini Cengiz Han’ın uygulamaya soktuğu “onluk” sistemi ile açıklar ve Oyratların dört tümen çıkardıklarından dolayı bu adı aldıklarını, Oyratların içinde tümen çıkaran halklardan veya dört önemli boydan birinin de “Kergud” veya Kırgızlar olduğuna, daha sonra Kırgızların yerini Buryatların aldığına dikkat çeker.¹²⁸⁹ Manas Destanı’nda “Dörbönler” hakkında şu ifadeler geçer; Dörböndördün Törtayı, Töp süylögön söz cayı” (Dörbenlerden Dört ayı, Sözleri yerinde söyleyen (biri)).¹²⁹⁰ Burada Moldobayev’in de dikkat çektiği gibi, destanda “dörbön” kelimesi ile dört (törtayı) kelimelerinin birlikte kullanılmasıdır.

“Orman halkları” Arik Buka’nın emri altındayken Oyratlar bölgedeki öncü konumunu sürdürürler ve daha sonraları orman halklarının diğer boylarına da Oyratlar

¹²⁸⁵ T. O. Beyşenaliyev, *A.g.t.*, s. 7.

¹²⁸⁶ B. Ya. Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 191.

¹²⁸⁷ E. Kıçanov, T. Beyşenaliyev, “Yuan-Min Doorundagı Kırgızdar (XIII-XV K.k)”, *Kırgızdar*, c. II, Bışkek 1991, s. 240; M. Kalkan, “Kırgız Boylarının Yenisey’den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, *Erdem*, c. 14, Sayı: 42, Ankara 2005, s. 95.

¹²⁸⁸ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 94.

¹²⁸⁹ D. Banzarov, *Sobranie Soçineniy*, Moskova 1955, s. 182-183.

¹²⁹⁰ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny.*, s. 177.

denilmeye başlar.¹²⁹¹ Çince kaynaklarda o dönemin Kırgızlarına “Oyrat Kırgızları” anlamında “Veylato Kelagute” veya “Veylate Tsilagute” deniliyordu.¹²⁹²

Butanaev, Yuan sülalesi yıkıldıktan sonra ortaya çıkan Hongoray Etnik-politik İttifakı’nın temellerinin Kırgızlarla Oyratlar tarafından atıldığını düşünüyor; “Kırgızlar Doğu Moğollara karşı savaşta kendi kuvvetlerini büyütmek için Oyratlar ile birlik oldular ve bu birlikte öncü duruma geldiler. 1399’da Oyrat Federasyonu’ndaki Kırgız tümeni komutanı Ugeçi Kaşka kendi bölgesinin resmi adının değiştirilmesi konusunda hüküm verdi.”¹²⁹³ Tarihi kaynaklardaki Monke Temir, Guyliçi ve Ugeçu Kaşka aslında aynı kişidir. Onun asıl adı Monke Temir, ama o soylu aileden olmadığı için Çin ve Oyrat tarihçileri onu aşağılamak için “Ugeçi Kaşka” (Çoban) diyorlardı.¹²⁹⁴

XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarında Kırgız hükümdarları Ugeçu Kaşka ve onun oğlu Eshu Han döneminde Kırgızlar dört boy birliğinin oluşturduğu Oyrat İttifakı’nın bir parçası idiler. Elut, Bahatut, Hoyt ve Kırgız boylarının yaşadığı Oyratiya ve Moğolistan’ı 1399-1425 yılları arasında Kırgızlar yönettiler.¹²⁹⁵ Kalmuk bilim adamı Avlyayev, bu ittifakın kuruluşunu IX. yüzyıla kadar götürerek şunları belirtir; “840 yılında gerçekleşen olaylardan sonra Moğolların Eski Oyrat Boy Birliği’nin temeli atılmıştır. Boy Birliği Moğol öncesi (Cengiz dönemi) önemli dört büyük boydan: Olet, Batut, Hoyt ve Kergud (Kırgız) oluşuyordu.”¹²⁹⁶

Ugeçu Kaşka Moğol Hanı Elbek’in halefini öldürdükten sonra, Moğolları bağımsız hükümdar gibi Karakorum şehrinden yönetmeye başladı.¹²⁹⁷ Muhammed

¹²⁹¹ D. Buyandelger, “Etničeskaya İstoriya Bargutov ...”, s. 186.

¹²⁹² A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 94.

¹²⁹³ V. Ya. Butanaev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti....”, s. 405; E. Kalan, Ugeçi Kaşka’nın (Ügeçi Haşaga Noyan) Hoid reisi olduğunu bildirir (*A.g.e.*, s. 6).

¹²⁹⁴ T. O. Beyşenaliyev, “Kırgız Hanı Monke-Temirdin Ömürü”, *Ala-Too*, No. 11, Bişkek 1991, s. 78-84; A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 94-95; Kırgız boyları arasında “Mönke” adında uruğlar da mevcut (O. Karataev, *A.g.e.*, s. 142).

¹²⁹⁵ T. O. Beyşenaliyev, *A.g.t.*, s. 9.

¹²⁹⁶ G. O. Avlyayev, *Proishojdeniye Kalmutskogo Naroda (Ser. IX- I Çetvert’ XVIII Vekah)*, Moskova-Elista 1994, s. 131.

¹²⁹⁷ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 94; L. Hambis, *Documents sur l’histoire des Mongols a l’époque des Ming*, Paris 1969, s. 185.

Sadık İsfahani'ye atıf yapan Mokeev, ikiye ayrılan Kırgızların bir kısmının başkentleri olan Karakorum çevresinde yaşadıklarını yazar.¹²⁹⁸

Manas Destanı'nda Oyrat kelimesinin üç anlamı vardır: 1. Halk adı, 2. Halk yığını, halk, 3. Kırgızların diğer halklara verdiği isim.¹²⁹⁹ Destanda, Manas'ın dostu Almambet ile ilgili bilgi verilirken, "Tört arıştuu Oyrot" (Dört boy Oyrat), "Altı arıştuu Oyrot" (Altı boy Oyrat) bilgileri geçer.¹³⁰⁰ Bu bilgiler Kırgızların dört boydan kurulan Oyrat Konfederasyonu ve daha sonra altı boy birliğinden oluşan Cungar Hanlığı ile olan ilişkilerine ışık tutmaktadır. Manas Destanı'ndaki Oyrat'ın "halk yığını", "halk adı" anlamları da XIV.-XV. yüzyıl Kırgız-Oyrat ilişkilerinden sonra destanda yerini almış olabilir.

XV. yüzyıl başlarında Oyratların toprakları doğuda Hangay dağları, güneyde Gobi çölü, batıda Moğolistan Devleti ve kuzeyde İrtiş ve Yenisey'e kadardı.¹³⁰¹ 1430'lu yıllarda Kırgız gurupları batıya doğru göç etmeye başlamış olmalarına rağmen, Oyratların arasında yönetici olan (Beber) gibi Kırgız beylerinin adlarına rastlanmaktadır.¹³⁰² Bu durum da gösteriyor ki, Kırgız-Oyrat ittifakı kökü eskilere dayanan, bir yönetici ile sınırlı bir birliktelik değildi.

Tarihçi Petrov, 1451-1452 yılında Turfan civarında Oyrat Hanı Esen'in Kırgızları ağır yenilgiye uğrattığını, bu yenilgiden sonra Kırgızların Tanrı Dağları bölgesine çekildiğini yazar.¹³⁰³ Oyrat taht mücadelelerinde Kırgızlar Ugeçi Kaşka'nın soyundan gelenleri desteklediler. Hal böyle olunca da, Esen Han Kırgızların düşmanı durumuna gelir. Bu Kırgızların destanlarına bile konu olur. Örneğin, Manas Destanı'nda Kırgızların en büyük düşmanı Çin'in büyük hanı Esen Han'dır. Manas Destanı'nda Kırgızlar Esen Han tarafından Doğu Türkistan'daki "Lopa"da

¹²⁹⁸ A. Mokeev, *A.g.e.*, s. 95.

¹²⁹⁹ M. Mukasov, "Oyrot" Maddesi, *Manas Entsiklopedi*, c. II, Bişkek 1995, s. 137-138.

¹³⁰⁰ M. Mukasov, *A.g.m.*, s. 137-138.

¹³⁰¹ Ş. B. Himitorjiev, *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenije Mongolskogo Naroda v XVII-XVIII Vekah*, Ulan Ude, 2002, s. 169.

¹³⁰² E. Kıçanov, T. Beyşenaliev, Yuan- Min Doorundagı Kırgızdar. (Kot. Esentur Kılıçov)// *Ala Too*, No. VII, Bişkek 1990, s. 246.

¹³⁰³ K. İ. Petrov, *Oçerk Feodal'nih Otnoşeniy u Kirgizov v XV-XVIII Vekah*, Frunze 1961, s. 36-37.

kuşatılır.¹³⁰⁴ Aşağıdaki bilgilerden görüneceği gibi, destanda anlatılanların bir kısmı gerçek yaşanmış olaylardı.

Ügeçi Kaşka'nın 1430'da vefat eden oğlu Açay Tayşi'nin üç oğlu vardı: Tokto Buka, Akbar-al Din ve Mandukul. Bunlardan Tokto Buka 1439 yılında daha 18 yaşında tahta geçti ve 14 yıl ülkeyi yönetti. 1449 yılında Pekin'i aldı. Esen Tayşi bu kardeşlerin arasını açmayı başardı. Akbar-al Din'i yanına alan Esen Tayşi Tokto Buka'yı yenerek onun yerine tahta çıktı. Tokto Buka Kerulen'e kaçtı ve 1452 yılında kendi eski kayınbabası Sebden tarafından öldürüldü. Ağabeyi ülkeyi yönetirken Akbar-al Din'in emri altında Kırgız tümeni vardı. Akbar-al Din, Esen Tayşi tarafından oyuna gelip iktidar elinden alındıktan sonra, o emrindeki Kırgız boylarıyla Doğu Türkistan'daki dağlık Hami bölgesine göç etti. Akbar-al Din'in oğlu Kara Küçük de kardeşi tarafından öldürülür. Belki de onun ölümünde Esen Tayşi'nin parmakları vardı. Esen Tayşi Kara Küçük'ü en büyük rakibi olarak görmüş olabilir. Tokto Buka'nın 1452 yılındaki ölümünden sonra Mandukul da on üç yaşında Cungarya'ya kaçır. Çin kaynaklarında ona Mandukul Kara Kırgız da denilmiştir. Belki de o, Doğu Türkistan'daki Kırgız bölgesinde sığınma buldu. O, kayınbabası Bek Arslan'ın da yardımıyla 1463 yılında geri dönüp Oyratlara han olur. Uryanhay Kırgızlarından Şiguşi, büyütmeekte olduğu Akbar-al Din'in torunu, Kara Küçük'ün oğlu Bayan Munke'yi hana gönderir. Mandukul yeğenine tayşi unvanı verir ve bu ikili 1468 yılına kadar beş yıl Oyrat ve Moğolları yönetirler. Mandukul'un oğlu olmadığı için, onun ölümünden sonra tahta Bayan Munke geçer.¹³⁰⁵

Mokeyev, Altay Kırgızlarının Tanrı Dağları'na kalıcı göçlerinin 1470-1473 yıllarında Oyratların toptan Mogulistan'a göç etmesiyle birlikte yaşandığını yazar.¹³⁰⁶ Manas Destanı'nın ana konusunu da Kırgızların Altay'dan Tanrı Dağlarına göç etmesi oluşturur.

Kırgızlarla Oyratlar arasında oluşan bu ittifak XV. yüzyıldan sonra da devam etmiştir. Kaynaklarda Kırgızlarla Oyratlar birlikte zikredilir, birbirleriyle kıyaslanır olmuştur; "Kırgızlar, Olotlar (Oyratlar, Kamlıklar) gibi Çin porseleni, ocak takımı,

¹³⁰⁴ Manas, 1. Kitap, s. 296.

¹³⁰⁵ T. O. Beyşenaliyev, "Kitayskie i Mongolskie İstoriçeskie Soçineniya o Potomkah Açay-Tayçci", *Epos "Manas" Kak İstoriko-Etnografiçeskiy İstoçnik. Tezisi Mejdunarodnogo Nauçnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 1000-Letyu Eposa "Manas"*, Bışkek 1995, s. 12-13.

¹³⁰⁶ A. Mokeyev, A.g.e., s. 96.

kumaş gibi eşyaları ve çay, tütün ve şarabı sevmektedirler ve adı geçen eşyaları gerekli saymaktadırlar. Kırgızlar fakir, ancak gururludurlar; Onlar için kendi hayatları kıymetli değildir. Vahşi hayvanları avlamaya eğilimlidirler. Savaşta cesurdurlar; Kazaklar ve Bolurlar (Tibetliler) onlardan korkarlar. Hatta Cungarlar en güçlü oldukları dönemlerde bile Kırgızları tam olarak hâkimiyetleri altına alamamışlardır.”¹³⁰⁷ Abdıkalkov, Rus kaynaklarına atıf yaparak Kırgızlarla Cungarların Ruslara karşı bazen birlikte hareket ettiklerini, bunun en önemli sebeplerinden birinin de Kırgızlarla Cungarlar arasında oluşan evlilik yoluyla akrabalık olduğunu bildirir.¹³⁰⁸

Kırgız-Oyrat ilişkilerinin kültürel mirasa yansımaları olduğunu da aşağıdaki örneklerden görmekteyiz. Türkolog Cumakunova, Manas ve Canger destanlarının dilini karşılaştırarak, “Bu iki destanı ortaya çıkaran halkların uzak süren dil kontağından söz etmek mümkün” diyor.¹³⁰⁹ Kırgızların Bugu boyunun “Bugu ana” ile ilgili efsanesinin ve geyik ile ilgili inanışların benzeri Oyratlarda da mevcut ve bunlar Oyratlara büyük ihtimalle Türklerden girmedi.¹³¹⁰

Kırgız-Oyrat ilişkilerinin bir başka örneği de, hem Kırgızlar, hem de Oyratlar tarafından yöneticileri için kullandıkları “Kaşka” tabiridir. Kırgız dilinde “Kaşka”, boy lideri, önder, herkes tarafından bilinen, hiçbir şeyden korkmayan manaları taşır.¹³¹¹ Manas Destanı’nda “Kaşka” tabiri askerbaşı, kumandan anlamında kullanılmıştır.¹³¹² Dolayısıyla “Kaşka” eski Kırgızların yönetim sistemindeki boy ve devlet başkanı anlamlarına gelen bir unvandır.¹³¹³ “Kaşka” günümüz Hakaslarında “Hasha” şeklinde mevcut. “Efsaneler “Haşha” adının ortaya çıkmasını Kaşka At (hasha pozırak at) ile ilgili olduğunu dile getirmektedir. Şaman tarafından dua ile

¹³⁰⁷ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnem Sostayanii*, SPb. 1829, s. 147–148.

¹³⁰⁸ A. Abdıkalkov, *Yeniseyskiye Kırgızı v XVII Veke*, Frunze 1968, s. 109.

¹³⁰⁹ G. Cumakunova, *Manas Destanı Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı*, Ankara 1995, s. 50.

¹³¹⁰ M. M. Sodnompilova, B. Z. Nanzatov, L. Erdenebold, “Zoomorfniy Kod v Kontekste Etnogeneticheskikh Svyazey Mongol’skikh i Tyurkskikh Narodov (Na Primere Oyratov i Buryat)”, *Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii*, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 95.

¹³¹¹ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 363.

¹³¹² İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 116.

¹³¹³ Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara 2013, s. 134.

tazarru edilen Kaşka At Hasha boyunun at sürülerinin koruyucu ruhuymuş.¹³¹⁴
“Kaşka” unvanı Moğolların “Noyan” unvanına eşdeğerdi.¹³¹⁵

Kırgız boy önderlerinden Altın Kaşka, Matır Magnay Kaşka, Tarmagay Kaşka, Kurban Kaşka, Barçık Magnay Kaşka, Ulagaç Kaşka vb. Bu unvanı kullanmışlardır. Oyrat Hanlarından Çukula’nın da “Kaşka” unvanını kullandığına dair bilgiler vardır.¹³¹⁶

Anvar Mokeev, Kırgızların kullandıkları “İnal” tabirinin ortadan kaybolup, onun yerine “Kaşka” tabirinin kullanılmaya başlamasını, “Büyük Kırgız Devleti” zamanından itibaren var olan Kırgız yönetici sınıfının, Kırgız Kağanı soyunun Moğollar tarafından tamamen ortadan kaldırılmasına bağlar.¹³¹⁷ Moldobayev, “Kaşka”nın unvan ve boy adı olarak günümüz Türk halklarından sadece Kırgızlar ile Hakaslarda mevcut olduğuna dikkat çeker.¹³¹⁸

Kaşka sözü boy ve uruğ adı olarak Kırgızlarda “Kaşka”, “Kaşka Tamga”, “Kaşka Taman”, “Erke Kaşka”, “Ceti Kaşka”, “Çulum Kaşka”, “Ontogor Kaşka”, “Sarı Kaşka”, Hakaslarda “Hasha”, “Hasha Hırgıs”, “Hasha Pürüt”, “Hasha Püür”, “Hasha İrgit” şeklinde mevcut.¹³¹⁹

Günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında Oyrat Federasyonu ve Oyratların devamı olan Kalmuklarla ilgili “Bay Kalmak”, “Beş Kalmakçı”, “Kalmak”, “Kalmak Kırgızdar”, “Kalmakı”, “Dörbön”, “Orto Kanat Oyrot Uul”, “Olot”, “Sart Kalmaktar”, “Uranhaylar”, “Çoro” boy ve uruğ adları yaşatılmaktadır.¹³²⁰

12.1 Kırgızların Diğer Orman Boyları İle İlişkileri

Oyratlar haricinde, “Orman halkları” arasına dahil olabilecek Moğol kökenli olan ve Kırgızlara komşu olarak yaşayan boylar hakkında Reşidüddin şunları bildirir; “Urasut, Telengut ve Kuştemiler orman halklarındandır ve Kırgız ülkesi ve Kem

¹³¹⁴ V. Ya. Butanaev, İ. Butanaeva, A.g.e., s. 54.

¹³¹⁵ V. Butanayev, *Etničeskaya İstoriya Hakasov XVII – XIX Vekah*, Moskova 1990, s. 22; O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003, s. 150-151.

¹³¹⁶ M. Kıldıroğlu, A.g.e., s. 134-135.

¹³¹⁷ A. Mokeev, A.g.e., s. 95.

¹³¹⁸ İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 115.

¹³¹⁹ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003; V. Ya. Butanaev, İ. Butanaeva, A.g.e., s. 54; İ. Moldobayev, Kırgızların Solto boyunda “Kaşka Baş” uruğunun da olduğunu yazar (*Manas İstoriko Kulturny...*, s. 115).

¹³²⁰ O. Karataev, A.g.e., Bişkek 2003.

Kemjut civarındaki ormanlarda yaşarlar... Bu boyların (Urasut, Telengut ve Kuştemiler) ülkesi Kırgızların öbür tarafında, yaklaşık bir aylık yol mesafesindeydi. “Orman halkları”ndan sayılabilecek Tayjiutların yurtları da Moğol, Kırgız ve Bargutların arasındaydı... Ne zaman Kırgızlar boyun eğdiklerini bildirip, daha sonra ayaklandıklarında Cengiz Han onlara oğlu Coçi’yi gönderdi. O, buz tutan Selenge ve diğer ırmaklardan geçerek Kırgızları (ülkesini) bastı. Bu sefer esnasında ve dönüşünde o (Coçi) bahsi geçen boyları da itaat ettirdi.”¹³²¹ Bu boyların ortak özelliği Kırgızlar ve Oyratlar gibi “Orman halkları”ndan olmaları ve Kırgızlar ile komşu olarak yaşamalarıdır.

Reşidüddin, eserinin bir başka yerinde Kırgızların diğer orman boyları ile olan ortak yönünü şöyle açıklar; “Türkistan ve Moğolistan’ın çoğu bölgesinde kızıağı biliyorlar. Özellikle, Bargujin Tokum bölgesindekiler; Kori, Kırgız, Urasut, Telengut ve Tumatlar bunu çok iyi biliyorlar. Çünkü bu bölgelerde (özellikle) ulaşım için bunu kullanıyorlar.”¹³²²

Kırgızların bu boylar ile ilişkileri, yeni bulgular ortaya çıktığı müddetçe geliştirilerek araştırılmalıdır. Şimdilik, günümüz Kırgız boy ve uruğları arasında, bahsi geçen boy adlarına benzer adı taşıyan “Orustar”, “Kuşçu”, “Tayçı” gibi boy ve uruğ adlarının olduğunu söyleyebiliriz.¹³²³

12.2 Burut Tabiri Hakkında

Burut terimi Cungarlar, daha sonraları Çinliler ve onlar vasıtasıyla Avrupalılar tarafından Kırgızlara verilen takma addır. Kırgızlar hiçbir zaman kendilerine “Burut” dememişlerdir. Bundan dolayı “Burut” tabirinin açıklamasını Kırgız-Oyrat İlişkileri Bölümü altında ele almayı uygun bulduk.

Bilim dünyasında tabir ile ilgili Biçurin eski “po-lu”, “bu-lu” Bolu halkı, Grumm-Grjımaylo “Bargu”, “Buryat”, Aristov “Börü” (Kurt), Ksenofontov, Petrov, Abdıkalıkov ve Karaev “yabancı”, “dini başka”, “suçlu”, “hiddetli”, Kıçanov ve

¹³²¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 123.

¹³²² Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 124.

¹³²³ O. Karataev, *A.g.e.*, Bışkek 2003.

Beyşenaliyev “kaya-yamaç”, “dağda yaşayanlar”, Butanayev “hayvanların koruyucusu, mavi renk” görüşleri ortaya atılmıştır.¹³²⁴

İlk olarak Biçurin, bu kelime kökeninin IV. yüzyıllarda Hotan civarında yaşayan Bolu, Bulularla ilgili olduğu görüşünü ortaya atmıştır.¹³²⁵ Kırgız tarihçisi Abdıkalkov, zamanında Biçurin’in bu hipotezinin geçersiz olduğunu kanıtlamıştır.¹³²⁶

XIII. yüzyıllarda Sayan-Alтай bölgesinde Burut, Buru adında halkların yaşadıkları da bilinmektedir. Fakat bunların Manas Destanı’nda ve Kalmuk-Çinlilerin bahsettiği “Burutlar” ile hiçbir alakası yok. Manas Destanı’nın bütün varyantlarında Kalmuklar ve Çinliler Kırgızlara “Burutlar” der.¹³²⁷ Grumm Grjimaşlo, Bargu-Burutlar ile Kırgız “Burutlar”ın ilişkili olduğunu ve günümüz Kırgız halkının oluşumunda da bunların yani Bargutların (Buryat) payı olduğunu yazmıştır.¹³²⁸

Kıçanov ve Beyşenaliyev, tabirin Cungarlar tarafından Kırgızlara verildiğini ve Oyrat-Kalmukların “boruk” (kaya-yamaç) kelimesiyle ilgili olup, Yenisey ırmağına dökten Hemçik Boruk nehri civarında yaşayan Kırgızların bu ad ile anıldığını, tabirin de bundan geldiğini varsaymışlar.¹³²⁹

Aristov ve Karataev bu terimin börü (kurt)’den (börü+t- pürüt-burut) türemiş olduğunu yazarlar.¹³³⁰ Kırgızlar bu tabiri hiçbir zaman kullanmadılar. Eğer “Burut” terimi “Börü” kökenli olsaydı Kırgızlar bu adı kullanırlardı. Börü zaten totem olarak Kırgızlarda ve Manas Destanı’nda mevcuttur. Üstelik “Burut” tabiri Kırgız-Kalmuk ilişkileri XIX. yüzyılda kesildikten sonra unutuldu ve sadece destanlarda kendinden söz eder oldu. Müslümanlar tarafından “Mongol” kelimesinin “Güçsüz, dermansız” olarak açıklanması da bizim tezimizi desteklemektedir.¹³³¹

Ekeev, Burut tabirinin ilk şeklinin Reşidüddin’de bahsi geçen “Burudut” şeklinde olduğunu, bazı Rusça kaynaklarda “Borot” şeklinde de zikredildiğini ve Türk

¹³²⁴ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy.....*, s. 61.

¹³²⁵ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy...* c. I, Moskva- Leningrad 1950, s. 28.

¹³²⁶ A. Abdıkalkov, “O Termine “Burutı”, *SE*, No. 1, Moskova 1963, s. 121-127.

¹³²⁷ Ö. Karaev, “Burut Maddesi”, *Manas Ansiklopedisi*, c. I, Bişkek 1995, s. 161.

¹³²⁸ Grumm-Grjimaşlo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, c. II-III, Leningrad 1926, s. 536, 188.

¹³²⁹ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy ...*, s. 60.

¹³³⁰ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy ...*, s. 56-69.

¹³³¹ M. Kocobekov, “Monggol Maddesi”, *Manas Ansiklopedisi*, c. II, Bişkek 1995, s. 114.

ve Moğollardaki renk semboluyla benekli, mavi (boro/bara), gri (burul/bural) ile ilgili olabileceğini, at rengini bildirebileceğini söylüyor.¹³³² Butanayev ise, “Burut” tabirinin Hakaslara Moğol dilinden geçtiğini ve mavi renkli ev hayvanlarının koruyucu olan “ızıhka” ile ilişkili olduğunu, bu rengin Kırgızların Sayan-Altay’daki siyasi egemenliğinin de sembolü olduğunu yazar.¹³³³

Hakaslar Buryatlara “Pıraat” derler. Hakas boyları arasında “Purut” adında büyük bir boy bulunuyor ve bir rivayete göre bunlar Buryat ülkesinden gelmişlerdi. Boyun ongonu “Hozan tös” (Tavşan ongonu) veya “İlgerki tös” (Doğu ongonu) idi. Efsaneye göre, Hozan tös bir yaşlı kız kılığında geçerdi. Boy, Buryatya’dan Hakasya’ya göç ederken, gelin kocasının yaşlı ablasına bakmak istemeyince, yaşlı kız eski yurtta tek başına bırakılır. Açlık ve soğuktan ölen yaşlı kızın ruhu tavşan şeklinde göç eden akrabalarına yetişir ve onun gelmesiyle boy içinde salgın hastalık baş gösterir. Ölümle durdurabilmek için şamanlar “Hozan tös” yaparak boy mensuplarına dağıtırlar. Başka bir rivayete göre, yaşlı kız Purut Han’ın kızıydı ve Törbet (Derbet, Kuzeybatı Moğolistan) topraklarından gelmişti.¹³³⁴ Butanayev, Hakasların Purut boyunun Törbet ülkesinden göç ettiklerini düşünüyor. Kuzeybatı Moğolistan’daki Derbet ve Kotonlar arasında “Burut” boyu vardır.¹³³⁵

Bizim kanaatimizce “Burut” tabiri Oyrat-Cungar döneminde ortaya çıkmış bir tabir olsa gerek. Yüzyıllarca Kırgızlarla komşu yaşayan Oyratlar kendilerinden olmayan Kırgızlara “Burutlar” yani “Günahkarlar, bizden olmayan, yabancı, burulmuş kimseler” demişlerdir. Böylece, Kırgızlar (Hakas) ile Moğolların komşu olarak yaşadıkları bölgelerde de “Burut” adıyla uruğlar ortaya çıkmıştır.

¹³³² N. V. Ekeev, “Oyratı I Altaytsı: Etničeskie I Etnokul’turnie Svyazi I Paralleli”, *Problemi Etnogeneza I Etničeskoy Kul’tury Tyurko-Mongol’skih Narodov*, Sayı: 2, Elista 2008, s. 94.

¹³³³ V. Ya. Butanayev, İ. İ. Butanayeva, *Hakasskiy İstoričeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 41.

¹³³⁴ V. Ya. Butanayev, “Etnokul’turnie Svyazi Hakasov s Naseleniyem Pribaykal’ya v Epohu Pozdnego Srednevekov’ya”, *Etnokul’turnie Protsessi v Yugo-Vostočnoy Sibiri v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1989, s. 124.

¹³³⁵ V. Ya. Butanayev, *A.g.m.*, s. 125.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZ ve MOĞOL SOSYO-EKONOMİK YAPISI VE İLİŞKİLERİ

(IX.-XV. YÜZYILLAR)

1. Kırgız-Moğol İktisadiyatı

1.1 Hayvancılık

1.1.1 Kırgızlarda Hayvancılık

Bilim adamları arasında Yenisey Kırgızlarının yaşam tarzı uzun zaman tartışılmıştır. Kırgız ekonomisinin karma ekonomiye sahip olduğunu,¹³³⁶ ziraat ile uğraşıp yerleşik hayat tarzı benimsediklerini,¹³³⁷ Kırgızların yarı göçebe halk olduğunu¹³³⁸ söyleyenler olmuştur. Tarihi kaynakların tahlili, arkeolojik buluntu ve folklorik bilgilerin analizi sonucunda çoğu Kırgız araştırmacılar, Yenisey Kırgızlarının ağırlıklı olarak hayvancılıkla geçimini sağlayan konargöçer halk olduğu kanısına varmışlardır.

Radloff, Minusin bölgesinde yaptığı saha çalışmalarından sonra Kırgızların konargöçer bir halk olduğunu söylemiştir.¹³³⁹ Kiselev, Bernştam gibi bilim adamları da Kırgızların konargöçer bir halk olduğu kanısına varmışlardır.¹³⁴⁰ Kırgızların

¹³³⁶ Michael R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 400.

¹³³⁷ L. R. Kızlasov, “Drevnehakasskaya Kul’tura Çaatas VI-IX Vekah”, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya*, Moskova 1981, s. 52; Ya. İ., Sunçugaşev, “İz İstorii Oroşaemogo Zemledeliya v Hakasii”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3, Moskova 1973, s. 238-239;

¹³³⁸ G. E. Grumm-Grjimaşlo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, c. II, Leningrad 1926, s. 355.

¹³³⁹ V. V. Radlov, *Sibirskie Drevnosti*, SPb. 1896, s. 58.

¹³⁴⁰ S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskova 1951, s. 568.

konargöçer yaşam tarzın inceleyen Kuznetsov, onların Tannu-Ola dağ silsilesi ve Güney Altay'da ikamet etmiş olabileceklerini tahmin ettiğini yazmıştır.¹³⁴¹

Kozmin, Yenisey'de yaşayan halkı yaşayış tarzına göre, üç gruba ayırmayı teklif etmiştir; 1. Tubinler- avcılar, orman halkı, 2. Hakaslar- yarı avcılık, yarı tarımla uğraşanlar, 3. Kırgızlar- bozkırda yaşayanlar, hayvancılıkla geçinenler.¹³⁴² Kozmin'in Kırgız-Hakas ayırımına katılmamamıza rağmen, ortaçağ Yenisey Kırgız ülkesinde çeşitli yaşam tarzı benimseyen boy ve etnik grupların yaşadığına ve bunların yaşam tarzına göre sınıflandırılabilmesine katılıyoruz.

Tang Devleti kaynaklarında Kırgızların güçlü atlarının bulunduğu ve iyi savaşan ata değer verdikleri, inek ve develerin de olduğu ama koyun ile ineklerin sayıca daha fazla, zenginlerde bunlardan binlerce baş bulunduğu, et ve at sütüyle beslendikleri, topraklarının sulu ve otlulu olduğu yazılıyor.¹³⁴³ Arap seyyahları da bu bilgileri destekler mahiyette bilgiler veriyor. Hudud al-Altam'da, "Onların (Kırgızlar) serveti hırhız arabaları, koyun, inek ve at. Onlar su, kuru ot, uygun hava şartları ve yeşillikleri arayarak göç ederek yaşarlar. Onlar çadırlarda yaşıyor ve avcılıkla uğraşıyorlar"¹³⁴⁴ denilmektedir. İslam coğrafyacılarının Kırgızlar ile ilgili bilgilerini değerlendiren Buharalı, Kırgız ekonomisinin temelini hayvancılığa dayandığını yazar.¹³⁴⁵ Kırgızlarda tarım, avcılık, el sanatının mevcudiyetinden bahseden arkeolog Evtyuhova, Kırgızların ekonomisinde en büyük rolün hayvancılığa düştüğünü belirtmiştir.¹³⁴⁶

Yenisey runik yazıtlarında da Kırgızların hayvanları ile ilgili bilgiler kazanmıştır.¹³⁴⁷ Örneğin, Minusin Müzesi Abidesi'nde "Sekiz bin büyükbaş

¹³⁴¹ İ. Kuznetsov, *Drevnie Mogili Minusinskogo Okruga*, Tomsk 1889, s. 36.

¹³⁴² N. N. Kozmin, *Hakasi*, İrkutsk 1925, s. 7.

¹³⁴³ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy ...*, s. 351-352.

¹³⁴⁴ *KKTB*, c. I, s. 63.

¹³⁴⁵ E. Buharalı, *A.g.t.*, s. 92.

¹³⁴⁶ L. A. Eftuyhova, *Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948, s. 85.

¹³⁴⁷ S. E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952, s. 19, 49, 74, 75, 77, 83, 85.

hayvandan” bahsedilir.¹³⁴⁸ Begre Yazıtı’nda “tok koyunum”, Suji Yazıtı’nda “sayısız hayvan” ifadeleri geçer.¹³⁴⁹

Arkeolojik kazılarda da Kırgızlara ait mezarlarda pek çok hayvan kemiğine rastlanmıştır. Geleneklere göre, Yenisey Kırgızları ölen kişilerin cesetleri ile birlikte adak olan koyunu da gömmüşlerdir. Bu kemiklerin arasında koyunların altın ve gümüşten yapılmış figürlerini gösterir süslemeler de bulunmaktadır.¹³⁵⁰ Mezarlıklarda koyun eti ve kemik parçaları; koyun omurgası, kuyruğu, kolları bulunmuştur. Çocuk mezarlarına dörtten yediye kadar koyun etleri konuluyordu.¹³⁵¹ Folklorik bilgiler de Kırgızların hayvancı bir halk olduğunu kanıtlamaktadır. Örneğin, Hakaslarda topladıkları çükö (aşık çıkıntısı) bine ulaştığında onu ahıra “hoy össin, mal turzın!” (koyun çoğalsın, hayvan sayısı artsın) diye gömerler.¹³⁵²

Ögel, Kırgızlarda yün ve koyun kültürünün halk tabanına kadar inmediğini düşünüyor; “Kırgız mezarlarında bazı koyun heykellerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda, Kırgızlarda koyunun kutsal sayıldığını da düşünebiliriz. Ancak, Kırgızların Beyinin çadırı keçeden olmasına rağmen halk arasında ağaç ve çitler ile yapılanının daha yaygın olduğu ve Kırgızlarda fakirler kürk şapka giyerken, sadece varlıklıların keçe şapka giydikleri bilgilerinden eski dönemlerde Kırgızlarda yün ve koyun kültürü, Hun ve Gök-Türk kültür çevresinde olduğu gibi halka kadar inmemektedir” der.¹³⁵³

Fakat, bölgede yapılan arkeolojik kazılar Kırgızların en çok hayvancılıkla uğraştığını, koyunun da en çok tüketilen veya kurban edilen hayvan olduğunu gösteriyor. Bunu aşağıdaki tablodan da görebiliriz.¹³⁵⁴

	Birinci tabaka	İkinci tabaka
Koyun	58.4%	49.5%

¹³⁴⁸ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 77.

¹³⁴⁹ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 30, 85.

¹³⁵⁰ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, İstanbul 2008, s. 110; L. A. Evtyuhova, “Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XVII, Moskova-Leningrad 1947, s. 104, 105; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Bişkek 1995, s. 108.

¹³⁵¹ Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Tabate*, Novosibirsk 1982, s. 38-47, 58; Aynı müellif, “Raskopki Çaatasa Tespey XI v 1977 Godu”, *Zapadnaya Sibir’ v Epohu Srednevekov’ya*, Tomsk 1984, s. 55.

¹³⁵² V. Ya. Butanayev, *Hooray As-Tamahtarı*, Abakan 1994, s. 29.

¹³⁵³ B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I. Ankara 1981, s. 342-343.

¹³⁵⁴ L. A. Evtyuhova, “Kırgızskoe Poselenie u Sela Malie Kopenı”, *KSİİMK*, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1949, s. 163.

At	25.8%	18.0%
İnek	15.0%	32.0%
Geyik	0.8%	
Kuşlar	—	1 kemik
Balık (çok balığı)		1 kemik (yüzgeç)
Balıklar		2 kemik (omurga)

Evtyuhova bu tabloyu şöyle yorumluyor; “Yerleşim yerlerinin hemen yanında bulunan kemik dolu çukurlar, et saklanan yerler olabilir. Az sayıdaki geyik, balık ve kuş kemikleri Kırgızların avcılıkla uğraştığını gösteriyor.”¹³⁵⁵

Ortaçağ’da Kırgızlar arasında hayvancılığın geliştiğini söyleyebiliriz. Rubruk 1253’de, “Moğolların kuzeyinde hiç şehir yoktu. Orada hayvancılıkla uğraşan Kerkis (Kırgız) adında bir halk yaşıyordu” demektedir.¹³⁵⁶ Bir de, yak (topoz) yetiştirme Orta Asya’da sadece Kırgızlarda mevcuttu. Yakın evcilleştirilmesi Tibet’te gerçekleştirilmiş olup Kırgızlar gibi Moğollar da Tibet’ten bu kültürü almışlardır.

1.1.2 Moğollarda Hayvancılık

Moğollar günümüz Moğolistan topraklarında tarih sahnesine çıktıkları günden günümüze kadar hayvancılık ile geçimini sağlayan bir millet olarak biliniyor. Dolayısıyla Moğollarda hayvancılığın çok geliştiğini söyleyebiliriz. Bu konuda Moğollar Cengiz Han’a borçlular. Cengiz Han, var olan hayvancılığı daha da geliştirdi. Hayvancılıkta iş dağılımını derinleştirdi; sağıcı, tay yetiştiren, küçükbaş, büyükbaş çobanları, atçı vs. meslekler ortaya çıktı.¹³⁵⁷ Bozkırdaki her boy hayvancılık ile geçimini sağladı. Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitler hayvancılıkla uğraşırlardı.¹³⁵⁸ Kış için ot toplamazlar, fakat otlak yerlerini tasarruflu kullanarak bahara kadar sürekli göç ederlerdi. Moğollarda hayvancılık denildiğinde de akla önce “Yayla-kışla sistemi” gelir.

¹³⁵⁵ L. A. Evtyuhova, *A.g.m.*, s. 163.

¹³⁵⁶ V. Rubruk, *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı*, Moskova 1957, s. 154.

¹³⁵⁷ Tuvr Dorj, “Osobennosti Ekonomičeskoy Politiki i Stil Rukovodstva Çingiz Hana i Velikoy Mongol’skoy İmperii”, *İCANAS*, Ankara 2009, s. 59.

¹³⁵⁸ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 48.

Moğollarda Yayla Kışla Sistemi

Kaynaklar, Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitlerde iki tür göçün olduğunu ortaya koyuyor. 1. Kabile toplu şekilde göç ediyordu. 2. Bazı aileler kabileden ayrılarak göçüyorlardı. Bunun nedeni de hayvanlarına otlatma bulma, onların iyi beslenmesini sağlamak içindi.¹³⁵⁹ Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitler göç için büyükbaş hayvanları kullanırlardı.¹³⁶⁰ Moğollarda yayla-kışla sisteminin olduğunu Kereitlerin Van Hanı'nın kendi yazlık ve kışlık yerlerinin olduğundan anlıyoruz.¹³⁶¹

Bozkırda kimin nerelere göç edeceği yani sınırlar önceden belliydi. Rubruk bununla ilgili; “Her kabile reisi halkının sayısına göre otlatmalarının sınırlarını tanır ve kış, yaz, ilkbahar ve sonbaharda sürülerini nerede otlatması gerektiğini bilir. Zira, kışın güneye daha sıcak yerlere, yazın kuzeye serin yerlere göçerler. Susuz yerlere kışın giderler, eğer oraları karlı olursa, karı su yerine kullanırlar”¹³⁶² demektedir. Çin seyyahları da, Moğol hayvancılığı ile ilgili, “Oranın bozkırlarındaki otlatmalar, dördüncü ayda yeşerir; altıncı ayda bolluk ve berekete ulaşır; sekizinci ayda ise artık kurumaya başlar”¹³⁶³ bilgisini verir.

Marco Polo, yaylaklarla ilgili önemli bir noktaya da değinir. Moğollar ona neden sürekli göç ettiklerini şu sözlerle anlatırlar, “Bir dahaki yıl hayvanlarımız için çayır ve otlatma bulabilmek için uzun zaman aynı yerde kalmıyoruz.”¹³⁶⁴

Arkeolojik kazılarda kuzeyde yaşayan Moğollarda büyükbaş hayvanların daha çok olduğunu ortaya çıkmıştır. Baykal ötesinde bulunan Moğolların Esungu şehir örenindeki kemiklerin yüzdesi bunu aşağıdaki tabloda açık şekilde göstermektedir:¹³⁶⁵

Hayvan Cinsi	Toplam içindeki %'si

¹³⁵⁹ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 49.

¹³⁶⁰ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 49.

¹³⁶¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 126-127.

¹³⁶² V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, İstanbul 2001, s. 32.

¹³⁶³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, İstanbul 2012, s. 105.

¹³⁶⁴ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 68.

¹³⁶⁵ A. R. Artemev, “Novie İssledovaniya Drevnemongolskih Gorodov Vostochnogo Zabaykalya”, *Vestnik DVO RAN*, Sayı: 2, Vladivostok 2005, s. 13.

Büyükbaş	37
At	25.90
Küçükbaş	10.60
Deve	3
Köpek	0.50
Karaca	0.2
Domuz	0.1
Tarla sıçanı	0.1

Koyun: Seyyahlar Moğollardaki koyun besiciliği hakkında şu bilgileri vermektedir; “Onların hayvancılığı öküz, at, köpek, koyun ve deve üzerinedir. Göçebelerin koyunlarının yünü bol, kuyrukları yelpaze gibidir ve Çin’den getirilen koyunlara “gu lu” derler.... Kuzeyli koyunlardan boynuzlu olan çok azdır; yüz koyun içinde ancak iki-üç tane boynuzu olan vardır; eti de çok lezzetlidir. Her sürü içinde birkaç tane gu lu koyunu ve keçisi mevcuttur. Bu keçiler, sürünün başında çok emin bir şekilde gider, su ve ırmakla karşılaşılınca, ilkin onlar geçer ve sürü de onları takip eder. Fakat gu lu keçilerinin eti ishal yaptığından, asla yemezler”.¹³⁶⁶ “Bu halkın (Moğollar) beslediği dördüncü tür hayvanı- uzun bacaklı, yünü bol iri koyunlardır. Onların kuyrukları o kadar büyük ki bazıları 12 funt ağırlığındadır. Ben araba çeken koyunlar gördüm. Tatarlar bu kuyruklarla yemeklerini yaparlar ve bu yağ ağızda donmaz”.¹³⁶⁷ Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitler koyunları eti, yünü ve derisi için beslerlerdi.¹³⁶⁸

Deve: Develer çift hörgüçlüdür ve bazen tek hörgüçlü Güneş devesi’ne de rastlanır.¹³⁶⁹ “Bu halkın beslediği üçüncü tür hayvan- büyük iki hörgüçlü develerdir. Onları İran’a götürerek her birini 25 ducata¹³⁷⁰ satarlar. Doğu develeri tek hörgüçlü ve

¹³⁶⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...* s. 105-106.

¹³⁶⁷ *Barbaro i Kontarini o Rossii: K İstorii İtalo-Russkih Svyazey v XV Veka*, Leningrad 1971, s. 149.

¹³⁶⁸ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 49.

¹³⁶⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 105.

¹³⁷⁰ Ducat, 1140 yılından itibaren Sicilya’da basılmaya başlanan maden para. Ducat ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (H. Fengler, G. Gierow, W. Unger, *Slovar Numizmata*, Moskova 1982, s. 85-86).

boyu küçüktür. Onların tanesini 10 ducattan satarlar”.¹³⁷¹ Seyyahlar develer hakkında bu bilgileri verirken, Moğol develeri hakkında efsanevi ilginç bilgiler de mevcuttur;

Moğol masallarında deve şimşek tengrilerinin binek hayvanı olarak anlatılır.¹³⁷² Ayrıca, Moğol imparatorlarının dışardan belli olmayan mezarlarını daha sonraları bulmak için, dişi deve ile yavrusunu oraya getirdikleri ve deve yavrusunun orada öldürüldüğü, yıllar geçmesine rağmen dişi devenin nerede olursa olsun yavrusunun öldüğü yeri bulup gelmesinden dolayı yıllar sonra kurban kesmek için bu tür yola başvurdıkları kaynaklarda zikredilir.¹³⁷³

İnek: Seyahatnamelerde Moğol inekleri hakkında da bilgiler var; “Benim gördüğüm kuzey öküzleri, sığırlardır. Vücut yapısı güneyin gergedanı kadar büyüktür; çekme ve koşum gücü de muazzamdır; fakat sabana bağlanmaz, sadece araba çekmek için kullanılırlar. Öküzlerin çoğunun burnuna halka geçirilmemiştir”.¹³⁷⁴

1.1.3 Kırgız ve Moğollarda Hayvancılık Alanındaki Farklılık ve Benzerlikler

Kırgız ve Moğollardaki hayvancılık ile ilgili benzerlik ve farklılıklara baktığımızda ilk olarak, Kırgızlarda koyunun (arkeolojik bilgilere göre), Moğollarda büyükbaş hayvanların (seyahatnamelere göre) ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Tabi burada Yenisey Kırgızlarının hayvancılığı ile Moğolların hayvancılığının bilimsel inceleniş veya bilgi miktarı bakımından da eşit olmadığını belirtmeliyiz. Şayet yukarıdaki tablolardaki bilgiler doğruysa, bunun da coğrafi özelliklerden ve kronolojiden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz. Bozkır coğrafyasında yaşayan Moğollarda büyükbaş öne çıkarken, buraya kıyasla daha ormanlık, yarı bozkır iklime sahip olan Kırgız ülkesinde küçükbaş veya koyun ilk sıraya çıkmaktadır. Belki de tabloya esas olan bilgiler sadece ölüye kurban için geçerli bir istatistiği yansıtmaktadır.

Türkçe ve Moğolca’daki orman hayvanlarının isimlerinin, bu iki dilde

¹³⁷¹ *Barbaro i Kontarini o Rossii...*, s. 149.

¹³⁷² G. N. Potanin, *Mongolskie Skazki i Predaniya, Zapiski Semipalatinskogo Podotdela ZSORGO*, c. 13, Semipalatinsk 1919, s. 2-3; A. K. Akişev, “Obraz Verbyuda v Legendah Tsentral’noy Azii”, *Etnografiya Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1984, s. 75.

¹³⁷³ P. O. Rikin, “Kontseptsiya Smerti i Pogrebal’naya Obryadnost’ u Srednevekovnykh Mongolov (Po Dannym Pis’mennikh Istochnikov)”, *Ot Bitiya k Nebitiyu: Fol’klor i Pogrebal’nyy Ritual v Traditsionnykh Kul’turakh Sibiri i Ameriki*, SPb. 2010, s. 258.

¹³⁷⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 105.

birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Halbuki bozkır hayvanlarının isimleri her iki dilde de müşterektir.¹³⁷⁵ Deveciliğe ait hemen hemen bütün terminoloji benzeşmektedir, zira Moğollar develeri Türkler sayesinde öğrenmişlerdir.¹³⁷⁶

Kırgızlarda hayvanlar için “Dört tülük mal” (Dört tür hayvan) tabiri kullanılırken, Moğollar hayvanlara “Tavan hoşuu mal” (Beş tür hayvan) tabirini tercih etmişlerdir. Ayrıca, yayla-kışla sistemi her iki halk tarafından günümüzde de yaşatılmaktadır.

1.2 At ve Atçılık

Konargöçer halklar için at olmazsa olmazlar arasında en başta gelmektedir. Atın evcilleştirilmesi yaklaşık M.Ö. IV binli yıllara tekabül etmektedir. İki hörgüçlü deve ve at Asya’da bozkır kültürü çevresinde ilk kez evcilleştirilmiştir¹³⁷⁷ ve muhtemelen Türk asıllı topluluklar tarafından gündelik hayatta kullanılmışlardır. Dolayısıyla atın terbiye edilmesi bozkırda başlamıştır.

Cungarya yarı çöl ve düzlüğünde, bunun hemen yanında olan Batı Gobi’de atı yaban şeklinde hala görebiliyoruz. Neolit devri kuzey bozkırında yaşayan boylar şüphesiz atlı göçebelere. M.Ö. III. bin yılın ortalarında doğudaki yerleşik ülkelerin kuzey sınırlarına dayanan ilk Hind Avrupa boyları da atlı göçebelere. Seramik boyalı Suz nekropolisinde at resimleri mevcuttur. Kambur burunlu başı, düz sırtı ve güçlü ayaklarıyla tipik bozkır atıdır. Sakaların ve günümüz Kırgız ve Moğolların atları da bu tipe mensuptur.¹³⁷⁸

İslam öncesi bozkır kültürü temel olarak göçebe uygarlığı ile ifade edilirse, bu uygarlığın içindeki en önemli unsurun “at” olduğu söylenebilir. Tarihi süreç içinde kara ulaşımında insanoğlunun en temel sorunlarından biri, insan, yük ve eşyaların taşınması olmuştur. Bu bakımdan at, konargöçer bir topluluğun yükselmesinde (siyasi ve iktisadi), onların bir yerden başka bir yere göç ve iskan etmelerinde büyük bir rol oynamıştır.

¹³⁷⁵ A. Temir, “Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler”, A.Ü. DTCF Dergisi, c. XIII, Sayı:1-2, (Mart-Haziran), Ankara 1955, s.19-20.

¹³⁷⁶ A. M. Scerbak, *Rannie Tyurko- Mongolskie Yazıkovie Svyazi (VIII- XIV vv)*, Spb. 1997, s. 109.

¹³⁷⁷ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, AÜ.SBF. Dergisi, c. 53, Sayı: 1, Ankara 1998, s. 86-89.

¹³⁷⁸ Yu. N. Rerih, *İstoriya Sredney Azii*, c. I, Moskova 2004, s. 79.

1.2.1 Kırgızlarda At

Yenisey runik yazıtlarında evcil hayvanlar arasından en çok attan bahsedilir. Uyuk Turan Yazıtı'nda "altı bin atımdan ayrıldım", Elegeş Yazıtı'nda "hızlı koşan atlarımdan ayrıldım", Begre Yazıtı'nda "atla iyi gezdim", Kemçik Cırgak Yazıtı'nda "Ben önde giden atlara bindim", "altmış damgalı at", "altmış atta gezdim", Kecilik Hobu Yazıtı'nda "binlerce atlar", Tele Yazıtı'nda "dört bin atım" ibareleri geçer.¹³⁷⁹ Kırgızların eski yurtlarında bulunan bu runik yazıtlardaki at ile ilgili bilgiler, Kırgızların yaşamında atın ne kadar önemli bir rol oynadığının göstergesidir.

Kutadgu Bilig'de at ve onun önemi şöyle anlatılır; "Başka hayvancılar da var, At sürülerini geri getirir, Bunlardan başka, at ve mal besleyenler var, Sürü sürü at süren atçılar, Eti azık, sütü kıımızdır bu hayvanın, Kulun-tay, baytal kısrak, aygırı var, Göç etsen taşıt, sefere çıksan tulpar (yıldırım gibi at), Süt, kıımız, ayran, peyniri, kurutu var, Yersen aş, yününden giyim olur, Üstüne ev, bastırsan keçe olur."¹³⁸⁰

Çin kaynaklarında, Kırgızların güçlü atlarının bulunduğu ve onların iyi savaşıp ata değer verdikleri, at sütüyle beslendikleri bildirilir.¹³⁸¹ Yine Çin kaynaklarında Kırgız atlarının sağlam ve yapılı olduğu, atların mücadele edenlerine de atbaşı dendiği aktarılıyor.¹³⁸²

Kırgızlar Çin'e at satıyorlardı. Çünkü Kırgız atlarının cinsi, savaşta kullanılabilme özelliği ön plana çıkıyordu. Çin kaynaklarında Kırgız atları hakkında, "Lun-yu cinsi gibi güzel atlar" sıfatı kullanılıyor.¹³⁸³ Arap seyyahları da bu bilgileri destekleyen mahiyette bilgiler vererek; "Onların ana servetleri koyunları, inekleri ve

¹³⁷⁹ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 19, 27, 30, 74, 75, 82, 83.

¹³⁸⁰ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 186; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Ankara 1947, s. 32.

¹³⁸¹ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy ...*, s. 351-352.

¹³⁸² B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 208; N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskova 1961, s. 56-57.

¹³⁸³ G. P. Suprunenko, "Dokumentı Ob Otnoşeniyah Kitaya s Eniseyskimi Kırgızami v İstočnike IX Veka "Li Vey-Gun Hoyçan İpin Tszi", *İzvestia Akademi Nauk Kirgizskoy SSR*, c. 5, Sayı: I, Frunze 1963, s. 70-71, 75, 77.

atlarıdır”¹³⁸⁴ demektedir. Uygurlardan Kutlug Bilge Kağan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmiştir.¹³⁸⁵

Bahaeddin Ögel de Kırgızlardaki atın önemi hakkında şunları bildirir; “At besiciliği ve yetiştiriciliği Kırgızlarda yaygındır. Ancak Kırgızlar atı sadece binek olarak kullanmazlar, at aynı zamanda Kırgızlarda kasaplıktır. Türk halkları içerisinde bu özellik sadece Kırgızlarda vardır. Biçurin’in verdiği bu bilgiler bağlamında Kırgızlarda at yetiştiriciliğinin yaygın olduğunu ve onların yetiştirdiği atların kıymetli olduklarını anlamaktayız. Kırgızların atlarının başlıca cinsi “step Kırgız” atıdır. Yılkılar bütün yıl step ve dağ yerlerinde otlağa bırakılırdı. Türk halkları içerisinde önemli bir yeri olan kımız üreticiliği Kırgızlarda önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Kırgızlarda; kısrağ sütleri kımız için en uygun sütler olarak kabul görülmekte ve onlarda yüzyıllardan beri yalnız süt hayvanı olarak yetiştirilen kısrağ çeşitlerine rastlanmaktadır.”¹³⁸⁶

Kırgızlarda atların yaşı yanında, en yaygın olan isimlendirilme, onun rengine göre yapılır. Hayvanın rengi için halk arasında “öng” kelimesi kullanılır. Atların rengine göre isimlendirilmesini de tek renkli ve iki renkli olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda boz çalmış saman sarısı renkli ata “kula at” veya “sarı at”; siyah kırmızı renkli olana “torat”; kahve renkli olan ata “küröng at” veya “ker at”; kara renkli ise “kara at”; yelesi, kuyruğu ve “bakay” adı verilen ayak kılları sarımsı ak renkli olan yumuşak kırmızı renkli ata “çabdar at”; kırmızı karışımlı sarı ata “ceerde at”; beyazımsı gök renkli ata “kök at” veya “sur at”; bembeyaz renkli olan ata da “kırmızı at” derler. Bunun yanında yukarıda adı geçen tek renkli atların kafatasının ön tarafında leke gibi beyaz rengi olursa “kaşka at” ismi verilir. Kaşka olan at, kırmızı renkli olursa “toru kaşka”; kırmızı karışımlı sarı at olursa “ceerde kaşka” isimleri verilir.¹³⁸⁷

Göçerliğin sosyo-kültürel hayatında yer alan atın, kutsal bir hayvan olarak dini törenlerde kurban olarak kullanılması veya ölen kişinin atının kuyruğunun

¹³⁸⁴ *Materialy Po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Moskova 1973, s. 41.

¹³⁸⁵ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 82; Kızılasov, Uygurların 795 yılında yapılan bu saldırıda Kırgızların yetiştirdiği özel cins atları aldıklarına vurgu yapıyor (*İstoriya Tuvi*, s. 118).

¹³⁸⁶ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. IV, Ankara 1991, s. 57.

¹³⁸⁷ Kayrat Belek, *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bışkek 2008, s. 42.

kesilmesi (dullama) ya da beraber gömme geleneği ortaya çıkmıştır.¹³⁸⁸ Atın dini törenlerde kullanılması ile ilgili tezimizin “Kırgızlarda Kurban” bölümünde ayrıca duracağız.

1.2.2 Moğollarda At

Moğolistan’da bulunan petrogliflerde, arkeolojik kazılarda, yapılan saha çalışmalarında ve etnografik bilgilerde atın bu topraklarda M.Ö.’ki dönemden beri ikamet ettiği ortaya konulmuştur.¹³⁸⁹

Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitlerin en büyük servetleri at sürüleriydi. Atsız bozkır ekonomisini düşünmek de imkansızdı. Konargöçerler onun etini yer, sütünü içer, derisi ile kılını günlük yaşamında kullanırlardı. Göçerken, savaş esnasında ve av avladıklarında atsız hareket edemezlerdi.¹³⁹⁰ Moğollarda hayvanların sayısı yılda bir sayılır ve ülkedeki atın net sayısını sadece Han bilirdi. Bu atın stratejik askeri öneminden kaynaklanıyordu.¹³⁹¹

Moğol atları hakkında en çok seyahatnamelerde bilgiler mevcuttur. Çin seyyahlarının notlarında Moğol atları hakkında şunlar anlatılır; Tatarların yurdu, otlak ve suların bol olduğu, koyun ve atlar için uygun bir topraktır. Uçsuz bucaksız bozkır ortamında onlar, atlarını daha tay iken binilmeye alıştırdıktan sonra sürü içine bırakırlar ve üç yıl dokunmazlar. Aradan üç yıl geçince tekrar yakalayıp binerler. Atlar, en baştan çok titiz bir şekilde eğitildiğinden, çifte atma ve ısırma gibi kötü huylar göstermezler. Hatta yüzlerce, binlerce at sürü düzenini bozmazlar. Süvariler, attan indiklerinde onları bağlamazlar, zira at olduğu yerden başka bir yere gitmez. Atları gündüz beslemezler; sadece geceleyin otlatırlar. Ot ve bitkilerin bolluğu ve azlığına göre otlatırlar. Şafak söktüğünde sırtlarına eyer konulur ve yola çıkarlar; bu sırada yem de vermezler. Savaşa intikal edildiğinde, her askerin birkaç atı olur; onları her gün değiştirdiklerinden, atlar hiç yorulmazlar.¹³⁹² İlkbahar başında, savaş ve muharebeler durduğunda, savaşta bindikleri atları taze otlığa salıverirler; binmeyi ve

¹³⁸⁸ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I, Ankara 1979, s. 55-71; A.g.e., c. VI, s. 199.

¹³⁸⁹ D. Tseveendorj, “Horse In Mongolian History”, *Arheologiyın Sudlal*, c. XVI, Sayı: I-II, Ulaanbaatar 1996, s. 82-84.

¹³⁹⁰ A. Ş. Kadirbaev, *Oçerk İstorii Srednevekovih...*, s. 49.

¹³⁹¹ T. Dorj, A.g.m., s. 62.

¹³⁹² *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 73.

koşturmayı yasak ederler. Batı yönünde rüzgar esmeye başladığı zaman (sonbaharda), o atları sürü içinden alıp ağzına gem vurarak çadırlarının yanına bağlarlar; çok az su ve ot verirler. Aradan bir ay geçince, çok miktarda kilo veren at, çevikleşmeye başlar; böylece yüzlerce li koşsa bile terlemez ve uzak seferlere gidebilir. Askeri sefer sırasında su içmesi ve ot yemesine müsaade edilmez. Moğol atları, otlaktan otlar; insan elinden yem yemezler. Dört yaşındaki atları sürüden alıp binmeğe alıştırdıklarından bu atlar çok güçlü, iyi huylu ve soğuk esen rüzgara karşı da çok dayanıklı olurlar... İnce toynaklı, yahut taşlar arasında yürümekte zorlanan atlara, demir ya da ahşap nal çakılır... Bu tür dört delikli nalı çakmak için, at toynağına dört delik açıp uygun bir iple dikiş atarlar.¹³⁹³

Batılı seyyahlar da Moğol atlarının özelliklerine dikkat çekmişlerdir; İlginç olan şu ki, ülkede (Moğollar) özel cins atlar üretmezler; onlar (atlar) küçük boylu, büyük göbekli ve yulaf yemezler. Onları İran'a götürdüğünde, bir özelliği, atların yulaf yemeye başlamasıydı. Eğer yulafı yemeselerdi dayanamayabilirdi.¹³⁹⁴

Moğollar, erkek atlardan en seçkin ve güçlü olanını hem sürü reisi, hem de sürünün çoğaltması için damızlık aygır olarak seçerler ve hiçbir zaman binme ve yük taşıma gibi işlerde kullanmazlar. Bu ata, Moğolcada acirga derler.¹³⁹⁵

1.2.3 Kırgızlarda ve Moğollarda At İle İlgili Benzerlikler ve Farklılıklar

Türkler ile Moğollar arasında eski zamanlardan beri ilişkiler vardı. Özellikle Büyük Moğol İmparatorluğu devrinde bu ilişkiler çok yakın ve sık oldu. Moğollar Türklerden ve Türkler Moğollardan at ve atçılık terimlerini öğrendiler. Moğolca'da Türkçe terimler var, mesela, aygır anlamında acirga. Aynı zamanda Türk dillerinde Moğolca terimler, mesela iğdiş at anlamında akta kelimesi veya at sürüsü manasiyle adun ya da tabun kelimeleri gibi. Bilhassa Orta Asya ve Sibirya'daki Türk dillerinde bir çok Moğolca at ve atçılık terimlerine rastlıyoruz.¹³⁹⁶ Mihaylova, Moğolca'da atla ilgili kelimelerin Altay ailesiyle paralelliğe sahip olmadığını, bunun ise Moğolların

¹³⁹³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 135- 136, 138.

¹³⁹⁴ *Barbaro i Kontarini o Rossii.....*, s. 149.

¹³⁹⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 137.

¹³⁹⁶ Claus Schönig, "Sibirya'da At ve Atçılık Terimleri", *Türk Kültüründe At ve Atçılık*, İstanbul 1995, s. 301.

Türklerle ilişki kurmadan önce atı ehlileştirdiklerini gösterdiğini iddia etmektedir.¹³⁹⁷ Şçerbak, bazı bilim adamlarının iddia ettiğinin tersine Türkçe'deki *at* ile Moğolca *axta* veya *ağt(a)* “at” arasında ilişki kurmanın zor olduğunu bildirmiştir.¹³⁹⁸

Kırgız ve Moğollarda atçılık ile ilgili benzer tabirler de bulunmaktadır. Örneğin, Kırgızca “cal”, Moğolca, Kalmukça “dāl” yele anlamındadır.¹³⁹⁹ Kırgızlarda üç yaşına giren ve ağırla birleşerek yavruleyen dişi atlara baytal veya kunan baytal denir. Kunan’ın Moğolca bir kelime olarak “üç” anlamına gelen “gurban” ile ilgili olduğu ve bu bağlamda söz konusu tabirin Kırgızca’ya kunan olarak girdiği anlaşıyor.¹⁴⁰⁰

Kırgızca “Taka” kelimesinin, 1. “nal” (atın tırnaklarına vurulan demir), 2. “ökçe” anlamları mevcuttur. Bu kelime Türk, Moğol dilleri için ortaktır. Moğol dillerinde sadece “ökçe” manası bulunmaktadır: (Moğ., Kalm.) tah, (Bur.) taha. Bu dillerdeki “nal” anlamı ösgiy (karş. ökçe) ile verilir.¹⁴⁰¹

Hem Kırgız, hem de Moğol atları en eski at cinslerindendir. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar bu atlarını günümüze kadar muhafaza ettiler. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar eti başta olmak üzere attan maksimum düzeyde istifade ettiler, ediyorlar.

1.3. Avcılık

1.3.1 Kırgızlarda Avcılık

Yenisey Kırgızları için avcılık çok önemli bir meslek ve eğlenceydi. Avcılık yoluyla Kırgızlar askerlik hünerlerini geliştirmekle birlikte, avladıkları kıymetli avlarını Merkezi Asya’nın çeşitli bölgelerine de satarlardı. Ayrıca, Kırgızlar için avcılık geçim kaynağı görevi de görüyordu. Avcılığın bölgedeki geçmişinin çok eskilere dayandığı biliniyor.

¹³⁹⁷ Muvaffak Duranlı, “Moğol Dillerinin Tarihi Gelişim Problemleri” Adlı Kongrenin Ardından”, *Türkish Studies*, Vol. 34, Summer 2008, s. 408.

¹³⁹⁸ Aleksandr M. Şçerbak, “At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 31-33.

¹³⁹⁹ G. Cumakunova, *Manas Destanı Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı*, Ankara 1995, s. 113.

¹⁴⁰⁰ Kayrat Belek, *A.g.t.*, s. 31; K. Seydakmatov, *Kırgız Tilinin Kısaça Etimolojikalık Sözdüğü*, Frunze 1988, s. 161.

¹⁴⁰¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 79-80.

Günümüz Hakasya topraklarında 37 tane olduğu tespit edilen ve bilim dünyasında “Sve” olarak bilinen kalelerden, kuruluşu Bronz dönemine ait Çebaki kalesinde bulunan kemiklerin laboratuvar analizi sonucunda bunların çoğunun yabani ve yırtıcı kuş ve hayvanlara ait olduğu tespit edilmiştir. İnek, at ve koyunlara ait kemiklerin sayısı çok azdır. Karaca, kızıl geyik, misk geyik, yaban domuzu, ayı, vaşak, tilki, kunduz ve çeşitli kuşlar toplam 16 çeşit yabani ve yırtıcı hayvan ve kuşların kemiklerin tespit edilmesi,¹⁴⁰² bölgedeki av çeşitlerinin gözler önüne serilmesi açısından önemlidir.

Kırgızlara ait Kemçik Cırgak Yazıtı’nda “avda .. atmak” ifadesi geçer.¹⁴⁰³ Minusin runik yazıtlarında turnayı avlayan yırtıcı kuş hakkında bilgiler mevcuttur; “Toguday’ın turnaları çoğalsın: kim kuşuyla onları avlayabilse- akıllı tutuk’u- iyilik, çoğalsın! Ulu hizmetçi kaldı (tek başına)”¹⁴⁰⁴

Hudud al-Alam’da, Onlar, çadırlarda yaşıyor ve avcılıkla uğraşıyorlar... Onlar, misk derileri ile ve başkaları için av avlayarak geçinirler¹⁴⁰⁵ denilmektedir. Buradaki “Başkaları için av avlayarak geçinirler” ifadesi daha çok Kıştımlar için geçerli olsa gerek. Gerdizi de, Kırgızlara giden yolda “bol av hayvanı” olduğundan bahseder.¹⁴⁰⁶ XIII. yüzyılda Sayan Altay dağlarında avcılık gelir getiren bir meslekti.¹⁴⁰⁷

Balık avcılığı, Sibiry halklarının eskiden beri meşgul olduğu zanaatlardan biridir. Araştırmacılar bölgede üç tür balık avcılığının olduğunu tespit etmişlerdir; Rastgele veya ilkel avcılık, mevsimlik avcılık ve yılın dört mevsiminde süren balık avcılığıdır.¹⁴⁰⁸ Sinolog Biçurin de Kırgızlarda balık avcılığının olduğundan bahseder; “Kırgızların hayatında avcılık ve balık avcılığı önemli yer tutar. Balıklardan biri yaklaşık yedi kadem uzunluğunda, pürüzsüz ve kemiksiz, ağzı burnunun altında

¹⁴⁰² A. İ. Gotlib, *Gorme Soorujeniya- Sve Hakassko-Minusinskoy Kotlovini*, Basılmamış Doktora Tezi, Novosibirsk 1999, s. 13.

¹⁴⁰³ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 75.

¹⁴⁰⁴ İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii: Grammatika, Tekstologiya*, Moskova 2008, s. 140; N. A. Konstantinov, V. İ. Soenov, “Sokolina Ohta v Gornom Altae”, *Drevnie Kul’turi Mongolii i Baykal’skoy Sibiri*, c. 2, Sayı: 3, Ulan Bator 2012, s. 378.

¹⁴⁰⁵ *KKTB*, c. I, s. 63.

¹⁴⁰⁶ R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 77.

¹⁴⁰⁷ N. N. Kozmin, *Problemy İstorii Mongolii i Yujnoy Sibiri v Novom Osveşenii*, Moskova-İrkutsk 1934, s. 29-32.

¹⁴⁰⁸ S. İ. Everstov, *Ribolovstvo v Sibiri. Kamennyı Bek*, Novosibirsk 1988, s. 118; V. İ. Soenov, “Ribolovstvo Na Altae”, *Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)*, Sayı: 6, Gorno Altaysk 2001, s. 16.

bulunur.”¹⁴⁰⁹ Bölgedeki kayalarda eski dönemlere ait balık ve kayık resimleri de kazınmıştır.¹⁴¹⁰ Evtyuhova, kaya resimlerinde Kırgızların avcılık yaptığını tasdik eden görüntülerin olduğunu, Köpen’deki resimlerinde bunun açık görüldüğünü belirtir.¹⁴¹¹

Kırgızların yaşamında maral, geyik gibi toynaklılara yapılan avlar da önemli yer tutuyordu. Bununla ilgili yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler petrogliflere kazınan resimlerle de desteklenmektedir. Tahrir avı at üstünde köpek, yay ve ok kullanılarak yapılırdı. Ormanda yaşayan Kıştımlar kürk avı yapar, Kırgızlara vergilerini samur ve sincapla öderlerdi.¹⁴¹²

Hongoray’ın (Kırgız ülkesi) bozkır bölgelerinde adı “ab” olan sürekl avı vardı. Bu ava köy halkının bütünü katılıyordu. G. Miller, arasında kadınlar ve çocuklar olan 300-400 kişinin av avlamak için atlar üstünde bozkırlara çıktıklarını belirtir. Av sonunda şikar (avlar) da bir araya getirilip avlamaya iştirak edenler arasında eşit olarak bölüşülürdü.¹⁴¹³ Sürekl avı genelde kış aylarında yapılırdı.

1.3.2 Moğollarda Avcılık

Türklerin tarih sahnesindeki gelişimleri içerisinde avcılığı yasa ile devlet düzenine ilk sokan Moğol Hanı Cengiz Han’dır. Cengiz Han’a göre, av “savaşın okulu”dur. Bu düşünce Türklerin avcılığa bakış açısını da ortaya koymaktadır. Cengiz Han avın yapılışını ve kurallarını yasa ile belirlemiş ve kendisi vefat ettikten sonra da aynı yasa bütün ülkede uygulanmıştır.¹⁴¹⁴ Cuveyni, Moğolların avcılık kuralları hakkında şunları yazmaktadır; “Vahşi hayvan avı, bu işe bakan bir komutanın izniyle yapılırdı. Avcıların avda tutacakları saf, avı nasıl kuşatıp çember içine alacakları kurallara bağlanmıştı.”¹⁴¹⁵

Tatar hükümdarının av sırasında kullandığı çadıra Merkez Orda denir. Tatar hükümdarının sarayı da göç eder ve her ava çıktığında, sözde noyanlar da onu takip

¹⁴⁰⁹ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy* .., s. 352. Eserde düşünülen dipnotta bunun “mersin balığı” olduğu belirtilmiştir; Mustafa Kalkan, bunun “yayın balığı” olduğunu düşünüyor (Ömürkul Karayev, *A.g.e.*, s.114).

¹⁴¹⁰ V. İ. Soenov, *A.g.m.*, s. 18-19.

¹⁴¹¹ L. A. Evtyuhova, “Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XVII, Moskova-Leningrad 1947, s. 160.

¹⁴¹² N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy* .., s. 352.

¹⁴¹³ L. P., Potapov, *Proishojdenie i Formirovanie Hakasskoy Narodnosti*, Abakan 1957, s. 135- 186.

¹⁴¹⁴ E. Özbay, *Elazığ Yöresi Avcılık Terimleri Sözlüğü*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006, s. 6.

¹⁴¹⁵ Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. I, Ankara 1988, s. 97.

ederler.¹⁴¹⁶ “Han’ın avlar için de kesin talimatı vardı; Moğollarda bu avlar yalnız eğlence değildi. Avlarda yiyecek temin edildiği gibi ordu için de talim yerini tutardı. Av kaidelerine uymamak bazen ölüm cezasına icap ettirirdi. Çingiz Han, daha sonra avların idaresini büyük oğlu Cuçi’ye verdi.”¹⁴¹⁷

Çin seyyahları Moğolların avcılığa düşkün olduğundan bahisle av hakkında ayrıntılı bilgi verirler; “Hükümdarları ava çıkarken herkesi yanına toplar; yerde çukur kazıp ağaç direkler dikerler; direkler arasına, hayvan kılı ve tüyünden imal edilen ipler bağlarlar; ip üzerine, keçe ve kuş tüyleri asarlar. Bu işlem Çinlilerin tavşan tuzağına benzemektedir ve 100 veya 200 li kadar mesafe uzunluğunda devam ettirilir. Rüzgar estiğinde kuş tüyleri sallanır ve bütün av hayvanları bundan kaçarak belli bir yere toplanırlar; hayvanlar bu yolla bir çember içine alındıktan sonra, içine girip avlanmaya başlarlar. Dokuzuncu aydan ikinci aya kadar av ile meşguldürler; av döneminde, avladıkları hayvanların eti ile yetindikleri için fazladan koyun kesmezler”.¹⁴¹⁸ Av çemberi içinde birkaç yaralı ve arkadan gelen yorgun hayvan dışında herhangi bir av hayvanı kalmadığı zaman, ak sakallı yaşlı erkekler büyük bir saygı ile Han’ın yanına yaklaşp mutluluğu için dualar ederek kalan hayvanlar için şefaatt dilerler ve onların ot ve su yönünden zengin yerlere kaçmalarına müsaade edilmesi için ricada bulunurlardı.¹⁴¹⁹

Moğolların avladıkları başlıca hayvanlar şunlardır; Tavşan, geyik, yaban domuzu, dağ sincabı, yang yang keçisi (boyun kemiği ile kaşık yapılır), ceylan (sırtı ve boyunu sarı renkli olup kuyruğu yelpazeye benzer), yaban atı (eşeğe benzer) ve nehir balıkları (zemin donduktan sonra tutulabilirler).¹⁴²⁰

Rubruq da Moğolların şahin ile avlanmalarına dair bilgiler verir; “Onların çok sayıda şahini, bozdoğanı ve leylekleri var. Onları sağ kollarında taşırlar ve şahinin boynuna her zaman küçük kemer takarlar. Bu kemerin yardımıyla, yukarı gitmemesi ve rüzgardan etkilenmemesi için av avlayacakken sol koluyla şahinin kafasını ve göğsünü aşağı doğru eğerler. Bu yolla onlar yemeklerinin önemli kısmını

¹⁴¹⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 106.

¹⁴¹⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 411.

¹⁴¹⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 111-112.

¹⁴¹⁹ J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul 1994, s. 181.

¹⁴²⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 109.

edinirler”.¹⁴²¹ Moğolların Gizli Tarihi’nde de Bodonçar’ın doğan besleyip onunla ördek avladığından bahsedilir.¹⁴²²

Seyahatnamelerde İran Moğollarının da alıcı kuşlarla benzer şekilde avlandıkları görülür; “Tatarlar şahinle güzel av avlarlar; onların bozdoğanları da çoktur; onlar dulavrat otu ile kuşları avlarlar, geyik ve büyük yırtıcı hayvanlarla ava çıkarlar. Bazen onların ordusu üzerinden kaz sürüleri geçer; orduda bulunanlar parmak büyüklüğünde oklarını kavisli ve tüyleri olmadan atarlar. Oklar düz gider, daha sonra döner ve kuşları hedef alır, boynuna, ayaklarına ve kanatlarına saplanır... İnsanların bağırışmaları ve oluşan kargaşadan korkarak yere düşerler”.¹⁴²³

Oyratlar da genellikle ormanlık alanlarda, göl ve nehir kıyılarında avcılık yapar, bazıları da balık tutarak hayatlarını sürdürürlerdi. Fakat yine de bu kabileler, sınırlı miktarda da olsa hayvancılık yapmakta idiler.¹⁴²⁴

1.3.3 Kırgız ve Moğollarda Avcılıkla İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Avcılık hem Kırgızlarda, hem de Moğollarda bir geçim kaynağı, savaş için iyi bir antreman, ayrıca eğlence vesilesi idi. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar yırtıcı kuşları terbiye edip avlanmaya çıkmayı severlerdi.

Moğollarda avcılar avdan dönerken yolda birisiyle karşılaşırsa ve yolcu onlardan “şorolga” (biraz et) isterse, avcı avını paylaşmak durumundadır. Bu günümüz Kırgızlarında da aynı şekilde yaşatılmıştır ve buna “şiralga” denilir. Avcılar av etinin en iyisini karşısına çıkan yolcuya verebilir ama avın kafa ve kalbini kimseye vermezler.¹⁴²⁵ Benzer anlayış Moğollarda da vardır. Moğollar da avcı av avladığı zaman “zuld” adını verdiği avın ana organlarını başkalarına vermez, verirse kendisinden avcılık yeteneğinin kaçacağına inanırdı.¹⁴²⁶

Cengiz dönemi görülen toplu av merasiminin aynısını ortaçağ sonlarında Kırgızlar tarafından da gerçekleştirildiği biliniyor.¹⁴²⁷ Hem Kırgızlar, hem de Moğollar hayvanlara karşı saygılı olmuş, onlara takma at vermişlerdir.¹⁴²⁸

¹⁴²¹ V. Rubruk, *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 98.

¹⁴²² MGT, parç. 25-27, s. 9-10.

¹⁴²³ *Barbaro i Kontarini o Rossii...*, s. 149.

¹⁴²⁴ E. Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Ankara 2008, s. 1-2.

¹⁴²⁵ D. Kara, “Şirolka” (Pay v Dobıçe Na Ohote) i Jivaya Starina”, *Mongolica (K 750-Letyu Sokrovennogo Skazaniya)*, Moskova: Nauka, 1993, s. 224.

¹⁴²⁶ M. M. Sodnompilova, B. Z. Nanzatov, L. Erdenebold, “Zoomorfnyı Kod v Kontekste ...”, s. 93-94.

¹⁴²⁷ V. Butanaev, İ. Butanaeva, *Yenisey Kırgızları...*, s. 146-147.

Sibiryaya Türk lehçeleri ile Moğolca'daki balık adları birbirlerine benzemiyor. Moğol istilasından sonra da balıklarla ilgili hiçbir kelimenin Sibiryaya Türk lehçelerine girmediyse, tersine bazı Türkçe ilgili kelimelerin Moğolca'ya geçtiğini görüyoruz.¹⁴²⁹ Moğol balık isimlerinin çoğu, onların bozkıra çıkmasından önceki döneme rast geliyor. Balık isimleri büyük ihtimalle onların erken dönemlerde dağlık-ormanlık Amur çevresinde yaşadıkları dönemden kalmadır.¹⁴³⁰ Örneğin, Moğollar balığa “zagas”, mersin balığına “hilem” derler.¹⁴³¹

1.4 Ziraat

1.4.1 Kırgızlarda Ziraat

Kırgızlar her ne kadar konargöçer bir halk olarak bilinse de, belli bir miktarda ziraat ile uğraştıkları tarihi kaynaklardan biliniyor. Minusin bölgesinde eski zamanlardan beri kısıtlı da olsa toprak işletmeciliği vardı. Kırgız ülkesi Yuan Devleti sınırları dahilindeyken, buraya Çinli çiftçilerin yerleştirildiği de bilinen bir hadisedir. Kısaca, ziraat Kırgızlara pek yabancı bir iş değildi.

Sunguçayev, M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. V. yüzyıllar arasında, Minusin bölgesi Şirin ilçesi Karış nehrinden insanların büyük arklar kazdıklarını ve ziraatla uğraştıklarını arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarmıştır. Ona göre, büyük arklar iki senede tamamlanıyordu.¹⁴³²

Ortaçağ Moğolistan ve Güney Sibiryaya topraklarında hayvancılıkla birlikte ziraat da gelişmişti. Bölgedeki konargöçerlerin un mamülleri konusunda dışarıya başka bir değişle Çin'e bağımlılığı ancak Mançu döneminden sonraki dönemlerde söz konusudur.¹⁴³³

¹⁴²⁸ A. Sarkozi, “A Mongolian Hunting Ritual”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. XXV, Budapest 1972, s. 191-208.

¹⁴²⁹ V. İ. Soenov, “Rıbolovstvo Na Altae”, *Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)*, Sayı: 6, Gorno Altaysk 2001, s. 23, 24.

¹⁴³⁰ S. İ. Vaynşteyn, *Mir Koçevnikov Tendra Azii*, 1991, s. 287.

¹⁴³¹ Yu. Agiymaa, Yu. Kruçkin, *Mongol-Oros Tol Biçig*, Moskova-Ulan-Bator 2009, s. 6, 140, 339.

¹⁴³² Sunguçayev, Ya. İ., “İz İstorii Oroşamogo Zemledeliya v Hakassii”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3, Moskova 1973, s. 238-239.

¹⁴³³ N. N. Kozmin, *Problemy İstorii Mongolii i Yujnoy Sibiri v Novom Osveşenii*, Moskova-İrkutsk 1934, s. 39-40.

Sinolog Biçurin, eski dönemlerde Kırgızların ektiği ekinlerin; darı, buğday, arpa ve Himalaya arpası olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Kırgızlarda buğday üçüncü ayda ekilir dokuzuncu ayda toplanır ve bu saydığımız tahıllar el değirmenleri ile öğütülmektedir.¹⁴³⁴ Başka bir Çin kaynağında; “Beş çeşit meyve-sebze yok; sadece arpa, buğday, siyah darı, kara kuuray¹⁴³⁵ ürünü yetişiyor”¹⁴³⁶ denilmektedir.

Kırgız kağanları büyük göçebe devletlerin yaptığı gibi, Tang Devleti’nden tarım aletlerini getirerek ziraatı geliştirmek istediler. Bu girişim yerel şartlar hesaba katılarak uygulanmadığından başarılı olmamıştır.¹⁴³⁷ Fakat yine de Kırgız döneminde Minusin bölgesinin toprak işletmeciliği kökten değişmiştir. Çapa yerini pulluk alır. İşletilecek toprakların artması, hasatın bolluğuna sebep olur ve bileği taşı yerine el değirmeni kullanılmaya başlar, bu da üretimin 5-6 kat artmasını sağlar. Yeterli nemin olmadığı bölgelere sulama kanalları açılır. Bölgenin yer şekline göre hazırlanan sulama kanallarının planları büyük sanat eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴³⁸ Ögel de, Kırgızların tarlaları suladıklarını bildirmektedir; “Birçok büyük ve küçük nehirlerin geçtiği Minusin stepleri bazı yerlerde açılan kanalların yardımı ile sulanmıştı. Bunlar arasında Uybat bozkırında açılmış olan ve zamanımıza kadar gelen Bey nehri kanalı kayda değer bir kanaldı. Sırf sulama maksadı ile açılmıştı.”¹⁴³⁹

İdrisi’nin (XIII. asırda) yazdığı bilgilere göre de, Kırgızların su boyunda değirmenleri vardı, buralarda pirinç, buğday ve diğer hububat ürünleri öğütülürdü. Bu verileri arkeolojik kaynaklar da doğrulamaktadır. Onlar arasında demirden dişleri olan sıradan oraklara rastlanmaktadır, daneleri kırarak ufaltan aletlerin yanı sıra taşla buğday öğüten (dibek) aletler de bulunmuştur, oraklar demirden yapılmıştır.¹⁴⁴⁰ Fakat, bu bilgileri desteklemeyen görüşler de mevcuttur. Örneğin, Manas Destanı üzerine çalışan Cumakunova, “Etnografik malumatları oldukça zengin olan Manas

¹⁴³⁴ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy...*, c. I, s. 359.

¹⁴³⁵ 1. Kabuğundan lif almak için ekilen teknik bir bitki; 2. Peygamber çiçeği. (K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 530)

¹⁴³⁶ *KKTB*, c. II, s. 43.

¹⁴³⁷ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 109-110.

¹⁴³⁸ L. A. Evtyuhova, “Arheologičeskiye Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XVII, Moskova-Leningrad 1947, s. 160; L. R. Kızlasov, bir adım daha ileri giderek, Kırgızlarda suni sulama sisteminin olduğundan bahseder (“Drevnehakasskaya Kul’tura Çaatı VI-IX Vekah”, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya*, Moskova 1981, s. 52.

¹⁴³⁹ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 222.

¹⁴⁴⁰ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 112.

Destanı'nda bile unun hazırlanması hakkında hiç bilgi yoktur. Un veya hububat ürünlerinden söz edilen yerlerin hepsinde onların sanki dışardan getirildiği nazarda tutulmuş gibi geliyor”¹⁴⁴¹ demektedir. Bu fikri destekleyen bilgi Şor folklorunda vardır; “Kırgızlar geldiğinde (ve) (onlar) burada yaşayan halkın ekmek yediklerini öğrendiklerinde (onlar) o kişileri çubukla dövüyorlardı (ve) ekmek talep ediyorlardı. Kırgızlar ekmeği bulursa Sagay stepi tarafına götürürlerdi”.¹⁴⁴² Şunu da belirtmeliyiz ki, Kırgızların toprakla meşgul olduğuyla ilgili runik yazıtlarda da fazla bilgi bulunmuyor.¹⁴⁴³

Kıçanov, Yuan Shi'yi kaynak göstererek, Kırgızların toprağı işlettiğiyle ilgili bilgilerin olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴⁴ Kırgızların toprak işlettiği konusu üzerine Kızlasov da ısrarla durmuştur. O, Kırgızların yarı göçebe hayat tarzı benimsediklerini, Kırgızların çoğunun toprakla meşgul olup, elit kısmının hayvanlarıyla yaylalarda yaşadığını yazmıştır.¹⁴⁴⁵

Biçurin, Kırgızlarda tarım ve tarımsal faaliyetin sınırlı olduğunu, Kırgızların ağaç meyvesini bilmedikleri ve sebzelerinin olmadığı yönünde bilgiler vermektedir.¹⁴⁴⁶ Fakat Kırgızların kendi gıdalama reyonunda yaban meyveler ve yenir bitki kökleri bulunmaktaydı. Yaz başlarında kadınlar ile çocuklar kandık ve sarana denilen yenir kökleri derlemeye çıkarlardı. Kökler özel alet ozop (bir tür bel) ile çıkarırlardı. Bir aile beş kadar torba kandık ve sarana çıkarır. Önceden kökler yıkanır sonra ipliğe geçirilir ve kurumaya bırakılırdı. Kurumuş kökler el değirmeniyle övütülürdü.¹⁴⁴⁷ Kırgızlarda meyve sebzenin olmayışı yaşadıkları bölgelerdeki iklimden dolayı olmalıdır. İklimlerinin soğuk olduğunu, ülkelerindeki büyük ırmakların yarıya kadar donduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 122-123.

¹⁴⁴² N. P. Direnkova, *Grammatika Oyratskogo Yazıkı*, Moskova-Leningrad 1940, s. 303.

¹⁴⁴³ S. E. Malov, *Eniseyskiye Pis'mennost Tyurkov*, s. 34.

¹⁴⁴⁴ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya v Yuan Şi o Pereseleniyah Kirgizov (Kırgızov) v XIII V.”, *İzvestiya AN Kirg. SSR*, c. V, Sayı: I, Frunze 1961, s. 59.

¹⁴⁴⁵ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı v Sredniye Veka*, Moskova 1969, s. 116-118.

¹⁴⁴⁶ N. Ya. Biçurin, *Opıt Cungari..*, s. 147.

¹⁴⁴⁷ V. Butanayev, “Moğol- Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 408.

¹⁴⁴⁸ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 83.

Kırgızlar yapay sulamaya ihtiyaç duyulmadan, temel ihtiyaçları için toprağı işletmişlerdir. Ortaçağın sonlarında Hongoray’da Kırgız tarlalarının var olması, Rus kaynaklarında da belirtilmiştir. Söz konusu tarlalar orman-step bölgelerinde bulunuyor ve orada arpa ile kırılık (Arnavut darısı) ekiliyordu. Yenisey Kırgızlarının kullandıkları başlıca tarım aleti olan “abıl” ağır demir kürektir. Abıllar Şor demircileri tarafından yapılıyordu. Yenisey Kırgızları abıl aleti yardımı ile dağların ve tepelerin güney yamaçlarındaki toprakları kazarlardı.¹⁴⁴⁹

Kırgızların Moğolistan bozkırında tutunamamasını, onların Yenisey’de ziraatla meşgul bir halk olmasına bağlayanlar da var.¹⁴⁵⁰ Belki de fakir düşen Kırgız uruğları veya Kıştımlardan bazı boylar ziraatı geçim kaynağı olarak görmüş olabilir. Fakat, Klyastornıy Kıştımların ziraat ile uğraşması konusunda, “Ortaçağ Kırgız Devleti’nde Kıştımların ziraatla uğraştıklarına dair hipotezler de tatmin edici bilimsel bilgilerle desteklenmemiştir”¹⁴⁵¹ demektedir.

1.4.2 Moğollarda Ziraat

Cengiz Han imparatorluktaki toprakların tek sahibiydi ve toprakları istediğı gibi değerlendirirdi. Devlet topraklarına sahip olmanın üç yolu vardı. Birincisi, “Myangat” adıyla bilinen binliklere ayrılan topraklardı. İkincisi, “İnc” olarak bilinen kuru ve milli parklardı ve Cengiz Han tarafından çeşitli halk ve boylara bütün haklarıyla birlikte bağışlanmıştı. Üçüncüsü, “Tuşee” denilen Cengiz Han tarafından komutanlara, soylulara ödül olarak verilen yerlerdi. Bütün bunlar toprak sahiplerinin kanunen sahip oldukları yerlerdi, ama onlar burasını sadece kullanma hakkına sahipti.¹⁴⁵² Burada Cengiz Han tarafından yapılan idari bir toprak tasarruf biçiminden bahsedilmişit. Toprakların zirai anlamda üretim yapılan yerler olduğuna bilgi yok denecek kadar azdır.

¹⁴⁴⁹ V. Ya. Butanayev, *A.g.m.*, s. 408.

¹⁴⁵⁰ L. N. Gumilev, *Poiski Vimişlennogo Tsarstva*, Moskova 2002, s. 69; D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad 1984, s. 102.

¹⁴⁵¹ Yu. S. Hudyakov, “K Voprosu o Hozyaystvenno-Kul’turnom Tipe Eniseyskih Kırgızov v Epohu Srednevekov’ya”, *Etnografiya Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1984, s. 23.

¹⁴⁵² T. Dorj, *A.g.m.*, s. 60.

Cengiz Han'ın Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen "keçe çadırlarda oturanlar ile tahta kapılı evlerde oturanlar birbirinden ayırt edilsin!"¹⁴⁵³ ifadesindeki, "tahta kapılı evlerde oturanlar"ı çiftçiler olarak anlayabiliriz. Cengiz döneminde Moğollar arasında ziraat vardı. Hatta, Cengiz Han iki Moğol boyunun buğday yetiştirmesini emretmişti.¹⁴⁵⁴ Çin seyyahları bununla ilgili, "Onların ülkesinde, bir iki yerde hei niang mi (Moğol buğdayı) yetişmektedir; bunu pirinç gibi kaydattıktan sonra üzerine su ekleyip yerler"¹⁴⁵⁵ bilgisini verirler.

Cuveyni, Ögedey Han'ın cömertliği ile ilgili hikayeleri anlatırken, daha önce ziraatla uğraşmayan insanların Karakorum'da turp yetiştirdiğinden, ağaç dikip orasını yeşillendirdiğinden bahseder.¹⁴⁵⁶ Fakat, başkentin Çin'e taşınmasından sonra Karakorum çevresindeki bahçeler bakımsızlık ve ilgisizlikten dolayı ortadan kalkmıştır.

Cengiz Han'ın oğullarından Altın Orda Hanlığı'nda da biraz ziraatın olduğu kaynaklarda şu şekilde belirtilir; Onların (Şibaniler) işlettiği topraklar çok az, biraz buğday ve arpa var. Baklagilleri bulmak imkansız. Daha çok darı tarlaları mevcut; onlar onunla beslenirler ve bu onların topraktan edindikleri ana yemekleridir.¹⁴⁵⁷

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi, hem Kırgızlar, hem de Moğollarda ziraatın fazlaca yapılmadığı görülmektedir. Konargöçer Kırgızlar ile Moğolların komşularının da etkisiyle bazen ziraatı geliştirmeye yeltendiklerini ama konargöçer yaşam tarzı gereği bunda kalıcı olamadıklarını, lakin iklimlerinin de elverdiği arpa, darı, buğday gibi az sayıda ürünleri yetiştirip kullandıklarını söyleyebiliriz. Fakat burada Moğollara kıyasla Kırgızlarda ziraatın daha iyi geliştiğini hem arkeolojik kazılar sonucu elde edilen sulama arkları, değirmen kalıntıları ve tahıl depolarından, hem de tarihi kaynaklardaki bilgilerin Moğollara kıyasla daha fazla olmasından yola çıkarak söyleyebiliriz. Üstelik Göktürk döneminden itibaren Kırgızlar madenler işletiyor ve madenlerden kendilerine sadece silah yapmayıp günlük kullanacakları

¹⁴⁵³ MGT, parag. 203, s. 136.

¹⁴⁵⁴ Ç. Dalay, *Mongoliya v XIII-XIV Vekah*, Moskova 1983, s. 92, 93.

¹⁴⁵⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 74.

¹⁴⁵⁶ Cuveyni, A.g.e., s. 238.

¹⁴⁵⁷ V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnoşyaşihşya k İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniya İz Soçineniy Arabskih*, c. I, SPb. 1884, s. 230.

aletlerini de hazırlıyorlardı. İklim olarak da günümüz Moğolistan bozkırlarına kıyasla Minusin bölgesi iklimi daha nemli veya ziraat için daha elverişli idi.

1.5 Ticaret ve Ulaşım

1.5.1 Kırgızlarda Ticaret

Kırgızların pek eski zamanda Çin kaynaklarında zikrolunmaları, bunların yerlerinin çok eski devirlerde milletlerarası ticarî münasebet dairesi içine girdiğini gösteriyor. Minusin eyâleti bu hususta Sibirya'nın bütün diğer eyâletlerinden üstündür.¹⁴⁵⁸ IX. yüzyıla gelindiğinde de daha önce olduğu gibi, Kırgız yurdu dünyayla ticaretini devam ettiriyordu. Kırgızlar genel olarak güney ve batı istikametlerindeki halklarla ticari ilişkilerini yapıyorlardı.

Uygurlardan Kutlug Bilge Kagan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirdi. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti.¹⁴⁵⁹ Bu durumda Tibet'ten Kırgız topraklarına gelecek kervanlar Uygur topraklarını girmeden Karluk yurdundan gelmeye başladı.¹⁴⁶⁰ Biçurin, eserinin başka bir yerinde bu durumu "Tibetliler Kırgızlarla ticaret yaparken yolda Uygurlar tarafından talan edilmekten korktukları için Karluklardan koruma alırlardı" diye açıklıyor.¹⁴⁶¹

Kırgızların kaliteli döküm işi yaptıkları hakkında Çin kaynaklarında da zikredildiğine göre, Kırgızların bunu Göktürk döneminde olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de ihraç ettiğini düşünebiliriz. Ayrıca, Yenisey havzasındaki maden ocaklarında bulunan tamamlanmamış sayısız ok, benzer kullanılmış okların Güney Sibirya'nın çeşitli yerlerinde bulunması, Kırgızların uluslararası alanda silah ticareti yaptığını düşünmemize sebep oluyor.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁸ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 25.

¹⁴⁵⁹ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 82.

¹⁴⁶⁰ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy...*, s. 352.

¹⁴⁶¹ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy...*, s. 449.

¹⁴⁶² S. V. Kiselev, "İz İstorii Torgovli Eniseyskih Kırgız", *KSİİMK*, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1947, s. 94.

Hanımlar ipek kumaştan giysiler, zenginler ipek ve kemhadan giyinirler. Çünkü (orada) Ansi, Beyşi ve Daşi (Arap) mallarını almak kolaydır.¹⁴⁶³ Buralarda misk, çeşitli hayvan ve yırtıcı hayvan derileri, ak kavak ve halac ağacı, bıçak sapı için “hutu boynuzu” üretilir.¹⁴⁶⁴

XIII. yüzyılda yaşayan Muhammed Nacib Bekran’ın yazdıklarına göre, “Ejderha boynuzu” (Şah-u acdaza) veya hutu boynuzu çok değerliydi. Bu, Çin ve Yunanistan’dan ithal edilen bilinmeyen hayvan boynuzu idi. Barthold, bunun kuzeydeki mors ve denizgergedanı’nın köpekdişi olduğunu söyler.¹⁴⁶⁵ Hutu boynuzunun, mork köpekdişi olduğunu düşünen Kisilev, Kırgızların bu malı kuzeylilerden alıp güney ve batıdakilere sattıklarını yani bu ticarete aracı olduklarını yazıyor.¹⁴⁶⁶ Kırgızların ticari malları hutu boynuzundan ibaret değildi. Hutu boynuzu yanında Kırgız miski de meşhurdur.

Kırgız miski ile ilgili ayrıntılı bilgiyi yine Muhammed İbn Nacib Bekran’dan öğreniyoruz; “Miskin en kalitelisini Hotan’dan getiriyorlar, ondan sonra (kalite olarak) Tibet miski, ondan sonra Tatar miski, ondan sonra Kırgız miski, ondan sonra Keşmir miski, en sonunda deniz miskidir. Deniz miski en kalitesizidir. Çünkü deniz suyunun buharlanması sebebiyle misk kokusunu kaybeder. Misk, Dabet al-Muşk adında önünde boynuzu olan büyük geyiğin göbeğinde bulunuyor. Misk bu hayvanın göbeğinde toplanan kandan ortaya çıkar ve göbeğinde kaşıntı oluşmaya başladığında, hayvan göbeğiyle taşa, ağaçlara kaşınmaya başlar ve sonunda mis kokulu torba yere düşer ve hayvan göbek kaşıntısından kurtulur.”¹⁴⁶⁷ İstahri’de, “Orada (Maveraünnehr) misk var, onu onlara Tubbet (Tibet) ve Hırhızlardan (Kırgız) getiriyorlar. Buradan da diğer diyarlara götürecekler,” diye yazılıdır.¹⁴⁶⁸

Kırgız Devleti’nin sınırlarının genişlemesi, Kırgızların kuzeydoğuda Saha topraklarına kadar giderek ticaret yaptığını gösteriyor. Sahalar at yollarına “Kırgız izleri” (yolları) derler.. Kırgız Devleti devrinde (IX.-X. yy) Saha topraklarında ticari

¹⁴⁶³ *KKTB.*, c. II, s. 42; X.-XI. yüzyıllara ait İran’da üretilen ipek desenli kumaşlar Altay’daki Ur-Beziri mezarlığında bulunmuştur ve Prokopevsk Çevre Müzesi’nde korunmaktadır (E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 14).

¹⁴⁶⁴ *KKTB.*, c. I, s. 63.

¹⁴⁶⁵ *KKTB.*, c. I, s. 62

¹⁴⁶⁶ S. V. Kiselev, *A.g.m.*, s. 94.

¹⁴⁶⁷ *KKTB.*, c. I, s. 77.

¹⁴⁶⁸ *KKTB.*, c. I, s. 28-29.

yolların korunması için özel askeri birlikler oluşturuldu. Bunlardan birinin karakolu muhtemelen Anzas nehri ağzında bulunuyordu ve burada mal değiş-tokuşu yapılan mekan da mevcuttu.¹⁴⁶⁹

IX. yüzyılda Kırgızlar Asya bozkırına çıktıktan sonra, Kırgız kağanları İpek Yolu ticaretini kendi kontrolleri altında tutmak ve Tang İmparatorluğu'na haraç ilişkisi empoze etmeye çalışmıştır.¹⁴⁷⁰ Kırgızların Tang Devleti'ne atlar sattıkları biliniyor.¹⁴⁷¹ 840 yılından sonra Kırgız-Çin ilişkilerinin geliştiğini Yenisey'de bulunan Çin madeni paralarından da görebiliyoruz. 841-846 yıllarına ait bulunan Çin paralarının sayısı 237 ve bu kendi alanında bir rekordur.¹⁴⁷² Bazı bilim adamlarının Çin paralarının üzerine yazılan runik yazılarından yola çıkarak Kırgız ülkesinde para birimi olarak kullanılmış olabileceğiyle ilgili tahminleri olsa da,¹⁴⁷³ elimizde olan bilgilere bakarak bunun imkansız olduğunu söyleyebiliriz. Açura Yazıtı'nda, "Siyah saç kadar sayısız akçası vardı" denilmektedir.¹⁴⁷⁴

Yenisey runik yazıtlarından Begre'de, Kırgız-Çin ticari ilişkilerine kanıt olarak gösterilebilecek, "Elli yaşında Çin İmparatoru'na gittim. Altın, gümüş, değerli kumaşlar halkıma (eşime) getirdim"¹⁴⁷⁵ bilgisi verilir. Kiselev, Çin kaynaklarına atıf yaparak, Kırgızların Çin ile kayın ticareti yaptığını da öne sürmektedir.¹⁴⁷⁶

Kırgızlar, Çinlilerle daha yakın ilişkiler kurmak için pek çok yol denemişlerdir; ancak Çinlilerin ilgisizliği ve iki devlet arasındaki uzaklık nedeniyle bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Bu ilgisizliğin Kırgızların batı ve güneybatıyla olan ticari bağlantılarına daha fazla odaklanmalarına neden olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴⁷⁷ Ayrıca ilerleyen yıllarda ortaya Kitan faktörü da girmişti.

¹⁴⁶⁹ V. M. Kimeev, "Rol' Konevodstva v Jiznedeyatel'nosti Gorno-Taejnih Şortsev Torgovogo Puti "Ulug-Çol", *Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral'noy Azii*, Barnaul 2008, s. 134.

¹⁴⁷⁰ Yu. S. Hudyakov, *Voorujeniye Eniseyskih Kırgızov VI-XII Vekah*, Novosibirsk 1980, s. 162.

¹⁴⁷¹ G. P. Suprunenko, "Nekotoriye Istočniki Po Drevney İstorii Kırgızov", *İstoriya i Kul'tura Kitaya*, Moskova 1974, s. 241-242.

¹⁴⁷² S. V. Kiselev, "İz İstorii Torgovli Eniseyskih Kırgız", *KSİİMK*, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1947, s. 95.

¹⁴⁷³ İ. L. Kızlasov, "Moneti s Tyurkoyazıçnımı Eniseyskimi Nadpisyami", *Numizmatika i Epigrafika*, c. XIV, Moskova 1984, s. 96-98.

¹⁴⁷⁴ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 51.

¹⁴⁷⁵ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 33.

¹⁴⁷⁶ S. V. Kiselev, *A.g.m.*, s. 94.

¹⁴⁷⁷ Michael, R. Drompp, *A.g.m.*, s. 401.

Kırgızların Orta Asya'ya giden ticaret yolu Kimeklerin Yukarı İrtiş'taki payitahtından geçiyordu.¹⁴⁷⁸ Çin kaynaklarına göre, Kırgızlar Karluklar (Gelolu), Tibet (Tufanyu), Toharistan (Dahya) ve Araplarla (Daşı) ticari ilişkiler kurmuşlardır.¹⁴⁷⁹ Daşı'den 20 develik, bazen de mal fazlaysa 24 develik ipek kumaşlar yüklenen kervan her üç yılda bir Kırgız ülkesine gönderilirdi. Kervanlar sadece Daşı'den değil, bazen Kuça, Beytin şehirlerinden de gelirdi.¹⁴⁸⁰ Kırgızların batıyla ticaretini geliştirdiğini, bulunan pek çok arkeolojik buluntular kanıtlamaktadır.

Kırgızlara itaat eden yerli Türk boy asilzadesine ait mezarda, IX. yüzyıl sonu-X. yüzyıl başlarına ait Turfan'da yapılan ve üzerinde Uygur yazısı bulunan gümüş kap, Kırgız Devleti'nin Doğu Türkistan ile irtibatını ortaya koymaktadır.¹⁴⁸¹ Bulunan Kırgız askerinin kılıcında bazı işaretler bulunuyor. Bu muhtemelen Kufi yazı stiliyle yazılmış Arapça yazıttır. Bu Kırgızların Türkistan'dan o dönemlerde kaliteli, süslü kılıçlar satın aldıklarını, dolayısıyla o bölgeyle sıkı bir ticari ilişkilerinin olduğunu bildirir.¹⁴⁸² Manas Destanı'ndaki, "Altaydın başın caylagan, Aksu menen Kuçadan, İçerine çay algan" (Altay'ın baş tarafını yurt tutan, Aksu ile Kuça (şehirleri)'dan içecek çayını getiren) satırları, Kırgızların Doğu Türkistan ile yaptığı ticaretin bir göstergesidir.

Kırgızlar İpek Yolu güzergahında bulunan birkaç Doğu Türkistan şehirlerini de IX. yüzyılda itaat ettirdiler. O dönemde Yenisey'e çok miktarda Tang devri bronz akçaları, aynalar, saban demiri ve dökme pulluklar, vernik ve porselen kaplar taşındı. Kırgızların Tibetliler, Karluklar ve Orta Asya müslümanları ile ticareti gelişti.¹⁴⁸³

Ticaretin artmasıyla Kırgız ülkesine sadece eşya, mallar girmede. Mal ve gelen insanlar sayesinde Kırgız kültürü zenginleşti. X. yüzyıl Kırgız halkı arasında asimile

¹⁴⁷⁸ D. G. Savinov, "Karavanniye Puti Yujnoy Sibiri", *Bartol'dovskiye Çteniye*, Moskova 1974, s. 49-51.

¹⁴⁷⁹ S. V. Kiselev, *A.g.m.*, s. 96.

¹⁴⁸⁰ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy...*, s. 445, 449.

¹⁴⁸¹ A. A. Gavrilova, "Noviye Nahodki Serebryanîh İzdeliy Perioda Gospodstva Kırgızov", *Drevnosti Sibiri, Dalnego Vostoka i Sredney Azii, KSİA*, Sayı: 114, Moskova 1968, s. 24-30.

¹⁴⁸² Yu. S. Hudyakov, D. Bayar, "Srednevekoviy Pamyatnik v Mestnosti Nahiugiyn-Manhan v Pustine Mongol Els", *Severnaya Aziya i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1992, s. 37.

¹⁴⁸³ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy...*, s. 352, 355.

olmuş Kıştımlar, Türkler ve diğer boylardan insanlar da vardı. Bununla birlikte Kırgızlar, Mani, Buda ve Bon dini¹⁴⁸⁴ ile de tanıştılar.

XI. yüzyıl başlarında ise Kırgızların Çin ile ticaretini yeniden canlandığı ama bunun fazla uzun sürmediğini Yenisey’de bulunan Çin madeni paralarına bakarak söyleyebiliriz.¹⁴⁸⁵

Kırgız ülkesi Cengiz döneminde hâlâ tüccarlar ve sanayiciler tarafından ziyaret edilmekte idi.¹⁴⁸⁶ Merkezi Asya’da Kitanların, daha sonra Moğolların egemen olmasından sonra bu bölgelerdeki ticaret Müslüman tüccarlardan sorulur oldu.¹⁴⁸⁷ Onlar Kırgız yurduna ipek, sırma kumaş, pamuktan kumaş ve dokumalar, gümüş, cam ve porselen kaplar, vernik kaplar, ayna¹⁴⁸⁸ ve Çin maden paraları getirir, Güney Sibirya’dan samur ve diğer kürklü hayvan derileri götürürlerdi. Ticaret Tuva’daki Moğol şehirlerinde yapılırdı. Yenisey Kırgızlarının Ortaçağ’ın sonlarında da Orta Asya halklarıyla ticari ve kültürel ilişkilerini sürdürdüğünü, kıtalararası ticaretin devam ettiğini söyleyebiliriz.¹⁴⁸⁹

XIII. yüzyıla ait buluntular arasında bir adet bile Çin parasının bulunmaması, Kırgızların Çin ile ticari ilişkilerinin kesildiğini gösteriyor. Sadece XIV. yüzyıl ortalarına ait bir Yuan madeni parası bölgede bulunmuştur. Moğol istilasının sonucu olarak Çin paraları 400 yıl Yenisey’e girememiştir.¹⁴⁹⁰

Arkeologlar, kazılarda elde ettikleri malzemelerden yola çıkarak, XII.-XIII. yüzyıllarda Alman ve Batı Avrupa mallarının Batı Sibirya’ya kuzey ticaret yolu ile

¹⁴⁸⁴ Bon dini, VI.-IX. yüzyıllarda Tibet’te devlet dini olarak da kullanılan, eski Tibet dinidir. Bon dini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Buraev Dmitriy, *Religiya Bon I Problemy Sakralizatsii Vlasti v Tibetskom Gosudarstve VII-IX Vv*, Basılmamış Doktora Tezi, Ulan Ude 2001).

¹⁴⁸⁵ S. V. Kiselev, *A.g.m.*, s. 95. Minusin Müzesi’nde X. yüzyıl ortalarına ait 4 maden para mevcutken, X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başlarına ait 37 Çin maden parası mevcuttur. Ayrıca 1091 yılına ait 3 Japon maden parası da bulunmuştur.

¹⁴⁸⁶ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 29.

¹⁴⁸⁷ Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Enisee*, Novosibirsk 1986, s. 59.

¹⁴⁸⁸ Narın bölgesinde bulunan ve Tomsk Üniversitesi Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmekte olan bir aynada cennetteki kutsal hayvanlar sfenks şeklinde resmedilmiş ve kenarında Arap harfleriyle yazıları mevcut. Minusin bölgesinde bulunan iki aynanın birisinde atlı, diğerinde hayvan resimleri olup kenarlarında Arap harfleriyle yazıları bulunmaktadır. Aynalar XII.- XIII. yüzyıllara ait. (E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 32).

¹⁴⁸⁹ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 129-130.

¹⁴⁹⁰ S. V. Kiselev, *A.g.m.*, s. 96; V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 113.

geldiğini söylüyorlar.¹⁴⁹¹ Moğolların orman halklarını itaat altına almasından sonra, batılı tüccarlar bizzat buralara kadar gelmeye başlamışlardır. Rubruk, Karakorum'da bir kaç Avrupalı, özellikle de Parisli mücevherci Vilgelm ile görüşmüştür.¹⁴⁹² Bu bilgiler Avrasya kuzey ticaret yolu ile batı Avrupa- batı Sibirya arasında ticari ilişkilerin Cengiz öncesi dönemlerde mevcut olduğunu, Moğol devrinde Avrasya'daki ticaret ağının daha da genişlediğini gösteriyor.

Yuan döneminde Minusin havzasında üretilen mallar, öncelikle ziraat ürünleri geleneksel Tuva üzerinden geçen ticaret yoluyla Moğolistan'a, Karakorum'a gönderiliyordu. 1220 yılında buralardan geçen Çin seyyahı Chan Chun, "un buralara (Orhon, Karakorum) kuzeydeki dağlardan 2000 li uzaklıktan gelir; batı ülkelerinin barbar tüccarları bunları develere eşit şekilde yükleyip ulaştırırlar"¹⁴⁹³ bilgisini vermiştir.

O devirde Kırgız ülkesine Müslüman tüccarların gittiğini ve Kırgızların onlara kuşlar sattığını da öğreniyoruz; "Müslüman tacirler, Kırgız ve Koriz ilinden gelirken Hakan'a (Kubilay) beyaz kartal ve atmaca vd.. getirmişlerdi" denilmektedir.¹⁴⁹⁴

1.5.2 Moğollarda Ticaret

Çin seyyahları Moğolların önceleri değiş-tokuş ticaret usulünü kullandıklarını belirtirler; Tatar halkının, sadece ipek, üç ayaklı kazan, nakışlı akşap ve gıda ürünlerinden başka ilgilendiği bir mal yoktur. Çinli ve Uygur tüccarlar Moğolistan'a geldiklerinde Tatarlar, aldıkları mal karşılığında onlara koyun ve at ile ödeme yaparlar.¹⁴⁹⁵

Müslüman dünyasının fethinden sonra imparatorlukta ticari durum değişti. Harezmşahlıların Otrar'da 450 Müslüman tüccarı öldürmesi, en çok Müslüman tüccarlara zarar verdi ve onlar bu olaydan sonra Cengiz Han tarafına geçerek Müslüman ülkelerin boyun eğdirilmesine yardım ettiler. Bu ilhaklardan da en çok

¹⁴⁹¹ A. B. Borisenko, Yu. S. Hudyakov, "Torgovie Kontaktı Germanii s Zapadnoy Sibiryu v XII-XIII Vekah", *Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)*, Sayı: 3, Gorno Altaysk 1998, s. 188-194.

¹⁴⁹² W. Rubruk, A.g.e., Moskova 1957, s. 104.

¹⁴⁹³ P. İ. Kafarov, "Opisanie Puteşestviya Daoskogo Monaha Çan Çunya Na Zapad", *Trudi Çlenov Rossiyskogo Duhovnoy Missii v Pekine*, SPb. 1866, s. 339.

¹⁴⁹⁴ A. C. d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, s. 233.

¹⁴⁹⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 130.

onlar fayda sağladılar. Önemli mevkilere getirildiler, ülkelerin mali yönetimi, vergi toplama işi onlara verildi.¹⁴⁹⁶

Ögedey Han döneminde iktisadi ve ticari hayatın ciddi şekilde yayılıp Karakorum şehrinin de uluslararası bir ticaret merkezi haline geldiği, bilinen bir gerçektir.¹⁴⁹⁷ Ögedey Han'ın 1236 yılındaki kararıyla dünyada ilk defa kağıt para dolaşıma sokulmuştu.¹⁴⁹⁸

“Ordu Pazar” tüccarlar için yürüyen Pazar niteliğindeydi. Tüccarların pazara gitmesi gerekmiyordu. Pazarlar tüccarlar ve müşterilerle beraber yürüyordu. İşte bu suretle ticaret yollarının yönü değiştirilmiş, yollarda güvenlik sağlanmış ve alanın da satanın da memnun olması için büyük çabalar harcanmıştır. Bu düzen 1250’li yıllarda o kadar yerleşmişti ki, artık tüccardan tamğa adı verilen “damga vergisi” alınmaya başlanmıştı.¹⁴⁹⁹

İmparatorluk dahilinde ticaret gelişirken, kervan saraylar da gelişti. Togan, ticaretin en karlısının kervan ticareti olduğunu belirtir; Çengizli ülkesindeki çeşitli ticaret yolları içinde en çok para getiren, geliri en büyük olan bu yol üzerindeki kervan ticareti imiş.¹⁵⁰⁰

Çin’den ve diğer doğu ülkelerinden, İran’dan ve diğer güney ülkelerinden onlara ipek, altın eklenmiş ve pamuktan kumaşlar gider ve bunları yazın giyerler. Rusya’dan, Moksel’den (Moskova), Bulgaristan’dan ve Paskatir veya Macaristan’dan, Kerkis’ten (Kırgız) (bütün bu ülkeler kuzeyde ve ormanlık alanlardır) ve kuzeydeki onlara itaat eden diğer ülkelerden benim ülkemde görmediğim çeşitli kürkler gelir ve onları kışın giyerler.¹⁵⁰¹

Tatar adetlerine göre, yolda bırakılan ve unutilan malları almak günahtır; ara sıra meydana gelen hırsızlık vakaları ise, yıkılan devletin (yani Çinli, Kitan, Cürçen ve

¹⁴⁹⁶ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, 1. Kitap, Moskova 1963, s. 699-700.

¹⁴⁹⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 34.

¹⁴⁹⁸ T. Dorj, *A.g.m.*, s. 61.

¹⁴⁹⁹ İ. Togan, *A.g.m.*, s. 244.

¹⁵⁰⁰ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 10.

¹⁵⁰¹ V. Rubruk, *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 98.

Uygur) mültecilerinden kaynaklanmaktadır¹⁵⁰² denilse de, ilerleyen dönemde Moğol İmparatorluğu'nda ticaret ahlakının bozulduğunu görüyoruz. “Tatar hükümdarı başta olmak üzere sözde müşavir, şehzadeler ve prensesler, Uygur tüccarlara ya da halka borç verip faiz uygulama yoluyla ticaret yaparlar. Bir kundak¹⁵⁰³ gümüşlük ana para, tekrar tekrar faizlenerek 10 yıl süre zarfında, 1024 kundak faiz getirir. Bunun dışında, farklı cins malları satmak ve “gece soyguna uğradım” diye halktan tazminat almak gibi yollarla da para kazanırlar.”¹⁵⁰⁴

Sonraki devirlerde Moğollarda tüccar mânâsında “Ortak” kelimesi kullanılıyordu ki, şirket üyesi, Arapça şerik anlamındadır.¹⁵⁰⁵ İ. Togan da, Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında Müslüman tüccarların “ortak” kurucu olduğunu yazar.¹⁵⁰⁶

Hem Kırgızlar, hem de Moğollar şehirlilerin ürettiği süs eşyalarını seviyorlardı. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar at ticareti yaptılar. Kırgızlar Moğollardan farklı olarak kürk ticareti ile de uğraştılar. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar ticarette değiş-tokuş usulünü benimsedikleri gibi madeni paraları da kullandılar. Ögedey bir ara kağıt parayı dahi kullanıma soktu. Cengiz İmparatorluğu ve devamında doğrudan Kırgız-Moğol ticareti söz konusudur.

1.5.3 Kırgızlarda Ulaşım

Yenisey Kırgızlarının en çok kullandıkları ulaşım aracı at idi. Bunun yanında Kırgızlar tarafından tekerlekli arabaların kullanıldığı, Cengiz İmparatorluğu devrinde posta yolunun buralara kadar geldiğini, Kırgızların ticaret amaçlı doğuya, güneye ve batıya giden yollarının olduğu ve yabancı ülkeler ile bu şekilde bağlantı sağladıklarını görmekteyiz.

Kırgız bozkırlarında tekerlekli arabalar da kullanılmıştır. Rus kaynakları birkaç defa “Kırgız tahta arabalarından bahseder. Mesela, 1638 yılında Altın Han'a gönderilen V. Starkov'un elçileri: Kırgız arabalarının yardımıyla Abakan ırmağına

¹⁵⁰² *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 130

¹⁵⁰³ Vergi olarak toplanan gümüş para (*Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 125, 128-129).

¹⁵⁰⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 129.

¹⁵⁰⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 108.

¹⁵⁰⁶ İ. Togan, “Çingiz Han ve Moğollar...”, s. 244.

zorla ulaştık, yarısını yürüyerek geçtik. Çünkü bizim arabamız azdı..”¹⁵⁰⁷ bilgilerini verir.

Zeki Velidi Togan, Cengiz Han ile ilgili ders notlarında Yenisey bölgesinde yapılan posta yolları hakkında bilgi verir; “Vaktiyle bir Sinolog olan Maenchen-Holfen, Çin hududunda Urnk-hay (Hakas) bölgesinde posta yollarından bahseder. Bahsettiği yollar Yenisey nehri başlarında bir geçidi aşıyordu ki, Kem’e müvazi olarak gidiyordu. Buraları sarp dağlık olduğundan çağımız yolları gibi kayaları düzeltip, 4 atlı yürüyecek şekilde yollar yapılmıştı. Bu yollar büyük orduların sevkine müsait idi, ki Çengiz tarihlerinden böyle “Çhar esb” kollar zikredilmiştir. Bu tipte yolları sadece Yenisey taraflarında değil, Boruhor ve İle nehri kuzeyinde de yapmışlardır. Bu yollara “Yam”, posta yolu denilmiştir.”¹⁵⁰⁸ Posta yolu kurulmadan önce, Kırgızların dış dünya ile ticaret yaptıkları yolları mevcuttu.

Gerdizi, Kırgızlardan giden üç yoldan bahseder; “Birincisi güneye Tokuz Oğuzlara, ikincisi batıya Kimek ve Halluh tarafına, üçüncüsü çöl tarafına gider. Üçüncü yol Fûrî (Moğol kabilelerinden) denen büyük bir kabileye varır”.¹⁵⁰⁹ Togan, Gerdizi’nin bahsettiği birinci yolu teyit eden bilgiler verir; “İbn Fadlan’ın gittiğinden gayri X. asırda faal olan diğer yol, doğuda Tiyanşan’dan kuzeye gidendir. Bu yol Uygurlardan, yahut İslam kaynaklarının ifadesi ile Dokuzoğuzlardan Kırgızların ülkesine, Yenisey havzasına gidiyordu.”¹⁵¹⁰ Buharalı, Gerdizi’nin Dokuz-oğuz memleketinden Kırgız ülkesine giden yol hakkında vermiş olduğu bilgilerin büyük ihtimalle doğru olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁵¹¹

Kırgızların Orta Asya’ya giden ticaret yolu Kimeklerin Yukarı İrtiş’teki payitahtından geçiyordu.¹⁵¹² Harezm-Bulgar, Uygur-Kırgız yolları umumiyetle yılda bir defa da olsa işlemiştir.¹⁵¹³

¹⁵⁰⁷ V. Butanaev, İ. Butanaeva, *A.g.e.*, s. 146.

¹⁵⁰⁸ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 3.

¹⁵⁰⁹ R. Şeşen, *A.g.e.*, s. 77.

¹⁵¹⁰ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 8.

¹⁵¹¹ E. Buharalı, *A.g.t.*, s. 87.

¹⁵¹² D. G. Savinov, “Karavanniye Puti Yujnoy Sibiri”, *Bartol’dovskiye Çteniye*, Moskova 1974, s. 49-51.

¹⁵¹³ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 10.

1.5.4 Moğollarda Ulaşım

Moğollarda ulaşım denilince akla öncelikle arabalar gelir ve seyyahlar bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler verirler. Daha sonra Cengiz Han imparatorluğu dahilinde ulaşımı hızlandırmak için “Yam” veya posta hizmetini kurar.

M. Polo ve Rubruk Moğol ulaşımı hakkında şunları yazar; “Onların arabaları siyah keçeyle kaplıdır. Bütün gün yağmur yağsa da su geçirmez. Öküz, develerin çektiği arabalarda kadınlarıyla çocuklarını taşırlar.”¹⁵¹⁴ “Bir arabanın önünde yirmibeş öküz gördüm, bunlar bir sırada yan yana onbir çadır ve önlerinde bir onbir çadır büyüklüğünde bir çadırı çekmekteydi... Arabanın üzerindeki yurtun girişinde oturan adam öküzleri sürmekteydi. Ülke çok düz olduğu için, genç bir kadın yirmi otuz arabayı yönetebilir. O bakımdan, develer veya öküzler tarafından çekilen arabaların biri biri arkasından yürütölmeleri mümkündür. İlk arabada oturan genç bir kadın öküzleri sürerek, arkadan gelen arabaların sırasıyla takip etmelerini sağlar. Geçilmesi müşkil yollarla karşılaşıldığı zaman, arabaların sırası bozulur ve her araba bu engelleri kendisi aşar. Her şey öküzlere ve koyunlara bağlı olduğundan, bu sırada hareket çok yavaşlar.”¹⁵¹⁵ Moğol ulaşımında kadına da büyük görevler düştüğünü ve ulaşımın yavaş olduğunu yukarıdaki metinden görmekteyiz. Cengiz Han, bu yavaş ulaşımı hızlandırmak için bir yasa kabul etti.

Cuveyni, ulaşım yasasının ayrıntıları ve çalışma usulü hakkında şunları yazar; “Bir diğer yasa: Ülke büyüdükçe haberleşme, ulaşım zorlukları ortaya çıkmıştı. Bunun için ülkenin belli yerlerine menziller kuruldu ve buralara yeterli sayıda menzil atları konuldu. Her menzilin görevi tesbit edilip bunların insan, hayvan, yiyecek, içecek ve araç-gereç bakımından ihtiyaçları karşılandı. Yönetimleri o bölgede bulunan tümen komutanlarına verildi. Bu konak yerleri sayesinde elçiler, tacirler ve yolcular rahat ettiler. Buralarda bulunan eşyanın çalınıp kaybolmaması için ağır cezai hükümler koydular. Bunların hepsini anlatmak uzun sürer. Menzilhanelerin demirbaşları senede

¹⁵¹⁴ Marko Polo, *Kniga Marko Polo*, Moskova 1955, s. 88.

¹⁵¹⁵ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, İstanbul 2001, s. 32-34.

bir defa sayılır, eksik varsa o bölgede oturan halktan alınır ve yerine konurdu. Bu, yasanın temel hükümlerindendi.”¹⁵¹⁶

Her ulaşım merkezinde en az 20 çalışan, dinç atlar ve yolcuların yemek ihtiyacını karşılayacak koyunların bulunması şarttı.¹⁵¹⁷ Seyyahlar, ulaşım merkezi ihtiyaçlarının, elemanlar başta olmak üzere yerel halk tarafından karşılandığını yazıyorlar.¹⁵¹⁸ “Urton” adı verilen bu ulaşım ağında, haberci yanlış haber ulaştırdıysa kellesi uçuruluyordu. Eğer bir kimse haberciye engel olursa, yine aynı sonuca katlanırdı. Özel koruma grupları her yerde habercinin güvenliğini sağlayarak, iletişimin aksamasını engelliyorlardı.¹⁵¹⁹

Altın Orda’dan Yuan başkentine bu posta servisi sayesinde 200 günde varılıyordu. Daha yavaş hareket edersen bu yolculuk 300 güne çıkıyordu. Marco Polo, kendilerinin gelmekte olduğundan Moğol Hanı’nın 40 gün önce haberdar olduğunu bildirir.¹⁵²⁰

Moğol İmparatorluğu’nda acil durum oluştuğunda, örneğin savaş çıktığında ateş veya duman aracılığıyla merkeze bir kaç saat içinde bildiriliyordu. Tezek, ağaç veya başka bir şeyin dumanının özel gizli anlamı olurdu.¹⁵²¹

Cengiz Devleti kurulduğu zamanlarda, hem kuzey-güney yolları üzerinde, hem de doğu-batı yolları üzerinde iktidar çeşitli kabilelerin elinde idi. Bazen bunlar birleşerek büyük devletler teşkil etmişler. Fakat çoğu zaman kendi başlarına yaşamışlardır. Ancak böyle olduğu zamanlarda da, kervanları basıp soymak yerine, onlardan gümrük almayı tercih ettiler.

Kırgız ve Moğollarda ulaşım denildiğinde, Kırgızların diğer halklar ile bağlantı kurdukları yollar ve Moğolların arabaları ile Cengiz Han’ın kurduğu “yamlar” akla gelmektedir. “Yam” teşkilatının Yenisey Kırgız topraklarına kadar ulaştığını görmekteyiz.

¹⁵¹⁶ Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. I, Ankara 1988, s. 101.

¹⁵¹⁷ *İstoriya Mongol'skoy Narodnoy Respubliki*, Moskova 1967, s. 118.

¹⁵¹⁸ *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 46.

¹⁵¹⁹ T. Dorj, *A.g.m.*, s. 72.

¹⁵²⁰ N. N. Kradin, T. D. Skrinnikova, *İmperiya Çingis-Hana*, Moskova 2006, s. 473.

¹⁵²¹ T. Dorj, *A.g.m.*, s. 72

1.6 Vergi

1.6.1 Kırgızlarda Vergi

Kırgızlarda samur kürk ve diğer postlar cinsinden ödenen bir vergilendirme sistemi vardı.¹⁵²² Yani Kırgız Kağanlığı, vergi ve haraçları mal türünde topluyordu. Runik yazıtlarda “yaka”- ödeme, ödül kelimesi geçiyor.¹⁵²³

Kağanlıktaki vergi siyasetini Tarkanlar yürütmektedir fakat onların sayısı verilmemiştir.¹⁵²⁴ Kırgız Kağanlığı’nda yaşayan bütün halk vergi ödemektedir. Kırgız Kağanlığı tebaası, ergenlik yaşına erişmiş bütün erkekler, asker olma, itaat etme zorundaydı, yani eline silah alıp devleti koruyacak ve devlet için çalışacaktı.¹⁵²⁵ Burada askerliğin de bir tür vergi olduğunu belirtebiliriz. Askerleri ünlü “sangunlar” yetiştirmiştir. Kaynaklarda Sibiry Kırgızları hakkında “Bin dolayında Kırgız korkacak bir şeydir. Bin Kırgız bin askerden daha tehlikeliydi” derler.¹⁵²⁶ Alınan vergiyi ve seferber edilecek askerleri kaydetmek amacıyla üzerinde özel işaretler konulmuş olan ahşap plakalar (kirtik) kullanılmıştır. Bir, beş, on, elli, yüz, beş yüz, bin rakamlarını belirtmek için özel işaretler vardı. Kırgızlar en çok Kıştımlardan vergi topluyorlardı. Kırgızlar Kıştımlardan vergiyi ekmek türünde de alıyorlardı.¹⁵²⁷

Sibiry’da ilk defa kürk türünde vergiyi, Çarlık memurları veya Tatar-Moğol işgalcileri değil, Yenisey Kırgızları toplamaya başlamıştı.¹⁵²⁸

1.6.2 Moğollarda Vergi

Tatarlar, hayvan tüyü ile yapılan ip ve keçeleri hükümdarlarına vergi olarak ödemekte idiler ve bu, halka çok ağır geliyordu. Bunlardan avda kullanılıyordu.¹⁵²⁹

¹⁵²² Michael R. Drompp, *A.g.m.*, s. 402.

¹⁵²³ V. Ya. Butanaev, *Oçerk İstoriı Hakasii (S Drevneyşih Vremen Do Sovremennosti)*, Abakan 2008, s. 122.

¹⁵²⁴ N. Y. Biçurin, *Sobranie Svedeniy.*, s. 353.

¹⁵²⁵ E. İ. Kışanov, *Koçevie Gosudarstva Ot Gunnov Do Man'çjurov*, Moskova 1997, s. 124.

¹⁵²⁶ V. Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 410.

¹⁵²⁷ *İstoriya Hakasii*, Abakan 1993, s. 151.

¹⁵²⁸ Vasiliy Uşnitskiy, “Drevnehakasskoe Gosudarstvo”, *Nauçnoe Obozrenie Sayano Altaya*, No. 1(3), Abakan 2012, s. 54.

Kitanlar vergiyi koyun türünde toplar ve bu yöneticilerin maaşını oluştururdu. Moğollarda ise devlet için verimli olan kırmızı ve koyun türünde vergi toplanırdı.¹⁵³⁰ Moğollar zaptettikleri yerlerden de mal ve tağar¹⁵³¹ türünden vergi alıyorlardı.

Ögedey Han, 1229 yılında tek devlet vergisi kanununu yürürlüğe koydu. Ziraat, hayvancılık, ticarete vergi oranı netleşti. Ögedey 1230 yılında tuz vergisi ile ilgili, 1234 yılında ticaret vergisi ile ilgili, 1236 yılında ipek ve ipek işletmeciliği vergisi ile ilgili kanunlar kabul etti.¹⁵³² Yine Ögedey Han, 1231 yılında İç Yazışma Bakanlığı'nı kurarak, sivil ve askeri yönetimi birbirinden ayırdı. Tuşmed adında bürokrasi sınıfı oluşturuldu ve bunlar vergiler toplamak ve yabancı ülkeleri incelemekten sorumluydular. Aynı zamanda tüccarlar tarafından halka verilen ağır faizli borçlar ortadan kaldırıldı.¹⁵³³ Ögedey Han döneminde imparatorluk içine yerleşen yabancılardan devlet için %1 (100 hayvandan 1 tane) vergi alınması kanunlaştırılmıştı.¹⁵³⁴ 1233-1236 yılları arasında imparatorlukta nüfus sayımı gerçekleştirildi ve 40 milletten 50 milyon kimsenin yaşadığı ortaya konuldu.¹⁵³⁵

Moğol İmparatorluğu'nda ticari vergiler önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti. Bu konuya bu kadar önem verilmesinden dolayı, ticarete yönelik bu siyasete tarihçiler sonradan genelde Pax Mongolica, yani Moğol Barışı adını vermişlerdir. Tanrı dağlarının kuzeyinde ve güneyinde ticaretin akışını sağlama siyaseti güden “Moğol Barışı”, bu dağların güneyinde de, tarımsal alanlardan eski yapıyı bozmadan yararlanılmasına yol açmıştır. Onun için fetihler sırasında yıkılan yerler yeniden tamir edilmiş ve özellikle su yollarının bakımına önem verilmiştir. Bu alanlar prenslere ülüş (pay, hisse) olarak verilmemiş, onun yerine merkeze bağlı vilayetlerle idare edilmiş ve gelirleri de böylece merkeze aktarılmıştır.¹⁵³⁶

¹⁵²⁹ Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..., s. 112.

¹⁵³⁰ Namsrayn Nyam Osor, A.g.t., Ulan Ude 2003.

¹⁵³¹ Aknerli Grigor, *Mogol Tarihi*, İstanbul 1954, s. 8-9, 23; Tağar, hububat ve erzak üzerinden alınan vergi türü. Eserde ayrıca “khalan” adlı vergiden de bahsedilir ama onun ne tür vergi olduğu hakkında açıklama yapılmamıştır.

¹⁵³² T. Dorj, A.g.m., s. 61.

¹⁵³³ T. Dorj, A.g.m., s. 62.

¹⁵³⁴ T. Dorj, “A.g.m., s. 61.

¹⁵³⁵ T. Dorj, A.g.m., s. 62.

¹⁵³⁶ İ. Togan, A.g.m., s. 244.

1.7. Sanayi ve Zenaat

1.7.1 Kırgızlarda Sanayi

Japon bilim adamı Şiraisi, Kırgızların IX. yüzyıldaki yükselmelerini ve Uygurları darmadağan etmelerini, onların Yukarı Yenisey'deki zengin maden ocaklarını işleterek güçlenmelerine bağlar.¹⁵³⁷ Yenisey Kırgız sanayisi denildiği zaman da en çok akla “Kırgız vazoları” gelir.

Teplouhov, “Kırgız vazo”larının güneyden Çin veya Moğolistan'dan getirilmiş olabileceğini düşünmüştür.¹⁵³⁸ Kiselev ve Evtyuhova yaptıkları ayrıntılı incelemelerden sonra bunun yanlış bir düşünce olduğunu, “Kırgız vazo”larının yerli mal olduğunu, ürünün kalıplarının ve yapım teknolojisinin güneyden edinilmiş olabileceğini belirtmişlerdir.¹⁵³⁹

Yuan Shi'de; “1269 yılında Kırgızlara yönetici olarak Lyu Hao-Li atandı. Onun döneminde oralarda ambarlar ve hazinehaneler kuruldu. Ulaşım sağlandı ve postaneler kuruldu. Eskiden ev aletleri ahşaptan yapılmış. Kovayı da ağacı oyarak yapıyorlarmış. Tarla işletmede kullanılacak araç-gereçleri yapmak için demir eritmeyi bilmiyorlardı. Bütün güzel şeyleri Yuan İmparatorluğu yöneticilerinden öğrendiler. Madenleri işletmek için ustalar gönderildi. Onlar demir eritmeyi, kayık yapmayı öğrettiler. Bütün bunlar yerli halka yardımcı oldu”¹⁵⁴⁰ denilmektedir.

Arkeolojik kazılar, bu kurulan yerleşim yerlerinin ülke sanayisinin büyük merkezleri haline geldiğini ispatlamaktadır.¹⁵⁴¹ Kızlasov, Don Nehri yakınlarındaki

¹⁵³⁷ N. Şiraisi, “Etapı Koçevih Gosudarstv Mongolskih Stepey”, *Mongolskaya İmperiya i Koçevoy Mir*, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, s. 248.

¹⁵³⁸ L. R. Kızlasov, E. E. Martinov, “İz İstorii Proizvodstva Posudi v Yujnoy Sibiri v VI-IX vv.”, *Vostochniy Turkestan i Srednyaya Aziya*, Moskova 1986, s. 183-210; S. A. Teplouhov, “Opit Klassifikatsii Drevnih Metallicheskikh Kul'tur Minusinskogo Kraya”, *Materialy Po Etimologii*, c. 4, Sayı: 2, Leningrad 1929, s. 54.

¹⁵³⁹ L. A. Evtyuhova, *Arheologicheskiye Pamyatniki Eniseyskikh Kırgızov*, Abakan 1948, s. 92, 94; V. S. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibirii. Materialy i İssledovaniya Po Arheologii*, No. 9, Moskova 1949, s. 331-332.

¹⁵⁴⁰ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya v “Yuan-Şi” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, c. V, Sayı: 1, Frunze 1965, s. 60-62.

¹⁵⁴¹ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı v Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 138-139.

Petrovka köyünde bulunan mezardaki eşyaların (bıçak, at koşumları, ok-yay vs.) Yenisey'deki Kırgız ustalar tarafından üretildiğini ve XIII.-XIV. yüzyıla ait olduğunu bildirir.¹⁵⁴²

Buharalı, Kırgızlarda yakut işletmeciliğinin olduğundan İdrisi'ye dayanarak bildirir. Kırgızlar topladıkları yakut taşlarını dağ yamaçlarında işletirlerdi.¹⁵⁴³

1.7.2 Moğollarda Sanayi

İbn El Asir, Cengiz Han'ın ustalara verdiği önemi şu örnekler ile açıklar; “O (Cengiz Han) onlara (Mervlilere) dedi ki, “Bana şehirdeki tüccarların, önde gelenlerin ve zenginlerin listesini verin. Ayrıca ressamlar ve esnafın listesini çıkarın.”..... O onlardan (Tebrizliler) talep etti ki, huzuruna Çin giyimleri vs. yapan ustaları getirmelerini istedi. Ustaları getirdiler ve o onları kendi rızalarıyla kendisine çalışmalarını talep kıldı, Tebrizlilere ise (ustaların) parasını verdi.”¹⁵⁴⁴

Ögedey Han, çok bilgili ve akıllı biriydi. Cuveyni'nin yazdığına göre, Ögedey Han, pek çok küçük sanat işletmelerini kurdurdu ve oralarda itaat ettirilmiş halklardan 200 bin civarında ustalar ve inşaatçılar çalışıyordu.¹⁵⁴⁵ Oralarda taş ocağı vardı; taş ocağında edinilen taşlardan kazan yapıyorlar... bu kazan yarılmadan 60 yıl kullanılabilirdi.¹⁵⁴⁶ Dadu yakınlarında inşaat ihtiyaçlarını karşılaması için çeşitli milletlerden ustaların çalıştığı taş kesme ve ağaç işleme tezgahları, seramik pişiren ocaklar vardı.¹⁵⁴⁷

Öküz derilerinden tulumlar yaparak, bunları buharla kuruturlar. At derisinin arka kısmından çok zarif ayakkabılar yaparlar.... Erkekler, ok, yay, biniş askısı, üzengi ve eyer yaparlar. Çadır ve araba yaparlar. Kadınlar hayvan sinirlerinden elde ettikleri iplikler ile derileri dabaklar ve dikerlerdi. Sinirleri çok ince ipliklere bölerler ve uzun bir ipliğe dönüştürürler. Ayrıca ayakkabı, çorap ve diğer giysileri dikerlerdi.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴² İ. L. Kızlasov, “Kıpçaki i Vosstaniya Eniseyskih Plemen v XIII Veka”, SA, No. 2, Moskova 1980, s. 86.

¹⁵⁴³ E. Buharalı, *A.g.t.*, s. 94.

¹⁵⁴⁴ V. G. Tizengauzen, *A.g.e.*, c. I, SPb. 1884, s. 30, 44.

¹⁵⁴⁵ T. Dorj, *A.g.m.*, s. 61.

¹⁵⁴⁶ V. G. Tizengauzen, *A.g.e.*, s. 242.

¹⁵⁴⁷ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 91.

¹⁵⁴⁸ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hamına ...*, s. 36, 40.

Kırgızlarda Ayna

Minusin havzasına aynalar M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamıştır.¹⁵⁴⁹ Tez dönemimiz ile ilgili Minusin bölgesi aynalarını kronolojik olarak iki gruba ayırabiliriz. Birincisi Kitanların Moğolistan’a hakim olmasından Kırgızların Moğol İmparatorluğu’na boyun eğmesine kadar (920-XIII. yy başları). İkinci grup Moğol hakimiyeti ve sonrasındaki döneme ait (XIII.-XVI. yy) aynalarıdır.¹⁵⁵⁰

Moğol öncesi dönemde (IX.-X. yy) saplı aynaların olduğunu görüyoruz. Antik döneme has bu tür aynaların aslında M.S. birinci yüzyılda Avrasya konargöçerler dünyasında üretimden kaldırıldığını biliyoruz.¹⁵⁵¹ Saplı aynaların yeniden kullanıma girmesinin nedenini açıklamak zordur. Fakat, X. yüzyıla gelindiğinde aynanın eski kozmogonik inanışlardan arınıp, sade bir eşyaya dönüştüğünü ve olumlu resimlerle süslendiğini söyleyebiliriz.

Kırgızlar arasında hayvan resimleri ve üzüm çizilen aynaların popüler olduğu görülmektedir. Yerel üretimle yapılan çok sayıda bu tür aynanın olması bunun kanıtıdır. Bunun ne zaman moda olmaya başladığını kestirememekle birlikte, hayvan resimlerinin çeşitlendirilmesi yoluyla uzun zaman bu ayna modelinin üretildiği muhakkaktır.¹⁵⁵²

Bu döneme ait aynaların diğer bir özelliği, kenarlarına çizik yazıtların yazılmaya başlamasıdır. X.-XIII. yüzyıl aynalarında çizik yazıtların yaygın olarak kullanılması, galiba bronz eksikliğinden dolayı ayna üretiminin azalması ve yazıtların ayna kenarlarında satış için izin işareti yerini kullanılmasıyla ilgili idi.¹⁵⁵³

Minusin havzasında bulunan aynalarda Çince, Farsça ve Türkçe (runik) yazılar bulunmuştur.¹⁵⁵⁴ Kırgız Devleti dönemine ait üzerinde Kırgız runik yazısıyla Budizm

¹⁵⁴⁹ Minusin bölgesi başlangıçtan IX. yüzyıla kadarki ayna tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 1-16).

¹⁵⁵⁰ E. İ. Lubo-Lesniçenko, “Bronzovie Zerkalo Minusinoy Kotlovini v Predmongol’skoe I Mongol’skoe Vremya (VIII-XVI Vekah)”, *Strani i Narodi Vostoka*, Sayı: VIII, Moskova 1969, s. 71. Birinci gruba ait yaklaşık 70, ikinci gruba ait de yaklaşık 80 ayna bulunmuştur (Aynı makale).

¹⁵⁵¹ A. M. Hazanov, “Genezis Sarmatskih Bronzovih Zerkal”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 4, Moskova 1963, s. 67-69.

¹⁵⁵² E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 18-19.

¹⁵⁵³ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.m.*, s. 71.

¹⁵⁵⁴ Aynalarda bulunan yazılarla ilgili ayrıntılı bilgi ve yazı resimleri için bkz: (E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 123-131).

metinleri kazınan bu tür aynalardan biri Turfan’da bulunmuştur ve şimdilerde Saint Petersburg’daki Ermitaj Müzesi’nde sergilenmektedir.¹⁵⁵⁵ Yenisey runik yazıtlarında da aynadan bahsedilir.¹⁵⁵⁶

Kırgız Devleti ile Tang Hanedanlığı arasında sıkı ticari ve kültürel ilişkilerin sürdürüldüğünü tarihi kaynaklardan biliyoruz. Bu ilişkiler sonucunda Tang Devleti’nden Kırgız ülkesine çok sayıda ayna gelmiştir. Bu aynalar o kadar fazla ki, Minusin havzası Tang Hanedanlığı haricinde en fazla Tang aynası bulunan büyük bir merkeze dönüşmüştür.¹⁵⁵⁷

Kitan dönemi aynalarında iyimser, dini, mitolojik motiflerin işlendiğine şahit oluyoruz. Moğol öncesi döneme ait Minusin havzasında bulunan 70 civarında aynanın yaklaşık yarısı Kitan dönemine aittir. Bu Kırgızlarla Kitanlar arasında sıkı ekonomik ve kültürel ilişkilerin olduğunun göstergesidir.¹⁵⁵⁸

Minusin bölgesinde bulunan Kore ve Japon aynaları da Kitan Devleti’nin adı geçen ülkelerle ticari ilişkileri dolayısıyla ve Kırgız-Kitan komşuluk ilişkileri neticesinde Kırgız ülkesine kadar ulaşmıştır. Liao Shi’de, Kitanlar Kerulen nehri kıyısına kuzeybatı sınır karakolu olan Kodun’u kurduktan sonra aralarında çok sayıda Kore ile sınır bölgelerde yaşayan Boha ve Curcenler olan 20 bin kişiyi orduyla birlikte bu karakola gönderir.¹⁵⁵⁹ Kore ve Japon aynalarının Kırgızların arasına girmesinde bunların da katkısı olsa gerek.

Kırgız Devleti’nde bulunan ayna sayısı, bir bakıma Kırgız yöneticilerinin de gücünün simgesidir. Onlar köklü kültürlerle sahip komşularının kültürel zenginliklerini ellerinde bulunduruyorlardı.¹⁵⁶⁰ Burada Kırgızların dünyayla entegre durumlarını da görebiliyoruz.

Dışardan getirilen aynalar halkın talebini karşılamadığından, Kırgız Devleti’nde dışardan gelen aynanın yerlisini üretme sanayisi gelişmişti. Minusin

¹⁵⁵⁵ S. Klyashorniy, E. Lubo-Lesniçenko, “Bronzovoe Zerkalo İz Vostočnogo Turkestana s Runičeskoy Nadpisyu”, *Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*, No. 39, Leningrad 1974, s. 45-48.

¹⁵⁵⁶ Açıra Yazıtı’nda “Sekiz bakır ayna, on kara ayna” denir (S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 50).

¹⁵⁵⁷ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 22.

¹⁵⁵⁸ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.m.*, s. 74.

¹⁵⁵⁹ K. W. Wittfogel, Feng Chia-sheng, *A.g.e.*, s. 67.

¹⁵⁶⁰ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 23.

havzasında bunun için lazım olan gelişmiş sanayi ve ham madde mevcuttu. Kırgızlar çok sayıdaki aynalardan sadece bir kaçını seri üretim için seçerlerdi. Bunlar Kırgız motiflerine de yakın olan çeşitli hayvanlar, üzüm ve koşmakta olan dört yırtıcı hayvan resimleriydi. Tang, Sasani ve Orta Asya motifleriyle aynalarını zenginleştiren Kırgız ustaları kendi stillerini yarattılar ve bunun bariz örneği de Köpen'deki Çaataslardır.¹⁵⁶¹

Elimizde mevcut arkeolojik bilgilere bakarak Moğol döneminde de halkın aynaya olan merakının sönmediğini ama üretim olarak kalitesinin düştüğünü görebiliyoruz. Bu dönemde altı çiçek motifi işlenen aynaların çok moda olduğunu ve Altın Orda'ya kadar yayıldığını söyleyebiliriz.¹⁵⁶²

Moğol devrinde yerel üretimin arttığını görmekteyiz. Bu Minusin bölgesine Yuan Devleti tarafından insanların özellikle ustaların göç ettirilerek yerleştirilmesiyle de bağlantılı olabilir. Moğolların bu zorunlu göçleri sayesinde yeni ayna üretme merkezleri ortaya çıktı: Minusin havzası, Altın Orda ve Orta Asya şehirleri. Minusin havzası bunların içinde en önemli ayna üretim geçmişine sahip olan bir merkezdi.¹⁵⁶³ Moğol devri aynası olarak bilinen Altın Orda aynalarını Minusin aynalarının devamı şeklinde de görebiliriz.

Moğollarda Ayna

Tişkin, Lubo Lesniçenko'nun aynaları tarihlendirirken bazı hatalar yaptığını belirterek, Altın Orda devrinde de aynaların üretildiğini belirtir.¹⁵⁶⁴ Altın Orda'nın büyük şehirlerinde ahalinin ihtiyacı doğrultusunda metaldan ayna üretimi ve bunun pazarlarda satılması gerçekleştiriliyordu.¹⁵⁶⁵

¹⁵⁶¹ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 23; Çaatas, Hakas dilinde "savaş taşı" anlamı taşıyor. Bilim dünyasında "çaatas" tabiri Minusin bölgesinde bulunan VI.-IX. yüzyıllara ait arkeolojik malzemeler için kullanılmaktadır. Çaatas kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (L. R. Kızlasov, "Drevnehakasskaya Kul'tura Çaatas VI-IX Vv", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Moskova 1981, s. 46-52).

¹⁵⁶² E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.m.*, s. 76.

¹⁵⁶³ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.m.*, s. 78.

¹⁵⁶⁴ A. A. Tişkin, Yu. İ. Ojeredov, "Metalliçeskoe Zerkalo Zolotoordınskogo Vremeni İz Fondov Muzeya Arheologii i Etnografii Sibiri TGU", *Nauçnyj Tataristan*, Sayı: 4, Kazan 2010, s. 107-113.

¹⁵⁶⁵ R. M. Valeev, "Metalliçeskie Zerkala Kak Predmet Vneşney i Vnutrenney Torgovli v Zolotoy Orde", *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No. 37 (175), Sayı: 36, Çelyabinsk 2009, s. 48.

Altın Orda'ya bağlı Bulgariya'da ayna seri üretimi XIII.-XIV. yüzyıllarda yapılmıştır ve bu Bulgariya kültürünün yeni bir yüzüdür. Bu aynaların benzerleri Altın Orda'nın diğer şehirleriyle birlikte Minusin havzasında da mevcuttu.¹⁵⁶⁶

Yuan dönemi aynalarına bakarak Moğol devri süsleme sanatının ana gelişme yollarını şu şekilde açıklayabiliriz; bitki süsleri azalıp, tek yazılı aynalar arttı, aynalar muskalarla yakınlaştı.¹⁵⁶⁷

2. Kırgız-Moğol Kültürel İlişkileri

Orta Yenisey'de bulunan ve etrafı Altay, Kunetsk Ala Dağı, Sayan Dağ Silsilesi ile çevrili Minusin havzası tarih boyunca Afanasev (M.Ö. III.-II. bin yıl başları), Andronov (M.Ö. II. bin yıl başları-XIV.-XIII. yy), Karasuk (M.Ö. XIV.-XIII.-VIII. yy), Tagar (M.Ö. VII.-III. yy) kültürlerinin merkezi konumundaydı.¹⁵⁶⁸ Başka bir deyişle Yenisey Kırgızları derin kültürel mirası bulunan bölgeye hakim idiler. IX. yüzyıla gelindiğinde Kırgız kültürünün önceki yerel özelliklerini kaybederek genel konargöçer karaktere büründüğünü söyleyebiliriz.

Merkezi Asya'nın kuzey tarafında M.S. V.-XV. yüzyıllarda ortaya çıkan ve Moğol dilli boyların ortaçağda siyasi arenaya çıkmasının temelini oluşturan bu döneme erken Moğol kültürü adını vermeyi teklif eden İmonohoyev, bu kültürün içinden şimdilik iki dönemin belirtilebileceğini bildirir; Hoytsegor (VII.-X. yy) ve Sayantu (X.-XIV. yy).¹⁵⁶⁹

2.1 Kırgız-Moğol İlişkilerini Yansıtan Rivayetler

Kırgızlarda olduğu gibi Moğollarda da, “soy bilgileri sözlü olarak nesilden nesile aktarıldı”.¹⁵⁷⁰ Bu da her iki milletin de konargöçer hayat tarzından kaynaklanan durum olsa gerek. Kırgız-Moğol ilişkilerinin ne seviyede olduğunu göstermek açısından, aşağıda her iki halkta da mevcut olan birkaç benzer rivayeti paylaşacağız.

¹⁵⁶⁶ R. M. Valeev, *A.g.m.*, s. 50.

¹⁵⁶⁷ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 33.

¹⁵⁶⁸ E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, s. 5. Orta Asya'daki Türk kültür çevreleri için ayrıca bkz.: (B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003).

¹⁵⁶⁹ N. V. İmenohoyev, “K Voprosu o Kul'ture Rannih Mongolov”, *Etnokul'turniye Protsessi v Yugo-Vostochnoy Sibiri v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1989, s. 62.

¹⁵⁷⁰ D'erd' Kara, *Knigi Mongolskih Koçevnikov*, Moskova 1972, s. 13.

Moğollar arasında Kırgızların menşei ile ilgili rivayetin mevcut olması, iki halk arasındaki ilişkiler açısından son derece önemlidir. Bennigsen'in yazdığına göre, "Cengiz Han'ın oğlu 15 yaşına geldiğinde, Cengiz'in hatunlarından biri onu (oğlunu) kendi hizmetçisiyle birlikte yakalar. Olaya kızan Cengiz han, oğlunun saçını keser ve küçük hatununu cariyesiyle birlikte, yani üçünü birden kovar. Onlar batıya giderler ve onlardan Kırgızlar ve Kazaklar ortaya çıkar. Hatun giderken sadece yoğurt yapılan kabı kendisiyle götürür. O günden itibaren Kırgızlar ve Kazaklar saçlarını keser ve yoğurt yaparlar. Onlar Cengiz yurdundan ayrıldıktan sonra Moğolların yoğurtlarının kalitesi düşmüştür. Bunun üzerine Cengiz büyük hatunlarını göndererek yoğurt yapılan kabı aldirttırır ve ondan sonra Moğolların yoğurtları tekrar eski lezzetine kavuşur."¹⁵⁷¹

Buryatlar arasında Kırgız (Hırhis) halkıyla ilgili şu söz söyleniyor; "Kırgız halkı Meral (Bugu)'a çok saygı gösteren bir halktır." Hem Kırgızlarda, hem de Buryatlarda geyiğin erkeğine Bugu diyorlar. Kırgızların Bugu boyuna mensup olanlar, "Bizdin enebiz tübü bugunun kızı eken" (Bizim anamızın cetleri Bugu'nun kızıymış) derler.¹⁵⁷² Burada mühim olan nokta, hem Kırgızların Bugu boyunun, hem de Cengiz oğullarının kendilerinin geyikten türediklerine inanmış olmalarıdır.

Cengiz Han'ın istilasından sonra, Türk-Moğol devlet geleneği gereği, hanın oğlu han oluyor ve onun nesli ile ilgili çeşitli rivayetler de halklar arasında yayılıyordu. Bu bağlamda, Cengiz ve oğulları ile ilgili pek çok rivayetin Kırgızlar arasına girdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Kırgızlarda Coçi'nin ölümünü Cengiz Han'a duyuran efsanenin dört varyantı mevcuttur. Efsaneye göre, bir şair-ozan olan Ket Buka, Coçi'nin ölümünü Cengiz Han'a kopuz yardımıyla anlatır.¹⁵⁷³ Bahsi geçen efsane üzerinde Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi Kırgız-Moğol İlişkileri Bölümü'nde ayrıca durulmuştur.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, Kırgız-Moğol tarihi ilişkileri pek çok efsane ve destanlara konu olmuştur. Abdırakunov da, Hakas ve Uygur halklarında da

¹⁵⁷¹ A. P. Bennigsen', *Legendı i Skazki Tsentral'noy Azii*, SPb. 1912, s. 109.

¹⁵⁷² İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 133.

¹⁵⁷³ İ. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 168-173.

benzerleri bulunan Kırgızların “Ak Maktım” efsanesinin 1418-1428 yılları arasında gerçekleşen olaylardan meydana geldiğini ispatlamıştır.¹⁵⁷⁴

Kırgız destanlarında anlatılan Mamıtların¹⁵⁷⁵ benzerleri Moğollarda da vardır.¹⁵⁷⁶ Ayrıca, Moğol inancında gökte yaşayan Hormus tanrısı mevcuttur. Manas Destanı’nda da Kırmus veya Kırmuşşa adında benzer yaratık vardır.¹⁵⁷⁷

Potanin’in belirttiğine göre, Kırgızlarda mevcut olan “Üç Arkar Cıldız” (Mizan Yıldız Topu) miti Sibiryalı halklarında, Buryat ve Moğollarda da vardır.¹⁵⁷⁸

Dil, Yazı ve Sanat

2.2 Dil

Aynı coğrafyayı paylaşan Türkler dolayısıyla Kırgızlar ile Moğolların dil ilişkileri çok eskilere dayanır. Kırgız-Moğol karşılıklı dil ilişkileri son yüzyıla kadar devam etmiştir. Tibetçe, Arapça, Çince, Rusça gibi dillerden Moğolca’ya geçmiş kelimelerin çok kolay tespit edilmesine rağmen Türkçe için durum aynı değildir. Rassadin’in açıklamasına göre, Moğolca ve Türkçe arasındaki ilişkinin çok eskilere uzanmasının yanı sıra Moğolca’da Türkçe kriterlere uygun pek çok kelime bulunmaktadır.¹⁵⁷⁹ Kotviç’e göre, Moğol dilleri gramerinde %50, kelime hazinesinde %25’e varan Türkçe ile benzerlik söz konusudur.¹⁵⁸⁰

2.2.1 Kırgızlarda Dil

Malov, Kırgızlara ait olduğu kanıtlanan Yenisey runik yazıtlarıyla ilgili, “Yazıtlar- bütün devlet düşüncesiyle bakarsak Kırgızların, dili- ortak, standart, epitafik-runiktir” demektedir.¹⁵⁸¹ Kırgızlar 700’lü yıllarda Türkçe konuşuyorlardı. Ve

¹⁵⁷⁴ T. Abdırakunov, *Ak Maktım*, Frunze 1983, s. III.

¹⁵⁷⁵ Mamıtlar insan olmayan ama insan dostu yaratıklardır. Kırgızların Ertöştük Destanı’nda, Ertöştük yeraltına inmişken kendilerine has maarifetleri olan 4 tane Mamıt ona yardımcı olurlar. Mamıtlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (S. Karalayev, *Er Töştük*, Bışkek 1996).

¹⁵⁷⁶ A. P. Bennigsen’, *A.g.e.*, s. 55.

¹⁵⁷⁷ İ. B. Moldobayev, “Fol’klar Kirgizskogo Naroda ...”, s. 104.

¹⁵⁷⁸ G. N. Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*, Sayı: 4, SPb. 1881; İ. B. Moldobayev, “Fol’klar Kirgizskogo Naroda ...”, s. 104.

¹⁵⁷⁹ M. Duranlı, “Moğol Dillerinin ...”, s. 412.

¹⁵⁸⁰ V. L. Kotviç, *İssledovanie Po Altayskim Yazıkam*, Moskova 1962, s. 351.

¹⁵⁸¹ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 7.

hiç süphesiz bu dili en azından bin yıldan beri konuşmaktaydılar. Çinliler tarafından derlenen kelime dağarcıklarında yer alan sözcükler de isimleri gibi saf Türkçe'dir.¹⁵⁸²

Baskakov, Kırgızların X. yüzyılda Altay'da yaşarken Kıpçak dilini aldıklarını bildirir.¹⁵⁸³ Baskakov'un burada bahsettiği belki de Kırgızca'nın Kıpçak grubuna dahil olması olsa gerektir.

Yuan dönemi kaynaklarında Kırgızların dilinin Uygurlara benzediği yazılıdır.¹⁵⁸⁴ Biçurin de bu noktaya değinerek "Kırgızların dillerinin Türkistanlılar ile aynı olduğunu belirtmiştir".¹⁵⁸⁵ Leonid Kızlasov ise, Kırgızların en eski devirlerden beri Türk dilli olduklarını yazar.¹⁵⁸⁶

2.2.2 Moğollarda Dil

XII. yüzyıl Moğolları linguistik ve etnografik toplum değildi. Büyük ihtimalle, ne Moğol boyunun kendisi, ne de boylar birliğindeki diğer boylar sırf Moğollardan ve Moğolca konuşanlardan idi.¹⁵⁸⁷ Moğolların Gizli Tarihi'nde, "dokuz dil"den bahsedilir. Galiba burada söz konusu olan hem diller, hem de lehçelerdir.¹⁵⁸⁸

Onlarda, sadece konuşma dili olup yazı diye bir şey yoktur. Çoğu sesleri başka dillerden alıp benimsemişlerdir. Tercüme eden kimselere, kendi dillerinde tercüman derler.¹⁵⁸⁹ Moğollarda yazının olup olmadığı ile ilgili Yuan Shi ile Yuan Shi Ley Byan'da farklı ifadeler mevcuttur. Yuan Shi'de Tatatun-a'nın imparator çocuklarına Uygurca öğrettiği yazılırken, Yuan Shi Ley Byan'da Uygur harfleriyle Moğolca öğrettiğinden bahsedilir.¹⁵⁹⁰

¹⁵⁸² J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 87.

¹⁵⁸³ N. A. Baskakov, *Vvedenie v İzučenie Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1962, s. 297.

¹⁵⁸⁴ E. İ. Kıçanov, "Svedeniya v "Yuan-Şi" o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka", *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, c. V, Sayı: I, Frunze 1965, s. 59.

¹⁵⁸⁵ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Jungari* ..., s. 147.

¹⁵⁸⁶ V. Ya. Butanaev, "Vopros o Samonazvanii Hakasov", *Etnografičeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 65; L. R. Kızlasov, "Kak Nam Sebya Nazıvat?", *Sovetskaya Hakasya*, 6 Avustos, Abakan 1991.

¹⁵⁸⁷ J. Fletcher, "Srednevekovıe Mongolı: Ekologičeskie i Sotsial'nie Perspektivi", *Mongol'skaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan Ude 2004, s. 213.

¹⁵⁸⁸ J. Fletcher, *A.g.m.*, s. 214.

¹⁵⁸⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında* ..., s. 114.

¹⁵⁹⁰ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 122.

Zeki Velidi Togan, Cengiz Han başta olmak üzere Moğolların iki dil; Türkçe ve Moğolca kullandıklarını bildirir.¹⁵⁹¹ Reşidüddin, Oyratların dilinin Moğolca olmasına rağmen, diğer Moğol kavimlerinden dillerinin biraz farklı olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹²

Yuan Devleti yıkılarak Moğollar Çin'den kovulsa da, Moğol dili Çin'de öğrenilecek en itibarlı dil olmaya daha sonraki yüzyıllarda da devam etti.¹⁵⁹³ Büyük ihtimalle, XIV.-XV. yüzyıllarda konuşma dilinde değişiklikler meydana geldi ve yazı dili ile konuşma dili arasındaki mesafe açıldı.¹⁵⁹⁴

2.2.3 Kırgız ve Moğollarda Dil Meselesi İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Kalkan, Kırgız dilinin Moğolca'dan etkilenmesi konusunda şunları belirtir; “Moğol kökenli birçok kelimenin Kırgız dili ile beraber Türkçe'yi de etkilemeye başladığı, bu dönemde (Moğol istilasına dönemi) açıkça tespit edilebilmektedir. Moğolca'nın Kırgız dil yapısı üzerinde baskı kurmak dahil olmak üzere (Türkologlar tarafından eski Kırgız dilinin bazı önemli özelliklerinden uzaklaşarak Moğol diline yakınladığı dönem olarak kabul edilir) belirgin etkiyi oluşturmaya başladığı zaman dilimi de bu döneme denk gelir.”¹⁵⁹⁵ “Kırgızca'da alıntı kelimelerle beraber hem Moğol kökenli hem de Türk kökenli kelimelerde kullanılan alıntı ekler de mevcuttur: -lga, -o:l, -l, lon, -mal, -ımta.”¹⁵⁹⁶

Kırgızca *kandagay* sözünün tam olarak eski Moğol yazılarıyla özdeşliği, semantiğinde bile açık görünen ilk önceki Moğolca manasıyla bağlantısı, Kırgızların Moğol soylarıyla dil temasında bulunduğunu gösteren bir delildir.¹⁵⁹⁷

Elbette, Kırgız-Moğol dil etkileşimleri tek taraflı değildir. Kırgızca ile Moğolca'da yüz elliden fazla ortak fiil mevcuttur.¹⁵⁹⁸ Bu da ikili etkileşimin

¹⁵⁹¹ A. Zeki Velidi Togan, *A.g.e.*, s. 31-42.

¹⁵⁹² Raşit-ad-din, *Sbornik Letopisey*, c. I, 1. Kitap, Moskova Leningrad 1952, s.118; *İstoriya Mongol'skoy Narodnoy Respubliki*, Moskova 1967, s. 102.

¹⁵⁹³ B. Laufer, *Oçerk Mongol'skoy Literaturı*, Leningrad 1927, s. 8-15.

¹⁵⁹⁴ D'erd', Kara, *A.g.e.*, s. 35.

¹⁵⁹⁵ M. Kalkan, “Kırgızların Diğer Orta Asya Kavimleri İle Etnik Temasları”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: XXV, Niğde 2009, s. 106-107.

¹⁵⁹⁶ A. Şçerbak, “Türk-Moğol Dil İlişkileri (Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine)”, *Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, Bişkek 2011, s. 13.

¹⁵⁹⁷ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 44.

yoğunluğunu göstermektedir. Aşağıda iki dilde de mevcut olan bazı önemli tarihi kelimelere değineceğiz.

Kırgızca *caka* ile Moğolca *tsaka* kelimeleri “kenar, kıyı, sahil” manalarındadır.¹⁵⁹⁹ “Manas Destanı ile Cangar Destanı’nın leksik malzemelerinin karşılaştırılmasında, Kırgızca *caka* ile Kalm. *zahn*’ın temel ve mecazi manalarının identik olduğunu, çeşitli dil gruplarındaki sözlerin temel ve birkaç manalarının uygun düşmesi durumunda, büyük ihtimalle, o grupların genetik yakınlığı veya hiç olmazsa çok uzak süren dil kantağından söz etmenin mümkün olduğunu, Manas ile Cangar’ın dilinde tam olarak uygun düşen yukarıdaki gibi Kırgız-Kalmuk dil paralellerinin varlığının çok sayıda olduğunu kanıtlandığından bahsedilir”.¹⁶⁰⁰

Manas Destanı’nda, eldiven anlamında kullanılan *meeley* sözü, Moğ. Yaz. *begeley*, çağdaş Moğ. *beeliy*, Bur.-Moğ. *beeley*, Kalm. *beelee* (eldiven) manalarında kullanılıyor.¹⁶⁰¹

Kırgızca *açıtka* ile Moğolca’dan geçmiş *horangi* (hor “zehir”) kelimelerinin sadece eşanlamlı olması değil, aynı yapım ekiyle tamamlanması da çok ilginç, karşı: (açıt+ka) ve (hor+(e)n+gi). Demek ki, geçmişte bu iki ayrı dil grubunun sadece ortak kökleri ve kelimeleri değil, ortak gramer modelleri de varmış.¹⁶⁰²

2.3. Yazı

2.3.1 Kırgızlarda Yazı

İlk eski Türk yazı eserleri günümüz Hakasya topraklarında keşfedilmiştir. Rusya’nın Çin Büyükelçisi Spafariy 1675 yılında Kırgız topraklarından geçerken, “Büyük Kapıya varmadan, Yenisey’de sert kayalar mevcut. Orada anlaşılmayan yazılar kazınmıştır. Kimse ne yazıldığını ve kim tarafından yazıldığını bilmiyor” demiştir.¹⁶⁰³ D. G. Messerschmidt başkanlığındaki araştırma heyeti 1721-22 yıllarında Uybat nehri vadisindeki kayalardan belirli olmayan yazılar bulmuş, Skandinav

¹⁵⁹⁸ Sagalı Sıdakov, *Tyurksko-Mongolskiye Paraleli. İstoçniki Formirovaniya Tyurkskih Yazıkov Sredney Azii i Yujnoy Sibiri*, Frunze 1966, s. 189-229; A. Şçerbak, *A.g.m.*, s. 14.

¹⁵⁹⁹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 49-50.

¹⁶⁰⁰ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 50-51.

¹⁶⁰¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 54.

¹⁶⁰² G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 134.

¹⁶⁰³ N. M. Spafariy, *Sibir i Kitay*, Kişinev 1960, s. 70.

lkelerindeki yazılara benzerliğinden dolayı bunlara “runik yazılar” adını vermiştir.¹⁶⁰⁴

Yukarı Yenisey ve Tuva’da bulunan runik yazıtlarla ilgili Radloff, “Bu yazıtları bırakan halkın çoğu Kırgızlardır” demiştir.¹⁶⁰⁵ Malov, Yenisey alfabesinin Orhon alfabesinden 2-3 yüzyıl erken olduğunu ve Kırgızlara ait olduğunu yazmıştır.¹⁶⁰⁶

Kızlasov’a göre, VIII.-X. yüzyıl Sayan Altay bölgesinde runik yazının iki varyantı vardı. Yenisey varyantı dışında, Güney Yenisey varyantı da bulunmaktaydı ama bilim adamlarının ilgi alanının dışında kaldı. Bunun dışında Tuva topraklarında bulunan bazı eserlerde, Orhon ve Yenisey yazıları öncesine ait bazı yazıtlar bulunmuştur.¹⁶⁰⁷

Klyaştorıny eski Türk devletlerinin kullandığı runik yazının Sogd alfabesinden ödünç alındığını ve kendi işaret ve benzer tamgalarıyla tamamlandığını varsayıyor.¹⁶⁰⁸ Kıçanov, Kırgızların yazı işini Göktürk veya Uygurlardan aldığını düşünür ve delil olarak Sin Tang Shu’daki “Kırgız Kağanlığı’nda devlet yazı işleri Uygur yazısıyla yürütülüyordu” cümlesini gösterir.¹⁶⁰⁹

Genelde len kimseler için ağıt biçiminde yazılan Yenisey runik yazıtlarında sırasıyla devlet, toprak, aile, akraba, arkadaş ve hayvan konularının işlendiğini söyleyebiliriz. Günümüzde 250 civarında Yenisey runik yazısı tespit edilmiştir.¹⁶¹⁰ Kırgızların yazı işlerinde dışarıya da açık olduğunu, Çin’den kitap istediklerini tarihi kaynaklardan öğreniyoruz.

¹⁶⁰⁴ S. G. Klyaştorıny, D. G. Savinov, *Stepniye İmperii Evrazii*, SPb. 2005, s. 77.

¹⁶⁰⁵ W. W. Radloff, *Die altturkischen Inschriften in der Mongolei. I und II Lief.* SPb. 1894, s. 300.

¹⁶⁰⁶ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 4.

¹⁶⁰⁷ İ. L. Kızlasov, *Drevnyaya Pis'mennost' Sayano-Altayskih Tyurok*, Moskova 1994, s. 48; S. V. Kiselev, rneklerle Kırgızların yazıyı Gktrklerden aldığını, yazının ise Tanrı Dağları bölgesinden doğuya gtrlmş olabileceğini yazmıştır (“Pismennost' Eniseyskih Kırgızov”, *KSIİMK*, Sayı: XXV, Moskova-Leningrad 1949, s. 33-41).

¹⁶⁰⁸ S. G. Klyaştorıny, D. G. Savinov, *A.g.e.*, s. 77.

¹⁶⁰⁹ E. İ. Kıçanov, *Koeviye Gosudarstva ..*, s. 124; E. Kıçanov, “Veliçiye i Padeniye Kirgizskogo Kaganata”, *Slova Kirgizstana*, (04 Kasım), Bişkek 2003, s. 11.

¹⁶¹⁰ D. D. Vasilyev, “Güney Sibirya’daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, Ankara 2011, s. 905.

863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanc) adlı bir devlet adamını göndererek dediler ki; “Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz.... Fakat, imparator bunu kabul etmedi.”¹⁶¹¹ Valihanov, bunun tarihinin 874 yılı olduğunu ve bununla Kırgızların o zamanlarda yazıya sahip olduklarının kanıtlandığını belirtmiştir.¹⁶¹²

Kırgız alfabesi birbirlerinden ayrı yazılan 39 işaretten oluşuyordu. Bunları taş ve ağaçlara kazımak kolaydı. Genelde işaretler yatay satırlar şeklinde dizilir ve sağdan sola doğru okunurdu. Yazıt, Türk dillerinin fonetiğine uygundu.¹⁶¹³ Yazılar sadece taşlara değil, günlük kullanım eşyalarına da kazınırdı ve bu da okur yazarlığın yaygın olduğunun göstergesidir.¹⁶¹⁴ Kırgızlar arasında okur yazarlığın yaygın olmasıyla ilgili Kiselev, runik yazıtların halka hitap etmesini, yazıtların altın ve gümüş kaplara, Çin maden akçalarına, Çin aynalarına¹⁶¹⁵ ve süs eşyalarına yazılmasını örnek gösterir.¹⁶¹⁶

Runik tamgalar aynı zamanda boy tamgası görevini de üstleniyordu. Yukarı Yenisey, Tuva ve Minusin bölgelerinde bulunan runik yazıtlar genelde boy yöneticilerinin mezarlıkları, kutsal yerlerde sıklıkla rastlanırdı. Bu yazıtların Kırgızlara ait olduğunun bir diğer kanıtı, bu işaretleri tamga olarak Tuva ve Hakas boylarının XX. yüzyıl başlarına kadar kullanmasıdır.¹⁶¹⁷ Belki de runik yazıtların kökenini araştırırken boy tamgaları üzerinde durmalıyız. Tarihçi Karataev, Kırgız boy ve şahıslarının kullandıkları tamgalar üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda, bu tamgaların Orhun-Yenisey runik yazıtlarına çok benzediğini, aynı kökten olduklarını tespit etmiştir.¹⁶¹⁸

¹⁶¹¹ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 81.

¹⁶¹² Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçinyeniy*, c. II., Alma-Ata 1985, s. 54.

¹⁶¹³ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 121.

¹⁶¹⁴ “Eniseyskiye Kırgızı i Naseleniye Srednego Eniseya VIII-XIII Veka”, *Drevnyaya Sibir'. Putevoditel' Po Vistavke "Kul'tura i İskusstvo Drevnego Naseleniya Sibiri. VII Vek Do Naşey Eri-XIII Vek Naşey Eri"*, Leningrad 1976, s. 129.

¹⁶¹⁵ Minusin ve Doğu Türkistan topraklarında Yenisey runik yazı imlasıyla yazılar bulunan aynalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (S. G. Klyastorniy, E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.m.*, s. 45-48; E. İ. Lubo-Lesniçenko, *A.g.e.*, Moskova 1975).

¹⁶¹⁶ S. V. Kiselev, “Pismennost' Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XXV, Moskova-Leningrad 1949, s. 39-40.

¹⁶¹⁷ S. İ. Vaynşteyn, *İstoriçeskaya Etnografya Tuvintsev; Problemy Koçevogo Hozyaystva*, Moskova 1972, s. 78.

¹⁶¹⁸ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy.....*, s. 98.

Eski Türk runik yazısı Türkistan topraklarından İslam'ın yayılması sonucunda X.-XII. yüzyılda Arap alfabesi tarafından sürüldü. Galiba, sadece Yenisey kıyılarında runik yazı varlığını devam ettirebildi ve Kırgız Devleti'nin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra yazı da kullanımdan kalktı.¹⁶¹⁹

Sayan Altay Türklerinin dünya tanımına göre, yazı (piçig) ilahi bir köke sahiptir. Kahramanlık destanlarında Yaratan Çayaçı kahramanlara kaderlerini öğrenebileceği kitaplar gönderirler. Hakaslara göre, Yenisey kayalarındaki runik yazılar, Dağ ruhları iyeleri tarafından oluşturulmuştu. Ne zaman ki Hakaslar kiril alfabesine geçtiler; Dağ ruhları kırgınlıklarını belirterek onlara yardım etmeyi kestiler.¹⁶²⁰

Arkeolog Graç tarafından Kırgız askerlerine ait Sagrı vadisinde bulunan ve 840- X. yüzyıl arası ile tarihlendirilen mezarlarda Tibet Bon şamanlarının kayın ağacına yazdıkları belgeler bulunmuştur.¹⁶²¹ Bundan yola çıkarak Kırgızlar arasında Tibet yazısını okuyabilen kimselerin olduğunu düşünebiliriz. Kırgızların Tibetliler ile dünür oldukları, ticaret yaptıkları tarihi kaynaklarda biliniyor.

Bilim adamlarının çoğu Moğol hegemonyasının Kırgız yazı kültürüne olumsuz etki yaptığı konusunda hemfikirlerdir. Butanaev ve Hudyakov, Kırgız yazıtlarının kısmen yok edildiğini, belki de Moğol devrinde bunun yapılmış olabileceğini yazıyorlar.¹⁶²² Kızlasov ise Kırgız kültüründeki düşüşle beraber yazının kullanılmamaya başlamasını 1293 yılında Kırgız Kağanlığı'nın yıkılmasıyla beraber olduğu kanısındadır.¹⁶²³

2.3.2 Moğollarda Yazı

Moğol tarih biliminde Moğolların iki bin yıllık yazı kültürü olduğu bilgisi mevcuttur. Hsien-pilere ait olduğu düşünülen, “kemi” adı verilen, taş ve ağaçlara

¹⁶¹⁹ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 122.

¹⁶²⁰ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 122.

¹⁶²¹ A. D. Graç, “Drevnekırgızskie Kurganı u Severnoy Granitsı Kotlovını Bol'shih Ozer i Nahodki Tibetskikh Nadpisey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, c. XXII, Moskova 1980, s. 107-108.

¹⁶²² V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 125.

¹⁶²³ İ. L. Kızlasov, “Askizskaya Kul'tura (Srednevekovıye Hakası X-XIX Vekah)”, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov'ya*, Moskova 1981, s. 207.

kazıtılarak yazılan bu yazı, en eski Moğol yazı türü olarak kabul edilir.¹⁶²⁴ Eberhard’a atıf yaparak, Tobaların Türk-Moğol kökenli olduğunu dile getiren Kara, “Tobaların devlet dili Hsien-pi ağzındaki eski Moğol dili idi” der.¹⁶²⁵

Moğolların yazı diliyle ilgili bir sonraki bilgiler ancak Kitanların yazısıyla ilgili bilgilerdir. Kitanlar Çin işaretleri (kançi) yardımıyla oluşturdukları yazılarını, Çince ile birlikte kullanıyorlardı. 920 yılında birkaç bin işareten oluşan “Büyük yazı”, 925 yılında “Küçük yazı”yı kullanmaya başladılar. Bu yazı Curcenlerin ilk dönemlerinde de kullanıldı.¹⁶²⁶ Diela tarafından Uygur yazısından esinlenerek hazırlanan “Küçük yazı” 370 işareten oluşuyordu ve çoğu bilim adamlarının fikirlerine göre, bu iki yazı aynı anda kullanımdaydı.¹⁶²⁷ Viktorova, XIII. yüzyıl Moğollarının yazılarının kökünün Uygur yazısını geniş şekilde kullanan Karahıtaylara kadar gittiğini varsayar.¹⁶²⁸

Kitan Devleti’nde matbaa işi mevcuttu. Lakin Kitan dilinde bir tek eser günümüze kadar ulaşmadı. Kitan Devleti’nden dışarıya kitap çıkaranlar ölüm cezasıyla cezalandırılıyordu. Curcenlerin Kitan kütüphanelerini yakmasıyla Kitanların orjinal eserlerinin tamamı kül oldu.¹⁶²⁹

Poppe, Moğol yazı dilinin tarihini üçe ayırır; Klasik öncesi, Klasik dönem ve Çağdaş dönem.¹⁶³⁰ Bizim konumuzu ilgilendiren klasik öncesi dönemdir.

Bazı Moğol bilim adamları, Moğolların yazı dilini Sogdulardan Uygurlarla aynı dönemde aldıklarını iddia etseler de,¹⁶³¹ bu iddia daha çok delillerle geliştirilmesi

¹⁶²⁴ Battsengel Haşbat, “İstoriya Pis’mennosti Mongolskogo Yazıka”, *IV Vserossiyskaya Naučno-Praktičeskaya Konferentsiya “Nauçnaya İnitsiativa İnostrannih Studentov i Aspirantov Rossiyskih Vuzov”*, Tomsk 2011, s. 486.

¹⁶²⁵ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 9; W. Eberhard, Tobaları Proto-Türkler arasında sayar, onların Moğol kökenli olduğuyla ilgili kuşkularını dile getirir (*Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 79-87).

¹⁶²⁶ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 9-10; Kitan yazısı ve onun incelenme tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Chinggeltei, “On The Problems of Reading Kitan Characters”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Vol. 55 (2-3), Budapeşte 2002, s. 99-114).

¹⁶²⁷ B. Haşbat, *A.g.m.*, s. 487.

¹⁶²⁸ L. L. Viktorova, *Mongoli...*, s. 151-152.

¹⁶²⁹ E. İ. Kıçanov, *Oçerk İstorii Tangutskogo Gosudarstva*, Moskova 1968, s. 8; Kırgızistan topraklarında Büyük Kitan Yazısı ile yazılmış yasa kitabı bulunmuştur. 15 Kasım 1954 tarihinde SSCB Bilimler Akademisi Kırgız Şubesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü’nden Moskova’ya Şarkiyat Enstitüsü Doğu Elyazmaları Bölümü’ne gönderilen Kitanca kanun kitabıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (V. P. Zaytsev, “Rukopisnaya Kniga Bol’sogo Kitan’skogo Pis’mə İz Kollektzii İnstituta Vostoçnih Rukopisey RAN”, *Pismennye Pamyatniki Vostoka*, No. 2 (15), Moskova 2011, s. 130-150).

¹⁶³⁰ Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, İzmir 1992, s. 3.

gerektiren bir meseledir. Moğol yazısının gelişmesi, Cengiz Han'ın bozkırda imparatorluk kurmasıyla paralel oldu. İmparatorluk öncesinde Moğollarda yazının gelişmediğini Çinli seyyahlar da günlüklerine not ettiler.¹⁶³² Dolayısıyla Moğollar, yazı dilinde Uygur alfabesini esas almıştır diyebiliriz.

Teşkilatmaya başlayan Moğollar komşularındaki yazı işlerinden haberdardı. En çok Uygur, daha sonra Tibet yazılarını biliyorlardı. Nayman hükümdarının mührünü taşıyan Uygur Tatatonga'nın Moğollara mührün önemini açıklamasından sonra, Moğol Devleti de yazıya önem vermeye başladı. Tatatonga bazı kaynaklarda Hasar'ın, bazılarında ise Cengiz Han'ın mühür muhafızı olmuş, Uygur yazısını Moğollara öğretmiştir.¹⁶³³

Moğolların Gizli Tarihi'nde, Cengiz Han Şigi-hutuhu'ya hitaben, “Halkın taksim işi ve mahkeme kararları “Koko debter” (Mavi defter)e yazılıp raptedilsin. Şigi-hutuhu'nun benimle istişare sonunda ak kağıt üzerine mavi yazı ile yazarak defter halinde tesbit ettiği (esaslar), nesilden nesle intikal etsin ve onu kimse değiştirmesin, değiştirmeye kalkışanlar cezalandırılsın!”¹⁶³⁴ denilmektedir.

Moğol yazısına ait ilk malzeme Cengiz Han'ın yeğeni Yesunke adına dikilen 1225 tarihli dikili taştır.¹⁶³⁵ Moğolların ilk yazı eserleri ile ilgili Barthold da farklı bir yorum getirmiştir; “Uygur yazısının kabulünün ilk neticesi Moğolların ananevi kanunlarının (yasa) yazıya geçirilmesi oldu.”¹⁶³⁶

Moğolların devlet işlerinde Uygur alfabesini mi kullandığı, yoksa Uygur dilini mi kullandıkları bilim dünyasında tartışılan bir konudur. A. Remuza, Yu. Klaprot, B. Ögel, Ke Şaomin Moğolların Uygurca yazdığını düşünmüşlerdir. Tu Tzu ise

¹⁶³¹ Ts. Şagdarsuren, “K Voprosu o Proishojdenii Mongol'skoy Pismennosti”, *Olon Ulsın Mongolç Erdemniy III İh Hural*, III bot, Ulanbataar 1979, s. 286-289; G. Suhbaatar, *Syanbi*, Ulanbaatar 1971.

¹⁶³² *Cengiz İmparatorluğu Hakkında* ..., s. 114.

¹⁶³³ D'erd' Kara, *A.g.e.*, s. 17; Başka bir rivayete göre, Sac Bandid Gungaacaltsan adlı bir kişi, kendisine tapınmaya gelen bir kadının omuzundaki uzun tahta çubuktan ilham alarak Moğol yazısını oluşturur (Feyzi Ersoy, “Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, Konya 2007, s. 394).

¹⁶³⁴ *MGT*, par. 203, s. 136.

¹⁶³⁵ F. Ersoy, *A.g.m.*, s. 394.

¹⁶³⁶ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 415; İsenbike Togan, “yasaların evvelce yazılı olduğu düşünülürdü. Halbuki yeni araştırmalar, Çinggis Han yasası olarak bilinen bu yasaların yazılı olmadığını göstermiştir” demektedir (“Çinggis Han ve Moğollar...”, s. 249).

Moğolların kendi dilinde yazdıklarını varsayıyor.¹⁶³⁷ Bu tanışma günümüzde de devam etmekle birlikte, Moğolların hem Uygur alfabesini, hem de Uygur dilini kullandıkları fikri gittikçe ağır basıyor.

Asıl olan şu ki, imparatorluk kuran Moğollar, Uygur yazısını kendilerine göre geliştirmeyi bildiler; “Uygur yazısı Moğollar arasında hızla yayıldı ve her kendine itibar veren noyan, yanında okuma yazma bilen yardımcı bulundurmaya başladılar. XIII. yüzyıl ortalarında bunlar genelde yabancılar arasından, ağırlıklı olarak Uygurlardan seçiliyordu.”¹⁶³⁸

Başkentin Çin’e taşınmasından sonra, Moğollar Uygur yazısına daha çok sarılmak zorunda kaldılar. 1235-1236 yıllarında Yantszin (Pekin)’de Uygur yazısı, Moğol dilini öğreten ve tercümanlar yetiştiren özel okullar açıldı.¹⁶³⁹

Moğol tarihçisi Dalay, Moğolların Uygur alfabesini sıklıkla kullandığına dair bilgiler sunar. O, Moğol hükümdarının çocuklarına Uygur yazısının öğretilmesi için buyruk çıkarıldığını ve “Yuan-Shi’nin 23. yılı, Cengiz Han hakkında Şi Lu hazırlanırken, onlar (eser) Uygur yazısına tercüme edildikten sonra son kez edit edildi ve okuması için imparatora takdim edildi”ğini bildirir¹⁶⁴⁰. Seyyah Rubruk da, Moğolların yazısıyla ilgili Fransız kralına, “Ve Mengü Han size Moğol dilinde ama Uygur yazısıyla mektup gönderiyor” demektedir.¹⁶⁴¹

Moğolların Gizli Tarihi’ne bakarak, Moğolların kısa sürede Cengiz soylu yazar çizerler ortaya çıkarttıklarını söyleyebiliriz. Bununla ilgili Reşidüddin de bazı örnekler verir.¹⁶⁴² Yani, Moğollar ciddi ciddi yazmaya başladılar. Sadece yazmadılar, kendi devlet dil politikasını da geliştirdiler.

Moğollar kendi yazılarını XIII. yüzyılda Uygur dikey yazısını esas alarak oluşturdular. Moğolların Uygur yazısı dışında ihtiyaçları için başka yazıları kullandıkları da biliniyor. Tibetli budist Pagba-Lama tarafından geliştirilen “kare

¹⁶³⁷ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 122.

¹⁶³⁸ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 19-20.

¹⁶³⁹ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 123.

¹⁶⁴⁰ Ç. Dalay, *Mongoliya v XIII-XIV Vekah*, Moskova 1983, s. 152.

¹⁶⁴¹ Rubruk, *Puteşestviya v Vostoçnie Strani Plano Karpini i Rubruka*, s. 129.

¹⁶⁴² Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 25, 27, 30, 67.

yazı”, Kubilay Han zamanında Moğol imparatorluğu halklarının tamamının kullanması için ortaya atılmıştır.¹⁶⁴³

1269 yılında imparatorun fermanıyla “kare yazı” yani “devlet alfabesi” Moğol İmparatorluğu’nun resmi yazısı olarak yaygınlaştırılmaya çalışıldı. 1278 yılında şimdiye kadar Uygur alfabesiyle yazışması yapılan askeri belgelerin “devlet alfabesi” ile yazılması gerektiği hakkında imparatorun fermanı yayınlandı. 1284 yılında ise imparatorluk dahilindeki her yerde Uygur yazısının kullanılmasını yasaklayan ferman çıkarıldı.¹⁶⁴⁴ Bu yazı fazla fonetik olduğu için rağbet görmedi ve Moğollar Uygur yazısını kullanmaya devam ettiler.¹⁶⁴⁵ “Kare yazı” Yuan Devleti’nin yıkılmasından ve Moğolların Çin’den kovulmasından sonra varlığını kaybetti. Moğollar yeniden Uygur yazısına döndüler.¹⁶⁴⁶ Devlet yazısının tam olarak imparatorlukta yaygınlaştığını söylemek zordur. Örneğin, İlhanlı Devleti XIII. yüzyıl sonu-XIV. yüzyıl başlarında Uygur-Moğol yazısı kullanıyorlardı.¹⁶⁴⁷

Zengin ortaçağ Moğol yazılarından günümüze sadece XIII.-XIV. yüzyıla ait yazı parçaları ulaştı. Bunlar arasında en bilineni Doğu Türkistan’da bulunan defter ki, onda hem laik, hem de dini metin parçası mevcuttur. Bu defter, laik ve dini yazıların o dönemlerde birbirinden ayrılmadığını gösteriyor.¹⁶⁴⁸ Yazının laik (matbaa) ve dini (manastır) yazısı olarak ayrılması Budizm’in yaygınlaşmasıyla ortaya çıktı.¹⁶⁴⁹

Moğolların matbaa işi Çin kökenlidir, fakat büyük ihtimalle işin özünde eserleri tahta levhasıyla çoğaltılmaya başlanan Uygur belki de Tibetli edebiyatçıları bulunuyorlar. Moğollar Çin ksilografyası ile XIII. yüzyılın ortalarında tanıştılar.¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴³ V. M. Alpatov, *Nikolay-Nikolas Poppe*, Moskova 1996, s. 56; D’erd’ Kara, bunun imparatorlukta çok etkili olan Uygur danışmanları etkisiz hale getirmek için yapılmış olabileceğini düşünüyor (*A.g.e.*, s. 27).

¹⁶⁴⁴ B. Laufer, *Oçerk Mongol’skoy Literaturı*, Leningrad 1927, s. 20.

¹⁶⁴⁵ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 130, 135.

¹⁶⁴⁶ İ. T. Zograf, *Mongol’sko-Kitayskaya Interferentsiya. Yazık Mongol’skoy Kantselyarii v Kitae*, Moskova 1984, s. 14; D’erd’ Kara, bu yazıyla yazılan 1314 yılına ait Henan Eyaleti’nde bulunan Buda manastrına bağışlanan belgenin mevcudiyetinden bahseder (*A.g.e.*, s. 32).

¹⁶⁴⁷ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 31.

¹⁶⁴⁸ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 24.

¹⁶⁴⁹ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 15.

¹⁶⁵⁰ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 114.

XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyıl Moğol yazısının zor ve karanlık dönemidir.¹⁶⁵¹ XIV.-XVI. yüzyıllar arasında kaleme alınan hiçbir eser veya belgeyi bilmiyoruz. Bu dönemle ilgili hiçbir tarihi eser saklanmış değildir.¹⁶⁵² Aynı dönemde tarih sahnesine çıkan Oyratlar da, yazıyla tanıştıktan sonra diğer Moğol halkları gibi Uygur-Moğol yazısını kullandılar.¹⁶⁵³

Özetleyecek olursak, Moğol halklarının yazı kültürü XIII.-XIV. yüzyıllarda oluştu. Moğol yazıları arasında Uygur-Moğol yazısı edebi dil oldu.¹⁶⁵⁴ Moğol elyazmaları arasında “Türkistan el yazısı” adında bir yazı mevcut ve bu el yazmasıyla günümüze ulaşan hem dini, hem resmi (normal) metinler Doğu Türkistan’da bulunmuştur.¹⁶⁵⁵

2.4 Takvim

Günlük hayatlarında avcılık ve hayvancılığa çok önem veren Türk ve Moğol kavimleri zamanı hesaplarken de, yaşadıkları hayatlarından edindikleri bilgi birikimlerini kullanmışlardır. Yılın nasıl olacağını ve ayın ne zaman başlayıp biteceğini, hayvanların hal-hareketlerinden, doğadaki olan değişikliklerden, yıldızların ve ayın konumundan vs. öğrenen bozkır ve orman halkları, olası değişiklikler için de duruma göre tedbirlerini alıyorlardı.

Kırgız ve Moğolların erken dönem zaman hesaplama yöntemlerine baktığımızda, kaynaklarda en çok ay ve yıl hesabı ile ilgili bilgiler çıkmaktadır. Ay hesabı kısa dönemlik hesaplar, yıl hesabı ise uzun vadeli zaman hesaplaması için kullanılıyordu.

2.4.1 Kırgızlarda Takvim

Eski Kırgızların takvimiyle ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında verilir; “Orada yaşayanlar yıl başı için “Mao-shi”, ay için “ay” tabirin kullanırlar. (İnsanlar) bahar,

¹⁶⁵¹ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 59.

¹⁶⁵² A. G. Sazıkin, “Rukopisnaya Kniga v İstorii Kul’turı Mongol’skih Narodov”, *Kul’tura Narodov Vostoka*, Moskova 1988, s. 439.

¹⁶⁵³ A. G. Sazıkin, *A.g.m.*, s. 446.

¹⁶⁵⁴ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 7, 69.

¹⁶⁵⁵ D’erd’ Kara, *A.g.e.*, s. 59, 62.

yaz, son bahar ve kışı ayırabilmek için her üç ayı bir mevsim yaparlar.”¹⁶⁵⁶ Taşağıl, aynı bilgiyi şu şekilde verir; “Yıl başına Mao-shih (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman dilimi (mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla kaplan derler.”¹⁶⁵⁷ Çince “Mao-shi” kelimesinin Kırgızca karşılığının ne olduğunu bilmesek de, bu bilgilerden Kırgızlarda takvimle ilgili bilinenlerin günümüze kadar korunduğunu görebiliyoruz.

Kırgızlar eski dönemlerden beri zaman hesaplamasını yapıyorlardı ve buna Kırgızca “cıl sürüü” derlerdi. Aynakulova, tespit edilebildiği kadarıyla Kırgızların VI. yüzyıldan itibaren yılları hesaplamaya başladığını bildirir. “Cıl sürüü Kırgız Türklerinde VI.-VIII. yüzyıllardan beri devamlı olarak kullanılmakta olan bir takvim veya zaman hesaplama yöntemidir.”¹⁶⁵⁸ Kırbaşev, Çin kaynaklarına atıf yaparak Kırgızların yaklaşık 581-618 yıllarından itibaren yeni yılı (Nevruz) kutlamaya başladıklarını yazar.¹⁶⁵⁹

En eski yıl hesaplama yöntemi olarak Kırgızlarda bahar-yaz (sıcak) ve sonbahar-kış (soğuk) yıl ayırımını söyleyebiliriz. Bu mevsimlendirme yöntemi en eski yıl ayırımıdır ve Avrasya konargöçerleri tarafından kullanılmıştır.¹⁶⁶⁰

Kırgızlar sadece kendi takvimlerini kullanmayıp, komşularının kullandıkları takvimlerine de ilgi gösteriyorlardı. “863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanc) adlı bir devlet adamlarını Çin’e göndererek dediler ki: “Çin’i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz.”¹⁶⁶¹

Eski Kırgızlar ayı en eski devirlerden itibaren on ikiye ayırıyordu. Kırgız ay adları¹⁶⁶² şunlardır; “Calgan kuran, Çin kuran, Bugu, Kulca, Teke, Baş oona, Ayak

¹⁶⁵⁶ KKTB, c. II, s. 43.

¹⁶⁵⁷ A. Taşağıl, A.g.e., s. 83.

¹⁶⁵⁸ Gülnisa Aynakulova, “Grigoryen Kıpçaklar ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Milli Folklor*, Yıl. 19, Sayı: 74, Ankara 2007, s. 23.

¹⁶⁵⁹ K. Kırbaşev, “Nevruz ve Yılname”, *Türk Dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni*, 18-20 Mart, Elazığ 1999, s. 215.

¹⁶⁶⁰ E. C. Toktakunova, “12- Letniy Jivotniy Tsikl v Kul’ture Kirgizskogo Naroda”, *Kirgizstan Tarihinin Maseleleri*, No. 1, Bişkek 2008, s. 2.

¹⁶⁶¹ A. Taşağıl, A.g.e., s. 81.

¹⁶⁶² Günümüz Kırgız ay adları, onların anlamı ve kullanılışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Bakıt İsakov, “Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı”, *Akademik Bakış*, c. 6, Sayı: 11, Ankara 2012, s. 201-210).

oona, Toguzdun ayı, Cetinin ayı, Beştin ayı, Üçtün ayı, Birdin ayı.”¹⁶⁶³ Belki de, aya (ay isimlerine) geyiklerin adlarını vermesi, bunun avcılık zamanından itibaren kullanılmaya başlandığının göstergesidir. Kırgız ay adlarında geyikler (Kuran (karaca erkeği), Bugu (geyiğin erkeği), Kulca (dağ koçu), Teke (yabani teke), Oona (ceylan)) ve somut sayılar ön plana çıkmaktadır.

2.4.2 Moğollarda Takvim

Moğolların kullandığı en eski takvim olarak mevsimsel takvimi söyleyebiliriz. Onlar yılı genel olarak bahar-yaz ve sonbahar-güz şeklinde ikiye ayırıyorlardı. Aylar 30 günden oluşur ve her dört yılda 13. ay eklenerek hesaplanırdı. Aylar harflerle (1, 2, 3, vs.) sayılırdı.¹⁶⁶⁴

Kotviç, eski Moğol ay adlarını şöyle sıralar, “Bahar ayları- xusa, ulan zudan, jexe burgan; Yaz ayları- бага burgan, gani (xubi), xози; Sonbahar ayları- ölzın, xüük, ulara; Kış ayları- üri, guran, buga.”¹⁶⁶⁵ Moğol ay adlarında geyikler (Guran (karaca erkeği), Buga (geyiğin erkeği), Xusa (koyun)), kuşlar (Ölzın (ibibik), xüük (guguk), ulara (ular)) ön plana çıkmaktadır.

Eski Moğol boylarının yeni yıl bayramlarında tek tarih yoktu. Moğol boyları Grigoryan takvimine göre 22 Ekim ve 25 Aralık tarihlerinde kutluyorlardı. “Moğol boylarının çoğu gündüz ile gecenin eşit olduğu 22 Ekim’de yeni yılı kutlarlardı. Alar Buryatları ve Ordos Moğolları ise kış gündönümünde yeni yılını kutlarlardı.”¹⁶⁶⁶

Marco Polo, Yuan Devleti’nde on iki aya bölünmüş bir hayvan takviminden bahseder; “Bir yılı on iki aya bölmüşler. Her bir ay, bir hayvan ile temsil ediliyor. İlk ay aslan, ikincisi öküz, üçüncüsü canavar, dördüncüsü köpek falan diye gidiyor.

Biri herhangi birine:

Sen ne zaman doğdun? diye sordu mu, o şöyle diyor:

Aslan ayında doğdum, şu gün ve saatte dünyaya geldim. Ayın durumu şöyle idi. Her on iki ay bittikten sonra takvim aynı biçimde devri olarak devam etmektedir.”¹⁶⁶⁷ Her halde Polo, burada on iki hayvanlı yıllık takvimi aylık olarak anlamış olabilir.

¹⁶⁶³ Belek Soltonoev, “Kırgızda Cıl Esebi”, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 585-587.

¹⁶⁶⁴ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *Kalendarnie Obıçai i Obryadı Narodov Vostočnoy Azii*, Moskova 1985, s. 171.

¹⁶⁶⁵ W., Kotwicz, “O Chronologii Mongolskiej”, *Rocznik Orientalistyczny*, c. 4, Lwow 1928, s. 117.

¹⁶⁶⁶ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *A.g.e.*, s. 172.

¹⁶⁶⁷ *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, s. 147.

2.4.3 Kırgız ve Moğollarda Takvimle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Bütün Avrasya halklarında olduğu gibi, hem Kırgızlarda hem de Moğollarda en eski takvim şekli mevsimsel takvimdir. Kırgız ve Moğol eski ay adlarında benzer geyik isimlerinin (Calgan kuran, Çin kuran, Bugu, Kulca ve Guran, Buga, Husa) olduğu görülmüştür. Üstelik bunların ayları da hemen hemen aynı döneme yıl başına (Kırgızlarda Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Moğollarda Ocak, Şubat, Mart) denk gelmektedir ve bunlara bu ay adların verilmesi hayvanların çiftleşmeye, çoğalmaya başladıklarıyla açıklanır. Bu da Kırgızlar ve Moğolların doğadan, yaşam tarzlarından (avcılık, hayvancılık) edindikleri tecrübelerini zaman hesaplamak için kullandıklarını göstermektedir.

Kırgızlardaki Baş oona (Ağustos) ve Ayak oona (Eylül) ay adlarındaki “oona” kelimesi Moğolca’dan geçmedir ve ceylan anlamındadır.¹⁶⁶⁸

Moğollarda aylar 30 günden oluşur ve her dört yılda 13. ay eklenerek hesaplanır. Aylar harflerle (1, 2, 3, vs.) sayılır.¹⁶⁶⁹ Benzer uygulamanın “arsar ay” adıyla Kırgızlarda da olduğunu ve yalnız üç senede bir 13. ayı eklediklerine şahit oluyoruz.¹⁶⁷⁰

Kırgız ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim

On İki Hayvanlı Takvim, Avrasya coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bir takvimdir. Konargöçer hayat tarzın benimseyen ve aynı coğrafyayı paylaşan Kırgızlar ve Moğollar, yüzyıllarca adı geçen takvimi kullanmışlardır. Bazı farklılıklarla birlikte bu takvimin hem Kırgızlar, hem de Moğol halklarında aynı olduğu yaptığımız karşılaştırmada ortaya çıkmıştır.

Kırgızlarda On İki Hayvanlı Takvim

Türklerin takvimi aktif şekilde kullandıklarını runik yazılardan da çıkarabiliriz. On İki Hayvanlı Takvimle ilgili Kül Tigin, Bilge Kağan, Şine-Usu runik yazıtlarında bilgi verilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla takvimdeki inek dışındaki bütün

¹⁶⁶⁸ Yu. Agiymaa, Yu. Kruçkin, *A.g.e.*, s. 218.

¹⁶⁶⁹ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *A.g.e.*, s. 171.

¹⁶⁷⁰ B. İsakov, *A.g.m.*, s. 202.

hayvanlar, bu manada yazıtlarda geçmektedir.¹⁶⁷¹ Yenisey Kırgız runik yazıtlarında da, Kırgızların bu takvimi kullandıkları görülür.¹⁶⁷² Yenisey runik yazıtlarının çoğunda vefat edenlerin yaşı net olarak bildiriliyor. Bu da onların takvimi yaygın şekilde kullandıklarını göstermektedir.

Kırgızların on iki senelik takvimi kullandıkları hakkında Çin kaynaklarında kayıtlar vardır. Tang Shu’da on iki hayvanlı Türk takvimi ile ilgili şu bilgiler verilir; “On iki hayvan yardımıyla yıl hesabı yaparlar. Örneğin, eğer yıl “Tszi” çemberindeyse sıçan yılı, “Syuy” işareti altındaysa köpek yılı derler. Bu Uygurlarla aynı.”¹⁶⁷³ Hattâ bazı alimler bu takvimin aslında Kırgızlar tarafından icat edildiğini farzediyorlardı.¹⁶⁷⁴ Bir diğer bilim adamı olan Karl Ritter, özellikle takvimdeki evcil hayvan adlarının Kırgızların icadı olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷⁵ Kırgızların ilk tarihçilerinde olan Belek Soltonoev de, Dinling-Kırgız ilişkilerine dikkat çekerek on iki hayvanın Kırgızlar tarafından takvime dahil edilmiş olabileceğini yazar.¹⁶⁷⁶ Takvimin Kırgızlar tarafından icat edildiğini kanıtlamak için bu konu üzerinde daha çalışılması gerekiyor.

Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim

Çinli seyyahların günlüklerinde Moğolların bu takvimi Çinli, Kitan ve Cürcenlerden öğrendikleri ve bununla birlikte onların esas takviminin biraz farklı olduğu da belirtilir; “Yıl ve zaman sayımında, On İki Hayvanlı Takvim’i kullanırlar. Şimdi on renk ve on iki yılı beraber yürüten takvimi de (örneğin, Mavi Sıçan Yılı, Ak Ayın Yeni (ilk) ve Kapanış (son) Günü vb.) uygulamaya başladılar. Onlara bütün bunları Çinli, Kitan ve Cürcenler öğretiler. Tatarların esas takviminde bu gibi şeyler yoktu. Sadece otların yeşermesini bir yıl, ayın yeniden doğmasını bir ay olarak hesaplarırdı. Birinin yaşı sorulduğunda, parmaklarını sayarak “otlar şu kadar kez

¹⁶⁷¹ Ufuk Tavkul, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 30.

¹⁶⁷² L. Bazin, *Les Calenderiers Turc Anciens et Medievaux*, Lille 1974, s. 88-116; Ünver Günay, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kayseri 2006, s. 259.

¹⁶⁷³ *KKTB*, c. II, s. 43.

¹⁶⁷⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 8; Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941; A. H. Margulan, *Nauçnaya Sessiya Po Etnogenezu Kirgizskogo Naroda*, c. III, Frunze 1959.

¹⁶⁷⁵ K. Ritter, *Zemlevedenie Azii. Geografiya Stran, Nahodyaşıhsya v Neposredstvennyy Snoşeniyah s Rossiei*, SPb. 1860, s. 552.

¹⁶⁷⁶ Belek Soltonoev, “Kırgızda Cıl Esebi”, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 589.

yeşerdi” diye cevap verirler.”¹⁶⁷⁷ Bu metni kaleme alan Çinli seyyahlar Peng Da Ha ve Hiu Ting’in 1230’lu yıllarda Moğolistan’ı ziyaret ettiklerini düşünürsek, On İki Hayvanlı Takvimin daha halkın tabanına kadar yayılmadığını söyleyebiliriz. Seyyahlar aynı takvimin Çin’de olduğunu da hesaba katarak, bu takvimin onlardan, Kitan ve Cürcenlerden öğrendiklerini yazmış olmalılar.

Peter Golden, ortaçağ Moğol Türk takvimlerini karşılaştırarak, Cengiz oğullarının On İki Hayvanlı Takvimi Uygurlardan aldığı sonucuna varmıştır.¹⁶⁷⁸ Kotviç ise, Moğolların bu takvimi Uygurlardan alıp resmi olarak 1210 yılında kullanmaya başladıklarını yazıyor.¹⁶⁷⁹

Moğolların Gizli Tarihi’nde tavuk yılı (1201, 1225), köpek yılı (1226), domuz yılı (1227), sıçan yılı (1204, 1228), inek yılı (1205), pars yılı (1206), tavşan yılı (1207, 1219, 1231), koyun yılı (1211), ifadeleri geçer ve eser bu takvime göre olayları anlatır.¹⁶⁸⁰

Moğolların Uygurlardan kabul ettiği On İki Hayvanlı Takvim, zamanla Çin ve Tibet etkisinde kalmıştır.¹⁶⁸¹ Otoriter Moğol tarihçisi olan Bira’nın “Moğolların Uygurlardan kabul ettiği On İki Hayvanlı Takvim” tespiti bizim için değerlidir.

Moğollar 1267 yılında, yeni yılı Çin’de olduğu gibi baharın birinci ayında kutlama kararı alırlar.¹⁶⁸² Moğolların yeni yıl bayramı olan “Tsagaan sar” (beyaz ay) Kubilay Han’ın emriyle Şubat ayna alınır. Marco Polo, saraydaki “Tsagaan sar” kutlamalarıyla ilgili, saraydaki herkesin beyaz elbiseler giydiklerini, Moğollara itaat eden ülkelerin hediyeler gönderdiklerini, bu hediyelerin kervanlar şeklinde

¹⁶⁷⁷ Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..., s. 116.

¹⁶⁷⁸ Peter Golden, “The Twelve-Year Anymal Cycle Calendar In Georgian Sources”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. XXXVI, Sayı: 1-3, Budapest 1982, s. 197-206.

¹⁶⁷⁹ Wl., Kotwicz, “O Chronologii Mongolskiej”, *Rocznik Orientalistyczny*, c. 4, Lwow 1928, s. 128.

¹⁶⁸⁰ MGT, parğ. 141, s. 69, parğ. 193, s. 116, parğ. 198, s. 125, parğ. 202, s. 133, parğ. 239, s. 160, parğ. 247, s. 169, parğ. 257, s. 181, parğ. 264, s. 186, parğ. 265, s. 187, parğ. 269, s. 190, parğ. 272, s. 192, parğ. 282, s. 205.

¹⁶⁸¹ Ş. Bira, *Mongol’skaya İstoriografiya (XIII-XVII)*, Moskova 1978, s. 32-33; Moğollar XVII. yüzyıldan itibaren Tibet etkisiyle yıllara renkler vermeye başlamıştır. Dönem itibarıyla araştırma alanımız dışında olduğu için bu konuya girmeyeceğiz.

¹⁶⁸² Wl., Kotwicz, *A.g.m.*, Lwow 1928, s. 136.

hükümdarın önünden geçtiğini, tören günü dini ibadet yapıldığını ve saatlerce eğlendiklerini yazar.¹⁶⁸³

1340'lı yıllarda yazılan ve 1889 yılında Erdene Tszu'da keşfedilen yazıtta, ilk defa 60 yıllık dönüşümlü takvimden bahsedilir.¹⁶⁸⁴ Moğollarda 12 yıla “küçük tekerlek”, 60 yıla “büyük tekerlek” diyorlardı.¹⁶⁸⁵

Ligeti, aşağıdaki efsanede de görüleceği gibi, “Moğollar devreyi Kaplan yılı ile başlatırlar” dese de,¹⁶⁸⁶ diğer pek çok kaynaklarda Moğollar takvimlerini sıçan yılıyla başlatırlar.¹⁶⁸⁷

Kırgız ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvimle İlgili Rivayetler

On İki Hayvanlı Takvimle ilgili Kırgızlarda mevcut rivayete göre, bir zamanlar on iki hayvan bir araya toplanarak yıl hesabını yapmak istemişlerdir ve her yıla bir hayvanın ismini koymaya karar vermişlerdir. Böylece müçöl¹⁶⁸⁸ denilen on iki hayvan isimli Türk takvimi ortaya çıkmıştır. Ancak her hayvan bu takvimin başında kendi isminin olmasını istemiştir. O zaman demişlerdir ki “Kim ilk olarak güneşin çıktığını görürse, o birinci olacak.” Tanın ağarmasını beklemeye başlamışlar. Deve kendisinin başka hayvanlara göre daha yüksekte olduğunu ve takvimin başında olacağını düşünmüştür. Ancak sıçan gizlice onun başı üzerine çıkmıştır. Bu yüzden o güneşin çıktığını ilk olarak görmüştür. Bundan dolayı sıçan takvimdeki ilk sıraya oturmuştur. Kendi boyuna güvenen deve ilk on iki içine girememiştir.¹⁶⁸⁹ Rivayetin devamını Soltonoev şöyle anlatır; “Sıçan devenin kulağından inip kül yığınının girerek saklanır. Deve güneşin doğuşunu kendinden önce gören fareye kızarak kül yığını içinde aramaya başlar. Devenin külde ağnaması bu yüzdendir derler.”¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸³ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 106-109; Cungarlardaki Beyaz Ay bayramı ile ilgili bkz: (R. A. Kuşnerik, V. A. Moiseev, “Prazdnik Tsagaan Sar v Djungarii v 1733 g. Po Opisaniyu L. D. Ugrimova”, *Vostokovednie Issledovaniya Na Altae*, Sayı: IV, Barnaul 2004, s. 13-24).

¹⁶⁸⁴ V. L. Kotviç, “Mongol'skiya Nadpisi Vı Erdeni-Dzu”, *SMAE*, c. V, Sayı: 1, Petrograd 1918, s. 213.

¹⁶⁸⁵ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *A.g.e.*, s. 176.

¹⁶⁸⁶ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1998, s. 287.

¹⁶⁸⁷ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, *A.g.e.*, s. 173.

¹⁶⁸⁸ Müçöl-On iki hayvanlı takvimin 12 yılda döngüsünü tamamlanmasına denir.

¹⁶⁸⁹ B. U. Urstanbekov, T. K. Çoroev, *Kırgız Tarihi*, Frunze 1990, s. 99- 100.

¹⁶⁹⁰ B. Soltonoev, “Kırgızda Cıl Esebi”, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 588.

Benzer rivayet Moğollarda da var. Tanrı¹⁶⁹¹ Moğol takvimindeki 12 yıl için hayvanların isimlerini verirken, 11 hayvanı hemen seçmiş, ama sonuncu için iki aday deve ile sıçan kalmışlar. Kimseyi küskün bırakmak istemeyen Tanrı, meselenin çözümünü iki adaya bırakır. Güneşin ilk nurlarını kim önce görürse, o kazanacak olur. Deve doğuya bakar ve güneşin doğmasını beklemeye başlar. Sıçan ise batıya, sürekli dağların tepelerine bakar. Güneş doğarken, onun ilk nurları sıçanın baktığı dağların tepelerine dökülür ve güneş nurlarını ilk olarak sıçan görür. Deve kaybettiğini anlayınca kızarak sıçana yönelir. Sıçan ise küle sığınır. O günden bu güne deve kül gördüğünde orada ağnamaya başlar ve eninde sonunda sıçanı öldüreceğini düşünüyor.¹⁶⁹² Sıçanın ilk yıl seçilmesi farkıyla benzer rivayetin Buryatlarda da olduğunu anlatan A. Maşanov, bundan dolayı Buryatlarda gece yarısından sonra başlayan ilk saate “suçan saati”, ilk aya “sıçan ayı”, ilk yıla da “sıçan yılı” demişler diyor.¹⁶⁹³

Yukarıdaki rivayetin Kırgız varyantında Tanrı veya kağan’ın olmayışına bakarak, bunun rivayetin daha ilkel şekli olduğunu varsayabiliriz. Daha sonra Kaşgarlı’da olduğu gibi, bu işi kağan yönetir, daha sonraları ise rivayetin Moğol versiyonunda olduğu gibi tanrı işin içine girer.

Bazin’e göre, On İki Hayvanlı Takvim Moğolların arasına sonradan ve hatta etkin biçimde ancak Moğol İmparatorluğu döneminde giriyor. Bu dönem Moğol hakimiyeti altındaki Türk topluluklarının hemen hemen tamamında On İki Hayvanlı Takvimin önemli bir yer tutması ile sonuçlanıyor.¹⁶⁹⁴

On İki Hayvanlı Takvimin kime ait olduğu tartışılır. Kesin olan Turan hocanın da belirttiği gibi, bu efsanenin ilkel bir mitoloji olduğudur.¹⁶⁹⁵ Bozkırda yaşayan Türkler ile Moğol halkları, yaşamları boyunca 12 hayvanın çoğu ile haşır neşir

¹⁶⁹¹ Divani Lugati Türk’te kağan bu işi üstlenir, bkz: (Mahmud Kaşgarlı, *Divanu Lugat-it Türk*, c. I, Ankara: 1992, s. 345.)

¹⁶⁹² A. P. Bennigsen, *A.g.e.*, s. 20.

¹⁶⁹³ N. Biray, “12 Hayvanlı Türk Takvimi. Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *TAED*, Sayı: 39, Erzurum 2009, s. 676.

¹⁶⁹⁴ Ü. Günay, *A.g.m.*, s. 262.

¹⁶⁹⁵ O. Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, s. 69-70.

yaşadılar. Bundan dolayı, bu takvimin bozkır kültürüne ait olduğunu iddia edebiliriz diye düşünüyorum.¹⁶⁹⁶

Yine Bazin'e göre, Çinli menşesine rağmen, On İki Hayvanlı Takvim, hangi dine girerlerse girsinler, Orta Asya'nın Türk halklarının hayatı ve kültürüne derinden nüfuz etmiştir. Öyle ki, ister Mani dinine, ister Buda dinine, isterse Hristiyanlığa ve hatta Müslümanlığa girmiş olsunlar, On İki Hayvanlı Takvim onlar için “milli” kültür mirasının önemli bir unsur hüviyetini kazanmıştır. O derecede ki o, Çu metinlerinde “Türkçe” yani alaturka olarak anıldığı gibi, Moğollar döneminden itibaren de ona “Sâl-i Türkân” denmiştir.¹⁶⁹⁷

Kırgız ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgızlarda insan ömrü annesinin karnında taşıdığı 9 ay da 1 yıl olarak hesaplanır ve insan 12 yıllık birinci müçölünde 13 yaşını doldurur. Moğollarda ise bebek 3 yaşını doldurduğunda dört yaşını doldurmuş olur; saçları kesilir ve lama dualar okur.¹⁶⁹⁸ Özetle insan yaşı hesabında iki millette de hesaplar sonunda aynı çıkıyor.

Bir başka ilginç nokta da, Ramstedt'in “müçöl” tabirini Moğolca ile açıklamak istemesidir. Kırgızca'daki müçöl'e, Ramstedt, Moğolca *möçe/möçi* = “had, çeyrek parça (takvimin mevsim olarak dört bölümünden biri olabilir)”, *möçilge(n)* = “devir/devre (iki onluk devre, vs.)” ve Kalmukça *möč (n)/müč (n)* ve *möčlgn* ile karşılık bulmaya çalışmıştır.¹⁶⁹⁹ Bu konu dilciler tarafından daha derinlenmesine incelenmesi gereken bir konudur.

¹⁶⁹⁶ Takvimin bozkır kültürüne ait olduğuna dair ayrıntılı bilgiler için bkz: (V. F. Şahmatova, “O Proishojdenii Dvenadtsatiletnogo Jivotnogo Tsikla Letoiščistleniya u Kočevnikov”, *Vestnik Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, Almata 1955, s. 43-53; V. V. Tsibul'skiy, *Lunno-Solnečnyj Kalendar Stran Yugo-Vostočnoy Azii*, Moskova 1988, s. 17 İ. V. Zaharova, “Dvenadtsatiletniy Jivotnyj Tsikl u Narodov Tsentral'noy Azii”, *Trudi Instituta İstorii, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, C. VIII, Almata 1960, s. 63).

¹⁶⁹⁷ Ü. Günay, *A.g.m.*, s. 263.

¹⁶⁹⁸ A. P. Bennigsen', *A.g.e.*, s. 150.

¹⁶⁹⁹ G. Kara, “L. Bazin'in Eseri ve Eski Türk Takvimlerine Ait Terimler Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2005, s. 154.

Moğollar yılları sert (erkek) ve yumuşak (dişi) olarak ayırmışlardır.¹⁷⁰⁰ Bu daha sonraları dinin de etkisiyle takvimdeki hayvanlar “haram olanlar” (bars, yılan, maymun, it ve sıçan) ve “helal olanlar” (inek, tavşan, balık, at, koyun ve tavuk) olarak ayrılır. Bunun böyle olmasını da Cengiz ile ilgili bir rivayet ile açıklarlar; “Cengiz han at yılı sefere çıkmaya hazırlanır. Ona, “at yılı sefer için uğursuz bir yıl. Yılan yılının başlamasını bekleyelim” derler. Cengiz Han ise, “ben bekleyemem, bu yıl yılan yılı olsun” der ve sefere çıkıp zaferle döner. O günden sonra yılan yılı at yılından önce gelir. Böylece, haram - helal sırası da bozulur.”¹⁷⁰¹

Kırgızlarda ise bu ayırım daha çok “uğurlu” ve “uğursuz” yıl şeklindedir. İslam’ın etkisiyle “haram” (pars, yılan, maymun, köpek, domuz, sıçan) ve “helal” (inek, tavşan, balık, at, koyun, tavuk) olarak ayırımın yapılması da söz konusudur, fakat bu daha sonraki dönemlerde, Kırgızlar Tanrı Dağları’na göç ettikten sonra gerçekleşmiştir.

Kırgızlar Moğolların yıl hesaplarından haberdardı. Manas Destanı’nda Moğolların birinci ayı ve yeni yıl bayramı olan “Tsagan”ın, Manas’ın yiğitlerinden Çaganbay’a isim olarak verilmesi şöyle anlatılır; “Çagan atkan künündö, Buurul tündün tünündö.. Çagan künü tuudu dep, Çaganbay koyup alıptır” (Tsagan günü geldiğinde, Karışık gecede.. Tsagan günü doğdu diye, adını Çaganbay koydu).¹⁷⁰²

Marco Polo’nun Moğollardaki “arслан ayında (yılında) doğdum” gibisinden bilgileri, aslında Kırgızlar (bütün Türkler) için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Elimizde mevcut bilgi ve kaynaklara göre, Kırgızlar ve Moğolların erken dönem zaman hesaplama yöntemlerinin ufak farklılıklarla birlikte aynı olduğu görülmüştür. Bunda iki milletin benzer yaşam tarzları (avcılık, hayvancılık), aynı coğrafyayı paylaşmaları önemli nedenlerdir. Bozkır menşeli olduğunu düşündüğümüz On İki Hayvanlı Takvim, daha sonra dini unsurları (Kırgızlarda İslam, Moğollarda Budizm) da bünyesine katmıştır.

¹⁷⁰⁰ R. Ş. Djarilgasinova, M. V. Kryukov, A.g.e., s. 173.

¹⁷⁰¹ A. İ. Muhambetova, “Tengrianskiy Kalendar Kak Osnova Koçevoy Tsivilizatsii (Na Kazahskom Materiale)”, *İstoriya i Kul’tura Aralo-Kaspiya*, Almatı 2001, s. 105.

¹⁷⁰² “Çagan Maddesi”, *Manas Entsiklopediyası*, c. II, Bışkek 1995, s. 328.

2.5 Kırgız ve Moğollarda Sanat

2.5.1 Kırgızlarda Sanat

Kırgızlar devletlerini kurdukları sırada sanatlarında herhangi bir zayıflık ya da gerileme belirtisi yoktur. Yaklaşık on kasaba, ırmak boyunca uzanan pek çok ıssız alanda onların lehine tanıklık edecek nesneler bulunmuştur: bunlar hayvan resimleri konusunda gerçekçilik ile anlatımsal üslupçuluğun enfes birleşimini sergilerler. Minusin şehri yakınlarındaki Kopeni’de, üzerlerinde atlayan vahşi hayvanların dörtlü uçuş atların ve “Pers ya da Part oku” tarzında omuzlarının üstünden geriye doğru ok atan süvarilerin resimleri bulunan koşum takımı parçaları ile plakalar çıkmıştır. Atıcılık ve binicilik malzemelerinde görülen bu bolluk “göçebe süvariler ekolü” diye bu isimlendirmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁷⁰³

Kırgız sanatına örnek olarak Merkezi Tuva’da Kitan tipi seramik şişe şeklindeki kaplar, Yenisey Kırgız mezarlarında bulunan Tyuhtat tipi eşyalar ve Kitan asillerinin mezarlarında bulunan at eşyaları sayılabilir.¹⁷⁰⁴ Kırgız sanatı Göktürkler, Sogdular ve Kitanların sanatından etkilendi. Örneğin, Kitanlardan asılı çiçek, meyve ve ateş alevleri resimleri girdi. Böylelikle VI.-XIV. yüzyıl Kırgız sanatında karmaşık sinkretik süsleme gelişti.¹⁷⁰⁵

Cengiz Han döneminde Kırgız kültürüne has eserlerin daha çok Minusin bölgesinde bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁰⁶ Kiy nehri kıyılarında (İbir Sibir’in dağlık, bozkır enginlikleri) da bu döneme ait Kırgız heykelleri bulunmuştur.¹⁷⁰⁷ Taşlar üzerinde çalışan ustalar, heykeltıraşlar kayalara savaş ve avcılık ile ilgili resimler kazıtırlar, daha çok mezar taşları süslemeleri yaparlardı. Bunlara runik yazıtları kazıtırken çok titiz çalışmak zorunda idiler.¹⁷⁰⁸

¹⁷⁰³ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 89.

¹⁷⁰⁴ *İstoriya Tuvi*, c. I, Novosibirsk 2001, s. 145.

¹⁷⁰⁵ A. Yu. Malçık, *İstoriya Kırgızskogo Narodnogo Prikladnogo İskusstva: Evolyutsiya Kırgızskogo Ornamenta s Drevneyşih Vremen Do XX Veka*, Bışkek 2005, s. 26.

¹⁷⁰⁶ Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Tabate*, Novosibirsk 1982, s. 184.

¹⁷⁰⁷ V. Butanayev, İ. Butanayeva, *A.g.e.*, s. 132.

¹⁷⁰⁸ “Eniseyskiye Kırgızı i Naseleniye ...”, s. 129.

Manas Destanı'nda adı geçen süs eşyalarının Moğollar tarafından da bilindiğini, benzer süs eşya adlarından anlayabiliyoruz. *Casalga* “süs”. Moğ. *zasal* “kıyafet, süs”.¹⁷⁰⁹ *Bilerik* “bilezik”. Moğ. *bilätseg*, Bur. *behelig*, Kalm. *biltseg* “yüzük”.¹⁷¹⁰ *İncu* “inci”. Moğ. *cincuu*. Kelime Çin dilinden alınma sayılır.¹⁷¹¹ *Şuru* “mercan, mercan gerdanlığı”. Moğ. *şur*, Bur. *şurag*, Moğ.-Yaz. *şiru*, Halh. *şuru* “mercan”.¹⁷¹² Vladimirsov, *şurunun* Tibet dilindeki buy-ri “mercan”dan Moğol dillerine, ordan bazı Türk dillerine geçtiğini belirtir.¹⁷¹³

2.5.2 Moğollarda Sanat

Kitanlarda resimin geliştiğini 1932 yılında İç Moğolistan'da bulunan üst tabakadan 70 insanın bir dini törende bulunduğunu anlatan bir resimden anlayabiliyoruz. Kitan Devleti'nde bronzdan, değerli taşlardan, ahşaptan ve taştan, seramikten ve porselenden çeşitli sanat ürünlerinin yapıldığını da görebiliyoruz.¹⁷¹⁴

Moğollarda sanatı yabancı sanat erbabı geliştirdi. XX. yüzyılın 20'li yıllarında eski Pekin İmparator Sarayı'nda ortaya çıkan Moğol imparator ve imparatoriçelerin resimleri Kitan imparatorları tarzında resmedilmiştir. Resimler sade olmasıyla öne çıkıyor. Bu devirde resmin realite türünün geliştiğini söylemek mümkündür.¹⁷¹⁵

XIII. yüzyıl Orhon vadisinde, çiftçi, zanaatkar ve çoban hepsi birlikte yaşıyorlardı. Fazla yüksek olmayan dağ, onun çukurları ve düzlük böyle bir yaşam alanının oluşmasına imkan veriyordu. Tkaçev'in fikrinde çobanlarla çiftçi, zanaatkarı ayıran, örneği Kırgızistan'ın Çüy vadisinde görülen, uzun surlar veya duvarlar mevcuttu. Daha doğrusu bu set topraklar ve örme duvarlar şeklindeydi. Bu duvarlar hayvanların bahçe ve işletilen tarlalara girmesini engelliyordu.¹⁷¹⁶

¹⁷⁰⁹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 92.

¹⁷¹⁰ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 93.

¹⁷¹¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 94.

¹⁷¹² G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 96.

¹⁷¹³ B. Y. Vladimirsov, *Sravnitel'naya Grammatika Mongolskogo Pismennogo Yazıkı i Halhasskogo Nareçiya*, Leningrad 1929, s. 358.

¹⁷¹⁴ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 32.

¹⁷¹⁵ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 46.

¹⁷¹⁶ V. N. Tkaçev, “Karakorum v XIII Veke”, *Mongolica (Pamyati Akademika Borisa Yakovleviça Vladimirtsova 1884-1931)*, Moskova 1986, s. 228.

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. yüzyılın başlarında Moğol asilzadeleri arasında başlayan iktidar mücadelesi, imparatorluk döneminde gelişen sanatın gerilemesine sebep olmuştur.¹⁷¹⁷

3. Gündelik Hayat

3.1 Şehir

Bozkır halkı yerleşikleri kendilerinden aşağı bir sınıf olarak görüyorlardı. Hunlarda kendisinin atı, çadırı ve hayvanları olan kimse toplumun saygın ve hür üyesi sayılırdı.¹⁷¹⁸ Buna rağmen, devlet sınırlarının genişlemesi, komşu yerleşik halkların ve tüccarların etkisiyle konargöçerler de şehirler ile tanıştılar, kısmen de olsa şehri benimsediler.

3.1.1 Kırgızlarda Şehir

Çin kaynaklarında Kırgız kağanının şehirde oturduğundan bahsedilir. Bilim adamları da bu bilgiyi aşağıdaki şekillerde tercüme etmişlerdir; “Onlardan (furiler) fazla uzak olmayan yerde *Kemijket* adında şehir mevcut ve orada Hırhız kağan oturuyor.”¹⁷¹⁹ “Kırgız kağanı *Kemcikeş* adlı şehirde otururdu.... Kırgız Hakani’nin oturduğu *Kemekâs* kasabası bulunuyordu.”¹⁷²⁰ “Ace’nin ordasına ağaç sütunlar dikerek etrafını çevirmişler; büyük keçeden ev kurup ona Tszaodıçci adını vermişler.”¹⁷²¹ Hudud al- Alam’da da, “Hakan’ın oturduğu yerden başka yerlerde çeşitli Hırhız boyları var ve bunların elbette şehirleri de, köyleri de yok, hepsi çadırlarda yaşıyorlar.”¹⁷²² denilmektedir. Kırgız Derjavası döneminde Kırgız kağanları, diğer göçebe devlet kağanları gibi, kentselleşme girişiminde bulunmuş olabilirler.¹⁷²³

Muhtar Auezov, Manas Destanı’nda adı geçen *Kenjut* şehrinin Yenisey Kırgızlarının Ulug Kem nehri kıyısındaki eski *Kem Kemcut* şehri olabileceğini söylese

¹⁷¹⁷ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 48.

¹⁷¹⁸ A. İ. Terenojkin, “Ob Obşestvennom Stroe Skifov”, SA., No. 2, Moskova 1966, s. 38.

¹⁷¹⁹ KKTB, c. I, s. 64; E. Buharalı, *Kemijket* şeklinde okumuştur (*A.g.t.*, s. 90).

¹⁷²⁰ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 83.

¹⁷²¹ KKTB, c. II, s. 42.

¹⁷²² KKTB, c. I, s. 64.

¹⁷²³ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *A.g.e.*, s. 118.

de,¹⁷²⁴ Kırgız bilim adamlarından Abdıldayev ve Moldobayev bunun yanlış bir görüş olduğunu dile getirmişlerdir. Moldobayev, standaki Kenjut (Kanjit)'un Kuzey Hindistan'da olabileceğini inanılır delillerle savunur.¹⁷²⁵

Buharalı, İdrisi'nin Kırgız hükümdarının oturduğu şehrin muhtemelen olduğunu, etrafının sur, hendek ve büyük şarapnel ile çevrilmiş olduğu ve bu şehre müellifin haritasında "hakan şehri" diye yazdığından bahseder.¹⁷²⁶

Roux, IX ile XIII. yüzyıl arasındaki süreçte şehirlerin çoğaldığını varsayıyor.¹⁷²⁷ Hudud al- Alam'da, "Pençul, Karlukların toprakları içinde, eskiden onun yöneticisi Dokuzguzlardan olurdu, şimdilerde orasını Hırızlar (Kırgızlar) yönetiyorlar"¹⁷²⁸ denilirken, Sin Tang Shu'da da, Kırgızların Uygurların şehrini zaptettikleri bahsedilir.¹⁷²⁹ Kırgızlar Uygur Devleti'ni yıldıktan sonra başta günümüz Moğolistan topraklarında olmak üzere Doğu Türkistan topraklarına kadarki eski Uygur şehirlerini ele geçirdiler.

Kırgızların kültürel durumu Cengiz döneminde Büyük Kırgız Devleti döneminden daha yüksek değildi; çok sayıda şehir ve yerleşmeden söz edilmektedir.¹⁷³⁰ Reşidüddin'de zikredilen Kırgızların efsanevi Kikas şehri hakkında da¹⁷³¹ çeşitli yorumlar mevcuttur. Belki de Reşidüddin'in zikrettiği "Kikas" şehri, Çin kaynaklarında zikredilen "Kemjuket" şehri idi.

Tarihçi Abdıkalkov'a göre, Yenisey'de küçük şehircikler vardı ve bunlar savaş zamanında barınak olarak kullanılıyordu; "Kırgız ulusu için şehirciklerin savaş zamanında sığınak olarak kullanıldığını tahmin edebiliriz. Miller daha sonraki dönemle ilgili, Rusların Kırgızların üç şehrini ele geçirdikten sonra boyun

¹⁷²⁴ M. Auezov, "Kırgizskaya Narodnaya Geroičeskaya Poyema "Manas", *Kırgizskiy Geroičeskiy Epos Manas*, Moskova 1961, s. 63; Manas Destanı'ndaki Kenjut şehri ile ilgili bkz: ("Kenjut", *Manas Entsiklopediya*, c. I, Bıřkek 1995, s. 290).

¹⁷²⁵ İ. M. Moldobayev, *Etnokul'turnıye Svyazi Kırgızov v Srednevekov'e*, Bışkek 2003, s. 68.

¹⁷²⁶ E. Buharalı, *A.g.t.*, s. 90.

¹⁷²⁷ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 90.

¹⁷²⁸ *KKTB*, c. I, s. 66; Barthold, bunun IX. yüzyıl sonu X. yüzyıl başları olabileceğini belirtir (*Soçineniya*, c. II, 1. Kitap, s. 492).

¹⁷²⁹ A. G. Malyavkin, *Materialı Po İstorii Uygurov v IX-XII Vekah*, Novosibirsk 1974, s. 27.

¹⁷³⁰ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 29.

¹⁷³¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 102.

eğdirdiklerini yazmıştır. Potapov Ak Üs'teki "taş şehircik"ın Yenisey Kırgızlarının eski merkezi olduğunu düşünüyor."¹⁷³²

Arkeolog Gotlib ve tarihçi-etnograf Butanaev, arkeolojik ve etnografik bilgileri karşılaştırarak Moğol dönemine ait Kırgızların 10 savunma kale örenini tespit etmiştir.¹⁷³³ Yuan Shi'de, Moğolların Yukarı Yenisey'de şehir duvarlarını aşmak için toplar (taş atıcılar) kullandıkları hakkında bilgiler mevcuttur.¹⁷³⁴ Gotlib ve Butanaev'in makalesinde, adı geçen kalelerin Moğolların saldırılarına karşı durmak için kurulup kullanıldığı bildirilir.

3.1.2 Moğollarda Şehir

Moğol kökenli halklar Kırgızlara kıyasla coğrafi olarak Çin'e yakın bulunduklarından dolayı şehir ile daha erken dönemlerde tanıştılar. Şehirler kurup kültürünü zenginleştiren ilk Moğol dilli halk Kitanlardır. Burada sadece tezimizle doğrudan ilgili olan günümüz Moğolistan topraklarında Kitanların inşa ettikleri kale ve şehirler üzerinde bilgi vereceğiz.

Kitanlar, Moğol boyları üzerinde etkisini arttırmak ve sınır bölgesindeki güvenliği sağlamak için günümüzde "Cengiz Han setti" olarak bilinen Kuzeydoğu Moğolistan, Baykal ötesi ve Çin'e kadar uzanan 700 km uzunluğunda set inşaa etti ve bu hattın güneyindeki bir günlük mesafeye şehirler zinciri yaptılar.¹⁷³⁵

Şimdilerde İç Moğolistan, Çin'in muhtelif bölgeleri ve Moğolistan topraklarında Kitanlara ait 36 şehir kalıntısı tespit edilmiştir.¹⁷³⁶ Günümüz Moğolistan

¹⁷³² A. Abdıkalkov, "O Rasselenii i Sostave Eniseyskih Kirgizov v XVII Vek", *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, c. V, Sayı: 3, Frunze 1963, s. 67; G. F. Miller, *İstoriya Sibiri*, c. I, Moskova-Leningrad 1937, s. 325; L. P. Potapov, *Proishojdeniye i Formirovaniye Hakasskoy Narodnosti*, Abakan 1957, s. 16.

¹⁷³³ A. İ. Gotlib, V. Ya. Butanaev, "İstoriçeskaya Osnova Hakasskogo Fol'klora o Krepostnih Sorujeniyah-Sve", *Pamyatniki Kirgizskoy Kul'turi v Severnoy i Tsentral'noy Azii*, Novosibirsk 1990, s. 132-145. Bilim dünyasında "Sıbee" veya "Sbe" olarak bilinen bu kalelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (A. İ. Gotlib, *Gornie Soorujeniya- Sve Hakassko-Minusinskoy Kotlovini*, Basılmamış Doktora Tezi, Novosibirsk 1999).

¹⁷³⁴ A. Ş. Kadirbaev, A.g.e., s. 64; S. G. Şkolyar, *Kitayskaya Doognestrel'naya Artilleriya*, Moskova 1980, s. 285.

¹⁷³⁵ N. N. Kradin, A. L. İvliev, S. A. Vasyutin, A.g.m., s. 54.

¹⁷³⁶ K. K. Kradin, "Urbanizatsionnie Protsessi v Koçevih İmperiyah", *Mongol'skaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan Ude 2008, s. 335; A. L. İvliev, *Hozyaystvo i Material'naya Kul'tura Kitaney Vremeni İmperii Lyao (Po Materialam Arheologičeskih İssledovaniy)*, Novosibirsk 1986, s. 266-275.

topraklarında bulunan Kitanlara ait şehirlerden en eskisi 944 yılında kurulan Hatun Hot şehridir. Arkeolojik kazılar ve tarihi belgelere bakarak burasının Kitanların askeri merkezi olduğunu söyleyebiliriz. Hatun Hot şehrinde 20 bin asker bulunuyordu.¹⁷³⁷ Kitanlar, imparatorluğun kuzeybatı sınırına 1004 yılında eski Kedun şehri yerine Chenzhou şehir kalesini kurdular ve buraya iki tümen asker gönderdiler.¹⁷³⁸ Kitanlara ait Moğolistan'da bulunan bir başka şehir Bars Hot I idi ve şehrin iki yüksek kulesi mevcuttu. Şehir öreninden dini mabedler, ahşaptan, demirden ve kemikten eşya, kaplar bulunmuştur.¹⁷³⁹ Yapılan bu şehirlerin en batıda olanı Harbuhın Balgas idi ve 500 bin metrekare üzerine kurulan şehirde 30 kule mevcuttu.¹⁷⁴⁰

Moğolistan'da kurulan Kitan dönemi şehirlerini çeşitli etnik unsurların yaşadığı, yerleşik-tarım kültürünü yaşatan, göçebelerin sürekli saldırısı sonucunda hayat şartlarının zor olduğu, devletin sınır yerleşim yerleri olarak tanımlayabiliriz.

Kitanlarda beş merkez uygulaması mevcuttu. Han yıl boyunca bu otaklarda sırasıyla ikamet ederdi. Bu yerler zamanla oraların yerleşim yerleri haline gelmesine sebep oldu.

Moğollar şehir hayatıyla daha sonraları tanıştılar. Nitekim seyyahlar Cengiz öncesi Moğolları hakkında; “Çadırlarda barınırlar; şehir, kale ve binaları yoktur.... Çinli hükümdarların seyahat sarayları gibi, önceden belirlenmiş daimi bir konak yerleri yoktur; bir ay ya da bir mevsimi geçirdikten sonra tekrar göç ederler”¹⁷⁴¹ bilgisini vermektedir.

Japon bilim adamı Siraisi Noriyuki, Moğolistan topraklarında XIII.-XIV. yüzyıllara ait 16 şehir ören yerinin tespit edildiğini bildirmiştir.¹⁷⁴² Moğolistan'da şehirlerin çoğu mevsimlik olarak kullanıldığından, inşaa edilmiş binalar azdı ve genelde çadırlar dikilirdi. Bilinen en büyük şehirleri de başkent Karakorum idi.

¹⁷³⁷ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 28; H. Perlee, “Kitanskies Goroda i Poseleniya Na Territorii Mongol'skoy Narodnoy Respubliki”, *Mongol'skiy Arheologicheskiy Sbornik*, Moskova 1962, s. 56.

¹⁷³⁸ K. K. Kradin, *A.g.m.*, s. 336. Kedun şehri ile Hatun Hot şehirlerinin aynı olmadığını belirtmekle birlikte, Kedun şehrinin Uygur dönemindeki Türkçe adının Hatun olduğuna da işaret etmeliyiz.

¹⁷³⁹ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 29.

¹⁷⁴⁰ N. N. Kradin, A. L. İvliev, S. A. Vasyutin, *A.g.m.*, s. 54.

¹⁷⁴¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 106, 107.

¹⁷⁴² A. R. Artemev, “Novie İssledovaniya Drevnemongolskih Gorodov Vostochnogo Zabaykalya”, *Vestnik DVO RAN*, Sayı: 2, Vladivostok 2005, s. 3.

Karakorum şehri 1220 yılında kuruldu. Büyük ihtimalle burası Malahite dağındaki eski şehir otağıdır. Burası XII. yüzyılda Kereit hanı Tahay Balgas'ın otağı idi.¹⁷⁴³ Moğollarda ilk kalıcı şehri Ögedey 1229 yılından sonra kurdu. Danışmanlarının sözlerine kulak veren Ögedey, “Tümen amgalan” (Van An Gun) On Bin Yıllık Dünya Sarayı) inşaatını başlattı ve diğer prenslere de kendilerine saray kurma talimatı verdi. 1235 yılında sarayın inşaatı tamamlandı ama bir yıl geçmeden Ögedey başkenti 40 km kuzeye taşıdı. Ondan bir yıl geçtikten sonra yeni bir şehrin ve sarayın planları hazırlanmaya başlandı. Bu Kitanlarda gördüğümüz bozkır geleneğinin Moğollar tarafından yaşatılmasıydı. Ögedey'in bahardaki otağı Karakorum civarıydı. Yazın çayırlarda, son baharda Karakorum'dan bir günlük uzaklıkta bulunan Usunkul'daki Kuşe Nor'da, kışın Ong Hin'de otururdu.¹⁷⁴⁴ Başkent'in güneye taşınması ve 1252 yılında Hulagu'nun İran'a doğru sefere çıkmasıyla Karakorum ve çevresi gözden düşmüş, 1368 yılında Yuan Devleti'nin yıkılmasından sonra Çinli askerler tarafından yerle bir edilmiştir.¹⁷⁴⁵

Moğol devrine ait bir başka şehir Baykal ötesinde bulunan ve Hasar'ın ikamet ettiği Hirhirin şehridir. Arkeolojik kazı sonuçlarına göre, idari merkez olarak kullanılan şehir bir yangın sonucu çok fazla yaşamadan harabeye dönüşmüştür.¹⁷⁴⁶ Hirhirin şehriden 50 km kuzeyde, Konduy ve Barun Konduy nehirleri arasında aynı adı taşıyan şehir Yuan döneminde kurulmuş ve devletin yıkılmasıyla birlikte tarihe karışmıştır. Konduy şehrinin özelliği Yuan Devleti'ne has mimari özellikleri kendinde barındırması ve bu mimarinin Baykal ötesine kadar taşınmasıdır.¹⁷⁴⁷

Günümüz Tuva topraklarında XI.-XIII. yüzyıllara ait Mogoy, Mecegey ve Elegest şehir ören yerleri mevcuttur. Bunların ortak özelliği şehir etrafının surlarla çevrilmiş olmamasıydı.¹⁷⁴⁸ Marko Polo, bu durumu şöyle açıklıyor; “Çin ve Moğol toprakları ve çevrelerinde satkın (hain) ve sadık olmayan, isyan etmeye meyilli

¹⁷⁴³ V. N. Tkaçev, *A.g.m.*, s. 223.

¹⁷⁴⁴ E. Lun Li, *A.g.e.*, s. 539-530; V. N. Tkaçev, *A.g.m.*, s. 226.

¹⁷⁴⁵ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 40.

¹⁷⁴⁶ S. V. Kiselev, “Gorod Na Reke Hir-Hira”, *Drevnemongol'skie Goroda*, Moskova 1965, s. 23-58.

¹⁷⁴⁷ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 41-42.

¹⁷⁴⁸ Nyam Osorin Tsultem, *A.g.e.*, s. 44; Bu ören şehirlerin şimdiki durumuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (D. K. Tuluş, “Sovremennoe Sostoyanie Drevnemongol'skih Gorodiş Na Territorii Respubliki Tıva”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya*, c. 23, No. 3, Tomsk 2013, s. 302-304).

kimseler çoktur. Bunun için büyük şehir ve insanların çok yaşadığı yerlerde asker bulundurulur. Onlar şehirde değil, şehrin dört veya beş mil uzağında bulunurlardı. Şehirlere ise kapı ve sur yapılmasına izin verilmezdi ki askerler engelle karşılaşmadan oraya girebilsinler. Böylece itaat altındaki halklar sakin kalıyor ve isyan etmiyorlardı.”¹⁷⁴⁹

Baykal çevresindeki Moğol devrine ait şehir kalıntılarını inceleyen Artemev, XIII. yüzyılda Baykal’ın doğusunda altı yerleşim yerinin bulunduğunu ve bunlardan ikisinin büyük şehir olduğunu, buradaki ahalinin çoğunun da o dönemde yerleşik hayat tarzına geçtiğini, bölgede sanayi, ticaret, hayvancılık ve ziraatın geliştiğini belirtir.¹⁷⁵⁰

IX. yüzyılda Kırgızlar, XIII. yüzyıl ve devamında Moğollar pek çok şehre sahip oldular. Fakat hem Kırgızlar, hem de Moğol yöneticiler bazı teşebbüslerine rağmen bu şehirleri yaşatamadılar, kendileri de şehirli olamadılar. Konargöçer hayat tarzı için şehir lüzumsuz, kullanışsız bir yerdi. İlerleyen yüzyıllarda Kırgızlar ve Moğolların konargöçer yaşama devam etmeleri, onlardaki şehirler hakkında da fazla söz söylememizi zorlaştırıyor. Lakin, savunma amaçlı kale veya kale tarzı yerlerin her iki halkta da olduğunu söyleyebiliriz. Kitanlarda ve Moğollarda görülen başkentin yıl boyu Han ile birlikte taşınması olayının Kırgızlarda olmadığını görüyoruz.

3.2 Çadır

3.2.1 Kırgızlarda Çadır

Çadır konargöçer halkların olmazsa olmazlarından. Kırgızlar ahşap iskeletli keçe çadırlarda yaşamlarını sürdürdüler. Maalesef, Kırgız çadırı hakkında tarihi bilgilere sahip değiliz. Ahşaptan olmasından dolayı, Kırgız çadırı ile ilgili arkeolojik bilgiler de mevcut değildir. Konu ile ilgili Çin kaynaklarında tek tük bilgilere rastlıyoruz.

¹⁷⁴⁹ *Kniga Marko Polo*, Moskova 1956, s. 280.

¹⁷⁵⁰ A. R. Artemev, “Novie İssledovaniya Drevnemongolskih Gorodov Vostochnogo Zabaykalya”, *Vestnik DVO RAN*, Sayı: 2, Vladivostok 2005, s. 17.

Taipin Huan-yuiy Tsi-zi eserinde, Kırgız kağanının çadırı hakkında, Ace'nin ordasına ağaç sütunlar dikerek etrafını çevirmişler; büyük keçeden ev kurup ona Tszaodıçci adını vermişler¹⁷⁵¹ bilgisi verilir. Bahsi geçen eserin başka bir yerinde, “Onların yöneticilerinden en alt sınıftakilerine kadar küçük çadır evlerde yaşarlar ve bununla birlikte ağaçtan, deriden de ev yaparlar”¹⁷⁵² denilmiştir. Ögel, Kırgız beyinin çadırının keçeden olduğunu, halk arasında ise ağaç ve çitler ile yapılan evlerin daha yaygın olduğu yazar.¹⁷⁵³

Kırgız evleri ortamlarını ve tarım-hayvancılık karışımı ekonomilerini iyi yansıtmaktaydı; Çinlilere göre, Kırgızlar çadırlarının yanı sıra özellikle kış soğğundan korunmak için ağaç kabuklarından yapılmış ahşap evlere sahiptiler.¹⁷⁵⁴

3.2.2 Moğollarda Çadır

Tarihi Kırgız çadırı hakkında fazla bilgimiz yokken, Moğolların yaşadıkları çadırlar hakkında ayrıntılı bilgilere sahibiz. Moğol çadırının tekamülü şöyle bir seyir izlemiştir; 1) ormanlı avcılarının salaşı, 2) hayvan derisiyle örtülen çadır, 3) boyunlu çadır, 4) keçeden Türk çadırı.¹⁷⁵⁵

Bozkır göçebelerinin orman halklarından farkı, evlerinin keçeden olmasıdır. Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitlerin evleri keçedendi. Ayrıca bunlarda araba evler mevcuttu.¹⁷⁵⁶ Moğollarda araba evlerin çok sık kullanıldığını, Gizli Tarih'teki Cengiz Han'ın mecazi anlamda kullandığı şu sözlerinden de anlayabiliriz; “İki oklu arabanın, bir oku kırılırsa, öküz onu çekemez... İki tekerlekli arabanın, bir tekerleği kırılırsa, gidemez.”¹⁷⁵⁷

Seyahatnamelerde çadır arabalar şöyle anlatılır; Çadırlarda barınırlar; şehir, kale ve binaları yoktur. Suyun temizi, otlığın tazesinin bulunduğu yere göre göç ederek yaşarlar. Tatar hükümdarının sarayı da göç eder. Öküz, at ve develer arabayı çeker; arabanın üzerine kurdukları çadır içinde keyif çatarlar. Bu arabaya, “çadırılı

¹⁷⁵¹ KKTB, c. II, s. 42.

¹⁷⁵² KKTB, c. II, s. 43.

¹⁷⁵³ B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I. Ankara 1981, s. 342-343.

¹⁷⁵⁴ M. R. Drompp, *A.g.m.*, s. 401.

¹⁷⁵⁵ Vladimirtsov, *A.g.e.*, s. 60, 68.

¹⁷⁵⁶ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 51.

¹⁷⁵⁷ MGT, parag. 177, s. 100.

araba” derler. Çadırılı arabanın dört köşesine ağaç direk dikerler ya da tahtaları birbirleri üzerine, duvar gibi örerek koyarlar; nedeni ise Tanrı’ya saygı gösterisinde bulunmaktır. Bazen buna erzak arabası da denir.¹⁷⁵⁸

Moğol çadırının iki çeşidi vardır. Yang jing şehrinde kullanılan çadırlarda, söğüt ağacını örerek bir çadır yaparlar ve bu çadır, güneyde (Çin’de) bambu ile yapılan kalkana benzer olup çekilerek açılır, itilerek kapatılır. Çadırın ön kısmında kapı girişi yapılır ve şemsiyeye benzer biçimde, ağaç çubukları ile bu girişe bir tavan yaparlar. Çadırın üst kısmına bir delik açarlar ve buna “baca çıkışı” derler. Tamamen keçe ile örtüldüğü için, sonradan kaldırılıp atlara yüklenmesi çok kolaydır. Moğolistan’da ise, söğüt ile çember şeklindeki bir çadırı keçe ile sağlam bir şekilde kapladıkları için, kaldırması çok zordur; o yüzden araba üzerine konulurlar. Çevredeki otlar ve sular tükendiğinde, göç ederler. Göç etmek için uygun veya uğurlu gün anlayışları yoktur.¹⁷⁵⁹

Cengiz Camuha’dan Merkitlere karşı yardım isterken, “Çadır bacasından girerek, Çadır direğini devirelim,... Onun kutsal çadır direğini parçalayarak, Bütün ulusunu yerle yeksan edelim!”¹⁷⁶⁰ demesinden çadırın bir devlet alameti olduğunu da anlıyoruz.

Batılı seyyahlar da Moğolların çadırlarını merak etmiş, ayrıntılı bilgiler vermişlerdir; “Dairesel bir çerçeve üzerinde ot örgülerinden yurtlarını, uyudukları ve oturdukları çadırları yaparlar. Payandalar, yukarıda bir çemberin içine doğru birlikte giden dallardan teşkil edilir. Bunun üzerinde yaka biçiminde bir baca yükselir. Çatıyı, beyaz keçe ile kaplarlar ve bunu parlaması için sık sık kireç, beyaz toprak ve kemik unu ile sıvarlar. Nadiren siyah keçe de kullanırlar. Bacanın etrafını resimli keçelerle çevirerek süslerler. Girişin önünde de renkli nakışlarla süslenmiş bir keçe asarlar. Bu nakışları asma kütüğü, ağaçlar, kuşlar ve vahşi hayvan figürleri teşkil eder.

¹⁷⁵⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 106; Ebülгази Bahadır Han, Tatar Han’ı yenen Oğuz Han’ın insanlarından birinin ganimetleri tanımak için arabayı icat ettiğini ve buna kank adını verdiklerinden bahseder (*Türklerin Soy Kültüğü*, Haz. Muharrem Ergin, İstanbul Tarihsiz, s. 30).

¹⁷⁵⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 107-108.

¹⁷⁶⁰ *MGT.*, parag. 105, s. 46.

Bu yurtları otuz ayak genişliğinde inşa ederler... Bir arabanın önünde yirmi beş öküz gördüm, bunlar bir sırada yan yana on bir çadır ve önlerinde bir on bir çadır büyüklüğünde bir çadırı çekmekteydi...

Yurtlarını arabalardan indirdiklerinde, girişi güney istikametine doğru yerleştirirler. Çadırın her iki tarafına, stok kaplarının bulunduğu arabaları koyarlar. Yurtlarının girişini güneye doğru çevirdikten sonra, hükümdarlarının karargahını kuzeye koyarlar. Kadınların çadırları daima bunların doğusunda, yani oturduğu yere göre güneye bakan hükümdarın çadırının solundadır. Erkeklerin yeri daima batıda, yani hükümdarın sağındadır. Erkekler yurda girdikleri zaman, ok sadaklarını asla kadınlar tarafına asmazlar.....¹⁷⁶¹

Marco Polo, ayrıca küçük çadırlardan da bahseder; “Bu evlerin yanı sıra iki tekerlekli taşınabilir küçük çadırlar da var; çadırları da evleri gibi keçe kaplı ve yağmurdan içleri ıslanmıyor. Evlerini taşırken deve ve öküz kullanıyorlar. Küçük iki tekerlekli çadırlarda ise karılarıyla çocuklarını ve mutfak için gerekli eşyalarını taşıyorlar.”¹⁷⁶² Bu çadırlarda erzak ve diğer eşyalarını koydukları sandıkları da vardı; “ince ve soyulmuş çubuklardan dört köşe sandığa benzeyen kaplar hazırlarlar. Aynı çubuklardan bir koruyucu tavan gererler ve ön tarafta küçük bir giriş yaparlar. Bu sandık veya kulübeciği siyah keçe ile kaplarlar. Bunu içyağı veya koyun sütü ile sıvayarak, yağmura karşı korunmayı sağlarlar ve ayrıca figürlerle süslerler. İçine değerli eşyalarını koydukları bu sandıkları, develerin çektiği ve dereleri de geçebilecekleri yüksek arabalara yerleştirirler. Bu sandıkları asla arabadan indirmezler.”¹⁷⁶³

3.2.3 Kırgız ve Moğollarda Çadır İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgız ve Moğol çadırları hakkında ilk göze batan, Kırgız çadırı ile ilgili tarihi kaynakların kıtlığına kıyasla Moğol çadırı hakkında seyyahların notları başta olmak üzere ayrıntılı tarihi bilgilerin mevcut olmasıdır. Buna rağmen Kırgız ve Moğolların çadırlarının benzerlik ve farklılıkları hakkında birkaç cümle söyleyebiliriz.

¹⁷⁶¹ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 32-33.

¹⁷⁶² Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 69.

¹⁷⁶³ W. Rubruk, A.g.e., s. 33.

Öncelikle Moğolların yaygın şekilde arabalı ev kullandıklarını, Kırgızlarda ise bunun görülmediğini belirtmeliyiz. Moğollar çadır evlerine “ger” derler. Kırgızlar ve diğer Türk halkları çadır evlerinin ahşaptan yapılan duvarlarına “kerege” derler. Dıbo, Divani Lugati Türk’teki “kirdeş”- aynı evi paylaşan kişi, komşu kelimesindeki “kir”in Moğolca “ger”den alınmış olduğunu, “gër”in Altay dil ailesinde ev, ev duvarı anlamına geldiğini belirterek, Türk-Moğol ortak köküne işaret eder.¹⁷⁶⁴ Bu bağlamda Kırgızca “kerege” ile Moğolca “ger” kelimelerinin birbirleriyle bağlantılı olabileceğini söyleyebiliriz. Kırgız çadırındaki dikey çadır iskeletleri olan “uuk”, Moğollarda da “ug”¹⁷⁶⁵ şeklinde geçmektedir.

Hazaraların zenginleri tarafından kullanan ve günümüz göçebe halklarından farklı olarak daha yüksek ve tepesi daha sivri olan “hanai hırğa”nın Gafferberg’in ispat etmeye çalıştığı gibi en eski Moğol çadırlarından olduğunu kabul edecek olursak,¹⁷⁶⁶ günümüz Moğol çadırlarının Türklerinkine benzediğini söyleyebiliriz.

3.3 Yemek Kültürü

3.3.1 Kırgızlarda Yemek Kültürü

Kırgızların yemek kültürü ile ilgili Çin kaynakları, seyahatnameler ve arkeolojik kazılarda biraz bilgiler verilmektedir. Doğal olarak et ile süt ana tüketim unsurları olarak ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında ticaret yolları ile Kırgız ülkesine süslü yemek kaplarının geldiğini, bunların bazılarının yerli üretim olduğunu da görebilmekteyiz.

Çin kaynaklarında Kırgızların yemek kültürü şu şekilde özetlenir; “İçki yapmak ve rakı hazırlamak için ürünleri kaynatırlar. Buğdayı küçük el değirmeniyle un yaparlar. Ace’nin yemeğine un katarlar. Kara halk sadece at ve deve etiyle

¹⁷⁶⁴ A. V. Dıbo, “Mongolizmi u Mahmuda Kaşgarskogo?”, *Altaica X*, Moskova 2005, s. 53.

¹⁷⁶⁵ L. L. Viktorova, “Mongol’skie Fondı Muzeya Antropologii i Etnografii İm. Petra Velikogo”, *SMAE*, c. XLI, Leningrad 1987, s. 108; Afhanistan’a göç eden Hazaralar “uuk”a “huk” diyorlar ve bunların sayısı 45 oluyor (E. G. Gafferberg, “Hazareyskaya Yurta Hanai Hırğa (K Voprosu Ob İstorii Koçevogo Jilişa)”, *SMAE*, c. XIV, Moskova Leningrad 1953, s. 76).

¹⁷⁶⁶ Hazaraların çadırıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (E. G. Gafferberg, *A.g.m.*, s. 72-92).

beslenirler. Yemeği elleriyle yerler.”¹⁷⁶⁷ Buharalı ise Ebu Dula’f’a atıf yaparak Kırgızların deve eti tüketmediklerini, bunun da muhtemelen bu hayvanın taşıma aracı olarak kullanılmasından ileri gelmiş olabileceğini bildirir.¹⁷⁶⁸ Sin Tang Shu’da ise; “Et ve at sütü ile beslenirler. Sadece Ace tahıldan yapılan “kiriçme”¹⁷⁶⁹ içer” denilmektedir.¹⁷⁷⁰

Arkeolojik kazılarda Kıştımların mezarlarından bol bol et bulunmuştur. Kırgız asilleri yemeklerde pahalı metal kaplar, altın ve gümüş maşrapa, ibrikler kullanıyordu. Bazen ithal vernikli taslara da rastlanıyordu.¹⁷⁷¹ Kırgız vazoları silindirik kalıpla süsleniyor ve kaynaklara göre Kırgızların ekmekten yapılmış şaraplarını muhafaza etmek için kullanılıyordu.¹⁷⁷² Arkeologlar da Kırgız mezarlarında bulunan vazolarda, Çin kaynaklarında bahsedilen “ekmekten yapılmış şarap”ların bulunabileceğini varsayıyorlar.¹⁷⁷³

Yine arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler, Kırgızların ne tür et tükettikleri hakkında da bize ip uçları veriyor. Evtyuhova’nın Yenisey bölgesinde yaptığı kazılarda, koyun 49.5%, at 18%, inek 32%, bir kuş ve iki balık kemik kalıntıları elde edilmiştir.¹⁷⁷⁴

Hakaslar koyunun karnından delik açarak kalbine giden kan damarını koparmak suretiyle keserler. Bu tür koyun kesmeye “özep” terimini kullanırlardı. Koyunun boğazını kesmek veya hayvanı baltayla alnına vurarak öldürmek günah sayılırdı. Büyük baş hayvanları da ensesine bıçak vurarak öldürürlerdi ve buna da “çölümnep” derlerdi. Hayvanı kesmeden önce doyururlar ve güneşin battığı tarafa doğru yatırarak öldürürlerdi. Kesilen hayvanın kemiklerini de kırmazlardı.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁶⁷ KKTB, c. II, s. 43-44.

¹⁷⁶⁸ E. Buharalı, *A.g.t.*, s. 92.

¹⁷⁶⁹ Bozoya şeker koyularak açıtılan içeceklerin bir türü (K. K. Yudahin, *Kırgızça-Orucça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 389).

¹⁷⁷⁰ KKTB, c. II, s. 50.

¹⁷⁷¹ L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskiye Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948, resim no. 4, 67, 69, 70, 71, 72, 85.

¹⁷⁷² N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy...*, s. 351.

¹⁷⁷³ *Drevnaya Sibir’. Putevoditel Po Vistavke “Kul’tura i İskusstvo Drevnego Naseleniya Sibiri. VII Vek Do N.E.- XIII Vek N.E.”*, Leningrad 1976, s. 127.

¹⁷⁷⁴ L. A. Evtyuhova, “Kırgızskoe Poselenie u Sela Malie Kopenı”, *KSİİMK*, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1949, s. 163.

¹⁷⁷⁵ V. Ya. Butanayev, *Hooray As-Tamahtarı*, Abakan 1994, s. 1.

3.3.2 Moğollarda Yemek Kültürü

Moğollarda yemek kültürü hakkında bahsederken, öncelikle Moğolların yemeğe başlamadan önce ruhlara yemek ikram ettiklerini, ondan sonra yemeğe başladıklarına şahit oluyoruz.¹⁷⁷⁶ Moğollar mevsimine göre yemeklerini yerlerdi. Bu hanlar için de geçerli bir durumdu. Han ordasında özel kimseler bulunur ve sonbaharın sonları ve kış aylarının başlarında etleri dondurarak kışa saklardı.¹⁷⁷⁷

Genelde koyun ve sığır eti yenir; büyük bir toy veya ziyafet verilmedikçe, at eti yemezlerdi. Eti en çok kavurarak yerler ve on yemekten sadece ikisinde veya üçünde eti haşlayıp yerlerdi. Eti, ilkin, parçalara ayıran kişi yer; sonra diğerlerine dağıtırdı.¹⁷⁷⁸ Yemeklere tuzdan başka bir şey katmazlardı.¹⁷⁷⁹ Onların etleri çok lezzetlidir, çünkü onların yaylaları çok iyidir. Tatarlar at sütüne çok değer verirlerdi.¹⁷⁸⁰

Dokuzuncu aydan ikinci aya kadar avladıkları hayvanların eti ile yetindikleri için fazladan koyun kesmezlerdi.¹⁷⁸¹ Ayrıca fakirler, av dönemi dışında da çeşitli fareleri ve tavşanları avlayarak karınlarını doyururlardı.¹⁷⁸² Etin her cinsini de serbestçe yiyorlardı. At eti, köpek eti gibi.¹⁷⁸³

Moğol askerleri sefere çıkarken yanlarında fazla ağırlık taşımıyorlar. “İki deri kese taşıyorlar yanlarında, birinde kımız diğerinde et bulunuyor.... Bazan atla yol alırken bile kurutulmuş süt gibi gıdalarını alıyorlar. Kurutulmuş süt de pastaya benziyor.”¹⁷⁸⁴ Eğer Çin’e karşı sefere çıkarsa, yolda koyunları tükettikten sonra tavşan, geyik ve yaban domuzlarını ok ile avlar ve yerler. Son yıllarda, pirinç ile yetinen Çin halkını esaret altına alıp köle olarak çalıştırmaktan başka, onların buğday ve pirincini de zorla alıp kendi ordugahına getirerek suda kaynatıp yemeye başladılar.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁷⁶ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 34-37.

¹⁷⁷⁷ A. Ş. Kadirbaev, *A.g.e.*, s. 50.

¹⁷⁷⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 109.

¹⁷⁷⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 110

¹⁷⁸⁰ *Barbaro i Kontarini o Rossii: K İstorii İtalo-Russkih Svyazey v XV Veka*, Leningrad 1971, s. 223.

¹⁷⁸¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 111-112.

¹⁷⁸² W. Rubruk, *A.g.e.*, s. 37.

¹⁷⁸³ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 69.

¹⁷⁸⁴ Marco Polo, *A.g.e.*, s. 71-72.

¹⁷⁸⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 74.

Ekmek kat'iyen yemezlerdi.¹⁷⁸⁶ Yazın kımız içtikleri sürece, diğer yiyeceklerle ilgilenmezler. Bu zaman zarfında bir öküz veya at öldüğünde, etini kuruturlar, küçük parçalar halinde keserler ve güneşin altında duvara asarlar. Tuzlanmayınca derhal kurur ve kötü kokmaz. Barsaklardan sucuk yaparlar, en lezzetlisi domuz sucuğudur. Bunu taze iken yerler. Diğer etleri kışa kadar saklarlar.... Bir koyunun etinden elli, yüz kişiye yedirirler. Bunu ince parçalara ayırıp, su ve tuzla birlikte bir kaba koyarlar. Bu hazırladıkları yegane et suyudur. Yemeğe katılanlar sayılarına göre bir iki parça eti, bıçak ucuyla ya da bizim şarap içerisinde pişirdiğimiz armut veya diğer meyveleri yerken yaptığımız gibi, çatallarla alıp yerler. Koyunun eti bölünmeden önce evin reisi bunu, hiç kimseye vermeden tek başına bitirmelidir. Şayet yiyip bitiremezse, o zaman bu et parçasını eğer yanında hizmetçisi varsa saklaması için ona verir. Ya da parçayı captorgayında muhafaza eder. Captorgay, böyle şeyler için beraberinde taşıdıkları dört köşe bir çantadır. Kemikleri de bunları kemirmeye vakitleri olmadığı zaman söz konusu çantaların içine atarlar. Kemikleri sonradan kemirirler, çünkü onlarda hiçbir yiyecek maddesi israf edilmemelidir.¹⁷⁸⁷

Tarihi kaynaklar ile birlikte arkeolojik kazılardan da Moğolların ne tür et tükettiklerini tahmin edebiliyoruz. E. A. Antipina, Hasar'ın oğlu Esungu Han'a ait şehir kazılarında elde edilen kırık kemiklerin yüzdesini çıkarmıştır. Buna göre, % 37 büyükbaş hayvanları, % 25.9 atlara, 10.6 küçükbaş hayvanları, % 3 develere, % 0.5 köpeklere, % 0.2 ceylanlara, % 0.1 domuz ve dağ sıçanlarına ait olduğu görülür.¹⁷⁸⁸

İnek sütünden de öncelikle yağ elde ederler ve iyice pişirirler. Tuzlanmamış ve kuvvetli pişirilmiş yağ bozulmaz ve bunu kış için saklarlar. Yağı alındıktan sonra kalan sütü daha sonra pişirmek üzere ekşitirler. Pişirildikten sonra elde edilen lor, demir gibi sertleşinceye kadar güneşte kuruturlar. Bu da kış için torbalarda muhafaza edilir. Kışın sütleri eksik olunca, gruit (muhtemelen kurut) dedikleri peyniri bir tuluma koyarak, çözülmesi için üzerine sıcak su dökerler. Bu şekilde elde edilen sıvı da ekşimsi olur ve süt niyetine içilir. (Moğollar) saf su içmekten kendilerini korurlar.¹⁷⁸⁹

¹⁷⁸⁶ Aknerli Grigor, *A.g.e.*, s. 7.

¹⁷⁸⁷ W. Rubruk, *A.g.e.*, s. 35-36.

¹⁷⁸⁸ A. R. Artemev, "Novie İssledovaniya Drevnemongolskih Gorodov Vostochnogo Zabaykalya", *Vestnik DVO RAN*, Sayı: 2, Vladivostok 2005, s. 13.

¹⁷⁸⁹ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 37.

Onlar, sadece kısrak sütünü içip açlıklarını gidermekle yetinirler. Bir kısrakın sütü, üç kişiyi rahatça doyurabilir. Sürekli kısrak sütü içer ve koyun kesip yerler.¹⁷⁹⁰ Yazın sadece kısrak sütünden yapılan ve daima çadırın girişinin yanında bulunan kosmos (kımız) içerler.¹⁷⁹¹

Hükümdarları için de kara kımız yaparlar. Kısrak sütü bilindiği gibi koyulaşmaz. Bu yüzden öyle çalkalarlar ki, sütün kalın kısmı dibe çöker, tıpkı şarabın mayasının dibe çöküp, geri kalanının süt kesığının suyu şeklinde üste çıkması gibi. Dibe çöken kısım hizmetçilere verilir ve iyi bir uyku ilacıdır. Hükümdarlar açık sıvı kısmını içerler; bu pratikte çok hafif ve uyarıcı bir içkidir.¹⁷⁹²

Hayvanları hem erkekler, hem de kadınlar sağarlardı.¹⁷⁹³ Temuçin'in Borçı ile ilk tanışması, erkeklerin at sağdığına dair bilinen bir örnektir.

3.3.3 Kırgızlar ve Moğollarda Ortak Yiyecek ve İçecekler

Manas Destanı'ndaki yiyecekleri araştıran Cumakunova, destanda tespit ettiği yiyecek adlarının çoğunun Moğol dillerinde eşdeğerinin olduğunu ve bunun ortak göçebe kültürden ve coğrafi çevre, yaşam tarzlarının aynı olmasından kaynaklandığına bağlar.¹⁷⁹⁴ Burada hem Kırgızlarda, hem de Moğollarda aynı adla bilinen benzer yiyecek ve içecekler hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Kırgızca *karta* “atın gödeni ve ondan yapılan yemek”. Bur. *hyata* “atın ince bağırsağı” anlamındadır.¹⁷⁹⁵ Kırgızca bitişik *sorpo-şilen* kelimesindeki şu anda anlam taşımayan *şilen* kısmının Moğolca *şöl*, Kalmukça *şul* ile aynı kökten olması, (şil/e/n)

¹⁷⁹⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 73.

¹⁷⁹¹ W. Rubruk, A.g.e., s. 35; Rubruk, Moğollarda kımızın hazırlanmasını şöyle anlatır: Yere saplanmış iki ok üzerinde zemine bir şerit gererler. Yaklaşık saat dokuza doğru tayı bunlara bağlarlar. Onların yanına kısrakları koyarak sağarlardı. Bir ana at şayet azarsa, bir kişi tayı alarak onun altına koyar ve biraz emzirtir sonra tekrar geri getirir....süt tazeyken büyük bir tulumun veya buna benzer bir şeyin içine dökülür ve özel olarak yapılmış bir tokmakla yağı çıkarılır... Şüt şimdi, şarap gibi ekşiyip mayalanana kadar öylece kuvvetli dövülür. Geri alındığında yağ da elde edilmiş olur. Sonra sütü denerler ve olmuşa içerler (A.g.e., s. 36).

¹⁷⁹² W. Rubruk, A.g.e., s. 36-37.

¹⁷⁹³ A. Ş. Kadirbaev, A.g.e., s. 50.

¹⁷⁹⁴ G. Cumakunova, A.g.e., s. 102.

¹⁷⁹⁵ G. Cumakunova, A.g.e., s. 112. Antonov, *hyata*'nın Türk sözü olduğunu söylüyor (N. K. Antonov, *Materialy Po İstoričeskoj Leksike Yakutskogo Yazıka*, Yakutsk 1971, s. 29).

sonrakinin Kırgızlara çoktan geçmiş olabileceğinin kanıtıdır.¹⁷⁹⁶ *Çık* “çığ, yaş, nemli, rutubetli”. Moğ. *çiğ* ve Kalm. *çiğ* de bu anlamdadır.¹⁷⁹⁷

Kırgızca’ya Moğolca’dan ve Tibetçe’den alınmış olan eski kelimelerin biri de etin başka bir adı – *narın*dır. *Narın* “üzerine çorba dökülmüş ve ufak doğranmış etten ibaret olan yemek”... Bütün belirtilerine göre, Moğol dillerinden geçtiği açık görülmekte olan *narın*, esasında Kalm. *närn* “ufak, ince, dar” manasını taşır. Kırgızistan’daki çok ince ve dar geçit yeri, ayrıca dar ve uzun dağ ırmağının da *Narın* adında olması kelimenin esas manasını desteklemektedir.¹⁷⁹⁸

Kımıran, “su karıştırılan süt veya yoğurt”. Kalm. *kimr*, Moğ. *kımır*, Bur. *kimar* “ekşi süt katılan sudan yapılmış içecek” anlamındadır.¹⁷⁹⁹

Arak “rakı”. Eski Moğ. *arahi*, Moğ., Bur. *arhu(n)* “rakı, şarap, süttten yapılan alkollü içki”. Moğol dillerinin en erken yazılı kaynaklarında bile *arak* kelimesinin bulunması dikkat çekicidir. Bu vaka *arak* kelimesinin Türklere ve Moğollara da çok eskiden geçmesinin kanıtıdır.¹⁸⁰⁰ Hem Kırgızlar, hem Moğollar rakıyı süt ürünlerinden hazırlıyorlardı. Manas Destanı’nda bunun nasıl hazırlandığı şöyle anlatılır; “Altı azamat çaptırdı, Altı cüz meşte kımızdı, Ayal kılbay Taptırdı, Cer oçoktu kazdırıp, Cez kapkaktuu kazandan, Cetimişin astırıp, Küçtüü bolsun *arak* dep, Küçaladan saldırıp, Üç elige kelgende, Üzüp-üzüp aldırıp” (Altı yiğit gönderdi, Altı yüz tulum kımızdı, Hiç durmadan buldurdu, Yer ocağı kazdırıp, Bakır kapaklı kazandan, Yetmişini astırıp, Güçlü olsun rakı diye, Kurtkökü otundan saldırıp, Üç parmak kalınlığında, Kesip-kesip aldırıp).¹⁸⁰¹ Bu bağlamda Kırgızca’daki *koroson arak* “en sert rakı”, Moğolcadaki *koraya(n)*, Bur. *horzon-hurza* “üç defa imbikten çekilmiş rakı” sözlerinin de eşdeğer anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kırgız ve Moğollarda “*ok*” adlı içecekten bahsedilir. Moğollarda bunun örneğini, toy açılışında aksakallı biri tarafından manzumi olarak söylenen uğurlu sözlerden görüyoruz. “Arvan salaa mutart ni, Ayasluulanhan barisan ene idee bol,

¹⁷⁹⁶ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 114.

¹⁷⁹⁷ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 114.

¹⁷⁹⁸ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 110-111.

¹⁷⁹⁹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 136.

¹⁸⁰⁰ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 130-131.

¹⁸⁰¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 131.

Agaar hurmastın ornoos buusan, Aadar hurın çiiğeer urgasan, Altan tarianı maani *oqi*, Arhi nertei ariun çanartai” (On parmaklı elimizde, Saygı ile tuttuğumuz bu içecek ise, Gökyüzü mıntıkasından indirilmiş, Kudretli yağmurun bereketiyle yetişen, Altın buğday’nın *oqi*, Rakı adlı kutsal şıfalı).¹⁸⁰² Kırgızlarda ise Manas Destanı’nda, kımızdan yapılmış güçlü rakı, ispiroto olan *ok*, yaralılara içirilerek onların kusmasını sağlayıp, içerde biriken kanı temizliyordu. Destanda olay şöyle anlatılır; “Caradardın baarisın, Castık koyup başına, Ok jutkurup okşutup, Tintüür menen türtkülöp, Bekitken oktu kopşutup” (Yaralıların tamamını, Başlarına yastık koyarak, Ok içirip kusturup, tintüür¹⁸⁰³ ile dürterek, içe giren (yay, tüfek) oku yerinden oynatıp).¹⁸⁰⁴

Hem Kırgızlar, hem de Moğolların ana yemeği et ve süten oluşuyordu. Bundan dolayı pek çok benzer yemeklerinin olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda Kırgızca *daam* “yemek, yiyecek, tat” kelimesinin Moğ. *amt*, Kalm. *dam* (tat)¹⁸⁰⁵ aynı olduğunu söyleyebiliriz. Bu benzerlikler yemek kültürüne de karşılıklı olarak yansımıştır. Örneğin, Kırgızlarda olduğu gibi Moğollarda da koyun kafası saygın misafire verilirdi.

Konargöçer yemek kültürü zamanla folklor bilgilerinde de yerini almıştır. Etin Moğolca adı olan “makana”, Manas Destanı’nda Kalmukların konuşması vasıtasıyla anlatılır; “Kalmagınça kaldırap, Bıstıbtı dep makanın, Baladan surayt baldırap” (Kalmuklarca mırıldap, Pişti mi diye etiniz, Çocuğa sordu gümbürdep...).¹⁸⁰⁶

Bazı bilim adamları Türklerle Moğollar arasındaki temel farklardan birinin Moğollarda domuz etinin tüketildiği olarak gösterirler. Konu ile ilgili ilginç bir bilgiyi de Bennigsen şöyle yazar; “Kırgız rivayetlerinde domuzun insan cinsinden olduğu ve bundan dolayı onun etinin yenilmesinin yasaklandığıyla ilgili bilgiler var.”¹⁸⁰⁷

¹⁸⁰² *Mongol Ardyn Yerööl Magtaal, Zugaa Üg, Ügen Togloom*, Derleyen Ts. Ölzihutag, Ulaanbaatar 1982, s. 75. Türkçe tercüme Ankbayar Danuu.

¹⁸⁰³ Tintüür- halk tabipliğinde kullanılan alet. Tintüür kurşundan yapılır ve genelde yaralının vücudundan oku koparırken içerde kalan ok parçalarını ve onun derinliğini tespit etmek, ok parçasını yerinden oynatmak için kullanılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz: (İ. Moldobaev, “Tintüür Maddesi”, *Manas Entsiklopediyası*, c. II, Bişkek 1995, s. 279).

¹⁸⁰⁴ “Ok Maddesi”, *Manas Entsiklopediyası*, c. II, Bişkek 1995, s. 138.

¹⁸⁰⁵ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 104.

¹⁸⁰⁶ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 110.

¹⁸⁰⁷ A. P. Bennigsen’, *A.g.e.*, s. 4-5; Belek Soltonoev, Kırgızların çiçek hastalığından çok korktuklarını ve bundan korunmak için yaban domuzunun etini yemeleri gerektiğine inandıklarını bildirir (“Kırgızda Cıl Esebi”, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993, s. 589).

Kırgız ve Moğollarda kağanlar özel içkiler içerlerdi ve bu içkiler kutsal olarak algılanırdı. Örneğin, Kırgız kağanı ekmekten yapılmış şarap içerdi.¹⁸⁰⁸ Moğol yöneticisi ise şimdilerde nasıl yapıldığı unutulmuş kara kımız içerdi.¹⁸⁰⁹

3.4 Giyim Kuşam

3.4.1 Kırgızlarda Giyim Kuşam

Kırgız yazılarında, ülke “beyler” ve “kara budun” diye ikiye bölünmektedir. Kağanlığın yönetimi altındaki ahaliyi birbirinden ayıran onların giydikleri giyimlerin birbirinden farklı olmasıdır. Çin kaynaklarında Kırgızların giysileri hakkında; “Giyim kuşamları Türklerinkine benziyor. Kışın avladıkları hayvanların derilerinden börk (baş giyim) dikerler. Yazın kalpaklarını altın ile süslerler. Üst tarafı sivri ve uzun, kıyısı dışa doğru çevrilidir. Onlar Uygurların dediklerine göre, hala böyle bir şapka giyerler. Fakirler beyaz keçeden kalpak taşırlar, diğer giyim kuşamları hemen hemen aynıdır”¹⁸¹⁰ bilgisini verir.

Giyimlerini kemha veya renga renk ipek kumaşlardan diktirirler, bellerinde bıçak ve deri kaplı kayrak (bilek) taşırlar. Sıradan halk sade kürk giyer, başları açık gezerler.¹⁸¹¹ Onların ülkesinde yaşayanlar başları açık, saçlarını örerek gezerler. Hanımlar ipek kumaştan giysiler, zenginler ipek ve kemhadan giyinirler. Çünkü (orada) Ansi (Türkistan Bölgesi, Fergana), Beyşi (Günümüz Moğolistan’ının güney batısı, Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Beşbalık Bölgesi) ve Daşi (Araplar) mallarını almak kolaydır.¹⁸¹²

Biçurin, elbiselerin değerli kürklerden oluşmasına karşın, kadınların elbiselerinin yün ve ipekten olduğunu belirtmektedir.¹⁸¹³ Ögel, Kırgızlarda yün kültürünün halk tabanına kadar inmediğini düşünüyor; “Kırgızlarda fakirler kürk şapka giyerken, sadece varlıklıların keçe şapka giydikleri bilgilerinden eski

¹⁸⁰⁸ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy...*, s. 353.

¹⁸⁰⁹ S. İ. Vaynşteyn, *Mir Koçevnikov Tsentra Azii*, Moskova 1991, s. 136-137.

¹⁸¹⁰ *KKTB*, c. II, s. 42.

¹⁸¹¹ N. V. Kyuner, *Kitayskiye İzvestiya o Narodah ...*, s. 58.

¹⁸¹² *KKTB*, c. II, s. 51.

¹⁸¹³ N. Ya. Biçurin, *Opisanie Cungarii...*, s. 146-147.

dönemlerde Kırgızlarda yün kültürü, Hun ve Gök-Türk kültür çevresinde olduğu gibi halka kadar inmemektedir”.¹⁸¹⁴

Kırgız kadınları evlendiklerinde boyunlarına dövme yaptırıyorlardı.¹⁸¹⁵ Kırgızların hem erkekleri, hem kadınları küpe takarlardı. Kadın süs eşyaları arasında kolye, bilezik ve sikkeler vardı. Erkekler ise çift başlı bronz muskalar veya atların şematik figürlerini taşıyorlardı.¹⁸¹⁶

Kırgızlarda *atalıp salıngan kara* merasimi mevcuttu. Genelde matem gömleğini dul kalan kişiye akrabaları getirip giydirirlerdi. Nadir de olsa vefat edenin akrabaları dula gömlek giydirdi. Kırgızlardaki bu geleneği başından geçtiği şekliyle Gülüm Şeraliyeva anlatır; kocası vefat ettiğinde ona kayın biraberi (kayın pederinin kardeşi) gömlek getirmiş, kadınlar gömleği giydirdikten sonra kayın biraderi bizzat kendisi matem başörtüsünü onun başına bağlamıştı. Daha sonra öğrendiğine göre, *atalıp salıngan kara* giydirildikten sonra kimse onunla evlenmeye cüret edemezmiş, meğer o Gülüm’ü kendi oğluya evlendirmek istemiştir.¹⁸¹⁷

3.4.2 Moğollarda Giyim Kuşam

Ortaçağ Moğollarının giysileriyle ilgili yabancı seyyahlar ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Ayrıca, Yuan dönemi Moğol hanları ve onların hatunlarının giysilerinin resimleri de, o dönem Moğol giysileri hakkında bize malzeme sunmaktadır. Zamanında taşlara çekilmiş resimler de Moğolların giysileri hakkında fikir veren bir başka kaynaklardır.

Moğollar ve onların cetlerinde kıyafet, her zaman onların etnik kimliklerini, duruşlarını, insanın öz ile yabancı, kendi boyundan veya yabancı boydan olduğunu ifade ederdi.¹⁸¹⁸ “Çin’den ve diğer doğu ülkelerinden, İran’dan ve diğer güney ülkelerinden onlara ipek, altın işlemeli ve pamuktan kumaşlar gider ve bunları yazın giyerler. Rusya’dan, Moksel’den (Moskova), Bulgaristan’dan ve Paskatir veya Macaristan’dan, Kerkis’ten (Kırgız) (bütün bu ülkeler kuzeyde ve ormanlık alanlardadır) ve kuzeydeki onlara itaat eden diğer ülkelerden benim ülkemde

¹⁸¹⁴ B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I. Ankara 1981, s. 342–343.

¹⁸¹⁵ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy...*, s. 359; A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 84.; W. Eberhard, *A.g.e.*, s. 68.

¹⁸¹⁶ *Arheologičeskiye Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948, s. 6

¹⁸¹⁷ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 70.

¹⁸¹⁸ L. L. Viktorova, *Mongol. ...*, s. 31.

görmediğim çeşitli kürkler gelir ve onları kışın giyerler... Kış için kendilerine en az iki kürk hazırlarlar: birisinin yünleri içerisinde beden için, diğerinin yünü ise dışarısında rüzgar ve kara karşı kullanılır. Bu kürkler genelde kurt, tilki derilerinden veya vaşak derilerinden dikilir. Tatarlar evlerinde otururken, daha yumuşak kürkler giyerler. Fakirler köpek ve keçi derilerinden kürk dikerler.... Onlar deriden pantolon da yaparlar. Zenginler yumuşak, hafif ve sıcak olan ipekten gömlek diktirirler. Fakirler yün, pamuk ve yün artığı bezlerle gömlek yaparlar... Yağmurdan korunmak için keçeden şapka, mont ve eyer altlığı yaparlar. Böylelikle yünü çok kullanırlar. ... Kızların gömlekleri erkeklerin gömleklerinden farksız, tek fark biraz uzun olmasındadır. Evlendikten sonraki gün kadın daha geniş, daha uzun ve ön tarafı kesik gömlek giyer.”¹⁸¹⁹

Moğol giysileri, uzun yüzyıllar boyu etnik özelliğini kendinde barındırdı ve bu durum giysilerin geleneksel kalıplarının korunmasını sağladı.¹⁸²⁰ Kaynaklar, Moğol asilzadelerinin her zaman altın kemer taşıdıklarından bahseder.¹⁸²¹ Bu bilgi, 1981 yılında Tul nehri vadisinde yapılan bir arkeolojik kazıda, XIII. yüzyıla ait altınla süslenmiş bir kemerin bulunmasıyla tasdik edilmiştir.¹⁸²²

Taşa çekilmiş kadın resimlerinde “Bogtag” adlı şapka türünü görebiliyoruz. Bu XIII. yüzyıl Moğollarında evlenen kadınların giydiği bir şapka türüydü ve eski savaşçı başlığı şeklini andıran, konik çevreli (sferokoniçeskiy) şapkaydı.¹⁸²³ Bu şapkaya “bokka” diyen Rubruk da, bu kadın şapkasıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir.¹⁸²⁴ Taktıkları şapka ve giydikleri başlıklara gelince; Saçlarını örerek kışın şapka, yazın kaşmir başlık takarlar. Kadınlar ise gu guan denilen başlıklar takarlar.¹⁸²⁵ Moğol Devleti kademesinde yer alanların bir özelliği aynı tip saç tarzına sahip olmalarıdır.¹⁸²⁶

¹⁸¹⁹ V. Rubruk, *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 98-99.

¹⁸²⁰ L. L. Viktorova, *Mongol'skaya Odejda. Odejda Narodov Zarubejnoj Azii*, Leningrad 1977, s. 170.

¹⁸²¹ S. A. Kozin, *A.g.e.*, s. 106; L. Danzan, *Altan Tobçi*, Moskova 1973, s. 276.

¹⁸²² D. Bayar, “İzuçenie Odejdi Srednevekovih Mongolov Po Dannim Kamennih İzviyarii”, *Arheologijn Sudlal*, c. XIX, Ulaanbaatar 1999, s. 124-125 (D. Naavan, Otçet Arheologičeskoj Ekspeditsii Za 1981 God (Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü El Yazmalar Fonu).

¹⁸²³ D. Bayar, *A.g.m.*, s. 123.

¹⁸²⁴ V. Rubruk, *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 99-100.

¹⁸²⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 112.

¹⁸²⁶ A. G. Yurçenko, “Tayniye Mongol'skiye Pogrobeniya (Po Materialam Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda)”, *Stepi Evropı v Epohu Srednevekov'ya. Zolotoordinskoye Vremya*, c. VI, Donsk 2008, s. 289.

Kıyafetlerinin mahiyeti şöyledir: Elbiselerinin ön tarafını sağa doğru genişleterek üst üste getirmektedirler; dörtgen şeklinde yakası olan bu kıyafeti, kadim zamanda keçe ile yapıp deri ile birbirine tuttururlarmış. Bugünlerde ise, güzel renkleri tercih edilir; üzerine güneş, ay, ejderha ve garuda kuşu başta olmak üzere çeşitli motifler işlenir; bu kıyafetlerin giyiminde, asil ve normal halk farkı yoktur.¹⁸²⁷

Ejderha motifi, Moğolistan'da yapılan saha çalışmalarında bulunan kaya, taş resimlerindeki giysiler üzerinde de görülmüştür. Ejderha eskiden beri göçebeler tarafından, güç ve kudretin, su taşkını ve yağmurun sempoili olarak görülmüştür.¹⁸²⁸ Ejderha, kaplan, arslan ve garuda kuşu, Moğollar tarafından çok saygı gösterilen dört güçlü yırtıcı hayvan olarak sayılırdı.¹⁸²⁹ Taştaki resimlerdeki giysilerde bunların resimlerinin kullanılması, insanları kötü ruhlardan korumak ve aynı zamanda bu insanların da seçkin kimseler olduğunu göstermek içindi.

Moğol İmparatorluğu'nun her yerinde yüksek mevkili Moğol kadınları genelde kırmızı, bazen de beyaz gömlekler giyerlerdi ve bunlar sağ tarafından bağlanırdı. Bu gömlekler belinden sarılmazdı. Geniş kollu, manşet ve şal yakaları daha koyu renkten kumaşlardan olurdu.¹⁸³⁰

Rubruk, Moğollarla Türklerin giyimlerinin farkını şöyle tarif eder; “Tatarlar Türklerden şurada farklılar, Türkler gömleklerini (çapan) sol tarafından bağlarken, Tatarlar hep sağ tarafından bağlarlar”.¹⁸³¹ Yuan imparatorlarının portreleri bu bilgiyi doğruluyor.¹⁸³² Burada önemli olan çapanların hava şartlarına uygun ve at üzerinde rahat giyilebilir olmasıdır. Rubruk yine Moğol kadınlarının çadırlarda kaldıkları zaman başka giysi giydiklerini bildirir.¹⁸³³

El Omari, Moğolların giyinirken helal harama dikkat etmediğine dikkat çeker; “Saygı değer tüccarlardan Cemaleddin Abdullah El-Hisni'nin bana söylediğine göre,

¹⁸²⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 113.

¹⁸²⁸ D. Bayar, *A.g.m.*, s. 125.

¹⁸²⁹ D. Bayar, *A.g.m.*, s. 126.

¹⁸³⁰ İldiko Oka, “Cultural Interaction Between Asian and European Clothing: New Textile Finds from the Great Mongol Empire”, *ELTE*, Budapest s, 1-12.

¹⁸³¹ *Puteşestviye v Vostochnye Strani Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 100.

¹⁸³² D. Bayar, “Arheologičeskiye Raskopki u Gori Lamt”, *Arheologiyın Sudlal Dergisi*, c. XI, Sayı: 2, Ulaanbaatar 1986, s. 15.

¹⁸³³ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 39.

bozkırdaki bu devlette hayvan derilerini giyiyorlar. Hayvanın bıçaklandığı (boğazlandığı) veya leş olduğuna, helal veya haram olduğuna bakmazlar.”¹⁸³⁴

3.4.3 Kırgız ve Moğollarda Giyim Kuşamla İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgız ve Moğollarda giyim kuşamla ilgili benzerlik ve farklılık hakkında bahsederken, benzerliklerin farklılıklardan daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bunda ortak coğrafya, benzer iklim, benzer yaşam tarzlarının önemli olduğu aşıkardır. Az sayıdaki farklılıklardan biri de, zamanında Rubruk’un da belirttiği gibi, Kırgızlar çapanlarını sol tarafından bağlarken, Moğollar hep sağ tarafından bağlardı.

Kırgız kadınlarının bel ve belden aşağısını sıcak tutmak için kuşandıkları “beldemçi” adında bir giysileri mevcuttur. Benzer beldemçinin Tibet Moğolları arasında da kullanıldığı bilim adamları tarafından tespit edilmiştir. Danimarkalı bilim heyeti 1940 yılında Moğolların Tumat boyunda “beldemçi”nin kullanıldığını kayıtlara geçirdiler.¹⁸³⁵

Çaçpak- “saç kap” veya “saç bağ”. Çaçpağın düzülüşü iki tane dar boru şeklindeki uzun kadife torbadan oluşmuş. Geleneklere göre, kadın ilk çocuğunu doğurduktan sonra saçlarını ikiye bölüp örerek, bu boruların içine saklarmış. Çaçpak inci, çeşitli pahalı düğmeler, gümüş levhalarla süslenir. Buna benzer süslerin Moğollarda da yaygın olduğunu belirten malumatlar vardır.¹⁸³⁶

3.4.4 Kırgız ve Moğollarda Benzer Giyim Adları

Kandagay- Manas Destanı’nda sığın geyik derisinden dikilmiş pantolon, sığın derisinden yapılmış çul manalarında kullanılan Kandagay,¹⁸³⁷ başka çağdaş Türk dillerinde rastlanmıyor. Moğol dillerinin hepsinde azıcık fonetik farklarıyla rastlanır: Moğ., Bur. *handagay*, Kalm. *handha*, Eski Moğ. Yaz. *qandagay* “sığın”. Burda ilginç olan Kırgız destanında ve Eski Moğol yazılarındaki bu sözün fonetik şekillerinin

¹⁸³⁴ V. G. Tizengauzen, *A.g.e.*, c. I, SPb. 1884, s. 122.

¹⁸³⁵ İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturnıy...*, s. 121.

¹⁸³⁶ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 56; K. İ. Antipina, *Osobennosti Materialnoy Kulturi i Prikladnogo Iskusstva Yujnih Kirgizov*, Frunze 1962, s. 259.

¹⁸³⁷ Kandagay tabiri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (I. Kadırov, M. Tolubayev, “Kandagay”, *Manas Entsiklopediya*, c. I, Bışkek 1995, s. 265).

aynılığıdır.¹⁸³⁸ Yudahin, bunun dağ keçisi derisinden de yapıldığını belirtmektedir.¹⁸³⁹ Kırgızlar, kandagayı sadece sığın derisinden değil, dağ tekesinin, iri malın derisinden dikilen pantolonlara da ad olarak vermeye başlamışlardır.. Galiba, bu gelişme ekstra lengüist faktör ile-Kırgızların hayat şartının değişmesiyle (bu Yenisey’den Tanrı Dağlarına göç etmesine de bağlı olabilir) ifade edilmektedir. Değişen hayat şartları önceden sığın derisinden yapılmış pantolon adının sonra başka derilerden yapılan pantolon için de kullanılmasına neden olmuştur.¹⁸⁴⁰ Kırgızca sözün tam olarak eski Moğol yazılarıyla özdeşliği, semantiğinde bile açık görünen ilk önceki Moğolca manasıyla bağlantısı, Kırgızların Moğol soylarıyla dil temasında bulunduğunu gösteren bir delildir.¹⁸⁴¹

Bir başka kürk ismi de bize tarihi Kırgız-Moğol ilişkilerinden haber veriyor. Kırgızların kullandığı **cagal ton** (Kalmuk biçimindeki kürk), eş anlamlı iki kelimenin (cagal-kalm. kürk + ton-kırg. kürk)¹⁸⁴² birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

Kırgızca “ipek” anlamında kullanılan **torko** kelimesi, Esk. Mog. Yaz. *torgu*, Bur. *torgo*, Kalm. *torhn* (ipek, ipekten yapılmış) şeklinde mevcuttur.¹⁸⁴³

Topçu kelimesi hem Moğolca, hem Türkçe dillerde mevcut “küçük yuvarlak nesne”, “düğme” anlamlarındadır.¹⁸⁴⁴

Kırgızca’da sadece folklor dilinde, deyimler, ata sözleri, bilmeceler gibi sabit söz birimlerinde korunan **börk** (şapka) sözü Moğ. *burhuul*, Halh. *burh* (kalpak, şapka), Moğ. *burhu-burh*, Halh. *bürh* (yaz şapkası), Kalm. *burhe* (örtmek, kaplamak, sarmak) şekil ve anlamlarında mevcuttur ve Türk-Moğol dil gruplarındaki: börk, bürün, bürh, pörk anlamdaş sözlerinin temelinde börü=bürü=bürkö fiilleri bulunuyor.¹⁸⁴⁵

¹⁸³⁸ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 43; İ. B. Moldobaev, bunun Avrupa musu derisinden yapıldığını ve Tungus, Mançu ve Moğol dillerinde kandaha, kandagaa, kandahan, kandagay, kandagon, handagay şekillerinde rastlanan bu kelimenin “mus” anlamı taşıdığını bildirir. (“Fol’klor Kirgizskogo Naroda ..”, s. 109.)

¹⁸³⁹ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 339.

¹⁸⁴⁰ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 44.

¹⁸⁴¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 44.

¹⁸⁴² G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 31.

¹⁸⁴³ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 30.

¹⁸⁴⁴ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 57; B. H. Todayeva, *Opit Lingvističeskogo İssledovaniya Eposa “Cangar”*, Elista 1976, s. 403.

¹⁸⁴⁵ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 61.

Malakay “erkek serpuşu”. Kelimenin Moğolca’dan eski zamanlarda alındığı zannediliyor... Moğ. *malgay*, Esk.-Mog. *malağa*, Halh. *malga*, Bur.-Moğ. *malgay* ve türemiş *malgayn* (serpuş için), *malgayç* (serpuşçu), *byatsgan malgay* (küçük şapka) vs... Kırgız dilinde *malakay* sözü ifade ettiği kelime gibi eski sözler sayısında yer almaktadır.¹⁸⁴⁶

Şökülö “değerli taşlarla süslenmiş koni şeklindeki gelin başlığı”.¹⁸⁴⁷ Manas Destanı’nda şökülö aşağıda anlatıldığı şekilde hazırlanır ve bunun Moğollarla ilgisinin olduğu vurgulanır. “Otogo, dinse sayıntıp, Totu kuştun kanatın, Töbösünö cayılıp, Bermetten kılıp bettiğin, Kavhar taştan köz kılıp, Zeri, zaabar asıl taş, Çekege kılıp çettiğin, Altından aydar taktırgan, Katep baylar kökülö, Atın koyup şökülö, Şökül degen kalmaktın, Casoo degen sözü eken, Kırgız uulu baarın bil..” (Otogo, dinse takınıp, Papağanın kanadını, Tepesine uzatıp, İnciden yapıp üzerine, Gevher taştan göz yapıp, Altın ve asıl taşlardan, Kenarına koydurup, Altından örgü taktırmış, Katep (değerli taş) bağlayıp köküle (önüne), Adını koyup şökülö, Şökül ise Kalmuk’un, Süsleme diyen sözüymüş, Kırgız oğlu hepiniz bilin..).¹⁸⁴⁸ Hei Ta Shi Lu eserinde, Moğol kadınlarının giydikleri başlıklarının nasıl yapıldığı şöyle anlatılır; “Başlığın ortasından boyalı çubuk geçirirler ve üzerini kırmızı ya da sarı ipekle kaplarlar. Tepesine, takriben dört dirsek uzunluğunda dal veya demir çubuk konulur ve mavi renkli keçe ile sarılır. Zengin ve soyluların kadınları, bu başlığı değerli çiçeklerle veya beş renkli ipek parçalarla süslerler ve bu süsler bayrak gibi dalgalanır. Sıradan halkın kadınları ise kuş kuyruğu dikmekle yetinirler.”¹⁸⁴⁹

Şökülö Kalmukça sökül “süsleme” sözünden geçmiş. Gerçekten çağdaş Kalmuk dilinde *sehrülh* “süsleme” kelimesi var... Kırgız dilinin hususiyetleri sayesinde *sehrülh*-şökülö şeklini almış olabilir. Kelimenin kök ve türemiş şekillerinin de Kırgız dilinde olmaması tahminimizin doğruluğunu kanıtlıyor.¹⁸⁵⁰ Kökü Çince olan *dinse* (başlığa takılan bilya şeklindeki süs elemanı), Esk. Moğ. *cinse*, Halk., Kalm. *cins*, Bur. *jenşe*, Bur. leh. *dense* ve *otogo* (Çin bürokratlarının başlıklarına taktığı yığın tavus tüyü), Mog. *otgo*, Halh. *otog*, Esk. Moğ. *otuğa* (unvan

¹⁸⁴⁶ G. Cumakunova, A.g.e., s. 64.

¹⁸⁴⁷ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 912.

¹⁸⁴⁸ G. Cumakunova, A.g.e., s. 68.

¹⁸⁴⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 112.

¹⁸⁵⁰ G. Cumakunova, A.g.e., s. 68-69.

farkını belirtmek için başlığa takılan tüy) kelimeleri Manas Destanı'nda da kullanılmıştır. Otego ve *dinsenin* Kırgızlarca benimsenmesinde şökülönün de önemli rolü olduğu şüphesizdir.¹⁸⁵¹ Altan Tobçi'de otoga, Moğolların büyük bürokratları sayılan saydların başlıklarının art tarafına takılan uzun tüyler diye tanımlanır.¹⁸⁵²

Ceke, “erkeklerin pahalı cizmesi” (sadece hükümdarlar giyebilir).¹⁸⁵³ Kelime semantik yolla Türk-Moğol dilleri için müşterek isim köklü ceke'den oluşmuştur... Moğ. Yaz. *nekey* (koyun derisi), Moğ. *nöhiy*, Kalm. *neke* (imal edilmiş koyun derisi).¹⁸⁵⁴

Çokoy, “tek parça deriden (genellikle atın, ineğin, boğanın derisinden) dikilen kısa bir çeşit ayakkabı).¹⁸⁵⁵ Moğol dillerindeki mukabilleri ise: Moğ. *şaaahay* (terlik), Bur. *şaaahae* (ev ayakkabısı) Çin dilinden alınmış olarak kabul edilir: Çin. şiyeh (ayakkabı, potin).¹⁸⁵⁶

Ökçö, “ökçe, topuğun arkası”, Kırgız dilinde arkaik kelimeler sırasına geçme eğilimi gözetlenmektedir. Manas Destanı'nda üst düzeydeki insanların ayakkabılarının tersim edilmesinde bahsedilir. Moğ.-Yaz. *ösügei*, Kalm. *öskä*, Halh. *oseägi* (taban), Çağdaş Moğ. *ösgiy* (ökçe).¹⁸⁵⁷

Taman, 1. “taban” (ayağın ve ayakkabının). Kalmukların epik destanı Cangar ile Kırgız destanı Manas'ın leksik materyallerini kıyaslarken başka kelimelerin yanısıra “taban” anlamındaki “tabg” kelimesi keşfedildi.¹⁸⁵⁸ Bunun gibi leksik paraleller Türk ve Moğol halklarının tarih boyunca katiyetle devam eden çok yönlü temaslarının bir göstergesidir. Moğol dillerinde bahis konusu olan mana “ul” kelimesiyle ifade edilir: Moğ., Kalm. *ul*, Bur. *ula*... Kırgız atasözündeki: “Biröönün elinde sultan bolgonço, öz elinde ultan bol” (başkasının halkında sultan olunca, öz

¹⁸⁵¹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 71.

¹⁸⁵² L. Danzan, *Altan Tobçi*, Moskova 1973, s. 123.

¹⁸⁵³ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 243.

¹⁸⁵⁴ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 75.

¹⁸⁵⁵ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 865.

¹⁸⁵⁶ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 77-78; Ts. B. Budayev, *Leksika Buryatskih Dialektov v Sravnitel'no-İstoricheskom Osveşenii*, Novosibirsk 1978, s. 190.

¹⁸⁵⁷ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 80.

¹⁸⁵⁸ B. H. Todayeva, *A.g.e.*, s. 389.

halkında taban ol) da ultan kelimesinin gerçek manası kunduracı, ayakkabıcı, pabuççu olduğunu göstermektedir.¹⁸⁵⁹

4. Din, İnanış ve Ritüeller

4.1 Kırgız ve Moğollarda Din

Kırgız ve Moğollar tarihleri boyunca başta semavi dinler olmak üzere çeşitli dinler ile temasta oldular. Lakin, ortaçağ Kırgız ve Moğol halkları daha çok Gök Tanrı dini ve Şamanizm inançları ile yaşadılar. Bu bölümde kısaca Kırgızlar ile Moğolların temas kurdukları dinler hakkında ayrı ayrı bilgi vermeye çalışacağız.

Kırgızlarda Gök Tanrı Dini

Uygurları mağlup ettikten sonra Kırgızlar Moğolistan'da ve Orta Asya'da en üstün göçebe kavim durumuna gelmişlerse de, bilindiği kadarıyla onların arasında kültür dinlerinden hiçbiri yayılamamıştır.¹⁸⁶⁰

Orhun-Yenisey kitabelerinde Kırgızların eski dini inanışları olan tengri, kök tengri, umay ve yer-su kültleri hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur.¹⁸⁶¹ Kırgızlarda yer sub'un, toprak ve su tanrılarından oluşan bir grup değil de tek bir tanrı olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁶² III. Uybat Yazıtı'nda "yukarıda gök", II. Tuva Yazıtı'nda "Tengri" ifadeleri vardır.¹⁸⁶³ Yenisey yazıtlarında "Tengri" kelimesi ile beraber bir de "Bel" kelimesine tesadüf ediyoruz. Şüphesiz bu da Şamanistlerin saygı duydukları ruhlardan (cinlerden) biri olmalıdır.¹⁸⁶⁴ Manas Destanı'ndaki "Asman menen cerindin tiröösündön bütköndöy, Ayın menen küündün bir özündön bütköndöy" mısralarından Gök Tanrı inancını görmek mümkündür.¹⁸⁶⁵

¹⁸⁵⁹ G. Cumakunova, *A.g.e.*, s. 80-81.

¹⁸⁶⁰ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 11.

¹⁸⁶¹ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 118.

¹⁸⁶² J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 94.

¹⁸⁶³ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 62, 99.

¹⁸⁶⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 10.

¹⁸⁶⁵ İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturny...*, s. 123.

Moğollarda Gök Tanrı Dini

Sıradan konuşmalarda dahi Moğollar, “Mengü Tanrı’nın gücü ile Büyük Han’ın kudret ve himayesinde” diye söze başlarlar. Kendi işlerini icra ederken, “Tanrı’nın izni ile yapalım”; diğer insanlar tarafından yapılan işlerden bahsederken ise “Tanrı bilir” ifadesini kullanırlar. Ne iş olursa olsun, Tanrı’ya tevekkül etmeden harekete geçmezler ve bu adet Tatarlarda, hükümdarından köylüsüne kadar aynen uygulanmaktadır.¹⁸⁶⁶

Galdanova, Moğolların dininin üç tabakadan oluştuğunu düşünüyor, “Öncelikle “Gök” kültü, saniyen “Tengri” temelli inanç konseptleri ve Şaman inancıdır.”¹⁸⁶⁷ Moğollar ölüyü defnederken ona bir de nasihat ederler; “Eger birisi sana Tanrı ile ilgili soru sorarsa, dikkat et ve sadece ‘Biliyorum, Tanrı var Tanrı’ de.”¹⁸⁶⁸

“Cengiz Han’ın dini olmadığı için insanları dinine göre ayırt edip birini diğerine üstün tutmazdı. Hangi dinden olurlarsa olsunlar alimlere ve zahidlere iyi davranır, onları daima yüceltirdi. Bunu Yüce Tanrı’ya karşı bir görev bilirdi. Müslümanlara saygı gösterdiği gibi Hristiyanlara ve Putperestlere de saygı duyardı. Evlatlarının ve torunlarının bazılarının İslamiyeti, bazılarının Hristiyanlığı, bazılarının da Putperestliği seçtikleri gibi bazıları da hiçbir dine girmeyerek atalarının yolunu tuttular. Sonuncu gruba girenlerin sayısı azdı. Dinlerin birine girmiş olanlar da mutaassıp değildiler. Zaten Cengiz Han’ın yasalarından biri de dinler arasında ayırım yapmamaktı.”¹⁸⁶⁹ Bira’nın fikrinde, Tengricilik, Cengiz’den sonra bir dünya dini haline gelmiştir.¹⁸⁷⁰

Seyyahlar da Moğolların Gök tanrı inancıyla ilgili bilgiler verirler. Marco Polo, “Bir tek Ulu Tanrı olduğunu kabul ediyorlar. Gökyüzünde olduğuna inanıyorlar ve hergün dua ediyorlar” derken, Karpini, Moğolların diniyle ilgili şunları anlatır; “Onlar (Moğollar) tek tanrıya inanırlar ki, o görünen görünmeyen her şeyin yaratıcısıdır.

¹⁸⁶⁶ Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..., s. 124-125.

¹⁸⁶⁷ G. R. Galdanova, “K Voprosu o Verovaniyah Rannih Mongolov”, *VI Mejdunarodny Kongress Mongolovedov. Doklady Rossiyskoy Delegatsii*, c. II, Moskova 1992, s. 31.

¹⁸⁶⁸ A. G. Yurçenko, “Taynie Mongolskie Pogrebeniya (Po Materialam Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda)”, *Stepi Evropy v Epohu Srednevekovya*, c. VI, Donetsk 2008, s. 301.

¹⁸⁶⁹ Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. I, Ankara 1988, s. 96.

¹⁸⁷⁰ Ş. Bira, “K İzüçeniyu İstorii Kul’ta Tngri u Mongolov”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, No. 2-3, Kızıl 2011, s. 204-218.

Dünyadaki iyilik ve kötülükler ondandır. Fakat onlar ona karşı dua veya alkış söylemezler, (tanrıya karşı yaptıkları) bir törenleri de yoktur.”¹⁸⁷¹

Gizli Tarih’te, Merkitlerden takibinden kurtulan Temucin; “(Bundan sonra) Burhan-haldun için, Her sabah tapınmalıyım, Bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin!. Temucin kemerini boynuna ve şapkasını koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti”¹⁸⁷² diye anlatılır. Bununla ilgili fikrini bildiren Moğol bilim adamı Luvsandamba, Cengiz’in sadece göğe ibadet edip, ondan medet umduğunu, daha sonraları askeri seferlerden dolayı belirli yerlerde, örneğin Burhan Haldun’da ibadet etmeyi bıraktığını ve böylelikle sadece gökten medet umar olduğunu yazıyor.¹⁸⁷³

Bir kağanlık altında birleşen ve sosyal gelişme kaydeden XIII. yüzyıl Moğollarında Tengri, özel kategorideki tanrı olmuştur, yani Şaman tanrıları basamakları arasında en baştaki tanrı konumuna yükselmiştir. Cengiz Devleti’nde Tengri’nin ön plana çıkarılması Şamanizm’de tek tanrı inancının güçlenmesine neden oldu.¹⁸⁷⁴

Kırgızlarda Şamanizm

Tang Shu’da Kırgızların Şaman olduğundan bahsedilerek “Şamanlarına Gan diyorlar” denilmektedir.¹⁸⁷⁵ Barthold bunun şimdilerde de Sibir halkları tarafından şamanlara karşı kullanılan “Kam” olduğunu belirtmiş ve bu da bilim dünyası tarafından kabul görmüştür.¹⁸⁷⁶

¹⁸⁷¹ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 70; Plano Karpini, “İstoriya Mongalov”, *Puteşestvie v Vostoçnie Strani*, Moskova 1957, s. 28.

¹⁸⁷² MGT, parç. 103, s. 41.

¹⁸⁷³ L. Daşnyam, “Otrajenie Vozzreniy Mongolov o Tenger v “Sokrovennom Skazanii Mongolov”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, No. 2-3, Kızıl 2011, s. 222.

¹⁸⁷⁴ Ş. Bira, “K İzüçeniyu İstorii Kul’ta Tngri u Mongolov”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, No. 2-3, Kızıl 2011, s. 207.

¹⁸⁷⁵ N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy...*, I Bölüm, s. 446.

¹⁸⁷⁶ V. V. Barthold, *Sobraniye Soçineniy*, s. 22; Hudud-ul Alam’ın anonim yazarı, Kırgız şamanı “kam” için “tabib” tabirini kullanmıştır. Günümüz Kırgızları arasında tıp doktorları ve hekimlere de “tabıp” diyorlar. Sovyet devri öncesi “bahşı” ile “bübü”ler için de tabıp diyorlardı (K. Yuhadin, *Kırgızça-Oruçça Sözdük*, s. 686-687).

El-Mervezi'nin (XII. asır) yazdıklarına bakılırsa, Kırgızların faginun¹⁸⁷⁷-bahşıları vardır, onlar mahsulün durumunu, yağmuru, kuraklığı ve diğer şeyleri önceden rahatlıkla bilerek söyleyebilirler.¹⁸⁷⁸ Gerdizi ise, kam veya faginun ve onun ayini ile ilgili şunları bildirir; "Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıcıları ve çeşitli çalgı aletlerini hazır ederler. Bu adama Fagîtûn derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra, ondan, o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlup mu olacak, hülâsa neler olabilecekse sorarlar. O da hepsini söyler. Pek çok şey de onun dediği gibi olur."¹⁸⁷⁹ Kamlar arasında fal anlamına kullanılan başka bir kelime de tölgedir. Ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas'ın arkadaşı Kara-Tölek adlı bir tölgeçidir.¹⁸⁸⁰

Gerdizi, Kırgız Şamanizmi ile ilgili olarak, "Kırgızlar arasında bazıları öküze taparlar. Bazıları rüzgara, bazıı kirpiye, bazıı saksağana, bazıı güzel görünüşlü ağaca taparlar"¹⁸⁸¹ demektedir.

Çin kaynaklarında, ruhlara kurbanların tarlalarda yapıldığı, bunun için belli bir zamanın olmadığı bildirilir.¹⁸⁸² Barthold, Ebu Dulef'e atıf yaparak, Kırgızlarda ibadet evlerinin olduğunu ve ibadet ederken belli bir dil kullandıklarını, güneye dönerek ibadetlerini gerçekleştirdiklerini yazar.¹⁸⁸³ Butanaev, büyük şamanların Kırgızlar arasından çıktığını belirtir.¹⁸⁸⁴

¹⁸⁷⁷ Andrew Boyle, bu kelimenin Sogdça "Allahın elçisi" manası taşıdığını bildirir ("Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages", *Folklore*, Vol. 83, No. 3, Autumn 1972, s. 180).

¹⁸⁷⁸ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 111-112.

¹⁸⁷⁹ R. Şeşen, *A.g.e.*, s. 78; Andrew Boyle, bunun bildiği ilk Şaman trans bilgisi olduğunu belirtir (*A.g.m.*, s. 180).

¹⁸⁸⁰ S. Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 21, Sayı: 33, Ankara 2003, s. 96.

¹⁸⁸¹ R. Şeşen, *A.g.e.*, s. 78; Ömürkul Karaev, buradaki ağacın kızılâğaç olduğunu düşünüyor (*A.g.e.*, s. 118).

¹⁸⁸² N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy.*, I Bölüm, s. 446.

¹⁸⁸³ V. V. Barthold, *Sobraniye Soçineniy*, s. 21-22.

¹⁸⁸⁴ V. Ya. Butanaev, "Vopros o Samonazvanii Hakasov", *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, s. 66

Moğollarda Şamanizm

Göçebelerin dininin (Şamanizm) avcılık döneminin mirası olduğunu da yine Moğol rivayetlerinden öğreniyoruz.¹⁸⁸⁵ Moğollar Şamanlarına “bö” diyorlardı. Bu Türkçe’deki böğü kelimesinden gelmiştir.¹⁸⁸⁶

Cengiz Han, Usun Ubegin’i bekilerin (şaman) başı seçerken, onun duyduklarını, fikir ve düşüncelerini hiçbir zaman gizlememesini, Moğolların adetine göre noyan olan kimsenin “beki” olabileceğini, bekilerin en eski nesilden gelenlerden seçildiğini, beyaz giyinip yüksek yere oturmasını ve onlar için uygun ay ve yılları hesaplamasını ister.¹⁸⁸⁷ Cihat Cihan, “beki” müessesesinin avcılık devrinden kalmış bir müessese olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁸⁸

Batılı seyyahlar, Moğol Şamanizm’i ile ilgili ilginç bilgiler sunarlar; Onlar güneşe, aya ve ateşe, suya ve toprağa tapar, onlara yiyecek ve içecek ikram ederler. Genelde sabah erkenden daha birşey yiyip içmemişken onlara ikramlarını yaparlar.¹⁸⁸⁹ Putperest olarak kalan Tatarlar hakkında diyecek bir şey yok. Putlara (istukan) taparlar. Onları arabalarında kendileriyle birlikte taşırlar; fakat aralarında bazıları var ki, evden çıktığında ilk karşılaştığı hayvana tapar.¹⁸⁹⁰

Şamanizm imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamıyordu.¹⁸⁹¹ Fakat Gumilev’e göre, Şamanizm diğer dinlere kıyasla daha uzun ömürlü olmuştur ve hayli tekamül geçirmiş bulunan Bon ve Nestürlük gibi kaybolan dinlerin Moğolistan’da yolunu tıkamıştır.¹⁸⁹²

Kırgızlarda Budizm

Yenisay Kırgızlarının arasında Budizm’in yayıldığı ile ilgili doğru dürüst tarihi bilgiler mevcut değildir. Konuyla ilgilenen bilim adamlarının çoğu da Yenisay Kırgızlarının Budist olduğunu tasdik etmezler. Fakat, IX. yüzyıl Kırgız-Tibet

¹⁸⁸⁵ W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 3-4.

¹⁸⁸⁶ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 324.

¹⁸⁸⁷ MGT., parç. 216, s. 146.

¹⁸⁸⁸ Cihat Cihan, *A.g.t.*, s. 76.

¹⁸⁸⁹ Plano Karpini, *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı Plano Karpini i Rubruka*, Moskova 1957, s. 29.

¹⁸⁹⁰ *Barbaro i Kontarini o Rossii: K İstorii İtalo-Russkih Svyazey v XV Veka*, Leningrad 1971, s. 159.

¹⁸⁹¹ D’erd’, Kara, *Knigi Mongolskih Koçevnikov*, Moskova 1972, s. 14.

¹⁸⁹² L. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, İstanbul 2003, s. 281.

ilişkilerine bakarak, kırık dökük olsa da Budizm izlerini Kırgız yurdunda görmek mümkündür.

Kırgızların Uygurlarla yaptığı 20 yıllık savaş zamanında, Kırgız-Tibet-Karluk müttefikliğinin oluştuğunu kaynaklar gösteriyor. 821 yılında Tibet ordusu Orhun vadisine saldırır ve Tibet askerbaşısı Shan-Shatszan Uygur başkentine kadar ilerler.¹⁸⁹³ Ayrıca Kırgız kağanının hatunu Tibet komutanının kızıydı.¹⁸⁹⁴

Manas Destanı'nda Buda böyle tasvir edilir; “Biyiktigi butunun, Kişi boyu carım kez, Tula boyu kark altın, Tırmaktarı sarı cez, Közü kavkar akak tiş, Körsön sonun kaday iş, Bul ayarlar çoğulup, Butka kirdi çokunup” (Buda heykelinin yüksekliği, İnsan boyu kadardı, Tamamı altından yapılmış olup, tırnakları sarı kalaydan, gözleri cevher, dişleri kehribar, bakınca güzel bir şey, bu din adamları toplanıp, Budaya ibadet etmeye başladılar).¹⁸⁹⁵ Destanda Buda'ya “Bulta” da deniliyordu. “Kara Bulta tenirim” (Siyah Buda tanrım), “Kaar Bulta Kudayım” (Gazaplı Buda tanrım) satırlarını görebiliriz. Manasçılar buda rahiplerinin “Manı, manı batmanhun” diye dua ettiklerini de biliyorlardı.¹⁸⁹⁶

1602 yılında kaleme alınan “Ziya Al-Kulup” adlı eserde, Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların ağaca asılan gümüş Buda'dan ve onun çevresinde bulunan 2000 civarında taştan ve ahşaptan yapılan budalardan medet umdukları bildirilir.¹⁸⁹⁷ Ziya al-Kulub eserinde; “Onlar yemek getirdiler ve ayrıca bir kap daha getirip ortaya koydular. Her borumsu kemikten biraz kesip, o kaba koyuyorlardı. Daha sonra bütün erkekler ve kadınlar yerlerinden kalkarak bir ağaca vardılar. (Onlar) ağaca gelerek o yönde eğildiler. Kabı yerleştirip (herkes) ağaca diz çöktüler. Ben gümüşten yapılmış putun ağaçta asılı olduğunu, onun etrafında da iki bin civarında ağaç ve taştan yapılmış putlar bulunduğunu gördüm. Burası Kırgızların ibadethanesiymiş. Gümüşten yapılan putun adı Talbiya-i Cakarmış.¹⁸⁹⁸ İçinde et bulunan kabı kocaman kabir taşının önüne koyarak ona yemeğe buyur işareti yaptılar. Daha sonra kabı biraz

¹⁸⁹³ G. E. Grumm-Grjimaýlo, A.g.e., c. III, Leningrad 1926, s. 347.

¹⁸⁹⁴ L. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskova 1967, s. 429.

¹⁸⁹⁵ İ. B. Moldobayev, “İstoriko-Kul'turnaya Obşnost Kirgizov s Narodami Tsentralnoy Azii”, *İstoriko-Kul'turniye Svyazi Narodov Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude 1983, s. 82.

¹⁸⁹⁶ “Bulta Maddesi”, *Manas Entsiklopediya*, c. I, Bişkek 1995, s. 160.

¹⁸⁹⁷ A.g.m., s. 161.

¹⁸⁹⁸ Kitapta verilen açıklamada tabirin ne anlama geldiği hakkında şimdilik bir açıklamanın söz konusu olmadığı yazılıdır.

uzaklaştırdılar, bir parça eti kabir taşının sağ eline, bir parçasını sol eline, üçüncüsünü de havaya attılar”¹⁸⁹⁹ denmektedir. Moldobaev da, bu bilgiyi Kırgızların Budizm ile tanışmasıyla ilişkilendirir ve putların Buda heykeli olabileceğini bildirir.¹⁹⁰⁰

Tuva’da bulunan Sağlı kurganlarının birindeki karaağaç kabukları üzerindeki Tibetçe yazılar, Yenisey Kırgızları arasına Şark dinlerinin girdiğinin kanıtıdır.¹⁹⁰¹ “Yenisey kayalarındaki Kırgız yazıtlarında Buda motifleriyle karşılaşmak mümkündür. İrtiş ötesindeki buluntular (Kırgızların komşuları olan) Kimeklerin Budizm’den etkilendiğini gösteriyor.”¹⁹⁰² Sağlı kurganındaki Şamanların Tibetçe metni, Kırgızların Budizm ile tanışık olduğundan haber veriyor.

Kırgız ülkesinde Budizm’e ait sadece bir tane eser mevcuttur. Bu bronzdan dökülmüş ve altın kaplamalı sunak grubudur. Sunak grubu Yenisey nehrinin sol kıyısındaki Bateni köyü yakınlarından bulunmuştur ve şimdilerde Hakas Devlet Tarih Müzesi’nde korunuyor.¹⁹⁰³ Eserin Kırgız ülkesine onların Uygurlara yaptığı bir seferde geldiğini ve sadece bu esere bakarak Kırgızlarda Budizm’in geliştiğini söyleyemeyeceğimizi belirtmeliyiz.¹⁹⁰⁴

Yakut da eserinde, “Onların ibadethaneleri mevcut. Şamdanlıkları kendisi sönene kadar söndürmezler. İbadet esnasında ilahilerini söylerler” der.¹⁹⁰⁵ Minusin vadisinde şamdanlıkları, Leontev Budistlere ait olarak görüyor.¹⁹⁰⁶ Kışanov, Yenisey Kırgızlarındaki Budizmi biraz daha ileriye götürerek, “Kırgız kağanlarının, en azından

¹⁸⁹⁹ KKTB, c. I, s. 261.

¹⁹⁰⁰ İ. B. Moldobayev, *Epos “Manas” Kak İstoçnik İzuçeniya Duhovnoy Kul’turı Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989, s. 71.

¹⁹⁰¹ A. D. Graç, “Drevnekırgızskie Kurganı u Severnoy Granitsı Kotlovını Bol’sih Ozer i Nahodki Tibetskikh Nadpisey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, Sayı: XXII, Moskova 1980, s. 107-123.

¹⁹⁰² F. H. Arslanova, S. G. Klyastorniy, “Runičeskie Nadnis’ Na Zerkale İz Verhnego Priirtış’ya”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova 1973, s. 306-315.

¹⁹⁰³ Envanter No. 54746-3605. S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri. Materialı i İssledovaniya Po Arheologii*, Moskova-Leningrad 1949, s. 347.

¹⁹⁰⁴ S. V. Kiselev, *A.g.e.*, s. 364.

¹⁹⁰⁵ *Materialı Po İstorii Sredney I Tsentralnoy Azii X-XIX Vekah*, Taşkent 1988, s. 82.

¹⁹⁰⁶ N. V. Leont’ev, “O Buddiyskih Motivah i Srednevekovoy Torevtike Hakasii”, *İstoriko-Kul’turnie Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*, Abakan 1988, s. 179.

bir kaç tanesi budistti. Kırgız kağanının siparişi üzerine Tibet yazısıyla Çince yazılmış sutra metinleri bulunmuştur”¹⁹⁰⁷ demektedir.

Moğollarda Budizm

Moğolistan topraklarındaki Juan-Juan Devleti V. yüzyılda Buda dini eğitiminin merkezi sayılıyordu.¹⁹⁰⁸ Göktürk ve Turfan Uygurlarında da Budizm yaşatılsa da, Juan-juanlardan sonra Budizm’in merkezi Kitan Devleti oldu. Kitanlar daha 902 yılında Buda heykeli diktiler. 916 yılında saray ahalisinin tamamı Buda dinini kabul etti.¹⁹⁰⁹ Buda dini o kadar etkili oldu ki, imparatorlar çocuklarına Buda’dan isim vermeye başladılar. Kitanların Buda dini metinleri ya Çince, ya da Sanskritçe idi.¹⁹¹⁰

D. Kara, Budizmin doğuda başarılı olmasını ve Moğolların Budist olmalarını, Bu dinin, İslam dinine kıyasla daha esnek olduğu iddiası ile açıklar. Ona göre, Lamaizm günahkarların günahlarından kurtulmaları için yüzlerce yol gösteriyordu.¹⁹¹¹ Moğol Lama bilim adamı Damdin (1867-1937), Moğolistan’daki Budizm’i üç döneme ayırır; erken dönem (Hunlardan Cengiz’e kadar), orta dönem (Cengiz dönemi) ve geç dönem (Çin’deki Moğol Hanlığı dönemi).¹⁹¹² Moğolistanlı bilim adamları da Damdin’in sınıflamalarına katılırlar.¹⁹¹³

Bazı Rus bilim adamları arasında, “Moğollar Budizm ile Kuzey Çin’e yaptığı ilk savaş seferleri sırasında tanıştılar” yanlış görüşü hakimdi.¹⁹¹⁴ Aslında günümüz Moğol kökenli halklar Budizm’i Uygurlardan öğrendiler ve burada öncelikle Batı Moğolları söz konusudur.¹⁹¹⁵ Fakat Moğollar Budizm’i Uygurlardan öğrenseler de, bu

¹⁹⁰⁷ E. Kıçanov, “Veliçiy e Padeniye Kirgizskogo Kaganata”, *Slova Kirgizstana*, (04 Kasım), Bışkek 2003, s. 11.

¹⁹⁰⁸ G. Suhbaatar, “K Voprosu o Raspostraneniі Buddizma Sredi Drevnih Koçevnikov Mongolii”, *Arheologiy n Sudlal Dergisi*, c. VII, Sayı: 10-18, Ulaanbaatar 1979, s. 126.

¹⁹⁰⁹ G. Suhbaatar, *A.g.m.*, s. 128.

¹⁹¹⁰ G. Suhbaatar, *A.g.m.*, s. 128.

¹⁹¹¹ D’erd’, Kara, *A.g.e.*, s. 22.

¹⁹¹² Ş. Bira, *O “Zolotoy Knige” Ş. Damdina*, Ulan-Bator 1964, s. 15, 30.

¹⁹¹³ G. Suhbaatar, *A.g.m.*, s. 129.

¹⁹¹⁴ S. Kuçera, “Mongoli i Tibet Pri Çingizhane i Ego Preemnikah”, *Tataro-Mongoli v Azii i Evrope*, Moskova 1970, s. 261; İ. Ya. Zlatkin, *A.g.e.*, s. 98.

¹⁹¹⁵ B. Ya. Vladimirtsov, *Buddizm v Tibete i Mongolii*, SPb. 1919, s. 161-17; Ş. Bira, *Mongol’skaya İstoriografiya (XIII-XVII Vv)*, Moskova 1978, s. 143; G. Ts. Tsibikov, *İzbrannie Trudi*, c. II, Novosibirsk 1991, s. 28; D. Kara, *A.g.e.*, s. 22; B. U. Kitinov, *Svyaşennyi Tibet i Voinstvennaya Step: Buddizm u Oyratov (XIII-XVII Vekah)*, Moskva 2004, s. 62-63.

dinin Moğollar arasında yaygınlaşması Tibet aracılığıyla gerçekleşti. Moğol kabileleri Tibet Budizmi ile Tangut Devleti aracılığıyla tanıştılar.¹⁹¹⁶

Cengiz Han, yasa ile Budizmi koruyup kolladı. Lamalar vergiden ve askerlikten muaf tutulup, tahrip edilen Tangut manastırları tamir edildi.¹⁹¹⁷ Kubilay Han'ın kabul ettiği, eski Hindlilere ait göçebeler için uyarlanan Budizm'in "iki prensibi", daha Moğol dilli Juan-juanlar döneminde kabul edilmişti.¹⁹¹⁸

Kubilay bulunduğu mekandan dolayı (Çin) Budizm'i devlet dini olarak kabul etmişti ama hayatı boyunca Cengiz'in nasihatine sadık kaldı. O sık sık dört büyük peygamberin ismini İsa, Muhammed, Musa ve Buda söyler ve dördüne de saygı gösterdiğini açıklardı.¹⁹¹⁹

Tibet ve Çin kaynaklarına göre, Möngke Kağan, Buda keşişi Namo'yu devlet din adamı yaparak Moğolistan'da Budizm'in yayılmasını sağladı. Möngke döneminde saraya gelen Tibetli keşiş Karma Bagşi (1204-1283), Kubilay döneminde de baş öğreticiydi.¹⁹²⁰ Snellgrove'nin belirttiği gibi, "Tibetli göçebeler Budizmi göçebelik ile barıştırmışlardı. Moğollar arasında misiyonerlik faaliyeti yürüten Tibetli lamalar Moğol göçebe kültürünü tanıyor ve Şaman'ın yerini nasıl alacaklarını biliyorlardı."¹⁹²¹

XV. yüzyılda Moğol boyları arasında sadece Oyratlar arasında Tibet Budizmi varlığını devam ettiriyordu. Oyrat lamaları ve elçiler Ming Sarayı'na giderek oradan dini rütbe ve onay alırlar, gerekli dini malzemeler getirirlerdi. O dönemde Çin, çevresindeki göçebelerin dini merkezi durumundaydı.¹⁹²²

Eski göçebe boy birlikleri arasında Moğolları Buda geleneğinin mirasçıları diyebiliriz. Budizm Moğolların arasında yaygın şekilde gelişme göstermiştir. Moğolistan'ın zengin Buda eserlerine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Buda kaynakları Merkezi Asya'nın pek çok ülkesinde yok olurken, Moğolistan'da korunmakla

¹⁹¹⁶ B. U. Kitinov, *A.g.e.*, s. 64-66.

¹⁹¹⁷ Ş. Bira, *O "Zolotoy Knige"*..., s. 35.

¹⁹¹⁸ G. Suhbaatar, *A.g.m.*, s. 124.

¹⁹¹⁹ P. A. Polyakov, *İslam Sredi Tyurkov, Mongolov, İndusov i Kitaytsev*, Kazan 1895, s. 14-15.

¹⁹²⁰ G. Suhbaatar, *A.g.m.*, s. 129; T. A. Bertagayev, "Ob Etimologii Slov Bargudjin, Bargut I Tukum", *Filosofiya i İstoriya Mongolskih Narodov*, Moskova 1958, s. 345.

¹⁹²¹ B. U. Kitinov, *A.g.e.*, s. 74.

¹⁹²² B. U. Kitinov, *A.g.e.*, s. 81-82, 106.

kalmayıp zenginleştirilmiş, miras bazında kendi edebiyatını oluşturmuştur. Moğolistan Buda kaynağı zenginliği açısından Sri Lanka, Çin ve Hindistanla karşılaştırılabilir.¹⁹²³

Kırgızlarda Diğer Dinler

Gök tanrı dini, Şamanizm ve Budizm haricinde Yenisey Kırgızlarının İslam, Hristiyanlık ve Mani dinleri ile de tanışık olduklarını görmekteyiz. Fakat bahsi geçen dinler hakkında çok az bilgilere sahibiz. Çin kaynaklarında geçen, “A-je, Yeşil Dağ (Ch’ing-shan)’da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirmek suretiyle yapılan Mi-t’e Ch’ih-t’o adlı çadırı vardır”¹⁹²⁴ bilgisini Biçurin “Galiba Midichi saray değil, mescit veya meşit, Müslüman mabedidir”¹⁹²⁵ şeklinde yorumlamıştır. Kırgızların Türkistan ile yaptığı ticaret, başka bir deyişle Müslüman tüccarlar sayesinde, İslam’ın veya İslam unsurlarının Yenisey’e kadar ulaştığını söylemek mümkündür. Arkeolojik çalışmalar sonucu İslam dinine has bazı buluntular Yenisey bölgesinde elde edilmiştir. Arkeolog Teplouhov, daha 1930’larda Tuva’da, XII.-XIII. yüzyıllara ait Müslüman mezarlığı bulmuş, fakat şimdiye kadar bununla ilgili gerekli incelemeler yapılmamıştır.¹⁹²⁶ Mervezi’de, Kırgızlar ile ilgili “Müslümanlara komşu oldukları için, sonradan ölümlerini gömerek defnetmeye başladılar” bilgisi¹⁹²⁷ verilir. Bu bilgilere bakarak Yenisey Kırgızlarının İslamı bildiklerini ama bu dinin oralarda yayılmadığını söyleyebiliriz.

Kırgızlarda Budizm Bölümü’nde de değindiğimiz gibi, Minusin bölgesinde ortaçağ devrine ait şamdanlıklar bulunmuştur. Kızlasov, bunun Maniheistlere ait olduğunu düşünüyor.¹⁹²⁸ Kırgızlar 840 yılında bozkıra açıldıktan sonra askeri tutsak olarak Mani din adamlarını getirmiş olabilirler.¹⁹²⁹ VII. Çakul ve Kemçik Kaya

¹⁹²³ *Rol Koçevih Narodov v Tsvilizatsii Tsentralnoy Azii*, Ulan-Bator 1974, s. 63.

¹⁹²⁴ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 84.

¹⁹²⁵ V. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy...*, s. 445.

¹⁹²⁶ S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri. Material i İssledovaniya Po Arheologii*, Moskova-Leningrad 1949, s. 348; L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 169-171; A. G. Malyavkin, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII Vekah*, Novosibirsk 1983, s. 240-251.

¹⁹²⁷ Ö. Karayev, *A.g.e.*, s. 118; *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, Bişkek 1994, s. 55.

¹⁹²⁸ L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskova 1984, s. 146; N. V. Leontev ise bunların Budistlere ait olduğu görüşünde (“O Buddiyskih Motivah v Srednevekovoy Torevtiki Hakasii (Po Materialam Kollektzii Minusinskogo Kraevedçeskogo Muzeya”, *İstoriko-Kul’turnie Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*, Abakan 1988, s. 179).

¹⁹²⁹ N. İ. Rıbakov, “Dopolnitel’nie Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah”, *Drevnosti Sibiri i Tsentral’noy Azii*, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, s. 127.

yazıtlarında “çigşi” kelimesi geçer ve açıklamasında bunun Mani dini makamı olduğu belirtilir.¹⁹³⁰ Kayalardaki din adamları, haç işareti resimleri, arkeolojik ve tarihi bilgilerden yola çıkarak Kırgız Kağanlığı döneminde Maniheizt ve Hristiyan misyonierlerin ülkede aktif şekilde propaganda yaptıklarını söyleyebiliriz.¹⁹³¹ Baba oğul Kızlasovlar ve Zuyev, Mani dininin Kırgız Devleti’nde resmi din statüsü elde ettiğini¹⁹³² iddia etseler de, günümüzde elimizde mevcut bilgilerin bu görüşü desteklemeye yetmeyeceğini belirtmeliyiz. Hudyakov ise Kırgızların bir kısmının Mani dinini kabul ettiklerini düşünüyor.¹⁹³³ Belki de Mani dininde ölü cesedinin defnedilmesinin tercih edilmesi, ölülerini yakmayı tercih eden Kırgızlar arasında yaygınlaşmasını engellemiştir.¹⁹³⁴ Kısaca, Mani dininin Kırgız Devleti’nde belli bir süre etkili olduğunu ama halk tabanına yaygınlaşmadığını varsayabiliriz.

Yenisey Kırgızlarının Hristiyan dini ile olan ilişkileri konusunda da fazla bilgiye sahip değiliz. Klyashorniy, IX. yüzyıl ortaları veya biraz daha öncesinde Kırgız aristokrasisi arasında, daha sonra geniş halk katmanında Şamanizm ile birlikte Karluklar vasıtasıyla Hristiyanlığın Nestüri kolunun yayıldığını, Uygur Devleti’nin ortadan kalkmasından sonra Hristiyanlığın bölgede yaygınlaşma fırsatı bulamadığını veya Uygur Devleti kadar güçlü olmayan Kırgız Devleti’nin din işleri ile uğraşmadığını ve XI. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar arasında Hristiyanlığın izlerinin görülmediğini bildirir.¹⁹³⁵

Moğollarda Diğer Dinler

İslamiyet ile ilk tanışan Moğol dilli halk Kitanlardı. Barthold, Karahıtayların Çin medeniyeti tesirine pek ciddi şekilde kapılmış olduklarından, Orta Asya’ya gelmekle İslamiyeti kabul edemediklerini ve bu husus da Kitanlar ile diğer Moğol

¹⁹³⁰ S. E. Malov, *A.g.e.*, s. 41, 45.

¹⁹³¹ K. Daşkovskiy, “O Slujitelyah Kul’ta u Kırgızov Yujnoy Sibiri i Tsentral’noy Azii v Epohu Srednevekov’ya”, *Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral’noy Azii*, Barnaul 2008, s. 28.

¹⁹³² L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 127; İ. L. Kızlasov, “Maniheyskie Monastri Na Gornom Altae”, *Drevnosti Vostoka*, Moskova 2004, s. 111-129; Yu. A. Zuev, *Rannie Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*, Almatı 2002, s. 255.

¹⁹³³ Yu. S. Hudyakov, “Şamanizm i Mirovie Religii u Kırgızov v Epohu Srednevekov’ya”, *Traditsionnie Verovaniya i Bit Narodov Sibiri. XIX- Naçalo XX Vekah*, Novosibirsk 1987, s. 72.

¹⁹³⁴ G. Videngren, *Mani i Maniheystvo*, SPb. 2001, s. 70; P. K. Dashkovskiy, “K Voprosu Ob İzuçenii Religioznoy Sistemı Kırgızov Yujnoy Sibiri i Tsentral’noy Azii”, *Altai-Sayanskaya Gornaya Strana i İstoriya Osvoeniya Ee Koçevnikami*, Barnaul 2007, s. 67.

¹⁹³⁵ S. G. Klyashorniy, “İstoriko-Kul’turnoe Znaçenie Sudjinskoy Nadpisi”, *Problemi Vostokovedeniya*, No. 5, Moskova 1959, s. 167-169.

boyları arasındaki temel fark olduğunu belirtir.¹⁹³⁶ Bununla birlikte Karahıtayların son gürhanı Ch'e-lu-ku'nun gizlice Müslüman olduğu da rivayet edilir.¹⁹³⁷

Sayıcı az olan Moğollar ilerleyen yüzyıllarda batıya gittikçe Türkler ve İslam dininin etkisinde kalarak Türk ve Müslüman kimliğini benimsediler. Fletcher, Moğolların İslam dinini kabul etmesiyle ilgili, İslam'ın diğer dinlerden farklı olduğunu, bu dinin hem göçebe, hem yerleşik halklar tarafından benimsendiğini, Türklerin İslamı bozkıra uygun şekilde kabul etmeleri Moğollar için bu dini çekici kıldığını, Moğollara İslam'ın sufi şeyhler aracılığıyla Moğolların anladığı dille anlatılarak ulaştığını, sufizmin de Moğolların eski dininin yerini doldurduğunu belirtir.¹⁹³⁸

Karahıtayların dinleri Budizm ile Şamanizm karışımı bir mahiyette idi. İbnü'l-Esir, onların ilk hükümdarlarını Maniheist olarak gösterir. Karahıtaylar, İslamiyeti kabul etmemekle birlikte genelde bütün din ve inançlara karşı hoşgörülü davrandılar.¹⁹³⁹ Gumilev, İran tesirinin Moğolistan'a VIII.-IX. yüzyıllarda Maniheistler vasıtasıyla sokulduğunu, yalnız Moğolların bu terminolojiyi kullanmakla birlikte atalarının dünya görüşünden vazgeçmediklerini söyler.¹⁹⁴⁰

Moğol boylarının o devirlerde tanıştığı ve batıda bazı efsanelerin de yaratılmasına sebep olan bir başka din Hristiyanlıktır. Fakat burada bu konu üzerinde çok kısa duracağız. Reşidüddin, Kereitlerin Hristiyan olmalarıyla ilgili şu bilgiyi verir; “Onlara (Kereitler) kadar Hz. İsa (a.s) çağrısı ulaştı ve onlar onun dinine geçtiler.”¹⁹⁴¹ Kereitler Hristiyanlığı kuşkusuz bin yılına doğru hükümdarları Markos'la aynı zamanda benimsemişlerdir.¹⁹⁴² Viktorova, Kereitlerin 1007 yılında Hristiyanlığı kabul ettiğini ispatlamaya çalışmıştır.¹⁹⁴³ Efsaneye göre, Kereit hanı çölde kaybolmuşken, Hz. Sergey görünür ve evin yolunu gösterir. Han evine ulaştıktan sonra halkıyla birlikte vaftiz edilir ve Marguz (Mark) ismini alır.¹⁹⁴⁴ Kereit ve Naymanlar, en azından onların yöneticileri Nestüri idiler. Örneğin, Toluy'un hanımı, Kubilay ve Munke'nin

¹⁹³⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 108.

¹⁹³⁷ A. Taşağıl, “Karahıtaylar”, *İA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 416.

¹⁹³⁸ J. Fletcher, “Srednevekovie Mongoli: Ekologičeskie i Sotsialnie Perspektivi”, *Mongol'skaya İmperiya i Kočevoy Mir*, Ulan Ude 2004, s. 244.

¹⁹³⁹ A. Taşağıl, *A.g.m.*, s. 416.

¹⁹⁴⁰ L. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, İstanbul 2003, s. 280-281.

¹⁹⁴¹ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, c. I, s. 127.

¹⁹⁴² J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 170.

¹⁹⁴³ L. L. Viktorova, *Mongol.* ..., s. 168.

¹⁹⁴⁴ L. N. Gumilev, *Poiski Vimişlennogo Tsarstva*, Moskova 1994, s. 169.

annesi Hristiyanlı ve Kereit boyundan idi. Benzer durum Ongutlar için de geçerliydi. Barthold, Naymanların Nestüri olduklarını yazar.¹⁹⁴⁵ Hristiyanlık büyük Moğol devrimiyle hiç beklenmedik bir biçimde yok oldu.¹⁹⁴⁶

4.1.1 Kırgız ve Moğollarda Dini Konulardaki Benzerlik ve Farklılıklar

Dini durumla ilgili Kırgızlar ile Moğolların aynı tarihi safhaları geçtiklerini belirtebiliriz. Önceleri her iki millet de şamanist idiler ve Şamanizm'in unsurları şimdilerde de Kırgızlar ile Moğollar arasından görmek mümkündür. Hem Buryatlarda, hem de Kırgızlarda şamanlar ak ve kara olarak ikiye ayrılırlar.¹⁹⁴⁷ İslam coğrafyacılarında bildirilen Kırgız Kamı gibi, Cüzcani'nin yazdığı Cengiz Han da bazen transa girerek gelecekte olacak olayları anlatırdı.¹⁹⁴⁸

Hem Kırgızlar, hem de Moğollar devletleşip merkezi iktidarlarını güçlendirdikleri devirlerde Gök Tanrı inancına sarıldılar. Ticaretin gelişmesi, diğer uygarlık ve kültürler ile temaslar, Kırgızlar ile Moğolların dünya dinleri ile tanışmalarına sebep oldu. Bu dünya dinleri Kırgızlar ile Moğollar arasında önceleri kısmen başarılı oldu. Duğlat kökenli Muhammed Haydar'a göre, XV. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlarla Moğollar birbirine benziyordu; onların arasındaki başlıca fark, Moğolların (Türkistandaki) İslâmlığı kabul etmiş olmalarından, Kırgızların ise kâfir kalmalarından ibaretti.¹⁹⁴⁹ Daha sonraki dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı Kırgızlar İslamiyeti benimserken, Müslümanlığı tercih etmeyen Moğolların tamamı da Tibet Budizmi'ni benimsediler.

4.2 Kırgız ve Moğollarda Bazı İnaniş Örnekleri

İnanişların insanın günlük yaşamında önemli bir yeri vardır. Semavi dinleri kabul etmeyen veya daha sonraları kabul eden kavimler için inanişların önemi daha da artmaktadır. Burada Kırgızlar ile Moğolların öne çıkan inanişları, benzerlik ve farklılıkları hakkında biraz bilgi vermeye çalışacağız.

¹⁹⁴⁵ V. V. Barthold, *Soçinenie*, c. V, Moskova 1968, s. 108, 618.

¹⁹⁴⁶ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 170.

¹⁹⁴⁷ İ. M. Moldobayev, *Etnokul'turniye Svyazi Kırgızov v Srednevekov'e*, Bişkek 2003, s. 59.

¹⁹⁴⁸ Andrew Boyle, "Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages", *Folklore*, Vol. 83, No. 3, Autumn 1972, s. 181-182.

¹⁹⁴⁹ Mirza Muhammed Haydar, *Tarihi Raşidi*, Taşkent 1996, s. 184, v. 85a; W. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, s. 25.

Kırgızlarda Güneş: Kırgızlar arasında kullanılan “Kuşçu tamga”, “Baarın tamga” ve “Kıpçak tamga”ların ortak özelliği onların daire şeklinde olmalarıdır. Bu tamgalar büyük ihtimalle Tagar-Taştık kültürüne aittir ve eski Kırgızlarda güneşin ilahi gücünü simge ederler.¹⁹⁵⁰

Moğollarda Güneş: Cengiz Han Merkitlerden gizlendiği Burhan Haldun dağından inerken kemerini boynuna ve şapkasını koluna asarak güneşe karşı döner ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar eder.¹⁹⁵¹ Aknerli Grigor, (Moğollar) “güneşe ilahi bir kudret olarak taparlardı” der.¹⁹⁵² İnanişlara göre Cengiz Han’ın ahfadından gelen herhangi bir kimsenin kanı yere akmamalı, güneş onun üstüne doğmamalıdır.¹⁹⁵³ Buryatların inanışlarına göre, güneş dışıydı ve “sekiz ayaklı güneş anne” olarak ilk “anne doğurucu” konumundaydı.¹⁹⁵⁴

Kırgızlarda Ağaç Kültü: İnsanlar eski zamanlardan beri ağacın olağanüstü güce sahip olduğunu ve konuşabildiğine inanırlardı.¹⁹⁵⁵ Kırgızlar ölen kimsenin ruhunun evi olan “tula”yı ağaçtan yontardı. Onlar ongonu da ağaçtan yapıyorlardı.¹⁹⁵⁶ Ziya Al Kulub eserinde Kırgızların, ağaca taptıkları, ağaca putlarını astıkları anlatılır.¹⁹⁵⁷

Moğollarda Ağaç Kültü: Moğollar çadırlarının girişi önüne renkli nakışlarla süslenmiş bir keçe asarlar. Bu nakışların arasında ana kütüğünün ve ağaçların figürleri de yer almaktadır.¹⁹⁵⁸ “Kahinlerinden bazısı hükümdara (Kubilay) şöyle demiş; ‘Kim bir ağaç diker veya yetiştirirse, uzun yaşayacaktır. Bunun üzerine büyük hükümdar, ülkesinde ağaç yetiştirmekle ömrünün uzun olacağına inanıyormuş.’”¹⁹⁵⁹

¹⁹⁵⁰ A. Yu. Malçık, *İstoriya Kırgızskogo Narodnogo Prikladnogo İskusstva: Evolyutsiya Kırgızskogo Ornamenta s Drevneyşih Vremen Do XX Veka*, Bışkek 2005, s. 52.

¹⁹⁵¹ MGT., parag. 103, s. 41.

¹⁹⁵² Aknerli Grigor, *Mogol Tarihi*, İstanbul 1954, s. 3.

¹⁹⁵³ *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 86.

¹⁹⁵⁴ T. D. Skrinnikova, “Proyavlenie Kul’ta Solntsa u Narodov Altayskoy Yazikovoy Sem’i”, *Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral’noy Azii*, Barnaul 2008, s. 83.

¹⁹⁵⁵ L. Ya. Şternberg, *Pervobitnaya Religiya v Svete Etnografii*, Leningrad 1936, s. 439.

¹⁹⁵⁶ S. M. Abramzon, *Kirgizi i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul’turnie Svyazi*, Frunze 1990, s. 327.

¹⁹⁵⁷ KKTB, c. I, s. 261.

¹⁹⁵⁸ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 32.

¹⁹⁵⁹ *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 138-139.

Kırgızlarda Ateş: Gerdizi’de, “Ateş eşyanın en temizidir. Ona düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlardan temizler” bilgisi verilir.¹⁹⁶⁰ Hudud al-Alam’da ise, “Onlar (Kırgız) ateşe taparlar ve ölenleri yakarlar” deniliyor.¹⁹⁶¹ Kırgızlarda ateş kültü mevcuttu. Bu bazen Umay kültü ile birleşirdi.¹⁹⁶²

Valihanov’un tespitine göre, “Ateş en yüce kutsal varlıktır. Kara Kırgızlar olağanüstü durumlarda ateşe kurban verirler. Bu kurban yağın ateşe atılması şeklindedir”.¹⁹⁶³ Ateş ve Tine müracaat ederken “Ateş Ana! / Ruh Ata! Senin hatırına eğiliyoruz. Tövbe, tövbe! Bağışla”¹⁹⁶⁴ dedikleri aktarılır.

Ateş, Kırgızlarda ailevî kutsal varlık olarak bilinirdi ve kadın timsali (cisminde)- *ot ene* (ateş ana) denirdi. Akiman Bokuyeva bebeği beşiğe yatırma merasiminde, “Bissmilya irrahman irrahim, ot enekesi koldosun” (Bismillahir rahmanirrahim, ateş annesi kollasın) diyerek yanmakta olan odun parçasını alıp beşiğin etrafını ve yorganlarını onunla temizledikten sonra bebeği beşiğe yatırmıştır.¹⁹⁶⁵

Alas merasimi genelde bütün boy tarafından yeni yaylak yerine göç ettiklerinde uygulanırdı. Birbirinden fazla uzak olmayan iki yere ardıç ağacından odunlarla ateş yakarlar ve bu iki ateş arasından hayvanları geçirirlerdi. İnsanlar da buradan geçerlerdi. Ateşle temizlendikten sonra eski yurtlarındaki bütün zorluk ve ıstıraplardan arındıklarına inanırlardı.¹⁹⁶⁶

Moğollarda Ateş Kültü: Banzarov, ateş kültünün Moğollara Türkler vasıtasıyla İran’dan geldiğini iddia ediyor. Gerekçe olarak da ateş tanrısına Moğolca’da “ot” denildiğini, ateşe ise “gal” denildiğini gösterir.¹⁹⁶⁷ Banzarov ayrıca, Buryatların ateşin kraliçesi olarak “Ut ana”ya dua ederek kurban sunduklarını belirtir.¹⁹⁶⁸ Rubruk, Moğollardaki ateş ile ilgili inanışları şöyle verir; “İçki içmek için

¹⁹⁶⁰ R. Şeşen, *A.g.e.*, s. 78.

¹⁹⁶¹ *KKTB*, c. I, s. 63.

¹⁹⁶² T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 12.

¹⁹⁶³ Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. I, Almatı 1961, s. 370.

¹⁹⁶⁴ Ç. Valihanov, *A.g.e.*, s. 370.

¹⁹⁶⁵ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 44-45.

¹⁹⁶⁶ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 47.

¹⁹⁶⁷ D. Banzarov, *Çernaya Vera*, SPb. 1891, s. 22.

¹⁹⁶⁸ D. Banzarov, *Sobranie Soçineniy*, Moskova 1955, s. 75-76.

toplandıklarında, bir uşak tasla yudum içirir ve dizini üç defa yere vurarak içecekten güneye doğru ateşe, doğuya doğru havaya, batıya doğru suya, kuzeye doğru ölümlere saygı olarak döker..... Hiç kimse bir kampın kaldırılmasından sonra, kullanılmış olan ateş henüz sönmeden oraya gitmeye cesaret edemez... Moğollarda kahinler Saraya ne gönderilir veya getirilirse ateşin arasından geçirirler. Bununla birlikte hediyelerden kendilerine düşen payı alırlar...Ölen kişinin bütün ev eşyasını iki ateş arasından geçirerek temizlemiş olurlar. Bir kişi öldüğünde ona ait olan her şey ayrılır. Kamptan hiç kimsenin eline, ateşle temizlenmeden önce hiçbir parça verilmez. Ben bunu, oradaki ikametim sırasında Hatun'un ölümü sırasında onun çadırında gördüm.”¹⁹⁶⁹

Kırgızlarda Su ile İlgili İnançlar: Poyarkov, Kırgızların ateşe saygı gösterdiklerini, ama ona kıyasla suya daha çok hürmet ettiklerini yazmıştır.¹⁹⁷⁰ Yuan sülalesi kaynaklarında, “Onların (Kırgız topraklarındakiler) her senenin 6. ayının ilk on gününde beyaz at, beyaz öküz ve beyaz koyun kesip, kımız saçarak cetlerinin geldiğine inandığı nehir sahibine hürmeten suda yıkanıp vadiye tapan kurban geleneği mevcut”¹⁹⁷¹ bilgisi verilir. Türkler için kutsal sayılan sular- On Orkun olarak adlandırılan (on nehir) Uygurlarda Tamir, Selenge, Tola; Moğollarda, Selenga, Onon, Kerulen, İli, Volga, İrtis Irmagı ve Issık Gölü'dür.¹⁹⁷²

Moğollarda Su ile İlgili İnançlar: Cengiz yasasına göre, suya işeyen öldürülür, suda çamaşır, tencere, kap kacaklar yıkanmazdı. Suyun bu kutsiyeti yer-su ilahından geliyordu.¹⁹⁷³ Rubruk da aynı bilgileri vermekle birlikte Moğolların saf su içmekten kendilerini koruduklarını yazar.¹⁹⁷⁴

Kırgızlarda Yada taşı: Gumilev, yadacılığı, “Yada XX. yüzyıla kadar sığır, at veya domuz karnından, ciğer yahut başka bölgelerden alınan çeşitli şekillerdeki küçük taşların üzerine dualar okumak suretiyle yağmur yağdırmak için uygulanagelen bir büyücülük şeklidir” diye tanımlanmaktadır. Aynı zamanda Yada kelimesi Farsça'da

¹⁹⁶⁹ W. Rubruk, *A.g.e.*, s. 34, 113, 123.

¹⁹⁷⁰ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 44; F. Poyarkov, *Kara Kirgizskiye Legendı, Skazki i Verovaniya. Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Semireçenskoy Oblasti Na 1900 God*, Verniy 1900, s. 33-34.

¹⁹⁷¹ E. İ. Kıçanov, “Yuan Sulalesi Tarihi” *Kırgızdar Cönündö*, *KKTB*, c. II, Bişkek 2002, s. 272.

¹⁹⁷² Ekrem Ayan, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, *Türkler*, c. III, Ankara 2002, s. 624.

¹⁹⁷³ Cuveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ankara 1988, s. 175.

¹⁹⁷⁴ W. Rubruk, *A.g.e.*, s. 37, 40, 41.

“sihirbaz” anlamına gelmektedir ve “şaman” kelimesi İran’da bilinmesine rağmen Firdevsi Türk sihirbazlarını yadacı kelimesiyle tarif etmiştir”.¹⁹⁷⁵

Kırgızlar yada taşının yağmur yağdırmak dışında insanlara zarar verebileceğine de inanırlardı. Eğer yada taşı kaybolursa, onu ilk gören kimse hastalanır, başına belalar gelir veya ölmüş. Bundan dolayı yada taşını titizlikle gizlerlerdi, taş sahibi kimse ölmeden evvel kendisi taşı toprağa gömerdi.¹⁹⁷⁶

Moğollarda Yada Taşı: Boyle, Hangalov’un bilgisinden yola çıkarak Moğolların daha ormanda yaşarlarken yada taşıyla tanışık olduğunu belirtir; “Buryatlar gökten inen bazı taşlara taparlar. O tür taşlardan biri Balagansk yakınlarında bulunuyor. Kuraklık zamanlarında Buryatlar ona kurban keserler. Taş beyaz renginde ve önce yüksek dağa inmiş, daha sonraları oradan buraya getirilmiştir. Udinsk Buryatlarının her köyünde bu tür taşlar var ve köyün merkezine yerleştirilmiştir. Ahşapla örtülen bu taşlara her baharda gelecek yazın yağmurlu geçmesi için kurban verilir ve taş su dökülür.”¹⁹⁷⁷

Reşidüddin’e göre, Camuha kumandasında birleşen kabilelerin 1201’de Cengiz Han’a karşı yürüyüşü sırasında Nayman büyücüleri siddetli bir fırtına çıkarırlar fakat ayarlamayı tam yapamadıklarından fırtına kendi üzerlerine gelir. Tuluy da, Curcenlere karşı yaptığı savaşta bir Kanglı’nın yardımıyla yada taşını kullanarak düşman kuşatmasından kurtulur.¹⁹⁷⁸

“Kubilay Han, henüz Şang-tu şehrinden gitmeden önce, yani Haziran Temmuz aylarında hava bozar ve yağmur yağarsa, hemen falcı ve Budistlerini çağırır onlardan bu yağmur bulutlarını dağıtmalarını isterdi. Sarayında Tibetli ve Keşmirli üstün güçte kişiler, Budist rahipler var, bunlar da şeytani usullerle yağmur bulutlarını dağıtırlarmış, hatta gene biri anlattı, civarda yağmur yağar, bulutlar oraya doğru kayarmış da Kubilay Han’ın sarayının bulunduğu yer güneşli olurmuş.”¹⁹⁷⁹

Kırgızlarda Umay: Bu kült (umay) Şorlor, Sibirya Tatarları, Kırgızlar ve hatta Aşağı Amur halkları tarafından biliniyor ki, bu onun Türk-Moğol halklarının derin tarihi ilişkileriyle açıklanabilir. Radloff, runik yazıtları incelemesi sonucunda “umay”

¹⁹⁷⁵ L. Gumilev, *Eski Türkler*, İstanbul 2003, s. 112-113-114.

¹⁹⁷⁶ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 55.

¹⁹⁷⁷ Andrew Boyle, “Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages”, *Folklore*, Vol. 83, No. 3, Autumn 1972, s. 191.

¹⁹⁷⁸ Raşid-ad-din, *A.g.e.*, s. 36-37.

¹⁹⁷⁹ Marco Polo *Seyahatnamesi*, s. 77-78.

kelimesinin yazıtlarda iki manada, tanrıça ve erkek ismi şeklinde geçtiğini açıklar.¹⁹⁸⁰ Orkun, umay kelimesinin kökünün Sanskritce'den aranması gerektiğini yazar.¹⁹⁸¹ Hakaslarda ve diğer Sibiry Türk halklarında “Imay” ve “Kara Imay”, başka bir deyişle iyi ve kötü Umaylar mevcuttur.¹⁹⁸² Verbitskiy, Altay-Aladağ Sözlüğü'nde tam da bunları açıklamıştır; “Umay enezi, umay ençezi, umay içezi- iyi ruh- bebeklerin koruyucusu; ölüm meleği, ölenin canın alan ruh”.¹⁹⁸³

Bernştam, Umay'ın kadın tanrısı, evin ve neslin koruyucusu, kadınların anne kültü olduğunu belirtir.¹⁹⁸⁴ Umay, şüphesiz dişi bir yüksek varlıktır. Umay'ın meleklerden veya cinlerden olması ihtimali çok büyüktür.¹⁹⁸⁵ Kırgızlarda ateş kültü bazen Umay kültü ile iç içe olur, bazen birleşirdi.¹⁹⁸⁶ Kırgızlar, hasat bol olup, hayvanlar çok yavru doğurduğu yıllarda “Umay ananın mamasından süt akıyor” derlerdi.¹⁹⁸⁷

Manas Destanı'nda, Manas dünyaya gelirken Umay ana ona yardımcı olur. Umay ana Manas diyalogu destanda şöyle anlatılır; “Umay ene-berişte, Urdu kelip balanı, Urganına çıdabay, Ucuttu közdöy barganı, “Ak Amiri, çık-dedi, Aytkanımı uk”-dedi, Anda bala munu aytat: “İgi menen ayda-dep, İrizgım menin kayda?”-dep, Urup kirdi Umayın, Ur degen uluk kudayım” (Umay anne- melek, Gelip bebeği vurdu, Vurmasına dayanamayıp, Vücuda doğru indi, Hak emir çık-dedi, Dediğimi duy-dedi, O zaman bebek şöyle diyor: Üsulu ile itekle, Rızkım benim nerede?, Vurmaya başladı Umay, Vur diyen yüce Allah).¹⁹⁸⁸

Kırgızların Bugu, Munguş, Sarıbagış, Bargı, Mongoldor, Sarttar ve Çerik boylarının uçan kuşu andıran “Cagalmay tamga” tamgasını kullandıkları biliniyor. Eski Kırgızlarda Sakalarda olduğu gibi, kuşlar dünyanın üst tabakasını sembolize

¹⁹⁸⁰ W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*. SPb. 1899, s. 167.

¹⁹⁸¹ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, s. 76.

¹⁹⁸² L. P. Potapov, “Umay-Bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnografiçeskih Dannih”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova 1973, s. 270-274. Günümüz Kırgızlarında “Kara Imay” albarstı olarak biliniyor.

¹⁹⁸³ V. Verbitskiy, *Slovar' Altayskago I Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*, Kazan 1884, s. 402.

¹⁹⁸⁴ A. N. Bernştam, *Sotsialno-Ekonomiçeskiy Story Orhono-Eniseyskih Tyurok VI-VIII Vekah*, Moskova-Leningrad 1946, s. 99, 163.

¹⁹⁸⁵ S. Gömeç, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 5, İzmir 1990, s. 280.

¹⁹⁸⁶ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 12.

¹⁹⁸⁷ S. M. Abramzon, *Kırgız Cana Kırgızstan Boyunça Tandalma Emgekter*, Bışkek 1999, s. 198.

¹⁹⁸⁸ İ. Moldobaev, “Umay Ene Maddesi”, *Manas Entsiklopediyası*, c. II, Bışkek 1995, s. 312.

ediyorlardı ve ölü atalarının ruhlarını şahsında taşıyorlardı. Ayrıca Kırgız dilinde yuvaları havada olan masal kuşu anlamında “umay” (kumay) kelimesi mevcuttur.¹⁹⁸⁹ Bütün bunlar “Cagalmay tamga”nın Umay anayı taklit ettiğini söylememize imkan veriyor.¹⁹⁹⁰ Arkeolog Skobolev, Abakan nehrinin güney tarafından paralelinde bulunan 7. Koybal kurganından bulduğu altından, kuş tasviri yapılan küpenin “Umay” olduğunu düşünüyor.¹⁹⁹¹

Yay, Umay tanrıçasının sıfatıdır. Bunu runik yazıtlardan görebiliyoruz.¹⁹⁹² Kırgız el sanatlarında “umay” motifi var.¹⁹⁹³ Çağdaş Kırgız sanatında “umay” motifi uçan kuşu resmeder. Hakasların “Pogo” adını verdikleri göğüslüklerinde de “umay” resimleri işlenir.¹⁹⁹⁴

Hakasların Kırgız boyu, her yılın Haziran ayında Nili nehri vadisinde “İney Tas” adlı taşlara ibadet etmeye gelirler. Efsaneye göre, “İney Tas” Kırgızların taş dönüştürme en birinci annesidir. Ayrıca, Hakaslardaki “Hır-hıs” tabiri ak saçlı kız anlamındadır.¹⁹⁹⁵

Moğollarda Umay: Türk-Moğol halklarının inanışında “umay” ilk başta dişi güneş tanrısını ifade ederdi.¹⁹⁹⁶ Buryat folklorunda “ehin altan umay” (altın anne göbeği) anlayışı var ve bu “ehin altan umay” ile “esegin mungen serge” (gümüş baba sütunu) birleşmesi sonucu insanoğlu ortaya çıkıyormuş.¹⁹⁹⁷

Eski Türkçe’de “umay” anne karnındaki bebek yatan yer yani rahime denirdi. Tibetliler anneye “uma” derler. Moğol dilinde “umay” rahim demektir.¹⁹⁹⁸ Buryatlar

¹⁹⁸⁹ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bışkek 1999, s. 804.

¹⁹⁹⁰ A. A. Asankanov, O. K. Karataev, “Drevnekırgızskie Tamgi Hakassko-Minusinskoy Kotlovini i Respubliki Tıva: İstoriko-Etnografiçeskoe İssledovanie (Novie Nahodki)”, *Materialı Mejdunarodnoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii, Posvyaşennıe 2200-Letiıu Kırgızskoy Gosudarstvennosti*, Bışkek 2003, s. 83-125.

¹⁹⁹¹ S. G. Skobolev, “Podveski s İzobrajeniem Drevnetyurkskoy Bogini Umay”, *Sovetskaya Arheologiya*, Sayı: 2, Moskova 1990, s. 226-233.

¹⁹⁹² E. Ya. Yamayeva, *Altayskiye Tamgi*, Gorno-Altaysk 2004, s. 9.

¹⁹⁹³ S. M. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul’turnie Svyazi*, Frunze 1999, s. 330.

¹⁹⁹⁴ V. Ya. Butanaev, *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya*, Abakan 2003, s. 179.

¹⁹⁹⁵ O. Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy.....*, s. 29.

¹⁹⁹⁶ T. D. Skrinnikova, “Proyavlenie Kul’ta Solntsa u Narodov Altayskoy Yazıkovoy Sem’i”, *Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral’noy Azii*, Barnaul 2008, s. 83.

¹⁹⁹⁷ S. P. Baldaev, *Buryatskie Svadebnie Obryadı*, Ulan-Ude 1959, s. 124-125.

¹⁹⁹⁸ İ. Moldobaev, “Umay Ene Maddesi”, *Manas Entsiklopediyası*, c. II, Bışkek 1995, s. 312.

ayrıca rahimle birlikte mağaralara da “umay” diyorlar.¹⁹⁹⁹ Günümüzde Moğollar küçük mağaraya “umay” demektedir. Oraya girip çıkanlar, bunu yaptıklarında insanın tekrar anasından doğmuş gibi günahsız olduğunu söylerler. Bildiğimize göre, Orta ve Doğu Moğolistan’da böyle mağaraların sayısı oldukça fazla idi.²⁰⁰⁰ Bulgaşa Han, Buryatların en eski ongonu olarak bilinir ve kadınları doğum esnasında, bebekleri doğum sonrası korurdu.²⁰⁰¹

Kırgızlarda Dağ Kültü: Hakaslarda mevcut bir efsaneye göre, bütün halklar kardeşlerden türemedir ve dolayısıyla bütün insanlar bir halktır. Bunların cetti olarak efsaneler Pürüs’ü gösterir ve Pürüs Hırgıs halkındandır. Dünyayı tufan bastığında Pürüs eşi ile birlikte sala binerek hayatını kurtardı ve daha sonra bir dağın tepesine çıktı. Sonraları bu dağ tepesine “Pürüs tashıl” demeye başlandı ve günümüze kadar bütün Hakas boyları tarafından burası kutsal dağ olarak görülüyor.²⁰⁰²

Radloff, Kırgızlardaki Bugu kabilesi arasında Çu nehrinin kaynağında yer alan Küngraman, Koysu nehrinin kaynağı olan Çulpasa dağı ve Tes nehri üzerindeki Alabaş Ata dağlarının kutsal kabul edildiğini bildirir.²⁰⁰³ Bulunan arkeolojik malzemeler de bu bilgileri tasdik etmiştir.²⁰⁰⁴ Tanrı dağları Kırgızlarının Koçkor Ata dağını, Kaşkar Kırgızlarının Muzdag Ata dağını (Sarıgöl sıradağlarında yer alır) ve Markan Ata dağını kutsal kabul ettikleri kaydedilir.²⁰⁰⁵

Moğollarda Dağ Kültü: “Eski bir geleneğe göre, Cengiz Han’dan bu yana, sarayın en ileri gelen kişileri, Cengiz Han’a en yakın olanlar, öldükleri zaman, Altay dağına gömülürler.”²⁰⁰⁶ Moğolistan’da kutsal dağlar çok ve bu tür dağlara bogdo ve

¹⁹⁹⁹ L. P. Potapov, “Elementı Religioznıh Verovaniy v Drevnetyurkskih Genealogičeskih Legendah”, *Sovetskaya Etnografiya*, Sayı: 5, Moskova 1991, s. 82.

²⁰⁰⁰ E. Avermed, *A.g.t.*, s. 169; Günümüz Buryat Cumhuriyeti topraklarında kısır kadınların gidip dua ettikleri ve mağara içerisine girip çıktıktan sonra çocuklarının olacağına inandıkları dört tane mağara mevcuttur (D. A. Nikolayeva, “Kul’t Umay v traditsionnoy Kul’ture Buryat”, *İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo universiteta İmena A. İ. Gertsena*, Sayı: 11 (62), SPb. 2008, s. 109).

²⁰⁰¹ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek 2003, s. 52.

²⁰⁰² V. V. Butanaev, “Proishojdenie Hakasov Po Dannım Etnonimiki”, *İstoričeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost*, Leningrad 1983, s. 68.

²⁰⁰³ W. Radloff, *Sibirya’dan*, c. II, İstanbul 1994, s. 319.

²⁰⁰⁴ Durmuş Arık, “Kırgızlarda Kurban Fenomeni”, *A.Ü.İFD*, c. XLVI, Sayı: I, Ankara 2005, s. 173.

²⁰⁰⁵ A. S. Abramzon, “Etnogenetičeskiye Svyazi Kirgizov s Narodami Altaya”, *XXV Mejdunarodnyj Kongress Vostokovedov, Doklady Dellegatsii SSSR*, Moskova 1960, s. 8.

²⁰⁰⁶ *Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, s. 67.

hairhan sıfatı verirler.²⁰⁰⁷ Gobi'nin kuzeyinde bulunan Burul Bogdo ve Tanrı Dağları'nda bulunan Baytak Bogdo (Kırgızlar Baytak derler) dağları özellikle saygı gösterilen dağlardandır. Bu dağların isimleri nedense birlikte zikredilir, sanki bir akrabalık bağı varmış gibi.²⁰⁰⁸ Moğollar arasında en kutsal dağ olarak Burhan Haldun²⁰⁰⁹ dağı biliniyor. Moğolların Burhan Haldun'dan medet umdukları ile ilgili çeşitli bilgiler mevcut. En bariz örneği de, Cengiz Han'ın Merkitlerin takibinden kurtulduğu zaman dediği; “(Bundan sonra) Burhan-haldun için, Her sabah tapınmalıyım, Bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin!”²⁰¹⁰ demeçidir.

Kırgızlarda Koyun Kürek Kemiğine Bakma: Divani Lugati Türk'te koyun kürek kemiğine *yarın* denir.²⁰¹¹ Kırgızca'da ise *coorun* şeklinde söylenir.²⁰¹² Koyun kürek kemiğine bakmak işine Kırgızca'da yaygın olarak “dalı açuu” tabiri kullanılır. Dal kelimesi aslen Moğolca'dır.²⁰¹³ Manas Destanı'nın Radloff varyantında Kalmukların Coloy Hanı, sefere çıkmadan önce Targıltaz Kemikçi'ye koyun kürek kemiğini ateşe attırır.²⁰¹⁴ Manas'ın yiğitlerinden Ağıday da koyun kürek kemiğine bakarak kendilerini bekleyen iyi, kötü hadiseleri öngörebiliyordu.²⁰¹⁵

Geleneklere göre, Yenisey Kırgızları ölen kişilerin cesetleri ile birlikte adak olan koyun cesetlerini de gömmüşlerdir. Bu kemiklerin arasında koyunların altın ve gümüşten yapılmış olan figürlerini gösterir süslemeler de bulunmaktadır.²⁰¹⁶

Moğollarda Koyun Kürek Kemiğine Bakma: Kitanlar sefere çıkmak istediklerinde beyaz koyunun kürek kemiğini ateşe atarak, eğer kürek kemiği yarılırsa sefere çıkarlardı. Moğollar da koyun kürek kemiğine, kızgın bir demir çubuk geçirerek

²⁰⁰⁷ G. N. Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*, c. II, SPb. 1881, s. 92.

²⁰⁰⁸ G. N. Potanin, *A.g.e.*, s. 93.

²⁰⁰⁹ Burhan Haldun Dağı'nın Moğolların inanç sistemindeki önemi için bkz: (Fedor Petrov, “Burhan-Haldun: Ekzistentsial'nıy Opıt Timuçjına”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, c. 10, Sayı: 1, Çelyabinsk 2004, s. 63-71).

²⁰¹⁰ *MGT*, parç. 103, s. 41.

²⁰¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi*, c. III, Ankara 1992, s. 21.

²⁰¹² K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bişkek 1999, s. 261.

²⁰¹³ Yu. Agiyima, *A.g.e.*, s. 101.

²⁰¹⁴ S. Aliev, “Dalı Açuu Maddesi”, *Manas Entsiklopediya*, c. I, Bişkek 1995, s. 176.

²⁰¹⁵ S. Aliev, *A.g.m.*, s. 176; Naciye Yıldız, Kırgızlarda kürek kemiği falcılarına coorunçu adını verdiklerini ve Manas destanındaki bu falcının adının Coorunçu Kara Badiş olduğunu yazar (*Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995, s. 398).

²⁰¹⁶ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, İstanbul 2008, s. 110; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Bişkek 1995, s. 108.

fala bakarlar; çıkan fala göre taarruz ve geri çekilme, öldürme ve muharebe işleri için son karar alınırdı.²⁰¹⁷ Konuyla ilgili Caangar Destanı'nda da bilgiler mevcuttur.

Rubruk'un verdiği bilgiye göre, Möngke Han kömür karası gibi yanmış koyun kürek kemiğine bakmadan hiçbir işe başlamazmış; “Bu kemiklere sorulmadan, yurtuna girmesi için kimseye izin vermezlermiş. Bu soruşturma aşağıdaki gibi cereyan eder; Bir şeyler yapmayı amaç edindi mi, üç tane yanmamış kemik getirtir. Onları elinde sıkıca tuttukça, amaçladığı şeyi yapıp yapmamayı düşünür. Sonra kemikleri yakmak üzere hizmetçiye verir. Yurtunun yanında bu kemiklerin yanması için iki küçük yurt daha vardır. Bunlar bütün hizmetkarları tarafından günlük olarak büyük bir dikkatle kontrol edilir. Az kömürleşirler, geri getirilirler. Kendisi bizzat kemiklerin ateşin ısıyla bir süre sonra gerçekten mi yarılmış olduklarını kontrol eder. Böyle bir teşebbüsün yolu açıktır. Eğer kemikler enine patlamış ve yuvarlak kıymıklar halinde parçalanmışsa hiçbir şeye teşebbüs etmez. Yüksek ısıda kemikler kendiğinden parçalanır veya en azından üzerini örten tabaka parçalanır. Eğer üç kemikten sadece bir tanesi bile doğrudan yarılsa Han planını tatbik eder.”²⁰¹⁸

Kırgızlarda Obo: Velihanov'un belirttiği gibi “Obo (oba)- eskiden Moğollarla Türklerin ibadet ettiği yerdir. Genelde burası cetlerin defnedildiği yerler olur. Şimdilerde küremsi şeklinde taştan ve topraktan tepelikler. Taş yığınlarına dikilen budaklarda at kılları, bez parçaları bağlanıyor, dağ ruhlarına kurban sunuluyor. Moğolistan'da obolar genelde yüksek dağlarda olur.”²⁰¹⁹ Kırgız obosu, cetlerin mezarları olan, yerel ruhlara ibadet edilecek yerlerdir.²⁰²⁰

Moğollarda Obo: Moğollarda dağ tepelerinde yığın haline getirilen ve her geçen kimsenin dağ ruhları hürmetine bir avuç taş attığı taş yığına obo derler. Buraya yılda bir defa gelip ikramlarını sunarak ibadetlerini yapan Moğollar, atlarına atlayıp oboyu üç defa dönerek şenlik yapmaya giderler. Ana obonun yanında bazen küçük obolar da bulunur. Buryatlar ise tehlikeli yerlere yağ yığını yaparak orasına

²⁰¹⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 85.

²⁰¹⁸ W. Rubruk, A.g.e., s. 94.

²⁰¹⁹ Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy*, c. I, s. 710.

²⁰²⁰ S. M. Abramzon, “Predmeti Kul'ta Kazakov, Kirgizov i Karakalpakov”, *SMAE*, c. 34, Leningrad 1978, s. 56.

baritsa derler.²⁰²¹ Alar aymağı Buryatlarında bulunan bir obonun ünlü şamanın mezarı olduğuna ve bu şamanın aymağın sahibine kurban olarak verildiğine dair inanış mevcuttur.²⁰²² Obo kültü bazı Türk halklarında görülse de Moğollarda daha yaygındır.²⁰²³

Kırgızlarda Tös: Moğolların “ongon” adıyla bildiği tanrılara Kırgızlar “tös”²⁰²⁴ diyorlardı. Bunlara günümüz diliyle “koruyucu” ve “ruh” diyebiliriz. Abramzon’un belirttiği gibi, Kırgızlar ongonu ağaçtan yapıyorlardı.²⁰²⁵ Tösler genel olarak temiz ve temiz olmayan veya erkeklere ait ve kadınlara ait tösler olarak ayrılırlar. Temiz tösler dağda, göklerde ve ateşte yaşarken, temiz olmayanlar taygada, yer altında ve suda bulunurlardı. Hakaslar töslerin anavatanlarının Sayan dağ silsilesindeki Borun Dağı olduğuna inanırlardı. Butanaev, XIX. yüzyıl Hakaslarına ait 18 çeşit tös tespit etmiştir.²⁰²⁶

Moğollarda Ongon: Ongon kelimesini Moğollar, Türkçe’deki ıduk yerine de söylerler. Moğollar töz ile ıduku ayırmazlar.²⁰²⁷ M. Polo, seyahatnamesinde Moğolların evde bulundurdıkları töz/ongonu “Tanrı” olarak niteler ve şöyle der; “Natigay dedikleri herkesin evinde ayrı bir yer işgal eden bir Tanrı var. Onlara göre, bu dünyevi bir Tanrı; evdekilerin çocuklarına, hayvanlara ve mahsüle göz kulak oluyor. Ev halkı da O’na ayrı bir itina gösteriyor, saygıda kusur etmemeye çalışıyor... Her gün, evdeki Tanrı’ya saygı duruşunda bulunuyorlar. Yemek yemeden önce sofradaki yemekten bir parça alıp, Tanrı’nın ağzına sürüyorlar. Sonra bir bardak et

²⁰²¹ E. G. Kagarov, “Mongol’skie Obo i İh Etnografiçeskie Paralleli”, *SMAE*, No. 6, Leningrad 1927, s. 115.

²⁰²² E. G. Kagarov, *A.g.m.*, s. 123-124. Aynı yerde, Buryatlarda obo ile ilgili şu rivayetin olduğu aktarılır; Eskiden Cengiz Han buradan geçerken askerlerini saymak istemiş, buraların su kaynağı olduğunu da öğrenince, yöre sahiplerine hürmet amacıyla taş yığınları yaptırmıştır. Benzer rivayetler Büyük İskender ve Timurla ilgili olarak Kırgızlar arasında da mevcuttur.

²⁰²³ F. Petrov, “Tyurko-Mongol’skie Kul’tı Pokloneniya Stepnım Duham Na Territorii Yujnogo Zaural’ya”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Sayı: 1, Çelyabinsk 2002, s. 88.

²⁰²⁴ Tös veya töstöy- kök, öz, esas anlamında eski Türkçe’de mevcuttu (*Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 583).

²⁰²⁵ S. M. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul’turnie Svyazi*, Frunze 1990, s. 327.

²⁰²⁶ V. Ya. Butanaev, “Poçitanie Tösey u Hakasov”, *Traditsionnaya Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii*, Novosibirsk 1986, s. 89-112.

²⁰²⁷ S. Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 21, Sayı: 33, Ankara 2003, s. 95.

suyu alıp kapının önüne döküyorlar. İnanişlarına göre Tanrı onların yiyeceklerinden payı alıyormuş.”²⁰²⁸

Bazı bilim adamları, “Ne zaman biri ölür veya birisini öldürürse, pek çok gün onu (naşını) kendileriyle taşırlardı. Çünkü (onlara göre) iblis onu hedef alır ve uzun zaman mırıldanarak ondan ayrılmazdı,”²⁰²⁹ bilgisindeki ölen insanın Moğollar tarafından “ongon” olarak kullanıldığını düşünüyorlar.²⁰³⁰

Plano Carpini, Moğolların ilk hükümdarlarından bir put yaptıklarını ve hükümdarın ordugahında gördüğümüz üzere, evin önünde bir araba içinde şeref yerine koyduklarını bildirmektedir.²⁰³¹ Başka putlar yapmak istediklerinde, ordugahta bulunan bütün asil kadınlar bir araya geliyorlar ve bunları büyük bir saygıyla yapıyorlardı. Bunları yaptıktan sonra bir koyun öldürüyorlar ve bunu yiyip, kemiklerini ateşe yakıyorlardı.²⁰³²

Bir hayvan öldürdüklerinde kalbini bir kupa içinde arabada bulunan puta sunuyorlar ve ertesi güne kadar orada bırakıyorlardı. Daha sonra kalbi arabadan alarak pişirip yiyorlardı.²⁰³³ Palllas, putların hem eril hem de dişi olabileceğini görmüştür.²⁰³⁴

4.2.1 Kırgız ve Moğollarda İnanişlar İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

İnanişlar ile ilgili Kırgızlar ile Moğollar arasında pek çok benzerliğin olduğunu, bazı küçük farklılıkların da görüldüğünü söyleyebiliriz. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar eski devirlerden beri bilinen ve uygulanan inanişlarını ufak değişiklikler ile günümüzde de yaşatmaktadırlar.

Ateş bir bakıma Moğol evinin sahibidir. Gelin ile damat evlendiklerinde ateşe eğilerek selam verirler.²⁰³⁵ Manas Destanı’nda da Kırgızlarda gelinin ateşe selam verdiği anlatılır. “Kızlar ve gelin çift çift olup eve girdiler. Genç gelin Aksaykal

²⁰²⁸ Marco Polo Seyahatnamesi, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 70.

²⁰²⁹ Kirakos Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Moskova 1976, s. 173.

²⁰³⁰ Yu. İ. Drobışev, “Pohoronno-Pominal’naya Obryadnost’ Srednevekovih Mongolov i Ee Mirovozzrençeskie Osnovi”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, Sayı: 1, Moskova 2005, s. 119.

²⁰³¹ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 201.

²⁰³² J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 211.

²⁰³³ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 211.

²⁰³⁴ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 212.

²⁰³⁵ D. Banzarov, *Çernaya Vera...*, s. 23.

eğilerek selam verdi; Aksaykal ateşe yakın geldi, eğildi, ateşe selam verdi...”²⁰³⁶ Ateş hem Moğollarda, hem de Kırgızlarda annedir.²⁰³⁷ Hem Kırgızlar, hem de Buryatlar ateşe “Ot ana” demektedirler. Ateş, hem Kırgızlar, hem de Moğollarda saflığın ve temizliğin sembolüdür.

Hem Moğollarda, hem Kırgızlarda çocuğu olmayanlar dağ ve kayalardan çocuk isterlerdi.²⁰³⁸ Çaput bağlamak da her iki millette varlığını sürdürüyor.

4.3 Kurban

İnsanların yüce varlık ya da varlıkları etkilemek, teskin etmek, onlara şükran duygularını ifade etmek, onlardan bir şeyler dilemek ya da günahlarını affettirmek, onların rızasını kazanmak, kötülüklerinden korunmak gibi nedenlerle icra ettikleri çeşitli ibadet ve uygulamaların en önemlilerinden birini kurban törenleri teşkil etmiştir.²⁰³⁹ Kırgız ve Moğolların da benzer sebeplerden çeşitli kurbanlar sunduklarına şahit olmaktadır.

4.3.1 Kırgızlarda Kurban

Kırgızlar bütün Türklerde olduğu gibi kurbana “yjyq” diyorlardı.²⁰⁴⁰ Yudahin, Kırgızca kurban vermek anlamında “tayı”, ölünün ruhuna kurban sunmak için de “azır tayı” veya “nazır tayı” sözünü yazmıştır.²⁰⁴¹ Kırgızlarda kurbanlar kanlı ve kansız olarak ikiye ayrılırdı.

Kırgızlarda “kanlı kurban” olarak at, sığır, koyun, keçi, yak (topoz) ve deve kesilir. Türk topluluklarında genellikle erkek hayvanlar kurban olarak tercih edilir ve bunların en makbul olanının da at olduğuna inanılır.²⁰⁴² Kurban keserken kurbanın

²⁰³⁶ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2006, s. 71.

²⁰³⁷ A. İnan, *A.g.e.*, s. 68-70.

²⁰³⁸ G. Menes, “O Semantike Teonima “Ulgen”, *Arheologiyın Sudlal Dergisi*, c. XI, Ulaanbaatar 1986, s. 63-64.

²⁰³⁹ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 226; Ali Rafet Özcan, *Dinlerde Kurban*, Ankara 2003, s. 11-14.

²⁰⁴⁰ L. Z. Budagov, *Sravnitel'nyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy So Vključeniem Upotrebitel'neyşih Slov Arabskih i Persidskih i s Perevodom Na Russkih Yazık*, SPb. 1871, s. 387.

²⁰⁴¹ K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Bişkek 1999, s. 690.

²⁰⁴² İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1994, s. 294.

rengine de önem verirler. Valihanov, Kırgızlarda beyaz devenin en iyi kurban olduğunu yazar.²⁰⁴³

Manas Destanı'nda Kökötay Han'ın avlanırken kundak içinde bir erkek çocuk bulduğu, onu evlat edindiği, eve döndükten sonra, bir toy yapıp nazardan korunması için çocuğun başına “puhu” tüyü taktırdığı anlatılır ve çocuğun baş sadakası için her gün altı teke ve dört oğlak kurban kestirdiği kaydedilir.²⁰⁴⁴ Kırgızlarda keçi kurban olarak daha az tercih edilirdi.²⁰⁴⁵

İnan, “definden önce ölü için birçok hayvan kesildiği muhakkaktır. Şimdiki Müslüman Kırgızlar dahi defin töreni gününde birkaç hayvanı “hudayı” diye keserler. Adı hudayı olan bu adet, şüphesiz ki eski bir şamanlık kalıntısıdır”²⁰⁴⁶ demektedir.

Kırgızlarda bozüy (Kırgız çadırı) yeni kurulduğunda bir hayvan kesilir. Hayvanın başı bozüyün tepesinden (tündük) dışarı atılır. Böylece yeni kurulan ocağın daima tüteceğine inanılır.²⁰⁴⁷

Kansız kurbana “saçı” denilir. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kımız serpmeye gibi törenler kansız kurbanlardır. Bu Türkçe kelime Moğolca'ya “saçu” şeklinde girmiştir.²⁰⁴⁸

Saçının en bariz örneği “ıduk” dediğimiz ölünün atının salıverilmesi veya kurban edilmesidir. Manas'ın yiğitlerinden biri olan Almambet'in Kalmuklarla mücadelesinde yakın arkadaşı Çubak'a vasiyetinde, “Can dostum, benim kemiklerimi Talas'a götür, yaylaya göm, benim atım ‘sarıalay’ bana kurban kesip bırak”²⁰⁴⁹ dediği bildirilir. Almambet öldükten sonra ölüsü Talas'a getirilerek gömülmüş, atı da

²⁰⁴³ Ç. Valihanov, *Soçinenie*, c. XXIX, SPb. 1904, s. 17.

²⁰⁴⁴ *Manas Destanı*, İstanbul 1992, s. 46.

²⁰⁴⁵ D. Arık, *A.g.m.*, s. 159.

²⁰⁴⁶ A. İnan, *A.g.e.*, s. 183.

²⁰⁴⁷ D. Arık, *A.g.m.*, s. 170.

²⁰⁴⁸ S. Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 21 Sayı: 33 Ankara 2003, s. 93.

²⁰⁴⁹ *Manas Destanı*, İstanbul 1992, s. 114.

kesilerek, ona öbür dünyada hizmet edebilmesi için Almambet'in mezarı üzerine bırakılmıştır.²⁰⁵⁰

Kırgızlar, Tanrılar arasında yalnız sulara ve ağaçlara kurbanlar vermiştir.²⁰⁵¹ Kırgızlar milli içkileri olan kımız (kısarak sütü) toprak, at, ev ve dört bir yöne serpmek suretiyle kansız kurban sunusunda bulunurdu.²⁰⁵²

4.3.2 Moğollarda Kurban

Kitanlar özellikle beyaz renkli bir atla, kül renkli bir öküz kurban etmekteydiler.²⁰⁵³ Yine Kitanlarda bir şef 1121 yılında, göğ, toprağa ve atalarına siyah bir boğa ve beyaz bir at kurban ettikten sonra ordularını düzene sokar ve batıya doğru ilerler. O gün orada yapılanlar, Kitanlar her savaşa gittiğinde yenilenir.²⁰⁵⁴

Chavannes, Kitanların kurban törenlerinin ilkbaharda ve sonbaharda yapıldığını söylemektedir. Gizli Tarih'in yetmişinci paragrafı, ilkbaharda yapılan kurban törenlerinden söz etmektedir. Fakat Leao-tche, Kitanların kurban töreninin her ayın birinde ve 15'inde, yani yeni ayda ve dolunayda kutlandığını göstermektedir.²⁰⁵⁵

Moğollar kurbana "setertu mal" diyorlardı.²⁰⁵⁶ Buryatlar köpek de kurban ediyorlardı.²⁰⁵⁷ Bazı bilim adamları Buryatlardaki adak hayvanları canlı ongon olarak tarif ederler. Adak adamak hem Kırgızlarda, hem Moğollarda mevcuttur. Kırgızlar "yjyq kötörü" derken, Buryatlar "adaha ongotxo" diyorlar.²⁰⁵⁸

²⁰⁵⁰ *Manas Destanı*, İstanbul 1992, s. 123.

²⁰⁵¹ W. Eberhard, *A.g.e.*, s. 69.

²⁰⁵² D. Arık, *A.g.m.*, s. 172.

²⁰⁵³ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 195.

²⁰⁵⁴ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 196.

²⁰⁵⁵ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 200.

²⁰⁵⁶ K. F. Golstunskiy, *Mongolo-Russkiy Slovar'*, c. II, SPb. 1894, s. 323.

²⁰⁵⁷ G. Gombaev, "O Drevnih Mongol'skih Obıçayah i Sueveriyah Opisannih u Plano Karpini", *Trudi Vostochnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, IV. Bölüm, SPb. 1859, s. 247.

²⁰⁵⁸ N. P. Dırenkova, "Posvyaşenie Jivotnih u Tyurko-Mongol'skih Plemen", *Tyurki Sayano-Altaya. Stat'i i Etnografıçeskie Materialı*, SPb. 2012, s. 190.

4.4 Ölüm ve Ölü Gömme Merasimi

4.4.1 Kırgızlarda Ölüm ve Ölü Gömme Merasimi

Runik yazıtlarda Kırgızların ölenler için ölmek fiilinden ziyade daha çok “ayrıldım” (adırlıtm) fiilini kullandıkları görülmektedir. Güneş ve ayı hissetmez oldum, memnun kalmadım ve kaçtım fiilleri de Kırgızlar tarafından ölmek fiili yerine kullanılmıştır.²⁰⁵⁹ Kırgızların ölü merasiminde ağıt kültürü mevcuttu. Yenisey runik yazıtlarını inceleyen Roux, bunların çoğunun ölümler için yakılan ağıt olduğunu ve Kırgızlarda ölüm yaşının ortalama 45 olduğunu bildirir.²⁰⁶⁰ Kırgızlarda ölüm sadece bir son değil, yeni bir hayatın da başlangıcıydı ve ona göre ölümlerini uğurluyorlardı.

Sibirya’nın Türk dilli halkları ölümü yaşamın sonu değil, onun başka bir çevrede devamı olarak algılamışlardır. Vefat eden kimseyi de yeni çevresine en iyi bir şekilde uğurlamaya gayret etmişlerdir. Öbür dünyada ona lazım olabilecek eşyalar: giyim, tabak-çanak, ölünün kullandığı araç-gereçleri, silahları, yemekler ve hayvan veya hayvanları onunla birlikte defnedilirdi. Birlikte defnedilecek şeyleri hazırlarken vefat edenin cinsiyeti, yaşı, mesleği ve toplumdaki yeri de göz önünde tutulurdu.

Çin kaynaklarında Kırgızların ölü gömme merasimiyle ilgili şu bilgi verilir; “biri ölünce, yüzlerini karartmazlar, fakat ölünün etrafında 3 defa dolaşır, ağlar ve ölüyü yakarlar. Sonra onun kemiklerini toplar ve bir yıl sonra bu kemikleri gömerler. Ancak o zaman tam olarak ağlarlar.”²⁰⁶¹

²⁰⁵⁹ Örneğin, Uyuk Tarlaka, Uyuk Turan, Barlık, Kara Suga, Elegeş, I. Çakul, II. Çakul, III. Çakul, V. Çakul, VI. Çakul, VII. Çakul, Oznaçennoy, Açura, Oya, I. Altın Köl, III. Uybat, Minusinsk Müzesi, Kızıl Çir, II. Kızıl Çir, I. Tuva, II. Tuva yazıtlarında “ayrıldım” (adırlıtm) (s. 12, 17, 19, 21, 23, 24, 26, 29, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 51, 54, 56, 63, 76, 77, 79, 80, 97, 99), Begre, II. Kızıl Çir, Kecilik Hobu Yazıtı’nda “Güneş ve ayı hissetmez oldum” (s. 29, 80, 82), IV. Çakul Yazıtı’nda “kaçtım” (s. 38), IX. Çakul, X. Çakul, XI. Çakul, I. Altın Köl, II. Altın Köl, III. Uybat, Minusinsk Müzesi, Abakan yazıtlarında “memnun kalmadım” (bökmâdim) (42, 43, 53, 56, 64, 76, 95, 96), fiilleri kullanılır. Buna karşılık XI. Çakul, Açura, II. Uybat, III. Tuba, Kara Yus, Kemçik Jirgak, Suji, I. Tuva yazıtlarında “ölti” (s. 43, 49, 61, 67, 68, 75, 84, 97) fiilinin kullanıldığını görüyoruz. (S. E. Malov, A.g.e.,).

²⁰⁶⁰ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, s. 87.

²⁰⁶¹ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 96; Kırgızların cesetlerini yaktıklarını İbn Fadlan da yazar “Cesedi yakma adeti özellikle Kırgızlar arasında uzun zaman yaşamıştır. (R. Şeşen, *İbn Fadlan/Notlar*, İstanbul 1995, s. 121-122); V. Ya. Butanaev, Hakaslarda özürlü çocuklar öldüğünde cesetlerinin yakıldığını bildirir (*Etniçeskaya Kul’tura Hakasov*, Abakan 1998, s. 211).

Bilim dünyası bu bilgiden yola çıkarak eski Kırgızların ölü gömme adetlerini yorumlarlar. Kyuner'in belirttiğine göre, Kırgızlar üç defa sesli ağladıktan sonra ölüyü yakar, onun kemiklerini (kül) toplarlardı ve ölünün vefatının yıl dönümünde mezar tepesi oluşturlardı.²⁰⁶² Kyuner'in dikkat çektiği Kırgızlardaki mezar tepesiyle ilgili şu bilgiler de biliniyor; “Yenisey Kırgızlarında kenotaf²⁰⁶³- yakarak defnetme izleri bulunan kurgan veya tepeliktir. Ceset kalıntıları olmasa da mutlaka defin ateşi yakılarak gömülecek şeyler ve mekanın temizlenmesi lazımdı.”²⁰⁶⁴

Ölümünden bir yıl geçmesi önemliydi. Ölü bir yıl sonra defnedilmiş sayılıyordu. Dul kadın da bir yıl sonra yeniden evlenebiliyordu. Katanov, bu olayı şöyle özetler. “Eskiden eşi veya kocası vefat eden kimse tekrar evlenmek için bir sene beklerdi.”²⁰⁶⁵

Bahaeddin Ögel, Kırgızların ölü gömme merasiminde kemiklerin üzerinden atladıklarını yazar; “Ölülerinin etrafını çevirip ağlarlar ve sonra da onu yakarlarmış. Kemiklerini toplar, bir sene sonra da kemiklerin üzerinden atlar ve sonra da mezar yapıp gömerlermiş. Bundan sonra büyük bir şenlik ve toy yapılırmış.”²⁰⁶⁶ Ahmet Taşağıl, Çin kaynaklarındaki bilgiyi aktarırken, Kırgızlarda biri öldüğünde yüzlerini kesmediklerini, bir yıl sonra gömme işlemi yapıldığında yine ağladıklarını bildirir.²⁰⁶⁷

Çin yıllıklarında geçen Kırgızların ölü gömme bilgisinden yola çıkarak Roux şu yorumda bulunur; “Sıklıkla görülen üç sayısı da Kırgızlarda ölü etrafında yapılan daire şeklindeki danslar için genelde uygulanır tek sayıdır. Ancak bu üç dönüşün ölüm anında mı, yoksa cenaze töreni sırasında mı gerçekleştirildiği belirtilmemektedir. Kırgızlarda biraz değişik bir kültürel bağlamda karşı karşıya bulunmamız olasıdır:

²⁰⁶² N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah* ..., s. 62. Yazar, aynı eserinin 294. sayfasında cesetlerin kurganlarda defnedildiğini belirtir. Kırgızlarda “Saltı çok kişinin körüşünü bolboyt” (Geleneği olmayanın mezarı olmaz) atasözü mevcuttur.

²⁰⁶³ Kenotaf- mezarlık, uzaktan cesedini getirmek mümkün olmayan kimseler için yapılan cesetsiz mezarlıklara denilir (*Sovetskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*, Moskova 1980, s. 575).

²⁰⁶⁴ G. V. Dljnevskaya, “Pogrebalno-Pominal’naya Obryadnost’ Eniseyskih Kırgızov i Şamanskiy Pogrebal’nyı Obryad Tyurkoyazıçnıh Harodov Sayano-Altaya i Yujnoy Sibirii”, *Jreçestvo i Şamanizm v Skifskuyu Epohu*, SPb. 1996, s. 136.

²⁰⁶⁵ N. F., Katanov, *O Pogrebalnıh Obryadah Tyurkskih Plemen Tsentral’noy i Vostoçnoy Azii*, Kazan 1894, s. 13.

²⁰⁶⁶ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara 2003, s. 290.

²⁰⁶⁷ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 85.

Nitekim Çin Yıllıkları'nda, Kırgızların yüzlerini kesmedikleri, fakat cesedin etrafında haykırarak dönmekle yetindikleri belirtilmektedir.”²⁰⁶⁸

Roux'un dikkat çektiği üç sayısı Kırgızların ölü gömme merasiminde önemliydi. Tanrıdağ Kırgızları XX. yüzyıl başlarında ölüyü uğurlarken, “Kadınlar tabut kaldırılırken uçuk, uçuk derlerdi. Ayrıca üç avuç unu cesetin arkasından üç kere atarlar ve kuruy, kuruy, kuruy derlerdi.”²⁰⁶⁹ Hakaslar ise dul bir kadın ölüyü evden çıkarırken, “Xuray, Xuray! Arkana bakma. Bırak talihin evde kalsın! Çocukların sağlıcakla kalsınlar!” derdi.²⁰⁷⁰

Ölü gömme merasimi uzun vadeli bir süreçti. Dlujnevkaya'nın fikrinde Kırgızlarda ölü gömme merasimi kamın veya şamanın ölü ruhunu onun akrabalarıyla görüştürme ve konuşurmasıyla sona eriyordu.²⁰⁷¹

Kırgızlar ölüyü giyim-kuşamı, at koşumu, silahları ve eşyalarıyla yaktıktan sonra ölünün kemikleri dahil bütün kalıntılarını mezarlıkta bir yer belirleyip gömerler, bu arada ona yer altında rahat etmesi için mezarını hazırlarlardı. Genelde bu mezarlar Hemçuk-Bom II'de görüldüğü gibi çadır şeklinde ve taş kapılı, Sarıg-Haya I ve Sarıg-Haya II'de olduğu gibi taş kapısız veya Eylig-Hem III'de olduğu gibi kule tarzı şeklinde olurdu.²⁰⁷²

Kırgız Devleti döneminde Kırgızlardaki ölü yakma merasiminin Saha topraklarına kadar uzandığını yapılan arkeolojik kazılardan öğreniyoruz. Genelde Sahalar cenazelerini gömerken, “Kırgız mezarları” adıyla bilinen Kayçak Kayası'nda ölüyü yakma ve at kurban etme merasimleri yapmıştır.²⁰⁷³

Makdisi, Kırgızlarda mevcut oldukça geniş bir kurgandan söz etmektedir.²⁰⁷⁴ Soylu Kırgızlar “çaatas” adı verilen etrafı dikili taşlarla çevrili büyük kurganlarda gömülürdü. Burada ceset külleri, pek çok eşya bulunurdu. Kurganlar ne kadar büyük

²⁰⁶⁸ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 246.

²⁰⁶⁹ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 80-81.

²⁰⁷⁰ Gülşüm Killi Yılmaz, “Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. IV, Sayı: IV, Ankara 2007, s. 75.

²⁰⁷¹ G. V. Dlujnevkaya, *A.g.m.*, s. 134.

²⁰⁷² G. V. Dlujnevkaya, *A.g.m.*, s. 135.

²⁰⁷³ V. M. Kimeev, “Rol' Konevodstva v Jiznedeyatel'nosti Gorno-Taejnih Şortsev Torgovogo Puti “Ulug-Çol”, *Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral'noy Azii*, Barnaul 2008, s. 134.

²⁰⁷⁴ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 300.

olsa da gömülü sayısının üçü geçmediği görülmüştür.²⁰⁷⁵ Kırgızlardaki “Ölüm bardın malın çaçat, Coktun abiyirin açat (Ölüm zenginin malını saçar, Yoksulun ayıbını açar) sözü o devirdeki uygulamalardan sonra kullanılmaya başlamış olsa gerek. Ergenlik yaşına ulaşmamış çocuklar ise büyük kurganlarda gömülmemiştir.²⁰⁷⁶ Toplumun tam yetkili üyesi olmayan bu çocuklar, hizmetçiler ve kölelerle birlikte büyük kurganların hemen yanlarındaki küçük taş kurganlarda veya büyük kurganların kenarlarına defnedilmişlerdir.²⁰⁷⁷

Ölen Kıştımlar sol tarafına yaslandırılarak bacakları ve elleri bükülmüş, kafası kuzey, kuzeybatı ve güneye döndürülmüş şeklinde defnedilmiştir. Çoğu zaman Kıştımlar eşyasız veya yiyeceksiz gömülmüştür. Nadiren koyun kemikleri, demir bıçak, kemikten ok uçları ve toka bulunmuştur.²⁰⁷⁸

Soylu kimselerin cenaze merasimleri eksiksiz gerçekleştirilirdi. Bunların yanında Kırgızlarda toplu mezar yerlerinin olduğu da görülmüştür. Bunlar kara budun denilen halkın mezarlarıydı. Genelde bu mezarlar bir yerleşim yerine aitti.²⁰⁷⁹

Kırgız mezarlarının bir diğer özelliği, kurgan yığnında veya mezar yakınlarında bulunan gizli mahzenlerinin olmasıdır. At koşumları, altın ve gümüş eşyalar buralara gömülmüştü.²⁰⁸⁰ Kırgız vazoları, kalıplı kaplar, koyun, inek ve at kemikleri, gem, üzengi, toka, kemerler, süs eşyaları, değerli kaplar ve ok uçları gizli mahzenlerde bulunan eşyaların bazılarıydı.²⁰⁸¹

Makdisi, Kırgızlarda ölüyle birlikte esirlerinin ve hizmetkârlarının gömüldüğünü görmüştür. Vincent de Beauvais, bazen bir Tatar’ın, kendisiyle birlikte

²⁰⁷⁵ *Drevnaya Sibir’*. Putevoditel Po Vistavke “Kul’tura i İskusstvo Drevnego Naseleniya Sibiri. VII Vek Do N.E. - XIII Vek N.E.”, Leningrad 1976, s. 126.

²⁰⁷⁶ Yu. S. Hudyakov, bunların 15 yaşına kadarki çocuklar olduğunu yazmıştır (“Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinskoy Kotlovine”, *İstoričeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost’*. Problemy Arheologii i Etnografii, Sayı: 2, Leningrad 1983, s. 144).

²⁰⁷⁷ *Drevnaya Sibir’*. Putevoditel Po Vistavke, s. 126.

²⁰⁷⁸ Yu. S. Hudyakov, “Srednevekovie Zahoroneniya”, s. 30.

²⁰⁷⁹ *Drevnaya Sibir’*. Putevoditel Po Vistavke, s. 127.

²⁰⁸⁰ *Drevnaya Sibir’*. Putevoditel Po Vistavke, s. 127.

²⁰⁸¹ Yu. S. Hudyakov, *A.g.m.*, s. 142.

canlı canlı gömülmek onurunu esirlerinden birine daha yaşarken bahşettiğini bildirmektedir.²⁰⁸²

Kızlasov, Kırgızların VI.-XIV. yüzyıllar aralığında ceset yakma merasimini devam ettirdiklerini bildirirse de,²⁰⁸³ XIII.-XIV. yüzyıla gelindiğinde, Kırgız Kıştımların ölü gömme adetlerinin daha karışık hale geldiğini görebiliyoruz. Kıştımlar ölülerini toplu halde, tek başına, hatta terk edilmiş Kırgız mezarlarına gömmüşlerdir. Kabirlerin şekilleri, konumları çeşitlilik arz etmektedir. Mezarlarda nadir de olsa değerli eşyalar bulunmuştur.²⁰⁸⁴

Yenisey Kırgızlarına has bazı ölü gömme merasiminin günümüz Kırgız halkı tarafından da uygulandığına şahit olmaktayız. Örneğin, Kırgızlar kötü huylu, zalim biri vefat ettiğinde, onun cesedini çadırın deliğinden, eğer evde oturuyorlarsa evin penceresinden çıkarırlardı. Çünkü kötü huylu kimsenin akrabalarından birilerini de mezara götürmek isteyeceğine inanılır ve onun ruhunun tekrar eve gelmemesi için böyle yaparlardı.²⁰⁸⁵ Buna benzer uygulama daha vardı. Eğer ikizlerin biri vefat ederse onun cesediyle beraber kefene sarılmış koyun veya tavuk gömerlerdi.²⁰⁸⁶

Kırgızlarda eskiden beri ölen kimsenin evinin yakınlarına matem simgesi olarak “kırmızı bayrak” dikmişlerdir.²⁰⁸⁷ Bu uygulama Tanrı Dağları Kırgızları arasında da devam ettirilmiştir. “Kırgızların evde cenaze olduğunu bildiren adeti sırıkta bayrağın dikilmesidir. Eğer vefat eden yaşlıysa beyaz, orta yaşlarda biriye siyah, gençse kırmızı bayrak dikilirmiş. Süyünbay Toytoyev’in belirttiğine göre, onun babası ve dedesinin zamanlarında bayrağı savaş kargısına asarlar, çadıra yaslarlar veya çadır önüne dikerlermiş. Bir sene böyle kaldıktan sonra mızrağı parçalar, bükür veya ölünün mezarına atarlarmış.”²⁰⁸⁸

Eğer insan vefat ederken ıstırap çekerse, Kırgızların Bugu ve Sayak boylarında o insanın montunu yakası aşağı gelecek şekilde asarlar, ayakkabısını ters çevirirler

²⁰⁸² J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 281.

²⁰⁸³ L. R. Kızlasov, “Kurganı Srednevekovih Hakasov XIII-XIV Vekah”, SA, No. 1, Moskova 1978, s. 139.

²⁰⁸⁴ Yu. S. Hudyakov, “Srednevekovie Zahoroneniya ...”, s. 32.

²⁰⁸⁵ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 63.

²⁰⁸⁶ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 63-64.

²⁰⁸⁷ I. Kadirov, “Tu” Maddesi, *Manas Entsiklopediya*, c. II, Bışkek 1995, s. 298.

²⁰⁸⁸ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 70.

veya onun başını çadırın kapısına gelecek şekilde yatırırlardı ve böylece daha çabuk zorlanmadan öleceğine inanırlardı.²⁰⁸⁹

Tabut kaldırıldığında ölünün yakın akrabalarından biri ona birkaç defa gümüş paralar saçardı. Orda bulunanlar bu paraları toplarlardı. Büyük ihtimalle bu merasim eskiden Sayan Altay halklarında yaygın olan süt veya rakı püskürtme merasiminin değişime uğramış halidir.²⁰⁹⁰

Al Marvazi, Kimeklerin güneyinde, Karluklarla Yağmaların doğusunda, Kuça ve Ark şehirlerinin kuzeydoğu tarafında yaşayan Doğu Türkistanlı Kırgızların, esas Kırgızlardan koptuktan sonra inançlarında ve gelenek göreneklerinde değişikliklerin olduğunu, örneğin ölüleri yakmak yerine yere vermeye başladıklarını yazar.²⁰⁹¹

4.4.2 Moğollarda Ölüm ve Ölü Gömme Merasimi

Moğollar ölümün daha çok “kötü ruhlar”ın²⁰⁹² müdahalesi sonucu gerçekleştiğini düşünüyorlardı. Moğolların Gizli Tarihi’nde Ögedey’in ölümcül hastalığıyla ilgili falcılar; “Kitan halkına ait yer ve suların hakimi olan ruhlar: Yer ve sularımız alındı, halkımız yağma edildi! diyerek seni ağır surette hasta etmişlerdi” derler ve Ögedey’in yerine Tuluy’un kurban verilmesiyle kağan ölümcül hastalığı atlatır.²⁰⁹³

Klementz, eskiden Buryatlarda aşağıdaki uygulamanın olduğunu açıklamaktadır; “Yaşlı erkek ve kadınlara en iyi giysileri giydirilir, şeref meydanında halka olmuş akrabaları ve dostları arasına oturtulurlar; uzun konuşmalardan ve bol şarap içildikten sonra yaşlılara uzun ve katı birer yağ parçası yutturulur. Bu onların boğazlarına takılır ve boğularak ölmelerine neden olur”.²⁰⁹⁴

²⁰⁸⁹ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 67-68.

²⁰⁹⁰ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 80.

²⁰⁹¹ Ö. Karaev, M. Kocobekov, “O Pereselenii Eniseyskih Kirgizov Na Tyan-Şan”, *Voprosi Etničeskoy İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989, s. 59.

²⁰⁹² Moğollardaki kötü ruhlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (P. O. Rikin, “Duşa, Bolezn i Smert v Traditsionnih Predstavleniyah Mongolov, Buryat i Yakutov”, *Mifologiya Smerti*, SPb. 2007, s. 60-63)

²⁰⁹³ *MGT.*, parç. 272, s. 192-194.

²⁰⁹⁴ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 72; G. P. Galdanova, Buryatlarda 80 yaşında ölmenin saygın, hatta istenilen bir ölüm yaşı olduğunu, bu yaşı geçenleri “gençlerin ömrünü yediği” gerekçesiyle zorla öldürdüklerini bildirir (*Dolamaistckie Verovaniya Buryat*, Novosibirsk 1987, s. 55).

Vincent of Beauvis, bu olaydan bahsederken, “Aralarında acımasız Tatarlar da var. Eğer oğlu babasının yaşlandığını ve kafasının ağırlaştığını görürse, ona koyun kuyruk yağı veya o tarzda yağ yedirir ve o katı yağı yutamayan yaşlı ölür. Ölenin cesedi yakılır ve külü hazine gibi muhafaza edilir. Sonra her gün yemeğine bu külden serperek yer”²⁰⁹⁵ demektedir. Bilim adamları Moğollarda cesedi yakma işinin Budizm’in etkisiyle daha sonraki dönemlerde girdiğini belirtirler.²⁰⁹⁶

Karpini’de Moğolların ölümüyle ilgili ilginç bir bilgi vardır; Eğer onlardan biri (Tatar) çok ağır hastaysa, bir daire çizilir çevresi siyah keçeyle örtülür. Buraya yabancı kimse sokulmaz. Izdırap başladığında herkes ondan kaçır. Prens veya imparator öldüğünde yeni ay doğana kadar kimse oraya giremez..... Altın ve gümüşleri de gömülür. Cenaze taşınan araba kırılır (yaşadığı çadır bozulur) ve kimse onun ismini üçüncü nesli gelene kadar zikretmeye cesaret etmez.²⁰⁹⁷ Moğollar, birisi ölürse, ona hıçkırıqlarla ağlayarak ağıt yakarlar.²⁰⁹⁸

Savaşta ölenlerin naaşını derhal memleketine gönderirler, ya da bütün özel eşyasıyla gömerek cenaze törenini icra ederler.... Ölüyü defnederken kurgan veya mezar yapmazlar; mevtanın gömüldüğü yere at sürerek düz toprak haline getirirler. Temuçin’in gömüldüğü yeri direk ve çubuk dikerek bir çember içine almışlardır {uzunluk ve genişliği 30 li civarındadır} ve atlı askerler, muhafaza amacıyla orada nöbet tutmaktadır.²⁰⁹⁹

Cüzcani’de Batu’nun defin merasimi ise şöyle anlatılır; Onu (Batu) Moğol geleneklerine göre defnettiler. Onlara göre, birisi ölürse ona yer altında ev veya niş (oyuk) hazırlarlar...²¹⁰⁰ Orasını kilim, kap ve birçok eşya ile donatırlar; ölüyü silahları

²⁰⁹⁵ A. G. Yurçenko, “Taynie Mongolskie Pogrebeniya (Po Materialam Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda)”, *Stepi Evropy v Epohu Srednevekovya*, c. VI, Donetsk 2008, s. 300.

²⁰⁹⁶ K. M. Gerasimova, “Pohoronnie Obryadniki Tibetskih i Mongol’skih Avtorov XVI-XIX Vekah”, *Traditsionnaya Obryadnost’ Mongolskih Narodov*, Novosibirsk 1992, s. 149.

²⁰⁹⁷ *Putesestvie v Vostochnie Strani*, Moskova 1957, s. 38-39.

²⁰⁹⁸ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ...*, s. 42.

²⁰⁹⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ...*, s. 160.

²¹⁰⁰ Karpini, bazı noyanların dikili çadırlarıyla birlikte gömüldüğünü yazar (*Putesestvie v Vostochnie Strani*, Moskova 1957, s. 38). Bridia ve Bove ise onların çadırlarda oturtularak gömüldüğünden bahseder (*Hristiyanskiy Mir i Velikaya Mongol’skaya İmperiya: Materialy Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda*, SPb. 2002, s. 119; A. G. Yurçenko, *A.g.m.*, s. 300). Fakat, arkeolojik kazılarda bu bilgiler şimdiye kadar doğrulanmış değildir (N. V. İmenohoev, “Rannemongol’skaya Arheologičeskaya Kul’tura”, *Arheologičeskie Pamyatniki Epohi Srednevekov’ya v Buryatii i Mongolii*, Novosibirsk 1992, s. 28-29).

ve şahsi eşyalarıyla defnederler. Onunla birlikte en çok sevdiği birkaç hizmetçisi ve eşini de gömerler. Gömme işini gece gerçekleştirirler ve üzerinden at sürüsünü orası belirsiz olana dek gezdirirler.²¹⁰¹

Kitanlarda imparatoriçe Shulyuy kocasını kaybettikten sonra birkaç kere kendisini öldürmek istese de, oğullarının ağlamaları dolayısıyla onları kıyamaz ve sağ elinin parmaklarını kesip onu kocasının mezarına koyar.²¹⁰²

Önceleri Moğol prensleri Burhan Haldun Dağı'na defnedilmişse de, imparatorluğun genişlemesiyle Avrasya'nın çeşitli yerlerinde prenslerin mezarlıkları ortaya çıkmıştır.²¹⁰³ Bunu “her han kendi ulusunda defnedilmelidir” kuralıyla açıklayabiliriz.

Moğollar mezarın bilinmemesi için üzerinde koşturulan at veya at sürüleri iyice yorulduğunda öldürür ve kafasını kımızla yıkarlardı. Kemiklerini ve iç organlarını atarlar ve derisini ahşaptan sıriklara asarlardı. Şekli değişen atlar böylece mezarların üzerlerine yerleştirilirdi... At derilerinin mezar üzerine yerleştirilmesinin amacı, galiba ölüyü kötü ruhlardan korumak için olsa gerek... Ayrıca bunlar tanrıya kurban olarak verilmiştir.²¹⁰⁴ Rubruk, konuyla ilgili şunları bildirir; “Bir cenazede, 16 at postunu mezarın etrafındaki 4 kazık arasında astıklarını gördüm. Ayrıca mezara içmek için at sütü ve yenmesi için et ilave ettiler ve vaftiz edileceğini söylediler.”²¹⁰⁵

Yuan Shi'de de ölü gömme merasimi hakkında ayrıntılı bilgi verilir; Her imparator öldüğünde *nan(?)* ağacından oyularak tabut yapılır. Deriden giyim kuşamı hazırlanır. Mezara altından kaplar çatal, bıçak, demlik vs. eklenir. Tabut bir kumaş türünden yapılan örtüyle örtülür. Öne yeni giyimlerini giymiş, yedek atı olan şaman kadın düşer. Yoldayken günde üç koyun kurban keserler. Tabutu gömdükten sonra

²¹⁰¹ V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsy k İstorii Zolotoy Ordı*, c. II, Moskova Leningrad 1941, s. 16.

²¹⁰² E Lun-Li, *A.g.e.*, s. 53, 226-227.

²¹⁰³ Örneğin, Coçi'nin mezarı Sarı-su havzasında, bugünkü Akmola ve Turgay Bölgeleri'nin sınırındadır (E. Kalan, “Tarihi Kaynaklara Göre Cuçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII, Sayı: 1, İzmir 2012, s. 124). Marco Polo, prenslerin Altay dağına götürülüp defnedildiğinden bahseder (*Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul Tarihşiz, s. 68).

²¹⁰⁴ J. A. Boyle, “Formı Jertvoprinoşeniy Loşadi u Mongolov v XIII-XIV Vekah”, *Stepi Evropy v Epohu Srednevekovyya*, c. VI, Donetsk 2008, s. 306, 308.

²¹⁰⁵ V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına ..*, s. 43.

arta kalan topraklar uzağa taşınır. Cesedi son yolculuğuna uğurlayan üç memur, mezarın 5 li uzağına yerleşir ve günde bir kere kurbanlık yaparlar. Sadece üç yıl sonra (onlar) geri dönerler.²¹⁰⁶ Moğol prenslerinin mezarlarının gizli tutulması biraz gevşemekle birlikte daha sonraki yüzyıllarda da devam ettirildi.²¹⁰⁷

Ne zaman biri ölür veya birisini öldürürseler, pek çok gün cesedi yanlarında taşırlandı. Çünkü (onlara göre) iblis onu hedef alır ve uzun zaman mırıldanarak ondan ayrılmazdı. Bazen cesedi yakarlardı. Genelde ise naaşı derin çukurlara bütün eşyalarıyla gömerlerdi.²¹⁰⁸

Öbür dünyada hizmetinden ve sütünden kullanılması için erkek ve yavrusuyla dişi atlar da gömülür. Ölü için kesilen kurbanın etini yerler. Kesilen atın kemiklerini ölünün ruhunu kurtarmak için kadınlar toplanarak yakarlar.²¹⁰⁹ Kurban edilen hayvanın kemikleri kesinlikle kırılmazdı.²¹¹⁰

Bazı Moğolların ölümlerini uzun müddet (10 yıla kadar), layık bir tören yapamama yani maddi imkansızlıklarından dolayı evinde tuttuğunu ve onları canlı gibi beslediği yazılıdır.²¹¹¹ Kitanlarda, havaların iyi gittiği ilkbahar ya da yazın ölü derhal gömülüyordu; fakat havaların kötü gittiği sonbahar ya da kışın ceset samurlara terk edilirdi.²¹¹² Gibert de bu geleneği VI. ya da VII. yüzyıldan itibaren Mo-holarda ortaya çıkarmıştır. Bu yöntemin tıpkı Kitanlarda ve Shih-weilerde olduğu gibi kemikleri temiz halde bulmak için uygulandığını açıklamaktadır.²¹¹³ Bu gelenek daha sonraki dönemlerde de uygulanıyordu. Kırgızlarla Moğolların burada da temasları olmuş ve Kırgızlar ölü Moğolların atlarını çalmışlardır; “Urunhaylar ve Kalmuklar alt ve orta sınıftan (Fakirler, zenginler) ölenlerin cenazelerini bozkıra küçük çadırlara

²¹⁰⁶ P. O. Rikin, *A.g.m.*, s. 257-258. Metinde, *nan* kelimesinin açıklaması bulunmamaktadır.

²¹⁰⁷ A. Mostaert, “Ordosica”, *Bulletin of the Catholic University of Peking*, No. 9, Pekin 1934, s. 57, 67.

²¹⁰⁸ K. Gandzaketsi, *A.g.e.*, s. 173.

²¹⁰⁹ A. G. Yurçenko, “Taynie Mongolskie Pogrebeniya (Po Materialam Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda)”, *Stepi Evropy v Epohu Srednevekovya*, c. VI, Donetsk 2008, s. 300; Marco Polo, “Tatarlar da hanları ölünce onun en iyi cins atlarını öldürüyorlar. Sebebi de, atların öteki dünyada hanlarına hizmet edeceğine inanmalarıdır” diyor (*Marco Polo Seyahatnamesi*, c. I, s. 68).

²¹¹⁰ Esunge şehir kalıntısında yapılan arkeolojik kazılarda bu yasanın aynen uygulandığı tespit edilmiştir (A. R. Artemev, “Novie Issledovaniya Drevnemongol'skikh Gorodov Vostochnogo Zabaykalya”, *Vestnik DVO RAN*, Sayı: 2, Vladivostok 2005, s. 13).

²¹¹¹ *Posle Marko Polo: Putešestviya Zapadnih Čujezmetsev v Strani Treh İndiy*, Moskova 1968, s. 154; Atkinson artık yalnızca sekiz günden söz etmektedir. (J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 258).

²¹¹² J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 258.

²¹¹³ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 227.

bırakırlardı. Bazen Kırgızlar, onların ölünün yanına bıraktıkları atları götürürlerdi.”²¹¹⁴ Moğollarda mezar yerinden ot bile çalmak suç sayılır ve hırsız ölümle cezalandırılırdı.²¹¹⁵ Bazen sevilmeyen veya suçlu olan kişinin cesedine saygısızlık edilerek cezalandırılma yoluna gidilirdi. Örneğin Marco Polo, “Kubilay Han, zalim bir idareci ve halka kan kusturan Ahmet’in cesedini ibret olması için mezardan çıkarttı ve yarı kokmuş olan cesedini sokaklarda hayvanlara parçalattı”²¹¹⁶ bilgisini vermektedir.

1207 Moğol fetihleriyle birlikte şamanî ideoloji ve daha önceki senkretik²¹¹⁷ inançların etkisiyle cesedin yarım yıl boyunca kuruması ve yakılması uygulamasına gidildi. Bundan sonra yakma işlemi zamanla yerini cesedin kutsal kabul edilmesine ve taş sed içinde defnedilmesine bıraktı.²¹¹⁸

Gömüldükten sonra, gömüt yerinin yakınına, taşlar konmaktadır... Bu taşların sayısı, ölen kişinin hayattayken öldürdüğü kişi sayısı ile orantılıdır. Arkeolojik veriler, ortaçağda Moğolların topraktan mezarlarda gömüldüğünü ve bunun o devir Moğollarına has tek tür defnetme geleneği olduğunu söylüyor.²¹¹⁹

Cengiz Han Camuha ile son görüşmesinde, “Onu, kanını akıtmadan öldürünüz, fakat ölüsünü rastgele yere atmayıp iyi bir şekilde defnediniz!” der.²¹²⁰ Moğolların yöneticilerini dağlara, kimsenin dokunamayacağı korunaklı yerlere defnettiklerini, bunu onun ruhlarının ahalisini öldükten sonra da koruyup kollamaya devam edeceğine inandıkları için yaptıklarını söyleyebiliriz. Çünkü yönetici, tanrının yerdeki gölgesi veya yetki verdiği kimsesi durumundaydı. Moğolların bu defin anlayışı Avrasya’daki konargöçer halkların anlayışıyla aynıydı.²¹²¹

²¹¹⁴ Katanov, N. F., *A.g.e.*, Kazan 1894, s. 21.

²¹¹⁵ P. O. Rikin, *A.g.m.*, s. 260; *Puteşestvie v Vostoçnie Stranı*, Moskova 1957, s. 38-39.

²¹¹⁶ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 99-100.

²¹¹⁷ Senkretizm, birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi (*Türkçe Sözlük*, Ankara 2009, s. 1730). Senkretik inanç, karışık, melez inanç denilebilir.

²¹¹⁸ Lev, Gumilev, *Avrasya’dan Makaleler I*, İstanbul 2006, s. 124-125.

²¹¹⁹ P. O. Rikin, *A.g.m.*, s. 268.

²¹²⁰ *MGT*, parç. 201, s. 133.

²¹²¹ Yu. İ. Drobışev, “Pohoronno-Pominal’naya Obryadnost’ Srednevekovih Mongolov i Ee Mirovozzrençeskie Osnovi”, *Etnografıçeskoe Obozrenie*, Sayı: 1, Moskova 2005, s. 35.

4.4.3 Kırgız ve Moğollarda Ölü Gömme Merasimindeki Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgız ve Moğolların ölü gömme merasimlerindeki benzerlikler için şunları sayabiliriz; Kağanlar için özel mezarlar, kağan ve soylular için altın, gümüş eşyalar, değerli taşlar bulunan donanımlı geniş mezarlar, ölünün giyim kuşamıyla defnedilmesi, soylu kimselerin uzaklardan vatanına getirilerek defnedilmesi, dağlık, yüksek yere defnedilmesi, kağanın defin yerini gören kimselerin öldürülmesi, soyluların hatunları, hizmetçileri ve atlarıyla gömülmesi, kağanların defin yerlerinin gizli tutulması, ölünün ruhunu memnun etmek için at kesilerek etinin yenilmesi, ölü için ağıt yakmak, fakirler için bol etin beraber gömülmesi, mezarlara koyun kemiklerinin de gömülmesi ve ağıt yakmak.

Kırgız ve Moğolların ölü gömme merasimlerindeki farklılıklar için ise şunları sayabiliriz; Moğollarda kağan mezar öreninin koruma alanına dönüştürülmesi, at derisinden iskeletin mezar üzerine dikilmesi, seferde ölenlerin kuyulara gömülmesi, Moğollarda ölü ruhunun kurtarılması için eti yenilen kurban atın kemiklerinin yakılması, ölü isminin üç nesil geçene kadar zikredilmemesi, Kırgızların cesedi yakması ve Moğol mezarlarında toprak yığınının olmaması.

Kırgızlarda (cenaze törenleri için) yılın tamamlanması gerekmekteydi. Kitanlarda ise bazı gömme törenleri ancak üç yılın sonunda olabiliyordu.²¹²²

Hem Kırgızlarda, hem de Moğollarda kadınların cenazeyle birlikte mezara gitmesi hoş karşılanmazdı. Burada kötü ruhların kadınlarla birlikte eve dönmesi kadar, kadınların temiz sayılmaması da önemli bir etkeni. Bir rivayete göre, Cengiz Hanı bir kadın yaralamış ve zehirlemiştir. Onun için Cengiz Han cenazesine kadınların yaklaşmamasını vasiyet etmiştir. Bundan dolayı Moğol kadınları mezardan 200 m uzak dururlar.²¹²³

Moğollarda öbür dünyada hizmetinden ve sütünden kullanılması için erkek ve yavrusuyla dişi atlar da gömülür. Ölü için kesilen kurbanın etini yerler. Kesilen atın

²¹²² J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 258.

²¹²³ A. P. Bennigsen, *A.g.e.*, s. 113.

kemiklerini ölünün ruhunu kurtarmak için kadınlar toplanarak yakarlar.²¹²⁴ Kırgızlarda ise, ölmek üzere olan hastanın bulunduğu mekandaki bütün eşyaları hasta ölmeden dışarıya çıkarmaya çalışırlardı. Bu ecelin insanı hayvanlar gibi ölürken keseceğiyle ilgilidir. İnsan kesildiğinde (öldüğünde) onun görünmeyen kanı, o mekan duvarının yarısına kadar dolar ve orda bulunan bütün eşya, yiyecek içecek vs. kaplanmış. Bundan dolayı orda kalan yiyecekleri yemek günah sayılırdı. Böyle bir durumda unutulmuş veya yetiştirilemeyen yiyecekler atılır, eşyalar özenle yıkandıktan sonra kullanılırdı.²¹²⁵

Kırgızlarda olduğu gibi Moğollarda da ölüyle birlikte gelecek kötü ruhlardan korkarlar. Moğollar ölünün ismini üç nesil geçene kadar zikretmemeye çalışırdı.

Altan Tobçi'deki Cengiz Han'ın ağıtı özellikle ölümün neden olduğu kayıpları vurgulamaktadır Yenisey Yazıtları'nda da "ölünce şunu veya bunu kaybettiniz" şiir üslubu kullanılmıştır.²¹²⁶ Çok değişik bir esinlemeden kaynaklanan bu şiirler, Kırgız metinleri dahil olmak üzere, Atilla'dan Cengiz Han'a kadar burada aktarmış olduğumuz ağıtlar arasında görülen sıkı ilişkiyi iyice açığa çıkarmaktadır.²¹²⁷

Hem Kırgızlar, hem de Moğollar ölü için ağlar ve yüzlerini keserlerdi. Kitanlar, "akrabalarından birinin ölümü üzerine ağlaşıp sızlanmanın bir insana yakışmadığını düşünüyorlardı". Ancak Kitanlar cenaze törenlerinde ölünün methiyesinin yapıldığını biliyorlardı.²¹²⁸ Moğollar yaklaşık 30 gün, bazen biraz fazla, bazen biraz az, ağlarlar.²¹²⁹ Ahmet Taşağıl, Kırgızlarda biri öldüğünde yüzlerini kesmediklerini, bir yıl sonra ağladıklarını bildirir.²¹³⁰ Ak Tatarlar, anne ve babaları vefat ettiğinde, ağlarlarken yüzlerini bıçakla keserler.²¹³¹ Kırgızların Tanrı Dağları

²¹²⁴ A. G. Yurçenko, "Taynie Mongolskie Pogrebeniya (Po Materialam Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda)", *Stepi Evropy v Epohu Srednevekovya*, c. VI, Donetsk 2008, s. 300. Atı ulaşım ve savaş aracı olarak kullanan her millet ölü askerlerini de öbür dünyaya atlarla uğurlamak için gayret ediyorlardı (R. S. Lipets, "Otrajenie Pogrebal'nogo Obryada v Tyurko-Mongol'skom Epose", *Obryady i Obryadoviy Fol'klor*, Moskova 1982, s. 213).

²¹²⁵ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 66.

²¹²⁶ J. P., Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 270.

²¹²⁷ J. P., Roux, *A.g.e.*, s. 271.

²¹²⁸ J. P., Roux, *A.g.e.*, s. 263.

²¹²⁹ A. G. Yurçenko, *A.g.m.*, s. 300.

²¹³⁰ A. Taşağıl, *A.g.e.*, s. 85.

²¹³¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 41.

bölgesinde, özellikle kadınların eşleri, anne babaları öldüğünde tırnaklarıyla yüzlerini yırttıkları biliniyor.

Hem Kırgızlarda, hem Moğollarda ölü kemiği kutsaldı, kemiğin korunması durumunda onun nesillerine destek vereceği, onları düşmanlardan koruyacağına inanılırdı. Moğollar bundan dolayı ölülerinin kemiklerini başkalardan gizliyor ve düşmanlarının ise mezarlarına zarar vererek onların kemiklerini yakarlardı.²¹³²

Çin yıllıklarına göre, V. yüzyılda, isminin herhalde Toupa (Tuba) şeklinde okunması gereken Dubo adındaki yukarı Yenisey'deki bir toplumda ve Shih-weilerde de aynı yöntemin kullanıldığı bilinmektedir. Daha sonraları, ortaçağ ve klasik çağlarda, yakma geleneğinin Tunguzlar, Kitanlar ve Kırgızlar olmak üzere özellikle üç toplum ya da üç toplum grubu tarafından uygulandığı sanılmaktadır.²¹³³

Hem Kırgızlarda, hem de Moğollarda ölünün adı veya ölü merasiminde kullanılan atlar daha sonra kurban edilir, kemikleri ve derisi de ölüye hizmet etmeye devam ederdi.²¹³⁴ Moğollarda bu işlemin nasıl uygulandığını daha önce anlattık. Tanrı Dağları Kırgızları, ölen kişinin mezarı üzerine bir sırik diker ve ölenin atının kuyruğunu bu sırik üzerine bağlardı. Ölenin atının kuyruğunu, mezarına tuğ olarak dikmek ise Türklerin eski bir geleneğidir.²¹³⁵ Manas Destanı'nda, Almambet'in vasiyeti üzerine cesedi Çin'den Talas'a getirilerek gömülür, atı Sarala kurban kesilerek ona öbür dünyada hizmet etmesi için mezarın üzerine bırakılır.²¹³⁶ Mezar başına nadir olarak at ya da sığır kafatası, topozun kuyruğu ve sıklıkla da Kırgızca arkar adı verilen dağ koyununun boynuzu takılırdı.²¹³⁷

²¹³² Moğolların Harezmsah sultanlarının kemiklerini bulup yaktıklarıyla ilgili bkz: (Şihab ad-din Muhammad an-Nasavi, *Sirat As-Sultan Celal Ad-Din Mankburti (Jizneopisanie Sultana Celal Ad-Dina Mankburti)*, Moskova 1996, s. 234).

²¹³³ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 220.

²¹³⁴ J. A. Boyle, "Formı Jertvoprinoşeniy Loşadi ..", s. 306, 308.

²¹³⁵ D. Arık, *A.g.m.*, s. 165.

²¹³⁶ *Manas Destanı*, İstanbul 1992, s. 123.

²¹³⁷ D. Arık, *A.g.m.*, s. 170; Kırgızlar at kafatasını haşlayarak pişirirler ve kemiğin zarar görmemesine dikkat ederler. Kadınların bu etten yemesi yasaktır ve yerse çocuksuz olacağına, hatta akıl hastası olabileceğine inanırlar. At kafatasları evin yakınlarına, kutsal yerler olarak bilinen "mazarlar"a asılır (N. P. Direnkova, "Posvyaşenie Jivotnih u Tyurko-Mongol'skih Plemen", *Tyurki Sayano-Altaya. Stat'i i Etnografiçeskie Materialı*, SPb. 2012, s. 196).

4.4.4 Kırgızca ve Moğolca’da Ölümle İlgili Ortak Kelimeler

Kırgızca “söök”, Moğolca “yasun” kelimeleri kemik anlamındaydı ve iki dilde de akraba, boy anlamı da taşıyordu. Başka bir deyişle Kırgızlarla Moğollar ölü kemiklerini koruyarak bütün akrabalarını (yaşayan ve gelecekte doğacak) korumuş oluyordular.

Kaşgari’de ölünün gömülmesinden sonra üçüncü veya yedinci günde yenilen yemek adına *yog* deniliyordu. Yoglamak, ölü için bir yemek vermektir.²¹³⁸ Von Gabain, *yog* kelimesinin *yog*= yok etmek kelimesiyle aynı kökten gelmesi gerektiğini saptamıştır. Kendisi aynı zamanda *yog* kelimesinin besin, yemek, sevinç anlamına geldiği Moğol dilindeki anlam değişikliğini vurgulamıştır.²¹³⁹

Kereksür kelimesi, Kırgız barınağı, Kırgız yuvası anlamındadır. Moğol dilindeki *Kırgız-kür*, Kırgız kemikleri, Kırgız cesedi anlamındadır.... Klasik Moğol dilinde *ükü* ve ölümle irtibatlandırması gereken *ükeger*’le (ceset, mezarlık, mezar) birlikte, *ka’ür* veya *kegür* (ceset, ata mezarlığı) bulunmaktadır. Kalmuk dilinde *kür* kelimesi ceset ve mezar’ı belirtmektedir.²¹⁴⁰

4.5 Cesedi Ağaca Asma Merasimi

Ölüye saygı, tarihten bugüne kadar insanoğlunun üzerinde dikkatle durduğu bir vakadır. Bu saygı belki de öldükten sonra insanoğlunun ne olacağıyla ilgili belirsizlikten kaynaklanıyor. Asya coğrafyasında boy gösteren Türk ve Moğol halkları da tarih boyunca çeşitli ölü gömme merasimlerini uygulaya gelmişlerdir. Burada ölüyü ağaca asma merasiminin Kırgız ve Moğol boylarında nasıl gerçekleştirildiğini, benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışacağız.

Ölüyü ağaca asma merasimiyle ilgili çok az ve kısıtlı bilgilere sahibiz. Akademik Katanov, Türk halklarının ölü gömme merasimlerini kaleme aldığı çalışmasında, bu geleneğin XIX. yüzyıla kadar yaşatıldığını örneklerle anlatır.²¹⁴¹

²¹³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi*, c. III, Ankara 1992, s. 309.

²¹³⁹ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 262.

²¹⁴⁰ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 294.

²¹⁴¹ N. F., Katanov, *A.g.e.*, Kazan 1894.

Efsane ve mitolojilerimizde bu merasimden bahsedilir. Salar mitolojisinde gökyüzü kadın pehlivanı düşman ordusunu darmadağan edip onların önderinin cesedini ağaca asar; Uygur destanlarında da cesedi ağaca asma merasiminden söz edilir; Hakasların “Pohta- Kiris” masalında kız ölen ağabeyini ağaca asar.²¹⁴²

Cesedi ağaca asma geleneği daha çok Sibiryâ, kuzey ve uzakdoğu halklarına has bir gelenektir. Sitnyanskiy’in Kırgızlarda ölüyü ağaca asma geleneğiyle ilgili kaleme aldığı makalesindeki örneklerden bunu açıkça görebiliyoruz.²¹⁴³ Abdülkadir İnan konuyla ilgili şu bilgileri verir; “Diğer gömme şekli, cesedin ağaçlar üzerine asılmasıdır. Bu uygulamada ceset bir tabutun içine konularak ağaç üzerine asılır. Ceset çürüyüp tabut yere düştükten sonra, ölünün kemikleri ya gömülür ya yakılır ya da bir yerde muhafaza edilirdi. Bu adet Tunguzlar, Kitanlar, Yakutlar ve Kırgızlarda gözlenmiştir.”²¹⁴⁴

4.5.1 Kırgızlarda Cesedi Ağaca Asma Geleneği

Barthold’un atıf yaptığı Seyfi Çelebi’de; “Kırgızlar ne kafir, ne Müslüman. Ölüyü onlar toprağa vermiyorlar. Tabuta koyup ağaca asıyorlar. Ceset orada kendiliğinden çürüyüp dağılana kadar asılı kalıyor” bilgisi mevcuttur.²¹⁴⁵ Ramazan Şeşen Gerdizi’de zikredilen, Kırgızların vasalı durumundaki orman halkları (Kıştımlar) hakkında bilgi verirken, “Aralarından biri ölürse onu dağa götürürler, zarar görmemesi için bir ağacın başına asarlar” demektedir.²¹⁴⁶ İnan, Kırgızların Müslüman olduktan sonra bu âdeti bıraktıklarını, fakat bu âdetin hatırası olarak defin törenlerine “kemik kaldırma” anlamına gelen “suyök kötörü” dediklerini aktarır.²¹⁴⁷ Günümüz Kırgızistan topraklarına göç etmeyip Sibiryâ’da kalan Kırgızlar namı diğer Hakaslar, ölüye tabut hazırlamak için ormana giderken, “ölüye ağaç yapmaya gidiyorum” derler.²¹⁴⁸

²¹⁴² G. Yu. Sitnyanskiy, “O Proishozhdenii Drevnego Kirgizskogo Pogrebnogo Obryada”, *Sredneaziyatskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, Sayı: 4, Moskova 2001, s. 175-176.

²¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz: G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 175-180.

²¹⁴⁴ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Samanizm*, Ankara 1986, s. 180.

²¹⁴⁵ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, Moskova 1963, s. 97.

²¹⁴⁶ R. Şeşen, *A.g.e.*, s. 78.

²¹⁴⁷ A. İnan, *A.g.e.*, s. 180.

²¹⁴⁸ N. F. Katanov, *A.g.e.*, s. 125.

“Hakasların her boyunun kendilerine has ağaçları mevcuttur... XIX. yüzyılda Hakaslar ölümlerini daha çok kavak, melez ağacı ve kayınlara defnediyorlardı. Bazen de ağaç kovuğuna yerleştirip, üzerini de ağaç kabuğuyla örtüyorlardı.”²¹⁴⁹

Kırgızlarda ise (cenaze törenleri için) yılın tamamlanması gerekmektedir.²¹⁵⁰ Konuyla ilgili Kırgızlar arasında saha çalışması yapan Sitnyanskiy, “Benim görüştüğüm Kırgızlar ölüyü ağaca asma merasiminin Kırgızlarda olduğunu söylüyorlarsa da bunun ne zaman yapıldığı hakkında kesin bilgi veremiyorlar. Kırgızlar IX.-X. yüzyıllara kadar daha Şaman iken böyle yaparlardı”²¹⁵¹ sonucuna varıyor. Manas Destanı’nda, Kökötöy vefat etmeden önce, naaşının olabildiğince uzun zaman “ıcık”ta tutmalarını vasiyet eder.²¹⁵²

Jean Paul Roux, Kırgızlarda olduğu düşünülen ölüyü ağaca asma geleneğine tereddütle yaklaşmış ve bunun Tungus kökenli halklara ait bir merasim olabileceğini söylemiştir.²¹⁵³

4.5.2 Moğollarda Cesedi Ağaca Asma Geleneği

Moğol dilli halklarda cesedin ağaca asılmasıyla ilgili de çok az bilgilere sahibiz. “Bu tür cenaze merasimi Moğol dilli Shi-weilerde M.Ö. dönemlerde olduğu biliniyor. Fakat söz konusu olayın eski dönemde mi veya erken ortaçağ döneminde mi olduğu kesin bilinmiyor.”²¹⁵⁴ Shih-weiler üç yıl ölenin ardından yas tutuyorlar, fakat yılda dört kere ağlıyorlardı. Her kabilenin ağaç üstünde müşterek bir kulübesi var ve ölen kimsenin cesedi bunun üzerine konuyordu.²¹⁵⁵ Taşağıl da, Shih-weilerden bahsederken, “Mezarları ağaçlardır” diyor.²¹⁵⁶

²¹⁴⁹ M. S. Usmanova, “Derevo v Traditsionnih Predstavleniyah Hakasov”, *Voprosy Etnokul’turnoy İstorii Sibirii*, Tomsk 1980, s. 105.

²¹⁵⁰ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 258.

²¹⁵¹ G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 175.

²¹⁵² İ. M. Moldobayev, *Manas İstoriko Kulturniy...*, s. 110.

²¹⁵³ J. P. Roux, *A.g.e.*, s. 221-222.

²¹⁵⁴ N. F. Katanov, *A.g.e.*, s. 6.

²¹⁵⁵ C. Gökalp, *A.g.t.*, s. 9, 14, 23.

²¹⁵⁶ A. Taşağıl, “Turkish-Mongolian Relation İn The Early Period”, *Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 13, Bışkek 2005, s. 70

Cevdet Gökalp, Shih-weilerde olduğu kadar *Hilerde* de ölüyü ağaca asma geleneğinin olduğundan bahseder; “Hilerde (Tatabı) ölüyü hasıra sararak ve bir ağacın üzerine koyarlardı.”²¹⁵⁷

Kitanlar ölüyü dağlık bölgelerdeki ağaçların tepelerine asarlar. Üç yıl sonra kemiklerini toplayıp ateşe verirler.²¹⁵⁸ Shih-weilerde olduğu gibi, Kitanlarda da cesedin üç yıl bekletilmesi dikkatlerden kaçmıyor. Günümüz Kırgızları da cesedi defnetmeden önce, uzakta bulunan akrabaların defin merasimine katılabilmesini sağlamak amacıyla üç gün bekletiyorlar.

XIX. yüzyıla gelindiğinde bile vefat edenleri tabuta koyduktan sonra ağaca asmak ya da dağ eteğine bırakma adetinin Duhalar arasında yaygın olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Kalmukların zengin kimselerini ağaca asarak gömdükleri hakkında Kırgızlar arasında söylentiler vardır.²¹⁵⁹

Ligeti, konuyla ilgili “Dış-Moğolya’nın eski Türk ve Moğol halkı arasında ölümlerin ağaca gömülmesi adeti bilinmeyen bir şeydir. Bunun izleri bugün de ancak eski yurtlarını bırakıp Güney-Sibirya’nın ormanlık bölgesine göç etmiş olan kabileleri (mesela Buryatların bir kısmı) arasında görülebilir” der ve Çin kaynaklarına atıf yaparak Yenisey’in yukarı yatağında VI.-VIII. yüzyıllarda yaşayan Samoyetlerin bu adeti yaşadıklarından bahseder.²¹⁶⁰

Kırgız ve Moğollarda Ölüyü Ağaca Asma Merasiminin Muhtemel Nedenleri

Kırgız ve Moğollarda ölüyü ağaca asmanın nedenleri olarak pek çok şey gösterilebiliyor. Aşağıda ihtimal yüzdesi yüksek olan nedenleri sıralıyoruz:

Doğaya olan saygı veya korku: Kırgızlara yakınlığı ile bilinen Altaylılar şimşek çakması sonucu vefat edenleri ip yardımıyla ağaç dallarına asıyor veya ağaca

²¹⁵⁷ C. Gökalp, *A.g.t.*, s. 40.

²¹⁵⁸ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy* ..., s. 77.

²¹⁵⁹ G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 177.

²¹⁶⁰ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç-Asya*, Ankara 1998, s. 329-330.

oturmuş şeklinde bağlıyorlardı... İdin ve Balagan Buryatları şimşek çakmasıyla ölen insan ve hayvanları da buralara (ağaca) defnederlerdi.²¹⁶¹

İnsanın toplum veya kabiledaki konumu: Kırgızlar saygın ve zengin kimseleri ağaca asarlardı. Samokvasov, bu tür anlayışın Altaylarda da olduğunu belirtmektedir. Fakir kimseleri fazla kazılmamış çukurlara gömerler. Zengin ve saygın kimselerin cesetleri yakılır veya ağaca asılır.²¹⁶² İdin ve Balagan bölgelerinde yaşayan Buryatlar, şamanları yakmazlar ormanda yapılan arangasa (iskele, sahne) koyarlardı. Bunun için birbirine yakın olan semiz ağaçları seçerler, zeminden 3-4 metre yüksekliğe kütükten tahta döşeme hazırlarlardı. Hakaslar da şamanları dört adet sütunun dikilerek birleştirilmesi sonucu hazırlanan yere asarlardı. Bazen de şamanları keçeyle sararlar ve kafası yukarda kalacak şekilde ağaç sütununa asarlardı.²¹⁶³

Ceset bekletilen geçici bir mekan: Zehirlenerek vefat eden Manas'ı Radloff varyantına göre, geçici olarak üstü örtülü hangara "sere" yatırır. Kırgızlar cenazenin geçici olarak muhafaza edildiği bu yere "ıçık" derler.²¹⁶⁴ ıçık ile ilgili Manas Destanı'nda "Çaraynaga çaptatıp, Çayingige kaptatıp, Irçılarga maktatıp, ıçıktarga saktatıp" (Zırh giydirerek, Özel giyimini giydirerek, Ozanlara övdürerek, ıçıklarda muhafaza ettiler) denir.²¹⁶⁵

Calalabat ili Ala Buka ilçesi Kırgızlarından Moğol boyu Sogu uruğu içinde yaşayan Cetigen boyuna mensup kimseler, akrabaları Çatkal ilçesinde yaşadığından ve orasıyla yılın sadece üç ayında irtibat kurabildiklerinden dolayı, yazın üç ayı dışında vefat edenleri kefenleyip deve derisine sarıp diyor ve ağaca veya özel hazırlanan sütunlara asıyorlardı. Yaz geldiğinde cesedi açmadan dikilmiş derisiyle birlikte defnediyorlardı. Bayalınova'nın fikrinde, bu adet büyük ihtimalle, Eski Sibirya Kırgızlarının ölü gömme adetinin yankısıdır.²¹⁶⁶ Bunun Kırgızların konargöçer yaşam tarzı ile ilgili olduğunu söyleyenler de var. Bize göre, burada eski ölüyü ağaca asma geleneğinin zamanına göre uyarlanmış versiyonu da mevcuttur.

²¹⁶¹ G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 175, 177.

²¹⁶² G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 176.

²¹⁶³ G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 177.

²¹⁶⁴ İ. B. Moldobayev, "Fol'klor Kirgizskogo Naroda ...", s. 108.

²¹⁶⁵ "ıçık Maddesi", *Manas Entsiklopediya*, c. II, Bişkek 1995, s. 357.

²¹⁶⁶ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 87-88.

Suç işleyenler: Eskiden suç işleyenleri defnetmiyorlardı, toprağın onları kabul etmeyeceği inancı vardı ve suçlular kayalardan aşağı atılıyor cesetleri de böylece aşağıdaki ağaç dallarına asılı kalıyordu.²¹⁶⁷ Moğol hanlarından Esen Tayşı, askerlerinden Sursun'u konuşulması yasak olan olayı konuştuğu için ceza olarak bedenini ikiye ayırıp eğri ağaca asar ve ceset böylece bırakılır.²¹⁶⁸

Merhumlardan medet umma: Kitanlarda ana babasının ölümüne ağlayanlar korkak sayılıyordu.²¹⁶⁹ Bundan dolayı vefat eden pederlerinin cesetlerini dağdaki ağaçlara asarlar, üç sene geçtikten sonra kemiklerini toplayıp yakarlardı. Merasim sırasında, "Ava giderken domuz ve geyikleri çok avlamama yardımcı olun" diye dua ederlerdi.²¹⁷⁰

Kırgız ve Moğollarda Cesedi Ağaca Asma Merasiminin Değişim Safhaları

Başta sade bir şekilde ağaca asılan cesetler, zamanla yeni şartlara uygun şekilde asılmaya (gömülmeye) başladı. *Önce cesedin sağlam durabileceği bir kulübe veya sergi oluşturuldu, cesetler tabuta, ağaç kabuğuna konulmaya başladı:*

Shi-weilerde her kabilenin ağaç üstünde müşterek bir kulübesi var ve ölen kimsenin cesedi bunun üzerine konuyordu.²¹⁷¹ Yukarıda da belirttiğimiz gibi zehirlenerek ölen Manas'ı geçici olarak üstü örtülü "sere" yatırmışlardı.²¹⁷² Kırgızlar, cesedi "Tabuta koyup ağaca asıyorlar. Ceset orada kendiliğinden çürüyüp dağılana kadar asılı kalıyordu".²¹⁷³ (Hakaslar cesedi) Bazen de ağaç kovuğuna yerleştirip, üzerini de ağaç kabuğuyla örtüyorlardı.²¹⁷⁴

Kırgız ve Moğollar cenazelerini yere gömmeye başlasalar da, onları deriden veya ağaçtan oyulmuş tabutlarda yere defnediyorlardı:

²¹⁶⁷ G. Yu. Sitnyanskiy, *A.g.m.*, s. 175.

²¹⁶⁸ L. Danzan, *A.g.e.*, s. 270.

²¹⁶⁹ E. Avermed, *A.g.t.*, s. 175.

²¹⁷⁰ V. S. Taskin, "Komentariy v knigu E. Lunli "İstoriya Gosudarstva Kidaney", *İstoriya Gosudarstva Kidaney*, Moskova 1979, s. 507-508.

²¹⁷¹ C. Gökalp, *A.g.t.*, s. 9, 14, 23.

²¹⁷² İ. B. Moldobayev, "Fol'klor Kirgizskogo Naroda ..", s. 108.

²¹⁷³ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, Moskova 1963, s. 97.

²¹⁷⁴ M. S. Usmanova, "Derevo v Traditsionnih Predstavleniyah Hakasov", *Voprosi Etnokul'turnoy İstorii Sibirii*, Tomsk 1980, s. 105.

Hakaslar, ölüye tabut hazırlamak için ormana giderken, “ölüye ağaç yapmaya gidiyorum” derler.²¹⁷⁵ Kırgızlar, ölenleri kefenleyip deve derisine sarıp diyor ve ağaca veya özel hazırlanan sütunlara asıyorlardı. Yaz geldiğinde cesedi açmadan dikilmiş derisiyle birlikte defnediyorlardı.²¹⁷⁶

Cao Nu Zi adlı eserin Yıkılmış Devletlerin Cenaze ve Defin Adetleri adlı kısmında; “Yuan Hanedanlığı’nın Hükümdar Sarayı adetince, iki büyük ağaç parçasını ölünün bedenine uygun bir şekilde oymaktadırlar. Böylece biri tabut ve diğeri de tabut kapağı olur; içine naaşı koyduktan sonra kapatır ve deri boyası ile boyarlar. Ardından, altından yapılmış üç kemerle bağladıktan sonra tabut, kuzeyde bulunan aile mezarlığına getirilerek cenaze töreni icra edilir”²¹⁷⁷ denilmektedir. Buradan ölüyü ağaca asma geleneğinin yeni şartlara uygunlaştırıldığını, sınıf atladığını görebiliyoruz.

Kırgızların İslamiyeti seçmesinden sonra, bu merasimin yeni şartlara uyarlanması “tul” adıyla biliniyordu:

Kırgızlar arasında yaygın olan inanışa göre, ölen erkeğin ruhu bütün yıl onun tasvirinde bulunurdu. Kırgızlar buna *tul* derlerdi ve *tul* çadırın erkek kısmında bulunurdu. Andreev, 1928 yılında Kasan ilçesinden böyle tul görmüştür. Ev halkı dikey konulan yastığa merhumun gömlek ve sarığını giydirmiş, köşeye koymuş ve perdeyle etrafını kapatmışlardı.²¹⁷⁸ Eskiden tul’un insana daha çok benzediği bilgiler ışığında görülmektedir. Örneğin Çatkal bölgesinde yaşayan Kırgızlar XIX. yüzyıl sonlarında *tulu* ağaçtan yaparlar ve onun başı, elleri ve ayakları belirgindi. Elleri ve ayaklarını *tula* deri kayışla bağlarlar, ölünün gömleklerini ona giydire, göç esnasında *tulu* ölünün atına bindirir, eyere iyice bağlarlardı. Atı dul getirirdi.²¹⁷⁹ *Tul* evde bir yıl bekletilir, ölünün aş merasimi yapıldıktan sonra *tulun* ağaç kısmı parçalanarak ölünün mezarına bırakılır veya dulun matem giysileriyle birlikte yakılırdı.²¹⁸⁰ Burada hem cenaze sürecindeki ağacın önemini, hem de ölüyü yakma merasiminin uzantısını görebiliyoruz.

²¹⁷⁵ N. F. Katanov, *A.g.e.*, s. 125.

²¹⁷⁶ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 87-88.

²¹⁷⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında ..*, s. 161.

²¹⁷⁸ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 64.

²¹⁷⁹ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 64.

²¹⁸⁰ T. D. Bayaliyeva, *A.g.e.*, s. 65.

4.5.3 Kırgız ve Moğollarda Cesedi Ağaca Asma İle İlgili Benzerlik ve Farklılıklar

Roux, konuyla ilgili anlamlı bir tespit yapmıştır; Cesedi bir ağacın üzerine yerleştirmek, onu bir hayat kaynağıyla buluşturmak anlamına gelmektedir... Altay toplumlarında hem ağacın yaratıcı gücünü hem de bunun ifade ettiği ebedilik sembollerini göreceğiz. Ahşap iskeleler ağaçtan farklı değildir. Levy-Bruhl'un belirtmiş olduğu gibi, tahta, canlı bitkinin temel niteliklerini, onun ruhunu içinde saklamaktadır.²¹⁸¹ Önce ağaç, daha sonra ahşap ölüyü son yolculuğuna uğurlayan ve ona ebedi yaşamında eşlik eden bir eşya olarak kalıyor.

Kırgız ve Moğollarda ölüyü ağaca asma merasimi çok eski bir dini ritüel olup, XIX. yüzyıla kadar ormanlık alanlarda yaşayan halklar tarafından yaşatılmıştır. Burada amaç, büyük ihtimalle cesedi göğe yaklaştırmak ve kemikleri, çürüyen etten kurtarmak olabilir. Ölüyü ağaca asma merasimi, Kırgız ve Moğollardaki uzun yıllar süren ölü gömme merasiminin bir parçasıdır. Bu ritüelin ortaya çıkması, Kırgız ve Moğol halklarının coğrafi, dini, insanların sosyal konumlarıyla açıklanabilir. Kırgız ve Moğol boyları bu merasimi, daha Sibiry ormanlarında yaşıyorlarken benimsemişlerdir.

²¹⁸¹ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 222.

SONUÇ

Kırgız - Proto-Moğol ilişkileri Hun devrinden itibaren başlamıştır. Kırgız ve Proto-Moğol boylarının aynı coğrafyayı paylaşması, bunların çeşitli dönemlerde birbirleriyle temas içinde olduğunu tahmin etmemize olanak sağlamaktadır. Moğolistan ve Doğu Türkistan topraklarından Minusin havzasına göç eden Kırgız boyları, Hun Hanedanlığı devrinden Uygur Devleti'nin yıkılmasına kadarki zaman aralığında Tatar, Shih-wei, Solon vd. Moğol asıllı boylarla komşu olarak yaşamışlardır. Proto-Moğol boyların anayurtlarından olarak görülen Baykal çevresi, Kosogol Gölü bölgeleri eski Kırgız yurtlarına yakın yerlerdi. Bu zaman zarfında bozkırda kurulan devletlerde de Kırgızlarla çeşitli Moğol asıllı boylar bazen dost, bazen de düşman olarak karşı karşıya gelmişlerdir.

Kırgız-Moğol ilişkileri, Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından terk edilmesi ve Kitanlar tarafından buraların ilhakı döneminde Kırgız-Kitan ilişkileri şeklinde doğrudan başlar. Kırgızlar ile Kitan Liao Devleti arasında diplomatik ilişkilerin olduğuna dair tarihi kaynaklarda bilgiler veriliyor. Ayrıca, Kırgızlar ile Kitanlar arasında birkaç defa çatışmaların yaşandığı da biliniyor. Kırgız-Kitan ilişkileri, ilerleyen yüzyıllarda Kırgızların diğer Moğol kökenli boylar ile kaynaşmasının da yollarını açmıştır. Kırgız-Kitan ilişkileri Liao Devleti'nin yıkılması ve Karahıtay Devleti'nin kurulmasından sonra da devam etti. Bu devirde Karahıtay gurhanlarının Liao Devleti'ni yeniden kurmak için doğuya sefer düzenledikleri ve yeniden Kırgızlar ile karşı-karşıya geldikleri bilinmektedir. Kırgız-Kitan ilişkilerinin en önemli sonucu, o devirden sonra Kırgızların iki ayrı bölgede varlıklarını devam ettirmiş olmalarıdır. Ayrıca, Kırgızların ve Kitanların Merkezi Asya siyasi arenasında görünmesi sonucunda, Ötüken bir siyasi merkez olmaktan çıktı ve siyasi merkez Moğolların imparatorluk kurmalarına kadar Tanrı Dağları bölgesine kaydı.

Bu dönemden itibaren “Tiyanşan Kırgızları” diye isimlendirilen Tanrı Dağı Kırgızları sayı itibariyle zamanla çoğalmaya başlamıştır. Karahıtay darbesinin, Kırgız boylarını batıya sürmesiyle beraber önceden gelen (Kırgız kökenli) boylar diğer boylar (yerli unsurlar) ile kaynaşmış ve güçlü bir birlik tesis edilmiştir. Yavaş yavaş Kırgız

adı, bölgedeki diğer Asyatik kökenli kavimleri de içine alarak etno- politonim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Tezimizde Kırgız-Moğol ilişkileri ile birlikte, Kırgız tarihinin bazı tartışılan konularına da değindik. Tartışılan konuların başında IX. yüzyılda Merkezi Asya coğrafyasında kurulan Kırgız Devleti'nin tanımı gelmektedir. Yaptığımız incelemeler sonucunda Kırgızların IX.-X. yüzyıllarda, Hunlar ve Göktürkler gibi büyük bir “imparatorluk” kurmasalar da, Ötüken'i alıp kendi hususiyetlerine uygun büyük bir “devlet” kurduklarını söyleyebiliriz. X. yüzyıldan sonra Avrasya'nın çeşitli yerlerine Kırgız boy ve kültürünün dağılması da, aslında Kırgızların “Büyük Devlet” kurduklarının ispatıdır. “Kırgız” tabirinin o devirden sonra etno-politonim olarak kullanılmaya başlaması da, “Büyük Devlet”in bir işaretidir.

Kırgız tarihi ile ilgili bir başka tartışma yaratan konu “A-je” tabiri ile ilgilidir. Yenisey Kırgız Devleti yöneticileri için kullanılan ve Çin kaynaklarında geçen “A-je” tabirinin, Reşidüddin ve Ebül Gazi'de zikredilen Kırgızların “İnal” tabirinin Çince'sinden ibaret olduğunu, anne tarafından soylu, genç ülke yöneticileri için kullanıldığını ve muhtemelen belirli bir dönemde Kırgız yönetici boyunun ismi de olabileceğini belirtmeliyiz.

Tekrar Kırgız-Moğol ilişkileri konusuna dönecek olursak, Yenisey Kırgızlarının XI.-XII. yüzyıllarda Tatar, Shih-wei, Kon(g)urat, Merkit, Kereit ve özellikle Naymanlar ile ilişki içinde oldukları görülmektedir. Bu kabileler ile aynı coğrafyayı paylaşan Kırgızlar, onlarla bazen savaştılar, bazen de dünür oldular. Karşılıklı kaynaşma yaşandı.

XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar güçlenerek imparatorluk kurarken, Kırgızlar da zorunlu olarak Moğollara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu zorunlu boyun eğme bütün yüzyıl boyunca ikili ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Kırgızlar her fırsatta bağımsız olmak için isyan ederken, Moğol prensleri de Kırgız topraklarını taht mücadelesi alanlarından biri haline getirmiştir. Kırgız boyları da bu mücadeleler sonucunda bölünmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Kırgız savaşçıları Karakorum başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde asker olarak hizmet etmişlerdir. Moğol kağanlarının Kırgızları sürgün etme politikaları sonucunda, eski ve köklü

Yenisey Kırgız Devleti bir daha kurulmamak üzere Sibiryaya ormanları arasına sinmiştir.

Tezimizde Kırgız-Moğol sosyo-ekonomik yapılarının benzer ve farklı taraflarına da dikkat çekildi. Alanlarına göre ayrı ayrı ele alınan konularda Kırgızlar ile Moğolların iktisadi ve kültürel yönden pek çok benzer taraflarının olduğu görüldü. Örneğin, avcılık hem Kırgızlarda, hem de Moğollarda bir geçim kaynağı, savaş için iyi bir antreman, ayrıca eğlence vesilesi idi. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar yırtıcı kuşları terbiye edip avlanmaya çıkmayı severlerdi.

Hayvancılık ile ilgili ise, arkeolojik bilgilere göre Kırgızlarda koyunun, seyahatnamelere göre Moğollarda büyükbaş hayvanların ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Tabi burada Yenisey Kırgızlarının hayvancılığı ile Moğolların hayvancılığının bilimsel inceleniş veya bilgi miktarı bakımından da eşit olmadığını belirtmeliyiz. Kırgızlarda hayvanlar için “Dört tür mal” tabiri kullanılırken, Moğollar hayvanlara “Beş tür mal” tabirini tercih etmişlerdir. Ayrıca, yayla-kışla sistemi her iki halk tarafından günümüzde de yaşatılmaktadır.

Konargöçer Kırgızlar ile Moğolların komşularının da etkisiyle bazen ziraatı geliştirmeye yeltendiklerini ama konargöçer yaşam tarzı gereği bunda kalıcı olamadıklarını, lakin iklimlerinin de elverdiği ölçüde arpa, darı, buğday gibi az sayıda ürünleri yetiştirip kullandıklarını söyleyebiliriz. Fakat burada Moğollara kıyasla Kırgızlarda ziraatın daha iyi geliştiğini hem arkeolojik kazılar sonucu elde edilen sulama arkları, değirmen kalıntıları ve tahıl depolarından, hem de tarihi kaynaklardaki bilgilerin Moğollara kıyasla daha fazla olmasından yola çıkarak söyleyebiliriz. Üstelik Göktürk döneminden itibaren Kırgızlar madenler işletiyor ve madenlerden kendilerine sadece silah yapmayıp günlük kullanacakları aletlerini de hazırlıyorlardı. İklim olarak da günümüz Moğolistan bozkırlarına kıyasla Minusin bölgesi iklimi daha nemli ve ziraat için daha elverişli idi.

Hem Kırgızlar, hem de Moğollar şehirlilerin ürettiği süs eşyalarını seviyorlardı. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar at ticareti yaptılar. Kırgızlar Moğollardan farklı olarak kürk ticareti ile de uğraştılar. Hem Kırgızlar, hem de Moğollar ticarette değiş-tokuş usulünü benimsedikleri gibi madeni paraları da

kullandılar. Ögedey bir ara kağıt parayı dahi kullanıma soktu. Cengiz İmparatorluğu ve devamında doğrudan Kırgız-Moğol ticareti söz konusudur.

Kırgızlar ve Moğolların erken dönem zaman hesaplama yöntemlerinin ufak farklılıklarla birlikte aynı olduğu görülmüştür. Bunda iki milletin benzer yaşam tarzları (avcılık, hayvancılık), aynı coğrafyayı paylaşmaları önemli nedenlerdir. Bozkır menşeli olduğunu düşündüğümüz On İki Hayvanlı Takvim, daha sonra dini unsurları (Kırgızlarda İslam, Moğollarda Budizm) da bünyesine katmıştır.

Kırgız ve Moğollarda giyim kuşamla ilgili benzerliklerin farklılıklardan daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bunda ortak coğrafya, benzer iklim, benzer yaşam tarzlarının önemli olduğu aşıkardır. Az sayıdaki farklılıklardan biri de, zamanında Rubruk'un da belirttiği gibi, Kırgızlar çapanlarını sol tarafından bağlarken, Moğollar çapanlarını hep sağ tarafından bağlardı.

Karşılaştırmaya tabii tuttuğumuz bir başka alan ölü gömme merasimidir. Kırgız ve Moğolların ölü gömme merasimlerindeki benzerlikler için şunları sayabiliriz; Kağanlar için özel mezarlar, kağan ve soylular için altın, gümüş eşyalar, değerli taşlar bulunan donanımlı geniş mezarlar, ölünün giyim kuşamıyla defnedilmesi, soylu kimselerin uzaklardan vatanına getirilerek defnedilmesi, dağlık, yüksek yere defnedilmesi, kağanın defin yerini gören kimselerin öldürülmesi, soyluların hatunları, hizmetçileri ve atlarıyla gömülmesi, kağanların defin yerlerinin gizli tutulması, ölünün ruhunu memnun etmek için at kesilerek etinin yenilmesi, ölü için ağıt yakmak, fakirler için bol etin beraber gömülmesi, mezarlara koyun kemiklerinin de gömülmesi ve ağıt yakmak. Kırgız ve Moğolların ölü gömme merasimlerindeki farklılıklar için ise şunları sayabiliriz; Moğollarda kağan mezar öreninin koruma alanına dönüştürülmesi, at derisinden iskeletin mezar üzerine dikilmesi, seferde ölenlerin kuyulara gömülmesi, Moğollarda ölü ruhunun kurtarılması için eti yenilen kurban atın kemiklerinin yakılması, ölü isminin üç nesil geçene kadar zikredilmemesi, Kırgızların cesedi yakması ve Moğol mezarlarında toprak yığınının olmaması.

Ana hatlarıyla IX.-XV. yüzyıl Kırgız-Moğol ilişkilerini ele aldığımız bu tezimizde, kökleri ayrı olmasına rağmen Kırgızlar ile Moğolların birbirinden aşırı

derecede etkilendiklerini, aynı coğrafya ve aynı kaderi paylaştıklarından dolayı birbirleriyle karıştıklarını söyleyebiliriz. Hem Kırgızlar ve hem de Moğollar özellikle IX.-XIII. yüzyıllar arasında tarihte çok önemli roller oynamışlardır. Bugünkü Moğolistan'ın da içerisinde yer aldığı Orhun-Ötügen bölgesindeki hakimiyetin el değiştirmesi hem Türk tarihi hem de Moğol tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur.

ÖZET

Kırgızlar ile Moğolların bilinen tarihleri Hun devrine kadar uzanmaktadır. Kırgız-Moğol ilişkilerinin menşei Dinling, Juan-juan ve Göktürk devirlerine kadar gider. Kitanların Çin’de devlet kurup bölgesinde önemli rol oynamaya başlamasıyla Kırgız-Kitan ilişkileri de gelişmiştir. Kırgız-Kitan ilişkileri Kırgız-Moğol ilişkilerinin dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu tarihlerden itibaren Kırgızlar Moğol dilli boy ve milletler ile sürekli yoğun ilişki içinde oldular. A-pao-chi önderliğinde Kitanların bir kısmının günümüz Kırgızistan topraklarında Karahıtay Devleti’ni kurmaları Kırgız-Kitan ilişkilerinin yeni boyutlara taşındığının belirtisidir.

Yenisey Kırgızları XI.-XII. yüzyıllarda Tatar, Shih-wei, Kon(g)urat, Merkit, Kereit ve özellikle Naymanlar ile ilişki içinde oldular. Bu kabileler ile aynı coğrafyayı paylaşan Kırgızlar, onlarla bazen savaştılar, bazen de dünün oldular. Karşılıklı kaynaşma yaşandı. Günümüz Kırgız halkı içindeki Kon(g)urat, Merkit, Kereit, Nayman vs. boy ve uruğları daha o devirlerde Kırgızların arasına katılmışlardı.

XIII. yüzyılda Cengiz Han’ın güçlenip çevresindeki kabile ve devletleri kendine boyun eğdirdi. Yenisey Kırgızları da Cengiz’in egemenliğini ilk tanıyan Türk halkı olarak tarihe geçti. Kırgız toprakları XII. yüzyıldan itibaren Moğolların taht mücadelelerinde mağlup olan prenslerin sığınma yeri konumunda idi. Bu durum ilerleyen yüzyıllarda da değişmedi. Üstelik Kırgızlar, Cengiz ve oğullarına karşı sürekli isyan ettiler. Bunun sonucunda Kırgızlar Moğol hanları tarafından çeşitli yerlere sürgün edilerek sindirildi.

Cengiz oğullarının parçalanıp zayıflamasından sonra tarih sahnesine Oyratlar çıktılar. Oyrat federasyonunun kurucuları arasında Kırgızların da bulunduğu ile ilgili ciddi görüşler bulunmaktadır. Kırgızlar, Oyratlar ile birlikte kuzeydeki Moğol dilli kabileler olarak bilinen Tumat, Baarin, Bargut vs. ile de yoğun ilişkiler içinde oldular.

SUMMARY

The roots of Kyrgyz and Mongols go back to Hun era. The origin of the Kyrgyz- Mongol relationship extends over Dinling, Juan-juan and Gokturk eras. When the Khitans formed a state in China and started to play a significant role in their area, the Kyrgyz-Khitan relationship was developed. The Kyrgyz-Khitan relationship constituted a turning point in the Kyrgyz- Mongol relationship. From these dates on, the Kyrgyz were continuously in a deep connection with the Mongolian speaking tribes and nations. Foundation of the Kara-Khitan state by a part of the Khitans under the leadership of A-pao-chi in today's Kyrgyzstan was a sign that the Kyrgyz-Khitan relationship acquired a new dimension.

The Yenisei Kyrgyz were in connection with Tatar, Shih-wei, Kon(g)urat, Merkit, Kereid and especially, Naiman in XI.-XII. centuries. The Kyrgyz, sharing the same geography with these tribes, sometimes fought a battle with them and sometimes formed a family relationship by marriage. Mutual cohesion was formed. Kon(g)urat Merkit, Kereid, Naiman, etc. tribes and clans in today's Kyrgyz society had joined among the Kyrgyz as early as then.

Genghis Khan grew stronger in XIII. century and made the tribes and states in the region obey himself. The Yenisei Kyrgyz went down in history as the first Turkish folk recognized the sovereignty of Genghis Khan. Kyrgyz lands were in a position of shelter as from XII. century for the princes defeated in the Mongols' fight for the throne. This situation did not change in the forthcoming centuries. Furthermore, the Kyrgyz continuously revolted against the Genghis and his sons. In consequence, the Kyrgyz were suppressed by having been exiled to various places by Mongol khans.

After the sons of Genghis were weakened and parted, Oirats came into the stage of history. There are significant opinions regarding that the Kyrgyz were among the founders of the Oirat federation. The Kyrgyz were in deep connection with the Oirats and Tumat, Baarin, Bargut, etc. known as the Mongolian speaking tribes in the north.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

ABUL-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, 2 cilt, Ankara: TTK Yay., 1987.

AKNERLİ GRİGOR, **Mogol Tarihi**, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1954.

AKSİKENTİ, Sayf ad-Din, **Tarihtardın Jıynagı (Macmu Atut Tavorih)**, Bişkek: Akıl Yay., 1996.

ATA MELİK ALAADDİN CÜVEYNİ, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M. Öztürk, 3 cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.

Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, Yay. Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.

E LUN-Lİ, **İstoriya Gosudarstva Kidaney (Tsidan Go Chci)**, Çev. V. S. Taskin, Moskova: Nauka Yay., 1979.

EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, **Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul: Tarihsiz.

....., **Rodoslovnoe Derevo Tyurkov. Soçinenie Abul'gazi, Hivinskogo Hana**, Kazan 1906; 1914.

GANDZAKETSİ, Kirakos, **İstoriya Armenii**, Moskova: Nauka Yay., 1976.

İBN AL-ASR, **Al-Kamil Fi-t Tarih** (Polny Svod İstorii), Çev. P. G. Bulgakov, Yay. Haz. Ş. S. Kamoliddin, Taşkent-Zürich: Zürich Üniversitesi Yay., 2005.

KAŞGARLI MAHMUD, **Divanu Lugat-it Türk Tercümesi**, IV cilt, Çev. B. Atalay, 3. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1991-1992.

Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı, 2 cilt, Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yay., 2002-2003.

KOZİN, S. A., **Sokrovennoye Skazaniye. Mongolskaya Hronika 1240 Goda**, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1941.

MARCO POLO, **Marco Polo Seyahatnamesi**, 2 cilt, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul: Tarihsiz.

MİRZA HAYDAR DUĞLAT, **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yay., 2006.

....., **Tarihi Raşidi**, Taşkent: Fan Yay., 1996.

MİRZO ULUGBEK, **Türt Ulus Tarihi**, Taşkent: Çulpan Naşriyat, 1994.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, Ankara: TTK Yay., 2010.

RAŞİD-AD-DİN, **Sbornik Letopisey**, 1. cilt, Çev. L. A. Hetagurova, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1952.

....., **Sbornik Letopisey**, 2. cilt, Çev. Yu. P. Verhovskiy, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1960.

....., **Sbornik Letopisey**, 3. cilt, Çev. A. K. Arends, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1946.

ŞAH MAHMUD İBN MİRZA FAZİL ÇURAS, **Hronika**, Yay. Haz. O. F. Akimuşkin, Moskova: Nauka Yay., 1976.

ŞARAF AD-DİN ALİ YAZDİ, **Zafar-Name**, Çev. Aşraf Ahmedov, Taşkent: Sanat Yay., 2008.

ŞİHAB AD-DİN MUHAMMAD AN-NASAVİ, **Sirat As-Sultan Celal Ad-Din Mankburni (Jizneopisanie Sultana Celal Ad-Dina Mankburni)**, Moskova: Vostochnaya Literatura Yay., 1996.

TİZENGAUZEN, V. G., **Sbornik Materialov, Otnosyashsya k İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniya İz Soçineniy Arabskih**, c. I, SPb.: Graf S. G. Stroganov'un Basımevi, 1884.

....., **Sbornik Materialov, Otnosyashsya k İstorii Zolotoy Ordı**, c. II, Moskova Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1941.

....., **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev. İ. H. İzmirli, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.

TOGAN, Z. V., **Oğuz Destanı**, İstanbul: Enderun Yay., 1982.

YUSUF HAS HACİB, **Kutadgu Bilig**, Yay. Haz. R. R. Arat, Ankara: MEB Basımevi, 1947.

ARAŞTIRMA ESERLER

ABDIRAKUNOV, T., **Ak Maktım**, Frunze: Kırgızstan Yay., 1983.

ABDULLAYEV, E., İSAYEV, D., **Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü**, Frunze: Mektep Yay., 1969.

ABRAMZON, S. M., **Kırgız Cana Kırgızstan Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek: Kırgızstan Soros Yay., 1999.

....., **Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul'turnie Svyazi**, Frunze: Kırgızstan Yay., 1990.

AGADJANOV, S. G., **Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII Vekah**, Aşhabad: İlim Yay., 1969.

AGİYMAA, Yu. Yu. KRUÇKİN, **Mongol-Oros Tol Biçig**, Moskova-Ulan-Bator: İnfinum, 2009.

ALEKSEEVA, V. P., **Tyurki Taejnogo Priçulımya. Populyatsiya i Etnos**, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yay., 1991.

ALPATOV, V. M., **Nikolay-Nikolas Poppe**, Moskova: Vostochnaya Literatura, 1996.

AMAR, A., **Mongolın Tovч Tuuh**, Ulaanbaatar 1989.

ANTİPİNA, K. İ., **Osobennosti Materialnoy Kulturi i Prikladnogo İskusstva Yujnih Kirgizov**, Frunze: Bilimler Akademisi Yay., 1962.

ANTONOV, N. K., **Materialı Po İstoricheskoj Leksike Yakutskogo Yazıka**, Yakutsk: Yakut Devlet Üniversitesi Yay., 1971.

ARİSTOV, N. A., **Zametki Ob Etnicheskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Čislennosti. Jivaya Starina**, Sayı: IV, SPb. 1897.

....., **Usuni i Kirgızı İli Kara Kirgızı**, Bişkek: İlim Yay., 2001.

....., **Trudı Po İstorii i Etnicheskomu Sostavu Tyurkskih Plemen**, Bişkek: İlim Yay., 2003.

ATTOKUROV, S., **Kirgız Etnografiyası**, Bişkek: KGNU Yay., 1997.

AVİRMED, Enkhbat, **Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllar)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

AVLYAYEV, G. O., **Proishojdenie Kalmıskogo Naroda (Seredina IX-Pervaya Četvert XVIII vv.)**, Basılmamış Doktora Tezi, Moskva-Elista 1994.

AYTMURATOV, Daulen, **Tyurkskiye Etnonimı: Karakalpak, Černıye Klobuki, Čerkes, Başkurt, Kirgız, Uygur, Tyurk, Pečeneg, Sak, Massaget, Skif**, Nukus: Karakalpakstan Yay., 1986.

BALDAEV, S. P., **Buryatskie Svadebnie Obryadı**, Ulan-Ude: Buryatskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1959.

BANZAROV, Dorji, **Černaya Vera**, SPb.: İmparatorluk Bilimler Akademisi Basımevi, 1891.

....., **Sobraniye Sočineniy**, Moskova: Nauka Yay., 1955.

BARFIELD, J. Thomas, **The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China (221 BC to AD 1757)**, Cambridge, Mass, and Oxford: Blackwell Publishers, 1992.

....., **Opasnaya Granitsa. Koçevie İmperii i Kitay (221 G. Do N. E.- 1757 G. N. E.)**, Çev. D. V. Ruhlyadeva, V. B. Kuznetsova, SPb.: Nestor İstoriya Yay., 2009.

BARTHOLD, V. V., **Kırgızı. İstoriçeskiy Oçerk**, Frunze: Kırgızgosizdat Yay., 1943.

....., **Soçineniya**, c. II, 1. Kitap, Moskova: Vostoçnaya Literatura Yay., 1963.

....., **Soçineniya**, c. V, Moskova: Vostoçnaya Literatura Yay., 1968.

....., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yay., 1990.

....., **Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek: Soros Vakfı Yay., 1997.

....., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara: TTK Yay., 2006.

....., **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. Hasan Eren, Ankara: TTK Yay., 2006.

BASKAKOV, N. A., **Vvedenie v İzuçenie Tyurkskih Yazıkov**, Moskova: Vısşaya Şkola Yay., 1962.

BAYALIYEVA, T. D., **Doislamskiye Verovaniya i İh Perejitki u Kırgızov**, Frunze: İlim Yay., 1972.

BAYTUR, Anvar, Heyrunisa, SIDIK, **Şıncangdiki Milletlerning Tarihi**, Pekin: Milletler Neşriyatı, 1999.

BAYTUR, Anvar, **Kırgız Tarihi Lektsiyaları**, Bişkek: Uçkun Yay., 1992.

BAZİN, L., **Les Calendriers Turc Anciens et Medievaux**. Lille: Service de reproduction des thèses de l'université de Lille III , 1974.

....., **Les Systemes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien**, Budapest: Akademiai Kiado, 1991.

BELEK, Kayrat, **Kırğızlarda At ve At Kültürü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bışkek 2008.

BELİKOVA, O. B., **Srednee Priçulım'e v X-XIII Vekah**, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yay., 1996.

BENNİGSEN, A. P., **Legendı i Skazki Tsentral'noy Azii**, Saint Peterburg: Graf Bennigson Basımevi, 1912.

BEREZİN, İ., **Pervoe Naşestvie Mongolov Na Rossiyu. Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya**, No. 9, Ayrı Baskı, SPb. 1853.

BERNŞTAM, A. N., **Sotsialno-Ekonomiçeskiy Stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok VI-VIII Vekah**, Moskova-Leningrad: Bilimler Akademisi Yay., 1946.

BEYŞENALİYEV, T. O., **Kırgızı i Dcungarskoye Hanstvo (XVII-XVIII)**, Basılmamış doktora tezi, Leningrad 1989.

BİÇURİN, N. Ya., **İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmıkov s XV Stoletiya Do Nastoyaşego Vremeni**, SPb. 1834; 2. Baskı, Elista: Kalmuk Kitap Basımevi, 1991.

....., **Opisaniye Jungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnom i Nineşnom Sostayanii**, SPb.: Karl Kray Basımevi, 1829.

BİLEGT, Luvsanvandan, **Rannemongolskiye Plemena (Etnogenetiçeskiye İzskaniya Na Osnove Ustnoy İstorii)**, Ulanbaatar: Bilimler Akademisi Yay., 2007.

BİRA, Şagdarın, **Mongol'skaya İstoriografiya (XIII-XVII)**, Moskova: Nauka Yay., 1978.

....., **O "Zolotoy Knige" Ş. Damdina**, Ulan-Bator: Bilimler Akademisi Yay., 1964.

BİRAN, Michal, **The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History**, New York: Cambridge University Press, 2005.

BOGOSLOVSKIY, V. A., **Oçerk İstorii Tibetskogo Naroda**, Moskova: Vostochnaya Literatura, 1962.

BOROVKOVA, L. A., **Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Naşey Eri (İstoriko-Geografiçeskiy Obzor Po Drevnekitayskim İstoçnikam)**, Moskva: Nauka Yay., 1989.

BUDAGOV, L. Z., **Sravnitel'nyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy So Vključeniem Upotrebitel'nykh Slov Arabskih i Persidskih i s Perevodom Na Russkih Yazık**, SPb.: İmparatorluk Bilimler Akademisi Yay., 1871.

BUDAYEV, Ts. B., **Leksika Buryatskih Dialektov v Sravnitelno-İstoriiçeskom Osveşenii**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1978.

BUHARALI, Eşref, **İslam Kaynaklarına Göre M.S. IX-XI. Yüzyıllardaki Orta Asya Türk Kavimleri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1985.

BURAEV, Dmitriy, **Religiya Bon I Problemı Sakralizatsii Vlasti v Tibetskom Gosudarstve VII-IX Vv**, Basılmamış Doktora Tezi, Ulan Ude 2001.

BUTANAEV, V. Ya., **Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya**, Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yay., 2003.

....., **Oçerk İstorii Hakasii (S Drevneyşih Vremen Do Sovremennosti)**, Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yay., 2008.

....., **Proishojdeniye Hakasskih Rodov i Familiy**, Abakan: Hakasiya, 1994.

....., **Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar**, Agban-Tura: 1999.

....., **Hooray As-Tamahtarı**, Agban-Tura: Hakasiya, 1994.

BUTANAEV, V. Ya., Yu. S. HUDYAKOV, **İstoriya Eniseyskih Kırgızov**, Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yay., 2000.

BUTANAYEV, V. Ya., V., İ. BUTANAEVA, **Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)**, Çev. Yaşar Gümüş, İstanbul: Ötüken Yay., 2007.

....., **Ene-Say Kırgızları**, Bişkek: Soros Kırgızistan Yay., 2002.

CARRUTHERS, Douglas, **Unknown Mongolia**, Vol. II, London: Hutchinson and CO. Paternoster Row, 1914.

CİHAN, Cihat, **Sosyal ve İdari Açından Türk ve Moğol Kültürlerinin Etkileşimi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2000.

CLAUSON, G., **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford: Oxford University Press, 1972.

CUMAGULOV, Çetin, **Epigrafika Kirgizii II**, Frunze: İlim Yay., 1982.

CUMAKUNOVA, Gülzura, **Manas Destanı Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı**, Ankara: TİKA Yay., 1995.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı**, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1972.

ÇERNİŞEV, A. İ., **Общественое и Государственное Развитие Ойратов в XVIII В.**, Moskova: Nauka Yay., 1990.

ÇOROTEGİN, Tınçtıkbek, **Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral'noy Azii Domongol'skogo Vremeni**, Bişkek: Soros Kırgızistan Yay., 1995.

....., **Mahmud Kaşgari (Barsgani) cana Anın "Divanı Lugatı Türk" Söz Cıynagı (1072-1077)**, Bişkek: Kırgızistan Basmakanası, 1997.

D'OHSSON, Abraham Constantin, **Moğol Tarihi**, Çev. Bahadır Apaydın, İstanbul: Nesnel Yay., 2008.

DALAY, Ç., **Hamag Mongol Uls (1101-1206)**, Ulaanbaatar 1996.

....., **Mongoliya v XIII-XIV Vekah**, Moskova: Nauka Yay., 1983.

DAMDİNSUREN, Ts., **İstoričeskie Kornı Geseriadı**, Moskova: Bilimler Akademisi Yay., 1957.

DANZAN, Lubsan, **Altan Tobçı**, Moskova: Nauka Yay., 1973.

DAŞİBALOV, B. B., **Na Mongolo-Tyurkskom Pogranıçe (Etnokul'turnıe Protsessı v Yugo-Vostočnoy Sibiri v Srednie Veka)**, Ulan Ude: Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Buryatya Milli Merkezi Yay., 2005.

DIRENKOVA, N. P., **Grammatika Oyratskogo Yazıka**, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1940.

DJARILGASİNOVA, R. Ş., KRYUKOV, M. V., **Kalendarnıe Obıçai i Obryadı Narodov Vostočnoy Azii**, Moskova: Nauka Yay., 1985.

DLUJNEVSKAYA, G. V., **Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov v Tuve (IX-X Vv.)**, Doktora Tezi, Leningrad 1985.

Drevnaya Sibir'. Putevoditel Po Vıstavke "Kul'tura i İskusstvo Drevnego Naseleniya Sibiri. VII Vek Do N.E.- XIII Vek N.E.", Leningrad: Avrora Yay., 1976.

Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad: Nauka Yay., 1969.

DUTURAEVA, Dilnoza, **Tsentral'naya Aziya v Period Pravleniya Karakıtıaev (Vtoroya Çetvert XII-Naçalo XIII Vv.)**, Basılmamış Doktora Tezi, Taşkent 2010.

EBERHARD, W., **Çin Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yay., 2007.

....., **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1996.

EFTYUHOVA, L. A., **Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)**, Abakan 1948.

EGUNOV, N. P., **Pribaykal'e v Drevnosti i Problema Proishojdeniya Buryatskogo Naroda**, 1. Bölüm, Ulan Ude 1984.

EKEEV, N. V., **Çorosi- Oyrotskie Knyazya, Materialı k 50-Letyu İnstituta Altaistiki im. S. S. Surakova (İnstituta Gumanitarnıh İsledovaniy Respubliki Altay)**, No. 10, Gorno Altaysk 2003.

ERDNİEV, U. E., **Kalmıki**, Elista: Kalmuk Kitapları Yay., 1985.

ESİN, Emel, **Türk Kültür Tarihi. İç Asya'daki Erken Safhalar**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1985.

EVERSTOV, S. İ., **Rıbolovstvo v Sibiri. Kamenniy Vek**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1988.

FAYZRAHMANOV, G. L., **Drevniye Tyurki v Sibiri i Tsentral'noy Azii**, Kazan: Master Layn, 2000.

FENGLER, H., G. GİEROW, W. UNGER, **Slovar Numizmata**, Moskova: Radio i Svyaz Yay., 1982.

FİŞER, İ. E., **Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem**, SPb.: İmparatorluk Bilimler Akademisi Yay., 1774.

GALDANOVA, G. P., **Dolamaistckie Verovaniya Buryat**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1987.

GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1981.

GOLDEN, P. B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O. Karatay, Ankara: Karam, 2002.

GOLSTUNSKİY, K. F., **Mongolo-Russkiy Slovar'**, c. II, SPb.: A. İkonnikov Taşbaskısı, 1894.

GOTLİB, A. İ., **Gornie Soorujeniya- Sve Hakassko-Minusinskoy Kotlovini**, Basılmamış Doktora Tezi, Novosibirsk 1999.

GÖKALP, Cevdet, **Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1973.

....., **Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.

GÖMEÇ, Saadettin, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara: Berikan Yay., 2011.

....., **Kök Türk Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2009.

....., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara: Akçağ Yay., 2006.

....., **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara: Akçağ Yay., 2006.

GRAÇ, A. D., D. G. SAVİNOV, G. V. DLJNEVSKAYA, **Eniseyskie Kırgızı v Tsentre Tuvı (Eylig-Hem III Kak İstoçnik Po Srednevekovoy İstorii Tuvı)**, Moskova: Fundamento-Press Yay., 1998.

GROUSSET, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzman, İstanbul: Ötüken, 1980.

....., **İmperiya Stepey. Attila, Çingizhan, Tamerlan**, c. I, Rusçaya çev. H. K. Hamraeva, Almatı: Sanat Yay., 2005.

GRUMM- GRJİMAYLO, G. E., **Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray**, c. III, Leningrad: Tipografiya Glavnogo Botaničeskogo Sada, 1926.

GUMİLEV, L. G., **Konets i Vnov Naçalo**, Moskova: Ayris Pres Yay., 2008.

....., **Avrasya'dan Makaleler I**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2006.

....., **Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2004.

....., **Eski Türkler**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2003.

....., **Drevniye Tyurki**, Moskova: Kristal Yay., 2003.

....., **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2003.

....., **Drevnyaya Rus i Velikaya Step**, Moskova: Misl Yay., 1989.

....., **Poiski Vımışlennogo Tsarstva (Legenda o “Gosudarstve Presvitera İoanna”)**, Moskova: Nauka Yay., 1970, 1994.

....., **Dinlinskaya Problema**. c. 91, No. 1, Moskova-Leningrad: İzv. VGO, 1959.

GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara: Vadi Yay., 1998.

HALIKOV, A. H., **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, Kazan: Fen Yay., 1994.

HAMBİS, L., **Documents sur l’histoire des Mongols a l’epoque des Ming**, Paris: Presses Universitaires de France, 1969.

HARİNSKİY, A. B., **Predbaykal’e v Kontse I Tıs. Do N.E.- Seredine II Tıs. N.E.: Genezis Kul’tur i İh Periodizatsiya (Po Materialam Pogrebal’nıh Kompleksov)**, İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi Yay., 2001.

HİMİTDORJİEV, Ş. B., **Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenıye Mongolskogo Naroda v XVII-XVIII Vekah**, Ulan Ude: Bilimler Akademisi Yay., 2002.

Hristiyanskiy Mir i Velikaya Mongol’skaya İmperiya: Materialı Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda, SPb. 2002.

HUDYAKOV, Yu. S., **Kırgızı Na Tabate**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1982.

....., **Vorujeniye Eniseyskih Kırgızov**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1980.

İDİL, Aydın, **Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi**, Bişkek 2007.

İNAN, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara: TTK Yay., 1986, 2006.

İSHAKOV, D. M., İ. L. İZMAİLOV, **Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV V.**, Kazan: Tatarstan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Tatar Etnopolitik Tarihi Serisi, 2000.

İSHAKOV, Damir, **Vvedenie v İstoriyu Sibirskogo Hanstva**, Kazan: Bilimler Akademisi Yay., 2006.

İstoriya Hakasii, Abakan 1993.

İstoriya Kirgizii, c. I, Frunze 1963.

İstoriya Kirgizskoy SSR, c. I, Frunze 1984.

İstoriya Mongol'skoy Narodnoy Respubliki, Moskova 1967.

İstoriya Tuvi, c. I, Novosibirsk: Nauka Yay., 2001.

İVLİEV, A. L., **Hozyaystvo i Material'naya Kul'tura Kitaney Vremeni İmperii Lyao (Po Materialam Arheologičeskikh İssledovaniy)**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1986.

İZGİ, Özkan, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986.

....., **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987.

JUKOVSKAYA, N. L., **Kalmıki**, Moskova: Nauka Yay., 2010.

KADIRBAEV, A. Ş., **Kazahstan v Epohu Çingizhana i Prieemnikov. XII-XIV Vekov**, Almata: Kazakistan Bilimler Akademisi Yay., 1992.

....., **Oçerk İstorii Srednevekovih Uygurov, Djalairov, Naymanov i Kereitov**, Almata: Rauan Yayınevi, 1993.

KAFALI, Mustafa, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 2009.

KAFESOĞLU, İ., **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Yay. 2000.

KALAN, Ekrem, **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, Ankara: TTK Yay., 2008.

KALKAN, Mustafa, **Kırgızlar ve Kazaklar**, İstanbul: Selenga Yay., 2006.

KAMALOV, İlyas, **Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

KARA, D'erd', **Knigi Mongolskih Koçevnikov (Sem Vekov Mongolskoy Pismennosti)**, Moskova: Nauka Yay., 1972.

KARALAYEV, S., **Er Töştük. El Adabiyatları Seriyası**, c. II, Bışkek: Şam Yay., 1996.

KARATAEV, Oljobay, **Kırgız Etnonimder Sözdüğü**, Bışkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yay., 2003.

....., **Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarıhınan**, Bışkek: Biyiktik Yay., 2003.

KARAYEV, Ömürkul, **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2008.

....., **Çagatayskiy Ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan**, Bışkek: Kırgızstan Yay., 1995.

KARAYEV, Ömürkul, İmel, MOLDOBAYEV, **Voprosı Etniçeskoy İstorii Kirgizskogo Naroda**, Frunze: İlim Yay., 1989.

KARIPKULOV, A., **Manas Ensiklopediyası**, 2 cilt, Bışkek: Kırgız Ensiklopediyası Yay., 1995.

KARMIŞEVA, Balki, **Oçerk Etniçeskoy İstorii Yujnih Rayonov Tadjikistana I Uzbekistana (Po Etnografiçeskim Dannım)**, Moskova: Nauka Yay., 1976.

KATANOV, N. F., **O Pogrebal'nih Obıçayah Tyurkskih Plemen s Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i**

Etnografii Pri İmparatorskom Kazanskom Universitete, c. XII, Sayı: 2, Kazan: İmparatorluk Üniversitesi Basımevi, 1894.

KIÇANOV, E. İ., **Koçevie Gosudarstva Ot Gunnov Do Mañcurov**, Moskova: Vostochnaya Literatura, 1997.

....., **Oçerk İstorii Tangutskogo Gosudarstva**, Moskova: Nauka Yay., 1968.

KILDIROĞLU, Mehmet, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara: TTK Yay., 2013.

KIZLASOV, İ. L., **Drevnyaya Pis'mennost' Sayano-Altayskih Tyurok**, Moskova: Vostochnaya Literatura, 1994.

....., **Askizskaya Kul'tura Yujnoy Sibiri X-XIV Vekah. Svod Arheologičeskih İstočnikov**, Sayı: E3-18, Moskova: Nauka Yay., 1983.

....., **Drevnyaya Tuva (Ot Paleolita Do IX Veka)**, Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yay., 1979.

KIZLASOV, L. R., **İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka**, Moskova 1984.

....., **Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusinskoy Kotlovini**, Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yay., 1960.

KİSELEV, S. V., **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii**, Moskova: 1951.

KİTİNOV, B. U., **Svyaşenniy Tibet i Voinstvennaya Step: Buddizm u Oyratov (XIII-XVII Vekah)**, Moskva: KMK Dostları Yay., 2004.

KLYAŞTORNIY, S. G., D. G. SAVİNOV, **Stepnie İimperii Drevney Evrazii**, SPb.: Saint Petersburg Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Yay., 2005.

Kniga Marko Polo, Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Geografičeskoy Literaturı, 1956.

KONONOV, A. N., **Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VI-IX Vekah**, Leningrad: Nauka Yay., 1980.

KONOVALOV, P. B., **Etničeskie Aspektı İstorii Tsentral'noy Azii (Drevnost i Srednevekov'e)**, Ulan Ude: Bilimler Akademisi Yay., 1999.

KONTARİNİ, Ambrodjo, **Barbaro i Kontarini o Rossii: K İstorii İtalo-Russkih Svyazey v XV Veka**, Leningrad: Nauka Yay., 1971.

KORMUŞIN, İ. V., **Tyurkskie Eniseyskie Epitafii: Grammatika, Tekstologiya**, Moskova: Nauka Yay., 2008.

....., **Tyurkskie Eniseyskie Epitafii: Teksti i İssledovaniya**, Moskova: Nauka Yay., 1997.

KOTVIÇ, V. L., **İssledovanie Po Altayskim Yazıkam**, Moskova: İnostrannaya Literatura Yay., 1962.

KOZ'MİN, N. N., **Hakası. İstoriko-Etnografičeskiy i Hozyaystvennyy Oçerk Minusinskogo Kraya**, İrkutsk 1925.

....., **Problemlı İstorii Mongolii i Yujnoy Sibiri v Novom Osveşenii**, Moskova-İrkutsk 1934.

KRADİN, N. N., T. D. SKRINNİKOVA, **İmperiya Çingis-Hana**, Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2006.

Kratkaya Geografičeskaya Entsiklopediya, Tom III, Moskva 1961.

KUMEKOV, B. E., **Gosudarstvo Kimakov IX-XI Vekah Po Arabskim İstoçnikam**, Alma-Ata: Nauka Yay., 1972.

KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, ikinci Baskı, Ankara: Murat Kitapevi, 1992.

....., **Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1987.

KUZEEV, R. G., **Proishojdenie Başkirskego Naroda. Etničeskiy Sostav, İstoriya Rasseleniya**, Moskova: Nauka Yay., 1974.

KUZNETSOV, İ., **Drevnie Mogılı Minusinskogo Okrugı**, Tomsk 1889.

KYUNER, N. V., **Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka**, Moskova-Leningrad: Vostochnaya Literatura, 1961.

LAUFER, B., **Oçerk Mongol'skoy Literaturı**, Çev. V. A. Kazakeviç, Leningrad: A. S. Enukidze Leningrad Şarkiyat Enstitüsü Yay., 1927.

LESSİNG, Ferdinand, **Moğolca-Türkçe Sözlük**, c. II, Çev. Günay Karağaç, Ankara: TDK Yay., 2003.

LEVŞİN, A. İ., **Opisaniye Kirgiz-Kaysatskih İli Kirgiz-Kazaç'ih Ord i Stepey**, Almata: Sanat Yay., 1996.

LİGETİ, Louis, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara: TTK Yay., 1998.

LUBO-LESNİÇENKO, E. İ., **Privoznie Zerkala Minusinskoy Kotlovini**, Moskova: Nauka Yay., 1975.

MAL'ÇİK, A. Yu., **İstoriya Kirgızskogo Narodnogo Prikladnogo İskusstva: Evolyutsiya Kirgızskogo Ornamenta s Drevneyşih Vremen Do XX Veka**, Bişkek: İşenaalı Arabayev Kirgız Devlet Üniversitesi Yay., 2005.

MALABAYEV, C. M., **Kirgız Mamleketinin Tarıhı**, Bişkek: İlim Yay., 1999.

MALOV, S. E., **Eniseyskaya Pismennost' Tyurkov**, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Basımevi, 1952.

....., **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, Moskova-Leningrad: Bilimler Akademisi Yay., 1951.

MALYAVKİN, A. G., **Uygurskie Gosudarstva v IX-XII Vekah**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1983.

....., **Materialı Po İstorii Uygurov v IX-XII Vekah**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1974.

Manas Destanı, Yay. Haz. A. İnan, İstanbul: MEB Yay., 1992.

- Materiali Po İstorii Kirgizov i Kirgizii**, Moskova: Nauka Yay., 1973.
- Materiali Po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX Vekah**, Taşkent: Fan Yay., 1988.
- MAYDAR, D., **Arhitektura i Gradostroitel'stvo Mongolii**, Moskova 1971.
- MISKOV, E. P., **Političeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (1236-1313 gg)**, Volgograd: Volgograd Devlet Üniversitesi Yay., 2003.
- MİLLER, G. F., **İstoriya Sibiri**, c. I-II, Moskova-Leningrad: Bilimler Akademisi Yay., 1937-1941.
- MOİSEEV, V. A., **Djungarskoe Hanstvo i Kazahi (XVII-XVIII)**, Almatı: Gılım Yay., 1991.
- MOKEEV, Anvar, **Kırgızı Na Altae i Na Tyan'-Şane**, Bışkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yay., 2010.
- MOLDOBAEV, İ. M., **Etnokul'turniye Svyazi Kırgızov v Srednevekov'e**, Bışkek: Cusup Balasagin Kırgız Devlet Üniversitesi Yay., 2003.
-, **Manas İstoriko Kulturnıy Pamyatnik Kırgızov**, Bışkek: Kırgızstan Yay., 1995.
- Mongol Ardyn Yerööl Magtaal, Zugaa Üg, Ügen Togloom**, Derleyen Ts. Ölzihutag, Ulaanbaatar 1982.
- Mongolın Tüüxiyn Baga Nevterxiy Tol**, c. I, Ulaanbaatar 1998.
- MUKANOV, M. S., **Etniçeskiy Sostav i Rasselenie Kazahov Srednego Cuza**, Alma-Ata: Nauka Yay., 1974.
- NİKOLAYEV, V. S., **Pogrebal'nie Kompleksi Koçevnikov Yuga Sredney Sibiri v XII-XIV Vekah: Ust-Talkinskaya Kultura**, İrkutsk: Bilimler Akademisi Yay., 2004.
- NYAM OSOR, Namsrayn, **Mongolskoye Gosudarstvo i Gosudarstvennost v XIII-XIV Vekah**, Basılmamış Post Doktora Tezi, Ulan Ude 2003.

OGORODNİKOV, İ. V., **Oçerk İstorii Sibiri Do Naçala XIX Veka**, I. Bölüm, İrkutsk: Tipografiya Ştaba Voennogo Okrug, 1920.

ONAT, Ayşe, Sema, ORSOY, Konuralp, ERCİLASUN, **Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B. Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, Ankara: TTK Yay., 2004.

ONAT, Ayşe, **V. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1977.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, c.I, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.

ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: TTK Yay., 2003.

....., **Türk Mitolojisi**, c. I, Ankara: TTK Yay., 2003.

....., **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981.

....., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, c. I-VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1979, 1991, 2000.

ÖLMEZ, Zühal, **Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları**, İstanbul: Kebikeç Yay., 2003.

ÖZBAY, Erhan, **Elazığ Yöresi Avcılık Terimleri Sözlüğü**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006.

ÖZCAN, Ali Rafet, **Dinlerde Kurban**, Ankara: Akçağ Yay., 2003.

PARKER, E. G., **Tısyäçä Let İstorii Tatar**, Kazan: İdel Press, 2003.

PERLEE, H., **Hyatan Nar. Tednii Mongolçuudtai Holbogdson Ni**, c. I, Ulaanbaatar 1959.

PETROV, K. İ., **K İstorii Dvijeniya Kirgizov Na Tyan-Şan i İh Vzaimootnoşeniya s Oyratami v XIII-XV Vv.**, Frunze: Kırgız SSC Bilimler Akademisi Yay., 1961

....., **Oçerk Feodal'nih Otnoşeniy u Kirgizov v XV-XVIII Vekah**, Frunze 1963.

....., **Oçerk Proishojdeniya Kirgizskogo Naroda**, Frunze: Kirgız SSC Bilimler Akademisi Yay., 1963.

PİKOV, G. G., **Zapadnie Kidani v İstorii Sredney Azii i Kazahstana (1125-1218)**, Doktora Tezi, Novosibirsk 1986.

....., **Zapadnie Kidanii**, Novosibirsk: Novosibirsk Devlet Üniversitesi Yay., 1989.

POÇEKAEV, R. Yu., **Batıy. Han, Kotoriy Ne Bıl Hanom**, Moskova: Evraziya Yay., 2006.

POLYAKOV, P. A., **İslam Sredi Tyurkov, Mongolov, İndusov i Kitaytsev**, Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1895.

POPPE, Nicholas, **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, Çev. Günay Karaağaç, İzmir: Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yay., 1992.

Posle Marko Polo: Puteşestviya Zapadnih Çujezemtsev v Stranı Treh İndiy, Moskova: Nauka Yay., 1968.

POTANİN, G. N., **Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii**, c. II, SPb.: Tipografiya V. Bezobraçeva i Komi, 1881.

....., **Mongolskie Skazki i Predaniya, Zap. Semipalat. Podotdela ZSORGO**, c. 13, Semipalatinsk 1919.

POTAPOV, L. P., **Oçerki Po İstorii Altaytsev**, Moskova-Leningrad: Bilimler Akademisi Yay., 1953.

....., **Proishojdeniye i Formirovaniye Hakasskoy Narodnosti**, Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1957.

POYARKOV, F., **Kara Kirgizskiye Legendı, Skazki i Verovaniya. Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Semireçenskoy Oblasti Na 1900 God**, Verniy 1900.

POZDNEEV, D. M., **İstoričeskiy Očerok Uygurov (Po Kitayskim İstočnikam)**, SPb.: Tipografiya İmparatorskoy Akademii Nauk, 1899.

Putešestvie v Vostočnie Stranı Plano Karpini i Rubruka, Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Geografičeskoj Literaturı, 1957.

RADLOFF, W., **Die alttürkischen İnschribten in der Mongolei. I und II Lief.** SPb. 1894.

....., **Sibirskie Drevnosti**, SPb. 1896.

....., **Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei, Neue Folge.** SPb. 1899.

....., **İz Sibiri: Stranitsı Dnevnikı**, Çev. K. D. Tsivin, B. E. Çistova, Moskova: Nauka Yay., 1989.

....., **Sibirya'dan**, c. II, Çev. Ahmet Temir, İstanbul: MEB Yay., 1994.

RERİH, Yu. N., **İstoriya Sredney Azii**, c. I, Moskova: Mejdunarodniy Tsentr Rerihov, 2004.

RİTTER, K., **Zemlevedenie Azii. Geografiya Stran, Nahodyaşıhsya v Neposredstvenniy Snoşeniyah s Rossiey**, SPb. 1860.

ROSSABİ, M., **Khubilai Khan. His Life and Times**, California: University of California Press, 1988.

ROUX, Jean Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, İstanbul: İşaret Yay., 1994.

....., **Altay Türklerinde Ölüm**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

....., **Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.

SARAY, Mehmet, **Modern Kırgızistan'ın Doğuşu**, Ankara: TİKA Yay., 2004.

SAVİNOV, D. G., **Kul'tura Naseleniya Yujnoy Sibiri Predmongol'skogo Vremeni**, Leningrad 1974.

....., **Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu**, Leningrad: İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 1984.

....., **Gosudarstva i Kul'turogenез Na Territorii Yujnoy Sibirii Epohu Rannego Srednevekov'ya**, Kemerova 1994.

SÇERBAK, A. M., **Rannie Tyurko- Mongolskie Yazıkovie Svyazi (VIII-XIV vv)**, SPb.: İzdatelstvo Akademii Nauk, 1997.

SERDOBOV, N. A., **İstoriya Formirovaniya Tuvinskoy Natsii**, Kızııl: Tuvinskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1971.

SEYDAKMATOV, K., **Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü**, Frunze: İlim Yay., 1988.

SHOTT, W., **Über die achten Kirgisen**, Berlin 1965.

SIDIKOV, Osmonalı, **Muhtasar Tarih Kırgızıya, Kırgızdar**, c. I, Bişkek: Kırgızstan Yay., 1992.

SIDIKOV, Sagalı, **Tyurksko-Mongolskiye Paraleli. İstočniki Formirovaniya Tyurkskih Yazıkov Sredney Azii i Yujnoy Sibiri**, Frunze 1966.

Sokrovennoye Skazaniye Mongolov-Anonimnaya Mongol'skaya Hronika 1240, Elista: Kalmknigoizdat, 1990.

SOLTONOEV, B., **Kızıl Kırgız Tarihı**, 2 cilt, Bişkek: Kırgızstan Yay., 1993.

Sovetskiy Entsiklopedičeskiy Slovar, Moskova 1980.

SPAFARİY, N. M., **Sibir i Kitay**, Kişinev 1960.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları**, çev. Cemal Köprülü, II. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1987.

SUH-BATOR, G., **Syanbi**, Ulan-bator 1971.

SULTANOV, T. İ., **Koçevie Plemena Priaral'e v XV-XVII Vv.**, Moskova: Nauka Yay., 1982.

ŞAHİN, Cemile, **XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

ŞAVKUNOV, E. V., **Gosudarstvo Bohay i Pamyatniki Ego Kul'turı v Primor'e**, Leningrad: Nauka Yay., 1968.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara: TTK Yay., 2001.

ŞKOLYAR, S. G., **Kitayskaya Doognestrel'naya Artilleriya**, Moskova: Nauka Yayınevi, 1980.

ŞTERNBERG, L. Ya., **Pervobitnaya Religiya v Svete Etnografii**, Leningrad: İzdatelstvo İnstituta Narodov Severa, 1936.

TASKİN, V. S., **Materialı Po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppi Dunhu**, Moskova: Nauka Yay., 1984.

....., **Materialı Po İstorii Syunnu**, 2. Baskı, Moskva: Nauka Yay., 1973.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara: TTK Yay., 2004.

Tataro-Mongolı v Azii i Evrope (Makaleler Mecmuası), Yay. Haz. S. L. Tihvinskiy, Moskova: Nauka Yay., 1977.

TERENTEV-KATANSKİY, A. P., **Knijnoe Delo v Gosudarstve Tangutov (Po Materialam Kollektzii P. K. Kozlova)**, Moskova: Nauka Yay., 1981.

TINIŞPAEV, M., **Materialı Po İstorii Kirgiz-Kazaxskogo Naroda**, Taşkent 1925.

Tıva-Orus Slovar', Yay. Haz. A. A. Pal'mbah, Moskova: Devlet Yabancı ve Milli Sözlükler Basımevi, 1955.

TİVANENKO, A. V., **Gibel Plemeni Merkitov**, 2. Baskı, Slyudyanko: Slyudyanko İlçe Basımevi, 1998.

TODAYEVA, B. H., **Opıt Lingvistiçeskogo İssledovaniya Eposa "Cangar"**, Elista 1976.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Çengiz Han (1155-1227)**, İstanbul: Kömen Teksir Bürosu, 1970.

....., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, c. I, İstanbul: Enderun, 1981.

....., **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul: Enderun, 1981.

TOGAN, İsenbike, G. KARA, C. BAYKAL, **Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, Ankara: TTK Yay., 2006.

TSİBİKOV, G. Ts., **İzbrannie Trudı**, c. II, Novosibirsk: Nauka Yay., 1991.

TSİBUL'SKİY, V. V. **Lunno-Solneçnyı Kalendar Stran Yugo-Vostoçnoy Azii**, Moskova: Nauka Yay., 1988.

TSİDENDAMBAEV, Ts. B., **Buryatskie İstoriçeskie Hroniki i Rodoslovnie**, Ulan Ude: Buryatskoe Knijnnoe İzdatelstvo, 1972.

TSULTEM, Nyam Osorin, **İskusstvo Mongolii s Drevneyşih Vremen Do Naçala XX Veka**, Moskova: İzobrazitel'noe İskusstvo Yay., 1982.

TURAN, Osman, **12 Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1941.

Tyurki Taejnogo Priçulım'ya. Populyatsiya i Etnos, Baş editor V. P. Alekseev, Tomsk: İzdatelstvo Tomskogo Universiteta, 1991.

UBUŞAEV, N. N., **Kalmiki. Vıselenie i Vozvraşenie**, Elista: Sanan, 1991.

URSTANBEKOV, B. U., T. K. ÇOROEV, **Kırgız Tarihi**, Frunze: Kırgızpoligraf Yay., 1990.

USKENBAY, Kanat, **Vostochny Dašt-i Kıpçak v Sostave Ulusa Djuči v XIII- Pervoy Treti XV Veka. Aspektı Politıçeskoy İstorii Ak-Ordı**, Basılmamış Doktora Tezi, Almatı 2003.

VALİHANOV, Çokan, **Soçinenie**, c. XXIX, SPb.: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelova, 1904.

....., **İzbranniye Proizvedeniya**, Yay. Haz. A. H. Margulan, Alma-Ata 1958.

....., **Sobranie Soçineniy**, 5 cilt, Alma-Ata: Kazak Sovyet Ansiklopedisi Yay., 1985.

VAYNŞTEYN, S. İ., **İstoriçeskaya Etnografya Tuvintsev; Problemi Koçevogo Hozyaystva**, Moskova: Nauka Yay., 1972.

....., **Mir Koçevnikov Tsentra Azii**, Moskova: Nauka Yay., 1991.

VERBİTSKİY, V., **Slovar' Altayskago I Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka**, Kazan: V. M. Klyuçinkov Basımevi, 1884.

VİDENGREN, G., **Mani i Maniheystvo**, SPb.: Evraziya, 2001.

VİKTOROVA, L. L., **Mongol'skaya Odejda. Odejda Narodov Zarubejnoj Azii**, Leningrad 1977.

....., **Mongolı. Proishojdenie Naroda i İstoki Kul'turı**, Moskova: Nauka Yay., 1980.

VLADİMİRISOV, B. Y., **Buddizm v Tibete i Mongolii**, SPb. 1919.

....., **Sravnitel'naya Grammatika Mongolskogo Pismennogo Yazıka i Halhasskago Nareçiya**, Leningrad: Leningrad Şarkiyat Enstitüsü Yay., 1929.

....., **Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi)**, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara: TTK Yay., 1995.

....., **Rabotı Po İstorii i Etnografii Mongol'skih Narodov**, Moskova: Vostochnaya Literatura Yay., 2002.

WILHELM von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığıkitapları, 2001.

WITTFOGEL, K. W., Feng CHIA-SHENG, **History of Chinese Society Liao (907-1125)**, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1949.

YADRİNTSEV, N. M., **Sibirskie İnorodtsı, İh Bit i Sovremennoe Polojenie**, SPb.: İzdatelstvo İ. M. Sibiryakova, 1891.

YAMAYEVA, E. Ya., **Altayskiye Tamgi**, Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskaya Respublikanskaya Tipografiya, 2004.

YILDIZ, Naciye, **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara: TDK Yay., 1995.

YUDAHİN, K., **Kırgızça-Orusça Sözdük**, Bişkek: Şam Yay., 1999.

....., **Orusça-Kırgızça Sözdük**, Bişkek: Şam Yay., 2000.

ZAKİROV, S., **Kırgız Sancırası**, Bişkek: Kırgız Ensiklopediyası Yay., 1996.

ZEKİYEYEV, Mirfatih, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, İstanbul: Selenge Yay., 2006.

ZLATKİN, İ. Ya., **İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)**, Moskva: Nauka Yay., 1983.

ZOGRAF, İ. T., **Mongol'sko-Kitayskaya İnterferentsiya. Yazık Mongol'skoy Kantselyarii v Kitae**, Moskova: Nauka Yay., 1984.

ZUYEV, Yu. A., **Rannie Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii**, Almatı: Dayk-Press, 2002.

ARAŞTIRMA MAKALELER

ABDIKALIKOV, A., “O Rasselenii i Sostave Eniseyskih Kirgizov v XVII Vek”, **İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR**, c. V, Sayı: 3, Frunze 1963, s. 65-75.

....., “O Termine “Burutı”, **SE**, No. 1, Moskova 1963, s. 121-127.

ABRAMZON, S. M., “Formı Rodoplemennoy Organizatsii u Koçevnikov Sredney Azii”, **Rodovoye Obşestvo**, Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk, 1951, s. 132-156.

....., “Kirgızı”, **Narodı Sredney Azii i Kazahstana**, c. II, Moskova 1963, s. 154-320.

....., “Predmetı Kul’ta Kazakov, Kirgizov i Karakalpakov”, **SMAE**, c. 34, Leningrad: Nauka Yay., 1978, s. 44-67.

AKEROV, Tabıldı, “Ob Etnonimah “Hyagas”, “Hasha” i “Kırgız”, **Vestnik Mejdunarodnogo Universiteta Kırgızstana**, No. 1, Bişkek 2009, s. 10-19.

AKİŞEV, A. K., “Obraz Verblyuda v Legendah Tsentral’noy Azii”, **Etnografiya Narodov Sibiri**, Novosibirsk 1984, s. 69-76.

ALİ, Yunuscan, “Balasagun Şehri Togrisida Kiskiçe Mulahize”, **Xinjiang Medeniyet Yadigarlıkları**, Sayı: I, Ürümçü 1992.

ALİMOV, Rysbek, “Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime: Aco”, **Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**, c. I, Ankara 2010, s. 43-51.

ARIK, Durmuş, “Kırgızlarda Kurban Fenomeni”, **AÜİFD**, c. XLVI, Sayı: I, Ankara 2005, s. 157-175.

ARSLANOVA, F. H., S. G. KLYAŞTORNIY, “Runičeskie Nadnis’ Na Zerkale İz Verhnego Priirtış’ya”, **Tyurkologičeskiy Sbornik**, Moskova 1973, s. 306-315.

ARTEMEV, A. R., “Novie İssledovaniya Drevnemongolskih Gorodov Vostochnogo Zabaykalya”, **Vestnik DVO RAN**, Sayı: 2, Vladivostok 2005, s. 3-18.

ARZIBAEV, T. K., “İstoriya Kırgızov v Pismennih İstochnikah XIV-XV Vekah”, **Kultura Nomadov Tsentralnoy Azii (Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii. Samarkand 22-24 Noyabrya 2007 G.)**, Samarkand 2008, s. 41-46.

ASANKANOV, A. A., O. K. KARATAEV, “Drevnekırgızskie Tamgi Hakassko-Minusinskoy Kotlovini i Respubliki Tıva: İstoriko-Etnografiçeskoe İssledovanie (Novie Nahodki)”, **Materialı Mejdunarodnoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii, Posvyaşennıe 2200-Letiıu Kırgızskoy Gosudarstvennosti**, Bişkek: KGPU Yay., 2003, s. 83-125.

AVAK'YANTS, G. S., “Muzıkal'nie Instrumentı Mongolov”, **SMAE**, c. XLI, Leningrad: Nauka Yay., 1987, s. 156-161.

AVİRMED, Enkhbat, “Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: ¼, Erzurum 2012, s. 240-245.

AVLYAEV, G. O., V. P. SANÇİROV, “K Voprosu o Proishojdenii Torgoutov v Sostave Srednevekovih Oyratov Djungarii (K Probleme Etnogeneza Kalmıkov)”, **Problemi Etnogeneza Kalmıkov**, Elista 1984, s. 44

AYAN, Ekrem, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, **Türkler**, c. III, Ankara 2002, s. 622-629.

AYDIN, Erhan, “Suci Yazıtı'nın İlk Satırıyla İlgili Yeni Bir Öneri”, **Turkish Studies**, Volume 7/4, Ankara 2012, s. 309-314.

....., “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, **Turkish Studies**, Volum 7/2, Ankara 2012, s. 161-168.

....., “Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar”, **Turkish Studies**, Volum 6/1, Ankara 2011, s. 395-402.

AYNAKULOVA, Gülnisa. “Grigoryen Kıpçaklar ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimi”, **Milli Folklor**, Yıl. 19, Sayı: 74, Ankara 2007, s. 21-28.

AZBELEV, P. P., “Kırğızı i Kitay: O Predelah Doveriya k Letopisyam”, **Prirodnie Usloviya, İstoriya i Kul’tura Zapadnoy Mongolii i Sopredel’nih Regionov, (Materialı VIII Mejdunarodnoy Konferentsii g. Gorno-Altaysk, 19-23 Sentyabr 2007 Goda)**, c. I, Gorno-Altaysk 2007, s. 7-10.

....., “Ob İnnovatsiyah IX Veka v Yujnosibirskih Kul’turah”, **İzuçenie İstoriko-Kul’turnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri**, Sayı: 6, Gorno-Altaysk 2007, s. 106-115.

BAKTIGULOV, C., “Formirovanie Kirgizskogo Naroda”, **Kırğız: Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsessi v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii**, Bişkek 1996, s. 102-126.

BAL, Mehmet Suat, “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti’nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, Konya 2005, s. 295-310.

BALIKÇI ÇELİK, Şakire, “Camgırçı Han Örneğinden Hareketle Kırğız Destanlarında Tarihi Şahsiyetler”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol. 5, Issue 3, Lorient 2012, s. 43-50.

BANZAROVA, B. Z., “Yuan’skaya Epoha v Letopisi “Mongol Bordjigid Obog-Un Teuke”, **İstoriya i Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii**, Ulan Ude 1993, s. 24-34.

BASKAKOV, N. A., “Tri Runiçeskiye Nadpisi iz s Mendür-Sokkon Gorno Altayskoy Oblasti”, **SE**, Sayı: 6, Moskova 1966, s. 79-83.

BASKICI, M. Murat, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, **AÜ.SBF. Dergisi**, c. 53, Sayı: 1, Ankara 1998, s. 86-89.

BAYANGOL, Ganbat N., “Rol Ho-Urlyuka v Migratsii Torgoutov Na Zapad”, **Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii**, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 149-159.

BAYAR, D., “Arheologičeskiye Raskopki u Gori Lamt”, **Arheologiyın Sudlal Dergisi**, c. XI, Sayı: 2, Ulaanbaatar 1986, s. 11-22.

....., “İzuçenie Odejdi Srednevekovih Mongolov Po Dannim Kamennih İzviyanii”, **Arheologiyın Sudlal Dergisi**, c. XIX, Ulaanbaatar 1999, s. 121-134.

BAYAR, D., Yu. S. HUDYAKOV, “Kırgızskiy Pansir İz Zapadnoy Mongolii”, **İnformatsionniy Byulleten MAİTTSA**, Sayı: 15, Moskova 1988, s. 110-114.

BAYTUR, A., “Tyan-Şan Kırgızdarı: Tyan-Şandagı Adepki Kırgız Uruuları”, **Kırgızdar**, c. I, Kırgızstan Yay., Bişkek 1993, s. 264-291.

BERNŞTAM, A. N., “K Voprosu o Proishojdenii Kirgizskogo Naroda”, **Studia Türkologica**, c. VI, Voronej 2007, s. 59-70.

BERTAGAYEV, T. A., “Ob Etimologii Slov Bargudjin, Bargut i Tukum”, **Filosofiya I İstoriya Mongol’skih Narodov**, Moskova 1958, s. 174.

BEYŞENALİYEV, T. O., “Kitayskie i Mongolskie İstoriçeskie Soçineniya o Potomkah Açay-Tayçci”, **Epos “Manas” Kak İstoriko-Etnografiçeskiy İstoçnik. Tezisi Mejdunarodnogo Nauçnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 1000-Letyu Eposa “Manas”**, Bişkek 1995, s. 11-13.

BİRA, Sh., “K İzuçeniyu İstorii Kul’ta Tngri u Mongolov”, **Novie İssledovaniya Tuvı**, No. 2-3, Kızıl 2011, s. 204-218.

....., “The Mongols and Their State in the Twelfth to the Thirteenth Century”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Paris 1998, s. 243-260.

BİRAY, Nergis, “12 Hayvanlı Türk Takvimi. Zamana ve İnsana Hükmetmek”, **TAED**, Sayı: 39, Erzurum 2009, s. 671-683.

BOBROV, L. A., “Novaya Rekonstruktsiya Kompleksa Vorujeniya Kırgızskih Voinov VI-XII Vv”, http://zaimka.ru/kochevie/kirg_pic12.shtml (Son erişim: 13.11.2013)

BORIŠENKO, A. B. HUDYAKOV, Yu. S., “Torgovye Kontaktı Germanii s Zapadnoy Sibiryu v XII-XIII Vekah”, **Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)**, Sayı: 3, Gorno Altaysk 1998, s. 188-194.

BOYLE, Andrew, “Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages”, **Folklore**, Vol. 83, No. 3, Autumn 1972, s. 177-193.

....., “Formı Jertvoprinošeniy Loşadi u Mongolov v XIII-XIV Vekah”, **Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya**, c. VI, Donetsk 2008, s. 305-308.

BULDUK, Üçler, “Ergenekon ve Ötekileştirme”, **Türk Yurdu**, c. 29, Sayı: 265, Ankara 2009, s. 47-49.

BURIKİN, A. A., “Enisey i Angara. K İstorii i Etimologii Nazvaniy Gidronimov i İzuçeniyu Perspektiv Formirovaniya Geografiçeskih Predstavleniy o Basseyneh Rek Yujnoy Sibiri”, **Novie İssledovaniya Tuva**, Sayı: 2-3, Kızıl 2011, s. 279-304.

BUTANAEV, V. Ya., “Etnokul’turnıye Svyazi Hakasov s Naseleniyem Pribaykal’ya v Epohu Pozdnego Srednevekov’ya”, **Etnokul’turnıye Protsessi v Yugo-Vostoçnoy Sibiri v Sredniye Veka**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1989, s. 123-125.

....., “Kırğızdardagı Kıştımcılık İnstitutunun Tarıhı (Kırğız Mamlekettüülügünün Payda Boluu Cana Önügüü Maselesine Karata)”, **Türk Tsivilizatsiyası Cana Mamlekettüülük Saltı**, Bışkek 2004, s. 251-256.

....., “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırğızları”, **Türkler**, c. II, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 405-411.

....., “Poçitanie Tösey u Hakasov”, **Traditsionnaya Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1986, s. 89-112.

....., “Roditsya Li v Spore İstina?”, **Etnografiçeskoe Obozrenie**, No. 2, Moskova 1992, s. 52-76.

....., “Vopros o Samonazvanii Hakasov”, **Etnografiçeskoye Obozreniye**, No. 2, Moskova 1992, s. 63-64.

....., “Proishojdenie Hakasov Po Dannim Etnonimiki”, **İstoriçeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost**, Sayı: 2, Leningrad 1983, s. 68-73.

....., “Zametki o Dvuh Hakasskih Etnonimah”, **Uçenie Zapiski Hakasskogo İnstituta Yazıka, Literaturı, İstorii**, Sayı: XVI, Abakan 1970, s. 178-183.

BUYANDELGER, Djigaçiday, “Etniçeskaya İstoriya Bargutov (XV-XVII Vv.)”, **Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii**, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 184-189.

CHİNGGELTEİ, “On The Problems of Reading Kitan Characters”, **Acta Orientalia**, Vol. 55 (2-3), Budapeşte 2002, s. 99-114.

CİHAN, Cihat, “Türkler ve Moğolların İrkî Münasebetleri”, **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 278-286.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, **Türkler**, c. II, Ankara 2002, s. 193-214.

DASHKOVSKIY, P. K., “K Voprosu Ob İzuçenii Religioznoy Sistemı Kırğızov Yujnoy Sibiri i Tsentral’noy Azii”, **Altai-Sayanskaya Gornaya Strana i İstoriya Osvoeniya Ee Koçevnikami**, Barnaul 2007, s. 65-69.

....., “İtogi i Perspektivı İzuçeniya Kul’turı Eniseyskih Kırğızov Na Altaye i Sopredel’nih Territoriy”, **İzuçenie İstoriko-Kulturnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri**, Sayı: 5, Gorno-Altaysk 2007, s. 135-144.

....., “O Slujitelyah Kul’ta u Kırğızov Yujnoy Sibiri i Tsentral’noy Azii v Epohu Srednevekov’ya”, **Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral’noy Azii**, Barnaul 2008, s. 27-30.

DAŞNYAM, Luvsandamba, “Otrajenie Vozzreniy Mongolov o Tenger v “Sokrovennom Skazanii Mongolov”, **Novie İssledovaniya Tuvi**, No. 2-3, Kızıl 2011, s. 218-226.

DIBO, A. V., “Mongolizmi u Mahmuda Kaşgarskogo?”, **Altaica X**, Moskova 2005, s. 51-60.

DIRENKOVA, N. P., “Perejitki Materinskogo Roda u Altayskih Tyurkov. Avunkulat”, **Sovetskaya Etnografiya**, No. 4, Moskova 1937, s. 18-45.

....., “Posvyaşenie Jivotnih u Tyurko-Mongol’skih Plemen”, **Tyurki Sayano-Altaya. Stat’i i Etnografiçeskie Materialı**, SPb. 2012, s. 189-199.

DIYKANBAEVA, Mayramgül, “Kırgız Türklerinde Ölüm”, **Millî Folklor**, Yıl: 21, Say: 82, Ankara 2009, s. 89-97.

DLUJNEVSKAYA, G. V., “Pogrebalno-Pominal’naya Obryadnost’ Eniseyskih Kırgızov i Şamanskiy Pogrebal’nıy Obryad Tyurkoyazıçnıh Harodov Sayano-Altaya i Yujnoy Sibirii”, **Jreçestvo i Şamanizm v Skifskuyu Epohu**, SPb. 1996, s. 134-136.

DORJ, Tuvr, “Osobennosti Ekonomıçeskoy Politiki i Stil Rukovodstva Çingiz Hana i Velikoy Mongol’skoy İmperii”, **İCANAS**, Ankara 2009, s. 57-77.

DROBIŞEV, Yu. İ., “Pohoronno-Pominal’naya Obryadnost’ Srednevekovıh Mongolov i Ee Mirovozzrençeskie Osnovi”, **Etnografiçeskoe Obozrenie**, Sayı: 1, Moskova 2005, s. 119-140.

....., “Politika Kidaney v Tsentral’noy Azii”, **Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae: XL Nauçnaya Konferentsiya**, Sayı: 2, Moskova 2010, s. 108-122.

DROMPP, R. Michael, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, **Türkler**, c. II, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 397-404.

DUGAROV, D. S., “K Probleme Proishojdeniya Mongolov”, **Problemi İstorii i Kul’turı Koçevıh Tsivilizatsiy Tsentral’noy Azii**, c. I, Ulan Ude 2000, s. 203-207.

DUMAN, L. İ., “K İstorii Gosudarstva Toba Vey i Lyao i İh Svyazey s Kitayem”, **Učenje Zapiski İnstituta Vostokovedeniya**, c. XI, Moskova 1955, s. 9-27.

....., “Otnoşeniya Kitaya s Kitanyami v X-XI Vv.”, **Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae**, c. I, Moskova 1976, s. 113-129.

....., “Problemy Vneşney Politiki Kidaney v VII-X Vv N.E.”, **Vostochnaya Aziya i Sosednie Territorii v Srednie Veka**, Novosibirsk 1986, s. 13-21.

DUNLOP, D. M., “The Karaits of Eastern Asia”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London**, Vol. 11, No. 2, London 1944, s. 276-289.

DURAK, Neslihan, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, **Turkish Studies**, Vol. 3/1, Ankara Winter 2008, s. 251-258).

DURANLI, Muvaffak, “Moğol Dillerinin Tarihi Gelişim Problemleri” Adlı Kongrenin Ardından”, **Türkish Studies**, Vol. ¾, Summer 2008, s. 399-413.

DÜYŞENBİYEV, S. U., “K Voprosu Rasseleniya Kırğızskih Plemen Po “Hudud al-Alam” (IX-XII)”, **Voprosı Vostokovedeniya i Vostokovodnogo Obrazovaniya**, Vıp. I, Bişkek 2002, s. 34.

EFTYUHOVA, L. A., “Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırğızov”, **KSIİMK**, Sayı: XVII, Moskova-Leningrad 1947, s. 158-161.

EKEEV, N. V., “Oyratı i Altaytsı: Etničeskie I Etnokul’turnie Svyazi i Paralleli”, **Problemy Etnogeneza i Etničeskoy Kul’tury Tyurko-Mongol’skih Narodov**, Sayı: 2, Elista 2008, s. 92-101.

ENHTUVŞİN, B., “Traditsii Gosudarstvennosti i İstoriya Koçevnikov”, **Mongol’skaya İmperiya i Koçevoy Mir**, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, s. 227-239.

ERDNİEV, U. E., “Ob Etnonime “Kalmak”, **İstoričeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost**, Leningrad 1983, s. 62-68.

ERSOY, Feyzi, “Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 22, Konya 2007, s. 393-404.

EVTYUHOVA, L. A., “Kırızskoe Poselenie u Sela Malie Kopeni”, **KSİİMK**, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1949, s. 158-164.

....., “O Plemenah Tsentralnoy Mongolii v IX. Veka (Po Materialam Raskopok Kurganov)”, **Sovetskaya Arheologiya**, No. 2, Moskova 1957, s. 205-227.

FLETCHER, J., “Srednevekovie Mongoli: Ekologičeskie i Sotsial’nie Perspektivi”, **Mongol’skaya İmperiya i Kočevoy Mir**, Ulan Ude 2004, s. 212-253.

FRANKE, Herbert, “The Forest Peoples of Manchuria: Kitans and Jurchen”, **The Cambridge of Early Inner Asia**, Cambridge 1990, s. 400-424.

GAFFERBERG, E. G., “Hazareyskaya Yurta Hanai Hırğa (K Voprosu Ob İstorii Kočevogo Jilişa)”, **SMAE**, c. XIV, Moskova Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1953, s. 72-92.

GALDANOVA, G. R., “K Voprosu o Verovaniyah Rannih Mongolov”, **VI Mejdunarodniy Kongress Mongolovedov. Dokladi Rossiyskoy Delegatsii**, c. II, Moskova 1992, s. 24-33.

GAVRİLOVA, A. A., “Noviye Nahodki Serebryanih İzdeliy Perioda Gospodstva Kırızov”, **Drevnosti Sibiri, Dalnego Vostoka i Sredney Azii**, KSİA, Sayı: 114, Moskova 1968, s. 24-30.

GOLDEN, Peter, “The Twelve-Year Anymal Cycle Calendar In Georgian Sources”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, c. XXXVI, Sayı: 1-3, Budapest 1982, s. 197-206.

....., “Tuşi: The Turkic Name of Joçi”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, c. 55, Sayı: 1-3, Budapest 2002, s. 143-151.

GOTLİB, A. İ., V. Ya. BUTANAEV, “İstoriçeskaya Osnova Hakasskogo Fol’klora o Krepostnih Sorujeniyah-Sve”, **Pamyatniki Kırgızskoy Kul’turı v Severnoy i Tsentral’noy Azii**, Novosibirsk 1990, s. 132-145.

GÖMEÇ, Saadettin, “Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi”, **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi**, (13-14 Mayıs), Türkistan 2011, s. 479- 486.

....., “Türk Tarihinde Sek El-Çık-Çigil Meselesi”, **DTCF. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi**, 18/2, Ankara 2011, s. 1-13.

....., “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, **Turkish Studies**, Vol. 2/1, Ankara 2007, s. 10-16.

....., “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, **Turkish Studies**, Volume ½ Fall Ankara 2006, s. 1-13.

....., “Ergenekun”, **Orkun Dergisi**, Sayı: 79, İstanbul 2004, s. 1-5.

....., “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 21, Sayı: 33, Ankara 2003, s. 79-104.

....., “Divanü Lugat-İt-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 20, Sayı: 32, Ankara 2002, s. 133-141.

....., “Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri”, **DTCF Tarih Araştırmaları**, c. 19, Sayı: 30, Ankara 1998, s. 175-203.

....., “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları Üzerine”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 10, İzmir 1995, s. 219-222.

....., “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavimler Üzerine: Çikler”, **Türk Kültürü**, 32/370, Ankara 1994, s. 111-112.

....., “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 16, Sayı: 27, Ankara 1992, s. 1-3.

....., “Umay Meselesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 5, İzmir 1990, s. 277-281.

GRAÇ, A. D., “Drevnekırgızskie Kurganı u Severnoy Granitsı Kotlovını Bol’şih Ozer i Nahodki Tibetskikh Nadpisey Na Bereste”, **Stranı i Narodu Vostoka**, c. XXII, Moskova: Nauka Yay., 1980, s. 103-123.

GÜNAY, Ünver, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, Kayseri 2006, s. 236-272.

HASANOV, A., “Nekotoriye Svedeniya Ob Obrazovanii Kirgizskoy Narodnosti”, **Trudi Kirgizskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Seriya İstoričeskih Nauk, Sayı: 10, Frunze 1967.

HAŞBAT, Battsengel, “İstoriya Pis’mennosti Mongolskogo Yazıka”, **IV Vserossiyskaya Naučno-Praktičeskaya Konferentsiya “Nauçnaya İnitsiativa İnostrannıh Studentov i Aspirantov Rossiyskikh Vuzov”**, Tomsk 2011, s. 486-490.

HAZANOV, A. M., “Genezis Sarmatskikh Bronzovıh Zerkal”, **Sovetskaya Arheologiya**, No. 4, Moskova 1963, s. 67-69.

HİZMETLİ Sabri, “Çağatay Hanlığı”, **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 355-358.

HUDYAKOV, Yu. S., “Kırgızskie Voinı v Voyskah Mongol’skoy İmperii”, **Çingiz-Han i Sud’bı Narodov Evrazii**, Ulan-Ude 2003, s. 42-48.

....., “Problemı İstorii Drevnih Kırgızov (Pervonaçalnoye Rasseleniye)”, **Etnografičeskoye Obozreniye**, No. 5, Moskova 2001, s. 75-83.

....., “Kırgızı v Vostoçnom Turkestane”, **Kırgızı: Etnogenetičeskiye i Etnokultur’niye Protseccı v Drevnosti i Srednevekov’e v Tsentral’noy Azii. Materialı Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 1000-Letyu Eposa “Manas” 22-24 Sentyabrya 1994 Goda**, Bışkek 1996, s. 180-185.

....., “Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda”, Çev. A. Kılıçev, **Kırgızdar**, c. III, Bışkek 1995, s.

....., “Enisey Kırgızdarının Tarihi”, **Kırgızdar**, c. I, Bışkek 1993, s. 118-240.

....., “Nabor Pantsirnih Plastin İz Sobraniya Tsentralnogo Gosudarstvennogo Muzeya MNR”, **Arheologiyın Sudlal**, c. XIII, Ulaanbaatar 1992, s. 62-68.

....., “Kırgızı v Gornom Altae”, **Problemi İzüçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya**, Gorno-Altaysk 1990, s. 186-201.

....., “Kırgızı v Tsentralnoy Azii”, **Voprosı Etniçeskoy İstorii Kirgizskogo Naroda**, Frunze 1989, s. 29-40.

....., “Srednevekovie Zahoroneniya Kırgızskih Kıştımov Kak Pamyatnik Etniçeskoy İstorii”, **Pamyatniki Bıta i Hozyaystvennoe Osvoenie Sibiri**, Novosibirsk 1989, s. 29-42.

....., “Şamanizm i Mirovie Religii u Kırgızov v Epohu Srednevekov’ya”, **Traditsionnie Verovaniya i Bıt Narodov Sibiri. XIX- Naçalo XX Vekah**, Novosibirsk: Nauka, 1987, s. 65-84.

....., “Kırgızı v Mongolii”, **Olon Ulsın Mongolç Erdemtdiyn IV İh Hural**, bot I, Ulaanbaatar 1985, s. 349-355.

....., “K Voprosu o Hozyaystvenno-Kul’turnom Tipe Eniseyskih Kırgızov v Epohu Srednevekov’ya”, **Etnografiya Narodov Sibiri**, Novosibirsk 1984, s. 18-24.

....., “Raskopki Çaa-tasa Tespey XI v 1977 Godu”, **Zapadnaya Sibir’ v Epohu Srednevekov’ya**, Tomsk 1984, s. 46-57.

....., “Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinskoy Kotlovine”, **İstoriceskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost’**. **Problemi Arheologii i Etnografii**, Sayı: 2, Leningrad 1983, s. 141-148.

....., “Legendarnaya Stsenı” İz Kum Tura”, **Sibir v Drevnosti**, Novosibirsk 1979, s. 105-109.

HUDYAKOV, Yu. S., S. V. ALKİN, Su-Hua, YUY, “Syanbi i Yujnaya Sibir”, **Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)**, Sayı: 4, Gorno Altaysk 1999, s. 163-169.

İNAYET, Alimcan, “Divanü Lûgat-İt-Türk'te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, **Turkish Studies**, Vol. 2/4, Ankara 2007, s. 1174-1184.

İSAKOV, B., “Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı”, **Akademik Bakış**, c. 6, Sayı: 11, Ankara 2012, s. 201-210.

İMENOHOYEV, N. V., “K Voprosu o Kul'ture Rannih Mongolov”, **Etnokul'turniye Protsessi v Yugo-Vostochnoy Sibiri v Sredniye Veka**, Novosibirsk 1989, s. 55-62.

....., “Rannemongol'skaya Arheologičeskaya Kul'tura”, **Arheologičeskie Pamyatniki Epohi Srednevekov'ya v Buryatii i Mongolii**, Novosibirsk 1992, s. 23-48.

İVANOV, A. N., “K Voprosu o Priçinah Prinyatiya İslama Zolotoordnskim Hanom Berke”, **Zolotoordnskaya Tsivilizatsiya**, Makaleler Mecmuası, Sayı: 2, Kazan 2009, s. 103-108.

JUSAEV, K. D., “O “Çernih Kitayah” i “Krivom” Gosudare”, **Dialog Tsivilizatsiy Na Velikom Şelkovom Puti**, Bişkek 2001, s. 17-18.

KAFALI, Mustafa, “Çağatay Hanlığı”, **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 345-354.

KAFAROV, P. İ., “Opisanie Puteşestviya Daoskogo Monaha Çan Çunya Na Zapad”, **Trudi Çlenov Rossiyskogo Duhovnoy Missii v Pekine**, SPb. 1866, s. 259-434.

KAGAROV, E. G., “Mongol'skie Obo i İh Etnografiçeskie Paralleli”, **SMAE**, No. 6, Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 1927, s. 115-125.

KALAN, Ekrem, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 33, Ankara 2012, s. 23-34.

....., “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXVII, Sayı: I, İzmir 2012, s. 119-130.

KALKAN, Mustafa, “Kırgız Boylarının Yenisey’den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, **Erdem**, c. 14, Sayı: 42, Ankara 2005, s. 77-99.

....., “Kırgızların Diğer Orta Asya Kavimleri İle Etnik Temasları”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, Sayı: XXV, Niğde 2009, s. 101-117.

....., “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, **Bilig**, Sayı: 57, Ankara 2011, s. 83-114.

KAMALOV, Ablet, “Uygur İmparatorluğu (744-840)”, **Türkler**, c. II, Ankara 2002, s. 225-232.

KAMALOV, İlyas, İlknur MİRGALİYEV, “Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri”, **Akademik Bakış**, c. I, Sayı: 3, Ankara 2008, s. 187-198.

KARA, D., “Şirolka” (Pay v Dobiçe Na Ohote) i Jivaya Starina”, **Mongolica (K 750-Letyu Sokrovennogo Skazaniya)**, Moskova 1993, s. 220-226.

....., “L. Bazin’in Eseri ve Eski Türk Takvimlerine Ait Terimler Hakkında”, Çev. Mehmet Zeren, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, Sayı: 41, İstanbul 2005, s. 153-166.

KARAYEV, Ö., “K Voprosu o Terminah “Kırgız” i “Hakas”, **Narodı Azii i Afriki**, No. 4, 1970.

....., “Kırgızların Ortaya Çıkışı”, Çev. Mehmet Kıldıroğlu, **KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 1, Bışkek 2001, s. 201-217.

KARAYEV, Ö., M. KOCOBEKOV, “O Pereselenii Eniseyskih Kirgizov Na Tyan-Şan”, **Voprosı Etničeskoy İstorii Kirgizskogo Naroda**, Frunze 1989, s. 41-66.

KARATAEV, O., “Kırgız Tektüü Hotondor Cana Alardın Kelip Çığışı. Mongoliyadagı ‘Kırgız’ Ençilüü Attarı”, **Kırgız Kagandığı Türk Tsivilizatsiyasının Alkagında: Kırgıztaanuu Maseleleri**, Bışkek 2012, <http://www.akipress.org/kghistory/news:13415>

KEREYTOV, R. H., “Naymanskiy Komponent v Etnogeneze Nogaytsev i Ego Paralleli u Drugih Narodov”, **Yazıki, Duhovnaya Kul’tura i İstoriya Tyurkov: Traditsii i Sovremennost**, Moskova 1993, s. 23-24.

KIÇANOV, E. İ., “Svedeniya v “Yuan-Şı” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, **İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR**, c. V, Sayı: 1, Frunze 1965, s. 59-65.

....., “Çjurçjeni v XI V. Materialı Dlya Etnografiçeskogo İssledovaniya”, **Materialı Po İstorii Sibiri. Drevnyaya Sibir. Sibirskiy Arheologiçeskiy Sbornik**, Sayı: 2, Novosibirsk 1966, s. 269-281.

....., “Mongolı v VI-Pervoy Polovine XII Veka”, **Dalny Vostok i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka**, Novosibirsk 1980, s. 136-148.

....., “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönündö”, **KKTB**, c. II, Bışkek 2002, s. 270-274.

KILDIROĞLU, Mehmet, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 30, Erzurum 2006, s. 133-166.

KIRBAŞEV, Keneş. “Nevruz ve Yılname”, **Türk Dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni**, (18-20 Mart, Elazığ). Ankara 2000, s. 215-220.

KIZLASOV, İ. L., “Kıpçaki i Vosstaniya Eniseyskih Plemen v XIII Veka”, **Sovetskaya Arheologiya**, No. 2, Moskova 1980, s. 80-93.

....., “Askizskaya Kul’tura (Srednevekoviy Hakası X-XIX Vekah)”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya**, Moskova 1981, s. 200-207.

....., “Moneti s Tyurkoyazıçnımı Eniseyskimi Nadpisyami”, **Numizmatika i Epigrafika**, c. XIV, Moskova 1984, s. 96-98.

....., “O Samonazvanii Hakasov”, **Etnografiçeskoye Obozreniye**, No. 2, Moskova 1992, s. 52-59.

....., “Ob Etnonimah Hakas i Tatar i Slove Hooray (Otvét Opponentam)”, **Etnografiçeskoye Obozreniye**, No. 2, Moskova 1992, s. 69-76.

....., “Maniheyskie Monastri Na Gornom Altae”, **Drevnosti Vostoka**, Moskova: Rusaki, 2004, s. 111-129.

KIZLASOV, L. R., “Eşço Raz o Terminah ‘Hakas’ i ‘Kırgız’”, **Sovetskaya Etnografiya**, No. 4, Moskova 1971, s. 59-67.

....., “Rannie Mongoli”, **Sibir, Tsentral’naya i Vostoçnaya Aziya v Srednie Veka**, Novosibirsk 1975, s. 170-177.

....., “Kurganı Srednevekovıh Hakasov XIII-XIV Vekah”, **SA**, No. 1, Moskova 1978, s. 122-142.

....., “Drevnehakasskaya Kul’tura Çaatás VI-IX Vekah”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya**, Moskova 1981, s. 46-52.

....., “Kul’tura Drevnih Uygur (VIII-IX)”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya. Arheologiya SSSR**, Moskova 1981, s. 52-54.

....., “Bor’ba Narodov Yujnoy Sibiri Protiv İnozemnih Zavoevateley”, **Kulikovskaya Bitva v İstorii i Kul’ture Naşey Rodini**, Yay. Haz. B. A. Ribakov, Moskova: Moskova Üniversitesi Yay., 1983, s. 89-98.

KIZLASOV, L. R., E. E. MARTINOV, “İz İstorii Proizvodstva Posudı v Yujnoy Sibiri v VI-IX vv.”, **Vostoçnyı Turkestan i Srednyaya Aziya**, Nauka Yay., Moskova 1986, s. 183-210.

KİMEEV, V. M., “Rol’ Konevodstva v Jiznedeyatel’nosti Gorno-Taejnih Şortsev Torgovogo Puti “Ulug-Çol”, **Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral’noy Azii**, Barnaul 2008, s. 133-136.

KİSELEV, S. V., “İz İstorii Torgovli Eniseyskih Kırız”, **KSİİMK**, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1947, s. 94-96.

....., “Pismennost’ Eniseyskih Kırızov”, **KSİİMK**, Sayı: XXV, Moskova-Leningrad 1949, s. 33-41.

....., “Drevniye Goroda Mongolii”, **Sovetskaya Arheologiya**, No. 2, Moskova-Leningrad 1957, s. 91-101.

....., “Gorod Na Reke Hir-Hira”, **Drevnemongol’skie Goroda**, Moskova 1965, s. 23-58.

KLYAŞTORNIY, S. G., “İstoriko-Kul’turnoe Znaçenie Sudjinskoy Nadpisi”, **Problemi Vostokovedeniya**, No. 5, Moskova 1959, s. 162-169.

....., “Steli Zolotogo Ozero (K Datirovke Eniseyskih Runičeskih Pamyatnikov)”, **Turcologica (K Semidesyatiletiju Akademika A. N. Kononova)**, Leningrad 1976, s. 258-267.

....., “O Stat’e İ. L. Kızlasova “O Samonazvanii Hakasov”, **Etnografičeskoye Obozreniye**, No. 2, Moskova 1992, s. 58-61.

....., “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingizova Epoha)”, **Mongolica (K 750 Letyu “Sokrovennogo Skazaniya”)**, Moskova 1993, s. 139-147.

KLYAŞTORNIY, S. G., E. İ. LUBO-LESNİÇENKO, “Bronzovoe Zerkalo İz Vostoçnogo Turkestana s Runičeskoy Nadpis’yu”, **Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja**, Sayı: XXXIX, Leningrad 1974, s. 45-48.

KOCOBKOV, Murat, “Kırızların Menşei İle İlgili Bazı Düşünceler”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)**, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı-I, c. XXIX, Temmuz, Ankara 2009, s. 173-196.

KONSTANTİNOV, N. A., V. İ. SOENOV, “Sokolinaya Ohota v Gornom Altae”, **Drevnie Kul’turı Mongolii i Baykal’skoy Sibiri**, c. 2, Sayı: 3, Ulan Bator 2012, s. 374-381.

KONUKÇU, Enver, “Balasagun”, **İA**, c. V, İstanbul 1992, s. 4.

KOSTYUKOV, V. P., “İranskiy Pohod Hulagu: Predistoriya”, **Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya**, Sayı: 2, Kazan 2009, s. 69-90.

KOTVIÇ, V. L., “Mongol’skiya Nadpisi Vı Erdeni-Dzu”, **SMAE**, c. V, Sayı: 1, Petrograd 1918, s. 205-214.

....., “Ruskie Arhivnie Dokumentı Po Snoşeniyam S Oyratami v XVII-XVIII vv.”, **İRAN**, No. 12-15, SPb. 1919, s.

....., “O Chronologii Mongolskiej”, **Rocznik Orientalistyczny**, c. 4, Lwow 1928, s. 108-166.

KRADİN, N. N., “Urbanizatsionnye Protsessi v Koçevıh İmperiyah”, **Mongol’skaya İmperiya i Koçevoy Mir**, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, s. 330-346.

KRADİN, N. N., A. L. İVLİEV, S. A. VASYUTİN, “Kidān’skie Goroda Kontsa X- Naçala XI Veka v Tsentral’noy Mongolii i Sotsial’nye Protsessi Na Periferii İmperii Lyao”, **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 2 (22), Tomsk 2013, s. 53-58.

KUÇERA, S., “Mongolı i Tibet Pri Çingizhane i Ego Preemnikah”, **Tataro-Mongolı v Azii i Evrope**, Moskova 1970, s. 255-270.

KUŞNERİK, R. A., V. A. MOİSEEV, “Prazdnik Tsagaan Sar v Djungarii v 1733 g. Po Opisanıyu L. D. Ugrimova”, **Vostokovednye İssledovaniya Na Altae**, Sayı: IV, Barnaul 2004, s. 13-24.

KYUNER, N. V., “Vostoçnye Uryanhaytsı Po Kitayskim İstoçnikam”, **Uçenie Zapiski Tuvinskogo NİİYaLİ**, Sayı: 6, Kızıl 1958, s. 202-216.

LEBEDEVA, P., “K Voprosu o Rodovom Sostave Mongolov”, **Filologiya i İstoriya Mongol’skih Narodov**, Moskova 1959, s. 219-227.

LEONTEV, N. V., “O Buddiyskih Motivah v Srednevekovoy Torevtiki Hakasii (Po Materialam Kollektzii Minusinskogo Kraevedçeskogo Muzeya)”, **İstoriko-Kul’turne Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri**, Abakan 1988, s. 184-196.

LIGDENOVA, V. V., “K Voprosu o Kul’te Kuznetsov u Barguzinskih i Kurumkanskih Buryat”, **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya**, No. 2 (22), s. 62-66.

LİPETS, R. S., “Otrajenie Pogrebal’nogo Obryada v Tyurko-Mongol’skom Epose”, **Obryadı i Obryadovıy Fol’klor**, Moskova 1982, s. 212-236.

LUBO-LESNİÇENKO, E. İ., “Bronzovie Zerkalo Minusinskoy Kotlovini v Predmongol’skoe i Mongol’skoe Vremya (VIII-XVI Vekah)”, **Stranı i Narodi Vostoka**, Sayı: VIII, Moskova 1969, s. 70-78.

MAKSUDOĞLU, Mehmet, “TATARLAR: Moğol mu, Türk mü?”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 11-12, İstanbul 1993-1994, s. 205-210.

MAKSUTOVA, Simbat, “Kırgızdı Kırgız Kılğandardın Biri-Kasım”, **Erkin Too**, 27 Ocak Bişkek 2012. №-1698 (222).

MALYAVKİN, A. G., “Uygurı i Kitay v 840-848 Godah”, **İstoriya i Kul’tura Vostoka Azii**, c. III, Novosibirsk: Nauka 1975, s. 65-82.

MARGULAN, A., “Vıstupleniya Na Nauçnoy Sessii Po Etnogenezu Kirgizskogo Naroda”, **TKAEE**, c. III, Frunze 1959, s. 195-197.

MATUZ, J., “Altan Chan und die Qalmag in der Chronik des Seyfi Celebi”, **Acta Orientalie ediderunt Societates orientales Danica, Norvegica, Svecica**, vol. XXXII, Navniae, s. 147-154.

MENES, G., “O Semantike Teonima “Ulgen”, **Arheologiyın Sudlal Dergisi**, c. XI, Ulaanbaatar 1986, s. 60-67.

MOLDOBAYEV, İ. B., “İstoriko-Kul’turnaya Obşnost Kirgizov s Narodami Tsentralnoy Azii”, **İstoriko-Kul’turnıye Svyazi Narodov Tsentralnoy Azii**, Ulan-Ude 1983, s. 78-83.

....., “Fol’klor Kirgizskogo Naroda Kak İstoçnik Po Etniçeskoy İstorii”, **Problemy Etnogeneza i Etniçeskoy İstorii Narodov Sredney Azii i Kazahstana**, Sayı: 3, Moskova 1991, s. 103-112.

MUHAMBETOV, A. İ., “Tengrianskiy Kalendar Kak Osnova Koçevoy Tsivilizatsii (Na Kazahskom Materiale)”, **İstoriya i Kul'tura Aralo-Kaspiya**, Almatı 2001, s. 104-129.

MUNKUEV, N. Ts., “Zametki o Drevnih Mongolah”, **Tataro-Mongolı v Azii i Evrope**, Moskova 1977, s. 377-409.

NİKOLAYEV, V. S., “Koçevniki Yuga Sredney Sibiri v XII-XIV Vekah”, **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, 4-2 (60) Barnaul 2008, s. 136-146.

NİKOLAYEVA, D. A., “Kul't Umay v Traditsionnoy Kul'ture Buryat”, **İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo universiteta İmena A. İ. Gertsena**, Sayı: 11 (62), SPb. 2008, s. 108-113.

NİMAYEV, D. D., “O Srednevekovıh Hori i Bargutah”, **Etniçeskaya İstoriya Narodov Yujnoy Sibiri I Tsentral'noy Azii**, Novosibirsk 1993, s. 144-165.

NOVGORODOVA, E. A., “Ranniy Etap Etnogeneza Narodov Mongolii (M.Ö.III. Binin Sonu- M.Ö. I. Bin Yıl)”, **Etniçeskie Problemi İstorii Tsentral'noy Azii**, Moskova 1981, s. 207-215.

OÇİROV, U. B., “Oyratı Zapadnoy Mongolii i Severo-Zapadnogo Kitaya: Voprosı Etniçeskoy İstorii, Demografii i Geografii Rasseleniya Vo Ctoroy Polovine XVIII Veka”, **Vestnik Kalmitskogo İnstituta Gumanitarnıh İssledovaiy RAN**, No. 2, Elista 2010, s. 9-15.

OKADA, H., “Origin of the Dorben Oyirad”, **Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge**, Band 7, Wiesbaden 1987, s. 181-211.

OKLADNİKOV, A. P., “Ostatki Bohayskoy Stolitsı u g. Duntszinçen na r. Mudan'tszyan”, **SA**, No. 3, Moskova 1957, s. 198-214.

OSMONOV, O. C., “Eski Kırgızlar”, Çev. Vefa Kurban, **Dokuz Eylöl Üniversitesi Edebiyat Faköltesi Dergisi**, c. 2, Sayı: 3, İzmir 2013, s. 147-166.

ÖGEL, Bahaeddin, “Tatar”, **İA**, c. XII/I, İstanbul: MEB Yay., 1979, s. 50-56.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Aynicalut Savaşı”, **İA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 275-276.

ÖZKAN, İsa, “Ergenekon Destanı Hakkında”, **Türk Yurdu**, c. 29, Sayı: 265, Ankara 2009, s. 43-47.

PERLEE, X., “Kidān’skie Goroda i Poseleniya Na Territorii Mongol’skoy Narodnoy Respubliki (X-Naçalo XI v.)”, **Mongol’skiy Arheologičeskiy Sbornik**, Moskova 1962, s. 55-62.

PETROV, Fedor, “Burhan-Haldun: Ekzistentsial’nıy Opıt Timuçjına”, **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, c. 10, Sayı: 1, Çelyabinsk 2004, s. 63-71.

....., “Tyurko-Mongol’skie Kul’tı Pokloneniya Stepnım Duham Na Territorii Yujnogo Zaural’ya”, **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 1, Çelyabinsk 2002, s. 85-95.

PETROV, İ. K., “Etnogenez Kirgizov i İh Dvijenie Na Tyan-Şan v XIII-XV Vekah”, **İzvestia Akademii Nauk Kirgizskoy SSR**, c. II, Sayı: 3, Frunze 1960, s. 65-67.

....., “Kirgizsko-Kıpçakskie Otnoşeniya”, **İzvestiya AN Kirg. SSR**, c. III, Sayı: 2, Frunze 1961, s. 81-105.

PİKOV, G. G., “K Probleme Vliyaniya Kitayskogo Prava Na Ugolovnoye Zakonodatelstvo Kidaney”, **Severnaya Aziya i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka**, Novosibirsk 1992, s. 84-93.

....., “Kidani i Sibir”, **İz Proşlogo Sibiri**, Sayı: 2, 1. Bölüm, Novosibirsk 1996, <http://zaimka.ru/kochevie/pikov1.shtml> (Son erişim: 13.11.2013)

....., “Kidān’skoe Gosudarstvo Lyao Kak Koçevaya İmperiya”, **Koçevaya Al’ternativa Sotsial’noy Evolyutsii. Tsivilizatsionnoe İzmerenie**, c. 6, Moskova 2002, s. 138-147.

PİLİPÇUK, Ya. V., “Zavoevanie Mongolami Vostočnoevropeyskih Stepey (1237-1242)”, **Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya**, Sayı: 4, Kazan 2011, s. 187-207.

POTAPOV, L. P., “O Stat’e N. V. Kyunera “Vostoçnie Uryanhaytsı Po Kitayskim Istoçnikam”, **Uçenie Zapiski Tuvinskogo NİİYaLİ**, Sayı: 6, Kızıl 1958, s. 198-201.

....., “O Narode Bekliyskoy Stepı”, **Tyurkologičeskie İssledovaniya**, Moskova Leningrad 1963, s. 282-291.

....., “Umay-Bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnografiçeskih Dannıh”, **Tyurkologičeskiy Sbornik**, Moskova 1973, s. 265-286.

....., “Elementı Religioznıh Verovaniy v Drevnetyurkskih Genealogičeskih Legendah”, **Sovetskaya Etnografiya**, Sayı: 5, Moskova 1991, s. 79-86.

RAMSTEDT, G. J., “Etimologiya İmeni Oyrat”, **Sbornik v Çest Semidesyatiletıya G. N. Potanina. Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva Po Ptdeleniyu Etnografii**, c. XXXIV, SPb. 1909, s. 546-558.

RASSADİN, V. İ., “Tyurkskie Elementı v Yazıke “Sokrovennogo Skazaniya Mongolov”, “**Taynaya İstoriya Mongolov**”: **İstoçnikovedenie, İstoriya, Filologiya**, Novosibirsk 1995, s. 108-115.

RIBAKOV, N. İ., “Dopolnitel’ne Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah”, **Drevnosti Sibiri i Tsentral’noy Azii**, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, s. 117-129.

RIKİN, P. O., “Duşa, Bolezn i Smert v Traditsionnih Predstavleniyah Mongolov, Buryat i Yakutov”, **Mifologiya Smerti**, SPb. 2007, s. 51-85.

....., “Kontseptsiya Smerti i Pogrebal’naya Obryadnost’ u Srednevekovıh Mongolov (Po Dannım Pis’mennıh Istoçnikov)”, **Ot Bitiya k Nebıtiyu: Fol’klor i Pogrebal’nyı Ritual v Traditsionnih Kul’turah Sibiri i Ameriki**, SPb. 2010, s. 239-301.

RYBATZKĬ, Volker, "Personel Names and Titles of the Naiman in the Secret History of the Mongols", **The Black Master (Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday)**, Wiesbaden 2005, s. 103-114.

SABĬTOV, C. M., "Tavarih-i Guzida-yi Nusrat-Nama Kak Ĭstoĉnik Po Genealogii Dcuĉidov", **Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya**, Sayı: 2, Kazan 2009, s. 108-116.

SANĈIROV, V. P., "Kalmaki" v "Ĭstorii" Turetskogo Avtora XVI. Veka Seyfi Ĉelebi", **Maloissledovannie Ĭĉtoĉniki Po Ĭstorii Dorevol'yutsionnoy Kalmıkii i Zadaĉi Ĭh Ĭzuĉeniya Na Sovremennom Etape**, Elista 1987, s. 7-23.

SANDAG, Ŗ., "Obrazovanie Edinogo Mongol'skogo Gosudarstva i Ĉingiz Han", **Tataro-Mongoli v Azii i Evrope**, Moskova 1977, s. 23-46.

SARKOZĬ, A., "A Mongolian Hunting Ritual", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, c. XXV, Budapest 1972, s. 191-208.

SAVINOV, D. G., "Ob Ĭzmenenii Etniĉeskogo Sostava Naseleniya Yujnoy Sibiri Po Dannim Arkeologičeskikh Pamyatnikov Predmongolskogo Vremeni", **Etniĉeskaya Ĭstorija Narodov Azii**, Moskova 1972, s. 255-266.

....., "O Granitsah Gosudarstva Eniseyskikh Kırızov v IX-X Vekah", **Problemy Etnogeneza Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka**, Novosibirsk 1973, s. 91-92.

....., "Karavanniye Puti Yujnoy Sibiri", **Bartol'dovskiye Ĉteniya**, Moskova 1974, s. 49-51.

....., "O Dlitel'nosti Prebıvaniya Eniseyskikh Kırızov v Tsentral'noy Azii", **Vestnik LGU**, c. 3, Sayı: 14, Leningrad 1978, s. 35-40.

....., "Novie Materialı Po Ĭstorii Slojnogo Luka i Nekotorie Voprosı Ego Evolyutsii v Yujnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii", **Voennoe Delo Drevnih Plemen Sibiri i Tsentral'noy Azii**, Novosibirsk 1981, s. 146-162.

....., “Vladieniye Tsigu Drevnetyurkskih Genealogičeskih Predaniy i Taştıkskaya Kul’tura”, **İstoriko-Kul’turniye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri**, Abakan 1988, s. 64-74

....., “Krasnoyarsko-Kanskiy Variant Kul’turı Eniseyskih Kırgızov”, **Problemi İzuçeniya Sibiri v Naučno-İssledovatel’skoy Rabote Muzeev**, Krasnoyarsk 1989, s. 144-147.

....., “Arheolojiçeskie Pamyatniki Zaverşayuşego Etapa Kul’turı Eniseyskih Kırgızov”, **Pamyatniki Kırgızskoy Kul’turı v Severnoy i Tsentral’noy Azii**, Novosibirsk 1990, s. 114-131.

....., “Kimaki Na Enisee i Kırgızı Na İrtışe”, **Arheologiya Yujnoy Sibiri: İdei, Metodi, Otkritiya (Sbornik Dokladov Mejdunarodnyı Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 100 Letyu So Dnya Rojdeniya S. V. Kiselev’a)**, Krasnoyarsk 2005, s. 136-140.

....., “Etniçeskoye Okrujenıye Stranı Eniseyskih Kırgızov”, **Malıye Etniçeskiye i Etnografiçeskiye Gruppi, İstoriiçeskaya Etnografiya**, Sayı: 3, Saint Petersburg 2008, s. 110-122.

SAZIKİN, A. G., “Rukopisnaya Kniga v İstorii Kul’turı Mongol’skih Narodov”, **Kul’tura Narodov Vostoka**, Moskova 1988, s. 423-464.

SCHOTT, W., “Über die Achten Kirgisen”, **APAW**, Berlin 1865, S. 429-474.

SCHÖNİG, Claus, “Sibirya’da At ve Atçılık Terimleri”, **Türk Kültüründe At ve Atçılık**, İstanbul 1995, s. 301-304.

SELEZNEV, A. G., “Kon’ i Metall: Ekolojiçeskie Aspektı Formirovaniya Lesnih i Taejnih Kul’tur Yuga Sibiri”, **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, c. 3, Sayı: 4, Barbaul 2009, s. 191-195.

SİNOR, D., G. SHİMİN, Y. İ. KYCHANOV, “The Uygurs, The Kyrgyz and The Tangut (Eighth to The Thirteenth Century)”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Paris 1998, s. 191-215.

SİNOR, Denis, “Western Information on the Kitans and Some Related Questions”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 115, No. 2 (Apr.-Jun.) Michigan (Ann Arbor) 1995, s. 262-269.

SİTNYANSKIY, G. Yu., “O Proishojdenii Drevnego Kirgizskogo Pogrebnogo Obryada”, **Sredneaziyatskiy Etnografiçeskiy Sbornik**, Sayı: 4, Moskova 2001, s. 175-180.

SKOBELEV, S. G., “Podveski s İzobrajeniem Drevnetyurkskoy Bogini Umay”, **Sovetskaya Arheologiya**, Sayı: 2, Moskova 1990, s. 226-233.

SKRINNİKOVA, T. D., “Etnotoponim Batgudjin-Tokum”, **İstoriya i Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii**, Ulan Ude 1993, s. 41-50.

....., “Proyavlenie Kul’ta Solntsa u Narodov Altayskoy Yazıkovoy Sem’i”, **Drevnie i Srednevekovie Koçevniki Tsentral’noy Azii**, Barnaul 2008, s. 82-86.

SMİTH, J. M., “Mongol Manpower and Persian Population”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, c. 18, Sayı: 3, Leiden 1975, s. 271-299.

SODNOMPİLOVA, M. M., B. Z. NANZATOV, L. ERDENEBOLOV, “Zoomorfniy Kod v Kontekste Etnogenetiçeskih Svyazey Mongol’skih i Tyurkskih Narodov (Na Primere Oyratov i Buryat)”, **Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii**, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 83-97.

SOENOV, V. İ., “Rıbolovstvo Na Altae”, **Drevnosti Altaya (İzvestiya Laboratorii Arheologii)**, Sayı: 6, Gorno Altaysk 2001, s. 16-32.

SOLTONOEV, Belek, “Kırgızda Cıl Esebi”, **Kırgızdar: Sanjıra, Tarıh, Muras, Salt**, c. I, Bıшкеk: Kırgızstan Yay., 1993, s. 585-590.

STARİKOV, V. S., “Kidani”, **Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya**, c. VII, Moskova 1965, s. 200-201.

SUHBAATAR, G., “K Voprosu o Raspostraneniі Buddizma Sredi Drevnih Koçevnikov Mongolii”, **Arheologiyın Sudlal Dergisi**, c. VII, Ulaanbaatar 1979, s. 116-136.

....., “K Voprosu Ob Etniçeskoy Svyazi Mejdu Hunnu i Syanbi”, **Sibir, Tsentral’naya i Vostoçnaya Aziya v Srednie Veka. İstoriya i Kul’tura Vostoka Azii**, c. III, Novosibirsk 1975, s. 12-17.

SUNÇUGAŞEV, Ya. İ., “İz İstorii Oroşaemogo Zemledeliya v Hakassii”, **SA**, No. 3, Moskova 1973, s. 238-239.

SUPRUNENKO, G. P., “Dokumentı Ob Otnoşeniyah Kitaya s Eniseyskimi Kırğızami v İstoçnike IX Veka “Li Vey-Gun Hoyçan İpin Tszi”, **İzvestia Akademi Nauk Kirgizskoy SSR**, c. 5, Sayı: I, Frunze 1963, s. 67-81.

....., “İz Drevnekırğızskoy Onomastiki”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, No. 3, Bakü 1970, s. 78-81.

....., “Nekotorie İstoçniki Po Drevney İstorii Kırğızov”, **İstoriya i Kultura Kitaya**, Moskva 1974, s. 236-248.

....., “İz İstorii Vzaimootnoşeniy Tanskoy İmperii s Eniseyskimi Kırğızami”, **Sibir, Tsentralnaya i Vostoçnaya Aziya v Sredniye Veka**, Novosibirsk 1975, s. 59-64.

SUZUKEY, V. Yu., “Tyurko-Mongol’skie Muzıkal’nie Traditsii v Sovremennom Sotsiokul’turnom Prostranstve”, **Novie İssledovaniya Tuvı**, No. 4, 2010, s. 178-194.

ŞAGDARSUREN, Ts., “K Voprosu o Proishojdenii Mongol’skoy Pismennosti”, **Olon Ulsın Mongolç Erdemtniy III İh Hural**, III bot, Ulanbataar 1979, s. 286-289.

ŞAHMATOVA, V. F., “O Proishojdenii Dvenadtsatiletnego Jivotnogo Tsikla Letoişçistleniya u Koçevnikov”, **Vestnik Akademii Nauk Kazahskogo SSSR**, Almata 1955, s. 43-53.

ŞÇERBAK, A., “At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, İstanbul 1995, s. 31-34.

....., “Türk-Moğol Dil İlişkileri (Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine)”, Çev. Leyla Babatürk, **Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 25, Bişkek 2011, s. 9-32.

ŞİRASI, N., “Etapı Koçevih Gosudarstv Mongolskih Stepey”, **Mongolskaya İmperiya i Koçevoy Mir**, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, s. 239-251.

TASKİN, V. S., “Kitayskie İstoçniki o Drevnih Tyurkskih i Mongol’skih Plemenah”, **P. İ. Kafarov i Ego Vklad v Oteçestvennoe Vostokovedenie**, Moskova: Nauka Yay., 1979, s. 34-49.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Karahıtaylar”, **İA**, c. 24, İstanbul 2001, s. 415-416.

....., “Turkish-Mongolian Relation İn The Early Period”, **Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 13, Bişkek 2005, s. 67-71.

TAVKUL, Ufuk. “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, c. 4, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 25-45.

TEPLOUHOV, S. A., “Opit Klassifikatsii Drevnih Metallıçeskih Kul’tur Minusinskogo Kraya”, **Materialı Po Etnografii**, c. 4, Sayı: 2, Leningrad 1929, s. 41-62.

TEMİR, Ahmet, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 256-264.

....., “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1975, s. 910-925.

....., “Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler”, **A.Ü. DTCF Dergisi**, C.XIII, S.1-2, (Mart-Haziran), Ankara 1955, s.19-20.

TERENOJKİN, A. İ., “Ob Obşestvennom Stroe Skifov”, **SA**, No. 2, 1966, s. 33-50.

TERENTEV, V. İ., “Oyratı: Etnokul’turnaya Sostavlyayuşıya Politonima i Konturı Sovremennoy Etnoistoriıçeskoy Obşnosti”, **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya**, No. 3 (23), Tomsk 2013, s. 202-205.

TİŞKİN, A. A., Yu. İ. OJEREDOV, “Metalliçeskoe Zerkalo Zolotoordinskogo Vremeni İz Fondov Muzeya Arheologii i Etnografii Sibiri TGU”, **Nauçnyy Tataristan**, Sayı: 4, Kazan 2010, s. 107-113.

TKAÇEV, V. N., “Karakorum v XIII Veke”, **Mongolica (Pamyati Akademika Borisa Yakovleviça Vladimirtsova 1884-1931)**, Moskova 1986, s. 219-232.

TOGAN, İsenbike, “Çingiz Han ve Moğollar”, **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 235-255.

TOGAN, Z. V., “Balasagun”, **İA.**, c. II, İstanbul 1961, s. 269-272.

TOKTAKUNOVA, E. C. “12- Letniy Jivotniy Tsikl v Kul’ture Kırgızskogo Naroda”, **Kırgızstan Tarihının Maseleleri**, No. 1, Bişkek 2008, s. 1-16.

TOLKATSKİY, A. N., “İstoriografiya Kırgızskoy Kul’turı Altaya”, **Drevnie Kul’turı Mongolii i Baykal’skoy Sibiri**, c. II, Sayı: 3, Ulan-Bator 2012, s. 454-457.

TSEVEENDORJ, D., “Horse İn Mongolian History”, **Arheologiyn Sudlal**, c. XVI, Sayı: I-II, Ulaanbaatar 1996, s. 82-88.

TSİBİKDORJİEV, D. V., “Oyratı Do i Posle 1207 G.”, **Kul’turnoe Nasledie Narodov Tsentral’noy Azii**, Sayı: 3, Ulan Ude 2012, s. 120-148.

TULUŞ, D. K., “Sovremennoe Sostoyanie Drevnemongol’skih Gorodiş Na Territorii Respubliki Tıva”, **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya**, c. 23, No. 3, Tomsk 2013, s. 302-304.

UGDİJEKOV, S. A., “K Otsenke Politıçeskoy Situatsii v Yujnoy Sibiri Naçala XIII Veka”, **İzvestiya Laboratorii Arheologii**, Sayı: 1, Gorno Altaysk 1995, s. 195-199.

USMANOVA, M. S., “Derevo v Traditsionnih Predstavleniyah Hakasov”, **Voprosı Etnokul’turnoy İstorii Sibirii**, Tomsk 1980, s. 101-106.

UŞNITSKIY, V. V., “Drevnehakasskoe Gosudarstvo”, **Nauçnoe Obozrenie Sayano Altaya**, No. 1(3), Abakan 2012, s. 51-55.

....., “Merkitskie Printsessi Na Trone Mongol’skoy İmperii”, **Novie İssledovaniya Tuvi**, Sayı: 1, Kızıl 2011, s. 239-252.

....., “Mifi i Svedeniya o Plemenı Tumatov: Hakasiya, Tuva, Pribaykal’e, Lenskiy Kray”, **Novie İssledovaniya Tuvi**, Sayı: 2-3, Kızıl 2011, s. 248-260.

ÜREKLİ, Müzaffer, “Celayirliler”, **İA**, c. 7, İstanbul 1993, s. 264-265.

VADETSKAYA, E. B., “Rol Bugrovşikov i Mifi “O Mogil’nom Zolote”, **SA**, No. 2, Moskova 1971, s. 208-211.

VALEEV, R. M., “Metalliçeskie Zerkala Kak Predmet Vneşney i Vnutrenney Torgovli v Zolotoy Orde”, **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, No. 37 (175), Sayı: 36, Çelyabinsk 2009, s. 47-53.

VARİS, Abdurahman, “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, **Belleten**, c. LXVII, Sayı: 250, Ankara 2003, s. 771-780.

VASİLYEV, D. D., “Güney Sibirya’daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler”, Yay. Haz. Ü. Çelik Şavk, **Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı**, Ankara 2011, s. 901-910.

VASİLEV, V. P., “Kitayskie Nadpisi Na Orhonskih Pamyatnikah v Koşo-Tsaydame i Karabalgasune, **Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii**, c. III, SPb. 1897, s. 1-36.

VASYUTİN, S. A., “Vlastnie Sistemi Rannesrednevekovih Koçevnikov Evrazii v Svete Teorii Mnogolineynosti”, **Mongol’skaya İmperiya i Koçevoy Mir**, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, s. 93-143.

VAYNŞTEYN, S. İ., “Nekotoriye İtogi Rabot Arheologičeskoy Ekspeditsii Tuvinskogo NİİYaLİ v 1956-1957 Godah”, **UZ TNİİYaLİ**, Sayı: VI, Kızıl 1958, s. 217-238.

VİKTOROVA, L. L., “Mongol’skie Fondı Muzeya Antropologii i Etnografii İm. Petra Velikogo”, **SMAE**, c. XLI, Leningrad: Nauka Yay., 1987, s. 102-120.

VOLKOV, V. V., “Gobiyskiy Vsadnik”, **Novoe v Sovyetskoy Arheologii**, Moskova 1965, s. 286-288.

VOROPAEVA, V. A., “Problemı Koçevoy Tsivilizatsii v İstoričeskom Nasledii Yuriya Reriha”, **Jivaya Etika i Nauka. Materialı Mejdunarodnoy Naučno-Obşestvennoy Konferentsii**, Moskova 2008, s. 578-591.

VOYTOV, V. E., “Mogilniki Karakoruma (Po Materialam Rabot 1976 – 1981 Godah)”, **Arheologičeskiye, Etnografičeskiye i Antropologičeskiye İssledovaniya v Mongolii**, Novosibirsk 1990, s. 132-148.

YAHONTOV, S. E., “Drevneyşıye Upominaniya Nazvaniya “Kirgiz”, **Sovetskaya Etnografiya**, No. 2, Moskova-Leningrad 1970, s. 110-120.

YILDIRIM, Dursun, “Ergenekon Destanı”, **Türkler**, c. III, Ankara 2002, s. 527-543.

YILDIRIM, Kürşat, “Erken Tabgaç (T’o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu’nun İlk Bölümüne Göre)”, **Turkish Studies**, Vol. 7/3, Ankara 2012, s. 2711-2738.

....., “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, **Türkiyat Mecmuası**, c. 22, İstanbul 2012, s. 171-190.

YILMAZ, Gülsüm Killi, “Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, c. IV, Sayı: IV, Ankara 2007, s. 65-87.

YURÇENKO, A. G., “Taynye Mongolskie Pogrebeniya (Po Materialam Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda)”, **Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya**, c. VI, Donetsk 2008, s. 287-304.

YUVALI, Abdülkadir, “İlhanlı Devleti”, **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 359-363.

ZAHAROVA, İ. V. “Dvenadtsatiletniy Jivotniy Tsikl u Narodov Tsentral’noy Azii”, **Trudi İnstitutu İstorii, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk Kazahskogo SSSR**, C. VIII, Almata 1960, s. 32-65.

ZAYTSEV, V. P., “Rukopisnaya Kniga Bol’sogo Kidan’skogo Pis’ma İz Kollektzii İnstitutu Vostochnıh Rukopisey RAN”, **Pismennıe Pamyatniki Vostoka**, No. 2 (15), Moskova: Nauka, 2011, s. 130-150.

ZORİKTUEV, B. R., “O Maloizvestnom Pohode Mongolov Na Enisey v 1207 G.”, **Novie İssledovanie Tuvi**, No. 2, Kızıl 2013, s. 84-88.

....., “Zagadki İstorii Starıh Bargutov Kitaya”, **Novie İssledovanie Tuvi**, No. 3, Kızıl 2013, s. 95-111.

....., “O Semntike Terminov Kiyan i Kiyat”, **Munkuevskie Çteniya 2**, Ulan Ude 2004, s. 17-22.

EKLER:

RESİMLER

Resim: 1. **Atlı Kırgız Askeri** (Yu. S. Hudyakov, D. Bayar, “Srednevekoviy Pamyatnik v Mestnosti Nahiugiyn-Manhan v Pustine Mongol Els”, *Severnaya Aziya i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1992, s. 43)

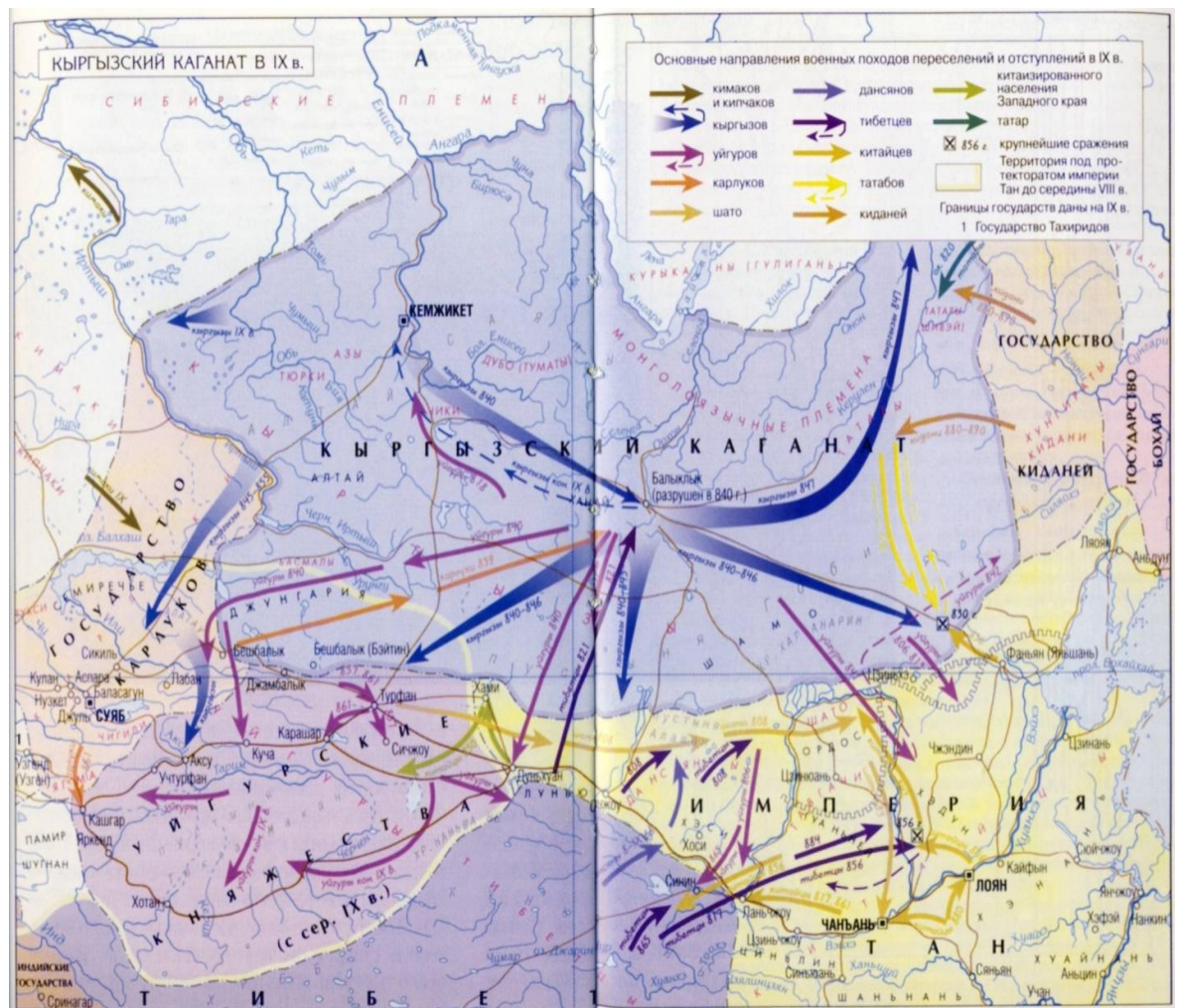

Resim: 2. **Kırgız-Kitan Savaşı** (L. A. Bobrov, “Novaya Rekonstruktsiya Kompleksa Vorujeniya Kırgızskih Voinov VI-XII Vv”, http://zaimka.ru/kochevie/kirg_pic12.shtml)

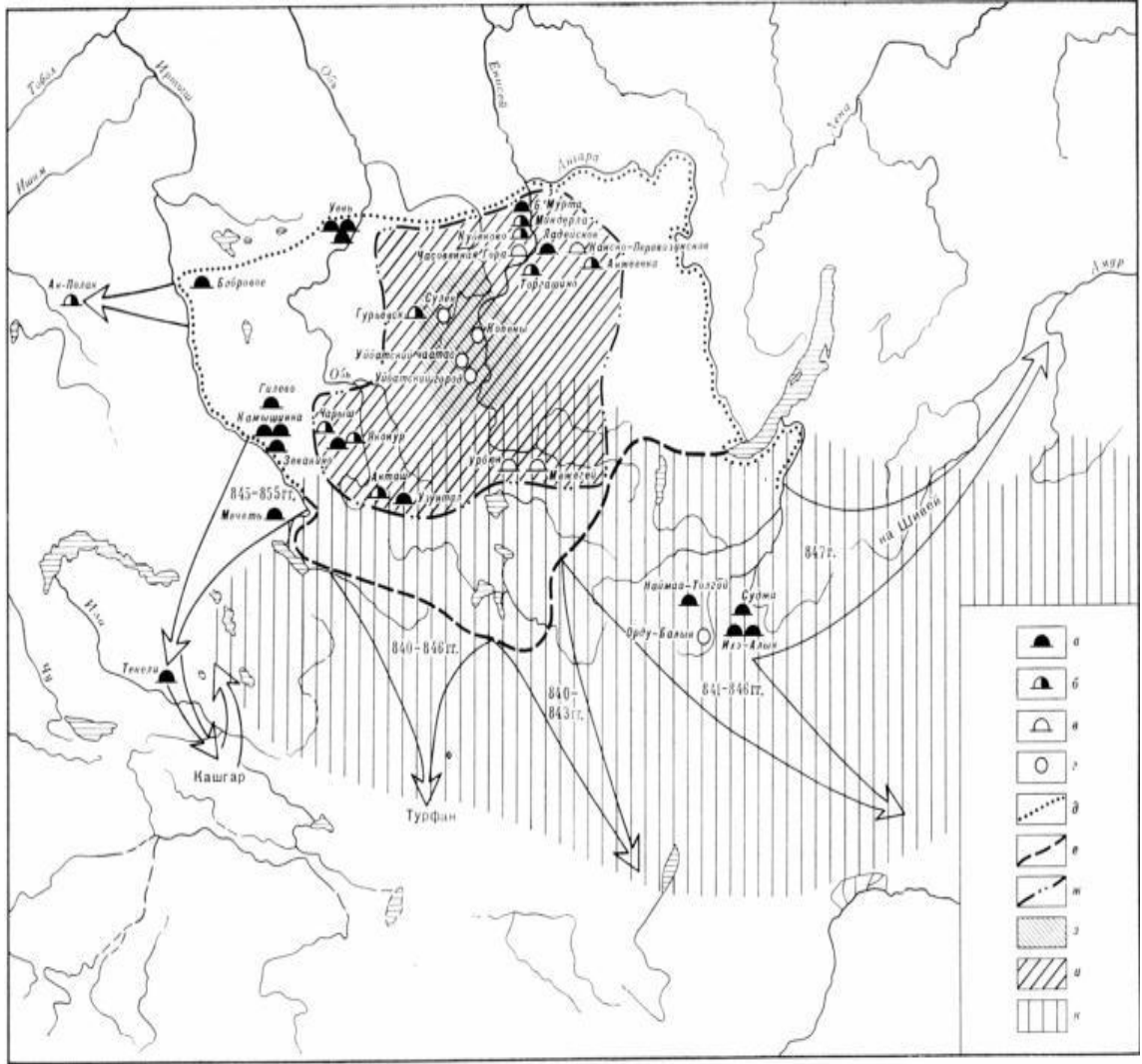

HARİTALAR

Harita 1. **IX. Yüzyıl Kırgız Kağanlığı** (S. G. Klyashorniy, D. G. Savinov, *Stepniye İmperii Drevney Evrazii*, SPb. 2005, s. 144-145; <http://kronk.narod.ru/img/klashtorny-savinov-2005-ins-14.jpg>).

Harita 2. IX.-XII. Yüzyıl Kırgız Devleti (L. R. Kızlasov, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov'ya*, Moskova 1981, Harita No. 32, s. 143; <http://kronk.narod.ru/img/stepi-1981-r032.jpg>)

Eski Kırgızların Çevresinde Bulunan Anıt Kalıntıları: *a* — IX.-X. yy.; *b* — XI.-XII. yy.; *c* — XIII.-XIV. yy.; *z* — ana kültür kalıntıları; **devlet sınırları:** *d* — 840-890 yılları arası; *e* — X. yy başlarında güneydoğusınırlarının değişimi; *ж* — XI.-XII. yy sınırları (güney sınırları XII. yy ortalarında netleşti); **toprakları:** *z* — VI.-IX. yy Kırgız Devleti. (Çaatas kültürü); *u* — XI.-XII. yy Kırgız Devleti (askiz kültürü); *k* — VIII.-IX. yy Uygur Devleti. Yay işareti ile seferler gösterilmiştir.

Harita 3. XIII. Yüzyıl Moğol Fetihleri

